RIJKS GESCHIEDKUNDIGE PUBLICATIËN

KLEINE SERIE

112

Classicale Acta 1573-1620

X

Particuliere synode Zuid Holland

Classis Brielle 1574-1623

BAND I

BEWERKT DOOR W.G. VISSER

huygens ing

Rijks Geschiedkundige Publicatiën
uitgegeven door het
Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis

Classicale Acta 1573-1620

Deel X

Band 1

Kleine Serie
112

Sidestone Press

Classicale Acta 1573-1620

X

Particuliere synode Zuid-Holland

Classis Brielle 1574 - 1623

Band 1

Bewerkt door dr. W.G. Visser

Huygens ING (KNAW)

Het Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis (Huygens ING) is een instituut van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen.

Deze uitgave is mede mogelijk gemaakt door de financiële steun van Rabobank Goeree-Overflakkee.

© 2015, 2018 Huygens ING (KNAW), Amsterdam
Postbus 10855 · 1001 EW · e-mail info@huygens.knaw.nl
www.huygens.knaw.nl

2e druk 2018

Uitgegeven door Sidestone Press, Leiden
www.sidestone.com

Gezet door Frans Aussems grafisch ontwerp, Haren

978-90-8890-670-1 (Softcover)
978-90-8890-671-8 (Hardcover)
978-90-8890-672-5 (PDF e-book)

ISSN 0921-90 / NUR 680
ISBN 1ste druk: 978-90-5216-183-9

Het Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis (Huygens ING) maakt deel uit van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt, op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever, without prior written permission from the publisher.

Inhoud band 1

Woord vooraf **IX**

Algemene inleiding **XIII**

Inleiding Classis Brielle **XVII**

DE CLASSIS EN HAAR GESCHIEDENIS XXI
Wat is een classis? XXI
Een historisch-kerkrechtelijke verkenning XXII
Een historiografische verkenning XXVII

DE CLASSIS BRIELLE: LANDSCHAP, BEVOLKING EN ECONOMIE XXXVIII
Een eerste kennismaking XXXVIII
Het landschap XXXIX
Klimaat en weer XLV
Water en vuur XLVI
Een ongezond gebied? XLVII
De omvang van de bevolking LI
Bestaansmiddelen LVII
Samenvatting LXII

DE CLASSIS BRIELLE: OVERHEID EN BESTUUR LXII
Inleiding LXII
Bestuur en overheid in Holland LXIII
Het Voornse gebied LXVI
Het Puttense gebied LXXIII
Besluit LXXV

DE REFORMATIE IN VOORNE EN PUTTEN LXXV
Inleiding LXXV
Het rijke roomse leven LXXVI
De Reformatie: beginfase tot ca. 1530 LXXXI
De tweede fase tot 1566 LXXXV
De derde fase tot ca. 1572 XC
De religieuze situatie na 1572 XCIV
Besluit CVIII

DE CLASSIS BRIELLE: ONTSTAAN EN AFBAKENING CIX
Het eerste begin CIX
IJsselmonde CXIII
Overflakkee CXIV
Bommenede CXVII
Parochies en gemeenten CXVIII
Nieuwe gemeenten en predikantsplaatsen CXXII
Engelse gemeente CXXV
Besluit CXXV

FUNCTIONEREN VAN DE CLASSIS - WERKWIJZE CXXVI
Inleiding CXXVI
Interne reglementering CXXVI
Soorten bijeenkomsten CXXVII
Vergaderfrequentie CXXVIII
Verloop van de vergaderingen CXXX
Vergaderplaats CXXXII
Aan- en afwezigheid CXXXV
Leiding CXLIII
Scribaat CXLVI
Onderlinge proposities CL
Behandeling overige agendapunten CLII
Censura morum CLIII
Visitaties en visitatoren CLIII
Classis en particuliere synoden CLVII
De positie van Brielle CLX
Conclusies CLXII

DE PREDIKANTEN CLXII
Inleiding CLXII
Enkele cijfers CLXIV
Geografische herkomst CLXV
Sociale achtergrond en opleidingsniveau CLXIX
Toelating en examinering CLXXI
Proponenten CLXXVII
Nascholing CLXXXIII
Beroepingswerk CLXXXIV
Tucht over leer en leven CXC
Toepassing van de tucht: afzetting CXCII
Jacobus Orphanus CXCIII
Florentius Gerardi CXCIV
Albertus Allardi CXCV
Balthasar van Dijke CXCVI
Ajax Westerwold CXCVI
Albert Jansz. Schagen CXCVIII
Aegidius Notaeus CXCIX
Adriaen de Jonckheere CCI
Balthasar van Doorne CCIII
Pieter Zegers CCIV
Nicolaas Rushius CCVIII
Toepassing van de tucht: schorsing en overplaatsing CCXII
Andries Cornelisz. CCXIII
Wilhelmus Adriani van Eck CCXIV
Johannes Hendricksz. Ossius CCXV
Simon Johannis Philaeus CCXV
Abraham Jansz. CCXVI
Matthias Pietersz. Dijckman CCXX
Franciscus Borluyt CCXXI
Toepassing van de tucht: attestatie CCXXII
Gisbertus Samuels CCXXII

Johannes Tayusus CCXXII
Toepassing van de tucht: terechtwijzing CCXXIV
Disharmonie tussen predikant en gemeente CCXXV
Henricus Lucasz. van Steenwijck CCXXV
Johannes van Steenbergen CCXXVI
Wouter Hendricksz. Pannekoek CCXXIX
Joost de Neve CCXXIX
Conclusies CCXXX

DE CLASSIS EN DE PLAATSELIJKE GEMEENTEN CCXXXI
Inleiding CCXXXI
Plaatselijke ambtsdragers CCXXXII
Schoolmeesters en voorlezers CCXXXIII
Kerkelijke tucht en de classis CCXLI
Doopkwesties CCXLIII
Huwelijkse aangelegenheden CCXLVI
Disciplinering op plaatselijk niveau CCLV
Boekencensuur CCLXII
Conclusie CCLXIII

DE CLASSIS EN DE OVERHEID CCLXIV
Verhouding kerk en staat CCLXIV
Patronaatsrecht CCLXVI
Bezoldiging, emolumenten en weduwenkas CCLXXI
Armenzorg CCLXXXIV
Conclusie CCLXXXVIII

DE CLASSIS GESCHEURD CCLXXXIX
Inleiding CCLXXXIX
Het begin CCXC
Predikantsbenoemingen CCXCIII
De scheuring CCC
De ontknoping CCCV

BESLUIT CCCXIV

DE ACTA VAN DE CLASSIS BRIELLE: DE BRON CCCXIX
Het archief van de classis Brielle CCCXIX
De materiële bron CCCXXII
Annotatie CCCXXVII
Verantwoording van de teksteditie CCCXXVII

Illustraties CCCXXXI

Acta van de classis Brielle 1574-1623
Deel 1
19 april 1574 - 19 september 1594 1

Inhoud band 2

Deel 2
3 oktober 1594 - 30 juni 1609 178
Deel 3
6 oktober 1609 - 3 april 1623 441

Bijlagen
Bijlage A
Lijst van predikanten per gemeente 665
Bijlage B
Examens voor de classis Brielle 670
Bijlage C
Proposities door proponenten en kandidatenvoor de classis Brielle 672
Bijlage D
Classicale regelgeving 675
Bijlage E
Lijst bewaard gebleven uitgegane en ingekomen stukken 677
Bijlage F
Prosopografie van predikanten in de classis Brielle 692
Bijlage G
Notitie van Willem Crynsz. 739
Bijlage H
Cort ende waarachtig verhael 764

Geraadpleegde bronnen en literatuur
Archiefbronnen 773
Gedrukte en uitgegeven bronnen 776
Literatuur 778

Afkortingen 793

Algemene index 795

Woord vooraf

De transcriptie van de acta van de classis Brielle over de jaren 1573-1623 en de bewerking daarvan tot een voor iedereen leesbare en toegankelijke editie heeft een lange aanloop gehad. Rond 1930 publiceerde ds. G. van der Zee,[1] van 1926-1929 predikant in Den Bommel op Goeree-Overflakkee, een transcriptie van de vroegste classicale acta uit 1574 in het *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift*.[2]
Aangezien er onder de titel van het artikel een romeinse 'I' staat afgedrukt, moet het zijn bedoeld als het eerste in een reeks, maar om onbekende redenen is het nooit tot een vervolg gekomen. Wel werkte hij rond 1960 (als emeritus predikant te Maarssen) aan een boek over de kerkgeschiedenis van Goeree-Overflakkee. Hij deed dit in opdracht van de van het eiland afkomstige scheepsbouwer Cornelis Verolme. Helaas overleed Van der Zee in 1961 toen alleen nog maar het gedeelte over de Reformatie op Goeree-Overflakkee gereed was.[3] Mogelijk heeft Van der Zee in het kader van de werkzaamheden aan dat boek de transcriptie en annotatie van de acta van de classis Voorne en Putten weer ter hand genomen. Hij kwam erover in contact met mr. J.H. de Veij Mestdagh, destijds werkzaam op het Rijksarchief in de provincie Utrecht, die de transcriptie heeft bekeken en beoordeeld, maar op grond van de kwaliteit daarvan en de 'onvoldoende voetnoten' tot de slotsom moest komen dat het werk nog niet voor publicatie geschikt was.[4] In overleg met 'de commissie voor de archieven' en de hoogleraren dr. J.N. Bakhuizen van den Brink en dr. G.P. van Itterzon is De Veij Mestdagh begonnen met een nadere bewerking van de tekst. Diens nieuwe werkkring als rijksarchivaris op het Rijksarchief te Groningen liet hem echter te weinig gelegenheid dit project tot een goed einde te brengen, wat hem noodzaakte van 'verdere bewerking van de tekst te moeten afzien, hetgeen mij wel spijt.'[5]

Een kwart eeuw later (1995) maakte dr. F.A. van Lieburg, mij opmerkzaam op het project Classicale Acta der Nederlandse Hervormde Kerk 1573-1620 van het toenmalige Instituut voor Nederlandse Geschiedenis (thans: Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis) èn de nog op bewerking wachtende acta van de classis Brielle. Het daaruit voortvloeiende contact met de coördinator van dit project, mevr. dr. J. Roelevink, leidde tot de start van een deelproject, waarvan toen niemand kon vermoeden dat het zou uitlopen op een promotie. Als in Rotterdam afgestudeerd econoom was ik in 1984 begonnen aan een deeltijdstudie geschiedenis in Leiden waar mij het historische handwerk

1 Gabe van der Zee (1893-1961) was in de jaren 1926-1929 Ned. Herv. predikant in Den Bommel op Goeree-Overflakkee en had later enige bekendheid als auteur van de *Vaderlandsche kerkgeschiedenis* 3 dln. (Kampen, 1936). Daarnaast bewoog hij zich op het gebied van de plaatselijke kerkgeschiedenis.

2 Van der Zee, 'Transcripties der oudste gegevens uit het classicaal archief van Den Briel, anno 1574'.

3 In enigszins gewijzigde vorm is het manuscript voor zover het gereed was met toestemming van de fam. van der Zee en Cornelis Verolme in wekelijkse afleveringen rond 1975 gepubliceerd in *De Zaaier, orgaan van de Hervormde gemeenten op Goeree en Overflakkee* (zie literatuurlijst).

4 De Veij Mestdagh, inmiddels rijksarchivaris in Groningen, in een brief van 3 feb. 1971 aan de scriba van het breed moderamen van de classis Brielle, SAVPR, AC Brielle, inv. nr. M20.

5 Aldus De Veij Mestdagh in genoemde brief.

is bijgebracht. Met (soms lange) tussenpozen werkend aan de transcriptie ontstond het idee om dit classis-project op één of andere manier als afstudeeropdracht aan te wenden. Door allerlei omstandigheden is het afstuderen nooit gebeurd. Tijdens een informeel gesprek met prof. dr. S. Groenveld kwam de mogelijkheid van een promotie ter sprake. Van het een kwam het ander en het stemt mij thans tot grote voldoening dat het gelukt is tot een eindresultaat te komen dat als basis voor een promotie kan dienen. Met deze voltooide transcriptie is de 'classicale kaart 1574-1620' van het eilandenrijk in het zuidwesten van Nederland weer verder ingekleurd.[6]

Met talloze anderen heb ik nu ook zelf ervaren dat het schrijven van een proefschrift enerzijds een individuele bezigheid is, anderzijds een karwei dat onmogelijk kan worden geklaard zonder steun en hulp van anderen. Aan velen ben ik dan ook dank verschuldigd. Een aantal wil ik speciaal noemen. Mijn leermeester en promotor, prof. dr. S. Groenveld, wil ik danken voor de begeleiding gedurende de afgelopen jaren. Zijn grote kennis van de vaderlandse geschiedenis heeft mij voor de nodige dwalingen behoed en mij meermalen op het juiste spoor gezet. Met genoegen denk ik aan onze soms urenlange gesprekken waarin onze orgelliefhebberij ook nog wel eens wat extra aangename gespreksstof opleverde.
Graag wil ik ook de leden van de promotiecommissie, mevr. prof. dr. E.G.E. van der Wall, mevr. dr. J. Roelevink, dr. J.W. Buisman en prof. dr. F.A. van Lieburg bedanken voor de aandacht die zij aan het proefschrift hebben willen besteden en voor hun stimulerende opmerkingen en opbouwende kritiek.

Veel dank ben ik verschuldigd aan de medewerkers en beheerders van de verschillende archieven die ik heb bezocht. Mijn dank betreft in de eerste plaats de medewerkers van het Streekarchief Voorne, Putten en Rozenburg te Brielle waar het classicaal archief wordt bewaard en waar ik vele uren turend in de eeuwenoude classisboeken heb doorgebracht. In het bijzonder drs. A.A. van der Houwen die mij in de loop van de tijd voorzag van allerlei wetenswaardigheden uit het Brielse archief en bereid was het manuscript te lezen om mij voor Voornse en Puttense dwalingen te behoeden. Van de andere archieven, waaronder ik mede reken de kerkelijke archieven, waar ik op adequate wijze ben geholpen, bewaar ik een speciale herinnering aan de medewerkers van het Utrechts Archief, waar het Oud Synodaal Archief van de Nederlandse Hervormde Kerk wordt bewaard, die mij nog vlak voor de verhuizing naar de huidige nieuwbouw speciaal inzage hebben gegeven in een aantal stukken. Anderen waren bereid op specifieke vragen antwoord te geven waarmee ik in de inleiding en in de annotatie mijn voordeel heb kunnen doen.
Bij het oplossen van paleografische puzzels en vragen heb ik veel hulp gekregen van dhr. H. Uil, archivaris van de gemeente Schouwen-Duiveland, waarvoor ik hem graag wil bedanken. In een later stadium heeft ook dr. J. Roelevink nog een helpende hand geboden bij het oplossen van een aantal hardnekkige paleografische raadsels.
Bij de start van de bewerking van de Brielse acta lag het in de bedoeling deze op te nemen in de RGP-reeks. In 2003 besloot het toenmalige bestuur van het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis het project *Classicale Acta* af te bouwen. De Brielse acta vielen daarmee buiten het project. Toch bleef projectcoördinator Roelevink wel geïnteresseerd in de verdere lotgevallen van de Brielse acta en om het verhaal kort te houden: de Brielse acta zijn alsnog in de RGP-reeks terecht gekomen hoewel ik inmiddels gaandeweg besloten had enkele wijzigingen in de opzet aan te brengen. Zo loopt deze bewerking

6 De nog te verschijnen RGP-delen over de acta van de classes Schouwen-Duiveland en Tholen reeds meegerekend.

niet zoals tot nog toe gebruikelijk tot 1620 maar (ingegeven door de materiële bron) tot 1623 en zijn de annotatie en de inleiding veel uitgebreider uitgevallen. Ik ben het Huygens Instituut zeer erkentelijk voor de bereidheid het boek in deze prestigieuze reeks op te nemen en de uitgave ervan te begeleiden en ik acht het een eer om onder de naam van dit instituut een bijdrage te mogen leveren aan de ontsluiting van het Nederlandse (kerk)historische erfgoed.

De laatste jaren zijn de Brielse acta een deel van ons gezinsleven geworden. Het wordt dan duidelijk dat een project als dit alleen tot een goed einde valt te brengen met de steun van het thuisfront: van Ellen, die als meelezend en meelevend echtgenote haar bijdrage aan het resultaat heeft geleverd en van Heleen, onze jongste thuiswonende dochter die zich wel eens afgevraagd zal hebben wat er nu aan al die dominees viel te beleven. Aan hen beiden draag ik dit werk op.

Elke historicus kent de ervaring dat na verloop van tijd de mensen, die object zijn van het onderzoek, als het ware wat dichterbij komen te staan. Er vormt zich, ook al is het soms vaag, een beeld van hun hebbelijkheden en onhebbelijkheden en ongemerkt worden sommigen een beetje je vrienden. Ik hoop dat de lezer die kennis neemt van de acta en de inleiding daarop enigszins hetzelfde ervaart en dat de namen, die in vele oude kerken her en der op Voorne, Putten en Goeree-Overflakkee bovenaan op de predikantenborden prijken, meer worden dan alleen maar namen. Graag wil ik deze 'handelinghe' dan ook afsluiten in de stijl en de geest van deze predikanten, waaraan niets menselijks vreemd was maar die tezamen desondanks veel voor deze regio hebben betekend, 'met danckseghinghe tot Godt'.

W.G. Visser

Algemene inleiding

De classicale acta van de Nederlandse Hervormde (Gereformeerde) Kerk (1573-1620) laten zien hoe het bestuurlijke middenniveau in de kerk functioneerde. Belijdenis, beroepingswerk, tucht en onderlinge bijstand zijn daarbij enkele sleutelwoorden. Daar alle zaken van enig belang via de classes doorfilterden naar hoger of juist naar lager niveau, bieden de acta tevens aanknopingspunten voor nadere bestudering van specifieke onderwerpen op nationaal, provinciaal en plaatselijk vlak. Zo geven ze inzicht in de verhoudingen tussen de kerk en de wereldlijke overheden, met name stadsmagistraten, ambachtsheren, baljuws en schouten. Soms blijkt daarbij ook treffend hoe dorps- en stadsbewoners op het burgerlijk en kerkelijk gezag reageerden. Daarnaast komen direct en indirect talrijke andere zaken aan de orde, zoals theologische geschillen, de doorwerking van de reformatie, het ontstaan van een predikantenstand, het beoordelen van publicaties en de wering van superstitie. Ten laatste vormen de acta een niet te onderschatten bron voor de regionale en de plaatselijke geschiedenis, met name ook waar lokale bronnen niet meer beschikbaar zijn.

I. Indeling en bewerking van de tekst

1. Classis en gedeputeerden

De organisatie van de verschillende classes van de Nederlandse Hervormde Kerk liep uiteen in regelmaat en formaliteit. Niettemin beantwoordden ze alle aan het basistype van collegiaal bestuur. Tussen de op gezette tijden gehouden vergaderingen in werden de lopende zaken formeel of feitelijk waargenomen door een kleiner gremium van gedeputeerden.

De tweedeling classis-gedeputeerden is de basis voor de indeling van de uitgave. In de sprekende hoofdregel van iedere bladzijde en aan het begin van elke vergadering of aaneengesloten reeks bijeenkomsten is aangegeven om welke van beide soorten het gaat. Was een classis zo losjes georganiseerd dat de gedeputeerden, in dat geval meestal de predikanten van de hoofdstad, hun overleg niet schriftelijk vastlegden, dan werden er vaker buitengewone classicale vergaderingen bijeengeroepen om onvoorziene zaken te regelen. In zulke gevallen is steeds aangegeven dat het een extraordinaris bijeenkomst betrof. Dit gebeurde uiteraard ook als dergelijke vergaderingen in de strakker bestuurde classes voorkwamen.

In goed georganiseerde classes, zoals die van Dordrecht, werd de hele periode tussen twee ordinaris classicale vergaderingen, dus inclusief extraordinaris classes en bijeenkomsten van gedeputeerden, als een eenheid gezien. Zo bleef bijvoorbeeld dezelfde praeses in functie. In classes met een simpeler organisatie valt het onderscheid tussen gewone en buitengewone vergaderingen, en soms dat tussen bijeenkomsten van de voltallige classis of van gedeputeerden, niet altijd te maken. Om niettemin de eenheid in de uitgave te bewaren en een al te acribische indeling te vermijden, zijn de voltallige ordinaris en extraordinaris vergaderingen van een classis per jaar afzonderlijk genummerd met romeinse cijfers. Aansluitende samenkomsten van gedeputeerden hebben dezelfde romeinse nummering als de voorafgaande voltallige vergadering die zij vervangen. Enkele voorbeelden: '1598 IV Classis' wil zeggen de vierde voltallige vergadering in 1598; '1615 II Gedeputeerden (extraordinaris)' is een buitengewone vergadering van de gedeputeer-

den na de tweede voltallige samenkomst van 1615. In geval van onzekerheid, als uit het origineel niet valt afte leiden welke aard een vergadering had, is de meest waarschijnlijke oplossing tussen vierkante haken geplaatst.

2. Artikelen
De notulenboeken van de verschillende classes zijn verre van eenvormig ingericht. De ene maal zijn de artikelen duidelijk van elkaar onderscheiden en genummerd, soms blijft het bij losse alinea's. In de uitgave wordt er naar gestreefd, een overzichtelijke tekst te bieden. Daarom is altijd een geleding aangebracht op grond van de ingeburgerde gewoonte van de meeste toenmalige kerkelijke vergaderingen om besluiten in genummerde artikelen weer te geven. Uiteraard werd zoveel mogelijk aangesloten bij het eigene van de actaboeken. Bestaande nummeringen zijn gehandhaafd, tenzij anders aangegeven. Ontbreken deze, dan bracht de bewerker ze aan. In dat geval zijn opeenvolgende alinea's die over hetzelfde onderwerp handelden, bij elkaar gevoegd. In classes waar de voltallige vergaderingen werden gevolgd door die van gedeputeerden, loopt de nummering binnen die eenheid door. Het eerste besluit van de gedeputeerden heeft dus het volgnummer na het laatste van de classis.
In de uitgave is geen gebruik gemaakt van de marginalia in de handschriften, omdat daarin weinig systeem zit. Wel wordt, als een aantekening in de kantlijn gegevens aan de eigenlijke tekst toevoegt, hiervan in een noot melding gemaakt. De opschriften die nu boven de artikelen staan, zijn dus aangebracht door de bewerkers. Daarom zullen ze hierna onder het hoofd Ingangen worden behandeld.

3. Transcriptie
Bij de transcriptie is de kritisch-normaliserende methode gebruikt, zoals beschreven in de *Richtlijnen voor het uitgeven van historische bescheiden, samengesteld in opdracht van het Nederlands Historisch Genootschap en van de Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis* ('s-Gravenhage, 1988) p.11-13. Afgeweken is hiervan in zoverre, dat normalisering van ij en y volgens hedendaags gebruik niet heeft plaatsgevonden, uitgezonderd in de acta van de classis Dordrecht. Als in het origineel punten vielen te onderscheiden werd een ij getranscribeerd en in de overige gevallen een y. Bijbelteksten zijn weergegeven als in het handschrift, inclusief afkortingen. Ook is de afkorting D. niet opgelost tot Dominus.

4. Regesten
Regesten zijn gemaakt van de artikelen betreffende de leiding en de sluiting van de vergadering, als in de acta steeds vrijwel identieke formuleringen werden gebruikt. Dit varieert van classis tot classis.Voor het overige is de tekst volledig uitgegeven, zonder enige weglating van artikelen of onderdelen daarvan. Aldus is besloten omdat het vaak moeilijk is, teksten van niet ervaren notulisten werkelijk kort samen te vatten met behoud van alle essentiële informatie.

5. Annotatie
Overeenkomstig de eerder genoemde *Richtlijnen voorhet uitgeven van historische bescheiden* is de annotatie zeer sober gehouden. Als een tekst elders in extenso werd afgedrukt, is dat aangegeven. Vermeld worden verder tekstkritische gegevens, zoals doorhalingen in de tekst en aanvullingen in de marge. Minder gangbare woorden en uitdrukkingen zijn in een glossarium verklaard. De historische annotatie is zo beperkt mogelijk gehouden. Identificatie van personen vindt plaats in de predikantenlijsten en in de index. Van in de tekst voorkomende boeken is in de noten de volledige titel met plaats en jaar

van uitgave vermeld. Vindplaatsen of signaturen van documenten die in de tekst zijn genoemd, worden niet aangegeven. In de bijzondere inleiding op het betreffende deel van de uitgave wordt ingegaan op de staat en de inhoud van het - meestal voor deze periode zeer lacuneuze - classicale archief in kwestie.
In de tekst voorkomende interne verwijzingen en aanhalingen van bijbelplaatsen of van besluiten van wereldlijke of kerkelijke overheden, zoals de Staten van Holland, synodes en vergaderingen van correspondentie, zijn steeds op hun formele juistheid gecontroleerd. Een noot is alleen geplaatst als sprake was van fouten of onduidelijkheden.
In het algemeen is afgezien van uitleg van achtergronden van de tekst, tenzij deze anders onbegrijpelijk zou zijn. Evenmin is per geval vermeld waar literatuur en archivalia over bepaalde onderwerpen te vinden zijn. Wel geeft een literatuurlijst achterin de uitgave een ingang op de belangrijkste literatuur die nu beschikbaar is.

II. Ingangen op de tekst

Er zijn twee ingangen op de tekst. De belangrijkste, een algemene index van personen, plaatsen en zaken, is zo uitgebreid mogelijk. De tweede bestaat uit gestandaardiseerde kopjes boven de afzonderlijke artikelen van de acta.

1. Index
De algemene index bevat trefwoorden van personen, plaatsen en zaken, waarvan de laatste ter onderscheiding cursief zijn gezet. Geïndiceerd is op bladzijdenummer. Daarbij wordt geen onderscheid gemaakt tussen trefwoorden die eenmaal of vaker op één pagina, in de hoofdtekst of in de noot voorkomen.
Van personen wordt, voor zover mogelijk, in de index vermeld: naam, voornaam, kerkelijke of wereldlijke (hoofd)functie van het moment en plaats van inwoning. Van de predikanten van de betreffende classis is een afzonderlijke, uitgebreide lijst in de bijlagen opgenomen, waarnaar in de index wordt verwezen. Ook van de gemeenten die tot een classis behoren, is een dergelijke opgave gedaan. Voor de samenstelling van deze lijsten is vrijwel uitsluitend gebruik gemaakt van gegevens uit de acta en uit het Handschrift Regt in het Centraal Bureau voor Genealogie, met een overzicht van alle Nederlandse Hervormde predikanten per gemeente. Van eigen prosopografisch onderzoek werd geheel afgezien, vanwege het tijdrovende en in vele gevallen ook onzekere karakter.
In het algemeen is in de index voor iedere persoon één standaardnaam gekozen. Deze valt, in volgorde van belangrijkheid van het criterium, samen met: a. de in moderne literatuur meest gebruikelijke naam, waarbij een gelatiniseerde of vergriekste vorm voorgaat boven de Nederlandse of Franse; b. de manier waarop iemand in de acta zelf zijn naam spelt; c. de spelling die het vaakst in de tekst voorkomt. Indien bij een voornaam zowel patroniem als achternaam ontbreken, is de voornaam het trefwoord. Achter de gekozen standaardnaam worden belangrijke spellingsvarianten tussen haken opgenomen. Sterk afwijkende vormen verschijnen in de index als afzonderlijk trefwoord, met verwijzing naar de gekozen standaard.
Plaatsnamen zijn in de index genormaliseerd volgens de huidige spelling, met daarachter tussen haken de belangrijkste spellingsvarianten. Sterk afwijkende of volkomen verouderde vormen worden afzonderlijk in de index opgenomen met een verwijzing naar de moderne naam. Onder het hoofdtrefwoord van de plaatsnaam staan alle voorkomende functionarissen, instellingen, groepen inwoners, gebouwen en dergelijke vermeld, zo nodig met verwijzingen naar een ander trefwoord. Inwoners worden daarentegen rechtstreeks op naam geïndiceerd.

Bij de index van zaken is uitgegaan van splitsing in zoveel mogelijk trefwoorden met een zelfstandige, onderwerpmatige betekenis. Daarom is van algemene naar bijzondere begrippen verwezen. Voorkomende aanverwante trefwoorden werden steeds aangegeven. Op deze wijze konden onhandelbaar grote categorieën met veel onderverdelingen worden vermeden.

2. Kopjes
De kopjes boven de afzonderlijke artikelen van de acta geven niet de inhoud van de tekst weer. Ze dienen slechts ter snelle oriëntatie en zijn daarom zo kort mogelijk gehouden. Daarbij hebben de volgende overwegingen gegolden. Veel gebruikers van de uitgave zoeken gegevens over bepaalde steden of dorpen, of willen op zijn minst graag weten waar iets zich heeft afgespeeld. Daarom is het eerste onderdeel van een kopje, indien van toepassing, de naam van de belangrijkste plaats waarover een artikel gaat. Dit heeft als bijkomend voordeel dat de plaatsnaam kan worden vermeld en geïndiceerd, ook als deze niet in het betreffende artikel voorkomt omdat bijvoorbeeld alleen de predikant wordt genoemd.
Een tweede bestanddeel van een kopje wordt gevormd door een trefwoord. Bij de keuze daarvan is uitgegaan van de hoofdfuncties van de classicale organisatie. Het kopje predikant dient voor alle classicale bemoeienis met de predikantsplaatsen en de predikantleden van de classis. Het kopje vacature staat voor hulp en begeleiding voor vacante gemeenten, de kopjes beroep, examen, vervanging, tucht, proposities, synode voor alle classicale activiteiten die met deze taken en procedures samenhingen. Voor bemoeienissen die voortvloeien uit het algemene opzicht over leer, handel en wandel zijn kopjes gebruikt als superstitie, dansen, zondagsheiliging, belijdenisgeschriften enzovoort. Het bleek mogelijk een zeer hoog percentage van de artikelen in deze functionele categorieën onder te brengen, die aldus een tweede globale ingang bieden naast de index.

J. Roelevink

Inleiding Classis Brielle

Voor u ligt de *in extenso* afgedrukte transcriptie van de volledige handgeschreven tekst van een historische bron: de acta (handelingen) van de classis Voorne en Putten ofwel de classis Brielle[7] vanaf de eerste vergadering op 19 april 1574 tot en met de vergadering van 3 april 1623. De op het eerste gezicht volstrekt willekeurige keuze van de einddatum van deze editie is slechts ingegeven door de materiële bron: op de genoemde einddatum eindigt het betreffende (derde) actaboek van een compleet doorlopende serie delen met de classicale acta, een serie die de kern vormt van het in Brielle bewaarde en in (kerk) historisch opzicht belangwekkende classicaal archief. Dat deze acta vanaf het prille begin zo compleet zijn overgeleverd is, zoals nog zal blijken, op zichzelf al tamelijk bijzonder: alleen de acta van de classis Dordrecht beginnen eerder, namelijk in 1573.
De tekst van de acta wordt voorafgegaan door een uitvoerig uitgevallen toelichting. Een historische bron is immers altijd ontstaan binnen een bepaalde context, zowel qua tijd als qua plaats. Kennis van die context is onontbeerlijk om de bron te begrijpen en te plaatsen. Dat geldt zowel voor de bron als zodanig als voor de inhoud van de bron. Deze aan de broneditie zelf voorafgaande toelichting is bedoeld om de lezer die context te verschaffen. Het inleiden van een omvangrijke transcriptie zoals de voorliggende (het gaat om zo'n 1100 handgeschreven pagina's) stelt de bewerker voor de nog lastige vraag: hoe ver moet een toelichting gaan? De bron biedt namelijk zoveel aanknopingspunten voor verder onderzoek dat, gezien het karakter van een bronnenuitgave, zelfbeperking nodig is. De lezer oordele of en in hoeverre de bewerker daarin is geslaagd.

In de toelichting is een viertal delen te onderscheiden.
Het eerste deel, bestaande uit het hoofdstuk *De classis en haar geschiedenis*, concentreert zich rond een drietal preliminaire vragen. Het hoofdstuk opent met een korte behandeling van de inhoud van het begrip *classis* in algemene zin: wat is een classis en in hoeverre is de classis kenmerkend voor de structuur van een gereformeerde kerk? We zullen dan ook al meteen zien dat er in de classis vanuit haar ontstaan een zekere mate van spanning tussen centralisme en decentralisme zit 'ingebakken'.
Met de incorporatie van de classis in de structuur van de kerk hebben de gereformeerden iets op het oog gehad. Daarvoor zullen we te rade moeten gaan bij het formele kerkrecht. Dit hoofdstuk vervolgt daarom met een zoektocht naar de kerkrechtelijke inhoud van het begrip *classis*. Welke functies of doelstellingen moest de classis verwezenlijken en op welke wijze, langs welke weg en met welke middelen moest de classis deze doelstellingen verwezenlijken? Gedurende het eind van de 16e eeuw zijn de aard en de werkwijze van de classis een aantal keren ge(her)formuleerd en die kerkrechtelijke ontwikkeling zal worden nagelopen.
Het laatste deel van dit hoofdstuk is gewijd aan de historiografische ontwikkeling van de classis in de afgelopen decennia. De kwantitatieve toename van de kennis over de classes en hun betekenis voor de gereformeerde kerk gedurende pakweg de eerste halve eeuw van haar bestaan is, zo zal blijken, gepaard gegaan met een verandering in invalshoek. Daarmee wordt de uitgave van de Brielse acta en de hier voorliggende inleiding geplaatst in een bredere historiografische context.

7 Beide benamingen waren gangbaar en zullen hier ook door elkaar worden gebruikt.

Is met deze aanloop als het ware de theoretische context van de classis in het algemeen geschetst, het tweede gedeelte van deze inleiding richt zich op de praktische context van de classis Brielle. In drie opeenvolgende hoofdstukken wordt een schets geboden van het decor waartegen of de omgeving waarin deze classis is ontstaan en vervolgens functioneerde. Begonnen wordt met een kennismaking met de fysieke omgeving van de classis: grofweg de huidige eilanden Voorne, Putten en Goeree-Overflakkee. De regionale geografische omstandigheden van de regio hebben, zo zal blijken, tot op zekere hoogte het functioneren van de classis mede bepaald. Tevens wordt in hetzelfde hoofdstuk in grote lijnen een beeld gegeven van de bevolking van het classicale ressort aan het eind van de 16e en het begin van de 17e eeuw. Zo willen we, om te weten in hoeverre de gereformeerde kerk die bevolking voor zich wist te winnen, tenminste een idee hebben over de omvang daarvan. En om de bevolking zelf een 'gezicht' te geven zullen we ook in grove lijnen schetsen hoe die bevolking haar bestaan vond op deze eilanden.
Het kerkelijk en staatkundig leven waren nauw met elkaar verbonden. De classis kwam derhalve regelmatig in aanraking met diverse functionarissen van de wereldlijke overheid. Om die reden is het volgende hoofdstuk gewijd aan een beschrijving van de wijze waarop in Holland overheid en bestuur waren ingericht en vooral ook welke functionarissen een belangrijke rol speelden. Kennis daarvan is onmisbaar om zicht te krijgen op de relatie tussen kerk en overheid. Zo treffen we bijvoorbeeld meermalen een dorpsschout aan in de vergaderingen van de classis; inzicht in zijn functie en bevoegdheden in bestuur en rechtspraak in een dorp helpt ons later diens relatie tot de classis te begrijpen.
Voorts maakte de classis deel uit van de vestiging en de uitbouw van de gereformeerde kerk in de Nederlanden, die op haar beurt weer deel uitmaakte van de Reformatie in bredere zin. De classis ontstond temidden van een omgeving die al een halve eeuw protestantisme achter de rug had. In het hoofdstuk over de Reformatie in Voorne en Putten wordt de religieuze context waarin de classis functioneerde uiteengezet. De situatie waarin de traditionele katholieke kerk verkeerde in de 16e eeuw zal worden geschetst en in hoofdlijnen de opkomst van wat we hier nog maar heel algemeen zullen noemen: het protestantisme. Daarmee wordt bijvoorbeeld verduidelijkt waarom de classis later wel te maken kreeg met doopsgezinden maar nauwelijks met katholieken.

Na het verkennen van de theoretische context (kerkrechtelijk en historiografisch) en de praktische context (land, volk, staat en religie) richten we in het derde deel van de toelichting op de acta (het meest omvangrijke deel) de schijnwerpers op de classis zelf. Om te beginnen wordt ingegaan op het ontstaan en de afgrenzing van de classis Voorne en Putten. Over het allervroegste begin van de classis is niet veel bekend maar een tipje van de sluier hopen we toch te kunnen oplichten. Hoe werden de classicale grenzen getrokken, welke gemeenten vielen nu precies binnen het ressort van de classis en hoeveel predikantsplaatsen telde de classis?
Een volgend hoofdstuk behandelt het interne functioneren van de classis. Hoeveel en welke soorten vergaderingen waren er en hoe ging het er op de vergaderingen aan toe? Welke functies moesten worden vervuld en welke taken worden verricht? Waren er (groepen van) predikanten die meer of minder op de voorgrond traden? Welke positie namen kerk en kerkenraad van Brielle in? Hoe is de classis Brielle te positioneren ten opzichte van andere reeds onderzochte classes zoals Dordrecht, Delft, Gorinchem en Edam? Is er ook een antwoord mogelijk op de vraag of de classis Brielle een strak (model Dordrecht) dan wel een wat losser georganiseerde classis (model Delft) was?
Hiermee komen we terecht bij degenen die de stoelen in de classicale vergaderkamers bezetten: dat waren doorgaans predikanten. Dit laatste roept al meteen de vraag op hoe het komt dat er nauwelijks ouderlingen aan de vergaderingen deelnamen. Maar

ook een aantal andere aspecten passeren de revue, zoals herkomst en afkomst van de predikanten. Valt er iets te zeggen over hun opleidingsniveau? Hoe was de toelating tot het ambt geregeld en welke rol had de classis daarin? Hoe kwam de classis aan geschikte predikanten, hoe beoordeelde zij de bekwaamheid tot het ambt en wat was de betrokkenheid van de classis bij het beroepingswerk? Verder komen de tucht en het toezicht op de predikanten aan de orde en worden individuele gevallen van de toepassing van de tucht besproken.
Vervolgens wordt de relatie tussen de classis en de plaatselijke gemeenten nader belicht. Zo bemoeide de classis zich met het onderwijs op de dorpsscholen. De plaatselijke kerkenraden legden allerlei vragen waar zij zelf niet uitkwamen op het bordje van de classis die daar maar een antwoord op moest zien te vinden. Het waren vooral vragen rond doop, huwelijk, avondmaal en de toepassing van de tucht op plaatselijk niveau. Enkele specifieke onderwerpen die uit de acta naar voren komen namelijk de zondagsrust en de houding van de classis tegenover de rederijkers hebben hier eveneens een plaats gevonden.
Tenslotte is een hoofdstuk gewijd aan de verhouding tussen de classis en de overheid. Die concentreerde zich rond een drietal onderwerpen: het beroepingswerk, de bezoldiging van predikanten en de armenzorg. Dit hoofdstuk zou de lezer duidelijk moeten maken waarom een dorpsschout zich bemoeide met het beroepen van een predikant en waarom de classis zich tot de magistraat van een dorp wendde om het kerkgebouw te laten repareren.
De controverse tussen remonstranten en contraremonstranten gedurende het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) heeft in de classis Brielle zodanig diep ingegrepen dat een apart hoofdstuk over de classis tijdens de godsdiensttwisten niet kan worden gemist. Het karakter van een inleiding op de editie van de acta legde niettemin beperkingen op: het hoofdstuk beschrijft primair de gevolgen van deze twisten voor het functioneren van de classis. De lezer moet hier geen volledig relaas van deze twisten binnen de classis verwachten hoewel het rijke bronnenmateriaal in het classicaal en oud synodaal archief meer dan voldoende stof bevat voor een afzonderlijke monografie over dit onderwerp.
Aan de stad Brielle zelf is in deze toelichting relatief weinig aandacht besteed. Vanuit de acta is dat ook wel te verklaren. Zoals hierna nog zal blijken regelde de kerkenraad van Brielle de kerkelijke zaken vooral zelf en had deze de classis daarbij nauwelijks nodig. Een aparte studie naar de vestiging en het verloop van de Reformatie in Brielle zou alleszins te overwegen zijn.
In een samenvattend hoofdstuk zullen de belangrijkste conclusies uit de voorgaande hoofdstukken bijeen worden geplaatst.

Het laatste en vierde deel omvat het hoofdstuk *De acta van de classis Brielle: de bron*[8] en geeft informatie over de materiële bron, enige archivalische bijzonderheden en tevens een editietechnische verantwoording van de transcriptie met de daarbij gehanteerde principes en gemaakte keuzes ook ten aanzien van het gebruikte archiefmateriaal. Daarna volgt de van een uitvoerig notenapparaat voorziene tekst van de acta zelf.

Tenslotte: hier en daar komen in de volgende hoofdstukken bijbelcitaten voor. Deze zijn ontleend aan de Deux-Aes-vertaling, editie Emden 1562.[9]

8 Zie pag. CCCXIX.

9 De hier gebruikte tekst is op het internet te vinden op: http://www.bijbelsdigitaal.nl/deux-aesbijbel-1562/. Tot aan de verschijning van de Statenvertaling was de Deux-Aes-bijbel in de editie van 1565 (waarin het gebruik van du/dyn was aangepast) de gezaghebbende kerk- en huisbijbel; De Bruin, *De Statenbijbel en zijn voorgangers*, 190.

De classis en haar geschiedenis

Wat is een classis?

Een classis is 'de ambtelijke vergadering waarin een aantal afgevaardigde ambtsdragers van in elkaars nabijheid gelegen kerken bijeenkomt om leiding te geven aan het gezamenlijke leven en werken in haar ressort. De classis neemt daarbij een positie in tussen enerzijds de kerkenraad en anderzijds de synode (...).'[10] Teruggaande naar de 16e eeuw zou men de classis kunnen beschouwen als uiting van de behoefte aan een zodanige organisatorische vormgeving van de gereformeerde kerk in de Nederlanden, waarbij men enerzijds het centralistische episcopalisme van de oude rooms-katholieke kerk wilde vermijden, maar anderzijds plaatselijk independentisme de pas trachtte af te snijden.
Geen bisschoppelijke hiërarchie dus, want daarvan had de gereformeerde kerk, die haar uitgangspunt nam in de plaatselijke gemeente, een uitgesproken afkeer ('Gheen kercke sal over een ander kercke (...) heerschappie voeren') maar wel een gezamenlijke kerkelijke organisatie waarin de plaatselijke gemeenten op basis van gelijkheid participeerden. Zo ontstond het presbyteriale-synodale stelsel,[11] genoemd naar enerzijds het presbyterium (kerkenraad) ofwel de presbyter (ouderling), die gezien werd als de meest typerende ambtsdrager in de gemeente, en anderzijds naar de synode als 'meerdere' (let wel, niet: 'hogere', vergadering).[12] Het systeem kende dus wel een gelaagde opbouw, waarvan de classis het middenniveau vormde, de verbindende schakel als het ware tussen plaatselijke gemeenten en de provinciale en nationale synodes. Waar de Lutheranen kozen voor de superintendent als opvolger van de bisschop, was in de gereformeerde kerkstructuur die vervangende rol weggelegd voor de meerdere vergaderingen in het algemeen en de classis in het bijzonder.[13] Pettegree noemt de classis dan ook 'the distinctive feature of a presbyterian church order'.[14] Het mag echter ook duidelijk zijn dat er in de praktijk tot op de huidige dag altijd een spanningsveld heeft bestaan tussen het 'presbyteriale' en 'synodale' element.
Wat betreft de classis hangt het laatste ook samen met haar ontstaansgeschiedenis. In de loop van de eerste helft van de 16e eeuw ontstonden onder uiteenlopende benamingen 'prototypen' van de classis in Frankrijk, Duitsland, Zwitserland en Engeland. We kennen de *Prophezcy* in Zürich vanaf 1525, de *Convocaß* in Straatsburg sinds 1534, de

10 Deze definitie, samengesteld uit definities van D. Nauta en van L.C. van Drimmelen, is afkomstig uit Van den Broeke, *Een geschiedenis van de classis*, 36. Zie voor een kerkrechtelijke oriëntatie over de classis: Bouman, *Gereformeerd kerkrecht* II, 124-156; Van den Heuvel, *De Hervormde kerkorde*, 108-110.

11 Over het presbyteriale-synodale stelsel zie: Van den Broeke, *Een geschiedenis van de classis*, 49-50 en Van 't Spijker, 'Het presbyteriale-synodale stelsel' in: Van 't Spijker e.a. (ed.), *De kerk*, 326-338, die ook het episcopalisme (*ibidem*, 301-312) en het independentisme ofwel congregationalisme (*ibidem*, 313-325) bespreekt. Zie hierover ook: Plomp, 'De kerkorde van Emden', 89-97.

12 Ook de term 'bredere' vergadering is wel gebezigd, Schokking, *De leertucht*, 32.

13 Van den Heuvel stelt dat de classicale vergadering de taken van de vroegere bisschop heeft overgenomen. In de huidige kerkorde zijn daarvan nog maar enkele sporen van terug te vinden, Van den Heuvel, *De Hervormde kerkorde*, 96.

14 Pettegree, *Foreign protestant communities in sixteenth-century Londen*, 270; Van den Broecke, *Een geschiedenis van de classis*, 50.

Vénérable Compagnie des pasteurs in Genève sedert 1538 en de in 1544 ingestelde *coetus* in Emden.[15] Voor ons is het slechts van belang te signaleren dat deze bijeenkomsten, waarop vooral de geloofsleer en de uitleg van de Heilige Schrift centraal stonden, alleen bestemd waren voor predikanten en, afhankelijk van de situatie, hoogleraren, theologiestudenten en geïnteresseerde leken. Ook de in 1560 door Johannes à Lasco in Londen opgerichte *coetus* en de in de Franse kerkorde (*Discipline Ecclésiastique*) ingestelde *colloque* werden aanvankelijk alleen bijgewoond door predikanten maar ontwikkelden zich tot vergaderingen, waaraan ook ouderlingen en diakenen deelnamen.[16] Daarmee komen we in de buurt van de classis in de betekenis van een vergadering van gemeenten in een bepaalde regio. Toegespitst op de classis zouden we het hiervoor genoemde spanningsveld dan ook kunnen samenvatten in de vraag: is de classis een onderlinge bijeenkomst van predikanten of een bijeenkomst van (ook) door ouderlingen vertegenwoordigde gemeenten? Het laatste was het ideaal; zoals we zullen zien, tendeerde de praktijk in de richting van het eerste. En hoe meer de predikanten in de classis de lakens uitdeelden, hoe minder ook het presbyteriale karakter van de classis uit de verf kwam.[17]

Een historisch-kerkrechtelijke verkenning

In 2005 verscheen de al genoemde dissertatie van C. van den Broeke, *Een geschiedenis van de classis. Classicaal type tussen idee en werkelijkheid (1571-2004)*. Van den Broeke omschrijft zijn studie als 'een kerkjuridisch onderzoek met een kerkhistorische benadering'.[18] Ondanks de in de ondertitel genoemde periode 1571-2004 ligt het zwaartepunt van zijn studie evenwel in de tijd na 1816. Het eerste hoofdstuk, dat het tijdvak van 1571 tot 1816 behandelt, wordt door de auteur bestempeld als een 'inleidend' hoofdstuk. Verder concentreert Van den Broeke zich op het functioneren van de classis binnen de kerk; de interactie met overheid en maatschappij blijft buiten beschouwing.
In het genoemde inleidende hoofdstuk introduceert Van den Broeke het begrip 'classicaal type'. De auteur geeft zelf helaas geen precieze definitie daarvan maar – afgaande op zijn betoog – is een 'classicaal type' opgebouwd uit een drietal structuurelementen: de samenstelling (*de personis*), het arbeidsveld (*de rebus*) en de werkwijze (*de processibus*).[19] Vanaf het Convent van Wezel gaven de verschillende achtereenvolgende synoden een (soms op onderdelen) verschillende inhoud aan deze structuurelementen. Op die manier komt Van den Broeke tot een respectabel aantal classicale typen waarvan voor ons de volgende relevant zijn:

1. het Wezelse type van 1571
2. het Emdense type van 1571
3. het Dordtse type van 1574

15 De opsomming is niet uitputtend, zie voor een uitgebreidere beschrijving: Van den Broeke, *Een geschiedenis van de classis,* 53-68.

16 Van den Broeke, *Een geschiedenis van de classis,* 58-61; Von Hoffmann, *Das Kirchenverfassingsrecht*, 128-129; Van Lieburg, *De reformatorische profetie*, 22-30.

17 Zie het scherpe oordeel van Kleyn: 'De praktijk leerde dat de theorie, in de kerkenordening nedergelegd, waardeloos was, dat het werk der ouderlingen, hoe nuttig ook in de plaatselijke Gemeente, niet de minste vrucht opleverde voor het bestuur van het geheel der kerken', Kleyn, *Algemeene kerk*, 67. Zie ook Schokking, *De leertucht*, 27-28.

18 Van den Broecke, *Een geschiedenis van de classis,* 42; zie ook 43.

19 Ontleend aan de *Institutiones Iuris Canonici*, Van den Broeke, *ibidem,* 41-42.

4. het Dordtse type van 1578
5. het Middelburgse type van 1581
6. het Haagse type van 1586

Van den Broeke noemt dan ook nog het Utrechtse, het Zeeuwse en het Friese type. Tezamen met de classicale typen van na 1619 vallen die echter qua tijd en/of ruimte buiten ons aandachtsgebied.[20] Verder wordt het Dordtse type van 1619 (dus het classicale type van de Nationale Synode te Dordrecht in 1618-1619 die aan de classis een omvangrijk arbeidsveld toebedeelde[21]) hier slechts terloops genoemd omdat de Staten van Holland geen approbatie gaven aan de *Dordtse Kerkorde van 1619*. Wel moeten we enige aandacht besteden aan de *Kerckenordeninghe gemaect by eenighe Politijcken ende Ecclesiastijcken in den Haghe, in februario anno 1591*.[22]

Over het Wezelse type kunnen we heel kort zijn. In artikel 2 van het eerste hoofdstuk sprak het Convent niet meer uit dan dat 'men bequamelyck afdeyle elke Nederlandsche provincie in sekere classen'.[23] Er zou een 'provinciale synode van geheel Nederland' (artikel 3) moeten bijeenkomen om nadere regelingen te treffen betreffende 'de vaste en billijke afdeeling der provinciën in classen of parochiën, de vaste bijeenkomsten zoowel van iedere classis afzonderlijk als van alle classen in het gemeen, haar orde, regeling, gezag en censuur' (artikel 5).[24] Samenstelling, werkwijze en taken bleven echter nog oningevuld.
De Emdense synode van 1571 werkte die aspecten wel verder uit. 'Emden' gaf veel meer bijzonderheden over wat op de classicale vergaderingen aan de orde diende te komen.[25] Bepaald werd dat in elke vergadering door de aanwezige predikanten uit hun midden een president moest worden gekozen die de vergadering opende en afsloot met gebed. Eén van de predikanten zou een korte preek (propositie) dienen te houden die onderling werd beoordeeld en besproken. Verder was het de taak van de president te informeren naar het wel en wee van de plaatselijke gemeenten. Het ging dan om vragen of de kerkenraden regelmatig vergaderden, of de kerkelijke tucht werd uitgeoefend, of er leerstellige kwesties aan de orde waren, hoe het er voor stond met de armenzorg en de zorg voor de scholen. Daarnaast wees de vergadering deputaten naar de provinciale synode aan. Tenslotte werden datum, tijd en plaats van de volgende vergadering bepaald.[26] De classis mocht verder alleen zaken behandelen die allen gezamenlijk aangingen. Tegen

---

20 Verschoor merkt in zijn inleiding op de RGP-uitgave van de classicale acta van de classis Gorinchem op dat 'het beeld van het classicale instituut' met deze typologie eerder wordt vergruisd dan verhelderd: zie Verschoor (ed.) *Classicale acta Gorinchem*, XXI-XXII. We gebruiken het betoog van Van den Broecke hier alleen om een overzicht van de kerkrechtelijke ontwikkeling van de classis te schetsen en zullen het concept 'classicaal type' verder niet hanteren of toetsen aan de praktijk in de classis Brielle.

21 Van den Broeke, *Een geschiedenis van de classis*, 81.

22 *Ibidem*, 80.

23 Vertaling van: 'Et simul Belgiae singulae provinciae in certas ac ratas classes seu paroecias distribuantur', Rutgers, *Acta*, 10.

24 Artikel 3: '... synodum provincialem totius Belgii...', artikel 5: '(...) de provinciarum rata et aequabili per classes seu paroecias distributione, de singularum classium sigillatim atque omnium universim ratis conventibus, eorundemque ordine, ratione, authoritate, censura.' Rutgers, *ibidem*.

25 Zie ook Rutgers, *Acta*, 58-61 en 105-109. Over de continuïteit tussen Wezel en Emden: Geudeke, *Classis Edam,* 105-107.

26 Zie puntsgewijze opsomming bij Van den Broeke, *Een geschiedenis van de classis*, 65.

een besluit van de classis was beroep bij de (provinciale of particuliere) synode mogelijk. Hoeveel personen de gemeenten mochten afvaardigen en wie (concreet: wel of geen kerkenraadsleden) werd niet geregeld.
Binnen het Emdense type is er dus geen plaats voor direct ingrijpen in de gang van zaken bij een plaatselijke gemeente. Hoogstens kon de classis door het bespreken van het functioneren van de gemeenten indirect invloed uitoefenen op het kerkelijk leven op lokaal niveau.

De provinciale synode van Dordrecht in 1574 schreef de classes voor elke maand te vergaderen op verschillende plaatsen 'd'een na d'ander' (ordinaris vergaderingen).[27] Zonodig kon men ook buitengewone (extraordinaris) bijeenkomsten houden. Expliciet werd nu de classis belast met de examinering van predikanten.[28] Ook deze synode zweeg over de afvaardiging van ouderlingen naar de classis.
Overigens werd deze kerkorde door de Staten van Holland en Zeeland niet aanvaard, bevreesd als zij waren dat deze kerkorde ten koste zou gaan van de autoriteit van de wereldlijke magistraten en overheden. Volgens het standpunt van de Staten zou buiten de magistraat in 'geen stad of dorp enig ander college of consistorie (…) mogen bestaan dan met advies, nominatie en instelling van de magistraat ter plaatse'.[29] Zij zagen meer in een college van drie of vier 'gekwalificeerde' personen die als commissarissen toezicht zouden houden op de kwaliteit van de predikanten. De kerk zag dit echter als een onaanvaardbare inbreuk op de geestelijke regering van de kerk. Zij bedoelt bovendien absoluut niet 'den politischen ampt prejudiciabel' te zijn, aangezien de kerk alleen over kerkelijke aangelegenheden oordeelt, aldus een remonstrantie opgesteld op de particuliere synode in Rotterdam.[30] De Staten hebben niettemin in 1576 door een commissie een aantal kerkelijke wetten laten ontwerpen, 'zoo onzinnig, dat er zelfs niet aan gedacht kon worden die in te voeren.'[31] De kerk en haar dienaren zouden er in een volledig afhankelijke positie van de overheid mee zijn gekomen; de overheid kreeg daarin het laatste woord over leergeschillen als de predikanten het niet eens werden en voor het heilig avondmaal zou geen censuur worden uitgeoefend. Hoewel ze uiteindelijk niet zijn ingevoerd, waren aan beide zijden de principiële stellingen betrokken.

Mede vanwege deze strubbelingen met de overheid kwam in 1578 te Dordrecht een nationale synode bijeen. Alleen een eensgezind optreden van de kerken zou het hoofd kunnen bieden aan de zorgen

> 'ten deele om de verscheyden gesintheden van sommigen onder ons, ten deele oock dat het te besorgen staet, dat sommigen van de Staten des lands hierin sullen willen meesteren.'[32]

27 Een uitzondering werd gemaakt voor de classes Dordrecht en Gouda (tweemaandelijks vergaderen); Rutgers, *Acta,* 141.
28 Art. 13, *ibidem*, 137.
29 Van 't Spijker, 'De kerkorde van Dordrecht van 1578', 131.
30 *Ibidem*, 132.
31 Aldus Kleyn, *Algemeene kerk*, 157-159.
32 Aldus Gaspar van der Heyden, geciteerd door Van 't Spijker, 'De kerkorde van 1578', 131. Hier staan in een notendop de twee 'pijnpunten' die tijdens het Twaalfjarig Bestand weer zouden opspelen.

Hoofdstuk 2 van de acta, 'Van den kerckenraet ende andere kerckelicke versamelinghen' bevat een aantal bepalingen betreffende de classis.[33] In de classis hebben predikanten en ouderlingen zitting die elke maand of om de zes weken bijeenkomen in 'die plaetsen welcke met ghemeyn accordt daertoe bestemt worden'.[34] Voor het eerst worden nu dus ook de ouderlingen genoemd. In elke vergadering worden een praeses en scriba gekozen (elke gemeente heeft één stem); dezelfde persoon mag niet twee keer achter elkaar praeses zijn. De bedoeling is natuurlijk om dominantie van één persoon of één gemeente binnen de kring van de classis de kop in te drukken.
De vergadering wordt door de praeses geopend met gebed. Vervolgens vraagt hij van elke gemeente of de kerkenraad regelmatig vergadert, of de kerkelijke tucht wordt gehandhaafd, of er sprake is van ketterij, of de zorg voor de armen en scholen wordt behartigd 'ende andere dierghelycke dingen meer'. Elke predikant houdt bij toerbeurt een propositie 'van welcke de andere oordeelen ende van het ghene dat verbeteringhe behoeft hem vermanen sullen.' De classis kiest de afgevaardigden naar de synoden en bepaalt tijd en plaats van de eerstkomende bijeenkomst. Nieuw is de bepaling dat aan het eind van de zitting censura morum wordt gehouden 'over den ghenen dewelcke ofte in die versamelinghe yet der straffe werdich aengericht ofte de vermaninghe hares kerckenraets veracht hebben', een bepaling die wat betreft de classis Brielle aansloot bij een al bestaande praktijk. Daar was men al in 1575 begonnen met het houden van de onderlinge censura morum en in augustus van dat jaar besloot men op elke eerste bijeenkomst van een jaar censura te houden en 'voirt noch eens als de broederen dat goet bevinden sullen.'[35]
Inzake alle kerkelijke vergaderingen (dus ook die van de kerkenraad) wordt enkele artikelen eerder gezegd dat alleen kerkelijke aangelegenheden worden behandeld.[36] Als er zaken zijn die deels kerkelijk, deels politiek zijn, zoals huwelijkszaken: 'het verschil dat daerover ontstaet sal by de overicheyt ende kerckenraet te samen gheeyndicht worden.'[37]
Kortom: 'Dordrecht 1578' bevat enkele nieuwe punten maar bouwt voort op 'Dordrecht 1574' en 'Emden'.

Drie jaar later, in 1581, kwam in Middelburg[38] een tweede nationale synode bijeen. De daar opgestelde kerkorde was vooral het resultaat van een herordening van de eerdere kerkorden van 1571, 1574 en 1578 en wel zo 'dat sindsdien van een echte kerkorde gesproken kan worden. De grondstructuur daarvan is door de latere synoden intact gelaten.'[39] In elk geval was de Middelburgse kerkorde compacter dan 'Dordrecht 1578' (69 tegenover 102 artikelen).
Toch ging het niet alleen maar om een soort redactionele opschoning van ouder overgeleverd kerkrecht. Bij de calvinisten leefde namelijk sterk de behoefte te komen tot een kerkorde waarin de verhouding tot de overheid min of meer definitief werd afgebakend. Daarbij zochten zij enerzijds de vrijheid van de kerk te waarborgen, anderzijds werd de overheid gezien als 'voedsterheer' (voogd) van de kerk en beschermer van de ware

33 De artikelen 26-33, *ibidem*, 242-243.
34 In de classisboeken van de classis Brielle staan voorin enkele in onderling overleg vastgestelde roosters voor het rouleren van de vergaderplaatsen.
35 ACBr 8 aug. 1575.
36 Artikel 17, Rutgers, *Acta*, 240.
37 *Ibidem*.
38 Over de betekenis van de Middelburgse synode: Bremmer, 'De Nationale synode van Middelburg (1581)'.
39 Van den Broeke, *Een geschiedenis van de classis*, 72.

religie.[40] De regel dat alleen kerkelijke zaken op de kerkelijke bijeenkomsten aan de orde hoorden te komen werd uitdrukkelijk herhaald. De eerder genoemde bepaling dat kwesties die deels kerkelijk, deels politiek waren – het ging dan vooral om huwelijkskwesties - in onderling overleg werden afgehandeld werd nu achterwege gelaten in een poging de indruk weg te nemen dat de kerk zich wilde inlaten met politieke aangelegenheden. Het huwelijksrecht was dus primair een politieke aangelegenheid. Daarnaast gaf de kerkorde het approbatierecht aan de plaatselijke overheid, mits 'doende professie van de ghereformeerde religie', bij het beroepen van predikanten.[41]
Van de vier hoofdstukken handelde één hoofdstuk 'Van den kerckelicken tsamencoemsten' waarvan een aantal artikelen de classes in het bijzonder aanging.[42] De taken en werkwijze van de classis zijn wat summierder beschreven, maar wijken niet principieel af van wat in Dordrecht was vastgesteld. Het enige nieuwe was dat afgevaardigden alleen stemrecht hadden op basis van een ondertekende credentiebrief.[43]

Mede door toedoen van de graaf van Leicester kwam in de zomer van 1586 in Den Haag opnieuw een synode bijeen. Daar werd een kerkorde aanvaard die, wat de classis betreft, nauwelijks van die van Middelburg verschilde maar wel een voor de werkwijze van de classes belangrijke vernieuwing introduceerde.[44] Deze betrof de in artikel 40 geboden mogelijkheid deputaten of visitatoren te benoemen die namens de classis tussen de reguliere vergaderingen in handelend konden optreden. Tot dan toe was dit door de verschillende synodes afgehouden omdat 'visitatoren' teveel herinnerden aan 'inspectores of superintendentes' en daarmee aan een episcopale kerkinrichting zoals de Lutherse.[45] Zoals we zullen zien maakte ook de classis Brielle, in navolging van onder meer de classis Dordrecht, meermalen gebruik van visitatoren.
Leicester, niet gezegend met al te veel begrip van en voor de staatkundige verhoudingen in de Nederlanden, legde deze kerkorde ter approbatie voor aan de Staten-Generaal. Ondanks herhaalde aandrang daartoe hebben de Staten-Generaal zich daartoe niet laten verleiden. Artikel XIII van de Unie van Utrecht gaf met zo veel woorden aan dat de religie een zaak was van de afzonderlijke gewesten (mits een ieder in zijn geweten werd vrij gelaten) en de gewesten hielden die bevoegdheid stevig in eigen handen.[46] Maar er waren ook inhoudelijke bezwaren, blijkend uit de tekst waarmee de Staten van Holland de kerkorde approbeerden: zij stipuleerden onder meer uitdrukkelijk dat de overheden 'sullen blyven by haer recht ende gebruyck, nopende het aennemen ende afstellen van de kerckendienaren ende schoolmeesteren' en dat zij 'niet en sullen wesen geprejudicieert van haer recht ende authoriteyt, henluyden in hare heerlyckheyden in alle politijcke

40 Naar Jesaja 49 : 23; Bremmer, 'Nationale synode van Middelburg', 26-27.
41 Ibidem, 29.
42 De artikelen 30-32: Rutgers, *Acta*, 386-388.
43 Art. 25: *ibidem*, 385.
44 Een geautoriseerde kopie van deze kerkorde in SAVPR, AC Brielle, inv. nr. A1, met daarachter een door Aegidius Johannis Frisius opgestelde en door de predikanten van de classis Brielle ondertekende verklaring.
45 Hierover Van den Broecke, *Een geschiedenis van de classis*, 75: 'Het wederzijdse toezicht van de kerken door middel van afgevaardigden in de classis functioneerde niet.'
46 Groenveld, *Unie – Bestand – Vrede*, 65. Men kan dit wel betitelen als een constant grondbeginsel in de gewestelijke politiek, zie hierover ook: Groenveld, 'Unie, religie en militie', 76-77, Hofman, *Eenich achterdencken*, 47.

saecke ende 'tgene daeraen hangt, competerende'.[47] Dat de kerkenraden predikanten konden beroepen zonder de overheid hierbij te betrekken, ging dus niet door.[48]
Een poging om de invloed van de overheid in de kerk te versterken was de kerkorde van 's-Gravenhage van 1591, opgesteld door een commissie bestaande uit personen van de overheid (onder wie Oldenbarnevelt) en een aantal predikanten. Ook nu strandde deze kerkorde omdat de kerk er niet aan wilde en de kerkorde bleef, in de woorden van Trigland, 'voor dien tijt achter de banck legghen, of wierdt aen de spijcker gehangen als een vergeten proces in de sack.'[49] Niettemin heeft deze kerkorde nog een belangrijke rol gespeeld tijdens de bestandstwisten omdat de Staten van Holland in hun beleid juist op deze kerkorde teruggrepen. Ook de classis Brielle zou te maken krijgen met het 'bysitten der magistraten in kerkelijcke en classicale vergaderingen, om te weten wat daer ommeginck',[50] de zogenaamde commissarissen-politiek.

Samenvattend zien we vanaf de synode van Emden (het convent van Wezel legde niet meer dan de basis maar liet samenstelling, werkwijze en taken nog geheel open) een doorgaande ontwikkeling van de classis tot een volwaardig gevestigd kerkelijk instituut. Deze ontwikkeling was aan het eind van de 16e eeuw voltooid; de verdere kerkordelijke uitbouw van de classis op de synode van Dordrecht in 1618-1619 heeft voor ons onderwerp geen verdere betekenis meer aangezien de Dordtse kerkorde nooit door de Staten van Holland is aanvaard.

Een historiografische verkenning

De betekenis van de classes voor de totstandkoming en verdere ontwikkeling van de gereformeerde kerk in de Noordelijke Nederlanden staat *in historicis* buiten kijf. Toch is de rol van de classis betrekkelijk lang op de achtergrond gebleven. De geschiedschrijving van de kerk als instituut (ruwweg: het vak kerkgeschiedenis met aftrek van de dogmengeschiedenis) heeft een van oorsprong nogal kerkrechtelijke inslag. Zo wijdden Ypey en Dermout in hun *Geschiedenis der Nederlandsche hervormde kerk* (verschenen in 1819-1824) weliswaar een hoofdstuk met 'historische aanmerkingen' aan het bestuur van de hervormde kerk, maar dat hoofdstuk heeft een sterk formeel kerkjuridische invalshoek, hetgeen ook past bij het karakter van dit 'klassiek geworden' werk.[51]
Die kerkrechtelijke invalshoek staat niet geheel op zichzelf. Het werk van Ypey en Dermout kwam op de markt in een periode waarin vanuit Duitsland de Historische Rechtsschool juist in opkomst was, maar waarvan de invloed uiteindelijk doorwerkte tot in de twintigste eeuw. De aandacht van deze stroming ging sterk uit naar de ontwikkeling van het 'historisch gegroeide' recht en inspireerde gedurende de negentiende eeuw de

47 Uuytenbogaert, *Kerckelicke historie*, 58.
48 Hierover Hofman, *Eenich Achterdencken*, 92, waar tevens de bezwaren van Uytenbogaert uitgebreid worden uiteengezet.
49 Aangehaald bij Hofman, *ibidem*, 95.
50 *Ibidem*.
51 Ypey en Dermout, *Geschiedenis der Nederlandsche hervormde kerk* I, 361-426. Zie ook de opmerking van J. Kamerling in zijn artikel over Ypey in *BLGNP* II, 468-471, aldaar 471: 'Het object van Y's kerkhistorisch werk was uiteraard de kerk en haar geschiedenis, maar daaruit toch vooral de data en facta, de theol. leer en wetenschap. De inwendige kerkgeschiedenis – het kerkelijk leven der gemeente, de gelovige mens – is niet tot leven gekomen.'

uitgave van talrijke edities van historische rechtsbronnen.[52] Eén van de grote vertegenwoordigers van de Historische Rechtsschool, Friedrich Julius Stahl, liet in 1840 *Die Kirchenverfassung nach Lehre und Recht der Protestanten* verschijnen. De jurist Ämilius Ludwig Richter maakte zich voor kerkhistorici verdienstelijk met grote edities zoals *Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. Urkunden und Regesten zur Geschichte des Rechts und der Verfassung der evangelischen Kirche in Deutschland* (1846) en *Canones et decreta concilii Tridentini* (1853). Voor Nederland kan gewezen worden op de editie van de *Oude kerkordeningen der Nederlandsche hervormde gemeenten (1563-1638)* van C. Hooijer die in 1865 verscheen.

Het was echter niet alleen de invloed van de Historische Rechtsschool die gedurende het laatste kwart van de 19e eeuw en de eerste helft van de 20e eeuw de belangstelling voor de beoefening van het historische kerkrecht stimuleerde. Ook het ontstaan van en later de ontwikkelingen binnen de Gereformeerde Kerken in Nederland leverden een krachtige extra impuls daarvoor.[53] Mede tegen die achtergrond kunnen de edities van de acta van de 16e-eeuwse synoden door Rutgers en van die van de particuliere synoden in de Noordelijke Nederlanden gedurende de jaren 1572-1620 door Reitsma en van Veen worden geplaatst.[54] Naast de rechtsgeschiedenis van de oude kerkorden en de totstandkoming daarvan op de verschillende synodes (zij waren immers de scheppers van het gereformeerde kerkrecht in formele zin bij uitstek) stonden toen vooral ook vragen rond de bevoegdheden en het gezag van plaatselijke kerkenraden en 'meerdere' vergaderingen in het middelpunt van de belangstelling. Tegen het einde van de 19e eeuw ontstond er een polemiek tussen enerzijds met name De Savornin Lohman en Rutgers, die de volle nadruk legden op de zelfstandigheid van de afzonderlijke plaatselijke gemeenten en Kleyn en Van Veen anderzijds die veel meer de eenheid van de kerk beklemtoonden. In die polemiek kwamen uiteraard ook de classis, haar bevoegdheden en de inrichting van het classicale bestuur aan de orde. In zijn dissertatie over de classis Dordrecht behandelt C.A. Tukker deze pennestrijd.[55] Hij kiest daarbij (in navolging van H.G. Kleyn[56]) duidelijk voor het standpunt waarbij de classes worden gezien als 'tussenvergaderingen, die over de vrijheid der afzonderlijke gemeenten waakten en de eenheid der Kerk afbeelden' tegenover een visie die het primaat legt bij de plaatselijke gemeenten en hun kerkenraden. Mogelijkerwijs komt bij iemand als de genoemde Kleyn ook een vorm van centralistisch denken, dat zo kenmerkend was voor de 19e- en 20e-eeuwse politieke geschiedschrijving, om de hoek kijken.[57]

---

52 Groenveld, *Regeren in de Republiek*, 4.

53 Zie bijv. het artikel over de kerkhistoricus S.D. van Veen in *BLGNP* V, 516: 'De kerkelijke ontwikkelingen, met name het beroep van A. Kuyper c.s. op de oude kerkorde, prikkelden Van V. tot bestudering van de periode voor 1816.'

54 Zie voor deze edities de literatuurlijst. Vgl. ook de publicatie van het *Kerkelijk handboekje* door G.H. Kersten (Utrecht, 1937) met tekstedities van het convent van Wezel, de synode van Emden, Dordrecht etc.

55 En dan met name voor zover die plaatsvond aan het eind van de 19e eeuw: zie Tukker, *De classis Dordrecht*, 24-28. Voor een overzicht van de latere discussie zie: M. Golverdingen, *De strijd om het kerkrecht in de Gereformeerde Kerken in Nederland van 1926 tot 1944*. Over deze discussie eveneens: Van den Broeke, *Een geschiedenis van de classis*, 217-234.

56 Zie over hem het artikel in *BLGNP* IV 254-255. Kleyn schreef het boek *Algemeene kerk en plaatselijke gemeente*, waarin de 'kern van zijn visie was dat de rol van de classis t.o.v. de plaatselijke gemeente in de eerste eeuw van het ontstaan van de publieke kerk zo groot was geweest dat het gerechtvaardigd was ook nu het accent te leggen op het kerkverbánd ...'

57 Fruin was daarvan met zijn *Geschiedenis der Staatsinstellingen in Nederland tot den val der Republiek* een sprekend voorbeeld, zie hierover Groenveld, *Regeren in de Republiek*, 4-7.

In het voorgaande is het fenomeen 'classis' vooral benaderd vanuit de optiek van het (historische) kerkrecht. Dit betekent echter niet dat de classis een exclusief onderzoeksdomein van kerkrechthistorici was. Integendeel: door schaarste aan bewaard gebleven stukken uit de late 16e en de 17e eeuw van plaatselijke gemeenten, zijn de classicale archivalia (en dan vooral de acta) veel gebruikt als substituutbron door beoefenaren van de lokale kerkgeschiedenis.[58] Natuurlijk konden de classicale archieven slechts ten dele voorzien in de lacunes van de plaatselijke kerkenraadsarchieven, mede vanwege de omstandigheid dat ook zij de tussenliggende eeuwen niet helemaal ongeschonden zijn doorgekomen. En ook al zijn er wel classicale archivalia voorhanden, dan nog blijft het een feit dat zij maar een beperkte overlap hebben met lokale kerkelijke archivalia. Plaatselijke kwesties kwamen immers alleen dan op de classis aan de orde als de classis daar ook een rol in had of zichzelf toekende (zoals in het beroepingswerk) dan wel als de kerkenraad daar zelf behoefte aan had (zoals bemiddeling in conflictsituaties). Maar het is in het historisch bedrijf nu eenmaal een veel voorkomend verschijnsel dat het ontbreken van direct bronnenmateriaal de betekenis van meer indirecte bronnen navenant doet toenemen.[59] Voor de beeldvorming van de 16e- en 17e-eeuwse geschiedenis van verreweg de meeste plaatselijke kerkelijke gemeenschappen zijn de classicale acta dan ook onmisbaar, ook al blijft dat beeld noodgedwongen fragmentarisch.
Met betrekking tot het classicaal archief als leverancier van lokaal feitenmateriaal moet in het geval van de classis Brielle gewezen worden op H. de Jager, eertijds predikant in Brielle en scriba van de classis en later archivaris,[60] die in 1883 in *De Brielsche archieven* een artikel publiceerde over de eerste predikanten te Heenvliet,[61] welk artikel hij vervolgde met een reeks artikelen in het tijdschrift *De Navorscher* over de vroegste predikanten in de andere plaatsen in de classis. Deze serie, op basis van de oudste classicale acta, kreeg weer een vervolg in een lange reeks artikelen in hetzelfde tijdschrift,[62] waarin (soms lange) citaten uit de classicale acta als het ware aan elkaar werden gepraat. De ijverige Brielse predikant bood het geïnteresseerde lezerspubliek, geheel in overeenstemming met het karakter van *De Navorscher*,[63] een grote hoeveelheid lokale historische wetenswaardigheden, maar aan een meer diepgaande beschouwing over de rol, de betekenis en het functioneren van de classis kwam hij niet of nauwelijks toe.

In dit verband moet ook het in 1868 in twee delen verschenen werk van H.Q. Janssen *De kerkhervorming in Vlaanderen* worden gememoreerd.[64] Het is vooral belangrijk omdat het de editie van acta van de classes Brugge en Sluis en van enkele classes uit Oost-Vlaanderen bevat, te meer daar in de eerste opbouwperiode van de gereformeerde kerk in de Noordelijke Nederlanden de relaties met Vlaanderen intensief waren. Het eerste deel lijkt qua inhoud sterk op de artikelenreeks van de Jager: het geeft in alfabetische volgorde veel feitenmateriaal over de plaatselijke kerkgeschiedenis van een groot aantal Vlaamse steden en dorpen. Het tweede deel (waarin ook de genoemde acta zijn opgeno-

58 Zie bijvoorbeeld Braber, *Historie Nederlandse hervormde kerk Middelharnis*.
59 'Ten laatste vormen de acta een niet te onderschatten bron voor de regionale en de plaatselijke geschiedenis, met name ook waar lokale bronnen niet meer beschikbaar zijn', J. Roelevink in 'Algemene inleiding' tot de hierna te bespreken RGP-uitgaven van de classicale acta 1573-1620.
60 Zie over hem: *BLGNP* IV, 227 en Van Slee, 'Levensbericht van Hendrik de Jager'.
61 De Jager, 'De eerste predikanten der Hervormde Gemeente te Heenvliet'.
62 Zie de literatuurlijst.
63 Vgl. de ondertitel van het tijdschrift: 'een middel tot gedachtenwisseling en letterkundig verkeer, tusschen allen die iets weten, iets te vragen hebben, of iets kunnen oplossen.'
64 Janssen, *De kerkhervorming in Vlaanderen*.

men) bevat een doorsnee van de inhoud van de acta aan de hand van diverse onderwerpen die op de classis aan de orde kwamen maar:

> 'Wij bepalen ons alleen tot het bespreken van (...) merkwaardige punten, en wij hopen er den beminnaars van de kerkgeschiedenis eenig genot mede te verschaffen.'[65]

Daarmee moeten we ons voorlopig tevreden stellen. Niettemin moeten we Janssen zien als een pionier als het gaat om de ontsluiting van classicaal bronnenmateriaal.

Een belangrijke mijlpaal in de 'classicale historiografie' was het initiatief van de kerkhistoricus J.N. Bakhuizen van den Brink tot uitgave van de classicale acta. Samen met J.P. van Dooren, archivaris van de Hervormde Kerk, werd in 1949 begonnen met de transcriptie van de acta van de classis Dordrecht vanaf 1573, later door C.A. Tukker voltooid tot 1609. In een in 1950 door de Rijkscommissie voor de Vaderlandse Geschiedenis opgesteld overzicht van bronnenmateriaal 'waarvan de uitgave wenselijk is' wordt gesteld dat het van primair belang was 'voor de geschiedenis der Nederlands Hervormde Kerk, de verhouding van kerk en staat, de betrekkingen van het Nederlandse protestantisme tot dat in andere landen, dat de Synodale en Classicale Acta gepubliceerd worden' en even verder: 'de classicale acta verdienen intussen minstens evenveel, zelfs meer aandacht dan de synodale, omdat zij een nog directer aanraking geven met het historisch gebeuren.'[66] Deze motivering laat zien dat kerkjuridische vraagstellingen inmiddels wat meer naar de achtergrond waren verschoven ten gunste van meer cultuurhistorisch en sociaalhistorisch geïnspireerde vragen.
Bakhuizen van den Brink heeft vervolgens een plan uitgewerkt voor een integrale uitgave van de classicale acta van Zuid-Holland.[67] De Rijkscommissie plaatste echter vraagtekens bij de omvang van dit ambitieuze project.[68] Men dacht eerder aan een beperking tot de 'voornaamste' classes: Dordrecht, Delft en Brielle.[69] En was het niet evenzeer de moeite waard om ook classes van andere gewesten er bij te betrekken? Uiteindelijk is besloten een selectie van de classicale acta van de Nederlandse Hervormde Kerk van 1583-1620 te publiceren in de kleine serie der Rijks Geschiedkundige Publicatiën (RGP), waarbij werd gedacht aan een opzet in acht of negen delen.[70] Een integrale uitgave van de acta van alle classes is dus nooit de bedoeling geweest.
Ook in deze meer beperkte opzet bleek het een project van de lange adem: pas in 1980 verscheen het eerste deel met de acta van de classis Dordrecht van 1573 – 1600. In dit eerste deel wordt door Van Dooren en Tukker ook een motivering gegeven voor de uitgave van de acta. Uiteraard wordt dan gewezen op hun functie als bron voor de geschied-

65 *Ibidem* II, 4.
66 De volledige titel van genoemd overzicht: 'Overzicht van bronnen waarvan de uitgave wenselijk is voor de studie der cultuurgeschiedenis van Nederland' in: *Drie rapporten over de uitgave van bronnen voor de Nederlandse geschiedenis*, 35-49; de aangehaalde citaten: *ibidem*, 42-43.
67 Rapport van 11 sept. 1953 door Bakhuizen van den Brink (NA, Archief Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis, inv. nr. 191).
68 Eenmaal gerealiseerd zou de totale omvang naar schatting 5370 gedrukte pagina's omvatten.
69 Notulen vergadering Rijkscommisse 30 sept. 1953 (NA, Archief Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis, inv. nr. 191).
70 Brief van de minister van Onderwijs en Wetenschappen van 24 feb. 1954 (NA, Archief Rijkscommissie voor de Vaderlandse Geschiedenis, inv. nr. 293); de bedoeling was: de eerste drie of vijf jaar na 1573 integraal, daarna bekorte weergaven; zie verslag over het jaar 1954 (NA, Archief Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis, inv. nr. 362, aldaar 25).

schrijving van het plaatselijke en regionale kerkelijke leven. Maar daarnaast ontlenen de classicale acta ook hun betekenis aan de middenpositie van de classes tussen kerkenraden en provinciale synoden. Zij vormden immers het gremium dat de synodevergaderingen voorbereidde en vervolgens de synodale besluiten tot uitvoering bracht. Voor de beoefening van de kerkgeschiedenis zijn de acta dan ook van 'het hoogste belang' en niet alleen daarvoor: 'ook de ontwikkeling van het kerkrecht kan tot op zekere hoogte uit de classicale besluiten worden afgelezen.' Daarnaast kunnen zij - nog steeds volgens Van Dooren en Tukker - gebruikt worden voor 'een stuk geleerdengeschiedenis en voor biografische doeleinden.'[71] Hieraan kan worden toegevoegd dat, om zicht te krijgen op de calvinisering van het platteland, we niet om de classicale acta heen kunnen ook al zullen zij tal van detailvragen op plaatselijk niveau niet kunnen beantwoorden. De classes vormden echter wel het instrument van de calvinisering bij uitstek.[72]
Het vervolgdeel van de classis Dordrecht betreffende de jaren 1601 - 1620 kwam uit in 1991. Inmiddels is in totaal een achttal delen verschenen die, behalve de acta van de classis Dordrecht, ook de acta van de Overijsselse classes, de Zeeuwse classes Walcheren en Zuid-Beveland en de acta van andere Hollandse classes als Delft en Delfland, Rotterdam en Schieland, Leiden, Woerden en Gorinchem bevatten. In 2003 heeft het bestuur van het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, gezien het bereikte aantal delen met 'bovendien een redelijke geografische spreiding' besloten niet langer nieuwe uitgaven van classicale acta in de RGP-serie op te nemen. Reeds lopende projecten betreffende de acta van de classes zouden nog worden voltooid. Zo zijn in de zomer van 2012 nog de acta van de Gelderse classes verschenen. Volledigheidshalve wordt nog gewezen op de uitgave van de acta van een drietal Friese classes door J.J. Kalma, te weten Sneek, Bolsward-Workum en Franeker.[73]
Beperken we ons tot het zuidwesten van Nederland dan wordt met de bovengenoemde delen van de RGP-serie een groot aangesloten gebied gedekt met uitzondering van de classis Voorne en Putten (Brielle).

Ruim voor het eerste deel van de classicale acta van Dordrecht werd uitgegeven, in 1965, promoveerde Tukker bij J.N. Bakhuizen van den Brink in Leiden op een dissertatie over de classis Dordrecht van 1573 tot 1609.[74] Hij liet de periode van de Bestandstwisten dus buiten beschouwing. Het werk is volgens de schrijver 'een poging tot het beschrijven van kerkelijke zaken op grond van een classicaal archief uit Noord-Nederland over het slot van de zestiende en het begin van de zeventiende eeuw', waarbij de acta worden vergeleken met die van de nationale en provinciale synoden, met name die in Holland.[75] Na een hoofdstuk over de geografische omvang van de classis Dordrecht en de afsplitsing van enkele naburige classes ordent Tukker de stof, die hem door de acta wordt aangereikt, rond een drietal thema's: kerkorde en kerkrecht, kerk en overheid en als laatste de dienaren des Woords en de eredienst. In het hoofdstuk over kerkorde en kerkrecht gaat het dan vooral over de relatie met de plaatselijke gemeenten en kerkenraden en met de synoden. De armenzorg, het onderwijs, het beroepingswerk en de bezoldiging van pre-

71 Zie de Algemene Inleiding in: Van Dooren (ed.), *Classicale acta Dordrecht 1573-1600*, VIII-IX. Vgl. de nogal kritische recensie over dit deel door Knetsch, 'Een classis in wording'.

72 Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 9. Zie ook Duke, *Reformation and revolt*, 227 – 268.

73 Kalma, *Een kerk in opbouw. Classisboek Sneek 1583-1624*; id., *Een kerk in opbouw. Bolsward-Workum 1600-1633;* id., *Een kerk in opbouw. Classisboek Franeker 1636-1658*.

74 Tukker, *De classis Dordrecht*. In het eerder genoemde artikel van Knetsch, 'Een classis in wording', worden *en passant* ook enkele kritische noten gekraakt omtrent deze dissertatie.

75 *Ibidem*, 1. Aan het slot stelt Tukker dat zijn werk moet worden opgevat als 'een proeve van beschrijving van een classicaal archief', *ibidem*, 185.

dikanten waren de terreinen waarop classicaal bestuur en overheid elkaar ontmoetten. Tenslotte doet Tukker uit de doeken hoe de classis omging met haar dienaren: toelating en recrutering, toezicht en tuchtuitoefening zijn de onderwerpen die dan aan bod komen. Tukker blijft dicht bij zijn primaire bron en zijn aandacht ging dan ook vooral uit naar het optreden van het instituut classis *an sich* en niet zo zeer naar het functioneren van de classis in een bredere maatschappelijke context. Concluderend stelt hij tenslotte vast

> '(...) dat de positie van de classis – en van de meerdere vergaderingen in het algemeen – tijdens de organisering van de Gereformeerde Kerk in ons land een andere is geweest, dan zoals die in het kerkelijk recht bedoeld was. Letten wij op de teruggedrongen positie van ouderlingen en diakenen in de meerdere vergaderingen en het praevaleren van predikanten en hun oordeel, en nemen wij tevens in aanmerking, in hoeveel gevallen de bezetting van een predikantsplaats niet afhing van een beroep door de vakante gemeente, doch geregeld werd door de classis, eventueel in overleg met hoge of lage overheid, dan blijkt de classis een meer gezaghebbende en tevens meer omvattende plaats te hebben gehad, dan men van een meerdere vergadering tussen gemeente en synode geneigd zou zijn te veronderstellen. (...) De mate van afhankelijkheid der gemeenten van de classis was bijgevolg groter dan de invloed, die zij door vertegenwoordiging op de classis konden uitoefenen.'[76]

In het licht van het voorgaande mag de eerste zin van dit citaat wel onderstreept worden: een benadering vanuit het praktisch functioneren van de classis levert – zoveel is wel duidelijk geworden - een nieuwe, andere kijk op de classis op dan een zuiver formeelkerkjuridische invalshoek. En verder komt naar voren dat het optreden van de Dordtse classis ten opzichte van de gemeenten initiërend en directief is geweest waarbij Dordrecht zelf, door zijn ligging en gekwalificeerde predikanten 'zo niet een overheersende, dan toch een beheersende plaats' innam. Zodoende is de classis Dordrecht het model geworden voor een goed en strak georganiseerde classis. In een dergelijke classis werd de gehele periode tussen twee ordinaris vergaderingen (inclusief de extraordinaris vergaderingen en de bijeenkomsten van gedeputeerden, die tussen de vergaderingen door de lopende zaken waarnamen) gezien als een eenheid. Bij een losser georganiseerde classis legden de gedeputeerden hun overleg niet schriftelijk vast en werden vaker extraordinaris vergaderingen belegd om onvoorziene zaken af te handelen.[77]
Het werk van Tukker heeft lange tijd de visie op de classis in de late 16e en vroege 17e eeuw bepaald. Zo nam A.Th. Van Deursen in zijn *Bavianen en Slijkgeuzen*, waarvan de eerste druk verscheen in 1974, het beeld van Tukker over en komt tot zijn sindsdien vaak geciteerde bondige uitspraak: 'Men mag de Hollandse kerk bijna wel definiëren als een samenstel van classicale verbanden.'[78] Maar richtte Tukker zich nog geheel op

76 Tukker, *De classis Dordrecht*, 180-181.

77 Zie de 'standaard'-inleiding van J. Roelevink op de edities van de classicale acta, hiervoor pag. XIII-XVI. Hierdoor geïnspireerd spreekt Verschoor over het 'Dordtse' model in tegenstelling tot het later te bespreken 'Delftse' model; Verschoor (ed.) *Classicale acta Gorinchem*, XXI.

78 Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 5 en in bijgaande noot: '(...) heeft Tukker in zijn boek over de classis Dordrecht overtuigend aangetoond, dat de classis de spil was van het kerkelijk leven.' Het is ironisch dat dit ene, in de hoofdtekst hierboven weergegeven, citaat van Van Deursen zo vaak is aangehaald: als er één boek is waarin óók het kerkelijk leven op het grondvlak van de kerk in zo ruime mate wordt belicht dan is dat wel bij uitstek dit verrijkende boek van Van Deursen.

het instituut classis als zodanig, Van Deursen nam, in combinatie met kerkenraadsacta van diverse plaatselijke gemeenten en andere archivalia, het classicaal archief juist als vertrekpunt om zicht te krijgen op kerk en samenleving in de late 16e en vroege 17e eeuw. Het samengaan van kerkgeschiedenis en sociale geschiedenis leidde tot verrassende en vernieuwende inzichten in 'kerk en kerkvolk' en de denkbeelden en motieven die een rol speelden bij de massa van het volk.[79]

Hoeveel waars er op zich zelf genomen in Van Deursens visie op de kerk als 'een samenstel van classicale verbanden' ook moge schuilen, het was een beeld gebaseerd op onderzoek van één classis, weliswaar een heel belangrijke, zo niet de belangrijkste, maar toch. Tukker geeft dan ook zelf aan dat meer zekerheid pas kan worden verkregen wanneer 'de acta van andere classes in de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden worden uitgegeven en bewerkt.'[80] Na Tukkers studie zouden er nog een kleine dertig jaar over heen gaan voordat in Nederland een volgende speciale studie over één van de classes zou verschijnen. In 1994 promoveerden P.H.A.M. Abels en A.Ph.F. Wouters in Nijmegen op de 'dubbeldissertatie' *Nieuw en ongezien* over de classis Delft en Delfland, een tweedelig werk dat verscheen voor de teksteditie van de acta van deze classis. Het eerste deel van deze dissertatie concentreert zich op *De nieuwe kerk* terwijl het tweede deel de blik naar buiten richt op *De nieuwe samenleving*.[81] Zo komen we als vanzelf terecht bij de vraag of Tukkers zojuist geciteerde conclusies over de classis nu worden gecorrigeerd door het reeds gememoreerde onderzoek door Abels en Wouters naar de classis Delft en Delfland of juist bevestigd. Het antwoord luidt: wel genuanceerd maar niet principeel gewijzigd.

Het eerste, direct in het oog lopende, verschil met de studie van Tukker is de omvang. De ondertitel van het onderzoek van Abels en Wouters luidt: *Kerk en samenleving in de classis Delft en Delfland 1572-1621*, hetgeen al aangeeft dat deze, veel bredere en meer dan 'Tukker' omvattende, studie is geschreven vanuit een sociaal-historische invalshoek. De studie 'beschrijft en analyseert de calvinisering in een Hollandse regio over de eerste halve eeuw na de politieke en kerkelijke omwenteling van 1572'. Met 'een Hollandse regio' wordt dan bedoeld het gebied van de classis Delft en Delfland (die weer niet samenviel met het hoogbaljuwschap of hoogheemraadschap van Delfland). In het eerste deel wordt 'calvinisering' opgevat als de vestiging en opbouw van de nieuwe gereformeerde kerk.[82] Naast de classis als kerkelijk bestuurslichaam is er ook aandacht voor de kerkelijke gemeenten en de kerkgangers zelf, de kerkelijke ambten en de ambtdragers waarbij een apart deel is gewijd aan de predikanten.

De classis is dus hier 'slechts' één van de aspecten van het kerkelijk leven. Beide auteurs concluderen dat de classis Delft meer een dienstverlenend lichaam was ten behoeve van vooral de plattelandsgemeenten terwijl de kerkenraad van Delft tamelijk zelfstandig zijn eigen weg ging. Ten opzichte van Tukker (en van Van Deursen) leggen Abels en Wouters dus wat meer gewicht in de schaal van de autonomie van de plaatselijke gemeenten en wat minder in de schaal van de dirigerende rol van de classis. Ook zijn zij voorzichtiger dan Van Deursen in het bestempelen van de classis als hèt instrument bij uitstek van de calvinisering. Wel heeft de classis in de regio een belangrijke rol gespeeld 'bij de doorwerking van de synodale besluiten en richtlijnen naar de plaatselijke gemeenten toe,

---

79 Zie zijn 'Woord vooraf' in *Bavianen en slijkgeuzen*. Hierover ook Roodenburg, *Onder censuur,* 15-16, een werk dat daar zelf ook een voorbeeld van is.

80 Tukker, *De classis Dordrecht*, 185.

81 Abels en Wouters, *Nieuw en ongezien,* 2 dln. Wouters nam het eerste deel voor zijn rekening, Abels het tweede.

82 Abels en Wouters, *Nieuw en ongezien* I, 15.

de binding van de predikanten aan kerkorde en belijdenis en het samenbrengen van de afzonderlijke kerken in het bredere kerkverband'. Binnen de classis zelf speelden de Delftse predikanten een belangrijke rol.[83] Kortom:

> 'De toezichthoudende en regulerende taken die de classis als 'meerdere' vergadering uitoefende, hebben niet geleid tot een classicale heerschappij over de gemeenten, waarbij de zelfstandigheid van de plaatselijke kerken in het geding kwam. Meestal was het juist de zorg voor het welzijn van de gemeenten die de classis in beweging deed komen, vaak op verzoek van die gemeenten zelf. De classis trachtte in haar dagelijkse werkzaamheden de voorwaarden en omstandigheden te creëren voor een vrije en zelfstandige ontplooiing van de lokale kerken. Classicale autoriteit en gemeentelijke zelfstandigheid bleken daarbij zeer goed samen te gaan.'[84]

Als voorbeeld van een classis met een niet erg dirigerend optreden is de classis Delft het model geworden van een 'losjes' georganiseerde classis in tegenstelling tot het eerder beschreven 'Dordtse' model. De Delftse classis kende geen vaste gedeputeerden. Wouters stelt dat daarmee ook het classicale gezag steeds van tijdelijke aard was. Zodra de classicale vergadering weer uiteen was gegaan 'kon de classis haar gezag niet meer effectief uitoefenen.'[85] Maar dat is zeer de vraag. Het feit dat een bestuursorgaan periodiek vergadert doet aan het permanente karakter van het gezag niets toe of af. Bovendien: de classis kon immers altijd en op elk moment als dat nodig was een extraordinaris vergadering bijeenroepen; de classis Delft heeft ook ruimschoots van die mogelijkheid gebruik gemaakt. Daarnaast zullen we in het vervolg nog zien dat na 1586 de classis ook tussen de vergaderingen door toezicht kon uitoefenen door de *visitatores classis*.[86]
In het tweede deel beschrijft Abels de calvinisering in de zin van 'de pogingen van de Gereformeerde Kerk, in het bijzonder van haar voorgangers en vergaderingen, om invloed uit te oefenen op zowel het doen en laten van haar eigen leden, als op het sociale leven in haar omgeving.'[87] De uitoefening van de kerkelijke tucht, het via de overheid trachten de samenleving naar gereformeerde normen te reguleren, het onderwijs en de armenzorg zijn de onderwerpen die nu de revue passeren. De schijnwerpers zijn in dit sociaal-historisch georiënteerde deel dan ook niet zo zeer gericht op de classis als instituut maar op de te reformeren samenleving en haar geestelijk leven.

Doordat zij niet werd gepubliceerd is de studie *Protestantization in the Northern Netherlands. A case study, the classis of Dordrecht 1572-1640* van de Amerikaan John Paul Elliott, waarop deze in 1990 aan de Columbia Universiteit in New York promoveerde, hier in Nederland aanvankelijk tamelijk onopgemerkt gebleven.[88] Elliott knoopt aan bij de in 1990 al achterhaalde visies van Geyl en Rogier over een gedwongen of opgedrongen 'protestantisering'. Hoewel naar zijn mening de studie van Tukker een bijdrage levert tot het begrip van de 'protestantisering' in de classis Dordrecht blijft het toch 'traditional church history focusing on the actions of a particular ecclesiastical body. In this regard,

83 Abels en Wouters, *Nieuw en ongezien* I, 184-185.
84 *Ibidem* II, 530.
85 Abels en Wouters, *Nieuw en ongezien* I, 138.
86 Zie hierna pag. CLV.
87 Abels en Wouters, *Nieuw en ongezien* I, 15.
88 Zie literatuurlijst. Noch in de *Bijdragen en mededelingen voor de geschiedenis van Nederland*, noch in het *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis* is de studie gerecenseerd. Ook bij Abels en Wouters wordt zij niet genoemd, bij Geudeke terloops.

the classis of Dordrecht still needs a Van Deursian case study of protestantization'.[89] Wat hij daaronder verstaat wordt duidelijk in het vervolg. Van Deursen, zo zegt hij, 'has put the discussion of protestantization on a completely different footing. His *Bavianen en Slijkgeuzen* shifted the focus of the debate from the discussions of provincial synods and estates to the level of the classis and parish.'[90] Of hier de term 'protestantization' gelukkig gekozen is, is maar de vraag gezien het nauwe verband van deze term met de visies van Geyl en Rogier. De studie biedt evenwel veel materiaal voor een vergelijking tussen de classis Dordrecht en de classis Brielle.

Een publicatie, die we hier volledigheidshalve niet ongenoemd willen laten, is de artikelenbundel *Geloof, opbouw en strijd* over de geschiedenis van de naburige classis Rotterdam.[91] Dit boek, hoewel wetenschappelijk verantwoord, draagt –aldus het 'Woord vooraf'- geen strikt wetenschappelijk karakter. 'Als lezers is behalve aan kerkhistorici gedacht aan de vele ambtsdragers binnen de classis en daarbuiten die zich betrokken weten bij het wel en wee van de kerk(en), velen die zelf ooit naar classicale vergaderingen zijn geweest.'[92]

Uitgebreider dan gebruikelijk is de door J. Roelevink verzorgde inleiding bij de RGP-editie van de classicale acta van de classes Leiden en Woerden die in 1996 het licht zag.[93] Deze classes hadden een in territoriaal opzicht nogal complexe wordingsgeschiedenis. Aanvankelijk één classis, die – om een ingewikkeld verhaal maar ruwweg in één zin samen te vatten – na een splitsingsproces van zeven jaar vanaf 1594 als twee classes verder ging: de classis Leiden en de classis Woerden.[94] Het feit dat de classis Leiden de universiteit binnen haar grenzen had gaf haar een eigen karakter en was er oorzaak van dat de Leidse classis veel meer dan de andere classes examens afnam. Kenmerkend is ook een van meet af aan veel dominanter optreden van de stad Leiden ten opzichte van de classis dan dat van het Brielse stadsbestuur tegenover de classis Voorne en Putten.[95] De classis had dan ook een vaste vergaderplaats: de kerkekamer van de Pieterskerk terwijl de Brielse classis stelselmatig ook in de dorpen vergaderde. Met de brandhaard van het conflict tussen remonstranten en contraremonstranten bijna letterlijk om de hoek van de straat viel de classis Leiden uiteindelijk in 1618, dus toch nog vrij laat, in twee delen uiteen. Na de Dordtse synode 'moest een nieuw evenwicht worden gevonden in de relatie met het eveneens aangepaste bestuur van de stad'.[96]

Van de classis Woerden zijn slechts de acta vanaf 1617 bewaard gebleven. De vroegere acta zijn slachtoffer geworden in de strijd tussen remonstranten en contraremonstranten die in de classis Woerden ook diepe sporen trok. Het bekende beeld van stadspredikanten strevend naar versteviging van de positie van de stad vinden we ook hier terug overigens zonder dat het stadsbestuur van Woerden er in slaagde van de classis een verlengstuk van haar invloed te maken.[97]

Enkele jaren terug, in 2008, verscheen in de RGP-serie *Classicale acta 1573-1620* als deel VIII de editie van de acta van de classis Gorinchem (1579-1620), bewerkt door A.J. Verschoor. Dit deel is in zoverre bijzonder omdat het diende als dissertatie aan de Leidse

89 Elliott, *Protestantization in the Northern Netherlands*, 56.
90 Elliott, *Protestantization in the Northern Netherlands*, 41.
91 Ten Boom e.a. (ed.), *Geloof, opbouw en strijd.*
92 *Ibidem* 7.
93 Deel V, bewerkt door M. Kok.
94 Roelevink, 'Inleiding classes Leiden en Woerden', XIX-XXVII.
95 Ibidem, XXVII-XXX.
96 Ibidem, XXXIV.
97 Ibidem, XXXVII-XXXVIII.

universiteit en om die reden ook voorzien is van een zeer uitgebreide inleiding op de acta die 162 pagina's beslaat.
Verschoor loopt een aantal eigen kenmerken van de classis Gorinchem na.[98] In de eerste plaats was er de omvang van deze classis: in aantal predikantsplaatsen was het na Dordrecht de grootste classis van Zuid-Holland.[99] Een tweede eigenaardigheid betrof het feit dat de classis Gorinchem niet werd gedomineerd door één stad. Het Hollandse Gorinchem was weliswaar de meest aangewezen kandidaat voor de positie van *primus inter pares* maar 'haar leidinggevende ambities werden lange tijd door anderen betwist' zoals door het Gelderse Zaltbommel, de graven van Buren en Culemborg en de heer van Vianen. Binnen de classis ontstonden 'ringen' van gemeenten (Vianen, Arkel, Heusden en Altena) die verregaande bevoegdheden kregen.[100] Verder had de classis op het platteland te maken met een ongewoon aantal ambachtsheren en heren van vrije heerlijkheden zoals Culemborg en Vianen. Kortom: 'seculiere verhoudingen drukten (...) zwaar op het bestuurlijke functioneren van de classis.' Tenslotte komt het eigen karakter van de classis tot uiting in een tweedeling in een deel ten noorden en een deel ten zuiden van de Merwede. Had de Reformatie zich in het noordelijk deel al vrij vroeg gevestigd; in het zuidelijk deel was de invloed van het herlevende katholicisme goed merkbaar.
Verschoor concludeert uiteindelijk dat de classis Gorinchem qua karakter ongeveer het midden houdt tussen de strak georganiseerde 'moederclassis' Dordrecht en de losser georganiseerde classis Delft.

> 'Geheel conform de staatkundige en politieke context van de Republiek in de eerste decennia van haar bestaan, was ook in de institutionele organisatie van de gereformeerde kerk sprake van een grote diversiteit, zelfs van particularisme.'[101]

Enerzijds was de speelruimte beperkt en was de classis genoodzaakt compromissen te sluiten; anderzijds was door het ontbreken van kerkenraden haar gezag in veel gemeenten onevenredig groot.[102] Verder stelt Verschoor dat in het proces van protestantisering de classis een 'doorslaggevende' rol speelde.[103]

Een recente bijdrage tot de kennis van de classes in de beginperiode van het bestaan van de Gereformeerde kerk in het gewest Holland is de studie van E. Geudeke over *De classis Edam 1572-1650. Opbouw van een kerk in een verdeelde samenleving*. In de eerste decennia hield de classis Edam zich vooral bezig met 'de verspreiding van de nieuwe leer via de vestiging van nieuwe predikantsplaatsen' en met het toezicht op de predikanten. Het beeld dat Geudeke schetst van de classis Edam is dat van een niet al te dominante classis. Wees de classis ongevraagde inmenging door meerdere vergaderingen met klem af, ook ten aanzien van lokale kerkenraden was de classis terughoudend:
'De classis heeft er niet voor gekozen haar visies op te leggen aan kerkenraden. De

98 Verschoor (ed.) *Classicale acta Gorinchem*, XXIII-XXIV.
99 Nemen we 1600 als peiljaar dan was het aantal predikantsplaatsen 40; drie jaar later was dit aantal overigens geslonken tot 21 na de afsplitsing van de classes Buren en Zaltbommel. De classis Dordrecht had in 1600 35 predikantsplaatsen; de classis Voorne en Putten 24.
100 En kennelijk als soort 'subclasses' functioneerden. Of daarmee een extra niveau tussen classes en gemeenten werd gecreëerd is de vraag.
101 *Ibidem*, CLXXI.
102 *Ibidem*, CLXXII. Voorbeelden van gemeenten, die in de eerste jaren nog geen kerkenraad hadden, waren Arkel, Uitwijk, Heicoop en Lexmond: *ibidem*, LIX.
103 Verschoor hanteert hier de term 'protestantisering' in plaats van calvinisering; *ibidem* CLXXV.

> classicale invloed op het lokale gemeenteleven beperkte zich hoofdzakelijk tot de beroepingsprocedures en het opzicht op predikanten en schoolmeesters. Het uitblijven van verdere conflicten lijkt erop te wijzen dat deze controle op hoofdpunten voldoende garanties bood voor het naar classicale maatstaven goed functioneren van de lokale kerkelijke gemeenten.'[104]

Niettemin: voor de 'opbouw van een nieuwe kerk in een verdeelde samenleving' vervulde 'de classicale organisatie, meestal in de rug gesteund door de synodale vergaderingen, (...) een belangrijke rol (...) met name door de inzet en zorg voor de predikanten en voor de onderlinge eenheid.'[105]
Valt nu de classis Edam ook ergens te plaatsen op de schaal tussen het 'Delftse' en 'Dordtse' classismodel? Zoals Verschoor deed met de classis Gorinchem plaatst Geudeke de Edamse classis

> 'ergens tussen die van Delft en Delfland en die van Dordrecht (...). Minder strak georganiseerd dan in Dordrecht, maar wel werkend met een college van gedeputeerden, dat in de loop der jaren in gewicht toenam. Het classicaal gezag bleef zo ook tussen de gewone vergaderingen door in tact, zij het op een wat lager niveau, zodat de kerkenraden toch met enige regelmaat geraadpleegd werden via extraordinaire vergaderingen.'[106]

Tenslotte verscheen in 2011 *Een eiland na de Reformatie. Schouwen-Duiveland 1572-1700* van Van Lieburg. Hoewel gebaseerd op archiefmateriaal van de classis Schouwen-Duiveland is de focus van dit boek niet zozeer gericht op de classis zelf als wel op het proces van gereformeerde confessionalisering zoals zich dat na 1572 in de samenleving tot ver in de 17e eeuw op het eiland heeft voltrokken. Omdat eeerst vanaf 1607 de acta van deze classis bewaard zijn gebleven moet het beeld van de rol van de classis gedurende het einde van de 16e en het begin van de 17e eeuw helaas onvolledig blijven. Wel maakt Van Lieburg duidelijk dat het confessionaliseringsproces in Zeeland betrekkelijk snel en succesvol is verlopen[107] en daarin hebben de Zeeuwse classes een belangrijk aandeel gehad.

Hiermee is een 'tour d'horizon' gemaakt langs de publicaties van (kerk)historici rondom het fenomeen *classis*. Overzien we de historiografische ontwikkeling dan kunnen wel enkele lijnen worden getrokken. In de eerste decennia van de vorige eeuw was de interesse vooral gericht op de formeel-juridische aspecten. Behalve dat de toen actuele ontwikkelingen op kerkelijk gebied daar zeker mede voeding aan hebben gegeven was dat toch niet alleen een typische eigenschap waar alleen kerkhistorici mee behept waren. Integendeel: in de hele breedte van de geschiedbeoefening was duidelijk de invloed aanwijsbaar van de Historische Rechtsschool, en ook de kerkhistorici hebben zich daaraan niet kunnen onttrekken. Groenveld heeft bijvoorbeeld dezelfde tendenzen op het gebied van de geschiedschrijving van de Nederlandse Opstand geschetst: de vraagstellingen bij de institutionele geschiedenis schoven op van het juridisch-formele naar het materiële vlak waarbij werkwijze, functioneren, invloed op en van de omgeving etcetera in het blikveld van de

104 Geudeke, *De classis Edam*, 482. Een interessante vraag is of hierin nog een 'rekkelijkere' mentaliteit van de Noord-Hollanders zichtbaar wordt.
105 *Ibidem*, 483.
106 *Ibidem*, 178.
107 Van Lieburg, *Een eiland na de Reformatie*, 309-310.

historici kwamen te liggen.[108] Bij Tukker is een dergelijke verschuiving duidelijk zichtbaar in aanpak en vraagstelling. Niet het formeel-kerkjuridische aspect maar de werkwijze en het functioneren van de classis als instituut komen meer centraal te staan, waarmee een nieuwe dimensie wordt toegevoegd aan het statisch-juridische beeld van de classis.
Deze vraagstellingen werden al vrij snel daarna verrijkt met vragen van sociaal-economische aard: over welke sociaal-economische groepen in de samenleving gaat het precies, wat is hun economische achtergrond en vallen daar bepaalde lijnen in te ontdekken? Vanuit die invalshoek heeft Groenhuis de sociaal-economische positie van predikanten als groep onderzocht, later aangevuld door onderzoek van Van Lieburg naar de geografische herkomst van predikanten.[109] Al veel eerder werd door Van Deursen op inventieve wijze het werk van de classis verbonden met het kerkelijk leven op plaatselijk niveau en op het niveau van het gewone kerkvolk. Daarmee komt meteen ook een meer sociaal-historische benadering om de hoek kijken, een benadering die door Abels en Wouters wordt toegepast in hun omvangrijke werk over de gereformeerde kerk in het gebied van de classis Delft. Tegelijkertijd krijgen ook de deelnemers en functionarissen zelf de nodige aandacht, ondersteund door prosopografisch onderzoek. Ook in het werk van Geudeke over de classis Edam staat de relatie classis – samenleving in het centrum van de aandacht.

De classis Brielle: landschap, bevolking en economie

Een eerste kennismaking

De synode van Emden in 1571 schetste in wel heel ruwe omtrekken een classicale geografische indeling: 'Een ander classem sullen maecken die ghemeente van Amsterdam, van Delft, ende andere Hollandtsche, Overijsselsche ende Westvriessche kercken.'[110] Een exactere classicale indeling moest in de praktijk dan ook nog verder worden ingevuld.
Voor de classis Brielle komt een nadere afbakening in de jaren 1573-1574 tot stand. Vooruitlopend op de precieze kerkelijke begrenzing stellen we nu reeds vast, dat op de eerste vergadering van de classis op 19 april 1574 predikanten van de huidige eilanden Voorne en Putten *acte de présence* geven en dat in de zomer van 1574 de synode van Dordrecht de eilanden Westvoorne en Overflakkee indeelt bij de classis Brielle.[111] Daarmee hebben we grofweg de *geografische* omvang van de classis Brielle te pakken, namelijk het gebied dat vandaag de dag de Zuid-Hollandse eilanden Voorne en Putten en Goeree-Overflakkee omvat. In eerste instantie willen we in dit hoofdstuk de fysieke leefomgeving in het gebied van de classis Brielle verkennen. Een volgend hoofdstuk zal dan gaan over de afbakening van de classis in termen van *kerkelijke* grenzen.

108 Zie Groenveld, 'Beeldvorming en realiteit' m.n. 61-70. Evenzo de inleidende beschouwing bij Cappen en Van Engen, 'Stad door stadsrecht?', 168-170.
109 Zie Groenhuis, *De predikanten* en Van Lieburg, *Profeten en hun vaderland*.
110 Rutgers, *Acta*, 61.
111 Rutgers, *Acta*, 135.

In onze periode, het laatste kwart van de 16e en het eerste kwart van de 17e eeuw, moeten we overigens niet spreken over twee maar over zes eilanden: Voorne, Putten, Westvoorne (het huidige Goeree), Overflakkee en een tweetal kleinere eilanden: Korendijk (met het dorp Goudswaard) en Piershil. Als we ook Bommenede er nog bij betrekken dan is er zelfs sprake van een zevende eiland: Schouwen.
De natuurlijke gesteldheid maakte de wind- en waterrijke streek – zeker in het winterseizoen – tot een zeer lastig te bereizen gebied. Ook in de beleving van de tijdgenoten was de zuidwestelijke delta een regio met betrekkelijk moeilijke en zelfs risicovolle leefomstandigheden. In een octrooi van Filips II wordt overwogen 'hoe dat tzelve landt werdt begrepen in vyer eylanden, elck van den anderen mitter zee ghescheyden ende rontsomme besingelt. Ter causen van denwelcken 't voorscr. landt grooten zwaeren cost, last ende peryckelen lijden moet, zoe van dijckagie als anderssins.'[112] Aangezien deze fysieke omstandigheden ook invloed hebben gehad op het functioneren van de classis, willen we hier eerst bij stilstaan.
Vervolgens richten we onze aandacht op de bewoners van deze regio. Aan welke bevolkingsaantallen moeten we ongeveer denken en op welke wijze voorzagen de bewoners in hun dagelijkse behoeften?

Het landschap

De genoemde eilanden maken deel uit van het zuidwestelijke deltagebied, een gebied met een in fysisch-geografisch opzicht nogal complexe geschiedenis.[113] Bodemkundigen maken in dit verband onderscheid tussen 'oudland' en 'nieuwland' ofwel 'kernland' en 'op- en aanwassen'.[114] Het oudland of kernland wordt gevormd door 'de gronden die tussen 1000 en 1200 zijn bedijkt en sindsdien weinig of geen invloed van de zee hebben ondervonden'.[115] Ook de duingebieden en de vlak daarachter gelegen oude gronden moeten tot het kernland worden gerekend. Daarachter zullen we ons in de 11e en 12e eeuw iets als een uitgestrekt door geulen doorsneden waddenlandschap moeten voorstellen. Het nieuwland of de op- en aanwassen bestaat uit jonger land waarbij de *op*wassen zijn ontstaan midden in dit waddenlandschap terwijl de *aan*wassen ontstonden tegen al eerder bedijkt land.[116] Vanaf de 13e tot diep in de 16e eeuw werd dit gebied bijkans voortdurend geteisterd door overstromingen.[117] Een korte rondreis aan het eind van de 16e en begin van de 17e eeuw over de genoemde eilanden kan een indruk geven van het toenmalige landschap. We beginnen onze tocht dan bij het noordoostelijk gelegen eiland Putten.

112 Fruin (ed.), *Enqueste*, 313. Korendijk en Piershil hier kennelijk niet als eilanden meegerekend.
113 Zie bijv. Van der Gouw, *De ring van Putten*, 23-41; 'Zodra men dus vraagt naar de begrenzing van het land van Putten in de middeleeuwen, belandt men in soms schier onoplosbare vragen van historische geografie.', ibidem 23. Voor gedetailleerde informatie over de bedijkingsgeschiedenis van Voorne, Putten en Goeree-Overflakkee raadplege men de desbetreffende delen uit Teixeira de Mattos, *De waterkeeringen, waterschappen en polders van Zuid-Holland*.
114 Zie de kernachtige samenvatting van Priester in: *Geschiedenis van de Zeeuwse landbouw*, 25-37, die m.i. ook uitstekend op de Zuid-Hollandse eilanden kan worden toegepast.
115 *Ibidem*, 25.
116 *Ibidem*, 29; zie ook Don, *Voorne-Putten*, 23-24.
117 Een samenvattend overzicht bij Klok, *Voorne en Putten*, 144-172.

Aan de westkant van Putten stroomde de Bernisse, die de scheiding met het eiland Voorne vormde. Dit water was aan het eind van de 16e eeuw onderhevig aan een proces van verlanding en was allang niet meer het brede water waarvan de uitmonding in de Maas breed genoeg was om er, zoals in 1351, een heuse zeeslag uit te kunnen vechten. Het eiland, waarop we de plaatsen Geervliet, Spijkenisse, Hekelingen, Biert en Simonshaven aantreffen, vormde het eigenlijke 'kernland' van de heerlijkheid Putten (Putten binnen de ring).[118] Van der Gouw beschrijft het als oud veenland en volgens hem lijdt het geen twijfel 'of het eiland is ontstaan uit een aantal afzonderlijk bedijkte eilandjes – geen opwassen uit zee, maar tijdig geredde, reeds gedeeltelijk bij tijd en wijle overstroomde resten van het oude land.'[119] Het dorp Putten zelf moet bij de Allerheiligenvloed in 1570 definitief ten onder zijn gegaan.[120] Zuidland, gelegen binnen de heerlijkheid Putten 'buiten de ring' en dat later één geheel zou worden met het eiland Voorne, werd in het begin van de 15e eeuw (1415) ingepolderd.[121]

Steken we de Bernisse over naar het westen dan komen we op het direct aan de Noordzee gelegen eiland Voorne dat aan de zeezijde wordt beschermd door een oude duinenrij. Aan de noordkant mondde de Maas uit in de Noordzee en, omdat van het eiland Rozenburg nog lang geen sprake was, gaat het hier om een brede riviermonding. Langs de zuidkant lag een eveneens brede zeearm, die tot ongeveer de plaats waar nu de zuidelijke monding van het Spui ligt, destijds het Flacqee werd genoemd. Ook van Voorne geldt dat de kern bestaat uit oud gebied dat naar het oosten en zuiden werd vergroot door bedijkingen van aanwassen. De polders Gouthoek, Rugge en Groot-Oosterland behoren tot de oudste, dat wil zeggen van voor 1300 daterende, bedijkingen en openden een lange reeks andere bedijkingen in de 13e eeuw.[122] In de loop van de 14e en 15e eeuw volgden inpolderingen zoals die van Oudenhoorn, Nieuwenhoorn en Nieuw-Helvoet.[123] Het belangrijkste bewoningscentrum op Voorne was Brielle dat in 1330 stadsrechten verwierf en een centrumfunctie vervulde voor de andere negen plaatsen met een eigen kerk: Zwartewaal, het stadje Heenvliet, Abbenbroek, Zuidland, Oudenhoorn, Nieuwenhoorn, Nieuw-Helvoet, Rockanje en Oostvoorne.[124]

Langs de zuidoevers van Putten stroomde tussen de Maas en het Flacquee en ook nog deels langs Voorne het Spui. Ten zuiden daarvan lagen twee kleine eilandjes. Het eerste is Korendijk dat in 1439 is bedijkt en waarop het dorp Goudswaard tot ontwikkeling kwam. Het andere is Piershil met het gelijknamige dorp Piershil, bedijkt in 1524. Beide eilandjes, voorbeelden van opwassen, zouden later door 'aanpolderingen' en bedijkingen deel gaan uitmaken van wat nu de Hoekse Waard heet, maar vielen toen niettemin als 'Putten over het Spui'[125] onder de heerlijkheid Putten.

118 Van der Gouw, *ibidem*, 23.
119 *Ibidem*, 28-29. De oudste bedijkingen dateren van voor 1300, Klok, *Voorne en Putten*, 80-81.
120 Fockema Andreae, 'De hoge en vrije heerlijkheid Putten', 33.
121 Over de latere bedijkingen in Putten: Klok, *Voorne en Putten*, 98-103.
122 Een overzicht van eerste bedijkingen bij Klok, *Voorne en Putten*, 73-80; een uitgebreid evaluerend relaas van de bedijkingen van de noordwestelijke helft van Voorne bij Van der Graaf en Wind, *Rockanje*, 23-86; zie ook Don, *Voorne-Putten*, 24-26.
123 Klok, *Voorne en Putten*, 82-98.
124 Over het ontstaan en de classificering in ringdorpen, nieuwlandnederzettingen etc. zie Don, *Voorne-Putten*, 27-33.
125 De benaming is afkomstig van Van der Gouw: *De Ring van Putten*, 24.

Als we vanuit Voorne de overtocht wagen over het brede Flacqee en we houden de zuidelijke richting aan dan landen we op het eiland Overflakkee[126] met de dorpen Middelharnis, Stad aan het Haringvliet, Ooltgensplaat, Oude-Tonge, Nieuwe-Tonge, Dirksland, Herkingen en Melissant. Sommelsdijk behoorde, zoals we hierna nog zullen zien, vanouds tot de classis Schouwen-Duiveland.
Dit eiland is geheel jong gebied waarvan de geschiedenis begint omstreeks 1300. Aanvankelijk ontstaan als opwassen te midden van een ooit uitgestrekte zeeboezem en gelegen achter de op een aantal plaatsen door de zee doorbroken duinenrij is het als het ware later aangevuld door diverse aanwassen. Op de kaart van Overflakkee zijn uit het wegen- en dijkpatroon de bedijkingen van de oudste opwassen nog duidelijk te herkennen: de polder Dirksland (1416), het Oudeland van Oude-Tonge (1438), het Oudeland van Sommelsdijk en Middelharnis (1465) en het Oudeland van Ooltgensplaat (1483). De polders zijn op een planmatige manier bedijkt en vormen als het ware de kerngebieden van het eiland.[127] Vanaf het begin van de 16e eeuw zijn deze kerngebieden aangevuld met bedijkingen van aanwassen[128] totdat eerst in de late 18e eeuw het eiland ongeveer zijn huidige vorm bereikte. In diezelfde tijd, tweede helft 18e eeuw dus, beschrijft de medicus Johannes Veirac het landschap als volgt:

> 'Het is zeer weinig beplant, legt rondom bloot en vlak voor allen winden, kort aan zee en in het midden van zeer breede rivieren. Het heeft binnen de dyken veel laag land, (dat een groot gedeelte van het jaar, vooral in regenachtige en natte jaaren, gelijk in 1768 en 1769, dras ligt, doch het heeft weinig modder.'[129]

Vanuit Overflakkee begeven we ons tenslotte over een tamelijk breed water (de Scharrezee en den Hals, die bij laag water ook begaanbaar waren) in westelijke richting waarna we het eiland Westvoorne bereiken, een betrekkelijk klein eiland met alleen het stadje Goedereede, dat in 1312 stadsrechten kreeg, en het dorp Ouddorp. De naam verraadt al dat het ooit één geheel vormde met Voorne.[130] Ook dit eiland, waarvan de duinenrij een groot deel in beslag nam, is grotendeels oud gebied: de oudste bedijkingen (het Oudeland en de Oude Oostdijk) dateren van voor 1300. Het landschap wordt hier veel meer bepaald door het duinengebied en de daarbij behorende vegetatie. De ouderdom van dit

126 De benaming 'Overflakkee' (= over Flackee) laat zien dat men redeneerde vanuit de bestuurscentra Brielle en Geervliet, een veel voorkomend verschijnsel bij geografische namen: 'Overijssel' vanuit Utrecht, 'Trastevere' vanuit het centrum van Rome etc.

127 Over de bedijkingen: Verseput, 'Het ontstaan van Goeree-Overflakkee', 75-79 en het recente verhelderende artikel van Rutte, 'Projectontwikkelen in de zuidwestelijke delta'.

128 Het dicht bij Brielle gelegen regulierenklooster Rugge had in deze contreien omvangrijke bezittingen, Van der Gouw, *De regulieren van Rugge*, 72-87. Het klooster zou op de abdijen van Egmond en Leeuwenhorst na het rijkste klooster van Holland zijn geweest, waaraan de activiteiten op Overflakkee volgens Van der Gouw niet weinig hadden bijgedragen, *ibidem*, 50.

129 Johannes Veirac, 'Waarneming van eene doorgaande gal- of kwylkoorts in het eiland Overflakkee' in: *Bataafsch Genootschap der Proefondervindelijke Wijsbegeerte*, Verh. B.G. I, 433-454

130 Klok, *Voorne en Putten*, 143. Over het ontstaan van de zuidwestelijke zeegaten: *ibidem*, 69, de opening tussen Rockanje en Goedereede zou in 1214 zijn verbreed, Hoek, 'De heren van Voorne', 116-117.

gebied blijkt ook uit het feit dat in de buurt van Ouddorp Merovingische nederzettingen zijn aangetoond en bij Goedereede vondsten uit de Romeinse tijd zijn gedaan.[131]
Blijft tenslotte nog over het al terloops genoemde op Schouwen gelegen stadje Bommenede. Oorspronkelijk was het een eiland, dat door de Sonnemare van het grotere eiland Schouwen was gescheiden. Dat water, de Sonnemare, vormde van oudsher de natuurlijke grens met de heerlijkheid Voorne en ook nadat Bommenede door aanslibbing met Schouwen was verenigd bleef het tot de heerlijkheid Voorne behoren. Als een vooruitstekende punt aan de noordkant van Schouwen had het een strategische ligging hetgeen verklaart waarom de Spaanse bevelhebber Mondragon in oktober 1575 er een weken durend beleg voor over had om het te overmeesteren. Maar diezelfde ligging maakte de plaats ook zeer kwetsbaar voor het water. Tijdens de Allerheiligenvloed in 1570 waren Bommenede en omgeving geheel onder water komen te staan. Na het beleg van 1575 lag de dijkage er jarenlang 'gebroken en desolaet' bij. Pas in de jaren tachtig was de samenleving er weer zover bovenop gekomen dat een predikant kon worden beroepen. Tot bloei is de plaats echter nooit meer gekomen. Tenslotte is Bommenede door de stormramp van 26 januari 1682 met de omgevende polders geheel ondergelopen en definitief aan het water prijsgeven. Weliswaar besloten de Staten van Holland in eerste instantie nog wel tot herdijking, maar na een eerste provisorisch herstel van de dijken zagen zij er toch geen brood meer in nog meer geld in het gebied te steken. Zeeland bleek wel geïnteresseerd en het komt dan ook tot onderhandelingen tussen de beide gewesten. Niettemin duurt het toch nog tot januari 1687 eer Holland het gebied overdraagt aan Zeeland. Maar de plaats Bommenede zelf is dan inmiddels geheel ontvolkt. In september 1687 wordt gemeld dat de bebouwing geheel was gesloopt en dat 'niet anders resteerde als het bloote schorre.'[132]

De omstandigheden waren derhalve van dien aard dat er voor een voltallige, ordinaris classicale bijeenkomst onvermijdelijk door tenminste een deel van de broeders een brede zeearm overgestoken moest worden om een vergaderplaats te bereiken. Elke predikant werd daar één of meerdere keren per vergaderseizoen mee geconfronteerd omdat de classis volgens een van te voren opgesteld rooster wisselde van vergaderplaats.[133] Weliswaar waren er tussen de eilanden verscheidene veerdiensten (met name het veer van Oudenhoorn, later Nieuw-Helvoetsluis was erg belangrijk voor de verbinding tussen Holland en Zeeland), maar reizen over water bracht toch de nodige 'swaricheden, perikelen ende costen' met zich mee.[134] Zo was de oversteek van het Flaquee bepaald niet zonder risico vanwege 'la difficulté des bancqs qui sont grands et dangereuse principalement par grands vents y accidant aussy difficulté de mectre l'ancre, comme aussy entre ledit Goeré et 't Landt van Vooren, et entre ledit pais, Vooren et Sommerdicq à cause des courantes', aldus een rapportage over de militaire situatie langs de kust van

131 Hoek, 'De heren van Voorne', 129; Olivier, *Sprekend verleden*, 28, Klok, *Voorne en Putten*, 143.

132 Een korte geschiedenis van Bommenede biedt: Verseput 'Bommenede, geschiedenis van een verdronken plaats', zie voorts over de ondergang van Bommenede: Verseput, 'Enige bijzonderheden over Bommenede in de zeventiende eeuw'.

133 Zie paragraaf *Vergaderplaats* op pag. CXXXII e.v.

134 Zie voor een overzicht van de verschillende veerdiensten eind 16e, begin 17e eeuw: Walters, 'Over de vestiging van veren'. In 1605 besluit de classis een rekest bij de Staten in te dienen voor een subsidie in de reiskosten; de predikanten van de classis Brielle krijgen evenveel traktement als de andere predikanten in Holland hoewel zij hogere reiskosten hebben, terwijl de Zeeuwse predikanten meer krijgen, ACBr 4 okt. 1605.

Holland en Zeeland uit 1569.[135] In de aanhef van de classicale acta van april 1601 staat de 'swaricheyt' ook expliciet verwoord als wordt gezegd dat de oorspronkelijk in Ouddorp belegde vergadering wordt gehouden 'binnen der stede van den Briele (...) ende dat in aenmerckinghe der ongelegenheyt om te reysen op het Outdorp, insonderheyt voor de gecomitteerde des sinodi.'[136] Vanwege de afgelegen ligging van Bommenede kreeg Joost de Neve van de classis ontheffing van de verplichting om op elke classisvergadering aanwezig te zijn.[137]

Ook de reisduur zelf kon de bijeenkomsten parten spelen. Op 7 augustus 1595 stelt men (er wordt dan in Brielle vergaderd) de gebruikelijke verkiezing van praeses en scriba uit 'tot de compste van die van over het water' (bedoeld is het Flacquee) en worden alvast wat zaken afgehandeld '(om tyt te winnen) by de naeste gesetenen over dese zyde des waters'.[138] Gegeven de beschikbaarheid van een overzetveer zou de afstand tussen Overflakkee en Brielle binnen een halve dag moeten kunnen worden overbrugd. Gabriel Gabrielsz. uit Oude-Tonge kreeg op 16 juni 1607 zijn credentiebrief die hij op 18 juni kon overhandigen.[139] Het excuusbriefje dat ds. Joris de Coster op 7 oktober 1612 schreef, lag al de dag daarna op de classicale vergadertafel.[140]
Moest de reis over land te voet worden afgelegd dan lag het reistempo uiteraard laag. Zwartewaal was 'leggende een ure ghaen buyten den Briele' (5 à 6 km).[141] Met de aanleg in 1595 van een zandweg tussen Brielle en de Nieuw-Helvoetse Sluis kwam op Voorne de eerste landweg van bovenlokale betekenis tot stand die ook in de winter wat beter begaanbaar was, hetgeen de reis vanuit Westvoorne of Overflakkee wat bekortte.[142]
Te paard ging het natuurlijk nog een stuk vlotter. De aankomende predikant Abraham de la Faille, beroepen in Nieuwe-Tonge, moest, om toegelaten te worden tot het examen, een attestatie van de kerk in 's-Gravenhage overleggen, die hij 'bij versuemenis' thuis had laten liggen. De classis liet zich echter niet vermurwen: Abraham moest naar Den Haag om de attestatie thuis op te halen. Dat was op 23 september 1613 en de classis vergaderde op dat moment in Korendijk. Maar De la Faille kreeg het toch voor elkaar zich al weer de volgende dag bij de broeders te melden, zodat het examen doorgang kon vinden.[143] Hij moet tijdens dat heen-en-retourreisje toch tenminste vier keer een veerman hebben aangesproken om hem over te zetten en het kan niet anders of hij heeft kunnen beschikken over een paard. Gosuinus Buytendyck, die in 1617 voor de contraremonstranten in Nieuwe-Tonge wilde preken, begaf zich erheen 'eenich te peerde'.[144] In 1622 kreeg Floris Augustijnsz., een 'vrachtenaer' in Middelharnis, een vergoeding voor de 'voeragie gedaen aen eenige paerden van de predicanten die by leeninge hier hebben gepredickt.'[145]

De ongemakken van het reizen leidden er toe dat wel eens de vraag op tafel is gekomen of de classis niet beter gesplitst kon worden, een mogelijkheid die de synode van Dordrecht in

135 Groenveld en Vermaere, 'Zeeland en Holland in 1569', 155.
136 ACBr 16-18 april 1601.
137 ACBr 29 mei 1589.
138 ACBr 7 aug. 1595.
139 Zie SAVPR, AC Brielle, inv. nr. E130, nr. 75; ACBr 18 juni 1607.
140 Zie SAVPR, AC Brielle, inv. nr. E130, nr. 146; ACBr 8 okt. 1612.
141 Aegidius Johannis in een brief aan Uytenbogaert van 2 apr. 1592, HUA, OSA, inv. nr. 669.
142 Don, *Voorne en Putten*, 49; De Jong, *Nieuw-Helvoeterland*, 65.
143 ACBr 23 sept. 1613.
144 Buytendyck, *Cort en waerachtich verhael*, 85.
145 AHG Middelharnis, Archief kerkvoogdij, inv. nr. 128, rekening 1614-1621, fol. 128v-129.

1574 met de classicale indeling ook al expliciet had opengelaten ('soolangh als die Flackee gheen classe op haerselven en maeckt').[146] Al na ruim een jaar na instelling van de classis werd de mogelijkheid van splitsing besproken om 'die van Vlake (...) den moijte van reijsen' te besparen. Als voorlopige oplossing koos men er voor om slechts één afgevaardigde van Overflakkee (met volmacht van de andere gemeenten) naar de classis te sturen, maar die regel heeft de classis, blijkens de aan- en afwezigheidsopgaven, niet lang toegepast.[147]
Jaren later, in 1598, kwam de vorming van een Flakkeese classis op initiatief van de Flakkeese broeders wederom ter sprake onder verwijzing naar de Dordtse synode van 1574. Ondanks 'de swaricheden, perikelen ende costen (...) van't over en weer te varen' hield men toch vast aan de bestaande situatie met dien verstande dat men wederzijds in elk geval twee afgevaardigden naar de vergaderingen zou sturen en dat men eens in het jaar, voorafgaand aan de provinciale synode, in een plenaire sessie zou samenkomen.[148]
Ook die afspraak beviel niet: op 16 april 1601 kwam de classis op het eerder genomen besluit terug. Voortaan werd iedereen geacht op alle ordinaris vergaderingen aanwezig te zijn.[149] Het principe van wisselende vergaderplaatsen werd eveneens gehandhaafd. De kwestie is, voor zover valt na te gaan, daarna niet meer aan de orde geweest.
Van het ontstaan van afzonderlijke 'ringen' van gemeenten, zoals in de classes Dordrecht, Leiden en Gorinchem,[150] is in de classis Brielle tot 1623 nauwelijks sprake geweest; de bovengenoemde afspraak van 1598 had daartoe een aanzet kunnen zijn. Soms, maar lang niet altijd, worden afzonderlijke classicale gedeputeerden voor 'dese syde' en 'd'andere syde des waters' benoemd, maar bij deze door praktische overwegingen ingegeven manier van werken is het dan ook gebleven.[151] Evenmin kan het delegeren van de afhandeling van dringende zaken aan de predikanten van Brielle en de 'naestgesetenen' gedurende de winter als het instellen van een ring worden beschouwd.[152] De eerste en enige keer dat in de acta de term 'ring' wordt gebezigd is in 1619 als de zojuist geëxamineerde proponenten Hennecart en Peudevin voor hun verdere oefening nog gedurende een jaar voor de voltallige classis moeten proponeren en 'yeder in zynen ring alle maendt met een propositie voor de broederen te oefenen ende uyt de propositie ondersocht te worden.'[153] In hetzelfde jaar wordt op de laatste vergadering van het seizoen besloten dat 'tusschen dese ende d'aenstaende classe (…) dese winter yder quartier aen wedersyden met syne gedeputeerden de voorvallende saecken verhandelen.'[154] Hier wordt de afhandeling van dringende zaken dus niet alleen aan de predikanten van Brielle en omstreken

146 Zie pag. XXXVIII.
147 ACBr 28 juni en 8 aug. 1575.
148 ACBr 13 apr. en 15 juni 1598.
149 ACBr 16 apr. 1601.
150 Classis Dordrecht: Tukker, *Classis Dordrecht*, 30-32; classis Leiden: Kok (ed.), *Classicale acta Leiden en Woerden*, XXI-XXII; classis Gorinchem: Verschoor (ed.), *Classicale acta Gorinchem*, LXXI-LXXIII.
151 Ook de term 'quartier' wordt wel eens gebruikt: ACBr 2 mei 1594 wordt gesproken over 'Jochimus Horstius, visitator in 't quartier van Overflacque'; 2 juni 1615: 'Syn hiertoe gecomitteert op het quartier van Overflacque'. Afzonderlijke duo's van visitatoren aan beide zijden van Flacquee: ACBr 10 aug. 1587, 5 okt. 1587, 9 mei 1588, 29 apr. 1591, 3 mei 1593 ('Is besloten, dat die van Overflacke sullen de visitatie onder hen selven doen'), 26 juli 1593, 13 juni 1594, 10 apr. 1595, 6 okt. 1608.
152 Zoals Tukker dat wel voor de classis Dordrecht lijkt te doen, Tukker, *De classis Dordrecht*, 30-31.
153 ACBr 9 apr. 1619. Een dag later ten aanzien van de proponent Adriaen Lodewijcksz.: 'Ende aengaende zyne propositie: die sal geschieden den 6 maij op de Stad in tegenwoordicheyt van de broederen desselvigen rings ende eenige van dese zyde.'
154 ACBr 22 okt. 1619, een eerder voorbeeld: ACBr 6 okt. 1608.

gedelegeerd. De visitaties werden al veel langer verdeeld over de predikanten aan 'dese sijde' en aan de 'andere sijde des waters'.[155] Het was echter niet meer dan een uit de praktijk geboren verdeling van taken zonder daaraan nog al te strakke organisatorische consequenties te verbinden.
Wat dat betreft was de situatie geheel afwijkend van die in de classis Gorinchem, waar de ringen min of meer functioneerden als een extra tussenlaag tussen gemeenten en classis. Veel meer dan het Flacquee voor de classis Brielle vormde de Merwede voor de classis Gorinchem een scheidslijn tussen twee gebieden met elk een eigen karakter en specifieke problematiek.[156]

Klimaat en weer

Tegen de achtergrond van het zojuist beschreven waterrijke landschap, had uiteraard ook het weer – en op langere termijn bezien het klimaat – een belangrijke invloed op de leefomstandigheden en de mobiliteit van de bevolking. Hoewel er – afgaande op de acta - niets van wat zich op het politieke en militaire toneel afspeelde de classicale vergaderkamer schijnt binnen te dringen, komen we wel verscheidene verwijzingen naar het weer tegen ter verklaring van het niet doorgaan of uitstellen van een vergadering of van de afwezigheid van predikanten.
Zo kon de vergadering van 11 oktober 1574 niet doorgaan door het 'quade weyr'.[157] Een klein jaar later was het weer wederom de spelbreker toen op 26 september te weinig broeders aanwezig waren om tot besluiten te komen.[158] In 1578 was het kennelijk een hevige zomerstorm die de vergadering in de weg stond, de acta spreken althans van 'het quade weer ende grote tempestas waerdoor die broderen niet en hadden conden comen ende versamelen'.[159] De in juni 1601 te Ouddorp belegde vergadering week uit naar Brielle 'vanwegen het ongestuymich weer waerduer wy verhindert waren om te reysen naer Outdorp daer't classis geleyt was.'[160] En op 6 december 1610 moest David Thomasz., die naar Brielle was gekomen om te proponeren, onverrichterzake terugkeren omdat de 'broederen ten platten lande' door het slechte weer waren verhinderd.[161]
Maar afgezien van de af en toe in elk tijdsgewricht wel optredende extreme weersomstandigheden moet het klimaat in die periode de toch al niet gemakkelijke leefomstandigheden van de bevolking extra hebben bemoeilijkt. Buisman stelt vast dat, na een wat warmer klimaat in het eerste kwart van de 16e eeuw, het klimaat in het tweede kwart al wat kouder was, een trend die zich in de periode 1550-1575 heeft voortgezet.[162] In het laatste kwart van de 16e eeuw is de gemiddelde jaartemperatuur waarschijnlijk de

155 Zie hierna pag. CLV, aldaar noot 860.
156 Zie hierover pag. XXXVI.
157 ACBr 28 okt. 1574.
158 ACBr 26 sept. 1575. Voor het quorum zie pag. CXXXVI.
159 ACBr 29 sept. 1578, het betrof de vergadering van 18 augustus daaraan voorafgaand. Volgens Buisman was de zomer van 1578 warm en extreem droog, Buisman, *Duizend jaar weer, wind en water* IV, 37-38.
160 ACBr 26 juni 1601. Buisman noemt een storm in juni 'vrij zeker op 19 juni', Buisman, *Duizend jaar weer, wind en water* IV, 203.
161 ACBr 6 dec. 1610.
162 Buisman, *Duizend jaar weer, wind en water* III, 731-736 (1450-1575).

laagste in de afgelopen duizend jaar geweest.[163] De winters zijn dan 'normaal' tot 'veel te koud', de zomers daarentegen 'overwegend koel'. Een overeenkomstig beeld toont het eerste kwart van de 17e eeuw, overigens dan wel met een licht stijgende gemiddelde jaartemperatuur.[164] Het is precies dit tijdvak (1575-1625) dat door Buisman als het dieptepunt van de zogenoemde 'Kleine IJstijd' wordt beschouwd.[165] Berucht is de zeer strenge winter van 1607 op 1608. In april 1608 vraagt de kerk van Rockanje de leden van de classis dat zij hun schoolmeester 'die in den langen strangen winter zeer verachtert is ende in schulden gecomen, yetwat soude toeleggen, opdat hy uuyt zyn schult mochte geraken ende de luyden, die hy schuldich is, voldoen, alzoo hy van haer vertrect'.[166] De achterliggende reden was derhalve dat de man op zeer korte termijn geld op tafel moest leggen. Een strenge winter betekende voor de gewone man altijd gebrek, armoede en hoge stookkosten en voedselprijzen. Kennelijk had de schoolmeester zich om de winter door te komen in de schulden moeten steken.

Water en vuur

Daarnaast had de bevolking herhaaldelijk te kampen met grote en kleine dijkdoorbraken en overstromingen. Zo werd in de eerste helft van de 16e eeuw veel schade aangericht door de kort op elkaar volgende zware overstromingen in 1530 en 1532, die de verschillende eilanden deels of grotendeels onder water zetten.[167] Maar het rampzaligst was wel de catastrofe waardoor de Noordelijke Nederlanden op 1 november 1570 werden getroffen: de Allerheiligenvloed.[168] Barthold Ernst, griffier van het Hof van Holland, rapporteert Alva over deze 'miserable calamiteyt' en meldt dat het hele land van Voorn 'boisten 't Vlacke' is ondergelopen met uitzondering van 'een polderken ofte twee'. In 'Voorn over 't Vlackee' zijn 17 polders geïnundeerd en daarnaast ook het 'geheele landt van Putte (…) 't meestendeel van alle die beesten verdroncken (…) ende wel XXV personen verdroncken'.[169] Op het eiland Westvoorne liepen Goedereede en Ouddorp ernstige schade op. De hoge kosten voor het dijkherstel die dergelijke overstromingen met zich meebrachten trokken een zware wissel op de financiële draagkracht van de bevolking.[170]

---

163 Buisman, *ibidem* IV, 703 (1575-1675).

164 *Ibidem*, 704.

165 Buisman situeert deze 'Kleine IJstijd' van ca. 1430 tot ca. 1860, *ibidem* II, 641 (1300-1450).

166 ACBr 22 apr. 1608.

167 Voor meer details betreffende deze regio's: zie Klok, *Voorne en Putten*, 150-152 en Gottschalk, *Stormvloeden* II 459-463 en 490-495. De stormvloed van 1530 staat bekend als de St. Felixvloed (5 november). De stormvloed van 1532 was op 2 november. Bij deze stormvloed ging het dorp Putten, waaraan het eiland zijn naam ontleende, ten onder. Het werk van Gottschalk bevat ook veel gegevens over kleinere doorbraken en overstromingen.

168 De hier volgende gegevens zijn ontleend aan Gottschalk, *ibidem*, 654-661, die veel meer detailgegevens verstrekt. Zie ook Klok, *Voorne en Putten*, 153-161.

169 Aangehaald door Buisman, *Duizend jaar weer, wind en water* III, 650.

170 Ook kerkelijke instellingen kregen daarmee te maken: geestelijken behoefden 'propter inundationem' slechts een derde tot de helft van de leges voor een vicariaat neer te tellen zoals in 1571-1572 in Sommelsdijk en Brielle, Grijpink, *Register*, 45 en 101. Het kapittel van Geervliet geraakte in ernstige financiële problemen en moest een groot deel van zijn landbezit van de hand doen, Klok, *Voorne en Putten*, 152-161; Vogelaar, 'Enkele hoofdstukken uit de kerkgeschiedenis van Geervliet', 87-88.

De bevolking werd niet alleen door het water belaagd, ook branden eisten veelvuldig hun tol. Grote stadsbranden komen in de 17e eeuw niet zo heel veel meer voor omdat steeds meer huizen van steen worden opgetrokken en met pannen worden gedekt. Maar op het platteland zijn hout en riet tot ver in de 19e eeuw veel gebruikte bouwmaterialen, en dorpsbranden zijn dan ook bepaald geen zeldzaamheid.[171] Van der Gouw beschrijft de bevolking van Stad aan het Haringvliet als vrijwel uitsluitend bestaande uit 'pachters, landarbeiders en enkele schippers, woonachtig in hun eigen houten huizen en huisjes (vaak van oud scheepshout) met rieten daken.'[172] In 1601 wordt Nieuwe-Tonge, waar de woonomstandigheden niet veel anders dan in het nabijgelegen Stad aan het Haringvliet geweest zullen zijn, opgeschrikt door een dorpsbrand. Arnoldus Timmerman, de predikant van Nieuwe-Tonge, zet een actie op touw en verzoekt via de classis of elke kerk zou 'willen gunnen een redelycke aelmoesse voor de arme lieden, die hare huysen afgebrant zyn van de Nieuwe-Tonge'.[173]

Een ongezond gebied?

Hoe beleefden de tijdgenoten zelf de leefomstandigheden in deze regio? Het is bekend dat het deltagebied bepaald niet de naam had een gezond leefgebied te zijn. Volgens de eerder genoemde Johannes Veirac had Overflakkee 'eene koude, vogtige en zeer veranderlijke luchtsgesteldheid, welke veeltijds met uitwaassemingen der omgeleegen slikken voorzien is', hetgeen hij als een belangrijke oorzaak ziet van de door hem beschreven gal- of kwijlkoorts.[174] Deze 18e-eeuwer zal, zeker gezien het klimaat eind 16e begin 17e eeuw, geen bezwaar hebben gemaakt tegen het overbrengen van zijn karakterisering naar die eerdere periode. Zijn laat-16e-eeuwse collega's redeneerden immers geheel in dezelfde trant, want als in 1592 de predikant van Simonshaven vraagt of hij van een andere 'bequaeme dienst' kan worden voorzien 'causseerende sijn continuele ongesontheijt, diewelcke spreuijt uijt die swaericheijt des luchts', dan wordt daar direct aan toegevoegd: 'soe die medecijns seggen'.[175] Eén van de overwegingen van de oude ds. Fraxinus

171 Buisman, *Duizend jaar weer, wind en water* III, 697-698.

172 Van der Gouw, 'Rechtsbronnen van Stad aan 't Haringvliet', 67.

173 ACBr 18 apr. 1601. De volgende keer zullen de broeders hun 'aelmissen' meebrengen. Een soortgelijk verzoek bereikt ook de classis Dordrecht op 1 mei 1601, zie Roelevink (ed.), *Classicale acta Dordrecht 1601-1620*, 2. De classis reageert wat terughoudend en vindt dat de classis Brielle eerst aan de beurt is om te helpen, als dat niet genoeg oplevert wil de classis Dordrecht ook wel doen 'het beste wat mogelick is'. De classis Rotterdam houdt een inzameling: Bouterse (ed.), *Classicale acta Rotterdam en Schieland*, 230 (30 apr. 1601). Een collecte in de classis Delft brengt *f* 84, 16 st. en 6 p. op, Abels en Wouters (ed.), *Classicale acta Delft en Delfland*, 262 en 278 (3 juli 1601 en 28 feb. 1602).

174 Johannes Veirac, 'Waarneming etc.', 443. Vgl. daartegenover Boers, *Beschrijving van het eiland Goedereede en Overflakkee*, 19: 'De bloeijende gelaatskleur, het goede voorkomen der inwoners, en de hooge ouderdom welken velen bereiken, zijn voldoende bewijzen tegen de bevooroordeelde meening, welke nog velen tegen de luchtgesteldheid van dit en andere eilanden blijven voeden' en later ook Plokker, *Geschiedenis van Voorne-Putten en Rozenburg*, 21-22: 'Wat de luchtsgesteldheid aangaat, deze is tamelijk gezond, wel wat schielijk afwisselende met opkomende zeewinden en dampen; doch tering en andere kwaadaardige ziekten zijn hier zeldzamer, dan wel in andere streken van ons Vaderland.'

175 ACBr 22 juni 1592.

om met emeritaat te gaan was omdat hij niet wist of hij op zijn leeftijd de lucht, die in Brielle 'wat hard' is, zou kunnen verdragen.[176] Priester haalt voor Zeeland, in landschappelijk en klimatologisch opzicht toch wel goed vergelijkbaar met Overflakkee, Voorne en Putten, soortgelijke uitlatingen van tijdgenoten aan. De dampen (miasma's) die uit de slikken oprezen werden ronduit gevaarlijk geacht.[177] In 1644 schreef Boxhorn over de spreekwoordelijke 'Zeeuwse koortsen' die de 'schrick by den aengrensenden volckeren' waren geworden.[178]

Ook al zijn beschouwingen zoals die van Veirac in medisch opzicht natuurlijk al heel lang achterhaald, daarmee was het gelegde verband tussen de gezondheid van de bevolking en de toenmalige leefomgeving nog geen onzin. Priester vermoedt dat er in Zeeland vóór de negentiende eeuw sprake was van een extreem hoge sterfte.[179] In dit verband wijst hij ook op de malaria die in Zeeland (en dus? ook in deze regio) als gevolg van de verzilting tot in de twintigste eeuw endemisch was in de provincie.[180] 'Het brakke milieu van de Zeeuwse polders en schorren vormde een uitstekende biotoop voor de malariamug'[181] en op de Voornse en Puttense eilanden zal op sommige plaatsen de situatie niet veel anders zijn geweest. Of de hoge sterfte in vroeger eeuwen alleen aan de malaria moet worden toegeschreven is intussen nog maar zeer de vraag. De genoemde 'Zeeuwse koortsen' kunnen ook andere oorzaken hebben gehad.[182] Had men een goede waterlozing dan had dit wel weer een positief effect op de volksgezondheid. Het is tenminste opmerkelijk dat een bron uit circa 1670 het eiland Overflakkee als 'zeer gezond' omschrijft en daarbij een direct verband legt met de (relatief) hoge ligging van het eiland en de toenmalige waterhuishouding.[183] Niettemin behoorden nog in de 19e eeuw Zeeland en Zuid-Holland tot de ongezondste gebieden. De in 1866 verschenen *Sterfte-atlas van Nederland*, waarin het verband tussen een relatief vochtige bodem en de volksgezondheid werd blootgelegd, wees uit dat de Limburger gemiddeld 40 jaar werd, de Zeeuw en de Hollander daarentegen mochten rekenen op slechts 25 tot 27 jaar.[184]
De reputatie van een weinig aanlokkelijk gebied zou zelfs pogingen tot rekatholisering in de weg hebben gestaan. Nadat Rogier heeft geconstateerd dat de Zuid-Hollandse eilanden het toonbeeld waren van een 'egaal geslaagde protestantisering' en dat 'van missie hier niet veel terecht kon komen (...)' vervolgt hij:

176 Zie Bijlage G - Notitie van Willem Crynsz., pag. 739.
177 Priester, *Geschiedenis van de Zeeuwse landbouw*, 47-48.
178 *Ibidem*, 48.
179 *Ibidem,* 48 ('(...) lijkt Zeeland een soort plattelandsversie van de 'urban graveyard' te zijn geweest', dus met een sterfteoverschot).
180 *Ibidem*, 61. Hallema wijt het veelvuldige verzuim van ds. Paschasius Pensaert van Klundert in de classis Dordrecht aan 'waarschijnlijk malaria of geelzucht ten gevolge van de jongste inpolderingen', Hallema 'Hoe de hervormde gemeenten in Brabants Noordwesthoek zijn ontstaan', 202.
181 Priester, *Geschiedenis van de Zeeuwse landbouw*, 39.
182 Priester, *Geschiedenis van de Zeeuwse landbouw*, 62. Prof. dr. M.J. van Lieburg wees mij erop dat het beter is te spreken van de *febres intermittentes* of tussenpozende koortsen die door hun effecten op de lever en vooral de milt ernstig galbraken veroorzaakten.
183 Het betreft een bron uit kringen van Jezuïeten die in de 17e eeuw in de statie van Oude-Tonge werkzaam waren. 'Terra est saluberrima quia tam alto loco sita, si cataractae aperirentur, fossae omnes jacerent sine aquis', Kleijntjens, 'Oude-Tonge' 354. Volgens de overlevering zou er op het eiland zelfs nooit de pest geheerst hebben. Vgl. hiermee het eerder aangehaalde betoog van Veirac van een eeuw later op pag. XLI.
184 Van der Woud, *Koninkrijk vol sloppen*, 237-241.

> 'Verblijf en werkzaamheid op deze eilanden moeten, behalve dan door de moeilijke bereikbaarheid van het land, de zeer verspreide bewoning en het ruwe klimaat, waarover dikwijls geklaagd wordt, ook door de grotere gevaren voor de persoonlijke veiligheid wel zeer weinig aanlokkelijk geweest zijn.'[185]

Niet alleen voor rekatholiserende priesters maar ook voor calvinistische predikanten was de vraag of het in deze streken gezond wonen en werken was, wel degelijk reëel. Wat opvalt, is dat dan vrijwel altijd op de luchtkwaliteit wordt gewezen. In 1576 wil de predikant van Zwartewaal, Florentius Gerardi, daar weg en één van de redenen die hij aanvoert is dat 'hij daer dickmael zieck ende cranck is ende die lucht daer nijet verdragen en mach', ook al staat er even verder in een ander verband dat hij nog 'ionck van jaren' is.[186] Later blijkt Florentius een psychiatrisch geval te zijn en het is heel wel mogelijk dat dat hem toen al parten heeft gespeeld.
Maar met zijn opvolger, Henricus Crieckenbeeck, gaat het al niet beter. Deze predikant krijgt enkele jaren later een beroep naar Muiden en terwijl dat beroep (het was inmiddels het tweede beroep) nog loopt, wil ook de gemeente van Rockanje hem wel hebben. Maar daar heeft Crieckenbeeck geen zin in en hij schrijft

> 'in sijnder cranckheijt een clachtelicken brieff an den broederen, schrijvende ende biddende dat de broederen hem doch verorloven op Muijden te moegen trecken, ofte dat sij hem genoechsaem ende sijne huijsfrou in haeren doot ende verderff houden, alsoe sij hier niet aerden conen ende niet toecomen en moegen'.[187]

'Bedroeft ende verschrickt' laten de broeders hem dan gaan. Opvallend genoeg wil dezelfde Crieckenbeeck in 1589 toch wel weer in de classis, zelfs in Rockanje, komen werken maar nu wel onder de voorwaarde dat 'waer't dat hij hier niet wel soude moogen aerden ende dat overmidts die lucht ofte anders dat hy soude moogen vertrecken daer hij in beter gesondtheyt soude moegen leeven.'[188] Twee jaar later wordt hij beroepen naar Zuidland, waar hij in 1594 overlijdt.
Als in 1582 Simon Jansz. Philaeus naar Dirksland komt, ('gewillichlycken' staat er bij), dan doet hij dat

> 'nochtans conditionaliter dat hij wel wilt voer een jaer beproeven oft hij ende syn huysvrouwe die locht soude mogen verdragen ende soe hij dese selve niet en can verdragen houdt hem als dan vrij ende ongebonden d'welck by den broederen wel voor goedt aengesien wordt ende consenteren hem op zijn versoeck t'voors.'[189]

Philaeus zou toch nog tot 1585 in Dirksland blijven. Ook Henricus Lucasz. van Steenwijk, predikant in Rockanje, wil vertrekken onder meer omdat 'hy ende syn huysvrouwe de locht niet en connen verdragen.'[190] De classis stelt het besluit nog even uit, en dan horen we er niets meer van. Van Steenwijk hield het inderdaad nog een tijdje uit want pas in 1587 vertrekt hij naar Korendijk, van welke gemeente hij in 1590 wordt losgemaakt.

---

185 Rogier, *Geschiedenis van het katholicisme*, 786.
186 ACBr enkele kladaantekeningen na de acta van 17 september 1576.
187 ACBr 9 jan. 1581
188 ACBr 29 mei 1589.
189 ACBr 7 mei 1582.
190 ACBr 6 juni 1583.

De in 1591 van zijn gemeente Abbenbroek losgemaakte Matthias Dijckman kan niet erg enthousiast raken voor zijn nieuwe hem toegewezen gemeente Nieuw-Helvoet 'vanwegen de ongelegentheit der plaetse ende swaricheyt der locht met sijn wijf ende kinderkens met crancheden ende swaricheden besocht sijnde'. De classis staat hem toe dat, als hij er niet kan aarden, binnen een jaar naar een andere plaats mag vertrekken.[191] Dat laatste heeft nooit plaatsgevonden: hij is er in 1593 overleden.
De uit Vlaardingen afkomstige Cornelis Adriaensz., predikant in Dirksland sinds 1595, greep de ziekte van zijn vrouw ('denckende oft den aert des 's lants haer contrarie es') aan als argument om een beroep naar Maassluis aan te willen nemen.[192] Hij kreeg inderdaad zijn zin en werd in 1598 daar de eerste predikant.

Was de in deze regio endemisch voorkomende malaria al een reëel gezondheidsrisico, de regio bleef ook niet verschoond van de van tijd tot tijd terugkerende pestepidemieën.[193] Gedurende de jaren 1573-1574 sloeg de pest in Holland hard toe. In 1573 heerste in Brielle de pest.[194] In het volgende jaar moest Johannes Culhemius, predikant in Nieuw-Helvoet, op de vergadering van 15 juli verstek laten gaan omdat hij 'laborabat peste'; de dag erna overleed hij.[195] Een maand later, 16 augustus, verplaatsten de broeders de classisvergadering, die in Goedereede gehouden zou worden, naar Sommelsdijk omdat zij vernomen hadden dat in die stad 'die peste grasseerde'.[196] Gerardus Gallinaceus meldt in een brief van 6 oktober 1574 aan Arent Cornelisz. in Delft naast het al genoemde overlijden van Culhemius ook het heengaan van Allardus Theodori van Spijkenisse en Johannes Wilhelmi van Nieuwenhoorn en maakt zich ook ongerust over de echtgenote van zijn collega Andries Cornelisz.[197] Twaalf dagen later overlijdt Gallinaceus zelf, naar we wel mogen aannemen aan dezelfde ziekte.
Ook in 1604 moet zich in Brielle en Bommenede een pestepidemie hebben voorgedaan.[198] Over de predikant van Spijkenisse, Johannes Vossius, wordt in 1605 geklaagd inzake nalatigheid in het bezoeken van zieke gemeenteleden. Tijdens een visitatie van zijn gemeente verdedigt hij zich daartegen met het verweer 'dat hy is geweest by ver-

191 ACBr 24 juni 1591.
192 ACBr 15-16 juni 1598.
193 Noordegraaf en Valk noemen de pest zelfs endemisch, *De gave Gods*, 43 met epidemische verheffingen.
194 *Ibidem*, 43, 226 en 231.
195 ACBr 15 juli 1574.
196 ACBr 16 aug. 1574. In 1574 heerste in deze streken de pest: in de armenrekeningen van Geervliet wordt in 1574 gewag gemaakt van een betaling aan twee 'pestmeijsterkens' voor de aankoop van medicijnen, Van Hoorn, *Geervliet, 'stedeke in Putten'*, 38. Op de synode van Dordrecht stellen de Brielse afgevaardigden de vraag 'oft de dienaers de krancke van der peste sullen schuwen, overmidts dat sy de infectie onder de gansche gemeynte souden mogen brengen' en zelfs de mensen uit de kerk zouden blijven waar een predikant preekt die bij pestlijders op bezoek is geweest. Het antwoord van de synode: ten aanzien van zieken mag in het pastoraat geen onderscheid worden gemaakt 'doch dat de dienaers hierinne niet stoutelick ende onvoorsichtelick en handelen', zie Rutgers, *Acta*, 159 en 202. Men was zich van de risico's zeer wel bewust. In de grotere steden werden pestziekentroosters aangesteld die vanwege het risico goed werden betaald, De Niet, *Ziekentroosters*, 65 en 67-70.
197 GAD, AHG Delft, inv. nr. 40: 'Obiit enim Johannes Culhemius, minister in Nieuw-Helvoet, Alerdus in Spikenes, quondam minister in Monster, et Johannes Guilelmi in Novocornu; corripuit idem morbus uxorem mei collegae (…).'
198 Noordegraaf en Valk, *De gave Gods*, 227, 231-232.

scheyden luijden, die met peste versocht waeren'.[199] Onder de veronderstelling, dat de geuite klachten tegen Vossius betrekking hebben over een al wat langere periode, zou dit nog een indirecte verwijzing kunnen zijn naar de pestepidemie van 1595-1605. In het classicale vergaderritme is overigens geen afwijking te constateren.

De omvang van de bevolking

Temidden van deze omgeving trachtten de inwoners in de dorpen en de enkele steden zich te handhaven. Hoe zag de samenleving, te midden waarvan de predikanten en de classis hun werk deden, er uit, op welke wijze voorzag men in het dagelijks brood, en ook, om welke aantallen inwoners gaat het? We beginnen met deze laatste vraag.
Het mag wellicht een gemeenplaats heten dat de hoeveelheid statistische gegevens betreffende de bevolking in de pre-industriële tijd zeer schaars is, het feit zelf is er niet minder om.[200] Voor onze periode, de late 16e en vroege 17e eeuw, hebben we als echt betrouwbare bron niet zo veel meer dan de gegevens van de volkstelling van 1622, die uitgevoerd werd ten behoeve van de heffing van een hoofdgeld.[201] Daarbij is het een gelukkig toeval dat het tijdstip van deze telling precies samenvalt met het einde van onze periode.
Enigszins minder fortuinlijk zijn we als het gaat om gegevens betreffende de bevolkings-omvang rond 1570. De voor de kennis van de demografische ontwikkeling in Holland zo belangrijke *Enqueste* van 1494 en *Informacie* uit 1514 laten het wat betreft Voorne en Putten volledig afweten.[202] Weliswaar staat daar tegenover dat er is een *Informacie opten staet ende gesteltenisse der stede van den Brielle ende Lande van Voorne, by Commissarissen van 'sKonincs wegen genomen in augusto MDLXV*,[203] maar in dit document staan helaas geen inwoneraantallen, aantallen huizen of haardsteden. Alleen bij Zwartewaal is – min of meer toevallig – terloops opgetekend dat het dorp (in 1565 dus) een omvang heeft van 140 huizen. Voor het overige worden naast een opsomming van de lasten voortvloeiend uit de 'dijckagie' vooral te belasten grondoppervlaktes meegedeeld.
Daarnaast weten we uit kerkelijke visitatierapporten uit 1571 (waarop we later in een ander verband nog terug komen) van enkele dorpen in Voorne en Putten de aantallen

199 ACBr 25 juli 1605. Vossius bracht het uiteraard als een daad van pastorale bewogenheid; de vraag of het vanuit een oogpunt van besmettingsrisico verstandig is om huizen van pestlijders langs te gaan is uiteraard een andere, zie hierover Noordegraaf en Valk, *De gave Gods*, o.m. 90-91. Zie ook voorgaande noot 196.

200 'We must content ourselves with a motley assemblage of evidence, much of which requires various sorts of manipulation before it can serve our purposes', De Vries, *The Dutch rural economy*, 74.

201 Gepubliceerd door Van Dillen, 'Summiere staat'. In navolging van Van Dillen wordt ook door van der Woude de betrouwbaarheid van deze telling hoog aangeslagen: Van der Woude, *Het Noorderkwartier*, 93-94. De hier gepresenteerde totaalcijfers zijn ontleend aan Van der Woude. De totaaltellingen bij Van Dillen, die kennelijk uit de bron zelf zijn overgenomen, zijn niet allemaal juist; de verschillen zijn in een enkel geval zelfs aanzienlijk.

202 Zie de voorberichten in: Fruin (ed.), *Enqueste*, XVIII en Fruin (ed.), *Informacie*, VI-VII.

203 Gepubliceerd bij Fruin (ed.), *Enqueste*, 276-314 met een uitgebreid compliment van Fruin aan de Brielse archivaris de Jager, *ibidem*, XVIII-XVIX.

communicanten en van één dorp (Rockanje) het aantal inwoners.[204] Verder zijn enkele gegevens af te leiden uit een voor Alva in 1569 samengesteld rapport door een commissie onder leiding van een naaste medewerker van Alva, de Italiaan Chiappino Vitelli, over de militaire situatie langs de gewesten aan de kust.[205]
Tenslotte leverde een in 1551 in Holland gehouden telling van het aantal weerbare mannen (dat wil zeggen het aantal mannelijke personen tussen 18 en 60 jaar) voor ons een zeer waardevolle bron op.[206] Weliswaar zijn niet alle plaatsen in die telling meegenomen maar deze bron biedt wel genoeg aanvullende gegevens waardoor per deelregio de demografische ontwikkeling in grote lijnen kan worden weergegeven.
Allereerst de gegevens van 1622 samengevat in de volgende tabel:

Tabel 1. Inwoneraantallen Voorne, Putten, Westvoorne en Overflakkee 1622

Voorne (excl. Zuid- en Westvoorne)		*Putten (excl. Overflakkee)*		*Westvoorne en Overflakkee (met Bommenede)*	
plaats	*inw.*	*plaats*	*inw.*	*plaats*	*inw.*
Brielle	3.632	Geervliet	491	Goedereede	435
Rugge	156	Zuidland	1.082	Ouddorp	535
Oostvoorne	522	Spijkenisse c.a.	811	Dirksland	1.174
Rockanje[205]	487	Hekelingen c.a.	372	Herkingen	117
Nieuwenhoorn	502	Simonshaven c.a.	265	Melissant	178
Nieuw-Helvoet	391	Biert c.a.	83	Oude-Tonge	1.143
Oudenhoorn	484	Korendijk	532	Nieuwe-Tonge	548
Zwartewaal	604	Piershil	350	Ooltgensplaat	1.810
Vierpolders	278			Middelharnis	1.134
Heenvliet	521			Stad aan het Haringvliet	294
Abbenbroek	393			Bommenede c.a.	343
Overige	292				
Totaal	8.262	Totaal	3.986	Totaal	7.711

Over het gehele gebied van de classis genomen gaat het derhalve om in totaal 19.959 inwoners.[208]
Kunnen we nu iets zeggen over de bevolkingsomvang rond 1570? Van der Woude heeft in zijn *Het Noorderkwartier* niet alleen de ontwikkeling van de bevolkingsomvang in Noord-Holland van de 16e tot en met de 18e eeuw geanalyseerd maar deze ook geplaatst

204 Van Rappard en Muller (ed.), *Verslagen van kerkvisitatiën.*
205 Zie Groenveld en Vermaere, 'Zeeland en Holland in 1569', 136-137 waar inwoneraantallen voor deze regio zijn vermeld.
206 Zie Brünner, 'Recuel uyte overgesonden cedullen van de wapenschouwinghe over Hollandt belast te doen'. De volledige criteria voor een weerbare man waren: tussen de 18 en 60 jaar, in het bezit van een goede gezondheid, zonder lichaamsgebreken en een bepaalde lichaamslengte.
207 Incl. Naters (83) en St-Annapolder (60).
208 De totaaltellingen bij Van Dillen kloppen niet helemaal met de onderliggende cijfers.

in het perspectief van de bevolkingsontwikkeling in geheel Holland.[209] Hij schatte de omvang van de bevolking in geheel Holland in 1514 op 275.000 en in Zuid-Holland op 194.000; voor 1622 becijfert hij een bevolkingsomvang van 671.675 respectievelijk 482.018.[210] Dat betekent dat de bevolking in het gebied van de classis in 1622 4,15% van de bevolking van geheel Zuid-Holland omvatte.
Gedurende de 16e eeuw is de Hollandse bevolking dus met 144% en de Zuid-Hollandse bevolking met 148% toegenomen, een vrijwel parallelle ontwikkeling. Toch mogen we deze conclusie niet doortrekken en veronderstellen dat de ontwikkelingen in de omvang van de bevolking in het gehele Voornse en Puttense – bovendien: ongezonde – gebied in de pas liep met die in Zuid-Holland. Dat blijkt al als we kijken naar de uitsplitsing van de cijfers over de steden en het platteland[211]:

Tabel 2. Inwoners Zuid-Holland 1514-1612

	1514	*1622*	*% groei 1514-1622*
12 steden	105.000	298.588	184%
platteland	89.000	183.430	106%
totaal	194.000	482.018	148%

In deze 12 steden, die als groep dus veel sneller groeiden dan het platteland, is ook Brielle opgenomen. Het is echter wel zeker dat Brielle in de 16e eeuw geen deel had aan de snelle bevolkingsgroei die zich vooral voordeed in de opkomende steden zoals Rotterdam. Het inwoneraantal van Brielle wordt voor 1514 geschat op 3055 en in 1622 3632; dat levert slechts een bescheiden bevolkingstoename gedurende de 16e eeuw op.[212] Het is daarom al veel veiliger de veronderstelling van een parallelle bevolkingsontwikkeling te beperken tot die van het platteland.[213] Op basis daarvan zouden we de volgende hypothetische tabel kunnen opstellen:

Tabel 3. Inwoners Voorne-Putten 1514-1612 (hypothetisch)

	1514	*1622*	*% groei 1514-1622*
Brielle	3.055	3.632	19%
platteland	8.000	16.391	106%
totaal	11.055	20.023	81%

209 Zijn referentiejaren zijn daarbij: 1514 (het jaar van de Informacie), 1622 (de volkstelling door de Staten van Holland) en 1795 (de oudste volkstelling van geheel Nederland), Van der Woude, *Het Noorderkwartier*, 89-96.
210 Zie voor de onderbouwing: Van der Woude, *Het Noorderkwartier*, 91-92.
211 Van der Woude, *Het Noorderkwartier*, 111.
212 Van Vliet, *Vissers en kapers*, 13.
213 Ook dat is eigenlijk al een gewaagde veronderstelling, bij gebrek aan beter. De Vries wijst er namelijk op dat de regionale verschillen enorm kunnen zijn, De Vries, *The Dutch rural economy*, 87. Een voorbeeld uit de periode 1622-1795: de bevolking van de Hoekse Waard verdubbelde, die van Goeree-Overflakkee en Voorne-Putten groeide niet meer dan 36%, het Noorderkwartier zag de bevolking daarentegen afnemen met 40%.

Om nu tot een schatting voor om en nabij 1570 te komen is de aanname dat de bevolkingsontwikkeling gedurende de 16e eeuw een continue constante groei vertoonde ook weer te gewaagd. Zo noemt Van Vliet voor Brielle in 1550 een inwoneraantal van 3487.[214] Hoewel daar vermoedelijk ook Rugge en Nieuwland zijn meegerekend moet dit toch als te hoog worden aangemerkt. De telling van weerbare mannen in 1551 leverde met inbegrip van 'de weduwen oft vrouwen, goet geweer in haere huysen hebbend' een getal van 580 op. Met de door Van der Woude gehanteerde reductiefactor van 100/26 komt dit uit op 2231.[215] Dit is ongetwijfeld wel weer (veel) te laag, ook al houden we rekening met een vermindering van het aantal inwoners door de stadsbrand van 1548, waarbij 140 van de 634 huizen werden verwoest.[216] Het eerder genoemde rapport-Vitelli (1569) meldt voor Brielle daarentegen 600 huizen en 750 weerbare mannen. Uitgaande van door van der Woude in zijn *Het Noorderkwartier* ontwikkelde omrekeningsfactoren zou dat neerkomen op een inwoneraantal van 2885 à 3000.[217] Vermoedelijk gaan we het veiligst als we rond 1570 voor Brielle uitgaan van ca. 3000 inwoners en dus een groei tot 1622 van ongeveer 20%. De tijdelijke inzinking in het inwoneraantal als gevolg van de gebeurtenissen in 1572, waarbij behalve de roomse geestelijkheid, ook een deel van de overige bevolking de stad ontvluchtte wordt hier buiten beschouwing gelaten. Plokker meldt 'uit eene lijst of een register, berustende onder de stadsarchiven' voor 1573 een getal van 1368 inwoners inclusief het garnizoen.[218] De komst van het Engelse garnizoen in 1585 zal weer voor wat extra levendigheid in de stad hebben gezorgd.

Van het platteland rond Brielle is een redelijk compleet beeld te reconstrueren van de bevolkingsontwikkeling in deze tijd. Van een groot deel van de dorpen rond Brielle is het aantal weerbare mannen in 1551 bekend. Verder weten we op basis van eerder genoemde visitatierapporten uit 1571 van enkele dorpen de aantallen communicanten.[219] Van der Woude heeft de bruikbaarheid van aantallen communicanten onderzocht en geprobeerd de verhouding van deze aantallen en de gehele bevolkingsomvang af te leiden. Hij kwam voor het platteland tot een omrekenfactor van 100/65 van het aantal communicanten.[220]
Verder is al melding gemaakt van het feit dat Zwartewaal in 1565 140 huizen telde. Het aantal huizen zal in 1571 daar niet ver vandaan hebben gelegen. Uitgaande van een

214 Van Vliet, *Vissers en kapers*, 11.
215 Van der Woude, *Het Noorderkwartier*, 145. De reductiefactor is gebaseerd op de veronderstelling dat de weerbare mannen van 16 tot 60 jaar 26% van de bevolking uitmaakten. Houden we er rekening mee dat de leeftijdsgrenzen voor de weerbare mannen in het 'Recuel' 18 en 60 jaar zijn dan zou de reductiefactor eigenlijk wat moeten worden aangepast. Van der Woude noemt een aandeel van 22% (*ibidem*, 147) hetgeen voor Brielle een bevolkingsaantal van 2636 zou opleveren, nog steeds een schatting die aan de lage kant zit.
216 Troost en Woltjer, 'Brielle in Hervormingstijd', 311.
217 Groenveld en Vermaere, 'Zeeland en Holland in 1569' 135-136, voor een toelichting op de omrekeningsfactoren: zie aldaar noot 119.
218 Helaas zonder verdere precisering van zijn bron, Plokker, *Geschiedenis van Voorne-Putten*, 76. Klok meldt hetzelfde getal, Klok, *Voorne en Putten*, 191. Drs. A.A. van der Houwen van het Streekarchief te Brielle wees mij er op dat deze telling vrijwel zeker slechts een deel van de stad betrof.
219 Van Rappard en Muller (ed.), *Verslagen van kerkvisitatiën*, passim.
220 Van der Woude, *Het Noorderkwartier*, 77-91.

gemiddelde woningbezetting van 5 komt dat neer op 700 inwoners.[221] In 1604 wordt een getal van 100 huizen opgegeven hetgeen strookt met een lager inwoneraantal in 1622.[222] Tenslotte meent 't Hart dat het aantal inwoners van Heenvliet rond 1550 de 500 niet te boven zal zijn gegaan.[223] Gecombineerd met het inwoneraantal van 521 in 1622 zullen we er met een aantal van 500 inwoners in 1571 niet erg ver naast zitten.
In de onderstaande tabel zijn de bovengenoemde gegevens samengebracht met de daaruit afgeleide inwoneraantallen.

Tabel 4. Inwoneraantallen dorpen op Voorne 1551 - 1622

Plaats	*Aantal weerbare mannen 1551*	*Aantal inwoners 1551 (geschat)*[222]	*Aantal communicanten 1571*	*Aantal huizen 1571*	*Aantal inwoners 1571 (geschat)*	*Aantal inwoners 1622*
Rugge	47	181		-	-	156
Oostvoorne	91	350	300	-	460	522
Rockanje c.a.	94	362	270	-	415	487
Nieuwenhoorn	136	523	400	-	615	502
Nieuw-Helvoet	98	377	300	-	460	391
Oudenhoorn	94	362	-	-	-	484
Abbenbroek	-	-	260	-	400	393
Zwartewaal	108	415	-	140	700	604
Heenvliet	-	-	-	-	500	521

We hoeven geen lans te breken voor de (exacte) juistheid van de berekende inwoneraantallen om toch de conclusie te kunnen trekken dat deze gegevens niet wijzen op een bevolkingsgroei op het Voornse en Puttense platteland maar veel eerder op stagnatie. De dorpen waarvan het inwoneraantal in 1551 en 1622 bekend is tonen in die periode een gezamenlijke groei van 22%. Maar die toename lijkt – afgaande op de groei in de dorpen waarvan de cijfers voor 1551 en 1571 bekend zijn – vrijwel geheel in die jaren gerealiseerd te zijn. Ook het rapport-Vitelli uit 1569 wijst in de richting van een stagnerende bevolkingsontwikkeling. Voor het gehele platteland van Voorne en Putten (dus Brielle, Westvoorne en Overflakkee niet meegerekend) noemen Vitelli c.s. een aantal van 3.000 huizen en 5.000 weerbare mannen. Dat levert een bevolkingsomvang op van 16.500 à 19.231 zielen, hetgeen ongetwijfeld als te hoog moet worden ingeschat, maar het beeld van stagnatie wordt wel versterkt. Evenals dat in Brielle het geval was zal ook op het platteland in samenhang met de loop van de bevolking de economische ontwikkeling tenminste relatief zijn achtergebleven.

Van een aantal plaatsen op het eiland Putten (inclusief Korendijk en Piershil) zijn in de onderstaande tabel de gegevens over 1551 en 1622 naast elkaar gezet.

---

221 De factor 5,5 voor de gemiddelde woningbezetting is ontleend aan Van der Woude, *Het Noorderkwartier*, 149.

222 Teixeira de Mattos, *De waterkeeringen* VII[i]-III, 213.

223 't Hart, *Historische beschrijving*, 48.

224 Met een reductiefactor van 100/26. Een hogere reductiefactor van 100/22 zou slechts het beeld van stagnatie versterken.

Tabel 5. Inwoneraantallen dorpen in Putten 1551 - 1622

Plaats	*Aantal weerbare mannen 1551*	*Aantal inwoners 1551 (geschat)*	*Aantal inwoners 1622*
Geervliet	116	446	491
Zuidland	202	777	1.082
Spijkenisse c.a.	126	485	811
Hekelingen c.a.	47	181	371
Simonshaven	64	246	265
Biert	19	73	83
Korendijk	123	473	532
Piershil	41	158	350
	738	2.839	3.985

Gezamenlijk zouden deze dorpen een toename laten zien van 40%; qua betrouwbaarheid roepen de cijfers voor Spijkenisse en Hekelingen echter wel wat vragen op die met het voorhanden materiaal verder niet bevredigend kunnen worden beantwoord.
Tenslotte nog de gegevens voor 1551 en 1622 voor enkele dorpen op Overflakkee en Goedereede en Ouddorp op Westvoorne.

Tabel 6. Inwoneraantallen dorpen op Westvoorne en Overflakkee

Plaats	*Aantal weerbare mannen 1551*	*Aantal inwoners 1551 (geschat)*	*Aantal inwoners 1622*
Ooltgensplaat	284	1.092	1.810
Middelharnis	180	692	1.134
Stad a/h Haringvliet	29	112	294
Totaal 3 dorpen	493	1.896	3.238
Goedereede	250	962	435
Ouddorp	159	612	535
Totaal Westvoorne	409	1.574	970

Het rapport-Vitelli geeft voor Goedereede in 1569 200 huizen en de rest van Westvoorne 80 huizen hetgeen voor het hele eiland zou resulteren in 1500 inwoners terwijl op basis van het aantal weerbare mannen een bevolkingsaantal van 1574 valt te berekenen.[225] Ook hier geldt dat, ook al zijn de geschatte cijfers voor Westvoorne aan de hoge kant, dan nog geconcludeerd moet worden dat het bevolkingsaantal is gedaald. Vooral in Goedereede moet – en zoals we zullen zien komt dat wel overeen met wat we weten over de economische ontwikkeling – de achteruitgang groot zijn geweest.

225 Met behulp van de omrekenfactor van 100/26.

Uit de gegevens van 1622 blijkt dat er op Overflakkee enkele voor die tijd aanzienlijke dorpen zijn zoals Middelharnis, Dirksland, Ooltgensplaat en Oude-Tonge.[226] De in de laatste tabel gepresenteerde gegevens voor enkele dorpen maken het niet aannemelijk dat daar al in 1571 van dergelijke aantallen sprake was. De bevolking van de drie genoemde dorpen nam van 1551 tot 1622 met 62% toe en het is dan ook niet onwaarschijnlijk dat het 'jonge', een eeuw daarvoor uit zee opgekomen platteland van Overflakkee per saldo tijdens onze periode ondanks stagnerende economische omstandigheden door een immigratieoverschot toch een relatief behoorlijke bevolkingsexpansie te zien heeft gegeven. Boers meldt voor Middelharnis in 1593 een aantal huizen van 81 en in 1632 een aantal van 132. Onder de veronderstelling van een gelijkblijvende woningbezetting is dat toch een toename van 63%.[227] Maar bij de huidige stand van de kennis is er nog heel veel onduidelijk. Mogelijk lag Overflakkee in demografisch opzicht veel meer in de invloedsfeer van Zeeland waar aan het eind van de 16e eeuw sprake was van een aanzienlijke instroom van Vlamingen en Brabanders.[228]

Bestaansmiddelen

Bij de plattelandssamenlevingen was er in de pre-industriële tijd een nauw verband tussen demografische en economische ontwikkeling.[229] Nu we enigszins een idee hebben van de omvang van de bevolking van Voorne en Putten willen we thans in grote lijnen nagaan hoe die bevolking zich in haar onderhoud voorzag. Naast andere – secundaire – bronnen verschaft de al eerder genoemde *Informacie opten staet ende gesteltenisse der stede van den Brielle ende Lande van Voorne* uit 1565 ons daarover een aantal bijzonderheden.
Om te beginnen staat vast dat de economische situatie in de jaren '60 van de 16e eeuw (dus al voor de Allerheiligenvloed) verre van rooskleurig was. Aan het eind van de *Informacie* van 1565 schreven de rapporteurs:

> 'Ende bevinden wij apparentelick , dat tzelve lant voor den toecommenden tijt meer staet te verminderen dan te meerderen, alsoet geen aenwassen en heeft ende tot diversche plaetsen altans afbreect.'

Dat had uiteraard gevolgen voor de belastingcapaciteit omdat

> 'dairdeur tmeestendeel van den bruyckers[230] soe verarmt werden, dat sij nauwelicx de macht hebben tlant sijnen oirbair te doene ende den grontheere sijnen pacht te betaelen.'

226 Van de 283 dorpen in het Zuiderkwartier van Holland waren er 65 met meer dan 1000 inwoners; Van Dillen, 'Summiere staat', 171-184. Binnen de heerlijkheden Voorne en Putten waren 5 dorpen (van de 37) met meer dan 1000 inwoners.
227 Helaas meldt Boers zijn bron niet; Boers, *Beschrijving van het eiland Goedereede en Overflakkee*, 256. Verseput schat het aantal inwoners in 1593 op 500 wat aan de lage kant lijkt, gezien het inwoneraantal van 1134 in 1622, Verseput, *Middelharnis, een eilandgemeente*, 37-38.
228 Priester, *Geschiedenis van de Zeeuwse landbouw*, 57-58.
229 De Vries, *The Dutch rural economy*, 74.
230 Bedoeld zijn de pachtboeren.

De rapportage leidde er toe dat de bijdrage van de heerlijkheid Voorne in de beden van Holland bijna werd gehalveerd van 1/16 naar 1/30.[231]

Voor Brielle, ook in onze periode veruit de belangrijkste plaats, was de grote bloeitijd, die viel in de 15e eeuw, voorbij. De stad was groot geworden door de haringvisserij en –handel; was zelfs de belangrijkste haringmarkt en bezat eens de grootste haringvloot van de Nederlanden.[232] De *Informacie* meldt dat de stad zich 'principaelicken onthout mette neringe van de zeevairt, ende een weinich mit korenneringe, ende dat alleenlick van tgreyn, binnen den lande gewassen.'[233] Door verlanding en inpoldering van de Goote, een waterweg waardoor de stad vanuit het zuiden bereikbaar was, en door verzanding van de haven was de omvang van die activiteiten echter aanzienlijk achteruitgegaan. Demografische en economische stagnatie gingen hier hand in hand. Rond 1550 was er nog maar een schaduw van de vroegere bloei van de stad over. Behalve dat Brielle de concurrentie voelde van de haringvissers uit het naburige Zwartewaal verplaatste de haringvisserij zich ook vooral naar Rotterdam, Schiedam en Delfshaven. In 1477 voeren vanuit Brielle nog 80 haringschepen uit en vanuit Rotterdam en Schiedam achtereenvolgens 24 en 36. In de jaren 1580-1621 is dat getal teruggezakt naar een weliswaar stabiel maar toch gering jaargemiddelde van zo'n 12 schepen. Rotterdam en Schiedam daarentegen halen dan een gemiddelde van 77 en 60 en Delfshaven neemt dan zelfs de koppositie in met een gemiddelde van 95 schepen.[234] Op het gebied van de zoutvisserij wist Brielle zich tot het eind van de 16e eeuw redelijk te handhaven; daarna trad ook daar verval in. Maassluis nam vanaf 1590 de leidende rol van Brielle over op het gebied van verwerking en export van gezouten vis.[235] Vitelli noemt nog voor Brielle een aantal van 30 schepen waarmee op kabeljauw werd gevist, in 1598 worden 33 schepen geteld die voor de zoutvisserij werden ingezet, in de jaren 1616-1620 is dat aantal geslonken tot een jaargemiddelde van 18 schepen.[236] Als gevolg van de oorlogshandelingen in 1572 en de jaren daarna verplaatsten veel reders hun activiteiten ook tijdelijk naar de West-Friese steden zoals Enkhuizen.[237] Overigens leed de sector in de gehele Maasregio enorme schade door de Vlaamse kaapvaart.[238]

---

231 Troost en Woltjer, 'Brielle in Hervormingstijd', 310.

232 Van Vliet, *Vissers en kapers*, 19.

233 *Enqueste*, 277.

234 Cijfers ontleend aan Van Vliet, *Vissers en kapers*, 20 en 294. De gemiddelden zijn overigens gebaseerd op niet complete jaarreeksen.

235 Van Vliet, *Vissers en kapers*, 51. Hoewel in een op 16 aug. 1600 gedateerd attest geschreven door ds. Cornelis Adriaensz. van Maassluis voor de timmerman Crijn Jorisz. wordt beweerd dat 'de visscherie althans seer sooper afloopt'; Crijn probeerde dan ook elders aan de slag te komen, SAVPR, AC Brielle, inv. nr. E130, nr. 16.

236 Groenveld en Vermaere, 'Zeeland en Holland in 1569', 157; Van Vliet, *ibidem*, 33 en 137.

237 Van Vliet, *Vissers en kapers*, 21.

238 Uitgebreid hierover: Van Vliet, *Vissers en kapers*, 63-92. De motivering voor de toestemming van de Staten van Holland in juni 1598 om een deel van de geestelijke goederen van Zwartewaal te gelde te maken voor de bekostiging van de reparatie van de kerk was mede 'het menigvuldigh nemen van haerluyder schepen door die van Duynkerken, Nieuwpoort ende andere zeeroovers', Van Alphen, *Nieuw kerkelijk handboek*. *Supplement* I, 129.
Voor maatregelen tegen de kapers in de laatste decennia van de 16e eeuw: Van Vliet, *Vissers en kapers*, 117. Nog in 1636-1637 zijn er geruchten over Duinkerker landgangen op Schouwen, Westvoorne en Voorne: Van Deursen, *Mensen van klein vermogen*, 395 noot 95.

In samenhang met de visserij had Brielle ook betekenis als centrum van zouthandel. Het zout werd als retourlading uit Frankrijk en Spanje aangevoerd.[239] De inheemse zoutwinning (moernering) in het eilandgebied was immers al lang teloorgegaan: niet alleen omdat Karel V, vanwege de met de moernering gepaard gaande bodemdaling en de daaruit voortvloeiende risico's, de zoutwinning al in het begin van de 16e eeuw had verboden, maar ook omdat het buitenlandse zeezout goedkoper was.[240]
Ten behoeve van eigen voedselvoorziening was Brielle er wel in de 15e eeuw in geslaagd de graanhandel op Voorne te beheersen.[241] Wat dat betreft stond de stad in een betere positie dan de meeste andere Hollandse steden aangezien de graanvoorziening van Holland als geheel sterk afhankelijk was van aanvoer uit het Oostzeegebied. Sluiting van de Sont door Denemarken als gevolg van politieke verwikkelingen, zoals in het beruchte hongerjaar 1566, sneed de aanvoer af en leidde tot schaarste en hoge voedselprijzen.[242] Alle graan dat op het eiland was gewonnen (en dat was vooral tarwe) moest eerst op de markt in Brielle worden aangeboden; pas na twee uur 's middags mocht het worden doorgevoerd. Vanaf 1527 golden soortgelijke regels voor vlees, gevogelte en zuivelproducten.[243] In vroegere tijden moet de graansector voor Brielle bepaald niet onbelangrijk zijn geweest. De stad fungeerde in de late 15e en vroege 16e eeuw als in- en doorvoerhaven voor Frans en Zuid-Nederlands graan en voor graan (in de eerste plaats tarwe) uit de Zeeuwse en Zuid-Hollandse eilanden, grotendeels weer bestemd voor de Delftse graanmarkt.[244]
Hoewel Brielle in de loop van de 16e eeuw, en trouwens ook daarna, voortdurend probeerde alle nijverheid op het eiland naar zich toe te trekken en die buiten de stad de kop in te drukken, lukte het de Briellenaren niet het tij te keren.[245] De stadsbrand van 1543 wist de stad nooit meer geheel te boven te komen 'overmits de sobere neringe der stede'. In 1569 wordt gemeld dat de stad 'démonstre d'avoir aultrefois esté bien bonne'.[246] Veertig jaar later bezint de Brielse overheid zich nog steeds op maatregelen om 'de sobere neringe van de stadt te beneficieren, alle vorder verloop te voorcomen.'[247] De predikant Willem Crijnsz. meldt in zijn relaas over de kerkelijke beroeringen tijdens het bestand terloops dat 'de stadt niet voltimmert, noch volckrijck en is'.[248] De ruimte bood vele poorters in Brielle de mogelijkheid hun eigen fruit en groente te telen binnen de muren.[249]

239 Tot het Spaanse zout wordt ook het hoogwaardige zout uit het Portugese Setubal gerekend, Van Vliet, *Vissers en kapers*, 170, noot 83.
240 Klok, *Voorne en Putten*, 208-209, Verseput, 'Het ontstaan van Goeree-Overflakkee', 71-72. Over de moernering en de daaraan verbonden waterstaatkundige risico's: Klok, *Voorne en Putten*, 120-136.
241 Klok, *Voorne en Putten*, 183. Zie ook Troost en Woltjer, 'Briele', 317-318.
242 Unger, 'De Hollandsche graanhandel', 350, 375-376 en 380.
243 Unger, *De levensmiddelenvoorziening*, 187-188.
244 Van Tielhof, *De Hollandse graanhandel*, 16-17, 25, De Vries, *The Dutch rural economy*, 145, Unger, 'De Hollandsche graanhandel', 361. Over de betekenis van het Zeeuwse graan, met inbegrip van Voorne, Putten, Goeree en Overflakkee zie Van Tielhof, *ibidem*, 60-62. Tarwe was het voornaamste broodgraan in Zeeland; rogge werd van inferieure kwaliteit geacht en roggebrood werd in Zeeland dan ook weinig gegeten; Priester, *Geschiedenis van de Zeeuwse landbouw*, 79. Het zal op Voorne en Overflakkee niet anders zijn geweest.
245 Nog in 1551 kreeg de stad bij plakkaat van Karel V het recht brouwerijen op het platteland van Voorne af te (laten) breken, Van Alkemade en Schelling, *Beschrijving van de stad Briele*, 2:174-176.
246 Groenveld en Vermaere, 'Zeeland en Holland in 1569', 157.
247 De Jager, 'Bijzonderheden uit het verleden van Den Briel en Nieuw-Helvoetsluis', 248-249.
248 Zie bijlage G, Notitie van Willem Crijnsz., aldaar pag. 749.
249 Klok, *Voorne en Putten*, 266.

De bewoners van de dorpen op het eiland Voorne hielden zich in het algemeen vooral bezig met de 'lantneringhe', het eiland was in de 16e eeuw, aldus de Vries, 'a veritable granary'. Zo dominant was de graanteelt dat dit ook ongeveer het enige was dat Lodovico Guicciardini in zijn *Beschryvinghe van alle de Nederlanden* (1581) over Voorne wist te melden: 'Dit eylant heeft een seer goede ende vruchtbare landouwe daer wonderlijck goet ende schoon koren ende ander graen wast'.[250] In het rapport van Vitelli wordt dit bevestigd: 'Les terres dudit pais produisent grains assez pour sustenter ceulx quy y habitent et aultres tant, et démonstrent estre fertiles.' Daarnaast boden de oude graslanden gelegenheid tot veehouderij. Het eiland zou zelfs meer vlees produceren dan nodig was voor de bevolking van het eiland zelf: 'Il y a bien aussy chair audit pais pour les habitans et plus.'[251] Behalve tarwe werd ook al vanaf de 15e eeuw meekrap, een gewas waaruit een rode kleurstof voor de lakenververij werd gewonnen, verbouwd.[252]
Alleen in Zwartewaal hielden de inwoners zich bezig 'mit visschen ter zee, uytgeseyt drie ofte viere aldair woenachtich, die hem generen mit lantneringhe.'[253] Tekenend voor de verzwakte positie van Brielle was dat Zwartewaal zich weinig tot niets aantrok van de Brielse ordonnanties betreffende het op de afslag brengen van de haring. De opkomst van de touwslagerij en zeilmakerij in Zwartewaal kon door Brielle, dat de nijverheid alleen binnen zijn eigen grenzen wilde toestaan, niet meer worden tegengehouden.[254] Toch kon ook Zwartewaal zich niet onttrekken aan de economische malaise van de nabij gelegen stad. Veel vissers trokken uit armoede naar Schiedam.[255] In het stadje Heenvliet waren door het dichtslibben van de Bernisse handel en visserij al veel eerder ten onder gegaan. Voor zo ver bekend is Abbenbroek altijd een landbouwdorp geweest.[256]

Op het eiland Westvoorne speelde in de jongere polders landbouw de hoofdrol; op de oudere gronden zal het gemengde bedrijf hebben gedomineerd. De boeren, aldus Van Dam aan het eind van de 17e eeuw, 'houden hier veel beesten ende schapen, hebben veel hoenderen, eenden ende duyven op haer werf.'[257] Op basis van de *Informacie van den Brielle en den Lande van Voorne* van 1565 stelde de Vries voor Westvoorne echter een scherpe tweedeling vast tussen arm en rijk ('between cottars and large farmers').[258]
Evenals Brielle had de stad Goedereede het privilege dat al het op het eiland geproduceerde graan eerst op de Goereese markt moest worden aangeboden alvorens het mocht worden geëxporteerd.[259] Vanuit Goedereede voeren nog wel een paar vissersschepen uit, maar net zoals dat bij Brielle het geval was, was de bloeitijd van het stadje al lang

250 Guicciardini, *Beschryvinghe van alle de Nederlanden*, 244. De zinsnede 'ende ander graen' is de vertaling van 'con altre buone biade', hetgeen duidt op de teelt van voedergranen zoals haver.
251 Groenveld en Vermaere, 'Zeeland en Holland in 1569', 157; Don wijst in dit verband op de hooibergen die op oude kaarten bij de boerderijen getekend staan, Don, *Voorne-Putten*, 53.
252 Unger, *De levensmiddelenvoorziening*, 27 en 187, Klok, *Voorne en Putten*, 183.
253 Enqueste 292; Vitelli telde in 1569 9 à 10 schepen voor de kabeljauwvangst, Groenveld en Vermaere, 'Zeeland en Holland in 1569', 157; in het begin van de 17e eeuw (1604-1606) zijn het er 7 à 10, Van Vliet, *Vissers en kapers*, 33.
254 Klok, *Voorne en Putten*, 189.
255 Van Vliet, *Visser en kapers*, 61-62.
256 Over Heenvliet en Abbenbroek: Klok, *Voorne en Putten*, 185-186.
257 Van Dam, *Korte beschrijvinge van het eylandt Westvoorn*, 143.
258 De Vries, *The Dutch rural economy*, 64-65. Klok signaleert voor Voorne en Putten een grote versnippering van het grondbezit, Klok, *Voorne en Putten*, 264-267.
259 Van Alkemade en Van der Schelling, *Beschrijving van de stad Briele*, 1:86.

voorbij. 'Ladite ville est en très grande décadence', aldus de commissie Vitelli in 1569.[260] De pastoriegoederen van Goedereede leverden in 1579 geen netto inkomsten meer op omdat die 'gheheelick van de visserie ende d'andere accedenten' afhankelijk waren. De bruto inkomsten konden de kosten van het onderhoud van het kerkgebouw ('gemerckt het een groot vadt es welcke nyedt onderhouden can werden dan met groote costen') bij lange na niet meer dekken. De burgerij kon de lasten evenmin opbrengen want die is 'arm en van kleiner kwaliteit'.[261] Aan het eind van de eeuw ontbrak het geld om de verzanding van de haven tegen te gaan en zo kwam het stadje terecht in een vicieuze cirkel van fysiek verval en economische en financiële achteruitgang.[262]

Ook op Putten en Overflakkee voerde de landbouw de boventoon als bestaansmiddel; tuinbouw om nabijgelegen steden van groente en fruit te voorzien was als sector in deze regio van geen betekenis. Net zoals Heenvliet kende het aan de overzijde van de Bernisse gelegen Geervliet, in de middeleeuwen ooit belangrijk door de grafelijke tol en de doorvoerhandel met Vlaanderen, geen visserij meer.[263] Het motief voor de bedijkingen was dan ook vaak de winning van korenland. Belangrijk was voorts de teelt van meekrap en tevens werd ook wel vlas verbouwd. Deze eilanden produceerden vooral voor Rotterdam en Dordrecht terwijl de bevolking van de eilanden weer via de Rotterdamse markt werd voorzien van 'andere victuaelge, als boter, kaas ende anders (…) alsoe de voorseyde plecken meest koornlant hebben'.[264] Evenals in Zeeland zal als gevolg van de verzilting van het grondwater de veeteelt weinig betekenis hebben gehad.
Van meer dan lokale betekenis was het in 'Putten buiten de ring' gelegen dorp Zuidland. Het lag op een gunstige plek aan een kruispunt van een landweg en de Bernisse en kreeg in 1439 een vrije week- en jaarmarkt. Het was een ontmoetingspunt voor handelaren uit Brabant, Vlaanderen, Zeeland en Holland. Door de verlanding van de Bernisse zakte de Zuidlandse markt af naar een plaatselijke markt die nog tot na 1600 bleef bestaan.[265]
Middelharnis kende naast de landbouw ook visserij, die kennelijk zoveel potentie had dat in 1599 een visafslag in het leven werd geroepen, overigens primair bedoeld om de noodzakelijke verbeteringen aan de haven te bekostigen.[266]
Als de Gouden Eeuw van het Hollandse handelskapitalisme geheel aan Zeeland voorbijging, zoals Priester stelt, dan zal dat voor deze eilanden, liggend in de periferie van Holland, niet zo veel anders zijn geweest.[267] Zeeland en het gehele zuidwesten van Holland vormden tezamen in feite al in agrarisch opzicht één samenhangend gebied.[268] Evenals voor de Zeeuwse bevolking gold voor de bewoners van de Hollandse eilanden dat hun welvaart afhankelijk was van de zeer wisselvallige agrarische conjunctuur. En zoals Brielle al eerder in de 16e eeuw zijn handel en welvaart zag verlopen zo kreeg ook

260 Groenveld en Vermaere, 'Zeeland en Holland in 1569', 155.
261 NA, Rekenkamer ter auditie, inv. nr. 4658, fol. 28. Idem in 1588-1589: NA, Rekenkamer ter auditie, inv. nr. 4659, fol. 99 en in 1590-1591, inv. nr. fol. 30. In 1623 verlenen de Staten van Holland subsidie voor herstelwerkzaamheden voor 1/3 tot een maximum van *f*600, Res. Staten van Holland, 7 juli 1623, Van Alphen, *Nieuw kerkelijk handboek*. *Supplement* II, 80.
262 Van Deursen, *Mensen van klein vermogen*, 32.
263 Klok, *Voorne en Putten*, 179-186.
264 Unger, *De levensmiddelenvoorziening*, 28 (citaat aldaar in noot 9).
265 NA, Handschriften derde afdeling, inv. nr. 774, 132; Klok, *Voorne en Putten*, 48 en 187.
266 Verseput, *Middelharnis, een eilandgemeente*, 93-94.
267 Priester, *Geschiedenis van de Zeeuwse landbouw*, 68-70. Het is dan ook jammer dat in dit boek een afbakening op basis van staatkundige grenzen is gekozen en niet een afbakening op basis van regionaal-economische criteria.
268 Priester, *Geschiedenis van de Zeeuwse landbouw*, 72-74.

Middelburg aan het eind van dezelfde eeuw te maken met een verschuiving van handelsactiviteiten in noordwaartse richting, met name naar Amsterdam.[269]

Samenvatting

In dit hoofdstuk is een schets gegeven van de fysieke en sociale omgeving waarin de gereformeerde kerk in Voorne, Putten en Overflakkee tot ontstaan en ontwikkeling kwam. Het was een gebied dat door de natuurlijke gesteldheid niet gemakkelijk was te bereizen en met een woon- en leefmilieu dat door de tijdgenoten als ongezond werd ervaren. Gelegen aan de periferie van het sterk verstedelijkte Holland herbergde dit waterrijke gebied een plattelandssamenleving die grotendeels leefde van de akkerbouw en hier en daar de visserij uitoefende. De enige stad van enige betekenis was Brielle die zelf onder de Hollandse steden nog maar een bescheiden plaats innam. Woonde in het gehele gewest Holland ongeveer de helft van de bevolking in een stad, in de heerlijkheden Voorne en Putten was dat voor slechts 15% het geval.[270] Verder is het waarschijnlijk, hoewel harde gegevens ontbreken, dat dit gebied in deze periode hoogstens in beperkte mate profiteerde van de gunstige economische conjunctuur in Holland.
Deze aan zee en zeearmen verspreid gelegen eilanden vormden met elkaar een tweetal bestuurlijke eenheden: de heerlijkheid Voorne en de ruwaardij van Putten met elk een eigen bestuursinrichting. Aan de beschrijving daarvan is het volgende hoofdstuk gewijd.

De classis Brielle: overheid en bestuur

Inleiding

Regelmatig verschenen in de classicale vergaderkamer overheidsdienaren, meestal een schout of een baljuw, soms in het gezelschap van één of meer schepenen.[271] Omgekeerd trokken broeders van de classis er even regelmatig op uit om schouten of baljuwen (soms aangeduid met de term 'officieren') aan te spreken. De wereldlijke lokale en regionale overheden en de classis kwamen elkaar bij verschillende gelegenheden tegen, zoals bij het beroepingswerk, het beheer van de kerkelijke goederen, het onderhoud van de predikanten, de armenzorg en het streven van de kerk om het niet alleen bij een hervorming van de leer te laten maar ook om het maatschappelijk leven te beïnvloeden. Deze en dergelijke onderwerpen komen hierna nog aan de orde. Om die situaties waarin over-

269 Van Tielhof, *De Hollandse graanhandel*, 60.
270 Geervliet en Goedereede zijn hier niet meer als stedelijke samenlevingen beschouwd.
271 Hier worden incidentele bezoeken van overheidsdienaren in de classis bedoeld. Zodra overheidsfunctionarissen permanent zitting hebben in de classis spreken we van commissarissenpolitiek. Daarvan was pas sprake tijdens de bestandstwisten.

heid en classis elkaar ontmoetten beter te kunnen plaatsen en te begrijpen, is er alleszins aanleiding om de overheidsinstellingen in deze regio langs te lopen.
Nu was de wijze waarop in het gebied van de classis het overheidsbestuur was geregeld, of liever gezegd: historisch gegroeid was, zeker op het eerste gezicht nogal complex.[272] Begonnen wordt daarom met een beknopt exposé over de wijze waarop in Holland het gewestelijke, regionale en lokale bestuur in het algemeen was ingericht. Daarna wordt ingegaan op de bestuursinrichting in deze regio, waarbij we als uitgangspunt nemen de verdeling in de twee grote territoria van het gebied van de classis: de heerlijkheid Voorne en de ruwaardij van Putten. Binnen deze territoria beschouwen we nader de verschillende bestuurlijke entiteiten: vrije en hoge heerlijkheden, steden en ambachtsheerlijkheden. Omdat de gereformeerde gemeenten op het eiland IJsselmonde (Rhoon, Poortugaal, Charlois, Pernis) niet tot de classis Brielle behoorden maar onder de classis Rotterdam en Schieland vielen, blijft dat gedeelte van Putten buiten beschouwing.

Bestuur en overheid in Holland

De inrichting van het bestuur in het graafschap Holland is in het volgende overzicht schematisch samengevat, met dien verstande dat de functies op het gebied van dijk- en polderbeheer daarin geheel achterwege zijn gelaten: de bezigheden van de classis hebben met waterstaatkundige kwesties geen enkel raakvlak gehad.[273]
Eén van de belangrijkste veranderingen die de Opstand met zich meebracht was dat de Staten van Holland in de plaats kwamen van de landsheer, Filips II, de laatste graaf van Holland en Zeeland. Daar was natuurlijk een heel proces aan vooraf gegaan, dat we hier gemakshalve laten beginnen met de eerste vrije Statenvergadering in Dordrecht op 19 juli 1572. De Staten van Holland kozen toen eigenmachtig Willem van Oranje als leider van de Opstand, de eerste inbreuk op de bestaande rechtsorde. De ontwikkeling in de jaren daarna, waarin de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden uit elkaar groeiden, liepen uit op de afzetting van Filips II. Er kwam een tussenperiode waarin eerst door de Staten-Generaal aan de Franse hertog Anjou onder beperkende voorwaarden de landsheerlijkheid werd opgedragen. Holland en Zeeland voelden niets voor de Fransman en stuurden aan op het aanbieden van de grafelijkheid aan Oranje. Het plotselinge overlijden in juni 1584 van Anjou, die absoluut geen leider bleek te zijn, maakte een eind aan deze episode en de moord op Willem van Oranje in de maand daarop doorkruiste de plannen hem graaf van Holland te maken. De Staten-Generaal oriënteerden zich vervolgens eerst – vergeefs – op Frankrijk en daarna op Engeland waar koningin Elizabeth I uiteindelijk bereid bleek als een soort beschermvrouwe op te treden en een gouverneur-generaal met ruime bevoegdheden te sturen in de persoon van Robert Dudley, graaf van Leicester. Ook dat experiment was tot mislukken gedoemd: Leicesters grootste bekwaamheid was vooral Holland, geleid door Oldenbarnevelt, tegen zich in het harnas te jagen. Toen Leicester in 1587 van het politieke toneel

272 Zo noemt Van der Gouw Goeree-Overflakkee 'een staalkaart van staatkundige ingewikkeldheid', Van der Gouw, *De Ring van Putten*, 25.

273 Dit schema en de toelichting is qua opzet ontleend aan: Groenveld en Leeuwenberg, *De Tachtigjarige Oorlog*, 149-160. Zie voorts ook Fockema Andreae, *De Nederlandse Staat onder de Republiek*, 42-51.

verdween trokken de Staten in april 1588 de uiterste consequenties en namen zelf de landsheerlijke souvereiniteit in handen.

<table>
<tr><td colspan="4">Voor 1581: graaf van Holland (landsheer)
Vanaf 1581-1588: overgangsfase – Anjou/Oranje - Leicester[274]
Vanaf 1588: Staten van Holland</td></tr>
<tr><td colspan="2">Hof van Holland
Stadhouder
Landsadvocaat
} functionarissen</td><td colspan="2">Staten van Holland
– (1) adel (ridderschap)
– (18) steden (6 grote en 12 kleine steden)</td></tr>
<tr><td colspan="2">STEDEN</td><td colspan="2">PLATTELAND</td></tr>
<tr><td>18 IN DE STATEN VAN HOLLAND COMPARERENDE STEDEN</td><td>KLEINE NIET-COMPARERENDE STEDEN</td><td>HOGE HEERLIJKHEDEN</td><td>BALJUWSCHAPPEN</td></tr>
<tr><td>• volledige rechtspraak
• bestuur
– schout/baljuw
– burgemeesters
– schepenen
– vroedschap</td><td>• volledige rechtspraak
• bestuur
– baljuw
– schepenen</td><td>• volledige rechtspraak
• bestuur
– baljuw
– schepenen</td><td>• hoge rechtspraak
• bestuur
– baljuw
– leenmannen

AMBACHTSHEERLIJKHEDEN

• lage en middelbare rechtspraak
• bestuur
– schout
– schepenen</td></tr>
</table>

Daarmee kwamen de Staten wel in een merkwaardige spagaat terecht: die van de landsheer enerzijds en van de vertegenwoordiging van de standen (adel en steden) anderzijds. De adel (ridderschap) bezette één zetel in de Staten en 18 zetels werden bezet door zes grote steden en 12 kleine waaronder Brielle.[275] Omdat de Staten niet permanent vergaderden (zij kwamen tenminste vier keer per jaar enkele weken bijeen en veelal nog enkele keren gedurende kortere perioden tussendoor) was een tweetal kleinere colleges noodzakelijk voor het dagelijks bestuur van Holland. Ten zuiden van het IJ waren dat de Gecommitteerde Raden van het Zuiderkwartier, ten noorden daarvan de Gecommitteerde Raden van West-Friesland en het Noorderkwartier dat in Hoorn was gevestigd.
Op gewestelijk niveau moet een tweetal functionarissen worden genoemd die in het verloop van de Opstand en later tijdens het Bestand een hoofdrol speelden: de landsad-

274 Over de overgangsperiode zie Koopmans, *De Staten van Holland*, 129-134, idem in samenhang met de militaire en internationaal-politieke situatie. Groenveld en Leeuwenburg, *De Tachtigjarige Oorlog*, 117-129.

275 Voor 1572 had de adel één stem, het aantal stemhebbende steden was zes (Dordrecht, Haarlem, Delft, Leiden, Amsterdam, Gouda). Over de overgang van 'zeven naar negentien' zie Koopmans, *De Staten van Holland,* 17-38.

vocaat en de stadhouder.[276] Eerstgenoemde was een juridisch geschoolde ambtenaar die de Staten in hun werk bijstond en hoofd was van de (kleine) administratie. Het was een belangrijk man: hij was voorzitter van de Staten, bepaalde de agenda, leidde de besprekingen, stelde de besluiten op schrift en voerde de correspondentie. Verder voerde hij namens de ridderschap (adel) in de Staten het woord. Omdat de adel als eerste zijn stem uitbracht kon de landsadvocaat ook de richting van de besprekingen bepalen. Aan het gewicht van deze functie werd uiteraard niet weinig bijgedragen door de buitengewone bekwaamheid van Johan van Oldenbarnevelt die deze positie bekleedde vanaf 1586.
Bijzonder werd de positie van de tweede functionaris op gewestelijk niveau: de stadhouder. Oorspronkelijk bedoeld als vertegenwoordiger van de landsheer bij diens afwezigheid, was deze functie, doordat de nieuwe 'landsheer' (de Staten van Holland), permanent aanwezig was in feite overbodig geworden. Toch bleef de functie van stadhouder bestaan maar nu als dienaar van de Staten, met een aantal bevoegdheden, die aan de landsheerlijke periode herinnerden, zoals het gratierecht; deze werden hem steeds door de Staten verleend. Een andere belangrijke bevoegdheid was het kiezen van burgemeesters en schepenen in de meeste steden. Als wettig plaatsvervanger van de landsheer kon hij verder in buitengewone omstandigheden de mogelijkheid krijgen tussentijds veranderingen door te voeren in de samenstelling van de stadsbesturen. Tenslotte, ook een belangrijke machtsfactor, waren de stadhouders kapitein-generaal van de gewestelijke troepen.[277]
In het bestuur op regionaal en op lokaal niveau, zowel in de steden als op het platteland, bleven de bestaande verhoudingen vrijwel geheel intact.[278] De steden hadden en hielden als vanouds hun eigen stadsrechten en ook op het platteland bleven de traditionele bestuurlijke verhoudingen in stand. Het Zuid-Hollandse platteland kende een aantal baljuwschappen, in feite bestuurlijke districten binnen het oude graafschap onder leiding van een baljuw, een 'ambtenaar in moderne zin'.[279] Het ambt was dus ook niet erfelijk. De baljuw vertegenwoordigde de landsheer (hij is 'die principael ende overste dienre des heren'[280]). In de loop van de 13e eeuw ontstonden in Holland de eerste baljuwschappen zoals dat van Zuid-Holland dat het gebied rond Dordrecht omvatte en het baljuwschap van Kennemerland. Aan de baljuwschappen waren het regionale bestuur en de volledige rechtspraak opgedragen. De baljuw, na de landsheerlijke tijd dus aangesteld door de Staten van Holland, werd bijgestaan door een college van welgeboren mannen of leenmannen.
Binnen de baljuwschappen functioneerden de ambachtsheerlijkheden of schoutambachten.[281] Een ambachtsheerlijkheid was in de eerste plaats het recht om de justitie in een bepaald nauw omschreven gebied uit te oefenen; het gebied zelf werd in de wandeling ook een heerlijkheid genoemd, hoewel het strikt genomen niet om een gebied maar om een recht gaat. De ambachtsheer nu was degene aan wie het recht in leen werd gegeven het ambt van schout uit te oefenen of het te laten waarnemen. Het kwam voor, zoals in Middelharnis en Grijsoord, dat de ambachtsheerlijkheid in handen was van meer-

276 Over de positie van de landsadvocaat en de stadhouder: Groenveld en Leeuwenberg, *Tachtigjarige Oorlog*, 154-157.
277 Pas in 1625 werd de kapitein-generaal van Holland kapitein-generaal van de Unie.
278 Groenveld en Leeuwenberg, *Tachtigjarige Oorlog*, 158.
279 Van den Arend, *Baljuwschappen in Holland*, 95 die veel meer bijzonderheden geeft over het ontstaan van baljuwschappen en het baljuwsambt, zie *ibidem*, 91-109; Nobel, *Besturen op het Hollandse platteland*, 31.
280 Uit de definitie van Jan Matthijsen in het rechtsboek van Den Briel, aangehaald door Van den Arend, *ibidem*, 96.
281 Hierover Groenveld en Leeuwenberg, *Tachtigjarige Oorlog*, 22-23, Van Nierop, *Van ridders tot regenten*, 119-126; uigebreider: Janse, *Ridderschap in Holland*, 146-152 en Nobel, *Besturen op het Hollandse platteland*, 29-32.

dere personen, die elk voor een bepaald deel 'deelnamen' in de ambachtsheerlijkheid.[282] Naast de rechtspraak bracht de ambachtsheerlijkheid vrijwel altijd nog een aantal andere rechten met zich mee, zoals korentienden, jacht- en visrechten, wind- en molenrechten en dergelijke (het 'ambachtsgevolg').
De schout was de vertegenwoordiger van de landsheer (maar benoemd door de ambachtsheer) die samen met de schepenbank het plaatselijk bestuur en de lage en middelbare rechtspraak uitoefende en als openbaar aanklager optrad.[283] De schepenen vertegenwoordigden nominaal de bevolking en werden daaruit gekozen door de ambachtsheer. Omvatte de heerlijkheid ook de hoge (criminele) rechtspraak dan spreken we over een hoge heerlijkheid (heerlijkheden 'met put en galg'); naast de functie van schout bestaat dan ook de functie van baljuw die eveneens door de heer werd aangewezen.[284] Beide functies werden in dergelijke situaties doorgaans door één persoon uitgeoefend. Ook de ambtenaren, waarvan de secretaris de belangrijkste was, werden door de ambachtsheer aangesteld.
Binnen het *geografische* gebied van Voorne, Putten en Overflakkee lagen enkele hoge heerlijkheden zoals Middelharnis, Klinkerland, Naters en Pancrasgors. Dat deze heerlijkheden als hoge heerlijkheden zijn uitgegeven hangt vermoedelijk samen met het in de 13e eeuw ingezette grafelijke beleid om de ontginning van woeste gebieden (in dit geval in de vorm van het bedijken van aanwassen) te stimuleren. De lokale heer kreeg in zo'n gebied de bevoegdheid de volledige rechtsmacht uit te oefenen. Zoals de heerlijkheden Voorne en Putten in feite regionale baljuwschappen zijn, zijn de vrije (bijvoorbeeld Heenvliet) en hoge (bijvoorbeeld Middelharnis) heerlijkheden in de regio te beschouwen als lokale baljuwschappen.[285]

Het Voornse gebied

Het kustgebied tussen de Maasmond en Zeeland behoorde vanouds tot de heren van Voorne, een oud geslacht waarvan de graven van Holland de leenheren waren, maar dat zich vrijwel onafhankelijk van de graaf kon opstellen.[286] Hoewel het een leen was dat alleen in de mannelijke lijn kon vererven (zwaardleen) kon de graaf echter onder bepaalde voorwaarden toestaan dat een leen na het overlijden van de laatste mannelijke telg uit een geslacht overging op een vrouwelijk familielid. Dat geschiedde in 1336 toen

282 Een gevolg van het feit dat in Voorne en Putten het Zeeuwse leenrecht gold waarin het was toegestaan heerlijkheden te splitsen, Janse, *Ridderschap in Holland*, 203, Nobel, *Besturen op het Hollandse platteland*, 35.

283 Hierover Nobel, *Besturen op het Hollandse platteland*, 29. In Putten moest een schout minimaal 10 gemeten land bezitten in het ambacht waar hij schout was, Pols, 'Oudste rechten Putten', 152.

284 Over hoge heerlijkheden: Janse, *Ridderschap in Holland*, 152-155.

285 Gebaseerd op de uiteenzetting van Van den Arend, *Baljuwschappen in Holland*, 107-109; buiten ontginningen werden na het midden van de 15e eeuw nog nauwelijks hoge heerlijkheden uitgegeven: Janse, *Ridderschap in Holland*, 169.

286 Voor een gedetailleerde uiteenzetting over de heren van Voorne en hun territoir in de middeleeuwen zie: Hoek, 'De heren van Voorne en hun heerlijkheid', 115-145. Over de positie van de heer van Voorne ten opzichte van de graaf van Holland (beiden waren landsheer, maar de heer van Voorne was leenman van de graaf van Holland), zie Cappon en Van Engen, 'De stadsrechtoorkonden van Brielle', 135-136.

Gerard van Voorne overleed. Diens dochter, Machteld van Voorne, volgde hem op onder de conditie dat het leen na het overlijden van haar en haar echtgenoot weer aan de graaf zou vervallen.[287] Toen zij in 1371 (kinderloos) overleed, viel de heerlijkheid dan ook terug aan de Hollandse graaf.[288] Toch bleef de heerlijkheid Voorne zelf als aparte entiteit gehandhaafd en diende zij meermalen als apanage voor leden van de grafelijke familie. De bijzondere positie van het leen kwam verder nog tot uitdrukking in het feit dat de graven een eigen bestuursapparaat voor Voorne in stand hielden.[289] Willem van Oranje werd in 1559 dan ook benoemd als stadhouder van 'noz contez de Hollande, Zélande et pays d'Utrecht, Frise occidentale, Voorne et la Brille (...)'.[290] Latere pogingen van Voorne en Den Briel om als een afzonderlijk gewest aangemerkt te worden leden schipbreuk.[291] Maar nog in 1729 voert Van Alkemade in zijn *Beschryving van de stad Briele en den Lande van Voorn* (een werk dat hij in opdracht van het Brielse stadsbestuur samenstelde) een reeks van argumenten aan om aan te tonen dat Voorne 'van ouds op zig zelven niet alleen bestaan hebbe, maar dat het ook een zekere Souverainiteit op zig zelven geweest is, en een Statendom, wiens wedergade in den Lande niet gevonden werd' was en verder 'niets gemeens met de naburige Provincien van Holland, of Zeeland in 't minste heeft gehad.'[292] Historisch gezien was het een aparte heerlijkheid waarvan de rechten waren overgegaan op de Staten van Holland in hun hoedanigheid van rechtsopvolger van de graven van Holland, praktisch functioneerde het als een baljuwschap binnen Holland waarvan alleen de afzonderlijke administratie nog herinnerde aan de vroegere zelfstandigheid.

De heerlijkheid Voorne, bestaande uit de eilanden Voorne 'aan deze zijde van Flakkee' en Westvoorne en delen van Overflakkee (Zuidvoorne),[293] werd bestuurd door een baljuw, bijgestaan door een college van tien leenmannen, die tezamen het oppergezag uitoefenden in het burgerlijk bestuur en in de rechtspraak. De baljuw werd door de Staten van Holland voor het leven benoemd en was tevens baljuw van Brielle en (krachtens een bijzondere last) ook baljuw van de op Overflakkee gelegen heerlijkheid Grijsoord.[294] Ook de leenmannen werden jaarlijks door de Staten van Holland (als rechtsopvolger

287 Schelhaas, *Inventaris bestuursarchieven Voorne,* 10. Machteld was gehuwd met Dirk van Montjoie en Valkenburg.

288 *Ibidem*, Kort, *Inventaris Heren van Voorne* 8.

289 Een 'soort staatje binnen een staat', aldus Kokken, *Steden en Staten*, 117, met meer bijzonderheden over de aparte bestuurlijke status van Voorne in de late 15e eeuw.

290 Gachard, *Correspondance de Guillaume le Taciturne* I, 487-490. Zie ook: Fruin, *Geschiedenis der staatsinstellingen in Nederland tot den val der Republiek*, 59 en de uitgebreide noot in R. Fruin, 'De verponding van 1496 en 1515 en haar voorbereiding' in: *Verspreide geschriften*, VI, 158.

291 R. Fruin, *Geschiedenis der staatsinstellingen,* 231; Koopmans, *De Staten van Holland*, 236. Zie ook het curieuze 'declaratoir' van Brielle waarin de stad verklaart met 'den lande van Voorne' een vrije heerlijkheid te zijn en in die hoedanigheid wel meegaat met de Staten van Holland in het afzetten van Filips II, Alkemade en Van der Schelling, *Beschrijving van de stad Briele*, 2:194-195. De Staten van Holland stelden nuchter vast dat zij 'die van den Brielle (hebben) gehouden voor eenigh litmaat van Holland.' Aan de kwestie of Voorne behoorde tot de Hollandse of de Zeeuwse grafelijkheid wordt hier verder voorbijgegaan; Voorne was in elk geval de facto Hollands gebied, zie Kokken, *Steden en staten*, 40; Koopmans, *Staten van Holland*, 29; 't Hart, *De heerlijkheid Heenvliet*, 23-24.

292 Van Alkemade en Van der Schelling, *Beschrijving van de stad Briele* 1:8-9 en 188. Tijdens de Opstand beschouwde Voorne zich zelf niet als een deel maar als een bondgenoot van Holland.

293 Andere delen van Overflakkee vielen onder de heerlijkheid Putten.

294 Daarnaast was hij ook opperdijkgraaf en houtvester van het Land van Voorne, Schelhaas, *Archief Voorne*, 15. Een overzicht van alle baljuwen gedurende de 16e en 17e eeuw: De Jager, 'Baljuwen van Voorne en Brielle'.

van de graaf) uit een voordracht benoemd. Een bepaalde status hadden deze leenmannen niet, maar voorwaarde voor het leenmanschap was wel het bezit van een stuk leengoed in het land van Voorne.[295] In het werk van de classis blijven deze leenmannen vrijwel geheel op de achtergrond, anders dan de figuur van de baljuw, die we meer dan eens, vooral tijdens de bestandstwisten, zullen tegenkomen.[296]
Vanwege de moeilijke bereikbaarheid benoemde de baljuw van Voorne een stadhouder (substituut-baljuw) op Westvoorne, een functie waarmee de baljuw van Goedereede werd belast. Lezen we in de classicale acta over de baljuw van Westvoorne dan moeten we dus meestal deze substituut-baljuw voor ogen houden.[297] Ook op Overflakkee werden voor de behandeling van criminele zaken substituut-baljuwen benoemd voor de heerlijkheid Grijsoord en de dorpen Dirksland, Melissant en Herkingen.[298] Aan de schouten waren de civiele zaken opgedragen. Vaak werden de functies van schout en baljuw gecombineerd door één persoon waargenomen, en soms ook voor meer dan één dorp tegelijk.
De baljuw van Voorne was met de leenmannen belast met bestuur en de hoge rechtspraak in het gehele gebied, behalve uiteraard in de steden Brielle en Goedereede en de hoge heerlijkheden Heenvliet, Abbenbroek, Klinkerland en Naters en Pancrasgors.[299]
De geografie leidde tot spreiding van taken. Tot 1578 moesten de Voornse leenmannen regelmatig de Flacquee oversteken naar het eiland Westvoorne om daar op het stadhuis van Goedereede de lopende strafzaken te behandelen 'tot haren grooten costen, ende ongeriefte', hetgeen zelfs leidde tot nalatigheid in de rechtshandhaving op het eiland. In het genoemde jaar besloten de Staten daarom dat straf- en burgerlijke processen voortaan konden worden gevoerd voor en door de substituut-baljuw en zeven, van het eiland afkomstige, 'mannen van beschikke', waarmee aan het genoemde ongemak een eind werd gemaakt. Hoewel over het bezit van leengoed niet wordt gesproken zullen deze 'mannen van beschikke' qua sociale status te vergelijken zijn met de leenmannen: het octrooi van de Staten zegt dat personen van 'de notabelste, gequalificeerste en bequaemste inwoonderen (...) genomineert sullen worden, daeronder die gecommitteerde tot die dyckagie sullen sijn begrepen'.[300] Soortgelijke constructies trof men ook al aan voor de gerechten op het Voornse gedeelte van Overflakkee (behalve Grijsoord en Klinkerland). Het gaat hier dus niet om een vorm van decentralisatie waarbij bevoegdheden worden overgedragen naar een lager bestuursniveau maar om een vorm van deconcentratie: de bevoegdheden blijven op hetzelfde bestuursniveau maar worden om redenen van doelmatigheid geografisch gespreid.

---

295 *Ibidem* 16, B. Boers, *Beschrijving van het eiland Goeree-Overflakkee*, 39. Er valt ook geen rechtstreekse vergelijking te maken met de 'welgeborenen' in het graafschap Holland, die uitgebreid worden beschreven door Van den Arend, *Baljuwschappen in Holland*, 21-90.

296 In de acta worden de leenmannen slechts sporadisch genoemd: ACBr 16 nov. 1605, tijdens een visitatie te Nieuw-Helvoet en in ACBr 29 juni 1622 als de classis 'baljuw en leenmannen' zal aanspreken over de wederdopers in Goedereede.

297 Schelhaas, *Archief Voorne*, 13.

298 Janse noemt Dirksland onder de hoge heerlijkheden: Janse, *Ridderschap in Holland*, 157.

299 De polder Naters in de buurt van Rockanje was eveneens een hoge heerlijkheid buiten het gezag van de Voornse baljuw. Op Overflakkee was er nog de hoge heerlijkheid Klinkerland, een vrije niet leenroerige heerlijkheid; Van Aalst, *Inventaris van het archief van de heerlijkheid Grijsoord*, 27. In deze heerlijkheden (in feite niet meer dan polders) waren geen gereformeerde gemeenten en de classis heeft er ook geen bemoeienis mee gehad.

300 Boers, *Beschrijving van het eiland Goeree-Overflakkee*, 73-74; het betreffende octrooi van de Staten van Holland, zie: Van Alkemade en Van der Schelling, *Beschrijving van de stad Briele*, 2:190-191.

Elk jaar werd in Den Briel de generale dagvaart gehouden. Daar kwamen onder de naam van 'Generale Staten van de heerlijkheid van Voorne', afgevaardigden van de steden Brielle en Goedereede, de ambachtsheren, de gerechten van de dorpen in Voorne, Gecommitteerde Raden van Holland en gecommitteerden van de Rekenkamer van Holland bijeen voor het vaststellen van de begroting en het afhoren van de rekening.[301] Met zo'n jaarlijks evenement werd de herinnering aan Voorne als zelfstandige heerlijkheid tenminste nog enigszins levend gehouden.

De steden in het Voornse gebied, Brielle, Goedereede en Heenvliet, hadden uiteraard hun eigen bestuur en rechtspraak.[302] Brielle was van deze drie steden de aanzienlijkste. In 1330 werd door Gerard van Voorne het eerste stadsrecht verleend, dat in 1342 werd aangevuld met een regeling over de stadsregering.[303] Kort samengevat komt het er op neer dat jaarlijks uit een door de vroedschap opgestelde voordracht zeven schepenen werden gekozen door of namens de landsheer, die op hun beurt weer twee burgemeesters aanwezen, waarvan één uit hun midden.[304] De functie van stadsbaljuw werd, zoals we al eerder zagen, bekleed door de baljuw van Voorne.[305] De Brielse schout werd vanouds aangesteld door de heer van Voorne en later dus door de Hollandse Staten. De stadsbaljuw was er voor de hoge jurisdictie, de schout beperkte zich tot de lage rechtspraak.
Hoewel Brielle behoorde tot de (kleine) stemhebbende steden van het Zuiderkwartier in de Staten van Holland, verminderde de politieke invloed van de stad hand in hand met de economische stagnatie. De bestuurlijke en politieke rol van Brielle kan niet meer dan bescheiden worden genoemd: in de jaren 1574-1588 nam Brielle in slechts anderhalf procent van de ad-hoc-commissies deel.[306] De stad probeerde zich binnen de Staten nog wel te profileren als vertegenwoordiger van de heerlijkheid Voorne maar dergelijke pretenties werden door de andere steden gedwarsboomd.[307]
Was Brielle binnen Voorne de belangrijkste stad, het kleinere Goedereede op Westvoorne was de oudste: het stadsrecht, eveneens verleend door Gerard van Voorne, dateerde van 1312.[308] Het stadje werd in belang echter al snel overvleugeld door Brielle. Beide steden,

301 Schelhaas, *Inventaris bestuursarchieven Voorne,* 26-30; Klok, *Voorne en Putten*, 61-62; Van Alkemade en Van der Schelling, *Beschrijving van de stad Briele*, 1:188.

302 Cappon en Van Engen, 'Stad door stadsrecht?', 182: de steden kregen 'autonomie ten opzichte van de rest van de landsheerlijkheid op het terrein van rechtspraak, regelgeving en bestuur. Hierdoor werden de stadjes in de landsheerlijkheden zelfstandige rechtskringen, dat wil zeggen dat zij juridisch werden losgemaakt van het baljuwschap of ambacht waarvan zij tot aan de verlening van het stadsrecht rechtens formeel deel uitmaakten.' De stadsrechten van Brielle, Goedereede, Geervliet en Brouwershaven worden in de recente literatuur beschouwd als behorend tot één stadsrechtfamilie, zie eveneeens Cappon en Van Engen, 'ibidem', die in hun artikel ook uitgebreid ingaan op het karakter van de stadsrechten van deze steden. Heenvliet behoort dus niet tot deze groep en is een geval apart; het stadsrecht van Heenvliet dateert uit de 15e eeuw.

303 Van Alkemade en Van der Schelling, *Beschrijving van de stad Briele*, 1:27-29.

304 De term 'vroedschap' wordt in Brielle pas na 1572 gebruikt, daarvoor sprak men van 'Oud en Nieuw Gerecht', een combinatie van oud-bestuurders en nieuw gerecht, Van der Knoop, 'Briels stadsbestuur', 196-197.

305 Over de bestuurlijke elite in Brielle in de 16e eeuw en de verhoudingen binnen die elite, zie Troost en Woltjer 'Brielle in hervormingstijd', 308-318; Van Alkemade en Van der Schelling, *Beschrijving van de stad Briele*, 2:123-125.

306 Koopmans, *Staten van Holland*, 30; over de vertegenwoordigers van de stad: *ibidem*, 268-269.

307 Koopmans, *Staten van Holland*, 236.

308 Over de ouderdom van het stadsrecht van Goedereede ten opzichte van dat van Brielle: zie Cappon en Van Engen, 'De stadrechtoorkonden van Brielle', 139.

Brielle en Goedereede, werden in de 15e eeuw nog wel allebei ter dagvaart in de Staten van Holland opgeroepen maar dan in principe alleen als er Voornse belangen in het geding waren.[309] In 1531 nam Goedereede voor het laatst deel aan de dagvaart; de kosten die de opkomst met zich zich meebracht vond men niet meer opwegen tegen de voordelen. Daarmee was de rol van Goedereede op gewestelijk niveau geheel uitgespeeld.
De door de baljuw van Voorne benoemde substituut-baljuw van Westvoorne was tevens schout van Goedereede. Daarnaast werd het stadsbestuur gevormd door een burgemeester, een burgemeester-thesaurier en zeven schepenen. De baljuw van Voorne wees uit een door burgemeesters en schepenen opgestelde voordracht de schepenen en een burgemeester aan, de tweede burgemeester werd van stadswege benoemd.[310] Goedereede kende geen vroedschap.

Behalve deze twee steden viel nog een tweetal heerlijkheden buiten het gezag van de heer van Voorne namelijk de (hoge) heerlijkheden Heenvliet en Abbenbroek.[311]
De vrije en hoge heerlijkheid Heenvliet ontstond in 1254 door een schenking van heer Henric van Voorne aan heer Hugo van Heenvliet. De schenking omvatte het gehele grondgebied van Heenvliet met alle heerlijke rechten met inbegrip van de lage, middelbare en hoge rechtspraak. Het was, zoals gezegd, een vrije heerlijkheid, dat wil zeggen: vrij van de graaf of de grafelijkheid en dus ook vrij van de bede.[312] De binnen de heerlijkheid gelegen gelijknamige nederzetting verkreeg in 1469 stadsrechten van de toenmalige heer van Heenvliet Adriaan van Cruyningen, maar tot een plaats met een echt stedelijk karakter heeft het zich nooit kunnen ontwikkelen.[313] In de periode 1574-1612 waren het nog steeds de heren van Cruyningen die in Heenvliet de scepter zwaaiden. Zij benoemden de baljuw (tevens schout), zeven schepenen en de secretaris. De baljuw benoemde weer vijf of zes leenmannen met wie hij de rechtspraak uitoefende.[314] De heer bezat tevens het recht in overleg met magistraat en kerkenraad predikanten te benoemen. De classis kon in Heenvliet daarom ook nooit optreden buiten de heer van Cruyningen om. De laatste mannelijke nakomeling uit dit geslacht, Maximiliaan van Cruyningen, overleed in 1612 en liet vijf dochters na.[315] De classis kreeg daarna voorlopig te maken met de penvoerder van de voogden, de advocaat Reynier van Persyn.[316]

---

309 Kokken, *Steden en Staten*, 118, eveneens een onderstreping van de 'status aparte' van Voorne.

310 Boers, *Beschrijving van het eiland Goeree-Overflakkee,* 77-78; Teixeira de Mattos, *De waterkeeringen* Xi-VII, 92.

311 Teixeira de Mattos, *De waterkeeringen* VIIi-III, 31-32. De polder Naters in de buurt van Rockanje was eveneens een hoge heerlijkheid buiten het gezag van de Voornse baljuw. Op Overflakkee was er nog de hoge heerlijkheid Klinkerland, een vrije niet leenroerige heerlijkheid (Van Aalst, *Inventaris archief Grijsoord*, 27). In deze heerlijkheden waren geen gereformeerde gemeenten en de classis heeft er ook geen bemoeienis mee gehad.

312 't Hart, *De heerlijkheid Heenvliet*, 54-64 met een opsomming van alle rechten, bevoegdheden en regalia. Het is de vraag of Heenvliet nu op één lijn valt te plaatsen met vrije heerlijkheden als Culemborg en Vianen. Een opsomming van vrije en niet-vrije hoge heerlijkheden in Holland bij: Janse, *Ridderschap in Holland*, 168.

313 Zo heeft Heenvliet nooit een eigen omwalling gehad, toch wel een van de meest kenmerkende uiterlijke kenmerken van een stad.

314 Plokker, *Geschiedenis van Voorne-Putten*, 207.

315 Zie 't Hart, *De heerlijkheid Heenvliet,* 202.

316 Over de teloorgang van het geslacht Van Cruyningen en van de heerlijkheid Heenvliet, zie Van Nierop, *Van ridders tot regenten,* 20-23. De voogden verkochten de in ernstige financiële problemen verkerende heerlijkheid uiteindelijk in 1627 aan Johannes Polyander à Kerckhoven, opperhoutvester van Holland en West-Friesland en vanaf toen dus ook heer van Heenvliet. Hij was zoon van de theoloog Johannes Polyander à Kerckhoven, hierover 't Hart, *De heerlijkheid Heenvliet*, 204-206.

Ook Abbenbroek was een aparte, in 1249 uitgegeven, hoge (maar geen vrije) heerlijkheid. Het behoorde derhalve niet tot de heerlijkheid Voorne en werd al in het begin van de 13e eeuw genoemd als een afzonderlijk leen, toegekend aan heer Hugo te 'Appenbruech'.[317] Aan het eind van de 16e eeuw was Nicolaas[318] (overleden 1607), een nakomeling via de vrouwelijke lijn van de oorspronkelijke familie van Abbenbroek, heer van Abbenbroek, in de classicale acta doorgaans aangeduid als 'de joncker'. Helemaal helder is de bestuurlijke verhouding van Abbenbroek met de heerlijkheid Voorne niet, maar de benoeming van het plaatselijk bestuur en de eigen rechtspraak behoorden in elk geval tot de bevoegdheden van de heren van Abbenbroek.[319] Met hen moest de classis zaken doen bij het beroepen van predikanten en benoemen van schoolmeesters. Nicolaas werd opgevolgd door zijn zoon eveneens Nicolaas geheten die in 1619 overleed, waarna nog een Nicolaas volgde (overleden in 1658).[320]

Op Overflakkee nam de heerlijkheid Grijsoord, waarin de dorpen Oude en Nieuwe-Tonge waren gelegen, een enigszins afwijkende positie in ten opzichte van de andere heerlijkheden. Het was geen hoge maar een middelbare en lage heerlijkheid. Zij behoorde ooit toe aan de heer van Voorne en in die hoedanigheid gaf Jan van Beieren in 1421 Grijsoord weer als leen uit ter bedijking.[321] Door vererving en verkoop werd de heerlijkheid in de loop van de tijd verdeeld en zodoende komen we in de acta enkele malen de 'ambachtsheren' van Grijsoord tegen.[322] Deze ambachtsheren bezaten de lage en middelbare rechtspraak en benoemden voor de lagere rechtspraak in elk van de in deze heerlijkheid gelegen dorpen Oude en Nieuwe-Tonge een schout en schepenen en voor de middelbare rechtspraak een baljuw-civiel en zeven mannen van beschikke. Zij behandelen strafzaken voorzover die geen halsmisdrijven betroffen. Misdrijven werden in eerste aanleg door de schout van Grijsoord onderzocht en zodra bleek dat het ging om een halsmisdrijf werd de zaak doorverwezen naar de door de baljuw van Voorne (die immers tevens baljuw van Grijsoord was) aangewezen substituut-baljuw die vonnis wees met een college van zeven Mannen Crimineel. De hoge rechtspraak bleef bij de heer van Voorne. De Staten van Holland, rechtsopvolgers van de heren van Voorne, gaven de baljuw van Voorne bij zijn benoeming een aparte commissie voor de heerlijkheid Grijsoord, gelet op de bijzondere positie van deze heerlijkheid.[323]

Blijven nog over de aan de heerlijkheid Voorne onderhorige ambachtsheerlijkheden, grotendeels zonder 'eigen' ambachtsheren. Deze heerlijkheden werden elk bestuurd door een college van schout en schepenen. De benoeming van schout en schepenen bleef op Voorne in de meeste gevallen rechtstreeks voorbehouden aan de landsheer, de

317 Hoek, 'De heerlijkheid Voorne', 126-127; Hoek, 'De heerlijkheid Abbenbroek', 241.

318 *NNBW* V, 1; Van der Aa, *Biographisch woordenboek* I, 8-9.

319 Plokker, *Geschiedenis van Voorne-Putten*, 199; Schelhaas heeft niet kunnen vaststellen of Abbenbroek bestuurlijk wel of niet tot het Land van Voorne hoorde; wel schaart hij Abbenbroek (terecht) onder de hoge heerlijkheden: Schelhaas, *Bestuursarchieven Land van Voorne*, resp. 16 en 12 noot 14.

320 Van der Feen, 'Bijdrage tot de geschiedenis van de Heeren van Abbenbroek', 97-98 en 104-105.

321 Van Aalst, *Inventaris archieven Grijsoord,* 14. Voorts: Teixeira de Mattos, *De waterkeeringen* Xi-VII, 122-128.

322 *Ibidem*, 15.

323 *Ibidem*, 16-17. Zie ook Schelhaas, *Bestuursarchieven Land van Voorne*, 16-17: 'Het feit dat dus de middelbare jurisdictie van Grijsoord wezenlijk iets inhield kan als een voor Holland bijzondere rechtsfiguur worden beschouwd.'

heer van Voorne, later de graaf van Holland en weer later de Staten van Holland. De uitoefening van dit benoemingsrecht werd aan de baljuw van Voorne opgedragen die dus in het hele Voornse gebied heel wat in de melk te brokkelen had. Voor 1724, toen de Staten van Holland een soort uitverkoop hielden van ambachtsheerlijkheden, treffen we in dit gebied dus heel wat heerlijkheden aan die, zoals dat werd genoemd, 'in 's graven boezem' waren gebleven of terug gevallen. Voor Voorne aan 'dese sijde van het water' gaat het om Oostvoorne, Rockanje, Nieuwenhoorn, Nieuw-Helvoet en Zwartewaal. Alleen de ambachtsheerlijkheid Oudenhoorn was sinds de 14e eeuw in bezit van het Zeeuwse geslacht Van Borsele. Zij kwam in de 16e eeuw in handen van de graaf van Rennenberg, werd na diens overgang naar Spaanse zijde verbeurd verklaard en door de Staten van Holland als verbeurd verklaard goed in 1581 doorverkocht aan jonkheer Willem van Treslong.[324]
Op Westvoorne gaat het om de heerlijkheid het Oudeland, waarin Ouddorp is gelegen en die samen met een drietal andere polders een gemeenschappelijke jurisdictie vormde die bestuurd werd door de substituut-baljuw van Westvoorne en vier 'mannen van beschikke'. Zij kozen in elke heerlijkheid uit dubbeltallen een schout en schepenen.[325] Op Overflakkee betreft het de heerlijkheden Dirksland, Herkingen en Melissant (Herkingen en Melissant werden kerkelijk bij combinatie bediend vanuit Dirksland). Dirksland kende een tweetal rechtbanken: één van schout en zeven schepenen voor de civiele rechtspraak en één van een baljuw en zeven mannen van beschikke voor de lage criminele rechtspraak.[326]
De voorgaande opsomming beperkt zich overigens alleen tot die ambachtsheerlijkheden waarin zich een dorpskern bevindt met een kerkelijke gemeenschap. Ambachtsheerlijkheden zoals bijvoorbeeld de Sint-Annapolder en Schapengors in Oostvoorne en de Oud- en Nieuw Kraaijerpolder in Zuidvoorne waren niet meer dan dunbevolkte polders en bestonden alleen uit buitengebied. De classis heeft er in haar werk, althans in deze periode, nooit iets mee te maken gehad.

Er is in dit hoofdstuk nog één plaats niet genoemd: Bommenede, gelegen aan de noordzijde van het eiland Schouwen. Bommenede was al van oudsher een bezitting van de heren van Voorne geweest.[327] Na de ook voor Bommenede catastrofale Allerheiligenvloed in 1570 wordt de plaats met de bijbehorende polders opnieuw bedijkt. In 1571 werd het op basis van het door Filips II in zijn hoedanigheid als heer van Voorne in 1571 uitgegeven octrooi een hoge heerlijkheid, bestuurd door een baljuw en zeven schepenen; wat betreft de jurisdictie viel het dus daarna buiten het rechtsgebied van de baljuw van Voorne.[328] De strategische ligging van de plaats was genoeg reden om er een sterke vesting van te maken. De Watergeuzen maken zich in 1572 meester van Bommenede, maar de vesting wordt in oktober 1575 ondanks hevige tegenstand door de Spanjaarden veroverd, die met hun vertrek van het eiland Schouwen de vesting weer ontruimden; de hele dijkagie ligt er dan 'gebroken en desolaet' bij. In 1576 braken de dijken opnieuw door en werd de plaats getroffen door brand. Desondanks besloten de Staten van Holland in 1583 het fort wederom te herstellen.[329]

---

324 De Jong, *Nieuw-Helvoeterland*, 16-18 en 22-25.
325 Teixeira de Mattos, *De waterkeeringen* X[i]-VII, 97.
326 Teixeira de Mattos, *De waterkeeringen* X[i]-VII, 104.
327 De Bruin, 'Bommenee' 13-14.
328 Meer bijzonderheden: 'ibidem', 16.
329 Teixeira de Mattos, *De waterkeeringen* X[i]-VII, 83-85.

Het Puttense gebied

Het verhaal van Putten lijkt op dat van de heerlijkheid Voorne, zij het dat de 'zelfstandigheid' van dit gebied ten opzichte van de Hollandse grafelijkheid toch wel minder uitgesproken was. In de 14e eeuw zijn de heren van Putten 'in het bezit van de volledige landsheerlijkheid' en 'oefenen, onbelemmerd door enige supervisie van de graaf of grafelijke besturen, de wetgevende macht uit.'[330] De heerlijkheid werd in 1456 door de in geldnood verkerende Jacob van Gaesbeek[331] verkocht aan Filips 'de Goede' van Bourgondië die het na de dood van Jacob in 1459 afstond als apanage aan Karel 'de Stoute' van Bourgondië. Toen die zijn vader Filips opvolgde, werd de heerlijkheid geheel 'eeuwelijck ende ymmermeer onverscheijden aen de graeflicheit van Holland' verbonden.[332] Wist Voorne nog tenminste de herinnering aan een zelfstandige heerlijkheid levend te houden, bij Putten was dat nauwelijks meer het geval. De eertijds vrije heerlijkheid was vanaf die tijd 'een rechtsdistrict, een baljuwschap dat van baljuwschappen van lagere herkomst werd onderscheiden door de naam ruwaardij en door uitzonderlijke privileges' op het gebied van rechtspraak en het keurrecht.[333] Het bestuur en de hoge jurisdictie werden uitgeoefend door de ruwaard - een baljuw - en een aantal leenmannen vanuit het Hof van Putten te Geervliet. In 1517 werd het aantal leenmannen op zeven gesteld. Toen in 1588 het landrecht van Putten werd herzien en gecodificeerd[334] werd het aantal leenmannen uitgebreid tot dertien. Die herziening lokte nog al wat verzet uit van een aantal plaatselijke gerechten en enkele ambachtsheren, omdat ruwaard en leenmannen het recht kregen om zonder approbatie van het Hof van Holland of van de Staten nieuwe keuren te maken of oude te veranderen. In 1594 sprak de Hoge Raad zich echter ten gunste van ruwaard en leenmannen uit: het keurboek moest in alle ambachten worden afgekondigd.
Ruwaard en leenmannen werden benoemd door de Staten van Holland. Overigens liet de ruwaard het dagelijkse werk weer over aan een tweetal substituten of stadhouders waarvan één in het gebied van Putten over Flakkee.[335]

De ruwaardij van Putten had echt het karakter van een plattelandsdistrict. Weliswaar verleende in 1381 Zweder van Abcoude (of Gaasbeek), de toenmalige heer van Putten, 'onsen dorpe van Geervliet' een stadsrecht, maar evenmin als het Voornse Heenvliet heeft de plaats zich tot een werkelijke stad van betekenis kunnen ontwikkelen. De

330 Zie Van der Gouw, *De ring van Putten*, 9-11; Hovy, *Ooltgensplaat*, 34-39; Cappen en Van Engen, 'Stad door stadsrecht?', 171.

331 Het huis van Putten en Strijen was al met het overlijden van Aleid van Putten in 1361 uitgestorven. Aleid was de jongste dochter van Nicolaas III van Putten, de stichter van het Geervlietse kappittel. Door vererving kwam de heerlijkheid in handen van Zweder van Abcoude of Gaasbeek, De Groot, 'Zweder en Jacob van Gaasbeek', 53

332 Geciteerd door De Groot, 'ibidem', 95. Over de positie van de heerlijkheid Putten: Janse, *Ridderschap in Holland*, 160.

333 Hierover Van der Gouw, *De ring van Putten,* 13-16. In de woorden van Fockema Andreae, 'De hoge en vrije heerlijkheid Putten' 34: 'De vegeterende heerlijkheid Putten van de 17e en 18e was een jurisdictie-district, geen maatschappelijke eenheid meer.'

334 Gepubliceerd in: *Ordonnantie ende keuren ghemaect by bailliu ende leenmannen van den lande van Putten, den selven lande aengaende* (Leyden, 1588). Over deze herziening: Van der Gouw, *De ring van Putten*, 15-16.

335 Hovy, *Ooltgensplaat*, 54.

verlanding van de Bernisse speelde het 'stedeke' Geervliet parten: het kwam daardoor buiten de handelsroutes te liggen.
De ruwaard van Putten, in de acta ook vaak als baljuw betiteld, was belast met het uitvoerende gezag. Hij oefende in Geervliet tevens de functie van schout uit. In die hoedanigheid stelde hij de twee burgemeesters en zes/zeven schepenen aan. Een vroedschap heeft Geervliet nooit gekend.[336]

Binnen de ruwaardij neemt Middelharnis een bijzondere positie in: het was een hoge heerlijkheid, de enige in dit baljuwsdistrict. St. Michiel in Putten (want zo had de heerlijkheid eigenlijk moeten heten, maar die naam is nooit in zwang gekomen) bezat de lage, middelbare en hoge jurisdictie, inclusief de berechting van halsmisdaden en was daarmee onttrokken aan de rechtsmacht van de ruwaard van Putten.[337] Een baljuw en leenmannen oefenden de criminele rechtspraak uit; de civiele rechtspraak geschiedde door de schout (dezelfde persoon als de baljuw) en zeven schepenen. Ook de baljuw van Middelharnis zullen we nog regelmatig ontmoeten in de vergaderruimte van de classis.
Buiten de stad Geervliet en de hoge heerlijkheid Middelharnis komen binnen de ruwaardij van Putten nog de volgende ambachtsheerlijkheden voor: Stad aan het Haringvliet en Ooltgensplaat op Overflakkee,[338] Spijkenisse, Hekelingen en Simonshaven op het eigenlijke eiland Putten, daarnaast nog Zuidland en de op afzonderlijke eilandjes liggende heerlijkheden Piershil en Korendijk. In al deze ambachtsheerlijkheden werden het bestuur en de rechtspraak uitgeoefend door een schout en een aantal schepenen.
De meeste van deze ambachtsheerlijkheden waren in ''s graven boezem'. Naast de hoge heerlijkheid van Middelharnis waren alleen de ambachtsheerlijkheden van Stad aan het Haringvliet, Ooltgensplaat en Piershil in handen van 'eigen' ambachtsheren. Leden van de vooraanstaande Brielse familie Bronckhorst bezaten de ambachtsheerlijkheid Stad aan het Haringvliet met de bevoegdheid de schout en de zeven schepenen aan te stellen voor de lage rechtspraak en het civiele bestuur.[339] De ambachtsheerlijkheid Piershil was eertijds, toen het als Oud-Piershil in 1525 werd bedijkt, terecht gekomen bij het Zeeuwse geslacht Van Renesse. In 1615 kwam de ambachtsheerlijkheid in handen van Johan van Hesse. De heerlijkheid van Ooltgensplaat was in handen van de Zuid-Nederlandse familie Lannoy en kwam door vererving in handen van Johan van Croy, graaf van Solre.[340] Tijdens het bestand (in 1612) deed laatstgenoemde dit bezit van de hand en verkocht het aan François van Aerssen, die daarmee ambachtsheer van Ooltgensplaat werd (een jaar tevoren was hij ambachtsheer van het onder Zeeland behorende Sommelsdijk geworden).

336 Van Hoorn, *Geervliet, 'stedeke in Putten*; Van der Gouw, 'Geervliet wordt een stad', 62-66.
337 Dat de landsvierschaar van Putten, die in het hof in Geervliet zetelde, het hooggerecht behield over de *gehele* heerlijkheid, zoals Fockema Andreae beweert is dus niet juist; Fockema Andreae, 'De hoge en vrije heerlijkheid Putten', 32.
338 De keuren van Stad aan het Haringvliet zijn gepubliceerd door Van der Gouw, 'Rechtsbronnen van Stad aan 't Haringvliet'. Uitgebreid over de bestuursinrichting in Ooltgensplaat: Hovy, *Ooltgensplaat*, 40-55.
339 Over de Bronckhorsten: zie Troost en Woltjer, 'Brielle in Hervormingstijd', 312-313. Voorts: Teixeira de Mattos, *De waterkeeringen* X[i]-VII, 140-142.
340 Hovy, *Ooltgensplaat*, 29-30.

Besluit

In het voorgaande hebben we een korte rondgang gemaakt langs de overheidsinstellingen en hun functionarissen in het Voornse en Puttense gebied, althans voor zover die zich binnen de gezichtskring van de classis bevonden. De classis had te maken met overheden van twee verschillende baljuwschappen met elk hun eigen rechten, keuren, rechtsbedeling en financiën en met de bestuurders van de verschilende hoge en lage ambachtsheerlijkheden. Voor een deel hadden deze heerlijkheden 'eigen' ambachtsheren; voor een groot deel waren het heerlijkheden 'in 's graven boezem', ambachtsheerlijkheden die rechtstreeks toebehoorden aan de Staten van Holland. De baljuwen en schouten waren degene die hun principalen bij de classis vertegenwoordigden. Voor de predikanten kon het wel degelijk verschil maken of ze in het gebied van Voorne dan wel in dat van Putten woonden. Zo stuurt de rentmeester van de geestelijke goederen in 1599 een briefje naar de classis dat hij de predikanten in Putten niet kan betalen.[341] De predikanten die in het Voornse deel van de classis staan zijn wat dat betreft kennelijk beter af. Twee predikanten uit het Puttense gebied moeten daarover een rekest bij de Staten van Holland indienen. En hebben de schoolmeesters in Voorne een verhoging van hun 'gagie' genoten dan geldt die niet automatisch voor de schoolmeesters in Putten. Gunt men ook die een verhoging dan is daarvoor de ruwaard van Putten het enige juiste adres.[342] Toch moet het ook zelfs voor de tijdgenoot niet altijd even eenvoudig zijn geweest de verschillende functies en bijbehorende titels, vaak ook nog door dezelfde personen bekleed en gedragen, goed uit elkaar te houden. In juli 1574 komt op de classis een tuchtgeval uit het dorp Zuidland ter sprake waarbij eventueel 'den selfden delinquent de baliou van Gervliet' aangegeven zou moeten worden. Als persoon was de baljuw van Geervliet inderdaad dezelfde als de ruwaard van Putten, maar in zijn functie van baljuw van Geervliet had hij in Zuidland niets te zoeken.[343]

De Reformatie in Voorne en Putten

Inleiding

De Zuid-Hollandse eilanden hebben de reputatie calvinistisch te zijn, een reputatie die niet van vandaag of gisteren is, want in het tweede deel van hun *Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde Kerk* schrijven Ypey en Dermout dat er in en na het jaar 1572 'gansche oorden waren (...) waar zeer vele, soms meest al de inwoners hervormden waren' en zij vervolgen dan:

'Onder dezelve muntte bijzonder uit het land *Voorn* en *Putten*. Aldaar werd de vrij-

341 ACBr 27 apr. 1599.
342 ACBr 2 mei 1594.
343 ACBr 15 juli 1574.

heid der nederlanders herboren, de vrijheid ook van godsdienst. Maar nergens in het zuidelijk deel van Holland heeft men spoediger van dat geluk het ware genot gehad, dan daar.'[344]

De vraag of de bewering, dat 'vele, soms meest al de inwoners hervormden waren', juist is laten we voorlopig nog maar in het midden, het is wel waar dat in de eerste helft van de 17e eeuw de Zuid-Hollandse eilanden 'praktisch volledig voor de Katholieke Kerk verloren waren.'[345] Rogier doelt *feitelijk* op hetzelfde maar bekijkt het uiteraard door een wat anders gekleurde bril dan die waardoor Ypey en Dermout keken: Brielle maakt met het lage percentage katholieken (in 1839) een 'teleurstellende indruk' en Voorne en Putten vertonen voor hem 'het beeld van een zeer geslaagde protestantisering', een streek waar na 1570 de protestantisering 90 jaar lang 'vrij spel' had en de missie 'tragisch laat' op gang kwam.[346]
In dit hoofdstuk willen we het verloop van de Reformatie in deze regio schetsen op basis van wat uit de literatuur en enkele bronnen bij elkaar kan worden gesprokkeld. Het zal dus zeker geen compleet beeld opleveren: er ligt hier nog een heel onderzoeksterrein braak. De door Rogier geslaakte verzuchting, dat de kerkelijke geschiedenis van Brielle en omstreken nog geschreven moet worden, heeft nog nauwelijks aan geldigheid ingeboet.[347]

Het rijke roomse leven

Alvorens het oog te richten op de Reformatie en de aanloop daartoe maken we een korte rondgang langs de katholieke kerkelijke instellingen in Voorne en Putten. Die waren er vele en een aantal daarvan waren ook niet de minste instellingen.
Kerkelijk vielen Voorne en Putten onder het aartsdiakonaat van de Utrechtse Domproost. Beide heerlijkheden vormden binnen dit aartsdiakonaat weer twee afzonderlijke dekenaten, die op hun beurt waren verdeeld in parochies.[348] Een parochie was een territoriale eenheid waarvan de geestelijke leiding, bestaande uit prediking, pastoraat en de bediening van de sacramenten, was opgedragen aan een pastoor.[349] De oorspronkelijke hoofdkerk van het dekenaat Voorne was de kerk te Ouddorp op Westvoorne, de oudste parochie binnen het dekenaat. In het dekenaat Putten zal de parochie Putten de oudste zijn geweest; later werd de Geervlietse kerk het kerkelijk centrum van het dekenaat. Na de kerkelijke herindeling in 1559 kwamen Voorne en Putten onder het bisdom Haarlem, maar feitelijk bleef op het niveau van de parochies veel, zo niet alles bij het oude.[350]

344 Ypey en Dermout, *Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde Kerk* II, 6-7.
345 De Kok, *Nederland op de breuklijn*, 187-188.
346 Rogier, *Geschiedenis van het katholicisme*, 788.
347 *Ibidem*.
348 Klok, *Voorne en Putten*, 108-110; Post, *Kerkelijke verhoudingen*, 13-15, Don, *Voorne en Putten*, 125.
349 Uitgebreid over het begrip parochie: Nolet en Boeren, *Kerkelijke instellingen*, 311-327, Kuys, *Kerkelijke organisatie*, 43-82.
350 Hoewel de pauselijke bullen van 11 maart 1561 betreffende de indeling van de bisdommen Middelburg en Haarlem elkaar tegenspreken. De ene bul deelt de plaatsen op wat nu Goeree-Overflakkee is in bij Middelburg, de andere bij Haarlem, Brom en Hensen, *Romeinsche bronnen*, 84-85 en 88-89.

In hun artikel over 'Brielle in Hervormingstijd' schrijven Troost en Woltjer dat de stad Brielle rijk voorzien was van kerken.[351] Kerkelijk was de stad gedeeld in twee parochies: Brielle en Maerlant. In het Brielse deel stond de Grote Kerk, gewijd aan de heilige Catharina van Alexandrië, een grote collegiale kerk met een kapittel van 12 kanunniken.[352] Het kerkgebouw is bepaald illustratief voor de nimmer gerealiseerde ambities van de Briellenaren in de 15e eeuw. Het economische verval van de stad bracht geldgebrek met zich mee, waardoor uiteindelijk alleen het schip met de zijbeuken gereed kwam, maar hoewel de kerk nooit werd voltooid spreekt het bouwwerk nog steeds tot de verbeelding door de enorme proporties.[353] Voorts kende Brielle een zusterhuis van Sint-Catharina, het convent van Brigitten, het Clarissenklooster plus nog een tweetal kloosters voor de Cellebroeders en Cellezusters. In 1552 was door toedoen van Angelus Merula (Engel Willemsz. de Merle) een weeshuis tot stand gekomen. In de parochie Maerlant stond een aan Sint Pieter gewijde eenvoudige parochiekerk. Andere instellingen waren het Noordeindse gasthuis voor mannen, een begijnhof en een hofje voor oude vrouwen.
Niet ver ten oosten van de stad lag de parochie Nieuwland met een eigen kerk. Vlak ten zuiden van de stad was Rugge gelegen, waar zich naast de parochiekerk het St. Andrieszusterhuis voor reguliere kanonikessen (in 1574 werden nog 9 conventualen gealimenteerd[354]) en het Augustijnerklooster voor reguliere kanunniken bevonden. Laatstgenoemd klooster, dat in 1534 werd bevolkt door 16 kanunniken en 20 lekebroeders,[355] had ook uitgebreide bezittingen op het tegenwoordige Overflakkee en moet wel één van de rijkste kloosters van Holland zijn geweest.[356] Tenslotte stond in Rugge ook het leprozenhuis met een eigen aan St. Joris gewijde kapel. Al deze religieuze instellingen waren geconcentreerd binnen een oppervlakte van slechts enkele vierkante kilometers.
In het enigszins ten noordwesten van Brielle gelegen Oostvoorne stond een aan St. Lambertus gewijde parochiekerk voor de dorpsgemeenschap, terwijl aan de Sint-Pancraskapel van het hof van de heren van Voorne een kapittel van zes kanunniken was verbonden.[357]
Het derde in de omgeving gevestigde kapittel was dat te Abbenbroek, oorspronkelijk bestaande uit acht kanunniken, in 1483 ingesteld door de heer van Abbenbroek. Rond 1570 waren er nog maar vijf kanunniken over.[358]
Tenslotte was er in de ruwaardij van Putten te Geervliet nog een kapittel. Het was in 1307 in het leven geroepen door Nicolaas van Putten en Aleida van Strijen ten bate van hun zielenheil en dat van hun voorouders. Het was samengesteld uit een deken en negen kanunniken, verbonden aan de Onze Lieve Vrouwe Kerk te Geervliet. Later wordt

351 Troost en Woltjer, 'Brielle in Hervormingstijd', 318. Over de heiligenverering in Brielle: Bas, *Solus Deus adorandus*, 64-68.

352 Oorspronkelijk was dit kapittel in Munsterkerk (= Dussen) gevestigd maar in 1316 door Gerard van Voorne naar Den Briel overgebracht.

353 Indien voltooid zou er een kerk zijn gebouwd die ongeveer zo groot was geweest als de Utrechtse Dom of de St. Jan in 's Hertogenbosch. Het schip overtreft qua breedte alle middeleeuwse kerken in Nederland, H. Janse, 'De Sint-Catharijnekerk te Den Briel', 107-108, met veel meer bouwhistorische gegevens. Uitgebreid ook Don, *Voorne en Putten*, 169-197.

354 De Jager, 'Bijdrage geschiedenis St. Andries', 134.

355 In 1572 waren het er zeker minder: Van der Gouw, *De Regulieren van Rugge*, 66. Na 1574 wordt nog van 13 gealimenteerde conventualen melding gemaakt, De Jager, 'Bijdrage geschiedenis klooster Rugge', 15.

356 Van der Gouw, *De Regulieren van Rugge*, 50.

357 NA, Handschriften derde afdeling, inv. nr. 774, fol. 100-101.

358 Van Rappard en Muller (ed.), *Verslagen van kerkvisitatiën*, 344, 346.

het kapittel uitgebreid tot 15 kanunniken (inclusief de deken).[359] Het blijft in Geervliet gevestigd tot 1570, in welk jaar het kapittel naar de bisschopszetel Haarlem wordt overgeplaatst.
De overige plaatsen in Voorne en Putten waren voorzien van parochiekerken, waarvan er verscheidene van meerdere altaren waren voorzien. Op deze altaren konden vicarieën zijn gevestigd, door particulieren in het leven geroepen stichtingen met een vermogen waarvan de opbrengst bestemd was voor het lezen van zielmissen op bepaalde dagen (vaak de sterfdatum van de stichter) ten bate van de stichter en/of zijn voorouders of nakomelingen. De vicaris was de priester wiens taak het was deze missen te lezen; deze hoefde dus niet dezelfde te zijn als de pastoor die met de zielzorg ter plaatse was belast. Veelal liet een vicaris het lezen van de mis weer over aan een vervanger, soms de dorpspastoor die zo'n bijverdienste wel kon gebruiken.[360] 'Niet-residerende benificianten', geestelijken die tegen betaling van een uiteraard bescheiden beloning hun verplichtingen uitbesteedden, waren trouwens een algemeen verschijnsel. De kanunniken van de kapittels lieten zich zelfs vaak helemaal niet vervangen. We zagen hiervoor al dat van de acht kanunniken in Abbenbroek er in 1571 maar vijf resideerden. Het Geervlietse kapittel biedt dezelfde aanblik. 'Wie dus denkt, dat die kanunniken met Franse namen allemaal in het koor van de kerk van Geervliet hebben staan zingen, vergist zich.'[361]
De volgende tabel geeft aan de hand van een overzicht van de verschillende parochiekerken en de aantallen altaren en vicarieën een indruk van het 'rijke roomse leven' in de voorreformatorische tijd.[362]

Tabel 7. Parochies in de heerlijkheden Voorne en Putten

Parochie	*Aantal altaren*	*Aantal vicarieën*	*Noten*
Brielle - St-Catharijnekerk	37	40	[362]
Brielle - Maerlant, St-Pieter	*8*	3	[363]

359 Meer bijzonderheden over dit kapittel: Vogelaar, 'Enkele hoofdstukken uit de kerkgeschiedenis van Geervliet', 79-82.
360 Van der Gouw, 'De kerk in het land van Putten', 63.
361 Aldus Van der Gouw, 'ibidem', 66.
362 De cursief gedrukte cijfers zijn gebaseerd op de opgaven in: Grijpink, *Register op de parochiën, altaren, vicarieën en de bedienaars*, 34-121. Daarbij is ervan uitgegaan dat in elke kerk tenminste een hoofdaltaar aanwezig was en eventueel een aantal 'nevenaltaren'. Geteld zijn derhalve een hoofdaltaar en de daarnaast door Grijpink expliciet genoemde overige altaren. Aangezien Grijpink zijn gegevens ontleende aan de rekeningen van het bisdom zullen er aan aantal gevallen in werkelijkheid meer zijn geweest en gaat het derhalve om minimumaantallen. De mede onder het dekanaat Putten vallende parochies van Pernis en Poortugaal zijn hier niet genoemd. Voor een opsomming van de parochies zie ook: Joosting en Muller, *Bronnen kerkelijke rechtspraak. De indeeling van het bisdom*, 220-232.
363 Opgave van Terling in zijn *Cronijck*: NA, Handschriften derde afdeling, inv. nr. 774, pag. 111.
364 Van der Aa, *Aardrijkskundig Woordenboek* II, 738; Van Alkemade en Van der Schelling, *Beschrijving van de stad Brielle*, 1:57.
365 Don, *Voorne en Putten*, 162; Van der Aa, *Aardrijkskundig Woordenboek* I, 35.
366 Boers, *Beschrijving*, 152.
367 Opgave van Terling in zijn *Cronijck*: NA, Handschriften derde afdeling, inv. nr. 774, fol. 140.
368 Volgens Klok, *Voorne en Putten*, 47 de 'oudste en waarschijnlijk de moederkerk van alle parochiekerken in de heerlijkheid van Voorne gesticht'.
369 Opgave van Terling in zijn *Cronijck*: NA, Handschriften derde afdeling, inv. nr. 774, pag. 139-140.

Parochie	*Aantal altaren*	*Aantal vicarieën*	*Noten*
Abbenbroek - St-Aegidiuskerk	8	7	364
Dirksland – St-Johannes de Doper/ St-Laurentius	4	3	365
Goedereede - St-Elizabeth	14	*1*	366
Heenvliet - St-Jacobus Apostel/ St-Martinus	*7*		
Herkingen - St-Cornelius	*1*		
Melissant – Parochiekerk	*1*		
Nieuwenhoorn – Parochiekerk	*1*	*1*	
Nieuw-Helvoet – St-Cornelius	*1*		
Nieuwland - St-Olaf	*1*		
Nieuwe-Tonge – O.L.Vrouwe/ St-Laurentius	*2*	*1*	
Oostvoorne - St-Lambertus	*5*	*2*	367
Ouddorp - St-Martinus	3 of 4	*3*	368
Oudenhoorn - O.L.Vrouwe/ St-Johannes de Doper	*4*		
Oude-Tonge (Grijsoord) – O.L. Vrouwe	*4*	*2*	
Rockanje – St-Johannes de Doper	*2*		
Roxenisse – Parochiekerk	*1*		369
Rugge – O.L.Vrouwe/St-Nicolaaskerk	*1*		
Somerlant – Parochiekerk	*1*		370
Sommelsdijk – O.L.Vrouwe	4	2	371
Zwartewaal – St-Maartenskerk	*1*	2	372
Biert – Parochiekerk	*1*		
Geervliet – O.L. Vrouwe	5	*2*	373
Goudswaard/Korendijk – St-Franciscus	*1*		374
Hekelingen – Parochiekerk	*1*		
Middelharnis - St-Michaelskerk	*5*		
Ooltgensplaat - St-Odulphuskerk	2	1	375
Putten – Parochiekerk	*1*		
Simonshaven – St-Michaelskerk	*1*		
Spijkenisse – Parochiekerk	*2*	*1*	
Zuidland – St-Bartholomeuskerk	*4*		

Al deze parochies hadden tenminste behoefte aan een pastoor voor de reguliere zielzorg en de vicarieën moesten eveneens worden bediend. Post en Rogier hebben zich gewaagd aan een schatting van het aantal geestelijken in het begin van de 16e eeuw in het bisdom Utrecht. [377] Voor Holland en Zeeland komen zij op een aantal van ongeveer 1500 secu-

370 In 1557 buitengedijkt en nooit herbouwd, Joosting en Muller, *Bronnen kerkelijke rechtspraak. De indeeling van het bisdom*, 223.

371 In 16e eeuw verdronken, Joosting en Muller, *Bronnen kerkelijke rechtspraak. De indeeling van het bisdom*, 223.

372 Combinatie van gegevens van Grijpink en Boers, *Beschrijving*, 247-248.

373 Don, *Voorne en Putten*, 232.

374 Don, *Voorne en Putten*, 199.

375 Van der Aa, *Aardrijkskundig Woordenboek* IV, 740.

376 Boers, *Beschrijving*, 326.

377 Post, *Kerkelijke verhoudingen*, 36-48.

liere geestelijken, verdeeld over 380 parochies.[378] Passen we dezelfde verhoudingen toe op de 34 parochies in Voorne en Putten dan komen we op een aantal van 130 à 140 seculiere geestelijken. Ongeveer een derde daarvan hield zich bezig met de zielzorg. Voor Voorne en Putten hebben we, als daar dezelfde verhoudingen hebben gegolden, dus te denken aan een aantal van rond de 45 zielzorgers. De overigen brachten, aldus Post, 'de feitelijke overtalligheid' met zich mee.[379] Deze groep bestond uit benificianten, meestal vicarissen danwel altaristen of 'niet-residerende' benificianten. In al deze getallen zijn dus niet de reguliere geestelijken, die de kloosters bevolkten, begrepen.

Hoewel de kerk met al deze instellingen en met zoveel geestelijken een zwaar stempel op de samenleving drukte, valt niet of nauwelijks te peilen hoe het nu werkelijk met de geloofsbeleving van geestelijkheid en bevolking was gesteld. Een in 1571 door het bisdom uitgevoerde visitatie geeft een niet al te rooskleurig beeld.[380] In de verslagen daarvan komen 34 geestelijken ter sprake, waarvan er 11 als concubinarii bekend stonden. Post verklaart dat hij alleen op dit eiland een zo hoog percentage concubinarii heeft gevonden. Voorts waren er vijf aan de drank en ook in dat opzicht stond Voorne aan de leiding.[381] In het land van Putten zat de helft van de tien ter sprake gebrachte dorpen zonder priester en in één van de vijf andere dorpen hield de pastoor zich niet aan de celibaatsplicht.[382] Beschikbaarheid van geestelijken was niet zozeer het probleem, ook elders was er doorgaans geen gebrek aan geestelijken om de plaatsen te vervullen. De vacante parochies in Putten moeten vooral verklaard worden uit geldgebrek. Putten ging door de vele dijkdoorbraken en overstromingen diep gebukt onder zware dijklasten en om die te kunnen opbrengen moesten kerkelijke bezittingen worden verkocht. Volgens Van der Gouw verminderden de goederen van de dorpskerken 'tussen 1530 en 1570 zodanig van omvang dat daardoor – en mede door de algemene verarming van de plattelandsbevolking – van enige zielzorg nauwelijks meer sprake is, als de kerkhervorming

378 Voor het gehele bisdom komen zij op een schatting van 5200, *ibidem*, 39.

379 *Ibidem*, 47.

380 De bevindingen omtrent Brielle en het land van Voorne in: Van Rappard en Muller (ed.), *Verslagen van kerkvisitatiën*, door Knappert, *Het ontstaan en de vestiging van het Protestantisme*, 363-364 als volgt samengevat: 'In Den Briel en omgeving (…) waren de toestanden boven alle beschrijving bedorven.' Het lijkt echter heel sterk op de situatie die in Friesland wordt aangetroffen: een kerk 'met gehuwde priesters die veelal sterk door protestantse gedachten waren beïnvloed, Woltjer, *Friesland in Hervormingstijd*, 102.

381 Post, *Kerkelijke verhoudingen*, 122 en 138, waaraan ook de samenvattende getallen zijn ontleend. Post houdt het percentage van de clerus in Nederland dat met een vrouw leefde op 25 (*ibidem*, 131). Waarom nu Voorne de kroon zou spannen is niet duidelijk; Post stelt het slechts vast en geeft geen verklaring. Bovendien is het nog maar de vraag of de situatie op Voorne nu werkelijk bijzonder was. Van der Kooi laat zien dat op het eiland Texel minimaal vijf priesters zich in de 60'er jaren niet aan het celibaat hielden, terwijl het aantal parochies op Texel veel minder was dan op Voorne, Van der Kooi, *De Wynberch des Heren*, 247-249. In Friesland zouden 'vrijwel alle' priesters als gehuwden leven. Woltjer ziet trouwens in gehuwde priesters niet een teken van onzedelijkheid of verval maar 'alleen een bewijs, hoe weinig invloed en gezag kerkelijke wetten hadden, als zij niet aansloten bij en gedragen werden door het normbesef van de bevolking, Woltjer, *Friesland in Hervormingstijd*, 65-67.

382 Van Rappard en Muller (ed.), *Verslagen van kerkvisitatiën,* 336-337. Volgens Post waren zoveel vacante parochies toch wel zeer uitzonderlijk: Post, *Kerkelijke verhoudingen*, 41. Zie voor een korte weergave van de bevindingen in Putten: Van der Gouw, 'De kerk in het land van Putten tijdens de late middeleeuwen', 59-81.

haar intrede doet op het eiland'.[383] Sterk uitgedrukt: de katholieke clerus zou al voor de Opstand grotendeels van het eiland Putten kunnen zijn verdwenen.
Of en in hoeverre ook het niet in acht nemen van het celibaat samenhing met sympathie voor protestantse ideeën is natuurlijk een andere vraag. Hoewel lang niet alle concubinarii protestant zijn geworden, was het toch gewoon, aldus Post, 'dat de priesters, die op dit punt de voorschriften van de kerk niet vervulden, ook geneigd waren tot het nieuwe, dat het huwelijk van de predikanten toestond.'[384]

Tenslotte, hoe stond het met de kerkgangers? Het beeld, dat uit de visitatierapporten van 1571 oprijst, toont – hoewel het van plaats tot plaats verschilt – over het geheel genomen op zijn best een matige betrokkenheid.[385] In de hoofdkerk van Brielle, de St.-Catharina, is het kerkbezoek beneden de maat maar in Brielle-Maerlant komen de parochianen 'satis bene ad ecclesiam'. Het aantal communicanten in het nabijgelegen Rugge, waar de pastoor 'apostata' wordt genoemd, wordt geschat op 400 maar daarvan komen maar weinigen ter kerke en zelfs op de hoogtijdagen nog maar een minderheid. Toch: komt men op het sterfbed dan wordt toch wel om het sacrament der stervenden gevraagd.[386] De parochianen van Oostvoorne komen zelden ('luttel te kercken') maar in Rockanje mag men dan toch weer niet klagen evenals in Nieuwenhoorn waar de mensen 'plagen wel te kercken te comen'. Ook in Nieuw-Helvoet waar de pastoor, Henricus Bogardus, bekend stond als 'apostata' en concubinarius,[387] komt de gemeente 'wel te kercken'. Abbenbroek tenslotte had daarentegen dan weer wel te maken met een afnemende kerkgang. Er is geen duidelijk verband waar te nemen tussen de gezindheid van de geestelijkheid in een bepaalde plaats en de mate van kerkgang.

Het laat-middeleeuwse geestelijke leven werd, met alle wekelijkse hoogmissen, de plechtigheden en missen op de vele kerkelijke feestdagen, de talrijke vicarieën die ook weer de lezing van missen met zich meebrachten, de kloosters en kapittels, gekenmerkt door overladenheid. 'Deze kon gemakkelijk leiden tot een reactie (…) niet tegen die of die functie, maar tegen de kerkelijke eredienst als zodanig.'[388] Die reactie is ook gekomen en vraagt nu onze aandacht.[389]

De Reformatie: beginfase tot ca. 1530

Want toen in het voorjaar van 1574 de eerste bijeenkomst van de classis Brielle plaats vond, was ook in het gebied van Voorne en Putten de geschiedenis van het protestantisme al zo'n halve eeuw aan de gang. 'The Reformation made its influence felt early in

383 Van der Gouw, *De Ring van Putten*, 84.
384 Post, *Kerkelijke verhoudingen*, 123.
385 De hierna genoemde feiten uit: Van Rappard en Muller (ed.), *Verslagen van kerkvisitatiën*, 258, 263, 268, 272, 282, 303, 310, 317, 321, 325, 326, 332 en 343.
386 'Quando tamen fuerunt infirmi, suo tempore petierunt sacramenta ecclesie', *ibidem*, 303.
387 Bogardus is onder het bewind van Lumey in 1572 opgehangen.
388 Post, *Kerkgeschiedenis*, 288.
389 Een compact overzicht van de historiografie van de reformatie in de Nederlanden bij Bas, *Solus Deus adorandus*, 28-35.

the chief towns of Holland', aldus Duke[390] en Brielle – ook al was het dan geen 'chief town' meer - maakt daarop geen uitzondering.
Het vroegste – althans voor zover bekende – incident in deze regio waaruit onvrede blijkt met de bestaande kerkelijke tradities vond plaats in Goedereede en dateert al uit de voor-reformatorische tijd. We zijn er min of meer bij toeval van op de hoogte, dankzij een in het archief van Goedereede bewaard gebleven 'vermaenbrief' die de pastoor van Goedereede, Adriaen Florisz. (de latere paus Adrianus VI) aan zijn Goereese parochie heeft geschreven.[391] In deze brief, geschreven in augustus 1496, is sprake van een 'Renger Gysensz., dewelck als (***) gedaen was van sijnen wijve, geckende met de godsdienst, openbaerlijck geseyt heeft, dat het singhen der zielen niet te stede en komt, maer is alleen hoovaerdy ende boevery van de papen (...)'. Uit het feit dat even verder wordt gezegd dat zij 'geraden hebben alleen misse te doen lesen' is af te leiden dat het niet gaat om opvattingen die als sacramentarisch bestempeld kunnen worden. Verder wordt nog gewag gemaakt van een 'Paulus die Hoeckmaker, die den priester (***) molesteren wil', hoewel Paulus daarvoor natuurlijk niet noodzakelijkerwijs een religieuze motivatie gehad hoeft te hebben.
Dit zijn dan nog maar geïsoleerde gevallen - voor zover we dat met de huidige kennis kunnen vaststellen – maar toch is het misschien nog niet helemaal toevallig dat juist in Goedereede Jan Joosten rond 1530 zijn priesterschap neerlegt. Hij heeft nog enige tijd in Middelburg doorgebracht, komt terecht in Amsterdam, wordt dopers prediker in de Zaanstreek en sterft reeds op 10 februari 1534 in Den Haag de marteldood.[392] Voorts was er op West-Voorne (een nadere aanduiding ontbreekt, maar waarschijnlijk moeten we er hier Ouddorp onder verstaan) in november 1527 ook al sprake van een vrouw 'doende haere penitencie, achtervolgende die condempnatie van den kettermeester'.[393]
Een aantal jaren daarvoor, in 1523, had de inquisiteur Frans van der Hulst[394] een priester, tevens kanunnik, in Geervliet, Jacob Neut, het zwijgen opgelegd 'comme suspect et attaint de la secte herisie lutherienne'.[395] We zitten dan dus inmiddels al in de tijd dat in Europa de reformatiebeweging in gang is gezet. Priester Jacob Neut liet zich echter de mond niet snoeren: in april 1525 schrijft landvoogdes Margaretha van Oostenrijk aan inquisiteur Coppin dat wederom een onderzoek naar hem moet worden ingesteld. Hij heeft nu ook al anderen met zijn opvattingen aangestoken: genoemd worden een Augustijn in Den Briel, die dezelfde ketterse opvattingen naar voren bracht evenals nog een

390 Duke, *Reformation and Revolt*, 77. Al in april 1518 waren in Antwerpen al volop boeken van Luther verkrijgbaar, Knappert, *Het ontstaan en de vestiging van het protestantisme*, 162.

391 De transcriptie is overgenomen uit: Van Dam, *Beschrijving van het eylandt Westvoorne*, 56-59. De brief bevindt zich in SAGO, Archief voormalige gemeente Goedereede, inv. nr. 683. Van Dam heeft het origineel van de brief op de stadssecretarie kunnen raadplegen en constateerde toen al dat 'door lanckheydt van tijdt het papier bedorven is.' De brief was toen al gedeeltelijk onleesbaar, hierboven aangegeven met (***). Pastoor Adriaen resideerde overigens niet zelf in Goedereede maar in Rome. Over dezelfde brief ook: De Hoop Scheffer, *Geschiedenis der kerkhervorming*, 518.

392 De Hoop Scheffer, *Geschiedenis der kerkhervorming* 519. Zijn verblijf in Middelburg wordt gemeld door Rooze-Stouthamer, *Hervorming in Zeeland*, 91.

393 Fredericq, *Corpus documentorum* V, nr. 648, 270. Over de aanduiding West-Voorne voor Ouddorp zie Grijpink, *Register*, 87, noot 1.

394 Van der Hulst was maar korte tijd inquisiteur. In 1522 door Karel V benoemd, werd hij in 1523 door paus Adriaan VI, nog kort voor diens overlijden tot pauselijk inquisiteur aangesteld, en in oktober 1523 al weer afgezet, zie Rooze-Stouthamer, *Hervorming in Zeeland*, 42-43 met meer bijzonderheden over de organisatie van de inquisitie.

395 Fredericq, *Corpus documentorum* IV, 335.

'aultre jeune filz', ja: 'tout le pays et quartier a lenviron quasi est infecté de lad. hérisie'.[396] Inderdaad blijkt uit de rekeningen van het Hof van Holland dat een onderzoek is ingesteld naar 'meester Jacob Noy' (wel zeker de franstalige versie van Jacob Neut), een 'religieusse van den Augustijnen oerden' en 'andere omtrent der selven plecken wonende ende converserende, die beruft waren te sustineren die secte Lutheriane'.[397]
We horen ook van de Brielse slotenmaker Lambrecht Lambrechtsz. die in mei 1527 werd bestraft met openbare boetedoening en enkele maanden huisarrest kreeg vanwege zijn bezwaren tegen 't vegevyer, voor 't bidden van de zijelen, van dat de Heiligen naer de meijnschen doot voor de zijelen van denzelven meenschen nijet bidden en moghen, ende van meer andere abuijssen'.[398] Het betreft dus vooral bedenkingen tegen katholieke ceremonieën, het sacrament blijft hier buiten schot.
Toch kon men iemand niet zo maar beschuldigen van ketterij. Cornelis Maertsze beschuldigde een zekere Trijn, gehuwd met Pieter Haerentvaer, dat zij op haar beurt vrouwen kende die de maagd Maria hadden gelasterd. Hij kon het echter niet bewijzen hetgeen hem op een veroordeling kwam te staan van 20 £ Hollands en openbare boetedoening.[399]
En hoe het er in de straten van Brielle aan toe kon gaan leert ons het expliciete verbod van het Brielse gerecht om personen, die voor ketterij hadden geboet, lastig te vallen. Het verbod geldt voor iedereen 'gheestelicken oft waerlicken, jonck ende out' en 'indien eenighe jonghen, wesende binnen huer jaeren, hem zelven hier inne ontgaen, dat zal wesen up peijne van gegeesselt te wezen.'[400]
In 1528 zijn er straffen opgelegd voor het bijwonen van bijeenkomsten in het Zuideindse gasthuis waar 'in 't heimelick seker sermonen' met onorthodoxe opvattingen werden gehouden.[401] Een biervoerder, Dymmen Ariensz. genaamd, werd verbannen wegens het bezit van 'eenighe verboden boucken van Martinus Luther'.[402]

Het blijft verder bij gebrek aan gegevens een open vraag hoe snel en in welke mate reformatorische denkbeelden bij de plattelandsbevolking aansloegen. Rond 1530 was in Heenvliet een zekere broeder Henrick, een uit Dordrecht afkomstige Augustijn, als pastoor werkzaam. Hij was aanhanger van de 'nieuwe leer' maar een deel van zijn parochianen klaagde over 'die erroren, die aldair gepreect zijn geweest'.[403] De heer van Heenvliet, Joost van Cruiningen, hield hem echter de hand boven het hoofd. Toen deze een opvolger zocht voor broeder Henrick viel zijn oog op Angelus Merula, destijds kanunnik en priester aan de St.-Catharijnekerk in zijn geboortestad Brielle. Merula had in Parijs gestudeerd en had daar de invloed van Faber Stapulensis ondergaan. Het kan niet anders

396 Aldus de landvoogdes Margaretha van Oostenrijk in een brief 23 april 1525 aan de inquisiteur Coppin, *ibidem*; ook vermeld bij Troost en Woltjer, 'Brielle in Hervormingstijd', 320-321. Een bode van het hof van Holland en de baljuw van Voorne declareren 9 oktober 1525 reiskosten van het overbrengen van deze Augustijn en van Cornelis uuytten Blencvliet/die Clerck (wellicht die bewuste 'aultre jeune filz') van Geervliet naar Den Briel, en vervolgens naar 's-Gravenhage, Fredericq, *Corpus documentorum* V, nr. 418 en 419, 30. Met Blencvliet wordt Zuidland bedoeld.

397 Fredericq, *Corpus documentorum* V, nr. 416, 29. De Augustijner orde vervulde een spilfunctie in de verspreiding van lutherse denkbeelden, Rooze-Stouthamer, *Reformatie in Zeeland*, 52.

398 De Jager, 'De voormalige kerk', 450. Zijn vonnis is ook afgedrukt in: Fredericq, *Corpus documentorum*, V, nr. 602., 221-223. Zie ook Bas, *Solus Deus adorandus*, 80-81.

399 De Jager, 'ibidem' 455-456, Fredericq, *Corpus documentorum*, V, nr. 605, 227-228.

400 De Jager, 'ibidem' 456, Fredericq, *Corpus documentorum*, V, nr. 609, 230.

401 De Jager, 'ibidem' 451-454; Veltenaar, *Het kerkelijk leven*, 20.

402 De Jager, 'ibidem' 454-455.

403 De Bussy, 'De eerste informatie' 132.

of Merula's onorthodoxe opvattingen moeten toen reeds bekend zijn geweest. In 1532 werd hij pastoor in Heenvliet. Vrijwel terstond na zijn aantreden daar verwekte zijn prediking al zoveel ophef en klachten dat een onderzoek door het Hof van Holland en kettermeester Petrus Nicolai werd ingesteld, een onderzoek dat uiteindelijk nog zonder gevolgen voor Merula bleef.[404]
Toch staat het wel vast dat een niet onaanzienlijk deel van de plattelandsbevolking vatbaar was voor nieuwe ideeën.[405] Aan het plakkaat van 14 maart 1527 tegen de Lutheranen werd in Holland ruime bekendheid gegeven door het op meerdere plaatsen af te laten kondigen, in onze regio te Brielle (Voorne), Geervliet (Putten) en Goedereede (West-Voorne).[406] Het in de heerlijkheid Putten gelegen Zuidland was in de jaren twintig een brandpunt van ketterij.[407] Als gunstig gelegen marktplaats bood Zuidland een goede gelegenheid voor de uitwisseling van nieuwe ideeën. Het zal ook zeker niet toevallig zijn dat juist de baljuw van Putten door de Raad van Holland naar Den Haag wordt ontboden waar hij werd

> 'vermaent van diversche dwalingen die waeren in 't lant van Putte, ende belast te procederen tegens den culpabelen naer uuytwysen de placcaten van den Keyser, ende soeverre hy enige verstandicheyt, swaricheyt ofte empeschement bevindt, dat hy ons daer van advertere, wy zullen hem bystandt doen, als 't behoirt.'

Klaarblijkelijk legde hij een niet al te grote ijver in dit opzicht aan de dag. Later in het jaar wordt hij per brief er nog aan herinnerd dat hij 'hier soude senden seckere informatie by hem gedaen angaende de Lutheriaene.'[408]
Zuidland blijft dan ook niet buiten schot. Nog in het jaar 1527 worden de pastoors en Heilige-geestmeesters van 'Westenryc ende Blenckvliet' naar het Hof van Holland ontboden om te getuigen in de zaak van een gevangene 'beruft mit der leringe van Martino Lutero.' Vermoedelijk gaat het om dezelfde inwoonster van 'Westenrijck in 't landt van Voern'[409] die door het Hof van Holland is veroordeeld en naar Oostvoorne wordt overgebracht om daar te boeten 'van dat zij qualicken gevoelt hadde van de secte Lutheriane' en waarvoor ook al de baljuw van Brielle met spoed werd ontboden.[410]
Niettemin werden bijna dagelijks druk bezochte samenkomsten gehouden in het huis van de kleermaker Tiel of van Catelijne Bouwens, waar het evangelie werd voorgelezen en verklaard. Daar kon men de opvatting vernemen dat ''t waerdige sacrament Godt nyet en es onder die gedaente van broot' en dat 'men nyet schuldich en es te vasten, noch te vieren, maer doen heur werck, sowel heyligendaechs als werckendachs'. Toen op 18 april 1529 het heilig sacrament in het dorp werd rondgedragen weigerden twee vrouwen, Leybe Leupes en de genoemde Catelijne Bouwens te knielen; Leybe had

404 De Bussy, 'De eerste informatie' 133-138. Over de eerste periode in Heenvliet van Merula: Bas, *Solus Deus adorandus*, 81-89.
405 Duke, *Reformation and Revolt,* 94: 'The reformation made headway among the rural population in the Low Countries ...' en noemt daarbij Voorne als voorbeeld.
406 Blijkend uit de betaling aan de deurwaarder van het Hof van Holland, Fredericq, *Corpus documentorum*, V, nr. 672, 305.
407 De Hoop Scheffer, *Geschiedenis der kerkhervorming*, 519-520.
408 Fredericq, *Corpus documentorum*, V, onder nr. 674, 315.
409 Sic. Met Westenrijck wordt Zuidland bedoeld.
410 Het betreft hier drie declaraties getrokken uit de rekeningen van het Hof van Holland, Fredericq, *Corpus documentorum*, V, onder nr. 674, 313; helaas zijn deze posten door Fredericq ongedateerd overgenomen.

voor de deur van Catelijne zelfs geroepen: 'Ziet, dat is die papen-Godt!'.[411] Verschillende Zuidlanders werden voor het Hof van Holland gedaagd; de meesten kwamen er met geldboeten af, enkelen werden veroordeeld tot ballingschap en verbeurdverklaring van hun goederen maar Catelijne moest het leven laten op de brandstapel op 26 oktober 1529.
Voor de baljuw van Geervliet was er nog meer werk aan de winkel. In 1528 kreeg hij van het Hof van Holland te horen dat hij Giulielmus Gnapheus, 'die aldaar poechde schoele te houden', in de gaten moest houden 'ten eynde datter geen ongeregeltheyt en quaem deur zyn toedoen ende leeringe.'[412] Gnapheus was eerder rector van de Latijnse school in Den Haag en behoorde tot de kringen rond Cornelis 't Hoen en Johannes Pistorius, de eerste martelaar in de Noordelijke Nederlanden. Nog in hetzelfde jaar (hij is dan ook vogelvrij verklaard) wordt de baljuw opgedragen Gnapheus gevangen te nemen maar die blijkt op dat moment niet thuis. Gnapheus wijkt daarop uit naar het buitenland.[413]
Ook de in Oude-Tonge geboren Iman Ortzen (1505-1571) dient hier nog genoemd te worden. Hij moest omwille van zijn (waarschijnlijk zwingliaanse) opvattingen in 1531 naar Duitsland uitwijken en heeft een zeer belangrijke rol gespeeld in de opbouw van de protestantse kerk in Wesel. Na zijn opleiding is hij onder meer nog pastoor geweest in Middelharnis en het is heel wel denkbaar dat hij toen al zijn geestelijke arbeid verrichtte vanuit een protestantiserende gezindheid.[414]
Samenvattend stellen we vast dat de heterodoxe opvattingen die we tot nog toe zijn tegengekomen behalve luthers (een feit is dat er lutherse lectuur werd gelezen) vooral anti-ceremonieel en sacramentarisch waren gekleurd. Daarbij dient bedacht te worden dat de term 'Lutherije' vaak werd gebezigd als verzamelterm voor ketterij in het algemeen waaronder uiteenlopende opvattingen schuil konden gaan die moeilijk onder één noemer zijn te plaatsen.[415]

De tweede fase tot 1566

In de jaren '30 van de 16e eeuw waren het vooral de wederdopers die van zich lieten horen. Vanaf 1533 zijn er berichten over herdopen in Brielle door een zekere Cornelis Pietersz. (Cornelis uyten Briel), enkele terechtstellingen en enkele tientallen gevluchte en verbannen wederdopers.[416] Rooze-Stouthamer, die de hervorming in Zeeland onder-

411 Veltenaar, *Kerkelijk leven*, 47. Zijlstra wijst er op dat dergelijke opvattingen van 'sacramentariërs', dit soort logica, namelijk dat God in de hemel is en dus niet tegelijkertijd in de hostie kon zijn en 'nogal grof overkomende uitingen' typerend zijn voor de ketters uit het eind van de jaren twintig, Zijlstra, *Om de ware gemeente*, 50.

412 Fredericq, CDI , dl. V, 382, Demoed, *Wie van gevaar houdt*, 35.

413 Men sloeg zijn 'oldemoeder in 't ysere' en zijn 'eenighe suster inder ghevangenisse': Demoed, *Wie van gevaar houdt*, 44-45. Over de verdere lotgevallen van Gnapheus: Knappert, *Ontstaan en vestiging protestantisme*, 143-148.

414 De *Allgemeine Deutsche Biographie* 24 (1887), S. 455 zegt: 'im milderem Evangelischem Sinne' zonder dit nader te specificeren (zie 'Ortzen, Iman' i.v.).

415 In de recentere literatuur wordt vooral ook de verscheidenheid in opvattingen benadrukt en de gedachte van een oorspronkelijke Nederlandse stroming van 'nationaal-gereformeerden' wordt als achterhaald beschouwd. Zie voor een overzicht zie Bas, *Solus Deus adorandus*, 28-35.

416 Voor meer bijzonderheden zie: Troost en Woltjer, 'Brielle in hervormingstijd', 321-322 en Stuve, *'Krupende door het land van Voorn',* 25-29.

zocht, ziet Holland als één van de belangrijkste bronnen van de nieuwe denkbeelden in Zeeland en wijst Brielle, naast Bergen op Zoom, zelfs aan als één van de belangrijkste kanalen waarlangs die (met name doperse) denkbeelden in Zeeland binnenkwamen.[417] Een voorbeeld van de manier waarop heterodoxe denkbeelden zich konden verspreiden laat de (niet toevallig) uit Zuidland afkomstige schipper Willem Gielisz. zien, die op zijn reizen naar Zeeland conventikels aan boord hield en waar lutherse denkbeelden werden geleerd.[418]

De doperse beweging veroorzaakte rond 1530 wel steeds meer rumoer. Vooral apocalyptische denkbeelden gingen in hun optreden een dominerende rol spelen. Toen in het Westfaalse Münster de dopers in februari 1534 de macht overnamen werd die stad het Nieuwe Jeruzalem. Geloofsgenoten werden opgeroepen zich daarheen te begeven voor hun behoud.[419] Het is onbekend in hoeverre die lokroep hier op de Zuid-Hollandse eilanden weerklank heeft gevonden. Het zwaartepunt van de beweging van de wederdopers bevond zich tenslotte toch in Noord-Holland. De meesten van de duizenden wederdopers, die in maart 1534 naar Münster onderweg waren, werden in de buurt van Amsterdam en Genemuiden tegengehouden en teruggestuurd. Daarvan werden er enkele honderden voor het Hof van Holland gedaagd en van tenminste één van deze gedaagden weten we dat die uit Brielle afkomstig was, namelijk Adriaen Jansz. 'glaesmaecker', die deel uitmaakte van een groep van 21 wederdopers die op 10 mei 1534 door het Hof tot een lichte straf werd veroordeeld.[420]

Het waren niet alleen de ontwikkelingen in Münster en de dramatische afloop ervan in 1535 die de aandacht trokken. In het Groningse dorpje 't Zandt, vlak bij Appingedam, verzamelde zich in februari 1535 een duizendkoppige menigte die in extatische verwondering van Harmen Schoenmaker vernam dat het einde der tijden nabij was. De beweging werd al snel uiteengedreven en met Harmen liep het slecht af.[421] In diezelfde maand liepen in Amsterdam een aantal dopers, aangevuurd door de profeet Hendrick Hendricksz., naakt over straat onder het roepen van: 'wee, wee, de wrake Gods komt.' Ze werden gegrepen en in de maanden daarna terechtgesteld.[422] In maart 1535 veroverden dopers het klooster Bloemkamp bij Bolsward; de Friese stadhouder wist het complex na een bloedig verlopen beleg op 7 april te heroveren.[423] Zelfs pleegden dopers in Amsterdam in de maand mei een aanslag op het stadhuis dat de dag erna al weer werd heroverd. De dopers die de tegenaanval overleefden werden ter dood gebracht.[424]

Ook al waren de wederdopers steeds de verliezers, toch maakten al deze gebeurtenissen de overheden ten opzichte van hen kopschuw. Vooral zij werden bijzonder hard aan-

417 Rooze-Stouthamer, *Hervorming in Zeeland*, 81. Al eerder had ook Mellink gewezen op de rol van Brielle: Mellink, *De wederdopers*, 227.

418 Rooze-Stouthamer, *ibidem*. Een ietwat geromantiseerde versie van het verhaal van deze schipper bij Veltenaar, *Kerkelijk leven*, 46-47.

419 Over de ontwikkelingen rond Münster: o.m. Zijlstra, *Om de ware gemeente*, 111-125.

420 Zijlstra, *ibidem*, 127. Gedetailleerd onderzoek in het archief van het Hof van Holland, zoals Van der Kooi deed voor Texel zou wellicht meer gegevens aan het licht kunnen brengen, Van der Kooi, *De Wynberch des Heren*, 123-128. Een lijst met Munstergangers in: Ten Boom, *De Reformatie in Rotterdam*, 234.

421 Zijlstra, *Om de ware gemeente*, 133-135.

422 *Ibidem*, 135-137.

423 *Ibidem*, 138-141.

424 *Ibidem*, 141-144.

gepakt en in de doperse gelederen zijn dan ook de meeste martelaren te betreuren.[425] Zo werd te Zierikzee in 1536 de uit Brielle afkomstige Janneke, weduwe van Melchior Simonsz. onthoofd, in 1539 Anneken Jans uit Brielle, volgelinge van David Joris, te Rotterdam verdronken en hoorde in 1540 de Briellenaar Cornelis Jansz. het doodvonnis over zich uitgesproken worden.[426] Na deze golf van vervolgingen en na het échec van Münster in 1535 wordt in de jaren veertig voorlopig weinig meer van doperse activiteit vernomen. Teleurstelling, ja zelfs ontgoocheling, binnen doperse kringen over de afloop van hun apocalyptische avonturen speelde daarbij uiteraard een rol. Onder leiding van Menno Simonsz. maakte de doperse beweging een periode van heroriëntatie door en kwam de beweging in veel rustiger vaarwater.
Niettemin vielen ook buiten de kringen van de wederdopers slachtoffers. In 1540 werden in Sommelsdijk (weliswaar Zeeuws gebied, maar in deze context niet te isoleren van de omgeving) Pauwels Herrentsz. en Anna Jacobsdr. opgepakt en naar Zierikzee overgebracht. Uit hun verhoren blijkt niets van doperse opvattingen. Anna herriep haar opvattingen en kwam er met een boete vanaf, Pauwels werd 7 december 1540 verbrand in Zierikzee vanwege zijn 'kwaad gevoelen van het sacrament des altaars en de instellingen der heilige kerk.'[427]

Na een periode van relatieve stilte op het religieuze front, waarin uiteenlopende reformatorische ideeën verder ingang konden vinden, wordt het in de loop van de jaren '50 weer onrustig. In 1553 zet kettermeester Sonnius zich op 16 april en de zondag daarna (18 april) in Heenvliet onder het gehoor van pastoor Angelus Merula.[428] De pastoor van Heenvliet had inmiddels zijn opvattingen verder ontwikkeld. De kern daarvan is dat de mens wordt gerechtvaardigd door het geloof en dat de goede werken van de mens nooit voldoening kunnen geven voor zijn zonden. Verder betoogde Merula dat een waar geloof zich uit 'in goede werken in liefde tegenover de naaste, zonder enige verdienste te bezitten'.[429] In Heenvliet heeft hij jarenlang openlijk deze uitgesproken reformatorische opvattingen kunnen prediken zonder dat hem iets noemenswaardigs in de weg werd gelegd.[430] Maar de genoemde kerkgang van Sonnius bleek de opmaat te zijn tot een onderzoek en vervolgens een proces dat leidde tot zijn veroordeling tot de brandstapel in 1557.

Juist een jaar daarvoor, in 1556, was in Groede (in het huidige Zeeuws-Vlaanderen, gelegen in het Brugse Vrije), onderzoek verricht 'offer in dat quartier waeren eeneghe persoonen besmet van heresie, sacramentarissen ofte anabaptisten'. Hoewel dat in eerste instantie niets opleverde, was er toch aanleiding om dat onderzoek te heropenen en toen bleek dat een tiental personen regelmatig in Groede of Oostburg bijeenkwamen om bijbellezingen te houden. Het verhaal is voor onze regio belangwekkend, omdat ook naar voren kwam dat een handelaar, een zekere Lenaert Floris uit Oude-Tonge, soms over-

425 'de schrik, door de gruweldaden der munsterschen, de uitspattingen van batenburgers en davidjoristen veroorzaakt, is op hen verhaald', Knappert, *Ontstaan en vestiging van het protestantisme*, 217.

426 Troost en Woltjer, 'Brielle in Hervormingstijd', 322; over David Joris en zijn denkbeelden: Zijlstra, *Om de ware gemeente*, 157-169.

427 Rooze-Stouthamer, *Hervorming in Zeeland*, 123 en 131.

428 De dag ervoor (15 april) was er al huiszoeking bij Merula gedaan. Veel meer (ook theologische) bijzonderheden: hoofdstuk 4 in: Bas, *Solus Deus adorandus*.

429 't Hart, *Heenvliet*, 88-93.

430 Zelfs werd hij nog verkozen als kandidaat-afgevaardigde naar het concilie van Trente.

kwam en 'onder de mom van koopmanschap ketterse propaganda maakte'.[431] Als deze koopman de moeite nam om zijn opvattingen in Vlaanderen uit te venten, dan mogen wij er wel van uitgaan dat hij die ook in Oude-Tonge niet onder stoelen of banken heeft gestoken. Afgaande op wat van een medelid van de Bijbelgroep bekend is, ging het niet zo zeer om doperse als wel om meer sacramentarisch gekleurde opinies.
In Zuidland bleek ondanks de repressie van 20 jaar eerder de ketterij niet uitgeroeid. In het begin van de jaren 50 verkondigde de pastoor van Zuidland, Marinus Everswaert, openlijk reformatorische opvattingen en vond daar een 'genegen gehoor',[432] hoewel hij de beproeving niet doorstond en in 1553 herriep.

Intussen hadden de wederdopers nog steeds een niet te veronachtzamen aanhang met name ook op het platteland. Ondanks de harde repressie na het échec van Münster was men er niet in geslaagd het doperdom te elimineren. Het is zeer aannemelijk dat, zoals Van der Kooi voor het eiland Texel heeft weten aan te tonen, de geschiedenis van de dopers in Voorne en Putten 'één doorgaande beweging' is geweest.[433] Na een periode van een althans optisch min of meer verborgen bestaan treden zij, hun revolutionaire neigingen afgelegd hebbende, zo rond 1560 weer enigszins uit de schaduw. In 1564 schijnt de bekende doperse voorganger Lenaert Bouwens in Brielle actief te zijn geweest.[434] Maar vooral Zwartewaal stond sinds ongeveer 1560 bekend als een centrum van dopers, zelfs in een zodanige mate dat het de verontrusting opriep van landvoogdes Margaretha van Parma.[435] Berichten dat ook dopers van buiten Zwartewaal hier hun toevlucht zochten en vonden onderstrepen dat de situatie in Zwartewaal moet worden gezien in relatie tot de algemene 'krachtige' herleving van het doperdom vanaf 1555-1560.[436] Tussen 1559 en 1569 hebben 19 personen zich voor het Hof van Putten te Geervliet moeten verantwoorden voor hun doperse opvattingen.[437] Dramatisch verliep de terechtstelling van Jan Jansz. Brant op 29 november 1559, een doper uit Zuidland. Hij werd veroordeeld tot de verdrinkingsdood maar de zak scheurt open en Jan probeert zich te redden uit het water van de gracht rond het hof. Tot ontsteltenis van de toekijkende menigte slaat de beul hem met een stok het water in en zo komt Jan, wiens vrouw zwanger in de gevangenis zit, jammerlijk aan zijn einde:

De man riep uut dat water claer,
Hoe moort ghy my, was zijn reden.
De buel liep om een stock seer stijf
En stiet den man al op zijn lijf
Dat iammerde menich man en wijf.[438]

---

431 Decavele, *Dageraad van de reformatie* I, 362 en II, 108-109. Decavele oppert als mogelijkheid dat hij te Groede was gebracht door een lid van de Bijbelgroep, Denijs Thys, die voor zaken dikwijls in Vlissingen vertoefde.

432 Aldus De Hoop Scheffer, *Geschiedenis der kerkhervorming*, 522.

433 Van der Kooi, *De Wynberch des Heren*, 297-300.

434 Hoewel in de bekende dooplijst van Lenaert Bouwens geen inwoners uit het Voornse gebied worden genoemd, zie Vos, 'De dooplijst van Leenaert Bouwens'; samenvattende getallen bij Zijlstra, *Om de ware gemeente*, 259. Over een vergeefse poging om hem, komend uit Brielle, te arresteren: Van der Kooi, *De Wynberch des Heren*, 218. Zijn rol in de doperse beweging: Zijlstra, *Om de ware gemeente*, zie reg. i.v.

435 Troost en Woltjer, 'Brielle in Hervormingstijd', 322.

436 Elliott, *Protestantization*, 254, Decavele, 'Reformatie en begin katholieke restauratie', 166-167.

437 Vogelaar, 'Enkele hoofdstukken', 85-86.

438 Uit het lied over de 'deerlijc verdroncken' Jan Brant: 'Een Lietboecxken, tracterende van den Offer des Heeren', 551.

Vanaf diezelfde jaren blijken – naar Troost en Woltjer veronderstellen mede onder invloed van het optreden van Merula - ketterse opvattingen in Brielle springlevend te zijn, sterker nog: ze worden min of meer openlijk beleden en aangehangen. De chirurgijn, meester Frans Jacobsz., schreef gewoon aan het Brielse kapittel dat hij zijn kind wilde laten dopen 'in der manieren als Christus den doop innegeset' had.[439] Zijn arrestatie, waarbij ook nog eens een boek van Luther werd aangetroffen, bleef dan ook niet uit, maar hij kwam er van af met de betaling van de proceskosten en de belofte dat hij voortaan zijn 'quade opinien' voor zich hield. Dat laatste was te veel gevraagd voor Frans: hij leende de Postillen van Luther uit aan heer Allaert, priester aan de Maerlantse kerk, die van de weeromstuit openlijk 'tegen het katholiek geloof predikte.'[440]

Luther had dus toen (zo rond 1563/1564) nog steeds zijn aanhang in Brielle. Van één van de kapelaans van de St.-Catharijnekerk, Andries Cornelisz., een man die we na 1572 ook nog vaak zullen tegenkomen, is in Emden een verklaring bewaard gebleven waarin hij een onvervalst Lutherse visie ontvouwt. Het avondmaal is 'door Christus zelf ingesteld, waarin de aanwezige Christus (…) in de bediening van dit sacrament met brood en wijn (zonder wezensverandering) Zijn waarachtig lichaam en bloed voorhoudt en aanbiedt aan allen die dit geheiligd brood en deze geheiligde wijn tot zich nemen.'[441] Ten behoeve van een in Brielle aanwezige Lutherse kring zou door de Lutheraan Johannes Ligarius zelfs een *Confessio Brylensis* zijn geschreven.[442] Duidelijk is wel dat de vondst van een Luthers boek in het huis van Frans Jacobsz. niet een op zichzelf staand incident is.

Met dit alles staat Brielle weer prominent op de agenda van de inquisitie. In 1558 onderzocht inquisiteur Nicolaas van der Borch, naast die van enkele andere Briellenaren, ook de opvattingen van de rector van de school, mr. Dirck Cock.[443] Dat onderzoek liep voor mr. Dirck toen nog goed af. Maar als hij jaren later (1568) uit de stad wordt verbannen en zijn goederen worden geconfisqueerd, dan is dat omdat hij de schoolkinderen had besmet 'door syn valsche en dwaelende leere, en haer de cathechismus van Calvin en het singen der psalmen onderweesen (...)'.[444] Begin jaren '60 vertoefde wederom een ketter-meester in Brielle maar over diens activiteiten is verder niets bekend.[445]

---

439 Troost en Woltjer, 'Brielle in Hervormingstijd', 323-324.

440 'Ibidem', 324.

441 Het volledige citaat: 'Coena Domini est sacramentum nostrae per victimam Christi redemtionis, ab ipso Christo institutum, in quo Christus praesens, ministerio Evangelii, in huius sacramenti administratione cum pane et vino (non mutatis substantiis) offert et exhibet, omnibus hunc sacratum panem et vinum sumentibus, verum corpus et sanguinem suum', Van Schelven, 'Een Luthers Den Briel', 228. Helaas geeft Van Schelven niet de datering, die in dit verband tamelijk cruciaal is. De verklaring van Andries Cornelisz. moet in de eerste helft van de jaren '60 zijn geschreven want vanaf 1566 staat Andries te boek als een gereformeerd predikant.

442 Van Schelven, 'ibidem', 226-230. Ligarius was later Luthers predikant in Woerden.

443 Troost en Woltjer, 'Brielle in Hervormingstijd', 323.

444 De Jager, *De Brielsche archieven* I, 11. We treffen mr. Dirck Cock een paar jaar later aan onder de manschappen van de Watergeuzen samen met nog tenminste vijf andere Briellenaren: De Meij, *De Watergeuzen*, 162 en 318-328. De Meij noemt bij name: P.J. Coninck, Jan Claesz., Cornelis Ewoutsz., Adriaen Pietersz. en Nicolaas van Sandyck. Cock, Coninck, Pietersz. en Van Sandyck worden genoemd als bannelingen in de lijst in: Marcus, *Sententien en indagingen*, 155-164.

445 Troost en Woltjer, 'Brielle in Hervormingstijd', 323. Volgens Rooze-Stouthamer, *Hervorming in Zeeland*, 175 gaat het om Jan Paschasius.

Ondanks het optreden van de inquisitie worden nieuwe opvattingen openlijk geuit, mede doordat burgemeesters en schepenen van de stad duidelijk afkerig van kettervervolgingen waren en milde straffen oplegden.[446] Wel wordt rond 1565 een preekverbod opgelegd aan de kapelaan van de St.-Catharijnekerk, heer Andries Cornelisz., die we al eerder tegenkwamen. Het terughoudende optreden van de Brielse overheid tegenover de ketters voorkwam niet dat sommigen het zekere voor het onzekere namen en naar Emden vluchtten, maar de contacten met hun stad wel bleven onderhouden.[447]
Dat was dus de situatie in Brielle aan de vooravond van het 'wonderjaar': een kleine stad, verkerend in een situatie van economische teruggang, waar uiterlijk de oude kerk nog functioneerde maar waarin het onder de oppervlakte gistte van de nieuwe denkbeelden. En onder die nieuwe denkbeelden dringt vanaf het midden van de jaren zestig steeds meer het calvinisme naar de voorgrond.

De derde fase tot ca. 1572

De ontwikkelingen leidden tot een climax in 1566 tijdens de beeldenstorm. Nadat op zondag 25 augustus heer Andries in de St.-Catharina had gepreekt[448] werden de maandag daarna de beelden uit de verschillende kloosters en kapellen verwijderd; de twee grote kerken in den Briel, de St.-Catharina en de Maerlantse kerk, 'kennelijk tijdig gesloten', bleven echter ongemoeid.[449] Het stadsbestuur speelde een nogal dubbelzinnige rol: de schout, geassisteerd door twee secretarieklerken, hielp zelfs mee met het verwijderen van beelden[450] en pas op dinsdag 27 augustus kwam het stadsbestuur met een verbod kerken en kloosters te molesteren. Reformatorische opvattingen werden dus tot in de hoogste kringen al dan niet openlijk aangehangen!
Inmiddels had de landvoogdes, Margaretha van Parma, met Willem van Oranje en zijn medestanders het Accoord van 23-25 augustus gesloten. Margaretha stond een protestantse prediking toe buiten de steden waar die al was gehouden voor de Beeldenstorm.[451] Of het precies volgens de letter van het Accoord was toegestaan is de vraag, maar de

446 Zie voor meer details: Troost en Woltjer, 'Brielle in Hervormingstijd', 324-326.
447 Enkele brieven aan Andries Cornelisz. uit te Emden verkerende Briellenaren in: Van Vloten, 'Kerkelijke herinneringen', 254-256; ook genoemd bij Ten Boom, *De Reformatie in Rotterdam*, 132. De bronnen wekken de indruk dat de relaties tussen Brielle en de Engelsen veel minder intensief waren dan met Emden, anders dan de betrekkingen tussen Zeeland en Vlaanderen met de Engelse vluchtelingengemeenten. Londen was een knooppunt van de Zeeuwse hervormingsbeweging; die betekenis had het naar het schijnt niet voor Brielle en omstreken, Rooze-Stouthamer, *Hervorming in Zeeland*, 153-158. Gericht onderzoek zou deze voorlopige indruk kunnen bevestigen of ontkrachten.
448 Onder het mom van het houden van een afscheidspreek had hij ontheffing verkregen van zijn preekverbod; over de inhoud van zijn preek is niets bekend, Troost en Woltjer 'Brielle in Hervormingstijd' 327. Wils suggereert dat hij preekte 'op zulk een wijze, dat daags daarna (…) het volk van Brielle de kerken en kloosters van de stad beeldstormde', Wils, 'Reformatie en beeldenstorm', 408.
449 Troost en Woltjer, 'Brielle in Hervormingstijd', 328.
450 Hij wordt het zelfs 'principael hooft, voorganger ende toestoecker' genoemd; 'wij hebben 't volck in 't werck geholpen, siet hoe zijn wij besweet', riep hij zijn stadgenoten enthousiast toe: Troost en Woltjer, 'Brielle in Hervormingstijd', 327-328.
451 Groenveld en Leeuwenberg, *Tachtigjarige oorlog*, 83-84.

protestanten kregen en namen in het najaar van 1566 de speelruimte om de Maerlantse kerk (binnen de muren van Brielle) in bezit te nemen, terwijl in de St.-Catharina het opdragen van de mis werd gecontinueerd. Zo ontstond in den Briel de eerste protestantse gemeente. De (inmiddels ex-)kapelaan van de Catharina, Andries Cornelisz. was haar eerste predikant, vrijwel zeker in het ambt bevestigd door Johannes Gerobulus, die toen predikant was te Delft en in september 1566 zich in Heenvliet ophield om daar te preken.[452] De opvattingen van Andries Cornelisz. moeten dus vanuit het lutheranisme in calvinistische richting zijn opgeschoven.
Het preken in de Maerlantse kerk was echter van korte duur. Vanaf het voorjaar van 1567 stond Margaretha van Parma weer sterk genoeg om in de Nederlanden een harde repressieve lijn in te zetten, een lijn die door Alva met kracht werd doorgezet. Onder druk van het Hof van Holland en Willem van Oranje (de laatste om het accoord van augustus 1566 niet in gevaar te brengen) verbood het Brielse stadsbestuur de calvinisten – weliswaar met tegenzin - in april 1567 het preken. Alva's speciale rechtbank, de Raad van Beroerten, maakte in de Nederlanden zo'n 1100 slachtoffers, 9000 anderen die wisten te ontsnappen werden bij verstek veroordeeld.[453] En daar waren ook Briellenaren bij: bekend is dat er 78 werden verbannen en de wijk moesten nemen.[454] De stadsbaljuw, Joost van der Werve, die (anders dan het Brielse stadsbestuur) een consequent antiprotestantse beleidslijn volgde, liet beslag leggen op hun goederen, hetgeen weer werd tegengewerkt door het stadsbestuur.[455] Onder de vluchtelingen waren ook vier nonnen uit het Catharinaklooster waarvan er één in Engeland en een andere in Emden een toevlucht zocht.[456] Over de lotgevallen van de Brielse gemeente zelf is verder tot aan december 1574, wanneer het eerste actaboek van de kerkenraad een aanvang neemt, zo goed als niets bekend.[457] Wel weten we dat Andries Cornelisz. in oktober 1571 op de synode van Emden is geweest; hij ondertekende de acta als 'Brielensis minister'.[458]
Het blijft ondertussen een open vraag hoe groot de Brielse calvinistische gemeente was. De doorbraak van het calvinisme kwam in het Noorden pas na 1566 op gang.[459] Volgens de in 1571 gehouden visitaties zouden 'velen, ja het grootste deel van de hele stad voortdurend de vergaderingen van de ketters hebben bijgewoond' maar, afgezien van de vraag of dit een overdreven voorstelling van zaken is geweest, geeft dit natuurlijk geen cijfermatig houvast.[460] Bovendien: bijwonen is nog iets anders dan overtuigd aanhanger

452 Vis en Woltjer, 'De predikanten in Holland in 1566', 37, Troost en Woltjer, 'Brielle in Hervormingstijd', 330, over Johannes Gerobulus: *BLGNP* V, 200. Het verhaal dat Reynier Donteclock en Nicolaus Dammius als priester verbonden zijn geweest aan de Maerlantse kerk en daar de Hervorming hebben doorgevoerd kan naar het rijk der fabelen worden verwezen. Het betreffende verhaal wordt verteld bij Van Alkemade en Van der Schelling, *Beschrijving der stad Brielle*, 1:56 en naverteld bij Veltenaar, *Kerkelijk leven*, 60, 62.

453 Groenveld en Leeuwenberg, *De tachtigjarige oorlog*, 87-88.

454 Troost en Woltjer, 'Brielle in Hervormingstijd', 335 en 342-345. Over de vluchtelingenstroom uit de Nederlanden: Van Schelven, *Nederduitsche vluchtelingenkerken*, 32-38.

455 Wils, 'Reformatie en beeldenstorm', 423; uitgebreider over de wrijvingen tussen baljuw en stadsbestuur: Troost en Woltjer, 'Brielle in Hervormingstijd', 343-345

456 Van Rappard en Muller (ed.), *Verslagen van kerkvisitatiën*, 264; de verblijfplaats van de twee andere was niet bekend.

457 Troost en Woltjer, 'Brielle in Hervormingstijd', 347, Veltenaar, *Het kerkelijk leven*, 74-75.

458 Rutgers, *Acta*, 118.

459 Decavele, 'Reformatie en begin katholieke restauratie', 167.

460 De bewering is gedaan door één van de kanunniken van Brielle: '... dicit, multo imo majorem partem totius oppidi continuo hereticorum concionibus interfuisse ...', Van Rappard en Muller (ed.), *Verslagen van kerkvisitatiën*, 268.

of zelfs lidmaat zijn. Over de binnen deze gemeente levende opvattingen valt daarom niets met absolute zekerheid te zeggen. Ging het vooral om 'min of meer vage sympathisanten',[461] of om calvinisten? Eerder werd al gewezen op mr. Dirk Cock die de kinderen in calvinistische zin onderwees. Gerobulus, de bevestiger van Andries Cornelisz., was zeker een gereformeerd prediker.[462] Volgens Ten Boom had de Brielse gemeente toch wel al in 1566 'beslist een Calvinistische signatuur'.[463] Maar het is wel zeer de vraag of men dit zo kan stellen voor het gehele kerkvolk. In 1567 wordt (nog steeds) over wederdopers in Brielle gerapporteerd.[464] Wel was er een relatief kleine kern van overtuigde calvinisten maar daarnaast was er een zeer grote groep die wel allerlei bedenkingen koesterden tegen de traditionele kerk en haar praktijk maar nog lang niet aan een duidelijke keuze toe waren. En wat moeten we denken van de pastoor van 'Nieu-Oosterland' bij Brielle die al naar gelang de ouders wensten wel op twee manieren wilde dopen, *catholice et calvinistice*?[465] Vermoedelijk gaat het hier om Johannes Brouwer wiens orthodoxie aan 'gerechte twijfel onderhevig' was.[466] Het trekken van scheidslijnen is ongeveer hetzelfde als het tekenen van lijnen in een zogenaamde zwart-wit-afbeelding, maar die bestaat uit alle mogelijke in elkaar overlopende grijstinten. We komen waarschijnlijk het dichtst in de buurt van de waarheid als we de gemeente beschrijven als protestantiserend in de ruime zin des woords met een calvinistische prediking.[467] Zelfs al wil men het etiket 'calvinistisch' op deze gemeente plakken, dan nog dienen we te bedenken dat het calvinisme geen massieve eenheidsbeweging was maar een hoge mate van pluriformiteit kende.[468] Bovendien hing menigeen geen totale afgeronde leer aan maar eerder een aantal min of meer losse opvattingen die evengoed luthers of doopsgezind konden zijn.
Tenslotte: Geudeke wijst er in navolging van Woltjer op dat het geestelijke klimaat in Emden wat 'rekkelijker' was dan in de meeste andere vluchtelingengemeenten.[469] Als het dan ook waar is dat, zoals hiervoor al werd gesuggereerd, de gereformeerden in Brielle intensievere relaties hadden met Emden dan met de andere vluchtelingengemeenten, dan zegt dat misschien ook iets over de toenmalige 'ligging' van de Brielse gemeente.

Niet alleen in de stad Brielle zelf maar ook op het omliggende platteland is er, naast de al genoemde doperse stromingen sprake van andere protestantse sympathieën. Maar de gegevens zijn zeer fragmentarisch. Zo zouden in Heenvliet, dat ook niet verschoond was gebleven van de beeldenstorm, de pastoor Wollebrandus Nicolai en één van de kapelaans, Jan Lauwens, openlijk in calvinistische trant preken.[470] Ook zij weken uit in het voorjaar van 1567. Toch worden er daarna sinds 1568 weer bijeenkomsten gehou-

461 Troost en Woltjer, 'Brielle in Hervormingstijd', 336.
462 Hoewel hij later 'door strenge calvinisten met een schuin oog [werd] aangezien', Vis en Woltjer, 'De predikanten in Holland in 1566', 39.
463 Ten Boom, *De reformatie in Rotterdam*, 121; zie ook 115. Op 't Hof ziet Gerobulus zelfs als een vroege piëtist, Op 't Hof, *Engelse Piëtistische geschriften in het Nederlands,* 72-75. Ook Troost en Woltjer spreken over een 'vrij duidelijk calvinistische gemeente', 341-342.
464 Van Vloten, 'Kerkelijke herinneringen', 261.
465 Van Vloten, 'Kerkelijke herinneringen', 265.
466 Troost en Woltjer, 'Brielle in Hervormingstijd', 341.
467 Zie ook Marnef over Antwerpen: 'De duizenden nieuwbakken calvinisten en lutheranen werden immers niet in een handomdraai omgevormd tot volwaardige volgelingen van Calvijn en Luther', Marnef, *Antwerpen*, 269-270. In Brielle zal het niet anders zijn geweest.
468 Hierover Nijenhuis, 'Varianten binnen het Nederlandse Calvinisme', 358-372.
469 Geudeke, *Classis Edam*, 78-79.
470 Over de beeldenstorm in Heenvliet: Wils, 'Beeldenstorm in Heenvliet', 464-465; over de prediking aldaar: Vis en Woltjer, 'De predikanten in Holland in 1566', 35 en 37.

den door personen die besmet waren met de 'secte van Calvinus'.[471] Van de pastoor van Zuidland werd eveneens beweerd dat hij een aanhanger van Calvijn was, terwijl die van Oudenhoorn psalmen wilde laten zingen 'more aliorum hereticorum'.[472] Uit Oostvoorne komen berichten van Zwingliaanse opvattingen, uitgedragen door één van de kanunniken, Adriaen van Leeuwen.[473]
In Zwartewaal waren ook na het 'Wonderjaar' de dopers nog steeds prominent aanwezig, een aanwijzing voor de continuïteit van het doperdom.[474] Een kapelaan van Heenvliet beweerde dat in het dorp, dat naar zijn zeggen 'met de secte des Mennisten besmet was' 's nachts bijeenkomsten werden gehouden.[475] Volgens de secretaris van Zwartewaal kwamen er zo'n 100 mensen, ook van buiten Zwartewaal, naar de bijeenkomsten van de Mennisten, zij het dat dit aantal later verminderde tot wel op de helft. Een schepen van hetzelfde dorp meldde in 1570 dat twee jaar daarvoor 'in de kerck de dienst stil stond en openbaerlick bij de Geusen gepredickt wert'.[476] Maar ook uit Heenvliet, Geervliet, Zuidland en Spijkenisse komen berichten over aanhangers van Menno Simonsz. Tot 1568 konden te Sommelsdijk doperse samenkomsten 'vrij ongestoord' doorgaan.[477]
De baljuw van Voorne, de eerder genoemde Joost van de Werve, ondernam in het kader van de verscherping van het beleid door Margaretha van Parma vanaf het voorjaar van 1567, actie tegen het dorp, dat inmiddels ook de aandacht van de regering in Brussel had getrokken. Op bevel van Alva werden door een raadsheer van het Hof van Holland een groot aantal verhoren afgenomen. De activiteiten van zowel de baljuw als het Hof van Holland leidden uiteindelijk tot een aanzienlijk aantal veroordelingen en executies.[478] Vermoedelijk hebben de dopers zich daarna weer even op de achtergrond gehouden want in de verslagen van de in 1571 gehouden kerkvisitaties wordt nauwelijks iets over de mennonieten gezegd.[479]
Ook Sommelsdijk, weliswaar een Zeeuwse enclave, maar omsloten door het gebied van de latere classis, stond bekend als een plaats waar de nieuwe secten aanhangers hadden, waaronder ook zeker wederdopers.[480] De bekende Lenaert Bouwens, van wie bekend is dat hij wel tien-

471 Ten Boom, *De reformatie in Rotterdam*, 132.
472 Van Rappard en Muller (ed.), *Verslagen van kerkvisitatiën*, 269, zonder dat dit nader wordt gespecificeerd. Wellicht wilde de pastoor de protestantse gemeentezang invoeren.
473 Meer over hem: Troost en Woltjer, 'Brielle in Hervormingstijd', 340.
474 Eerder is al gewezen op continuïteit in het doperdom op Texel, zie dit hoofdstuk noot 90.
475 Van Rappard en Muller (ed.), *Verslagen van kerkvisitatiën*, 249: 'In Zwartewael, qui pagus multis annis fuit infectus heresi Mennonistarum, pastor fuit monachus, qui brevi dixisse fertur, quod ibi conventicula habita fuerint de nocte.'
476 Ten Boom, *De Reformatie in Rotterdam*, 131-132. Ten Boom acht het aannemelijk dat het woord 'geusen' geen dopers maar calvinisten betreft. Het gegeven dat er in 1576 nog nauwelijks gereformeerde kerkgangers maar wel veel wederdopers in het dorp zijn is hiermee in tegenspraak.
477 Rooze-Stouthamer, *Hervorming in Zeeland*, 436-437.
478 Volgens Troost en Woltjer werden de Mennisten op Voorne 'met ongewone heftigheid' vervolgd, 'Brielle in hervormingstijd', 343-347. Verder veel details over de 16e-eeuwse dopers in de regio rond Brielle bij Stuve, *'Krupende door het land van Voorne'* passim.
479 Als de deken van de St.-Catharina in Brielle wordt gevraagd of hem iets bekend is over ketters noemt hij enkele namen waaronder één doper met name: '(...) Leonardus de Keyser jr. wordt met zijn gezin voor mennist gehouden (cum familia habetur Mennonista)'. Verderop is er sprake van een dispensatie 'aan een zekere Petrus Petri Gareel, mennist, opdat hij in gewijde aarde (ut in loco sacro posset sepeliri) zou kunnen worden begraven': Van Rappard en Muller (ed.), *Verslagen van kerkvisitatiën*, 248 resp. 275. Het is trouwens wel heel opmerkelijk dat een doper in gewijde aarde wilde begraven worden; wellicht was het een wens van zijn familie. Voor het overige blijven de wederdopers in deze verslagen geheel op de achtergrond.
480 Rooze-Stouthamer, *Hervorming in Zeeland*, 95 en uitgebreider 131-132; zie ook 291-292.

duizend personen heeft herdoopt, kwam er vandaan.[481] De eerste uit Sommelsdijk afkomstige doper die 11 oktober 1561 werd terechtgesteld was Joos Jansz., een 'oudt cranck man', hetgeen in Sommelsdijk nogal wat onrust veroorzaakte. Ondanks de repressie heeft de doperse gemeente zich ook hier kunnen handhaven want zij bestond nog steeds eind jaren '60.[482]
Van Goedereede wordt rond 1567 gemeld dat de wederdopers door de echtgenote van de baljuw worden ondersteund. Zowel de baljuw, de secretaris en hun gezinnen als *alii ex senatu* van die stad verzuimen de katholieke kerkdiensten, waar ze dan wèl heengingen wordt niet gezegd.[483] Begin 1568 wordt het stadsbestuur van Goedereede naar Den Haag ontboden om zich te verantwoorden omdat 'die oude catholicqe religye zeer weynich geacht ende dat dieselve aldaer gansch versmaet werdt.' Veel kinderen worden niet gedoopt en de ouders laten zich daartoe ook niet overhalen. Tegen de pastoor worden 'onwaerdighe stucken' bedreven 'soe dat hy ten laesten, hadde hy nyet in perickel zyns levens willen zyn, genoodicht soude geweest hebben hem van daer te vertrecken.'[484] Een plaats die eveneens als zeer ketters werd beschouwd was Bommenede, de Hollandse enclave binnen het Zeeuwse gebied.[485] Voor aanhangers van lutherse en doperse opvattingen op het eiland Schouwen was het een toevluchtsoord omdat deze plaats buiten het rechtsgebied van Beoosten Schelde viel. Nog in 1604 blijken er wederdopers te zijn.[486]

Maar hoe omvangrijk de aanhang van calvinistische en doperse ideeën was is evenwel bij benadering niet te zeggen.[487] Zeker is wel, en dat blijkt ook uit de eerder aangehaalde visitatieverslagen, dat de religieuze situatie van plaats tot plaats verschilde.

De religieuze situatie na 1572

Na de inname van Den Briel op 1 april 1572 verandert de religieuze situatie volledig en radicaal. Op 2 april en de dagen daarna worden in de stad zelf de kerken en kloosters geplunderd.[488] Voorzover zij zich niet aanpaste aan de nieuwe situatie stond voor de

481 Over hem: Knappert, *Opkomst en vestiging protestantisme*, 229; Van der Kooi, *De Wynberch des Heren*, 216-218, die tevens enkele bijzonderheden meedeelt over de vergeefse pogingen om beslag te leggen op het erfdeel in de nalatenschap van Lenaerts vader Bouwen te Sommelsdijk. Vader Bouwen had op tijd zijn zoon onterfd. De al eerder genoemde dooplijst van Lenaert Bouwens vermeldt geen inwoners uit Overflakkee, zie Vos, 'De dooplijst van Leenaert Bouwens'.

482 Rooze-Stouthamer, *Hervorming in Zeeland*, 300 en 436-437. In de bijlagen worden voor de periode 1566-1572 16 personen met name genoemd: *ibidem*, 526-528.

483 'Uxor balivi de Goeree dicitur Anabaptistis administrasse hac hieme bovem; in hoc oppidulo neque balivi cum familia, neque secretiarius cum familia neque alii ex senatu accessere ad S. concionem,' Van Vloten, 'Kerkelijke herinneringen', 262. Klaarblijkelijk gold ook hier wat Troost en Woltjer voor Brielle constateerden: noch de beeldenstorm, noch het protestantisme was het werk van (uitsluitend) het proletariaat, 'Brielle in hervormingstijd', 338.

484 SAGO, Archief voormalige gemeente Goedereede, inv. nr. 691.

485 Troost en Woltjer, 'Brielle in hervormingstijd', 291.

486 ACBr 6-7 april 1604.

487 Een soortgelijke conclusie voor Zeeland: Rooze-Stouthamer, *Hervorming in Zeeland*, 152.

488 Een aantal opvarenden van de geuzenschepen moest achterblijven om de schepen te 'bewaeren overmits de noordewint.' Eén van hen, Claes Hermansz. van Sescamp, kwam pas zes dagen na de inname in Brielle 'toe de kercken all gesmeeten waeren' (uit het in Amsterdam afgenomen verhoor na zijn gevangenneming), Klok, *Brielle. Stad der Watergeuzen*, 41.

geestelijkheid in de stad en op het omringende platteland geen andere mogelijkheid open dan elders een goed heenkomen te zoeken. Zo kwamen de zusters van het Clarissenklooster in Antwerpen terecht.[489] Een aantal Brielse kloosterbroeders zou naar Delft zijn getrokken, waar ze het overigens ook niet lang hebben kunnen volhouden.[490] Hoe riskant het was thuis te blijven of zich weer op het eiland als rooms geestelijke te vertonen ondervonden de Brielse kanunnik Berwout Jansz. en de Nieuw-Helvoetse pastoor Henricus Bogardus. Eerstgenoemde werd op 7 april van zijn bed gelicht en zonder vorm van proces opgehangen. Bogardus had daarentegen aanvankelijk de wijk genomen maar op Goede Vrijdag, 4 april, was hij met een bootje de Maas overgestoken en vond hij het kennelijk veilig genoeg om weer op Voorne voet aan wal te zetten. Op Paaszondag droeg hij zelfs in zijn eigen parochie de mis op. Toen hij uit de kerk kwam werd hij verraden door 'eenige sijner boeren', waarna hij door de Geuzen werd 'op een beest geset' en naar Brielle overgebracht. Daar werd hij een dag later, op 7 april, voor Lumey gedaagd die hem, na een schijnproces en de nodige martelingen, naar de galg verwees.[491]
Na de mislukte poging van Bossu, *nota bene* in gezelschap van zijn neef, de heer van Heenvliet Maximiliaan van Cruyningen, om Brielle op 6 april te heroveren konden de Geuzen Brielle en het eiland Voorne gebruiken als uitvalsbasis voor de verdere uitbreiding van de Opstand.[492] Daarbij moesten natuurlijk met name de kerkgebouwen het ontgelden. In verband met de verdediging van de stad tegen de Spanjaarden waren de parochiekerken van Nieuwland en Rugge al in brand gestoken en gesloopt;[493] het Regulierenklooster van Rugge had hetzelfde lot ondergaan. Van de plaatselijke magistraten in de dorpen werd een nieuwe eed afgenomen. Volgens een 17e-eeuwse katholieke bron zijn de Geuzen al snel na de inname van Den Briel Overflakkee binnengevallen en hebben daar alle pastoors, niet één uitgezonderd, verdreven.[494] In Sommelsdijk, Dirksland en andere dorpen zouden de kerken zijn geplunderd. Het verhaal ging dat de voltallige magistraat van Goedereede per schip naar Brouwershaven was gevlucht, terwijl ook de pastoor van Goedereede, Jacob Doens, zich uit de voeten maakte.[495] Op 21 april kwamen de Geuzen 'met thien scepen, wel versien van crygsvolk, over den stroom van Grevelingen naar Brouwershaven, spolieerende ende raserende alle de kercken van Oost-duvelant, Dreysschoren ende Bommenede'.[496] Eind mei, begin juni was het eiland Tholen aan de

489 Breidfeldt, Silverius, 'De Clarissen van Brielle', 17. De Brielse priester Adriaen Terling deelt in zijn kroniek mee dat hij in 1572 uit Voorne vertrok, NA, Handschriften derde afdeling, inv. nr. 774, 100.

490 Jaanus, *Hervormd Delft*, 30; hij spreekt over 'minorieten'. In Brielle is echter niets bekend over een minorietenklooster.

491 Het gehele relaas bij Opmeer, *Martelaarsboek*, 11-15.

492 Over de strijd tussen geuzen en Spanjaarden in de jaren tot 1575 ten noorden van de Maasmond, met alle ellende van dien voor de bevolking van onder meer Vlaardingen en Maassluis, zie Brouwer en Vellekoop, *Spaans benauwd*. Over de deelname van Maximiliaan van Cruyningen: 't Hart, *Heerlijkheid Heenvliet*, 144.

493 In 1573 gaf de Brielse regering een ieder de vrijheid om van hetgeen er van het regulierenklooster te Rugge was blijven staan weg te nemen wat van zijn gading was, De Jager, 'Bijdrage geschiedenis klooster Rugge', 3.

494 De Geuzen 'simul insulam praedictam invasere eodem statim anno et pastores omnes ejecerunt, nullo relicto', Kleijntjens, 'Oude-Tonge', 355.

495 Rooze-Stouthamer, *Opmaat tot de Opstand*, 157. Boers meldt dat de baljuw, die 'der spaansche zijde' was toegedaan, naar Brussel vluchtte, de burgemeester Jan de Backer die hem vergezelde belandde in de gevangenis en werd daar vermoord, Boers, *Beschrijving Goedereede en Overflakkee*, 97. Volgens Van Alkemade, Van der Schelling, *Beschrijving van de stad Brielle,* 1:170, zou hij 'de Roomsche kerk verlaten, en de Hervormde Leer gepredikt' hebben.

496 Lommel, A. van, 'De kerksieraden te Bommenede', 446; Rooze-Stouthamer, *Opmaat tot de Opstand*, 157.

beurt. Kerken werden beroofd, huizen geplunderd en boerderijen in brand gestoken.[497] Het absolute dieptepunt in het optreden van de Geuzen ten opzichte van de katholieke geestelijkheid was wel het ombrengen van de 19 martelaren van Gorinchem op 9 juli 1572. Het drama vond plaats in een nog overgebleven bouwvallige turfschuur behorend bij het enkele maanden eerder vernietigde klooster in Rugge. Behalve 11 franciscanen uit Gorinchem behoorden daar ook een aantal seculiere geestelijken bij waaronder de pastoor van Heinenoord, Andries Wouters, en de pastoor en kapelaan van Monster, Adriaan van Hilvarenbeek en Jacques Lacops en voorts de oorspronkelijk uit het klooster Rugge afkomstige augustijn Jan van Oisterwijk.[498] Eén van hun twee ondervragers in Den Briel was de ons reeds bekende ex-kapelaan Andries Cornelisz.[499]

Het lijdt geen twijfel dat onder de fanatieke leiding van Lumey het katholicisme in materieel en in personeel opzicht in enkele maanden tijd op deze eilanden zo goed als volledig is weggevaagd. Hoe de bevolking daarop reageerde is niet of nauwelijks bekend; er zijn geluiden dat het optreden van de Geuzen groot ongenoegen onder de inwoners teweeg bracht, mede omdat zij ook dezen niet ontzagen.[500] Zo had Maerten Cornelisz. uit Heenvliet, een pachter van de heerlijke visserij aldaar, maar bitter weinig reden om zich te verheugen over de komst en daarna de overwinning van de 'graeff van der Merck': de man leed grote schade omdat plunderende Geuzen zijn fuiken en netten afnamen, in stukken sneden en hem zo bijna een jaar lang van zijn broodwinning beroofden.[501] Dergelijke gegevens zijn schaars, maar vast staat wel dat de inwoners, nog midden in de nasleep van de Allerheiligenvloed verkerend en zo rond 1573/1574 ook nog eens geplaagd door de pest, zwaar gebukt gingen onder het oorlogsgeweld. Zuidelijk van de regio brachten de pogingen van de Spanjaarden om het eiland Schouwen te veroveren eveneens de nodige onrust met zich mee. En niet alleen de Spaanse overheerser maar ook de nieuwe bevrijders kostten geld. Of de machthebber nu Alva of Lumey heet, het opbrengen van belastingen en op het grondgebruik drukkende lasten is nooit populair. Op 1 augustus 1572 trekt ontvanger Allaert van Honcop vanuit Brielle het land van Voorne en Putten in 'met eenen man die de lantluyden kende' om de pachten van de geannoteerde (in feite geconfisqueerde) goederen te innen.[502] Uit het feit dat hij twee soldaten meekreeg leiden we af dat hij niet op een warme ontvangst bij de bevolking rekende. Maar Lumey zat te springen om geld. In de rekening en verantwoording noteert Van Honcop dat 'die gecommitteerde van de voors. grave van den Marcke zeere presseerden om gelt t'ontfanghen,' ja dat hij

497 Rooze-Stouthamer, *Opmaat tot de Opstand*, 184.

498 Een uitgebreid hagiografisch relaas verscheen in 1604 in Antwerpen door Guilelmus Estius, *Waerachtige historie van de martelaers van Gorcom*, een Nederlandse vertaling van *Historiae martyrum Gorcomiensium* (Douai, 1603).

499 Estius typeert hem 'wat gheleerder maer niet vele wijser' dan zijn mede-ondervrager en tekent hem als een opportunist, een 'licht-veerdighe mensche', die 'om in gheen perijckel te vallen heeft met eenen nieuwen Prince een nieuwe religie aenveerdt ende heeft hemselven ghepresenteert tot eenen predicant deser nieuwer secten, bereedt die nieuwe gasten onderdanigh te zijn', Estius, *Waerachtige historie*, 188-189. We zagen echter dat Cornelisz. al vele jaren eerder protestantse opvattingen er op nahield.

500 Troost en Woltjer, 'Brielle in Hervormingstijd', 352, noot 204. Een genuanceerde karakterisering van de watergeuzen bij De Meij, *De watergeuzen*, 175-180, die vindt dat de watergeuzen te veel zijn beoordeeld naar het woeden van Lumey tegen Hollandse priesters in 1572. Woltjer heeft de indruk dat de watergeuzen in Friesland na 1572 nog maar weinig steun en sympathie vonden, Woltjer, *Friesland in Hervormingstijd*, 227-228.

501 't Hart, *Heerlijkheid Heenvliet*, 145-146.

502 NA, Rekenkamer ter Auditie, inv. nr. 4590, fol. 32-32v.

door Lumey's plaatsvervangers, werd 'gequelt (…) om gelt te hebben' om aan het eind ervan te verzuchten dat het innen van de pachten met 'grote moyte ende arbeit is geweest met pericule van zynen lyve ende grooten ondanck van vele mensschen.'[503] Nog een klein tipje van de sluier over de gezindheid van de bevolking wordt opgetild als hij schrijft dat het nogal wat moeite kostte 'om uut d'eene ende d'andere in 't secreet te vernemen de goeden die confiscabel zouden zyn.'[504]

In 1573 moest heel Voorne geld opbrengen voor de ruiters die onder bevel van jonker Willem van Dorp stonden.[505] De inwoners van Overflakkee moesten meebetalen voor de versterking van Brielle.[506] In juli 1574 wordt Overflakkee verzocht 100 man te leveren voor de fortificatie van Bommenede.[507] Het jaar daarop moeten er fortificaties worden aangelegd op het eiland en de bevolking moet dulden dat er troepen op het eiland worden gelegerd op gezag van Oranje.[508] De onrust wordt geïllustreerd door allerlei geruchten die de ronde doen. Het strategisch belangrijke Ooltgensplaat was in handen van de geuzen die daarmee de scheepvaart tussen Holland en Zeeland konden beheersen. Maar de geruchten gaan dat Ooltgensplaat weer Spaans en Brielle weer 'an des conincks sijde' is.[509] Die geruchten zijn niet waar, maar wel moeten vanwege de dreiging van de Spanjaarden, die Schouwen zijn binnen gevallen, in oktober 1575 de dijken rond Den Briel worden doorstoken ter bescherming van de stad.[510] De Spaanse dreiging is immers reëel: op 30 oktober valt Bommenede en begint er een langdurig beleg van Zierikzee. Sommige Briellenaren wordt de grond al te heet onder de voeten en ze maken dat ze in Delft komen.[511] Het is inderdaad de opzet om, als Schouwen eenmaal weer in Spaanse handen is, van daaruit een aanval op Holland te ondernemen. De ontvanger van de kerkegoederen van Overflakkee, Joost Augustijnsz., klaagt in zijn verantwoording over het jaar 1576 dat hij de verantwoorde ontvangsten met veel moeite (en kosten) heeft kunnen innen aangezien de

> 'huysluyden door de groote lasten van 't houden van den soldaeten [als oock] van groote extraordinar[es] geschot hoe langer hoe meerder [verarmen] ende [verachteren] want, doordien de Spangaerden in Dircxlant gecomen zynde, is onse geuzen[leger] commen leggen in 't eylant van Overflacquee ende bysonder in 't quartier van Dircxlant, alwaer de meeste pachters woonen, waerdoor den huysluyden in den gront bedorven worden

503 Ibidem, fol. 32v, 33 en 35-35v. Nog in augustus werd Van Honcop gelast om 'te doen maeyen drie gemeeten boonen staende te Rugge' en die te bergen 'in 't logement van myn heere die grave'. Daarna ondernam hij nog meer tochten over het gebied rond Brielle om 'te manen die lantluyden doer gebreck van gelde', ibidem fol. 33v.

504 Hetzelfde overkwam de ontvanger van de geannoteerde goederen De Gadifer die de Hoekse Waard rondreisde, zie Nobel, *Besturen op het Hollandse platteland*, 139-140 die exact hetzelfde beeld schetst.

505 Klok, *Voorne en Putten*, 158.

506 Correspondentie van Willem van Oranje, brief nr. 6846, 13 juni 1573 aan de bestuurders op Overflakkee.

507 Correspondentie van Willem van Oranje, brief nr. 3543, 18 juli 1574 aan de bestuurders op Overflakkee.

508 Correspondentie van Willem van Oranje, brief nr. 1935, 15 juni 1575 en nr. 10683, tussen 23 en 26 juli 1575 aan de inwoners op Overflakkee.

509 Rooze-Stouthamer, *Opmaat tot de Opstand*, 157. Het geruchtencircuit: Van Eeghen (ed.), *Dagboek Wouter Jacobsz.*, 523.

510 Correspondentie van Willem van Oranje, brief nr. 2052, 1 okt. 1573 aan de heemraden van Voorne. In oktober 1575 vernam Wouter Jacobsz. het bericht dat de Spaanse troepen voor Brielle in het land van Voorne lagen, Van Eeghen (ed.) *Dagboek Wouter Jacobsz.*, 535.

511 Van Eeghen (ed.), *Dagboek Wouter Jacobsz.*, 539.

ende oversulcx veele van hen den landen verlieten ende uuyten eylande vertrocken (…)'.[512]

De met de verovering van Den Briel in april 1572 ingeluide periode van onrust in deze streken eindigde eigenlijk pas eind 1576 toen de Spanjaarden naar Vlaanderen en Brabant trokken om daar te gaan muiten. Met het ontzet van Leiden in oktober 1574 was het aan de noordkant van de Maas al wat rustiger geworden. De frontlinies kwamen wat verder weg te liggen van Voorne, het oorspronkelijke bruggehoofd van de Opstand. Niet zonder opluchting schreef Aegidius Johannis uit Brielle dat 'naerdien die viandt door Gods genade van ons te rugge ofgeweecken is (…) daerom hier bij ons meerder vrijheyt is om te wonen.'[513] De rust was wel betrekkelijk: nog in 1579 beraamden de Spanjaarden een (mislukte) aanslag op Den Briel.[514]

Temidden van al die rampspoed wordt in het kerkelijk leven zo goed en zo kwaad als het gaat de reformatie doorgevoerd. In Brielle komt in 1572 de calvinistische gemeente weer in de openbaarheid. In de loop van 1572 en 1573 doen de eerste predikanten in de omgeving van Brielle hun intrede, zoals in Heenvliet en Geervliet. Het verbod van de Staten van Holland op de uitoefening van de katholieke eredienst in april 1573 bezegelde het einde van de katholieke kerk als legaal instituut. En in 1574 begint de classis haar werk; vanaf dat moment kon het voorbereidende organisatorische werk van de calvinisten in Wezel en Emden vruchten gaan afwerpen.
De uiterlijke (en in de beginfase gewelddadige) dekatholisering van de samenleving hield allesbehalve in dat de bevolking na 1572 in groten getale overging naar de gereformeerde kerk. Woltjer schetste in zijn *Friesland in Hervormingstijd* scherp de contouren voor Friesland rond 1572: ter rechterzijde een kleine groep aan de kant van de contra-reformatie en ter linkerzijde een kleine groep strijdbare protestanten en daar tussenin de grote meerderheid, afkerig van de contra-reformatie en de daarbij behorende repressie maar ook weinig op hebbend met het militante protestantisme. Dat is het kerkelijke beeld. Politiek gezien ziet Woltjer aan de rechterzijde de koningsgezinden en links de sympathisanten van de opstand en daar tussen in de meerderheid tussen deze twee uitersten in.[515] Met alle nuanceverschillen met Friesland moet dit raster goed toepasbaar zijn op de regio rond Brielle. Onverschilligheid ten opzichte van de oude kerk was, zo is hiervoor al gebleken, ruimschoots aanwezig; al dan niet vage sympathieën voor het protestantisme[516] waren er ook al een halve eeuw, maar een zeer brede heterogene middengroep, die de meerderheid van de bevolking uitmaakte, koos daarmee nog niet overtuigd voor het protestantisme, laat staan voor het calvinisme.
Troost en Woltjer concluderen dat er rond 1566 op Voorne naast de katholieke kerk twee groepen dissenters zijn waar te nemen: de wederdopers en 'de in 1566 ontstane

512 NA, Rekenkamer ter Auditie, inv. nr. 4601A, fol. 50-50v. Door vocht is de passage deels moeilijk leesbaar, soms geheel onleesbaar; wat tussen vierkante haken staat is een gissing. In de rekening over 1577 wordt de klacht nog eens herhaald: 'overmits de lantluyden door 't leger, in den voerleden jaer in 't eylant gelegen hebbende, den huysluyden in den grondt bedorven zyn geworden, waerdoer oeck veel huysluyden uuyten eylanden vertrocken waren (…).', NA, Rekenkamer ter Auditie, inv. nr. 4601B, fol. 50.

513 In een brief op 18 jan. 1577 aan zijn ambtsbroeders in Emden, Jansen en Toorenenbergen (ed.), *Brieven* (Emden en Delft), 23-24.

514 Van Alkemade en Van der Schelling, *Beschrijving van de stad Brielle*, 1:132-133.

515 Woltjer, *Friesland in Hervormingstijd*, 238.

516 Hier gemakshalve gebruikt als verzamelterm.

protestantse, vrij duidelijk calvinistische gemeente' in Brielle.[517] Maar daarnaast was er een brede middengroep die weliswaar nog wel binnen de oude kerk waren gebleven maar waarvan de opvattingen 'verre van orthodox katholiek' waren. Nu de katholieke kerk was weggevallen was de grote uitdaging nu voor zowel de wederdopers als de calvinisten om de 'hearts and minds' van die omvangrijke middengroep te winnen. Dat bleek al problematisch genoeg, niet alleen tijdens maar ook na de onrustige tijden van oorlogvoering, ziekten, overstromingen en economische tegenslagen. Een bestaande kerk vernietigen is één ding, een vernieuwde kerk weer opbouwen een tweede.

Om te beginnen zag de gereformeerde kerk zich voor de bijna onmogelijke opgave geplaatst de nieuwe leer bij een bevolking ingang te doen vinden die in meerderheid op zijn best maar matig geïnteresseerd was. Daarbij kon de lat niet al te hoog gelegd worden. Op de Dordtse synode in 1574 stelde de classis Brielle al dat de 'Palsgraefsche' (lees: Heidelbergse) catechismus niet alleen bij kinderen maar ook bij de ouderen het begrip te boven ging. Opdat ook die laatsten tot 'een recht verstandt der christelicker religie mochten comen' werd in de classis in plaats van de 'Heidelberger' 'nae gelegentheyt des volcks' gebruik gemaakt van het veel eenvoudigere en beknoptere (het bevatte slechts 41 vragen) boekje van Martinus Micron: *Een corte ondersoeckinghe des gheloofs*.[518]

Niet alleen de reformatie van de leer maar ook die van het leven had van meet af aan de aandacht van de predikanten. Op 15 december 1573 schrijven Johannes Miggrodius, predikant in Veere, en Johannes Gerobulus, toen predikant in Vlissingen, in een brief aan de Delftse predikant Arent Cornelisz. in relatie tot het Voornse gebied over een 'nader reformatie' (deze term, klaarblijkelijk een vertaling van *reformatio exactior*, komt uit een aantekening op de achterkant van die brief).[519] In dat licht valt ook de instructie voor de afgevaardigden van de classis Brielle naar de synode van Dordrecht in 1574 te zien, waarin wordt gezegd dat men veel kerken 'daer den dienst des Woordts noodich is woest vindt leggen, waerdoor alle vervremdinge van godsdyenst, godloosicheyt ende vleyschelicke wulpsheit is wassende.'[520] Wat het laatste betreft: de *casus matrimoniales* die door de classis aan de synode werden voorgelegd en in de eerste classicale vergaderingen ter sprake kwamen illustreren het morele peil van tenminste een deel van de bevolking. En wat het godsdienstige aangaat: als Mooij stelt dat aan het eind van de 16e en het begin van de 17e eeuw bij de bevolking in Bergen op Zoom 'een zeker gebrek aan eerbied voor het kerkelijke' kan worden geconstateerd, dan gaat dat met alle waarschijnlijkheid ook op voor de bevolking binnen het gebied van de classis Brielle. De tijdgenoten, aldus Mooij, spraken van 'een algemene normvervaging onder burgers en militairen als gevolg van de oorlogssituatie' en hij vervolgt:

> 'Daarnaast moet de ontwijding van kerken en kapellen, schending van relieken, heilige vaten en andere religieuze voorwerpen en vernedering van seculiere geestelijke

517 Troost en Woltjer, 'Brielle in Hervormingstijd', 341-342.

518 Rutgers, *Acta*, 196. De volledige titel van het boekje van Martinus Micron: *Een corte ondersoeckinghe des gheloofs over die ghene die hen totter Ghemeynte begheven willen*, verschenen 1553, herdrukken tot laat in de 17e eeuw. Het boekje is ook wel aan à Lasco toegeschreven, Knappert, *Ontstaan en vestiging protestantisme*, 297.

519 Dit 'vroege' gebruik van de term 'nadere reformatie' (*reformatio exactior*) sluit naadloos aan bij wat Van Lieburg recentelijk schreef over de nadere reformatie: niet een door Willem Teellinck 'geïnitieerde beweging maar als een gemeenschappelijk project dat door gereformeerden rond 1576 was aangevangen', Van Lieburg, *Een eiland na de Reformatie*, 308.

520 Rutgers, *Acta*, 197.

en religieuzen bij grote delen van de bevolking de eerbied voor het kerkelijke tot een minimum hebben teruggebracht.'[521]

Wat hier over Bergen op Zoom wordt gezegd sluit vermoedelijk naadloos aan op de situatie in Voorne en Putten in de eerste decennia na 1572.[522]

Eén ding is zeker: van de katholieke kerk hadden de gereformeerden geen last meer; haar rol was geheel uitgespeeld. In dat verband is het veelzeggend dat in de classis Brielle niet of nauwelijks wordt gesproken over katholieke activiteiten. In de gehele periode 1574-1623 komt het woord 'paap' zegge en schrijve drie keer in de classicale acta voor: één keer ingeval van een vrouw in Simonshaven die door een 'pape' was getrouwd; de andere twee keren betreft het 'papen' uit West-Brabant die vanuit Oostflakkee wellicht nog wat aanhangers trokken. De stereotiepe 'paepsche stoutigheden' komen in deze regio nauwelijks voor. In 1585 is in de resoluties van de Staten van Holland bij uitzondering sprake van een 'seeckere paep' die zich op Overflakkee 'vervordert heeft secretelijck misse te houden, ter presentie ende ten huyse van' particulieren.[523]De Kok stelt dat rond 1650 de Zuid-Hollandse eilanden (in tegenstelling tot vele andere delen van het Hollandse platteland) praktisch volledig voor de Katholieke Kerk waren verloren. In 1635 wordt voor Brielle en het omliggende Voorne nog een aantal van 1200 communicanten genoemd (ca. 6% van de bevolking), een aantal waarvan een kleine dertig jaar later (1662) er nog maar 20 over zijn.[524] Volgens andere geluiden hebben zelfs de laatste aanhangers van de oude religie rond 1620 Brielle verlaten; pas veel later, rond 1660, zouden zich weer enkele katholieken in deze omgeving vestigen.[525] Het enige wat we op basis van het voorgaande kunnen vermoeden is dat tussen 1572 en 1620 de dekatholisering van de bevolking zich hier sneller dan elders in Holland heeft voltrokken en hier radicaler is geweest.[526]
Op Overflakkee is ongetwijfeld een (klein) deel van de bevolking de oude roomse kerk trouw gebleven. Met name in en rond Oude-Tonge is er wat betreft de katholieke aanhang sprake van continuïteit; het ligt voor de hand een samenhang met de katholieke ambachtsheren van Grijsoord te veronderstellen. Rond 1640 wordt in Oude-Tonge een Jezuïetenstatie in het leven geroepen. In de stad Goedereede was in 1638 geen katholiek meer te vinden[527] en dat zal zeker wel voor het hele eiland Westvoorne ('grondig geprotestantiseerd'[528] volgens Rogier) hebben gegolden. De laatste pastoor van Ouddorp,

521 Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten*, 362.
522 Voorbeelden van gewelddadigheden in Heenvliet: 't Hart, *Heerlijkheid Heenvliet*, 163-168.
523 Resoluties Staten van Holland, 24 apr. 1585. Het gaat hier met zekerheid om dezelfde priester (Willem de Lange) waarover op de particuliere synode te Gouda in 1601 wordt gesproken 'die eertyts tot Dordrecht, Oudetonghe ende elders meer is uutgeseijt geweest' en zich toen in Oegstgeest ophield, Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* III, 167. Zijn verhoren: Van Lommel, 'Guilielmus de Lange', 119-128.
524 De Kok, *Nederland op de breuklijn,* 187.
525 Margry, 'De creatie van heilige ruimten', 255-256. Een rapportage uit 1617 meldt dat er in Brielle geen priester is en nauwelijks nog een katholiek ('vix ullus ibi civis Catholicus'), Brom (ed.), 'Verslag over de Hollandsche missie ten jare 1617', 465.
526 Vgl. hiermee het rapport van een in opdracht van de Staten van Utrecht in 1593 uitgevoerde visitatie van de kerkelijke situatie op het platteland van Utrecht. Vele pastoors waren nog in functie, veel kosters waren nog rooms-katholiek gebleven en er was nog nauwelijks gereformeerd onderwijs. Voor een impressie van het rapport: De Booy, *Weldaet der scholen*, 5-12.
527 Hoogland (ed.), 'Descriptio status', 210: 'In oppido Goerea (…) nulli jam, quod scitur, reperiuntur Catholici'.
528 Rogier, *Geschiedenis van het katholicisme*, 787.

Christoffel Ariensz., wordt nog in 1590 betaald uit de inkomsten van de pastoriegoederen in Ouddorp; in hoeverre hij nog (clandestien) als zielzorger actief is geweest is niet bekend.[529] Maar het feit dat hij tijdens de heksenprocessen te Goedereede rond 1585 nog betrokken werd bij het verhoor van één van de verdachten, zou er op kunnen wijzen dat hij nog een zekere rol speelde in de Ouddorpse samenleving.[530]
Het einde van de katholieke kerk in Holland maakte ook niet meteen een eind aan de gehechtheid aan de rites en gebruiken van de oude kerk. Het afschaffen van die oude tradities stond wel bovenaan op het verlanglijstje van de calvinisten. Al tijdens de eerste vergadering besloot de classis dat geen lijkdiensten meer mochten worden gehouden; er wordt later ook niet of nauwelijks meer op teruggekomen.[531] De synode van Dordrecht van 1574 keerde zich ook tegen het klokluiden tijdens begrafenissen; de classis Brielle heeft slechts één keer de baljuws gevraagd 'het luijden te besorgen'.[532] De meeste kerkelijke feestdagen behoorden evenzeer tot het verleden, maar het afschaffen van het kerstfeest is uiteindelijk niet gelukt. Omdat men binnen de classis daarin niet één lijn trok bepaalde de classis in 1586 dat op de tweede paas- en pinksterdag en op kerstdag zou worden gepreekt maar niet op het feest der besnijdenis (1 januari) en op hemelvaartsdag.[533]
Maar in diezelfde vergadering staat de schuldbekentenis van Franciscus Borluyt, predikant in Middelharnis opgetekend. Hij bediende onder meer de huisdoop, had op de preekstoel over reliquien gesproken 'sonder wederlech' en had 'met den lijken gaende, een cruus op die kiste makende, die eerste schoppe aerde' ingeworpen.[534] Hoewel het in de classicale acta daarbij blijft levert het toch een aardig inkijkje op in het voortbestaan van traditionele gebruiken. Zijn voorganger Ajax Westerwold valt, zoals we verderop zullen zien, nog minder als een volbloed calvinist te beschouwen. Ook katholieke datumaanduidingen komen we incidenteel nog wel tegen in de acta zoals halfvasten (ongeveer op de helft van de vastentijd), St. Jacobsdag (25 juli), Bamis (1 oktober) en Allerheiligen (1 november).[535] In 1577 worden in Korendijk zelfs de altaren hersteld. Aegidius Johannis, die het uit betrouwbare bron had vernomen, is bang dat 'dusdanige werkenge een groot beroerte souden maeken in den landen ende naegevolget souden worden.' Zijn vrees dienaangaande moet gebaseerd zijn op een realistische inschatting van de gezindheid van de bevolking op het platteland.[536]

Had de gereformeerde kerk in deze streken van de katholieke kerk als instituut eigenlijk niets meer te duchten, anders lag dat met de wederdopers. Over het algemeen komt de verhouding tot de wederdopers in de classis Brielle overeen met het algemene beeld in

529 NA, Rekenkamer ter auditie, inv. 4660, fol.30. Rond 1600 blijkt hij overleden te zijn, SAVPR, Stadsarchief Brielle, inv. nr. 1386, fol. 66.
530 Rollin Couquerque, 'Heksenprocessen te Goedereede' II, 332 en 356.
531 ACBr 19 apr. 1574. Pas in 1622 zullen twee leden van de classis de overheid van Nieuw-Helvoet en Rockanje aanspreken 'om te weeren sekere abuisen nopende de begravinge der dooden onder de predicatie', ACBr 26 apr. 1622. Anders in bijv. de classis Dordrecht, Elliott, *Protestantization*, 473-474.
532 Rutgers, *Acta*, 142. Ook latere synodes spraken zich in dezelfde zin uit, bijv. de synode van Dordrecht in 1578, Rutgers, *Acta*, 249.
533 ACBr 22 sept. 1586.
534 In het naburige Sommelsdijk bleef rond diezelfde tijd het katholieke karakter van de rederijkerij nog steeds bewaard, Van Boheemen en Van der Heijden, *Met minnen versaemt*, 65-67.
535 Bijv. in ACBr 29 sept. 1578, 12 sept. 1605, 19 apr. 1574, 25 aug. 1598. Nog tot 1800 worden dergelijke datumaanduidingen in Heenvliet gehanteerd, 't Hart, *Heeerlijkheid Heenvliet*, 154.
536 Brief van Aegidius aan Arent Cornelisz. van 25 mrt. 1577, GAD, AHG Delft, inv. nr. 43.

de Noordelijke Nederlanden. Ondanks de repressie in de jaren zestig zijn zij in staat gebleken zich op diverse plaatsen te handhaven zoals in Zwartewaal, Middelharnis, Ooltgensplaat en ook op Westvoorne. Zo'n 40 jaar later nog, in 1608, schreef Donteclock, jarenlang predikant in de classis Brielle, dat de 'mennonisten ofte wederdooperen (…) in grooten ghetale hier te lande zijn.[537] In de classis Dordrecht groeide het doperdom tot in het begin van de 17e eeuw; in de classis Delft lijkt de aantrekkingskracht van de dopers dan juist wat te tanen.[538] In de classis Edam was het vooral de verdeeldheid in eigen kring die de werfkracht van de doopsgezinde richting aantastte, zodat zij wel als een concurrent maar niet als een bedreiging werd aangevoeld.[539]
Na 1572 waren zij geleidelijk aan in de positie van een gedulde minderheid terecht gekomen maar dat hadden zij vooral aan de overheid te danken. Al meteen in 1574 vraagt de classis op de synode in Dordrecht advies

> 'hoe dat men alderbest de secte der wederdooperen sal wederstaen. Want tot het gehoor des godlicken woordts en comen sy nyet, ende aen 't disputeren en can men se nyet crygen. Hierentusschen soe kruypt haer valsche leere als de kancker, want behalven dat het dorp van Swartewael den meesten hoop die secte toegedaen is, soe neemt se toe van daer krupende door het gansche landt van Voorn, ende dat in de voorneemste dorpen als in Heenvliedt, Suydtlandt ende Abbenbrouck etc., iae dat men in sommige dorpen gansch gheen kinderen en doopt.'[540]

Uit deze formulering, waar geen woord Frans bij is, blijkt dat de classis nogal bevreesd was voor deze nogal ongrijpbare (want: 'aen 't disputeren en can men se nyet crygen') concurrenten op de religieuze markt. Als Florentius Gerardi een paar jaar later wil vertrekken uit Zwartewaal voert hij aan dat 's zondags niet meer dan zes of zeven kerkgangers onder zijn gehoor komen en degenen die komen worden op straat door de mennonisten bespot.[541] De classis Rotterdam besluit in oktober 1580 contact te leggen met de classes Brielle en Den Haag om gezamenlijk bij Oranje aan te dringen op het verbannen van de dopers uit Holland.[542] In de acta van de classis Brielle is er niets van terug te vinden maar het tekent de beduchtheid van de calvinisten voor de dopers.
Klachten zijn er ook over het feit dat de dopers zelf huwelijken sluiten.[543] In Ooltgensplaat staan in de periode 1584-1621 tenminste tien huwelijken in de proclamatieboeken vermeld die 'voor haerlieder gemeente menniste' zijn gesloten.[544]
Opmerkelijk is de situatie in Spijkenisse. In 1629 klaagt de predikant dat de schepenen collega's proberen te krijgen 'van roomse of wederdoopsche dwalinge.[545] Wederdopers zag men niet vaak in de schepenbank maar in Spijkenisse was men dat kennelijk toch al lang gewend, mogelijk door gebrek aan geschikte kandidaten van calvinistischen huize. Als in 1591 Johannes Tayus wegens zijn vertrek uit Zuidland een attestatie vraagt, wordt

537 Geciteerd door Abels en Wouters, *Nieuw en ongezien* I, 243. Op Texel liet zich na 1572 evenmin 'de vitaliteit van de doperse stroming (…) onderdrukken', Van der Kooi, *De Wynberch des Heren*, 303.
538 Elliott, *Protestantization*, 254-264; Abels en Wouters, *Nieuw en ongezien* I, 244; *ibidem* II, 157.
539 Geudeke, *Classis Edam*, 402.
540 Rutgers, *Acta*, 196.
541 ACBr 18 juni 1576.
542 Ten Boom, *De Reformatie in Rotterdam*, 179; Bouterse (ed.), *Classicale acta Rotterdam en Schieland*, 13 (31 okt. 1580).
543 ACBr 28 juli 1597,
544 Zie Vervloet (ed.), *Omgeroepen van de pui te Ooltgensplaat*, 9-32 passim.
545 Geciteerd bij Stuve, *Krupende door het land van Voorne*, 54.

hem onder meer voor de voeten geworpen dat hij heeft 'gesoliciteert voor eenige mennoniten, die als schepenen in Spijkenisse waeren gestelt.'[546]
De dopers wisten zich dus niet alleen te handhaven, er ging ook werfkracht van hen uit. Meer dan eens komen er gevallen van het 'allenskens vervallen' tot de wederdopers ter sprake, zoals bij Spijkenisse, Heenvliet, Middelharnis, Bommenede (het betreft hier zelfs een ouderling), nog eens Heenvliet en Middelharnis ('somige'), Zuidland en nogmaals Spijkenisse ('hellende na de mennoniten').[547] In Goedereede waren er twee waarvan

> 'de eene de zinnen niet wel vast hebbende, de dwalinge der wederdoopers wel metten monde verwierp, dan niettemin haere predicatie frequenteerde, d'ander daerentegen strenge voor de wederdoopers dwalinge ende tegen de waerheyt was strydende.'[548]

De tweede vrouw blijkt later een zekere Wybe Claes te zijn; zij lastert niet alleen de gereformeerde leer maar probeert ook anderen over te halen.[549] Het beleid was dat zolang er geen herdoop had plaatsgevonden de kerkenraad bleef vermanen, ging men over tot herdoop dan volgde 'met alle gevoechelycke middelen de excommunicatie'.
Maar behalve over genoemde Wybe heeft de Goereese predikant de Court ook meer algemene klachten over de 'mennoniten' op Westvoorne: ze noemen de magistraten 'duyvelsdienaers' en belasteren de gereformeerde religie. Hij vraagt of het niet mogelijk is dat de autoriteiten 'de lastermonden deser mennoniten wat inbinden ofte stoppen?'[550]
De classis stelt het inderdaad aan de orde bij de baljuw van Voorne en zijn leenmannen. Ook ds. Ridderus van Middelharnis moet met lede ogen aanzien dat 'de mennoniten tot Middelharnisse een huys gecocht hebben om daerin haren dienst openbaerlick te doen 't welck sy noyt voor desen soo openbaerlick gedaen hebben.'[551]
Een overgang van dopers naar de gereformeerden kwam ook wel voor zoals in Zuidland waarbij de classis aanraadde de betreffende vrouw voor de kerkenraad te laten komen en

> 'de wederdoopersche dwalinge aldaer sal laten versaecken ende sy sulcx doende met leedtwesen te thoonen over de voors. dwalinge ende belydenisse doende van de leere onser kercke, deselve bekennende te wesen de eenige ende waerachtige leere ter salicheyt. Dat sy, alsdan synde oprecht van handel ende wandel, mach totten gebruyck des avontmaels toegelaten werden.'[552]

Ook een predikant kon in een doperse reuk staan. De Dirkslandse magistraat werd door de classis aangeraden de aanstaande dominee Johannes Damman voorlopig bij provisie aan te stellen. Ondertussen moest hij nog maar een paar keer proponeren terwijl collega's in de buurt hem 'op eenige puncten de wederdooperen aengaende' aan de tand zouden gaan voelen.[553]

---

546 ACBr 11 mrt. 1591.
547 Resp. ACBr 19 okt. 1599, 7 okt. 1603, 7 en 8 apr. 1604, 9 juni 1604, 10 mei 1605, 29 apr. 1620, 23 juli 1620.
548 ACBr 6 apr. 1622.
549 ACBr 28 juni 1622.
550 ACBr 28 juni 1622.
551 ACBr 28 juni 1622.
552 ACBr 6 apr. 1622.
553 ACBr 28 okt. 1598. Op het direct daaraan voorafgaande examen blijkt dat de broeders 'wel wat grondiger antwoorde van hem verwacht hadden in de principaele stucken der religie'. Damman zou veel later rooms-katholiek worden.

Uiteraard kon een predikant ter plaatse een positieve of negatieve invloed hebben op de aantrekkingskracht van het doperdom. Toen Johannes Agricola van Heenvliet een beroep had gekregen van Noordwijk, drong de overheid er op aan dat Agricola pas zou mogen vertrekken als er een opvolger voor hem was 'deurdien dattet anders staet te duchten datter afbreuck in hare gemeente deur de wederdoopers sal geschieden.'[554] Aan de andere kant werd er tijdens het hooglopende conflict tussen ds. Rushius van Ouddorp enerzijds en de gemeente en de classis anderzijds geklaagd dat 'haere kercke dagelycks afnam ende datter veele den wederdooperen toevielen'.[555] Het roept de vraag op of de gewone kerkgangers zelf een grote afstand tussen de gereformeerde kerk en de doopsgezinden hebben beleefd. Mogelijk tekent Van Dam 60 jaar later een wat al te idyllisch plaatje over Ouddorp, maar het zal toch ook niet helemaal uit de lucht gegrepen zijn als hij, sprekend over de inwoners van datzelfde Ouddorp, meldt dat de mennisten en gereformeerde ingezetenen 'hebben met den anderen over het stuck van religie geen haet ofte twist, maer zijn metten anderen seer paisibel ende vreedtsaem in haer ommegangh.'[556]
Ds. Rushius wist met de dopers daarentegen wel raad: 'men behoorde tegen de Mennoniten niet te disputeren met monde of geschrifte, maer met galgen ende stroppen.' Het was geen wonder dat, zoals hierna nog zal blijken, hij met dit soort krasse taal de Ouddorpers tegen zich innam. En wat en hoe de classis ook dacht over wederdopers, dit ging te ver en het staat dan ook in de lijst met klachten 'aengaende syn ampt'.[557]

Moesten, zoals we eerder zagen, wat betreft de mate waarin het vroege protestantisme inmiddels aanhang had gekregen onder de bevolking, tal van detailvragen helaas onbeantwoord blijven, hetzelfde geldt voor de latere kwantitatieve ontwikkeling van het protestantisme en het katholicisme. In 1587 is het aantal gereformeerden in de Noordelijke Nederlanden op ten hoogste 10% geschat, inclusief het uit Vlaanderen afkomstige deel.[558] Ook al zou dit percentage voor Voorne en Putten aan de lage kant zijn, dan nog moeten we spreken over een procentueel grote middengroep van 'onbeslisten', een groep ook met diverse religieuze schakeringen tussen onverschillig enerzijds en op de rand van toetreding tot de publieke kerk anderzijds.[559] Lieten ze zich regelmatig in de zondagse kerkdiensten zien dan spreken we over de 'liefhebbers der waarheid'; in die groep lag het groeipotentieel van de gereformeerde kerk.
Over de kwantitatieve verhoudingen tussen de drie groepen: gereformeerden, dopers en katholieken valt echter nauwelijks iets met zekerheid te zeggen. Het enige dat we uit de acta kunnen halen is de toename van het aantal zelfstandige gemeenten (ofwel het aantal predikantsplaatsen) als grove maatstaf voor de calvinisering in deze streek.

554 ACBr 30 dec. 1619.
555 ACBr 24 mei 1622.
556 Van Dam, *Korte beschrijvinge van het eylandt Westvoorn*, 144.
557 ACBr 26 apr. 1622.
558 De Kok, *Nederland op de breuklijn*, 10-11.
559 De hier gebruikte term 'onbeslisten' is ontleend aan De Kok, die spreekt over de 'eliminatie van de onbeslisten': *ibidem* 49-66. Zie verder Groenveld, *Huisgenoten des geloofs*, 18-19, Duke, *Reformation and Revolt*, 200: 'Those estranged from the church were rarely 'Calvinists (...)'.

Tabel 8. Aantal gemeenten in de classis Brielle

Jaar (Ultimo)	*Aantal gemeenten*
1574	17
1575	18
1576	19
1584	20
1585	21
1591	22
1594	23
1595	24
1620	25

De eerste jaren is er een gestage groei in het aantal gemeenten; in de jaren 80 en 90 komen er nog een aantal bij waardoor aan het eind van de 16e eeuw het aantal gemeenten op 24 blijft staan. In 1620 komt daar Piershil bij als gevolg van een classicale herindeling. Men zou dus kunnen zeggen dat aan het eind van de 16e eeuw de 'organisatorische' opbouw voorlopig is voltooid.
De groei moest derhalve vanaf 1600 van het aantal leden in de gemeenten zelf komen. Ook hiervan geldt dat we bij gebrek aan gegevens niet kunnen nagaan of er inderdaad gemeentegroei is geweest. De acta laten het hoogstens bij kwalitatieve aanduidingen. Van de eerder genoemde Johannes Damman wordt, ondanks zijn niet zo sterke start, gezegd 'goede vruchten te doen'.[560] De kerkenraad van Nieuw-Helvoet wil in 1607 zijn predikant, Isebrandus van Byland, graag houden 'dewijlle hij groote vrucht deed'.[561] Ook Zuidland wil in 1620 zijn predikant Jacobus Florianus niet afstaan aan Scherpenisse 'die sy verclaerden by allen die van de gemeente lief ende waert te syn ende groote vrucht aldaer gedaen te hebben.'[562] Over Johannes Vossius vernemen we daarentegen dat zijn dienst in Spijkenisse slechts 'cleyne vruchten' opleverde.[563]

Maar hoe klein zijn eigenlijk die 'cleyne vruchten'? In dit specifieke geval kunnen we er zelfs een getal bij plaatsen want enkele jaren later, in april 1611, schrijft de opvolger van Vossius, David Thomasz. Boon, de leden van Spijkenisse op en hij komt (inclusief het predikantsechtpaar) op een totaal van 53 leden.[564] Afgezet tegen een bevolkingsomvang van 811 in 1622 is dat inderdaad een kleine gemeente waarbij wel toegegeven moet worden dat het optreden van Vossius niet altijd reclame voor de gereformeerden opleverde. Boon mocht al voor zijn eerste avondmaalsviering, dat 'in lange' niet gehouden was een 11 personen 'naer ondersoekinge des geloofs met bewillinge des kerckenraets tot het gebruijck des h. avondmaels' toelaten. In de loop van 1611 deden nog eens 7 respectievelijk 3 personen belijdenis.[565]
Dan is de prediking in Zwartewaal rijker gezegend geweest. Klaagde Florentius Gerardi in 1576 nog over een aantal toehoorders van meestal niet meer dan zes of zeven, de in 1602 aangetreden Zwartewaalse predikant Jan Hendricksz. was in februari 1611 in

560 ACBr 4 okt. 1605.
561 ACBr 25 apr. 1607.
562 ACBr 18 mrt. 1620.
563 ACBr 13 juli 1609.
564 SAVPR, AHG Spijkenisse, inv. nr. 1, pag. 1-2.
565 SAVPR, AHG Spijkenisse, inv. nr. 1, pag. 3-5.

staat een ledenlijst samen te stellen die 90 namen telt.[566] Zeker ten opzichte van een bevolkingsomvang van 604 in 1622 is dit aanzienlijk meer dan in Spijkenisse. Het getal krijgt zelfs nog wat meer reliëf als we beseffen dat in Zwartewaal de wederdopers nog prominent aanwezig waren. Naar de maatstaven van die tijd is Zwartewaal een grote gemeente geweest.[567]

In 1625, als Fleurkens de overleden Tijckmaecker opvolgt telt de gemeente Geervliet 55 belijdende lidmaten.[568] Opmerkelijk is het gegeven dat Geervliet pas in de 18e eeuw even gereformeerd was als het rooms was rond 1550: er waren toen namelijk even veel communicanten (150 op een bevolking van circa 450 zielen) als avondmaalgangers in de 18e eeuw.[569]

In veel gevallen moet de opbouw van een gereformeerde gemeente in de beginperiode een moeizame aangelegenheid zijn geweest. Eén van de redenen die Van Steenwijk in 1583 aanvoert om uit Rockanje weg te gaan is dat 'dye kercke meer affneempt dan sy toeneempt.'[570] Een slechts langzame groei valt ook in Oude-Tonge, waar de bevolking voor een groot deel katholiek is gebleven, te bespeuren. In 1585, het jaar waarin Gisbertus Samuels vertrok, noemt de classis de kerk aldaar een 'vervallen huys Godts'.[571] Jaren later, vlak na zijn aantreden in Oude-Tonge, maakte David Timmerman in 1602 een lijst op van de lidmaten die *ante ministerium nostrum* tot de gemeente waren toegetreden.[572] Dat waren er 37. Op een bevolkingsaantal dat niet zo ver van de 1000 zal hebben gelegen (in 1622 was het bevolkingsaantal 1143) is dat na drie decennia gereformeerde prediking niet veel. Timmerman werd in 1604 opgevolgd door Sibrandus Sixti die daar met wat strubbelingen tot 1608 zou blijven. Als er onder de kop *Anno 1608* wederom een lijst met lidmaten wordt aangelegd door Anthonis Nautius, die in dat jaar intrede deed en tot 1644 aan Oude-Tonge verbonden zou blijven, dan blijkt het aantal lidmaten zelfs tot 30 te zijn geslonken.[573] Met dit soort aantallen in de plattelandsgemeenten is de Brielse stadsgemeente een wel zeer grote gemeente: 700 lidmaten, dat wil zeggen: een kleine 20% van de bevolking die 3632 zielen omvatte in 1622.[574]

Tegelijkertijd waren de persoon en het optreden van een predikant zeer belangrijke factoren die de aantrekkingskracht van een gemeente bepaalden. Dat ondervond de gemeente van Zwartewaal die, naar het getuigenis van een tweetal leden in 1592, eerder door Nicolaes Tijckmaecker

> 'vreetsamelicken wel bedient was, ende datte dieselve doen ter tijt zeere toenam, alsoe datte selve wel in de tseeventich persoonen, soe vrouwen als manspersoonen

566 SAVPR, AHG Zwartewaal, inv. nr. 1. Een in 1658 opgestelde lijst telt 199 leden (99 mannen en 100 vrouwen). De klacht van Florentius Gerardi: ACBr 18 juni 1576.

567 En gemeente van 80 à 100 lidmaten wordt omschreven als een grote gemeente, zie Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 132-133.

568 SAVPR, AHG Geervliet, inv. nr. 1, fol. 1-1v.

569 Van Hoorn, *Geervliet, 'stedeke in Putten'*, 88.

570 ACBr 6 juni 1583.

571 ACBr 1-3 apr. 1585.

572 SAGO, AHG Oude-Tonge, inv. nr. 78.

573 De lijst van Nautius gaat de volgende tien bladzijden verder, voorafgegaan door de aantekening: 'Deze personen zijn bij mijnen tijt aengecomen.' De gemeente van Middelharnis, dat in 1622 qua bevolkingsaantal even groot was als Oude-Tonge, had in 1643 169 lidmaten; 20 jaar eerder is dat aantal beslist lager geweest, AHG Middelharnis, inv. nr. 53D.

574 Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 133; het getal is afkomstig van Willem Crijnsz., zie: bijlage G - Notitie van Willem Crynsz., pag. 749.

sterck was ende nu ter tijt mer ontrent dertich persoonen 'twelck zeer te beclagen is, diewelcke gedeclineert is in den tijt Johanni.' [575]

Als in 1608 Nicolaes Dammius naar Goedereede komt schrijft de kerkenraad aan de classis dat diens komst 'ons ende een igelyck zoo aengenaem, liefflyck ende ghevallich is, dat wy verhopen ende niet twyffelen deurdien 't gehoor alhier extraordinaris groot is, dat de ghemeente Godts deur zynen dienst van dage te dage sal wassen ende toenemen.'[576] Daarentegen gaat door de dienst van Rushius, zo maakt de Ouddorpse kerkenraad de classis duidelijk, de gemeente ten enenmale ten onder 'vermits het gehoor alle dage afbreeckt, also dat in plaetse van thien personen qualick drie ter kercke comen ende dattet alle dage noch erger wordt.'[577] De kerkenraad van Spijkenisse laat in 1610 weten niet zonder predikant te kunnen 'opdat den mennonisten ende anderen tegensprekers met Godts Woort ende vromen wandel des dienaers, soe veel doenlick waer, allenskens den mont mochte gestopt worden (…).[578] De vrees van de kerkenraad van Heenvliet voor overloop van leden en kerkgangers naar de wederdopers als gevolg van het vertrek van Agricola eind 1619 werd zojuist al gememoreerd. Daar moet wel bij worden gezegd dat Agricola zelf als motief voor zijn vertrek aanvoert dat 'jegenwoordich in Heenvliet cleynen aenwasch is van de gemeente' en dat hij in Noordwijk meer vrucht op zijn werk hoopte te zien.[579]

In het algemeen zullen we dus de omvang van de gemeenten ons niet al te groot moeten voorstellen.[580] Daarbij moet wel bedacht worden dat rond de kern van lidmaten, die belijdenis hadden gedaan, een veel bredere groep toehoorders ('liefhebbers der waarheid') zich wekelijks onder het gehoor zette. Van Deursen wees er terecht op dat die liefhebbers wel degelijk een binding met de kerk hadden. In Oude-Tonge hielden tijdens de verwikkelingen rond het vertrek van Sybrandus Sixti de gemeente plus 'de toehoorders ende lieffhebbers de goddelycken Wordts' een gezamenlijke vergadering; ook de liefhebbers praatten dus mee over de positie van hun predikant.[581]

Maar hoeveel dat er waren onttrekt zich ten enenmale aan onze waarneming. Onder een betuiging van steun aan Sybrandus Sixti staan de handtekeningen en handmerken van 27 liefhebbers, allemaal mannen wel te verstaan.[582] Als we daar tegenover het zojuist genoemde aantal van 30 leden (mannen èn vrouwen) plaatsen dan is de conclusie dat het aantal liefhebbers dat van de leden duidelijk moet hebben overtroffen. In Zwartewaal stuurde ds. Johannes van Steenbergen de niet-lidmaten na de preek en het gebed de kerk uit omdat hij iets wilde meedelen dat alleen voor de oren van de lidmaten bestemd was. Slechts twee personen verlieten daarop de kerk.[583] Als we weten dat het aantal lidmaten

575 HUA, OSA, inv. nr. 669, pag. 69.

576 Brief van 20 apr. 1608 in de ingekomen stukken, SAVPR, AC Brielle, inv. nr. E130, nr. 94. Diezelfde gemeente meende in 1593 dat door overplaatsing van hun predikant, Adrianus Johannis, hun gemeente 'beter soude wassen ende toenemen', een duidelijke motie van wantrouwen, ACBr 3 mei 1593. Adrianus vertrok nog hetzelfde jaar naar Coevorden.

577 ACBr 27 juni 1622.

578 SAVPR, AC Brielle, inv. nr. E130, nr. 119.

579 ACBr 30 dec. 1619.

580 Conform de bevindingen van Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 128-135.

581 HUA, OSA, inv. nr. 687, pag. 269 (6 aug. 1607). Meer voorbeelden van het 'meepraten' van liefhebbers bij Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 129-130. De positie van Sixti kwam op de particuliere synode van Delft in augustus 1607 aan de orde, Reitsma en van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* III, 263-264.

582 HUA, OSA, inv. nr. 687, pag. 261.

583 Het gebeurde in de kerkdienst op 28 mrt. 1592, HUA, OSA, inv. nr. 669, pag. 65.

toen rond de 30 lag, die ook niet altijd allemaal aanwezig geweest zullen zijn, dan hebben we het over een aantal kerkgangers dat op zijn best toen rond de 25 zal hebben gelegen. Nu is het waar dat Van Steenbergen toen overhoop lag met tenminste een deel van zijn gemeente, hetgeen ook de opkomst van de liefhebbers niet zal hebben bevorderd, maar het is zonneklaar dat we in tientallen en zeker niet in honderdtallen moeten rekenen.
Bergsma heeft voor Friesland een poging gedaan om vanuit 18e- en vroeg 19e-eeuwse cijfers over aantallen 'hervormden' en aantallen lidmaten grip te krijgen op het totaal aantal kerkgangers in de 17e eeuw, die zich toch ook binnen de invloedsfeer van de publieke kerk bevonden.[584] We zullen de Friese getallen hier laten voor wat ze zijn; maar de teneur van zijn betoog is dat *als* we 18e-eeuwse cijfers terugprojecteren naar de eerste helft van de 17e eeuw, de gereformeerden in 50% van de gemeenten niet meer dan een kwart van de bevolking vertegenwoordigden. Geudeke hanteert de vuistregel dat het aantal lidmaten ongeveer 60% van het totale aantal gereformeerden omvat.[585] Als we die verhouding op de hiervoor gegeven cijfers toepassen, dan is wel duidelijk dat we van de omvang van de gemeenten nog steeds geen al te grote voorstellingen moeten maken. Ook voor het gebied van de classis Brielle moeten we wel de conclusie trekken dat er tot in het begin van de 17e eeuw, om met Rogier te spreken, geen grote ambitie was om calvinist te worden. Tenslotte: ook in de classis Brielle gaat de stelling op dat het calvinisme meer een stadsverschijnsel dan een plattelandsreligie is geweest: in Brielle kan bijna een derde van de bevolking tot de gereformeerde kerk worden gerekend.[586]
En tenslotte laten de enkele hierboven gepresenteerde gegevens ook zien dat generaliseren volstrekt onmogelijk is. De religieuze verhoudingen zijn van plaats tot plaats verschillend en ontwikkelen zich in elke plaats langs verschillende lijnen.

Besluit

In de loop van de 16e eeuw vertoonden de traditionele en welhaast alom tegenwoordige katholieke kerk en de katholieke geloofsbeleving van de bevolking steeds meer tekenen van verval. Al in een vroeg stadium na het optreden van Luther kregen ketterse opvattingen over het heilig sacrament en de heiligenverering aanhang in deze streken. Na 1530 deden ook de wederdopers van zich spreken. Met name deze groep werd in sommige perioden hevig vervolgd. In de jaren zestig van de 16e eeuw brak ook het calvinisme door. Het visitatierapport van 1571 toont in Voorne en Putten een kerk met een geestelijkheid die voor een deel door protestantiserende opvattingen was geraakt, voor een ander deel er een geërodeerd katholiek norm- en plichtsbesef op nahield.
Bij de invoering van de gereformeerde eredienst in 1572/1573 hadden dus al sinds een halve eeuw protestantse opvattingen in de ruime zin des woords steun gevonden onder de

584 Zijn statistische exercities beslaan meer dan 50 bladzijden, zie Bergsma, *Tussen Gideonsbende en publieke kerk*, 96-150.

585 Geudeke, *Classis Edam*, 152-153; de vuistregel is afkomstig van Spiertz; Abels en Wouters, *Nieuw en ongezien* I, 202 en 228-241 gebruiken de vuistregel eveneens.

586 Evenzo in de classis Delft: op het platteland is niet meer dan 10% van de bevolking gereformeerd; in Delft bijna 25%, zie Abels en Wouters, *Nieuw en ongezien* I, 239. Een vergelijkbaar beeld in de classis Edam: Geudeke, *Classis Edam*, 93n (Purmerend, waar rond 1600 8% (incl. kinderen) van de bevolking tot de gereformeerde kerk behoort) en 152-154. In Haarlem omvatte de gereformeerde gemeente in 1617 niet meer dan ongeveer 20% van de bevolking: Spaans, *Haarlem na de Reformatie*, 89.

bevolking van Voorne en Putten. Dat wil niet zeggen dat de gereformeerde kerk kon rekenen op massale steun van de bevolking. Er waren zeer velen binnen de katholieke kerk die er wel 'protestantiserende' opvattingen op nahielden maar daarom in 1573 toen de katholieke eredienst in Holland werd verboden nog geen overtuigde gereformeerden werden. Integendeel: als het gaat om de belijdende leden dan spreken we voorlopig nog maar over een kleine minderheid van de bevolking. Een groeiende groep van 'onbeslisten' maakte een flink deel van de bevolking uit; een deel daarvan bezocht wel de kerk en stond bekend als 'liefhebbers der waarheid'.[587] Kan in 1622 ongeveer een derde van de Brielse bevolking tot de gereformeerde kerk worden gerekend (inclusief de liefhebbers), op het platteland zou dat dan (het verschilde van dorp tot dorp) hooguit een kwart zijn geweest. De 'allergrootste seckte' in het land, zo schreef Donteclock, die als oud-predikant van Brielle ook de samenleving in het gebied van de classis van binnenuit kende, zijn degenen 'die gheen werck en maken van eenighe uijterlijcke religie nochte professie daervan en doen'.[588]

De classis Brielle: ontstaan en afbakening

Het eerste begin

De eerste contouren van de toekomstige organisatie van het kerkelijk leven in de Nederlanden werden getrokken op het convent van Wezel in 1571.[589] Daarbij is ook, weliswaar in algemene termen, gesproken over een indeling in classes. Korte tijd later, in hetzelfde jaar 1571, trad de synode van Emden wat betreft doel, taak en organisatie van de classes al veel meer in bijzonderheden. Men kan de Nederlandse calvinisten in de 16e eeuw dus bepaald geen gebrek aan toekomstvisie verwijten,[590] want zolang Alva nog heer en meester was in de Nederlanden kon van een daadwerkelijke instelling van classes uiteraard nog geen sprake zijn. In de politieke en militaire constellatie van 1571 leek een calvinistische kerkorde niet meer dan verre toekomstmuziek; het in die omstandigheden ontwerpen van een blauwdruk voor een toekomstige kerkstructuur was dan ook 'a remarkable expression of faith in the future'.[591]
Al vrij spoedig en tamelijk onverwacht[592] kwamen de kaarten toch anders te liggen toen de watergeuzen, mede door een samenloop van omstandigheden, in april 1572 met de

587 Groenveld, *Huisgenoten des geloofs*, 18.
588 Geciteerd door Abels en Wouters, *Nieuw en ongezien* I, 243.
589 Over de datering van het convent van Wezel: Boersma, *Vluchtig voorbeeld*, 197-206, een inmiddels breed aanvaarde datering.
590 'De terrioriale classis-indeling van Emden is in feite een pastoraal werkplan en daarom per definitie toekomstgericht', Luttikhuis, *Een grensgeval,* 62.
591 Benedict, *Christ's churches purely reformed,* 189: 'Under the circumstances of the moment, the Wesel and Emden gatherings represented a remarkable expression of faith in the future on the part of the Reformes.'
592 Hierover De Meij, *De Watergeuzen*, 91-93. Over oudere plannen (1570) voor aanvallen vanuit zee op het Maasgebied (Rotterdam, Brielle en het eiland Voorne): De Meij, *De Watergeuzen*, 45-46. Ook volgens Brouwer en Vellekoop was 'de inneming (...) vermoedelijk niet zo onvoorbereid zoals ze gewoonlijk wordt afgeschilderd', Brouwer en Vellekoop, *Spaans benauwd*, 19.

verovering van Den Briel hun eerste militaire succes van blijvende aard boekten; voor het eerst wisten zij dat succes te consolideren en vervolgens in enkele maanden tijd uit te breiden. Naarmate de mogelijkheden toenamen om de gereformeerde Reformatie te vestigen was verdere verfijning van de classicale indeling noodzakelijk. In een tijdsbestek van enkele jaren ontstonden in het kielzog van de Opstand (en we beperken ons hier gemakshalve tot de directe omgeving van de heerlijkheden Voorne en Putten) de classes Beoosterschelde (Schouwen, Duiveland en Tholen, 1573),[593] Dordrecht (1573), Delft (1573) en Rotterdam[594] (1574). In het voorjaar van 1574, om precies te zijn op 19 april, houdt de classis Brielle haar eerste bijeenkomst. Over het daaraan voorafgaande proces zijn we, vooral als het gaat over de beginperiode, echter maar mondjesmaat ingelicht en over de toedracht van het ontstaan van de classis Brielle tasten we helaas goeddeels in het duister. Voor onze waarneming vallen de acta van de classis dan ook met de deur in huis:

> 'Naedien de classische t'samencomste in den Briel op den 19^{n} aprilis anno 1500 vierend-tseventich mijn, Floris Gerritsz., dairtoe geeligeert hebben omme te bescriven de handelingen die op datum voors. ende noch voortaen soude mogen geschieden, zoo hebbe na luijdt haire begeerten, aldus begost ordentlick aldus van stuck tot stucke te registereren 'tgene van den broederen gelijcklick besloten is. (...)'

Tukker wijdt in zijn *De classis Dordrecht* in het tweede gelijknamige hoofdstuk een paragraaf aan de oorspronkelijke omvang van de classis Dordrecht, gevolgd door een paragraaf over de classis Brielle.[595] Daarmee suggereert hij, hoewel hij dat niet eens met zoveel woorden zegt, dat de classis Brielle, zoals later de classes Gouda, Gorinchem en Breda,[596] uit die van Dordrecht is ontstaan. Het is in elk geval niet strijdig met de eerder aangehaalde formulering van 'Emden' die zegt dat een 'ander classem sullen maecken die ghemeente van Amsterdam, Delft ende andere Hollandtsche kercken.' Het enige wat we uit de acta van de eerste vergadering van de classis Dordrecht weten is dat onder meer de predikanten van Brielle worden uitgenodigd actief deel te nemen aan de besluitvorming van de classis Dordrecht:

> 'Is ommegevraecht, of 't noodich sal zijn den ministros van Bommel, Buren ende Bryel te vragen, of sij in 'tgene, dat verhandelt sal worden, consenteren ende henluyden voortaen bij onse bijeencomste sullen laten vinden. Is besloten, dat men 'tselve doen sal ende vereysschen haerluyder onderschrijven.'[597]

Maar de woorden '*henluyden* (…) bij *onse* bijeencomste' suggereren dat het gebied rond Brielle toch niet echt als een deel van de classis Dordrecht werd beschouwd. De vraag is trouwens of een classis van die omvang wel werkbaar was. Maar noch het classicaal

593 Tholen vormde later met Bergen op Zoom een zelfstandige classis. In het vervolg spreken we ook gemakshalve van de classis Schouwen-Duiveland.

594 De classis Rotterdam zou overigens pas in 1580 zijn gaan functioneren als een zelfstandig lichaam; voor die tijd vergaderde ze samen met de classis Delft en vormde daarmee een soort dubbelclassis, aldus Ten Boom in: Ten Boom e.a., *Geloof, opbouw en strijd,* 22. Zie ook Abels en Wouters, *Nieuw en ongezien* I, 58-59.

595 Tukker, *De classis Dordrecht*, 7-9.

596 Aan het ontstaan van deze classes heeft Tukker eveneens aparte paragrafen gewijd: *ibidem*, 9-17. Ook Van Alkemade, Van der Schelling, *Beschrijving van de stad Brielle*, 1:100 stellen dat de classis Brielle tot 1574 onder die van Dordrecht ressorteerde.

597 Van Dooren (ed.), *Classicale acta Dordrecht 1573-1600*, 1 (4 aug. 1573). Bommel en Buren behoorden tot de steden die zich het vroegst bij de Opstand aansloten.

archief van Brielle, noch het Brielse kerkenraadsarchief kan ons op dit punt verder helpen[598] en ook de acta van de classis Dordrecht, die al op 4 augustus 1573 beginnen, reppen er in het vervolg met geen woord over. Het feit dat de Brielse predikant Gerardus Gallinaceus in de loop van 1573 bemoeienissen had met de levenswandel van zijn collega Arnoldus de Steur in Sommelsdijk (we komen daar even verder in dit hoofdstuk nog op terug) zou kunnen wijzen in de richting van enig 'classicaal' toezicht *avant la lettre.*[599] En we moeten uiteraard ook uitsluiten dat aan de vergadering van 19 april geen enkele voorbereiding is voorafgegaan. Op die vergadering werd namelijk gemeld dat Michiel Andriesz., kort daarvoor nog predikant in Heenvliet maar inmiddels in Dirksland terecht gekomen, niet is gecompareerd en dan staat er: 'als hij belooft hadde.'
Verder zijn er nog wel enkele feiten bekend. Al eerder is gewezen op een brief van 15 december 1573 van Johannes Miggrodius, predikant in Veere, en Johannes Gerobulus, toen predikant in Vlissingen, aan de Delftse predikant Arent Cornelisz.. Zij schreven over een bijeenkomst voor een 'nader reformatie' waarvoor er eigenlijk toch geen geschiktere plaats is dan Brielle (dat de hoofdstad van Voorne is, zo staat erbij).[600] Hoogst waarschijnlijk gaat een brief van 17 december, geschreven door de (toen nog Rotterdamse) predikant Aegidius Johannis Frisius, over dezelfde bijeenkomst, te houden in Delft. Hij ziet geen kans om naar Delft te komen maar het zal gaan over de voorbereiding van een provinciale synode. Die is hard nodig en dan wel het liefst

> 'met alle dienaren gelijck, opdat alsoe dese provincie met ghemeene consent in sekere classes mochte affgedeelt werden, om oeck alsoe een gelijckheyt (soe veel moegelick) der ceremonien ende diensten in alle kercken te maecken ende alle gebreken ende abuijsen wech te nemen.'[601]

Ook de predikanten in Brielle en omgeving werden door Arent Cornelisz. hierbij betrokken: 'Ick (= Aegidius Johannis, WGV) heb uwen brief, an den dienaers in Briellant geschreven, bestelt opten Briel an Gerardum (= Gerardus Gallinaceus, WGV) te brengen.'
Uit het voorgaande kunnen de volgende conclusies worden getrokken. In de eerste plaats dat men in de winter van 1573-1574 al druk doende was met de voorbereiding van een op korte termijn te houden provinciale synode, die echter eerst in de zomer in Dordrecht gehouden zou worden. In de tweede plaats dat de regio rond Brielle hoog op de agenda stond om de gereformeerde kerk daar uit te bouwen. En in de derde plaats

598 Constateerde ook Veltenaar, *Kerkelijk leven,* 74-75. De Brielse kerkenraadsacta beginnen eerst december 1574.

599 Gallinaceus heeft tot kort (18 mei 1574) daarvoor nog in Delft gewerkt; Jaanus, *Hervormd Delft*, 32. In een brief van 6 juni 1573 van de predikanten van Brielle aan het consistorie in Londen inzake een attestatie voor Arnoldus refereren zij aan de last van de 'vorstelijcke Excellentie (..) neerstelycken toe te sien, datter in 't lant van den Briel niemant in en sonde cruijpen in den dienst des Woorts, sonder van sijne leere ende leven van enighe consistorie ghetughenisse te vertonen', Hessels, *Epistulae et tractatus* III, 228-229.

600 'Locum quoque commodiorem Brila (quae Vorniae insulae metropolis est) a fratribus nostro iudicio statui non posse arbitramur' en even verder: 'Et sane quum eo in oppido Deus pro singulari sua bonitate et praeter omnem expectationem extirpandi idolatriam initium fieri voluerit, aequum quoque esse videtur ut non alibi quam in eodem prima reformationis exactioris fundamenta iaciantur', GAD, AHG Delft, inv. nr. 39.

601 GAD, AHG Delft, inv. nr. 39. De brief wordt ook genoemd door Ten Boom, *Geloof, opbouw en strijd*, 20.

dat men, juist om aan die uitbouw structuur en vastigheid te geven, al nadacht over een verdere indeling in classes.
Men heeft voor het opzetten van de classis Brielle echter niet op de te houden Dordtse synode willen wachten. Op 6 maart 1574, dus zo'n zes weken voor de eerste vergadering van de classis, schrijft Gerardus Gallinaceus aan Arent Cornelisz. in Delft over de schorsing van zijn collega Andries Cornelisz. Het hoe en waarom van die schorsing is hier niet van belang, wel dat Gerardus vertelt dat na Andries' schuldbekentenis hij

> 'door 't ghevoelen der kercke van Dordrecht ende oock daermede stemmende onse ghansche classe van synen dienst alhier in den Briel verlaten gheweest totdat daer anders in verordent soude wesen bij het sijnodum, d'welcke wij nu in sulcken standt bij de 4 maenden hebben verwacht, maer te vergheefs.'[602]

Behalve over de raadpleging van zijn Dordtse collegae spreekt Gerardus dus ook over 'onse gansche classe'. Dat hij in Dordrecht zijn licht opstak is niet zo vreemd: tot mei 1573 was hij er predikant; het is goed voorstelbaar dat hij in die delicate kwestie behoefte had aan advies van vertrouwde collegae. Maar over welke classis heeft hij het hier? Vermoedelijk niet de in oorsprong zo omvangrijke classis Dordrecht, want in de acta van die classis wordt met geen enkel woord gerept over de schorsing van Andries Cornelisz. Het zou dan dus de classis Brielle moeten zijn, die misschien wel al als zodanig min of meer functioneerde maar nog niet was toegekomen aan een regelmatige vergadercyclus en formele vastlegging van besluiten. Kortom: hoe het allemaal precies is gelopen blijft onder een sluier verborgen. Wel ontmoeten we op die eerste gedenkwaardige vergadering van de classis, daar in Den Briel in april 1574, inmiddels dus twee jaar na de overmeestering van de stad door de watergeuzen, de volgende predikanten:[603]
Gerardus Gallinaceus en Andries Cornelisz., predikanten te Brielle,
Jacobus Orphanus, predikant te Heenvliet,
Johannes Culhemius, predikant te Nieuw-Helvoet,
Florus Gerardus, predikant te Zwartewaal resp. Abbenbroek,
Godefridus Bax, predikant te Rhoon,
Wilhelmus Adrianus, predikant te Oostvoorne,
Albertus Allardi, predikant te Goedereede,
Johannis Ossius, predikant te Zuidland,
Hector Claesz., predikant te Rockanje,
Johannis Wilhelmi, predikant te Nieuwenhoorn,
Hermannus Geldreus, predikant te Abbenbroek.
Het gaat derhalve om predikanten die afkomstig zijn uit het eiland Voorne, aangevuld met nog één predikant uit het stadje Goedereede op Westvoorne en een predikant van het Puttense gedeelte van het eiland IJsselmonde. De rest van de eilanden Putten en Overflakkee was dus niet vertegenwoordigd op deze eerste vergadering.
Het bovenstaande lijstje leert ons dat de reformatie zich al snel na 1572 stevig heeft genesteld in Voorne en Putten. Uit andere bronnen weten we dat in Geervliet al vanaf tenminste januari 1573 een predikant diende, namelijk Gerardt Jacobs Douw, zijn opvolger Johannes van Steenbergen werd op 30 mei 1574 aangenomen. Voorts is bekend dat Floris Gerrits van Leeuwen, de predikant van Zwartewaal, vanaf 28 maart 1574 zijn traktement ontvangt.[604] Jacobus Orphanus was trouwens ook al de tweede predikant

602 GAD, AHG Delft, inv. nr. 40.
603 ACBr 19 april 1574.
604 Deze laatste gegevens meegedeeld door: Smit, 'Enige gegevens', 241, 245.

van Heenvliet, zijn voorganger was Michiel Andriesz. over wie we nog het nodige zullen vernemen en die inmiddels zonder fatsoenlijk afscheid te nemen al weer naar Dirksland was vertrokken.[605]

IJsselmonde

Dat ook de predikant van Rhoon, Godefridus Bax, deze eerste vergadering bijwoonde, lijkt op het eerste gezicht (geografisch) wat minder voor de hand liggend omdat Rhoon op het eiland IJsselmonde ligt. Maar de classicale grenzen waren nog niet strak getrokken en de enig mogelijke verklaring voor de aanwezigheid van Bax is dat het westelijke deel van IJsselmonde gerekend werd tot Puttens gebied. Bax zal zich dan ook in eerste instantie op zijn andere collega's binnen de heerlijkheid Putten hebben georiënteerd.[606] Niettemin deelt de provinciale synode in Dordrecht, enkele maanden later gehouden en handelend over 'de deijlinghe der classen' Rhoon niet meer in bij de classis Brielle maar bij de classis Rotterdam en Schieland.[607] Na de eerste vergadering op 19 april verschijnt Godefridus dan nog twee keer in de classis. Op 3 mei 1574 wordt in de acta aangetekend:

> 'Godefridus in classe gecomen sijnde, seijde het was hem tot Dordrecht best gelegen, niettegenstaende gaff hem onder 't oordell des sijnodi omme te komen dair zij hem ordeneren.'

Hieruit valt af te leiden dat er in de aanloop voorafgaand aan de Dordtse synode gesproken is over de vraag onder welke classis de gemeente van Rhoon zou moeten vallen. De laatste keer dat Godefridus de classis bijwoont (2 juni) betaalt hij nog het aandeel van de kerk van Rhoon in de kosten die de classis moet maken voor de synode: 25 stuivers. Daarna behoorde Rhoon, conform de besluiten van de Dordtsche synode, voortaan tot de classis Rotterdam en Schieland.[608]
De overige plaatsen in het westelijke deel van IJsselmonde, dat tot de heerlijkheid Putten werd gerekend, zoals Poortugaal, Hoogvliet en Pernis kregen eerst enkele jaren na het totstandkomen van de classis Brielle een eigen predikant. Inmiddels werd het hele eiland IJsselmonde inclusief het Puttense gebied, tot de classis Rotterdam en Schieland gerekend.

---

605 Voor zijn Heenvlietse tijd was Michiel Andriesz. predikant in Den Haag. Vandaar schijnt hij in de zomer van 1573 door de bezetting van het Zuid-Hollandse vasteland door de Spanjaarden 'zijn pastorie en kudde' in de steek gelaten te hebben en de wijk genomen te hebben naar de eilanden i.c. Heenvliet, zie hierover Smit, 'De vestiging van het protestantisme', 218-222. Andriesz. heeft dus kans gezien in korte tijd van drie gemeenten de eerste gereformeerde predikant te zijn: 's-Gravenhage, Heenvliet en Dirksland.

606 Rhoon was een hoge heerlijkheid die echter wel een onafhankelijke positie ten opzichte van de heren van Putten innam, zie Van der Gouw, *De ring van Putten,* 26.

607 Reitsma en van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* II, 129.

608 Rutgers, *Acta* 135, onder 'De deijlinghe der Classen': 'T'landt van Voorn, Putten behalven Roon ende Portegael ...'

Overflakkee

Dat Overflakkee op de eerste vergaderingen van de classis niet was vertegenwoordigd had – zo valt wel uit de gegevens af te leiden - te maken met het feit dat het nog geen uitgemaakte zaak was of het eiland nu tot de classis Brielle of tot de classis Schouwen-Duiveland zou moeten behoren. De classis Brielle zelf moet het echter van meet af aan zó hebben gezien dat Overflakkee onder haar ressort viel. Anders zou zij zich niet al op de eerste classisvergadering hebben bemoeid met de predikant van Dirksland, Michiel Andriesz., over wie de vergadering om meerdere redenen besloot hem in zijn dienst te 'verhinderen'.[609]

Eerder, al in de zomer van 1572, was de predikant Hermanus Moded[610] in Zierikzee neergestreken met de bedoeling op Schouwen verder vorm te geven aan een kerkelijke organisatie. Moded was ijverig en bekwaam genoeg om binnen een jaar een classis op poten te zetten en richtte zijn ambities ook op Overflakkee. In elk geval had Moded twee predikanten als pionnen op het eiland uitgezet: namelijk Arnoldus de Steur in Sommelsdijk en genoemde Michiel Andriesz. in Dirksland.[611]

Eerstgenoemde, Arnoldus de Steur, was een nogal kleurrijke figuur. Als ziekentrooster in de Nederlandse kerk te Londen kreeg hij intensief te maken met de kerkelijke tucht. De rode draad van het vele, wat over hem bij de kerkenraad te berde werd gebracht, was: op zich een beste man, maar hij 'beminde de canne ende schoone vrauwen.'[612] Hij was een persoon 'van oncuyschen aerde, mannieren ende conversatie', zo oordeelde de Londense kerkenraad onomwonden in december 1570.[613] Een aantal maanden eerder had hij, met enkele anderen, na 'acht of negen potten biers (...) overluudt den 51 psalm' gezongen, een overigens, gezien zijn amoureuze avonturen, zeer toepasselijke psalm.[614] Hoewel hij aan een weduwe in Londen huwelijksbeloften zou hebben gegeven, was hij (terwijl een andere, toen tegen hem lopende, tuchtzaak nog niet eens volledig was afgerond) er met een ander vandoor gegaan naar Vlissingen, liet zich daar vervolgens in het geheim trouwen en was tenslotte in maart 1573 na allerlei omzwervingen in Sommelsdijk als predikant geparachuteerd.[615] Omdat hij de predikanten van Brielle geen attest uit Londen kon tonen en men gerede twijfels koesterde over zijn huwelijkse staat[616] vroegen laatstgenoemden nadere inlichtingen aan de Londense kerkenraad, terwijl Arnoldus op zijn beurt per brief aan diezelfde kerkenraad nederig vergiffenis vroeg.[617] Op zichzelf waren de Brielse predikanten niet eens onwelwillend: 'nae den grooten noot die bij ons is' was hij, 'met sijne ghaven wel begheert (...)'. De classis Schouwen-Duiveland, aangevoerd door Moded, liet zich niet zo maar van de wijs brengen en wilde van Lon-

609 ACBr 19 apr. 1574.
610 Over hem uitvoerig: *NNBW* III, 862-874, voorts *BLGNP* III, 267-271.
611 Van Lieburg, *Een eiland na de Reformatie,* 33-34.
612 Jelsma en Boersma, *Acta Londense Gemeente*, 203.
613 *Ibidem*, 155.
614 *Ibidem*, 71, en verder over zijn Londense lotgevallen: register in voce.
615 Zie *NNBW* III, 201-203. Doorstroming van een ziekentrooster naar het predikantschap kwam wel meer voor maar het geval De Steur is gezien de lopende tuchtzaak in Londen op zijn minst opvallend, De Niet, *Ziekentroosters*, 37.
616 Omdat de getuigen van zijn Vlissingse huwelijk omgekomen waren bij Amsterdam liet hij zijn huwelijk in Zwartewaal!? nog eens 'in 't heimelicke' voltrekken: zie brief van de Steur aan de kerkenraad in Londen d.d. 5 juni 1573, Hessels, *Epistulae et tractatus* III, 226-227
617 De brief van de Brielse predikanten: Hessels, *Epistulae et tractatus* III, 228-229, zie ook noot 599; de brief van Arnoldus in noot 616.

den wel eens de details weten over de besluitvorming rond de dominee in 'Somersdyck, staende onder de iurisdictie van Siericzee', en de gevoerde correspondentie met de Brielse predikanten.[618] Moded voert aan dat de Steur in Sommelsdijk staat 'met goeden contentemente der inwonners aldaer' en dat 'die van Somersdyck so seer an hem hangen, dat sy hem gheensins begeren quijt te syne, so wel de overheyt als de ghemeente (...) insgelicken goet getuygenisse van hem gevende'. Ook al heeft Moded misschien vooral de positieve kanten van de Steur willen belichten, moet de laatstgenoemde inderdaad niet zonder preekgaven geweest zijn. Intussen bleef Arnoldus de Steur rustig in Sommelsdijk zitten.

Modeds tweede vooruit geschoven post, Michiel Andriesz., was een gewezen pastoor uit Lekkum in Friesland,[619] die eerder korte tijd in Vlissingen en 's-Gravenhage had gestaan. Van daaruit was hij eventjes predikant in Heenvliet (een atttestatie van de Haagse gemeente kon hij niet eens laten zien) en vertrok daarna 'sonder sijn gemeente te waerschouwen'[620] om vervolgens dus, vermoedelijk ergens in het voorjaar van 1574, in Dirksland op te duiken. Gepikeerd informeerde de classis Voorne op 2 juni per brief bij de classis Schouwen-Duiveland 'ut wat macht Hermannus hem gesonden heeft tot Diricxlandt'.

Beide classes ontmoetten elkaar korte tijd later op de synode van Dordrecht. Gerardus Gallinaceus, vergezeld van ouderling Jan Commersz. uit Brielle, had een instructie bij zich van 'onse classe van het landt van Voorn, Putten ende over Flackee' (zo zag de classis zich dus zelf) terwijl onder de instructie van de classis Schouwen-Duiveland de handtekeningen van Michiel Andriesz. en Arnoldus de Steur prijkten. Het heeft er wel wat van weg dat Michiel en Arnoldus behendig de beide classes in hun territoriumdrift tegen elkaar wisten uit te spelen.

Maar op 16 juni hakte de synode van Dordrecht deze Gordiaanse knoop van de classicale indeling door: Overflakkee werd – althans voorlopig – ingedeeld bij de classis Voorne en Putten, met de aantekening dat als de kerken op Overflakkee beter voorzien zijn van predikanten zij dan een zelfstandige classis zouden gaan vormen.[621] Voorts worden door de synode 'de Clundert ende de Finert' tot de classis Dordrecht gerekend 'soo langh als die Flackee gheen classe op haerselven en maeckt.'[622] In dit verband zijn enkele lijstjes met plaatsnamen interessant die zich, tezamen met enkele losse aantekeningen, bevinden op de achterkant van een minuutbrief van Arent Cornelisz. uit Delft.[623] Die minuutbrief is gedateerd op 12 oktober 1574 maar dat zegt natuurlijk niet zo veel over de datering van die lijsten. Zij lijken als mogelijke indelingen van de classes in Zuid-West Nederland uit de losse pols genoteerd door Cornelisz., misschien wel als voorstel tijdens de Dordtse synode in de voorafgaande zomer. Voor ons zijn de volgende twee plaatsnamenlijstjes relevant:[624]

---

618 Brief van 29 november 1573 Hessels, *Epistulae et tractatus* III, 243.

619 Enkele gegevens over zijn Lekkumse achtergrond: Bergsma, *Tussen Gideonsbende en publieke kerk,* 466.

620 ACBr 19 april 1574. Volgens Smit liet hij de gemeente van Den Haag in de steek vanwege de bezetting van het Zuid-Hollandse vasteland door Spaanse troepen teneinde op de eilanden een goed heenkomen te zoeken, Smit, 'De vestiging van het protestantisme in Den Haag', 220-222.

621 Rutgers, *Acta*, 135. De 'broeders van Xijrixee' werden op de vingers getikt dat zij buiten de classis Brielle om Michael naar Dirksland hadden gestuurd, Rutgers, *Acta*, 144.

622 Rutgers. *Acta*, 136. De bewering van Tukker, dat men Flakkee moet verstaan als het gebied waarin Klundert, Fijnaart en Willemstad liggen, is absoluut onjuist, Tukker, *Classis Dordrecht*, 7.

623 GAD, AHG Delft, inv. nr. 40.

624 Naast de weergegeven plaatsnamenlijsten zijn er ook (concept?)-lijsten van de classes *Valakria* (Walcheren) en Delft.

	Scaldia:
Goree	Xirixea
Sommerdike	Brouwershave
Dierixland	Amstede (= Haamstede)
Plate	Renés
Clunder	Dereisker (= Dreischor)
Olkensplate	Bommené
	Duvelandia

Klaarblijkelijk heeft de optie om een classis *Flakkee en Klundert* te vormen ooit op tafel gelegen. Over Bommenede komen we hierna nog te spreken, maar we zien hier dat deze plaats niet bij de classis Brielle maar bij de classis Schouwen-Duiveland is geplaatst. Een lijst van de plaatsen op de hedendaagse eilanden Voorne en Putten ontbreekt. Iets wat vanzelfsprekend is hoeft immers geen onderwerp van bespreking te zijn.

Op dezelfde Dordtse synode kwam, weer een kleine week later, op 22 juni ook de handelwijze van de wispelturige Michiel Andriesz. zelf aan de orde. Tegen hem werden diverse verwijten gemaakt die hij aanvankelijk weigerde toe te geven. Hij is vervolgens 'onversoent van den broederen wechghegaen' maar 'na de middach wederomme in de versamelinghe ghecomen, ende heeft sijne schult bekent van sulcken sonden als boven verhaelt sijn voor Godt ende den sijnodo.'[625] Toch gaf Michiel Andriesz. zelfs na afloop van de synode zich nog zo maar niet gewonnen. Zelfs toen de classis op 16 augustus 1574 te Sommelsdijk vergaderde weigerde hij pertinent te compareren 'vraghende, wie ons so stout ghekent heeft dat wij Overflackee hetwelcke onder Zierickzee geleghen is onse vergaderinge houden, segghende oock dat sijne kercken niet en wil toelaten dat met ons versamelen overmits dat sij onder Zirickzee behoort'.
Ook met de Sommelsdijkse predikant, Arnoldus de Steur, had de synode nog een appeltje te schillen, maar dan vooral omdat er, zoals gezegd, op zijn leven nogal wat viel aan te merken. Hij had tenslotte 'met sijn wijf onghetrowt gheseten', daarover ook gelogen en hij werd ook nog eens beschuldigd van simonie ('dat hij ghelt genomen heeft voor doopen ende anderen kerckendiensten'). Voorlopig werd hij echter nog gehandhaafd 'tenwaer dat men saghe dat hij sonder groote erghernisse niet dienen en conde'.[626]

Om aan het gekibbel een eind te maken is uiteindelijk de bemiddeling van Jean Taffin, de hofprediker van Willem van Oranje, ingeroepen. Hij adviseerde om, conform de staatkundige indeling maar in afwijking van de vroegere kerkelijke structuur, Sommelsdijk bij de classis Schouwen-Duiveland en Dirksland bij de classis Brielle in te delen en de classis heeft zich bij dit advies neergelegd.[627] Daarmee was voor de classis Brielle het geval de Steur vanzelf opgelost.[628] En wat Michael betreft: de acta van 14 maart 1575 melden dat Michael zich heeft verzoend met de broederen hetgeen hem er niet toe heeft

625 Rutgers, *Acta*, 152-154.
626 Rutgers, *Acta*, 153-154.
627 Sommelsdijk behoorde vanouds tot het dekenaat Voorne. De reactie op het advies van Taffin door Andries Cornelisz. namens de classis Brielle aan de classis 'Beoosterschelt': zie ACBr, 30 november 1574, de daar ingeschreven kopie van de brief aan de classis van 'Beoosterschelt'.
628 De Steur heeft later (maart 1576) nog schuld bekend bij de Londense gemeente, Hessels, *Registers of the attestations*, 222: 'Arnoldus Stuer, who left here about three years ago, against the advice of the Ministers, and without taking with him a testimonial from this community. He had, moreover, long detained a certain woman by a promise of marriage, and finally departed with another without having married her.'

gebracht ooit nog eens zijn gezicht te laten zien op de classicale vergaderingen.[629] In 1578 vertrok hij naar de gemeente van Zevenhuizen.[630]

Bommenede

Een soortgelijk geval als Sommelsdijk, maar dan in omgekeerde richting, betrof het op Schouwen gelegen stadje Bommenede, zoals wij zojuist al zagen. Bommenede viel - het is in het vorige hoofdstuk reeds uiteengezet - staatkundig onder de heerlijkheid Voorne, maar vanouds kerkelijk onder Schouwen. Op basis van de weergegeven conceptlijstjes van Arent Cornelisz. moeten we aannemen dat Bommenede in eerste instantie bij de classis Schouwen-Duiveland is ingedeeld. Hoe en wanneer het stadje bij de classis Brielle is terecht gekomen is volstrekt onduidelijk. Op de Nationale Synode van Dordrecht in 1578 was namens de classis Schouwen-Duiveland een zekere 'Passiche' aanwezig. Die naam is wel geïnterpreteerd als Paschasius uit Bommenede, maar dat is een allerminst zekere lezing.[631]
Wel was eerder, op 16 juli 1576, ook een zekere Paschasius op vertoon van een attestatie van de 'gemeyne' broederen uit Dordrecht als lid van de classis Brielle verwelkomd, maar waar deze man als predikant aantrad, wordt helaas niet vermeld. Er is wel aangenomen dat deze Paschasius predikant werd in Bommenede. Het is echter, gezien het feit dat Bommenede een jaar tevoren door Mondragon was belegerd en veroverd en hooguit enkele tientallen mensen dit beleg overleefden,[632] nauwelijks denkbaar dat in Bommenede op dat moment een levensvatbare gemeente kon worden opgebouwd en dat middelen voor een predikantsplaats konden worden vrijgemaakt.
Verder is de vermeende Paschasius uit Bommenede ook wel vereenzelvigd met Paschasius Pensaert, maar ook dat lijkt toch niet aannemelijk.[633] Pensaert was vanaf 1576 predikant te Klundert in West-Brabant en kan dus niet in de hoedanigheid van afgevaardigde van de classis Schouwen-Duiveland in 1578 in Dordrecht zijn geweest.

---

629 ACBr 17-9-1576 en passim. De verzoening vond plaats 'op hope van beteringe uut gracien', Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* II, 216.

630 Na ook daar problemen te hebben veroorzaakt is hij in 1580 afgezet (zie o.m. Bouterse (ed.), *Classicale acta Rotterdam en Schieland*, 10-12 (8 sept. 1580). Na ook nog in Amersfoort afgezet te zijn, werd hij in 1586 door de synode van Leeuwarden uit Friesland geweerd: Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* VI, 20-21. Vanuit Leeuwarden worden dan zelfs nog inlichtingen over hem gevraagd aan de classis Brielle. Aegidius Johannis, Jacob Louff en Adriaen Jansz. moeten die brief beantwoorden 'als van der saken wetende (mitsgaders haere residentie ten synen tyde hier gehadt hebbende)' en het schrijven 'met den segel des classis singneren', ACBr 2 sept. 1585.

631 Rutgers, *Acta*, 315; vgl. zijn opmerking op 313, noot 1: 'er zijn geene gegevens om de juiste lezing ook maar te doen gissen.' Zie Nauta, 'De Nationale Synode van Dordrecht (1578)' aldaar: 18 en: Van Dooren, 'Lijst van deelnemers aan de synode' aldaar 197.

632 De meeste inwoners zullen bijtijds zijn gevlucht; een aantal van hen hadden de wijk naar Brielle genomen: De Jager 'Vluchtelingen uit Bommenede', 232.

633 Vgl. Van Lieburg, *Een eiland na de Reformatie*, 37. Zie voorts hierna over Paschasius: pag. CLXIV, noot 916.

De eerste keer dat in de Brielse acta de naam 'Bommenede' valt, is pas op 13 april 1587.[634] Noch een particuliere synode in Zuid-Holland, noch een provinciale Zeeuwse synode[635] heeft ooit een uitspraak gedaan over de vraag bij welke classis de kerk van Bommenede zou moeten behoren. Maar het feit dat de classis op 15 juni 1587 besloot zich te richten tot de baljuw van Bommenede omtrent de financiering van een predikantsplaats hangt ongetwijfeld samen met het besluit van de Staten van Holland in 1583 het fort te herstellen. In 1587-1588 was de fortificatie van Bommenede opnieuw in staat van verdediging gebracht. Vanaf die tijd heeft de classis Brielle zich het lot van de gemeente van Bommenede aangetrokken.
Een laatste aanwijzing geven de lijsten van gemeenten die aan de beurt waren als vergaderplaats voor de classis op de eerste bladzijde van het eerste classisboek. In de eerste lijst staat Bommenede niet genoemd; de tweede lijst is opgemaakt in 1582. Duidelijk is in het origineel van die lijst te zien dat 'Bommenede' later, dus na 1582, is bijgeschreven.
In de eerste jaren verliep de vervulling van deze predikantsplaats bepaald moeizaam. In de jaren 1585 – 1590 hebben er vier predikanten gestaan. Het was in Bommenede moeilijk structurele financiële middelen te vinden om het tractement te bekostigen omdat de goederen die bestemd waren voor het onderhoud van een predikant te weinig opbrachten.[636] In het najaar van 1587 laat de baljuw van Bommenede weten voor anderhalf jaar 'gaige vor eenen kerckendienar' vrij te kunnen maken.[637] Pas de komst van Ephraïm Dierckens in 1596 en daarna van Henricus Nolthenius in 1603 (die er tot zijn overlijden in 1631 bleef) zorgde voor stabiliteit in prediking en pastoraat in deze gemeente.
Erg handig was de indeling van Sommelsdijk en Bommenede natuurlijk niet. Het is daarom geen wonder dat de beide classes, Schouwen-Duiveland en Brielle, in 1609 afspreken elkaars preekbeurten gedurende vacatures in die gemeenten waar te nemen. Wederkerig zouden de predikanten van Sommelsdijk en Bommenede zonodig preekbeurten vervullen in naburige gemeenten aan de andere kant van de classicale grenzen.[638]

Parochies en gemeenten

De invoering van de Reformatie betekende niet dat de oude plaatselijke kerkelijke structuren werden opgeheven. De calvinisten wilden de bestaande kerk niet opheffen maar overnemen en hervormen en de bestaande parochiestructuur bleef dan ook gewoon intact.[639] Het grote voordeel voor de gereformeerden was dat met de continuïteit

634 De naam van de plaats duikt onverwacht op in de acta naar aanleiding van de 'zake Caspari Bijgaerde' als de classis het 'niet goet noch stichtelick' vindt dat hij predikant blijft in Bommenede onder meer omdat zij 'zijne incommen in den dienst aldaer onordelick ende onwettelick oordeelen', ACBr 13 apr. 1587.

635 Tot 1620 kon in Zeeland, zij het met tussenpozen, een provinciale synode worden gehouden. Daarna is er nog één in 1638 gehouden. Na 1620 hielden alfgevaardigden van de vier Zeeuwse classes een *coetus* of *conventus*. Zie een overzicht bij Van Lieburg, *Een eiland na de Reformatie*, 9.

636 Van Beeck Calkoen, *Onderzoek naar den rechtstoestand*, 116.

637 ACBr 5 okt. 1587; de Vlaming Gillis van den Houte wordt dan (zonder succes) naar Bommenede beroepen.

638 ACBr 24 nov. 1609; Van Lieburg, *Een eiland na de Reformatie*, 38.

639 Luttikhuis, *Een grensgeval*, 58-59, Van Apeldoorn, 'Het voortbestaan der parochies, Elliott, *Protestantization*, 99-101.

van de parochie ook de legitimiteit ervan als het ware werd overgenomen. Een belangrijk nadeel was daarentegen dat ook de eigendoms- en beheersstructuren werden overgenomen. De kerkfabriek, de vicarieën, memoriën, patronaatsrechten: het bleef allemaal bestaan, met alle consequenties die er voor de gereformeerden aan verbonden waren.
Ook in die nieuwe situatie heeft in principe elk dorp één kerk met één predikant. Maar het was in de beginperiode geen haalbare kaart elk dorp van een predikant te voorzien. Daardoor moest men de toevlucht nemen tot combinaties. In 1579 verzoeken de Staten van Holland om een opgave 'aengaende de repartytie ende combyenatie van de steden ende plaetsen, hoe dieselvighe ten minsten costen van den lande bequamelicken souden moghen bedient werden' en de classis komt dan tot de volgende opgave:

Tabel 9. Predikantsplaatsen in de classis Brielle

(Gecombineerde) gemeente	*Aantal predikanten*
Brielle incl. parochies van Rugge, Nieuwland en Klein-Oosterland	2
Oostvoorne met Rockanje	1
Nieuwenhoorn met Nieuw-Helvoet	1
Heenvliet	1
Abbenbroek	1
Zwartewaal	1
Oudenhoorn	1
Geervliet	1
Spijkenisse en Hekelingen	1
Simonshaven en Biert	1
Zuidland	1
Korendijk en Piershil	1
Ooltgensplaat	1
Oude en Nieuwe-Tonge	1
Middelharnis en Stad a/h Haringvliet	1
Dirksland, Melissant en Herkingen	1
Goedereede en Ouddorp	1

In totaal ging het derhalve om 18 predikantsplaatsen. Door verschillende oorzaken is de lijst een stuk korter dan de eerder gepresenteerde lijst van katholieke parochies. Om te beginnen staan op die lijst de gemeenten die liggen in het gebied van 'Putten over de Maas', dat wil zeggen in het op het eiland IJsselmonde gelegen deel van de heerlijkheid Putten. Deze gemeenten, te weten Rhoon, Poortugaal en Pernis, zijn ingedeeld bij de classis Schieland. Voorts is Sommelsdijk, zoals bekend, ingedeeld bij de classis Beoosterschelde. Verder weerspiegelt de lijst van parochies de toestand van het begin van de 16e eeuw. Sinds die tijd zijn de parochies van Putten, Roxenisse en Somerlant door stormvloeden geïnundeerd.
Het zijn echter vooral de combinaties van gemeenten die de oorspronkelijke lijst inkorten. De eerste combinatiegemeente is eigenlijk al die van de stad Brielle zelf. 'Alzo de kercke van Rugge staende dese ghegenwoordige oorloghe es affgebrant' en de inwoners van Rugge 'bequaemelick' in Brielle ter kerke kunnen komen zijn de twee Brielse predikanten gehouden deze parochie te dienen.[640] Het liefst had de gemeenschap van Rugge zelf weer een eigen kerk gehad, maar een verzoek daartoe door schout en schepenen van

640 NA, Rekenkamer ter Auditie, inv. nr. 4658, fol. 2v en fol. 56 en inv. nr. 4660, fol. 16; ACBr 24 aug. 1597.

Rugge strandde op een afwijzende beschikking door de Staten van Holland. Het herstel van de kerk en het onderhoud van een predikant zou leiden tot 'onnoodighe kosten ende lasten', zo luidde de motivering.[641] De inwoners van het vlak ten oosten van Brielle gelegen Nieuwland en van de aanliggende polders bevonden zich in een soortgelijke situatie. Ook hun kerk was in het begin van de oorlog afgebrand. Zij kunnen in Brielle of Zwartewaal hun kerkgang waarnemen, maar de pastorale zorg ligt op de schouders van de predikanten van Brielle.[642]
Het oorspronkelijke voorstel van de classis behelsde voorts een combinatie van Heenvliet met Abbenbroek,

> 'so die joncheren[643] tevreden sijn. So niet, sal Swartewael met Heenvliet moghen bedient werden ende den Audenhorn met Abbenbrouck. Maer so een yghelick joncker niet soude willen toelaten dat haren dienaer ander plaetsen mede bediende, so sullen Swartewael ende Audenhorn, hoewel swaerlic, moghen bedient werden.'[644]

De classis zag dus geen kans zelfstandig te beslissen buiten de heren van Abbenbroek en Heenvliet om. Zoals wel te verwachten viel gingen de heren ook niet akkoord met welke combinatie dan ook en zo zijn Abbenbroek, Heenvliet, Oudenhoorn en Zwartewaal altijd op zichzelf staande gemeenten geweest, evenals Geervliet, Zuidland en Ooltgensplaat. De andere gemeenten hebben voor kortere of langere tijd bij een combinatie behoord. De combinatie van Oostvoorne en Rockanje heeft maar even bestaan: in 1581 kwam Henricus van Steenwijck naar Rockanje als eigen predikant.
Nu waren gecombineerde gemeenten uiteraard geen ideale situatie. Het streven was dan ook dat elke dorpsgemeenschap een eigen dienaar had teneinde 'bequamelijck met Gods Woert gespijst te worden'.[645] Maar er waren ook praktische bezwaren.[646] De predikant woonde uiteraard in één van de twee plaatsen en men kan zich voorstellen dat de inwoners van de plaats waar de predikant woonachtig was in prediking en zielzorg meer aan hun trekken kwamen. Dat was ook het argument van de Ouddorpers bij hun verzoek om een eigen predikant. Oktober 1592 was de baljuw namens schout en schepenen van Ouddorp in de classis verschenen met het verzoek om een eigen predikant 'tot reden voorwendende dat deselve plaetse selden ende niet wel van Adriaen Jans. wert bedient.'[647] De Ouddorpse gemeente moest echter nog tot 1595 geduld oefenen alvorens zij in de persoon van Jacobus Cornet haar eerste eigen predikant kon begroeten.
In het dorp Melissant op Overflakkee werden de diensten klaarblijkelijk in het geheel niet ingevuld hoewel het op papier met Dirksland en Herkingen een combinatiegemeente was. Enkele inwoners van Melissant verzochten in 1603 de classis om de predikant van Dirksland om de 14 dagen op de zondagmiddag te laten preken. Op 29 juli 1603

641 Van Beeck Calkoen, *Rechtstoestand geestelijke en kerkelijke goederen*, 85-86.
642 NA, Rekenkamer ter Auditie, inv. nr. 4658, fol. 10 en fol. 64v en inv. nr. 4660, fol. 19v; ACBr 24 aug. 1597. In 1622 is er sprake van de bouw van een predikantshuis, Res. Staten van Holland 15 mrt. 1622, Van Alphen, *Nieuw kerkelijk handboek. Supplement* II, 85.
643 Namelijk de heren van Cruyningen en van Abbenbrouck.
644 ACBr 24 aug. 1579.
645 Evenzo de synode van 's-Gravenhage 1586: 'Of men arbeiden zal de combinaties der dorpen af te doen, en dat elk kerke haaren dienaar hebbe? Antwoord, men zal daar toe arbeiden zoo veel het mogelyk is', Rutgers, *Acta*, 512.
646 De particuliere synode van Schoonhoven (1579) noemt een zestal bezwaren, Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* II, 175.
647 ACBr 13 okt. 1592; Adriaen Jansz. was de predikant in Goedereede.

besluit de classis inderdaad in Melissant diensten te beleggen totdat zij te zijner tijd een 'ordinaeren diennaer souden moghen beroepen'.[648] Later raakt de preekdienst in Melissant, mogelijk door de godsdiensttwisten, kennelijk weer in onbruik want in 1620 staat de schout van Melissant, Job Jobsz. voor de classis met het verzoek dat het dorp 'somtijdt met predicatie mochte worden gedient in hare kercke opdat alsoo deur dit middel de inwoonders derselver plaetse te beter geleert ende onderwesen mochten worden.'[649] De classis brengt het verzoek om het dorp te dienen 'ter drie weken eens, met eene achtermiddaechsche predicatie' over aan Dirksland maar noch de magistraat, noch de kerkenraad van Dirksland 'conde bewogen worden vooralsnoch' de inwoners van Melissant van enige geestelijke spijze te voorzien. Voorlopig verdeelt de classis de beurten over de omwonende predikanten. De Staten van Holland besluiten echter dat Dirksland gehouden is de preekbeurten waar te nemen 'sonder eenige swaricheyt te maecken'.[650]
De verzelfstandiging van een combinatiegemeente kon de classis ook de gelegenheid bieden om een predikant waarmee men 'verlegen' was een plaats te geven. Dat was het geval toen de combinatie Nieuw-Helvoet met Nieuwenhoorn werd opgeheven.[651] De gemeente Nieuw-Helvoet had wel ooit een eigen predikant gehad: Johannes Culhemius, die zelfs behoorde tot de 'founding fathers' van de classis. De man is echter enkele maanden later overleden,[652] waarna de gemeente tot 1591 onder Nieuwenhoorn viel.[653] De verzelfstandiging van de gemeente in dat jaar was meteen een goede gelegenheid de in Abbenbroek in opspraak geraakte en eerder genoemde Matthijs Pietersz. een andere gemeente te bezorgen.
Ook tijdelijke combinaties kwamen wel voor. De gemeenten van Hekelingen en Spijkenisse vormden na de dood van de eerste predikant van Hekelingen, Wilhelmus van Eck in 1580 een combinatie. Met de komst van Cornelis Damman in 1596[654] werden beide gemeenten echter weer gesepareerd. De ontbinding van de combinatie Piershil met Korendijk in 1605 had te maken met de overgang naar de classis Dordrecht. Piershil werd toen gecombineerd met het in de classis Dordrecht[655] gelegen Nieuw-Beijerland. In 1620 kwam het weer als zelfstandige gemeente terug in de classis Brielle.
Het blijft een open vraag of ook in het binnen de heerlijkheid St.Adolfsland op Overflakkee gelegen Den Bommel preekdiensten werden belegd. Het enige wat daarover in de acta naar voren komt is een terloopse mededeling in de tegen de remonstrantse predikant van Stad aan het Haringvliet ingebrachte *capita accusationum*. Als gevolg van

---

648 ACBr 16 juni en 29 juli 1603. Melissant zou overigens pas in 1865 een zelfstandige Hervormde gemeente worden. Boers voert de verplichting van de Dirkslandse predikanten om in Melissant preekbeurten waar te nemen terug tot een uit de voorreformatorische tijd stammende verplichting van de Dirkslandse priesters om op hoogtijdagen in Melissant de hoogmis te houden, Boers, *Beschrijving Goeree-Overflakkee*, 153-154.

649 ACBr 20 okt. 1620.

650 ACBr 15 juli 1621. ACBr 6 sept. 1622: de Dirkslandse predikant van den Berg verzoekt attestatie dat hij Herkingen bedient en tevens rekest voor het bijbehorende 'toegeseyde sallaris'.

651 ACBr 29 april 1591.

652 ACBr 15 juli 1574: Johannes Culhemius is dan afwezig, 'laborabat peste' staat erbij en in de marge: 'obiit 16 julii.'

653 De combinatie hing wellicht ook samen met het feit dat de kerk van Nieuw-Helvoet circa 1575 in de as werd gelegd, Don, *Voorne en Putten*, 218.

654 ACBr 15 okt. 1596.

655 Noch de acta van de classis Brielle, noch die van de classis Dordrecht maken hier melding van. Al in 1590, op de particuliere synode van Dordrecht, had de rentmeester van de geestelijke goederen van Voorne er al (tevergeefs) op aangedrongen: Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* II, 372-373.

zijn prediking hadden velen zich aan de kerk in Stad onttrokken en vervolgens 'na de middag in merckelycken getaele op den Bommel gesonder spijse voor haere siele (…) gesocht.'[656] Wellicht gaat het hier om contraremonstrantse conventikelen die als zodanig slechts een tijdelijk karakter hebben gehad. Pas in 1642 ontstond in Den Bommel een zelfstandige kerkelijke gemeente.

Nieuwe gemeenten en predikantsplaatsen

Op basis van de acta kan zeker niet worden beweerd dat de Brielse classis bij het stichten van gemeenten een sterk dirigerende of proactieve rol speelde, hetgeen niet zo moet worden opgevat dat de classis daarin geen enkele eigen inbreng had. Maar op een enkele uitzondering na heeft de classis nooit in welke plaats dan ook uit eigen beweging een kerkenraad en een predikant aangesteld of het initiatief daartoe genomen. Die ene uitzondering is de ooit gestelde vraag 'den dorpen die geen dienairs hebben ofte sij oik begeren dienairs ende de selve onderhoudt te geven' maar dat is daarna nooit verheven tot classicaal beleid.[657]

De algemene indruk is daarentegen dat het initiatief tot instituering van een gemeente uit de plaatselijke bevolking afkomstig was. Nu was er echter bij gemeentestichting nog een belangrijke hindernis te nemen. Of een gemeente zelfstandig, dat wil zeggen met een eigen predikant, kon bestaan was, behalve van de instemming van de collatoren, afhankelijk van het antwoord op de vraag of er geld kon worden vrijgemaakt voor het onderhoud van de predikant.[658] In de meeste gevallen gingen daar de Staten van Holland (als collator) over en, voor zover het uitbetaling betreft, de Geestelijke Kantoren in Brielle of Delft.[659]

Was die drempel eenmaal gepasseerd dan kon de classis wel op allerlei manieren, formeel en informeel, haar medewerking verlenen. Dat kon een slechts adviserende rol zijn maar doordat de classis binnen het bredere kerkverband veel meer contacten had dan de plaatselijke gemeente-in-wording stond de classis in een gunstiger positie om actief op zoek te gaan naar een geschikte kandidaat. Een goed voorbeeld biedt de komst van de eerste predikant in Oude-Tonge. De baljuw van Oude-Tonge heeft de classis gevraagd om te zorgen voor een predikant ter plaatse. Op 22 juli 1574 vraagt Gallinaceus namens de classis aan de baljuw van Oude-Tonge toch nog expliciet een schriftelijk verzoek, pas dan zal de classis op zoek gaan naar een 'getrouwe dienaer'.[660] Die zoektocht heeft nog wel even geduurd, want pas in 1576 doet de eerste dominee zijn intree in Oude-Tonge:

656 ACBr 27-29 nov. 1618.

657 ACBr 15 nov. 1574, gevolgd door: 'Andries sall vragen Nieuw-Helvoet ende Nieuhooren ende Joannis die van Spikenisse.' Zie ook Geudeke, *Classis Edam*, 154-155.

658 Cf. Geudeke, *Classis Edam*, 155. Ook Kleyn, *Algemeene kerk*, 93-94 wijst op de financiën als bottle-beck. Spijkenisse, gecombineerd met Hekelingen, wilde graag een eigen predikant maar de classis gaf weinig hoop 'dewyle aen het onderhoudt zoude ghebreecken', ACBr 1 mrt. 1593.

659 Koopmans, *De Staten van Holland*, 161n. Meer over het Geestelijk Kantoor, zie hierna pag. CCLXXIII-CCLXXIV.

660 Zie de brief aan de baljuw van Oude-Tonge aan het eind van de acta van 15 juli 1574.

Johannes Horstius, afkomstig van Nieuwerkerk op het eiland Schouwen die vandaar heeft moeten vertrekken vanwege de Spanjaarden.[661]
Horstius moest aanvankelijk ook de dienst in Nieuwe-Tonge op zich nemen, totdat in 1582 een ouderling uit Nieuwe-Tonge zich bij de classis meldt met het verzoek om een eigen predikant.[662] Er gaat dan nog een jaar over heen voordat deze ouderling van Nieuwe-Tonge de classis kan melden dat het tractement is geregeld. In het voorjaar van 1584 leveren maar liefst vier Vlaamse predikanten een attestatie in bij de classis, waaronder Gisbertus Samuels die naar Oude-Tonge gaat (Horstius is dan inmiddels overleden) en Arnoldus Timmerman, in wie de inwoners van Nieuwe-Tonge hun eerste predikant mogen verwelkomen.[663]
Aan laatstgenoemde wordt trouwens al vrij snel gevraagd om de bediening van Stad aan het Haringvliet erbij te nemen. De inwoners van die plaats, ongeveer de helft kleiner dan Nieuwe-Tonge, zijn bezig hun uit 1534 daterende kerkgebouw te repareren en verzoeken 'volgens dien' een dominee.[664] De classis kiest voor een combinatie als voorlopige oplossing. Ook als 'de Stadt' er bij de classis nogmaals op aandringt om stappen te ondernemen bij de Staten van Holland voor een eigen predikant, besluiten de broeders het nog even bij de combinatie met Nieuwe-Tonge te laten, hoewel al binnen enkele maanden daarna de classis Philippus Louwijck, een schoolmeester uit Dirksland, voldoende geoefend acht om 'die van der Stadt na luyt haer versoeck' als predikant te gaan dienen.[665]
Ook de aanzet tot de zojuist al genoemde verzelfstandiging van Nieuw-Helvoet kwam vanuit de plaatselijke gemeenschap. In 1589 komen 'twee mannen van Nieuw-Helvoete' vragen of de classis hun van een predikant wil voorzien, waarna de classis hen verwijst naar de rentmeester van de geestelijke goederen (het Geestelijk Kantoor[666]) om de benodigde gelden los te krijgen 'hetwelcke de broederen gebleken zynde, zullen haer debvoir doen om henlieden met een vromen dienaer te versorgen'.[667] Dat werd in de zomer van 1591 uiteindelijk Matthias Pietersz. Dijckman.[668]
Evenzo komt de eerste predikant van Ouddorp op Westvoorne, Jacobus Cornet, er in 1595 pas na herhaalde aandrang van de plaatselijke bevolking zelf.[669] Daarna blijft het op het gebied van het institueren van nieuwe predikantsplaatsen voorlopig stil. Pas in 1620 ligt er een verzoek op tafel van de oude en nieuwe kerkenraad en de magistraat van Piershil, dat lange tijd met Nieuw-Beijerland onder de classis Dordrecht een combinatie had gevormd, voor een 'eygenen ende inwonenden predicant'.[670] Samen met de

---

661 Van Lieburg, *Een eiland na de Reformatie*, 24. Horstius wordt in de Brielse acta voor het eerst genoemd op 18 juni 1576.

662 ACBr 28 aug. 1582. Het wordt uit de acta niet duidelijk of in Nieuwe-Tonge al een kerkenraad functioneerde dan wel of hier sprake is van een in Nieuwe-Tonge woonachtig lid van de kerkenraad van Oude-Tonge.

663 ACBr 9 apr. 1584.

664 ACBr 14 apr. 1586.

665 ACBr 3 mei 1593, 26 juli 1593.

666 Over het Geestelijk Kantoor, zie hierna pag. CCLXXIII-CCLXXIV.

667 ACBr 10 apr. 1589.

668 Of Nieuw-Helvoet daar blij mee moest zijn is maar de vraag: Matthias Dijckman was in Abbenbroek afgezet vanwege 'de geruchte van dronckenschap ende ongeregeltheyt des levens', uit medelijden met zijn vrouw en kinderen houdt de classis hem nog de hand boven het hoofd en bezorgt hem een plaats in Nieuw-Helvoet, ACBr 9 okt. 1589, 6 nov. 1589, 19 juni 1590, 6 aug. 1590, 24 juni 1591.

669 Het eerste verzoek door de baljuw van Westvoorne c.s. namens schout en schepenen van Ouddorp: ACBr 13 okt. 1592; een tweede verzoek ACBr 19 sept. 1594.

670 ACBr 29 apr. 1620.

predikant van Korendijk, Jan Arentz. Teckman, zullen zij de ambachtsheer, toentertijd Johan van Hesse, verzoeken om diens medewerking, waarna de classis hun behulpzaam zijn. Dan blijkt dat het toch snel kan gaan, want op 20 juni geven de Staten van Holland hun toestemming, mits de inwoners van Piershil zelf zorg dragen voor een 'bekwame' woonplaats voor de nieuwe dominee.[671] Zij wisten ook zelf al 'een seker jongman (...) geheten Reynerus Vervoren, daeraen sy wel lust ende zin hadden' die, na wat horten en stoten in de examinering in het voorjaar van 1621 bevestigd kon worden.[672]
De conclusie op basis van de besproken voorbeelden is dat de classis het initiatief laat bij de plaatselijke bevolking. De classis zal dan doorgaans verwijzen via de rentmeester van de geestelijke goederen naar de Staten van Holland om het tractement voor de nieuwe predikantplaats te verzekeren. Dat was het geval bij Nieuwe-Tonge, Stad aan het Haringvliet, Piershil (aanvankelijk vergeefs) en, nog net op de valreep van onze periode, Nieuw-Helvoetsluis.[673] In het laatste geval treft zelfs een zekere voorzichtigheid in de overigens welwillende houding van de classis, die absoluut niet wil dat de nabijgelegen kerk van Nieuw-Helvoet er schade van ondervindt. Is de bekostiging eenmaal in kannen en kruiken dan komt de classis duidelijker naar voren om de plaatselijke gemeente aan een dienaar des Woords te helpen. Deze reactieve opstelling van de classis Brielle zien we overigens ook terug bij de classis Delft. Ook daar kwam de classis pas in actie nadat de bevolking ter plaatse het initiatief had genomen.[674]

Tenslotte: een dominee met een traktement, een kerkgebouw en een aantal toehoorders waren wel noodzakelijke maar nog geen voldoende voorwaarden om van een gemeente in de ware zin des woords te spreken. Daarvan is pas sprake als er een kerkenraad is die leiding geeft aan het gemeenteleven en wanneer er een eerste avondmaalsviering heeft plaatsgevonden.[675] Juist vanwege nalatigheid op het laatste punt, de avondmaalsbediening, was er in 1581 in Middelharnis nog steeds 'gheen gemeente vergadert' ook al stond de predikant Ajax Westerwold er al jaren.[676]

---

671 Mits de pastoriegoederen aan het Geestelijk Kantoor in Delft worden overgedragen, zie Res. Staten van Holland, 20 juni 1620, Van Alphen, *Nieuw kerkelijk handboek*. *Supplement* II, 36. Piershil behoorde kennelijk tot die heerlijkheden die geweigerd hadden zich onder het Geestelijk Kantoor te stellen, zie Koopmans, *De Staten van Holland*, 161 en Van Beeck Calkoen, *Onderzoek naar den rechtstoestand*, 119-120.

672 Zie ACBr 21 juli 1620; Reynier legde het preparatoire examen met goed gevolg af, ACBr 7 sep. 1620; het peremptoire examen op 20 en 21 oktober verliep minder voorspoedig, door 'verbaestheyt', aldus Reynier en zijn oom, ds. Schuylius. Een half jaar later (ACBr 20 apr. 1621) waren zijn antwoorden zodanig dat de deputaten en de classis 'daeraen genomen hebben contentement'.

673 Resp. ACBr 28 aug. 1582, 14 apr. 1586, 27 apr. 1599 en 3 apr. 1623. Zie over de classis Delft en Edam in dezen: Abels en Wouters, *Nieuw en ongezien* I, 109-111; Geudeke, *De classis Edam*, 137-138 en 154-157. De classis Schouwen en Duiveland was proactiever: Van Lieburg, *Een eiland na de Reformatie*, 53-59. Voorts in het algemeen: Kleyn, *Algemeene kerk*, 95-96.

674 Abels en Wouters, *Nieuw en ongezien* I, 109.

675 Geudeke, *Classis Edam*, 52n, Abels, Wouters, *Nieuw en ongezien* I, 190-192, syn Dordt 1574; Rooze-Stouthamer, *Hervorming in Zeeland*, 158-159. Gerard van Velzen van Rockanje verschijnt in 1613 zonder credentiebrief op de classis omdat er op dat moment geen kerkenraad in Rockanje is. Strikt genomen is er dan geen volwaardige gemeente meer in Rockanje. De classis stuurt er dan ook direct de *visitatores classis* op af om een kerkenraad 'op te richten', ACBr 16 apr. 1613 (cfm. art. 35 van de kerkorde van 1586, Rutgers, *Acta*, 495).

676 Zie over Westerwold hierna pag. CXCVI.

Engelse gemeente

In Brielle was er sinds 1585 in verband met het Engels garnizoen aldaar, een Engels-Schotse gemeente. Zij kwam bijeen in de kerk van het voormalige Noordeindse gasthuis en werd gediend door Michael Seroyen. Deze overleed enkele jaren na het vertrek van het Engelse garnizoen in 1616. Een aantal Engelse gezinnen bleef in Brielle wonen. Er is nog even sprake van geweest dat de predikant van Ouddorp, Nicolaas Rushius, Seroyen zou opvolgen om de Engelse kerk weer wat nieuw leven in te blazen.[677] Maar dat ketste af op de onwil van de Brielse kerkenraad terwijl ook de Brielse overheid de noodzaak van een predikant niet inzag.[678] Rushius, die problemen had met zijn Ouddorpse gemeente, had zich daarvoor te veel binnen de classis onmogelijk gemaakt.[679] De Engelse gemeente is daarna verlopen; een aantal leden is overgegaan tot de gereformeerde kerk.
Noch met de gereformeerde kerk noch met de classis Brielle werden formele relaties onderhouden.[680] Anders dan in Amsterdam, waar de predikant van de Engelse gemeente lid was van de classis, blijft de Engelse gemeente in Brielle in de classicale acta daardoor geheel onzichtbaar.[681]

Besluit

Daarmee is de classis Brielle in ruimtelijke zin afgerond. In haar maximale omvang omvatte de classis in de jaren 1574-1623 de eilanden Voorne, Putten, Korendijk, Piershil, Westvoorne en Overflakkee (met uitzondering van de Zeeuwse enclave Sommelsdijk) en het stadje Bommenede dat op het eiland Schouwen een Hollandse enclave vormde. Abels en Wouters concluderen voor wat betreft de classis Delft en Delfland dat de synode van Dordrecht 'bij de classicale afbakening van 1574 (...) geen acht sloeg op bestaande politiek-juridische of waterstaatkundige grenzen van het gelijknamige hoogbaljuwschap of hoogheemraadschap.' [682] Het resultaat was een op 'historisch grillige wijze' geformeerde classis die weinig meer was dan een kerkelijk-bestuurlijke eenheid.
De classis Brielle week op dat punt duidelijk af van de Delftse classis. Nu valt weliswaar niet meer na te gaan op grond van welke criteria de Dordtsche synode de classis Voorne en Putten indeelde en – althans voorlopig – combineerde met Westvoorne en Overflak-

677 Sprunger, *Dutch Puritanism*, 180.
678 Over de Brielse Engelse gemeente zie: Veltenaar, *Kerkelijk leven*, 98-106.
679 Hierover uitgebreider vanaf pag. CCVIII.
680 Sprunger, *Dutch Puritanism*, 325: 'the English-Scottish churches had minimal ties to the presbyterial organization of the Dutch Reformed church (…)'.
681 Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam* I, 205.
682 Abels en Wouters, *Nieuw en ongezien* I, 21. De baljuw van Schieland en het stadsbestuur van Rotterdam hebben samen geprobeerd de grenzen van de classis Rotterdam en Schieland samen te laten vallen met die van het baljuwschap/hoogheemraadschap 'om van de classis een Rotterdamse aangelegenheid te maken', zie Ten Boom e.a., *Geloof, opbouw en strijd,* 23-24. Beslissende invloed van de politiek-juridische grenzen ook bij de classes Leiden en Woerden, zij het in een veel complexere context, Kok (ed.), *Classicale acta Leiden en Woerden*, XVI-XXXVIII. De grenzen van de classis Dordrecht zouden uiteindelijk nagenoeg samenvallen met die van het baljuwschap Zuid-Holland, Van Dooren (ed.), *Classicale acta Dordrecht 1573-1600*, XI.

kee, maar het resultaat was in elk geval zodanig dat – afgezien van het westelijke deel van IJsselmonde - de grenzen van de classis precies de politiek-bestuurlijke grenzen volgden. En bij de definitieve toedeling van Sommelsdijk en Dirksland is zelfs expliciet de staatkundige indeling als argument gehanteerd. Dat blijkt althans uit de brief die Andries Cornelisz. namens de classis aan de classis Beoosterschelde schreef. Wat Sommelsdijk aangaat, zegt hij dat 'het noyt ons in den sin gecomen is de overheyt te willen tergen' en dat het verder duidelijk blijkt 'dat Dircksland ende naest alle andere dorpen op Overflackee onder den Briele sijn opdat se onse overheijt oock gheen oorsaecke gheven te suspiceren van haer getercht te werden.'[683]
Binnen de buitengrenzen van de classis bleef ook de oude parochiale indeling intact. De omstandigheden noopten de classis er wel toe zich voorlopig te behelpen met combinatiegemeenten. Desondanks stelde de classis zich bij de vorming van nieuwe gemeenten terughoudend op; de impuls daartoe kwam vanuit de dorpen zelf.

Functioneren van de classis - werkwijze

Inleiding

In de *De classis en haar geschiedenis* [684] zijn de formele taken en bevoegdheden van de classis en de ontwikkelingen daarin beschreven. In dit hoofdstuk gaat het vooral over het praktische functioneren van de classis. Welke soorten van bijeenkomsten kende men en hoe vaak, wanneer en waar werd er vergaderd? Wie gaf leiding aan de bijeenkomsten en is er een groep van predikanten te onderscheiden die een voortrekkersrol binnen de classis vervulde? Valt er ook iets te zeggen over het aantal aanwezigen en de mate van verzuim en hoe was het verloop van een 'normale' vergadering. Tenslotte zal ook worden ingegaan op het werk van de classis tussen de bijeenkomsten door, met behulp van gedeputeerden en visitaties.

Interne reglementering

De classis Dordrecht geldt als een voorbeeld van een strak georganiseerde classis en dat is ook zichtbaar in de formalisering van de vergaderorde. Al tamelijk vroeg in het

683 ACBr 30 nov. 1574. Over de rol van de overheid bij het vaststellen van kerkelijke (ook classicale) grenzen: Hofman, *Eenich achterdencken*, 209-210. Als het gaat over de kerkelijke grenzen op provinciaal niveau is de overeenkomst met politieke grenzen volstrekt evident; zie ook Von Hoffmann, *Das Kirchenverfassungsrecht*, 49-61: 'Der Grundsatz der Discipline Ecclésiastique von 1559, dass kirchliche und politische Provinz die gleichen Grenzen haben sollen, ist in den Niederlanden schliesslich völlig durchgeführt worden.' Evenzo Kleyn, *Algemeene kerk*, 177.

684 Zie pag. XXI.

bestaan van deze classis, in 1583, stelde zij een vergaderreglement vast, dat enige tijd later in 1591 werd vastgelegd 'in een caerte (…) om altijd den preside gegeven te worden om daeraen de actie te dirigeren."[685] De voorzitter wist dus precies waaraan hij zich had te houden. Zo ver zijn andere classes niet gegaan. Natuurlijk besprak men wel eens de wijze van vergaderen of de wijze van behandelen van bepaalde agendapunten. In de classis Delft leidde dit tot een beknopt en globaal reglement dat lang niet zo gedetailleerd was als dat van de classis Dordrecht.[686] De classis Edam kende eerst sinds 1625 een classisreglement.[687]
Tot een formeel reglement is het in de classis Brielle in onze periode niet gekomen. Als een procedurele vraag op tafel lag dan sloeg de classis vermoedelijk het actaboek op om te zien of daar al in een vergelijkbaar geval eerder een uitspraak over was gedaan en als het een nieuwe casus betrof nam men een besluit daarover. Erg hanteerbaar is zo'n werkwijze natuurlijk niet en in 1605 besliste de classis dat Jacobus Florianus en Nicolaes Tijckmaecker 'de gansche acten des classisboeck sullen oversien ende duerlesen ende dat sy alle de articulen byeen sullen stellen die de classe in 't gemeen aengaen, daerby sy haer hebben te reguleren'.[688] Het resulteerde in een achterin in het tweede classisboek opgenomen en uit de acta geëxtraheerde opsomming van 14 artikelen over uiteenlopende onderwerpen zoals de vergaderplaats, de proposities, de boetes voor ongeoorloofd verzuim, predikantsweduwen en de keuze van een assessor.[689]

Soorten bijeenkomsten

Er werd onderscheid gemaakt tussen gewone (ordinaris) en buitengewone (extraordinaris) vergaderingen. Ordinaris vergaderingen vonden plaats in een van te voren vastgesteld ritme en waren ruim van te voren gepland. Op de ordinaris vergaderingen kwamen ook steeds een aantal min of meer vaste agendapunten terug.
Naast de ordinaris vergaderingen waren er extraordinaris vergaderingen voor spoedeisende zaken. Extraordinaris bijeenkomsten waren niet van te voren geagendeerd; deze vergaderingen werden dus meer *ad hoc* belegd. Van de mogelijkheid om extraordinaris te vergaderen werd ruim gebruik gemaakt, getuige het feit dat over de gehele periode 1574-1623 van de in totaal 350 in de acta opgenomen bijeenkomsten er 143 extraordinaris waren, dus ongeveer 40%.
In de eerste jaren (en trouwens ook wel in latere jaren) wordt het onderscheid tussen ordinaris en extraordinaris overigens niet expliciet vermeld; uit de context of uit de vermelding van de aanwezigen valt meestal wel af te leiden dat het een bijeenkomst betrof die later als 'extraordinaris' in de annalen zou zijn opgenomen.[690]
Een enkele maal zijn de acta van een bijeenkomst tussen wal en schip gevallen. Op 8 oktober 1576 stond een bijeenkomst te Brielle geagendeerd maar daarvan is niets in het

685 Tukker, *Classis Dordrecht*, 22-24. Later is dit reglement nog aangevuld.
686 Abels en Wouters, *Nieuw en ongezien* I, 60-61.
687 Geudeke, *Classis Edam*, 172.
688 ACBr 10 mei 1605.
689 Zie bijlage D, pag. 675.
690 De eerste keer dat een vergadering uitdrukkelijk extraordinaris wordt genoemd is op 28 oktober 1574. In de beginperiode zijn vergaderingen waar de aanduiding 'ordinaris/extraordinaris' ontbreekt als 'ordinaris' aangemerkt. De verslaglegging is dan ook voor de ordinaris vergaderingen nog uiterst beknopt.

classisboek genoteerd.[691] Het is natuurlijk mogelijk dat de bijeenkomst niet heeft plaats gevonden maar gezien de opengelaten ruimte in het classisboek lijkt het waarschijnlijker dat de scriba heeft verzuimd de acta op te tekenen. Een extraordinaris vergadering van de Brielse predikanten en enkele 'naest gesetene' met een afvaardiging van de kerkenraad van Oude-Tonge over het vertrek en de vervanging van David Timmerman, een vergadering die tussen 12 en 15 september 1604 moet zijn gehouden, staat evenmin in de annalen vermeld.[692] Verder staat vast dat de acta van een aantal vergaderingen van het contraremonstrantse deel van de classis het classisboek nooit hebben bereikt.[693] Zo weten we dat op 29 november 1618 in de contraremonstrantse classis de (niet overgeleverde) acta zijn voorgelezen van de op 3 juli 1618 in Ouddorp gehouden vergadering. Tenslotte bevindt zich onder de acta een aantal (6) verslagen van visitaties.
De onderstaande tabel vermeldt per tijdvak van vijf jaar de aantallen en soorten bijeenkomsten waarvan de acta bekend zijn.

Tabel 10. **Aantallen vergaderingen van de classis Brielle**

Tijdvak	*Ordinaris*	*Extraordinaris*	*Visitatie*	*Totaal*
1574-1578	33	6		39
1579-1583	25	6		31
1584-1588	23	3	1	27
1589-1593	21	12		33
1594-1598	20	10		30
1599-1603	18	18		36
1604-1608	20	13	4	37
1609-1613	18	29		47
1614-1618	11	11		22
>1619	12	35	1	48
totaal	201	143	6	350

Vergaderfrequentie

Ging de synode van Emden uit van twee tot vier classicale vergaderingen per jaar ('alle drie ofte ses maenden'),[694] de synode van Dordrecht van 1574 legde de lat hoger en schreef maandelijkse classicale vergaderingen voor.[695] Die ambitie bleek echter in de praktijk te hoog gegrepen en de bepaling werd dan ook door de Dordtse synode van 1578 versoepeld tot een frequentie met een bandbreedte van minimaal vier tot maxi-

691 ACBr 17 sept. 1576.
692 SAGO, AHG Oude-Tonge, inv. nr. 78.
693 Er zijn in het classisboek 22 foliobladen blanco gelaten. Zie voorts over de scheuring in de classis het hoofdstuk 'De classis gescheurd', pag. CCLXXXIX.
694 Rutgers, *Acta* 58.
695 Rutgers, *Acta* 141. De bewering van Duke dat de classis Brielle maandelijks vergaderde kan alleen maar zijn gebaseerd op het eerste jaar van de classis (1574), Duke, *Reformation and Revolt*, 224.

maal 12 vergaderingen.[696] De synodes van Middelburg in 1581 en 's-Gravenhage in 1586 gingen daarna niet verder dan het voorschrift dat tussen de vergaderingen niet meer dan drie maanden mochten verstrijken.[697] Dat betekende dus tenminste vier vergaderingen per jaar.

De classis Brielle komt over de periode 1574 – 1622 uit op een gemiddelde van ruim 4 ordinaris vergaderingen per jaar. In het eerste jaar werden 12 vergaderingen gehouden (hetgeen ook het hoogste aantal van de reeks is) in het jaar erna 9 vergaderingen. Daarna varieert het aantal bijeenkomsten tot en met 1613 (het laatste jaar waarin de classis nog min of meer normaal functioneerde voordat zij wegens de bestandstwisten scheurde) tussen 3 en 6. Na 1613 loopt het aantal vergaderingen nog verder terug en komt het functioneren van de classis door de bestandtwisten ernstig in het gedrang. De commotie rond het beroepingswerk in diverse gemeenten leidt tot een sterke stijging van het aantal extraordinaris vergaderingen. Als de spanningen in de classis in 1615 leiden tot een scheuring ontstaan twee afzonderlijke series acta: een 'remonstrantse' serie en een 'contraremonstrantse' serie.[698] Zojuist werd er al op gewezen dat met name de acta van de contraremonstranten slechts incompleet zijn overgeleverd. Als eenmaal de Dordtse synode van 1618-1619 achter de rug is dan blijft ten opzichte van de jaren vóór 1609 het aantal ordinaris vergaderingen nog een aantal jaren betrekkelijk laag en het aantal extraordinaris vergaderingen hoog. Het duurt dus nog even voor de classis haar normale vergaderritme heeft hervonden.[699]

De ordinaris vergaderingen vonden normaliter plaats in de maanden april tot en met oktober. Daarna werd gedurende de wintermaanden niet ordinaris vergaderd. Het werd dan ook de gewoonte op de laatste najaarsvergadering aan het eind van de sessie eventuele dringende zaken te delegeren aan de predikanten van Den Briel en de 'naeste gelegene' predikanten, die dan zo nodig extraordinaris vergaderden.[700] Zo vertoonde het 'ordinaris' vergaderritme een duidelijk seizoenpatroon, in tegenstelling tot de extraordinaris sessies.[701]

---

696 Rutgers, *Acta* 242: 'alle maenden ofte ses weken, korter of langher dogh also datse den tyt van dry maenden niet voorby gaen'.

697 Rutgers, *Acta* 386 en 496.

698 Zie tabel 18 op pag. CCCI.

699 In de jaren 1623-1630 was er een stabiel vergaderritme van gemiddeld drie ordinaris vergaderingen per jaar: een voorjaars-, een zomer- en een najaarsvergadering; alleen in 1625 werden 4 ordinaris vergadering gehouden. Het gemiddeld aantal extraordinaris vergaderingen daalde van gemiddeld 4 per jaar in 1623-1625 tot gemiddeld 3 per jaar in 1626-1630.

700 Bijv. ACBr 22-23 oktober 1583: 'Alzoe van nuu by den winter gheen ordonarisse classicale vergaderinge gehouden sal worden soe authoreseren die broederen van den classe den kercke van den Brielle met den naestgesetene dienaren om uut haer aller naeme te handelen ende sluyten soedaenige nodige stucken soude moegene vorvallen en oock uuytschriven den tyt des naesten classe.'

701 Deze manier van werken komt overeen met de werkwijze in de classis Edam, waar men werkte met wintergedeputeerden, Geudeke, *De classis Edam*, 173, evenals in de classis Bolsward, Kalma, *Classisboek Bolsward-Workum*, 5 (6 okt. 1600). In de classis Brielle hanteert men echter ook voor de wintervergaderingen de term 'extraordinaris' en die term hebben we hier ook aangehouden. Ook de classis Gorinchem kende deze werkwijze, zie Verschoor (ed.) *Classicale acta Gorinchem*, LXX. De classis Delft hield wel een ordinaris vergadering in januari, Abels en Wouters, *Nieuw en ongezien* I, 61 evenals de classis Rotterdam: Bouterse (ed.), *Classicale acta Rotterdam en Schieland*, 108-109.

Afgezien van variaties in het aantal vergaderingen van jaar op jaar, ontwikkelde zich in de loop van de tijd het volgende vergaderschema:[702]
- een voorjaarsvergadering (soms, maar lang niet altijd, de eerste maandag of dinsdag na Beloken Pasen[703])
- een tweede voorjaarsvergadering ter voorbereiding van de jaarlijkse particuliere synode
- een zomervergadering
- een najaarsvergadering

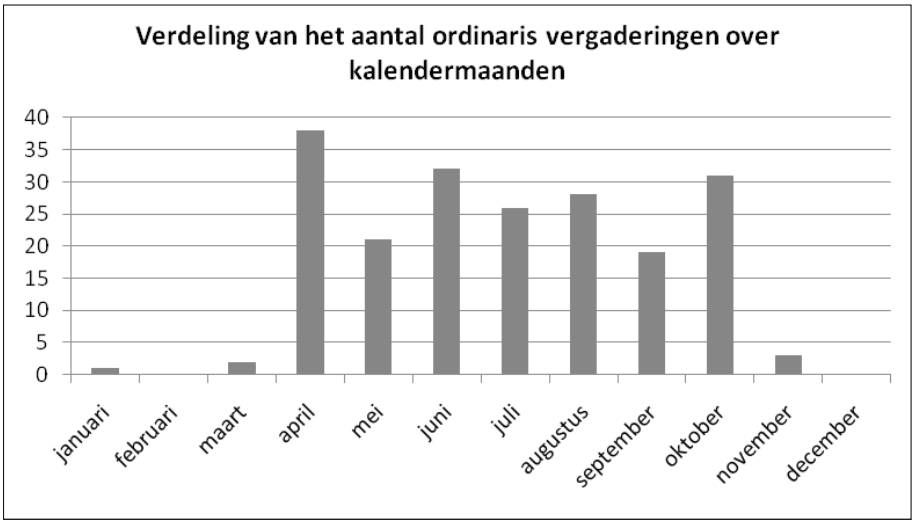

Verloop van de vergaderingen

Tot 1601 was de maandag voor de classis de favoriete dag voor de ordinaris bijeenkomsten: van de 201 ordinaris vergaderingen zijn er 129 op de maandag gehouden of begonnen.[704] Vóór 1601 werd slechts bij hoge uitzondering op dinsdag vergaderd zoals op 28 augustus 1582.[705]
Een duidelijke reden voor de maandag blijkt niet uit de acta, maar een voorstel van de Brielse predikant Aegidius Johannis Frisius om voortaan op de dinsdag te vergaderen haalde het in 1586 niet 'also op vele plaetsen in de classis op de woensdach ghepredikt

702 In de jaren 1623-1630 ontwikkelt zich een regelmatig vergaderritme van drie ordinaris vergaderingen per jaar: april (eventueel mei), juni (eventueel juli) en oktober, SAVPR, AC Brielle, inv. nr. E4.

703 In de classis Gorinchem was dat wel de gewoonte Verschoor (ed.) *Classicale acta Gorinchem*, LXII.

704 Ook in de classis Delft was sinds 1591 maandag de gebruikelijke vergaderdag, Abels en Wouters (ed.), *Classicale acta Delft en Delfland*, XXVIII en 447n (3 jan. 1610).

705 ACBr 30 juli 1582: 'ende den broederen sullen haer schicken den 27 tegens den avont in de herberge te wesen'.

wort ende daerdoor soude in hare dienst verhindert worden'.[706] Daaruit zouden we kunnen afleiden dat men pas de dag na de vergadering de terugreis aanvaardde. Eerst later, vanaf 1601, blijken de broeders bij voorkeur dinsdags te vergaderen.[707]
Het aanvangstijdstip was 's morgens 9 uur, hetgeen voor degenen die van ver moesten komen een wel zeer vroeg begin van de maandag moet hebben betekend.[708] Bij het vaststellen van een vergadering op maandag 16 augustus 1574 in Goedereede werd de broeders uit Voorne en Putten op het hart gedrukt voor de gezamenlijke overtocht vroeg in de morgen 'te seven ueren op de Nieuw-Helvoetsche sluys te wesen.'[709] In juni 1608, inmiddels was dinsdag de gewone vergaderdag, besloot men 's morgens 7 uur te beginnen; gewoonlijk zullen de meesten al de maandagavond te voren in de betreffende vergaderplaats zijn gearriveerd.[710]
De extraordinaris bijeenkomsten, die doorgaans in Brielle plaatsvonden met 'de naeste gesetene' predikanten, werden eveneens meestal op maandag gehouden. Het aanvangstijdstip was 10 uur precies met de boete van 3 stuivers bij te laat komen.

Zeker in de beginperiode was er geen strakke agenda. Ook in de verslaglegging van de vergaderingen ontstaat pas geleidelijk in de loop van de eerste decennia een zekere uniformiteit. Eerst als Tijckmaecker als enige de zorg voor het classisboek op zich neemt is er sprake van een min of meer uniforme *lay-out* van de acta. In de praktijk is gaandeweg het volgende globale vergaderschema ontstaan, overigens zonder daarin een al te strakke volgorde aan te houden:
– opening met gebed
– verkiezing van praeses en scriba (en later assessor)
– onderzoek van de credentiebrieven
– eventueel een propositie door één van de collega's
– voorlezen van de acta van de vorige en eventueel eerdere vergaderingen
– behandeling van de overige agendapunten
– censura morum
– sluiting met dankzegging.

Uit de acta kan niet duidelijk worden afgeleid of er volgens een van te voren opgestelde agenda werd gewerkt en wie die agenda dan opstelde. Kon niet alles in één dag worden afgehandeld dan werd de vergadering 'des anderen daechs' voortgezet. Was de gemiddelde vergaderduur in de periode 1574-1593 iets meer dan een dag; in de periode 1594-

706 ACBr 14 apr. 1586. Voor de vergaderingen die in Brielle gehouden werden zou het feit dat daar op maandag de weekmarkt werd gehouden nog een overweging geweest kunnen zijn.
707 ACBr 16 apr. 1601 en 10 juni 1608.
708 Van reizen op de voorafgaande zondag blijkt niets; er is wel een aantal keren op de zondag een extraordinaris vergadering geweest, bijv. 22 aug. 1593. Overigens was het doorgaans de gewoonte dat men de avond tevoren op de plaats van bestemming diende te zijn. Zo werden in 1603 de leden van de particuliere synode beschreven 'ten Briel op den 4en augusti des avendts in der herberghe', Bouterse (ed.), *Classicale acta Rotterdam en Schieland*, 262 (1 juli 1603).
709 ACBr 15 juli 1574. Het is onduidelijk van welke veerdienst men gebruik wilde maken; pas in 1595 werd een veerdienst vanuit Nieuw-Helvoetsluis ingesteld, Walters, 'Over de vestiging van veren', 6-7. De bewuste vergadering zou overigens in Sommelsdijk worden gehouden vanwege de in Goedereede toenemende pest.
710 De vergadering in juli 1605 is voor 11 juli beschreven en werd een dag later gehouden, ACBr 10 mei 1605, 12 juli 1605. Evenzo de vergadering van oktober 1607: voor 15 oktober beschreven en 16 oktober gehouden, ACBr 8 aug. 1607, 16 okt. 1607.

1613 liep dit op tot ongeveer anderhalve dag, hetgeen de toenemende intensiteit van het classicale werk illustreert.
Voor de extraordinaire bijeenkomsten is de verslaglegging minder eenduidig en vaak ook minder uitgebreid. Opening, sluiting en verkiezing van praeses worden veelal niet vermeld en het lijkt er op dat de gang van zaken tijdens de extraordinaris zittingen ook wat informeler is geweest.
Het behoorde tot de taak van de praeses de orde te bewaken en de discussies in goede banen te leiden. Het heeft er alle schijn van dat een vergadering wel eens wat rommelig kon verlopen. Na de opening van de bijeenkomst kon dat veroorzaakt worden door laatkomers maar herhaaldelijk wordt ook melding gemaakt van laatkomers in de middagsessies voor wie de middagpauze kennelijk niet lang genoeg was. Verder konden ook bezoekers, zoals gedeputeerden van andere classes of gemeenten, overheidsdienaren of lidmaten, zich melden om het één of ander aan de classis ter behandeling voor te leggen.
In oktober 1589 wordt ds. Henricus van Steenwijck uit Korendijk aangesproken 'vanwegen zijn onordelick vertreck uut de laeste classe' en enige jaren later wordt zijn collega Isebrandus van Byland uit Nieuw-Helvoet een boete opgelegd omdat 'hy sonder consent uuyt de classe is gescheyden'.[711] Het kan zelfs te gortig worden: in 1621 melden de acta dat 'bevonden wordt dat deur het uytgaen der broederen sonder oorloff groote disordre in de vergaderinge geschiedt'; voortaan mag dan ook niemand uit de vergadering gaan zonder toestemming van de praeses op een boete van zes stuivers.[712]
Niemand mocht iets van het besprokene naar buiten brengen. Loslippigheid over zaken die een afwezige aangingen werd beschouwd als achterklap en bestraft met een boete.[713] Isebrandus van Byland moest 20 stuivers boete op tafel leggen omdat hij de inhoud van een resolutie van de classis had 'geopenbaert dengenen die het alsdoen noch niet toe en quam te weten.'[714] Als de kerkenraad van Heenvliet vraagt om op de hoogte gehouden te worden van datgene wat in de classis wordt verhandeld is de classis niet erg toeschietelijk. Zij besluit dat men de kerkenraad 'die dinghen mondelyck sal moghen aenseggen die tot stichtinge diennen oft strecken', een formulering waarmee de classis nog alle kanten op kan.[715]

Vergaderplaats

De synode van Dordrecht van 1574 schreef voor de (ordinaris) classicale vergaderingen te houden in 'verscheiden plaetsen d'een na d'ander'.[716] Om daarin orde en regelmaat aan te houden stelde de classis op 12 oktober 1579 een eerste voorlopige serie van zeven vergaderplaatsen vast waaraan werd toegevoegd: 'ende dese geeindicht synde sal alsoe by den broederen verordent worden so waer men se alsdan voort houden sal.'

711 Resp. ACBr 9 okt. 1589 en 16 juni 1603.
712 ACBr 19 okt. 1621.
713 ACBr 16 aug. 1574.
714 ACBr 16 juni 1603.
715 ACBr 13 okt. 1610.
716 Rutgers, *Acta*, 141.

Vier jaar later, op 29 augustus 1583 werd een uitgebreidere lijst opgesteld, die op 10 april 1584[717] definitief werd vastgesteld; deze lijst van vergaderplaatsen treffen we in twee versies aan op het titelblad van het eerste classisboek. Onderaan staat overdwars nog een in het net geschreven versie. Het tweede classisboek bevat voorin een in 1595 vastgestelde *novus ordo classis servandae*.

Het beste wat van deze lijsten gezegd kan worden is dat wel geprobeerd werd deze als leidraad te hanteren, zoals in het voorjaar van 1595 toen de broeders zich 'eendrachtelyck' voornamen 'dat men voortaen gheene plaetsen overslaen om classis te houden en sal'[718] maar dat het in de praktijk niet haalbaar bleek zich er helemaal aan te houden.

Gaan we voor de classis als geheel uit van 20 à 25 predikantsplaatsen en het totaal aantal ordinaris vergaderingen van 202 dan zou – statistisch gezien – elk dorp in de periode 1574-1622 toch 8 à 10 keer de classis hebben mogen verwelkomen. Voor Brielle zou dat getal, gezien het aantal predikantsplaatsen van 2, neerkomen op 16 à 20 keer.

Kijken we naar de werkelijke feiten dan heeft de classis meer dan gemiddeld binnen de muren van Brielle vergaderd namelijk 53 van de 206 ordinaris bijeenkomsten, dus ongeveer een kwart daarvan. Van de 26 andere gemeenten binnen de classis zijn er zeven die 8 à 10 keer de classis hebben mogen ontvangen. Dit zijn de gemeenten van Heenvliet, Geervliet, Dirksland, Spijkenisse, Oude-Tonge, Rockanje en Simonshaven. Plaatsen als Goedereede, Middelharnis, Zuidland en Ooltgensplaat moesten met wat minder genoegen nemen terwijl de classis in kleinere dorpen als Nieuw-Helvoet, Hekelingen en Stad aan het Haringvliet niet meer dan één of twee keer heeft vergaderd. In Piershil hebben de broeders - in classicaal verband althans - waarschijnlijk helemaal nooit hun gezicht laten zien.

Ondanks het niet (kunnen) volgen van het rooster van vergaderlocaties en het numerieke overwicht van Brielle als vergaderlocatie in het totaal aantal vergaderingen kan op basis van deze gegevens toch niet worden gesteld dat de classis de gemeenten buiten Brielle in dit opzicht geheel links heeft laten liggen. Evenals in de classis Delft is ook in de classis Brielle wel eens (april 1608) de vraag aan de orde geweest om Brielle als enige vergaderplaats aan te wijzen.[719] De acta vermelden niet uit welke hoek dit voorstel kwam; besloten werd dat men 'by de oude ordre sal blyven ende dat elcke kercke syn keer ende buertte sal houden om de broeders te ontfangen.'[720] Daarna is nog gedurende de godsdiensttwisten door 'eenighe van de classe (...) voorgeslagen oft niet soude bequaem wesen, dat men de ordinaire classicale vergaderinge voorts soude houden in de stadt van den Briele, nochtans sonder bedwanck.'[721] Inderdaad heeft het remonstrantsgezinde deel van de classis tot aan 1619 alleen nog maar binnen Brielle vergaderd.[722] Afgezien van deze uitzonderlijke situatie kan dus op dit punt niet echt van een opvallende dominantie van Brielle worden gesproken.

Dat laatste geldt zeker niet als we ook de nadelen die aan het vergaderen in de kleine plaatsen op het platteland waren verbonden in ogenschouw nemen. De vergaderaccommodatie zal er immers niet altijd optimaal zijn geweest voor een gezelschap van tussen de 10 en 20 predikanten.[723] Over de vergaderruimte en het onderdak van de predikan-

717 ACBr 10 apr. 1584: 'Is noch op huijden ten dage van den broederen gestelt een goede ordeninge hoe dat voertdaen die classis sal gehouden worden als voer in't boeck staet begrepen in de eerste zyde.'

718 ACBr 10 apr. 1595.

719 Zie Abels en Wouters, *Nieuw en ongezien* I, 63-64.

720 ACBr 22 apr. 1608.

721 ACBr 8 apr. 1614; zie ook ACBr 15 aug. 1614.

722 Met uitzondering van een extraordinaris vergadering in 1615 in Zuidland.

723 En eventuele ouderlingen, hoewel dat waarschijnlijk maar weinig voorkwam.

ten laten de acta nauwelijks iets los. Was de vergadering belegd in Brielle dan kwam men veelal wel samen ten huize van één van de stadspredikanten, die kennelijk ruim genoeg behuisd waren.[724] Donteclock had eens zelfs vier dagen lang zijn collega's over de vloer.[725] Maar de dorpspastorieën zullen in het algemeen wel te klein zijn geweest om de classis vergaderruimte te bieden hoewel Jacob Louff te Simonshaven in 1580, Johannes van Steenbergen te Geervliet in 1584 en Valerius Tophusius te Oudenhoorn in 1605 hun medebroeders thuis ontvingen.[726] Vermoedelijk zal in de meeste gevallen de dorpskerk zelf de vergaderplaats zijn geweest, zoals het geval was op 3 en 4 april 1606 in Ooltgensplaat.[727]

Een ander praktisch punt was het voor de deelnemers aan de vergadering vinden van gelegenheid om de nacht door te brengen. Een stad als Brielle bood uiteraard genoeg overnachtingsmogelijkheden. Eén keer valt te lezen dat de broeders voor de vergadering van 28 augustus 1582 zich moeten 'schicken den 27en tegens den avont in de herberge te wesen'.[728] Maar in de dorpen zal men veelal een beroep hebben moeten doen op de gastvrijheid van particulieren.

Een voor de classis niet te veronachtzamen punt waren de kosten die de ontvangst van de classis met zich meebracht. De gewoonte was dat door de ontvangende predikant de maaltijd werd geregeld. Het was zelfs zo dat, als de vergaderlocatie om bepaalde redenen werd veranderd, de predikant van de oorspronkelijk geplande vergaderplaats toch verantwoordelijk bleef voor de kosten.[729] Die kosten konden aardig oplopen zodat de classis in 1601 besloot 'tot ontlastinge ende verlichtinge van dengeenen die de classe heeft, dat een ygelyck van nu voortaen, hy verschynne op de classe ofte niet, dat hy sal gehouden zyn te geven van yder maeltyt vyf stuvers'. De gastheer, die de voorlaatste keer de classis had ontvangen, moest het geld 'sien te ontfangen, opdat hy 't behandige ende overtelle dengenen daer de classe is.'[730] Hoezeer dit soort zakelijke aspecten van het classicale werk de heren predikanten kon bezig houden, onthult de bij het slot van dit artikel in de marge bijgeschreven zin: 'Is oock besloten dat, om questie te vermyden, dat voortaen een yegelyck diennaer, op de classe comparerende oft niet, sal betalen 20 st., 'tsy dat de classe cort oft lanc duert.' Eén keer melden de acta bij het vaststellen van een volgende vergaderdatum: 'ende sal een yegelyck voor zyn montcoste sorge draghen moeten.'[731]

Het doel van het gezamenlijk eten was (uiteraard) om 'vriendtschap ende lieffde t'onderhouden'.[732] Over de maaltijden zelf tussen de bijeenkomsten door of na sluiting

724 ACBr 14 mrt. 1575 (de volgende vergadering), 25 apr. 1583 (de volgende vergadering wordt in het huis van Jacobus Postelius gehouden), 9-10 apr. 1584 (bij Aegidius Johannis), 18 apr. 1602 (de volgende vergadering bij Nicolaas Dammius).

725 ACBr 21-24 apr. 1597.

726 ACBr 9 mei 1580; 28 mei 1584, 10 mei 1605.

727 Attestatie in SAVPR, AC Brielle, inv. nr. E130, nr. 39: '(…) dat op den laetsten classis binnen den voorn. dorpe vergadert wesende binnen de kercke (…).

728 ACBr 30 juli 1582.

729 Zo zou de vergadering van 11 juli 1605 in Brielle worden gehouden 'ten coste van Egidius Wyckentoren, predikant in Goeree', ACBr 10 mei 1605. Uiteindelijk werd de vergadering toch ten huize van Wijckentoorn in Goedereede gehouden, ACBr 12-13 juli 1605.

730 ACBr 16 apr. 1601.

731 ACBr 25 april 1607. Ook in andere classes waren de kosten voor het eten een aandachtspunt bijv. in de classis Rotterdam werd gezocht naar 'den gevoegelicksten ende onkostelicksten middel om het middachmael te hauden.' Bouterse (ed.), *Classicale acta Rotterdam en Schieland*, 280.

732 Abels en Wouters (ed.), *Classicale acta Delft en Delfland*, 234 (23 sept. 1599).

van de classis komen we uit de acta vrijwel niets te weten. Van andere classes is bekend dat het verloop van de classicale maaltijden geen aanstoot mocht geven.[733] Eén van de redenen waarom de predikant van Middelharnis, Franciscus Borluit, een schuldbekentenis moest afleggen was dat hij had 'maeltijden gehouden nae de classe ende met mijn huisvrouwe lichtverdige liedekens gesongen, ende nochtans geclaecht van de costen van de classe.'[734] Toen Abraham Jansz., predikant in Goedereede, op dat moment wel zeker zelf in kennelijke staat verkerend, in een gezelschap eens de spot dreef met de classis, zeggend dat er een kalf en een ram moest worden gemest en 'dat hy een cruycxken met cleyn bier ende een cruycxken met wyn soude hebben ende soude 't den president eens brenghen ende schencken hem dunne bier' moet hij vast de classicale maaltijden in het vizier hebben gehad.[735] In sommige classes gaf de plaatselijke regering de wijn bij de maaltijd maar in de classis Brielle is een dergelijke vrijgevigheid niet gebleken,[736] behalve in 1623 toen de magistraat van Goedereede wel *f*7 betaalde voor de levering van een 'tonne faro' ten gerieve van de daar gehouden classicale vergadering.[737]
Met de extraordinaris bijeenkomsten lag het allemaal wat eenvoudiger. In de eerder genoemde vergadering van 12 oktober 1579 werd besloten 'dat alle extraordinaris tesamencompsten gehouden sullen worden in den Briele, een yegelyck op syne costen'.[738] Van de 141 extraordinaris bijeenkomsten zijn er 115 in Brielle gehouden; de overige hebben elders plaats gevonden, waarbij vooral praktische overwegingen een rol zullen hebben gespeeld.

Aan- en afwezigheid

Hoe was het gesteld met de opkomst op de classicale vergaderingen binnen de Brielse classis? Bij de meeste (ordinaris) vergaderingen staat wel iets vermeld over de opkomst; soms staan de *presentes*, soms ook de *absentes* opgesomd en nu eens met name en dan weer per plaats aangeduid. Het valt daarom niet altijd voor 100% exact na te gaan hoeveel *personen* er aan de vergadertafel plaats namen, omdat immers in principe ook tenminste één ouderling met de predikant diende mee te komen. Als er al, conform 'Dordrecht 1578', ouderlingen meekwamen - en zeker gedurende de eerste tien jaar van het bestaan van de classis waren ze niet aanwezig[739] – dan worden ze zelden met name genoemd. Daardoor valt niet met absolute zekerheid te achterhalen, wanneer er bijvoorbeeld staat dat 'Zuidland' aanwezig is, of daarmee wordt bedoeld dat de predikant van Zuidland aanwezig of een 'volledige' afvaardiging van Zuidland (dus inclusief een

733 In de classis Delft is wel eens gespot met het 'bancketeren' van de broeders en in Edam werd geconstateerd dat het eten in de vergaderzaal 'wat ongerijmt' toeging; Abels en Wouters, *Nieuw en ongezien* I, 63, Geudeke, *Classis Edam*, 168.
734 ACBr 22 sept. 1586.
735 ACBr 21-24 apr. 1597.
736 Schotel, *Openbare eredienst*, 392;
737 Caland, 'Bijdrage tot de kerkelijke geschiedenis van Goedereede', 540. Faro is een biersoort, van sterk gehalte.
738 ACBr 12 okt. 1579.
739 Rutgers, *Acta*, 242 voor het voorschrift. Uitgerekend het handschift van de synode van Dordrecht 1578 dat in het classicaal archief in Brielle berust heeft hierbij de aantekening in de marge: 'Is vrijgestelt den kercken ouderlinghen mede te senden ofte niet', Nauta en Van Dooren (red.), *De Nationale Synode van Dordrecht 1578*, 149.

ouderling). Zoals hierna nog zal blijken, zijn ouderlingen ook maar weinig aanwezig geweest. Als David Thomasz. op 20 oktober 1619 een credentiebrief vraagt voor de aanstaande classisvergadering dan besluit de kerkenraad

> 'een credentie te laeten stellen uut haeren naemen opdat door deselve vertoont werde dat haeren predicant van haer op de classicaele vergaederinge gesonden wert om uut haeren naeme op den classe den welstant der kercken te helpen bevorderen.'[740]

Pas als de classis in Spijkenisse zelf vergadert besluit de kerkenraad dat er een ouderling 'soude bijblijven, soo lange de vergaderinge soude dueren.'[741] En zo zal het meestal wel zijn gegaan. Niettemin kunnen we de opkomst op de vergaderingen eigenlijk alleen nagaan op het niveau van de gemeenten.[742] Als een ouderling meekwam dan had die wel stemrecht, met dien verstande dat een gemeente, ook al was die met meer kerkenraadsleden vertegenwoordigd, maximaal twee keurstemmen had.[743]
Om besluiten te kunnen nemen moest in principe een quorum van minimaal de helft van het aantal gemeenten binnen de classis in een ordinaris vergadering vertegenwoordigd zijn.[744] Zo stelde de extraordinaris vergadering een besluit omtrent de tuchtzaak betreffende Adrianus de Jonckheere in 1594 nog uit omdat die vergadering 'niet sterck ende de sake swaer was.'[745] Eén van de redenen om over het beroep van Dordrecht op Gosuinus Buytendyck van Goedereede nog geen besluit te nemen was dat de (extraordinaris) vergadering 'geheel swack ende van cleynen getale' was.[746]
Als we in absolute kwantitatieve zin iets willen zeggen over het compareren van de broeders dan moeten we de extra-ordinaris vergaderingen buiten de selectie houden, eensdeels omdat de registratie van de absenten tijdens deze vergaderingen veel minder consistent gebeurde en anderdeels omdat een aanzienlijk deel van de extraordinaris vergaderingen bedoeld was voor een selectie van de classicale leden (de Brielse predikanten en de 'naeste gesetene'). Deze vergaderingen geven dus geen goed beeld van het 'opkomstgedrag'. Blijven over de 201 ordinaris vergaderingen. Daarvan zijn er enige tientallen met of geen of een (zeer) onvolledige aanwezigheidsregistratie. Uitgesloten werden ook vanwege de buitengewone omstandigheden de bijeenkomsten in de jaren 1615-1618. Uiteindelijk bleef een ruime steekproef van 170 ordinaris vergaderingen over. De onderstaande grafiek laat de jaargemiddelden zien over de gehele periode (het *overall* gemiddelde bedraagt 81,5%).

De navolgende grafiek demonstreert dat de gemiddelde opkomst zich grosso modo rond de 80% beweegt en dat er gemiddeld over de gehele periode genomen geen duidelijke

740 SAVPR, AHG Spijkenisse, inv. nr. 1, pag. 32.
741 Vergadering van 19 juli 1620, SAVPR, AHG Spijkenisse, inv. nr. 1, pag. 44.
742 Ook een eventuele sluitende administratie van de boeten, waaruit de (mate van) afwezigheid zou zijn af te leiden, is niet bewaard gebleven.
743 Aldus de synode van Dordrecht, Rutgers, *Acta*, 242. De particuliere synode van Schiedam in 1602 laat de bepaling van het maximum aantal keurstemmen per gemeente over aan de classes, Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* III, 190.
744 ACBr 12 mei 1578: 'en sullen die dan present syn, soe sij in minder getale zyn dan die absenten, nijet mogen besluten dat crachtich gehouden sal werden, tensy dat het van die naestvolgende classische versamelinge geratificeert werde, welcke macht sal hebben sulcke voorgaende handelinge te approberen ofte te nijet te maecken' en ACBr 10 juni 1608: 'namentlyck de helft van het getal na de kercken deses classis te rekenen'.
745 ACBr 24 okt. 1594.
746 ACBr 17 sept. 1620.

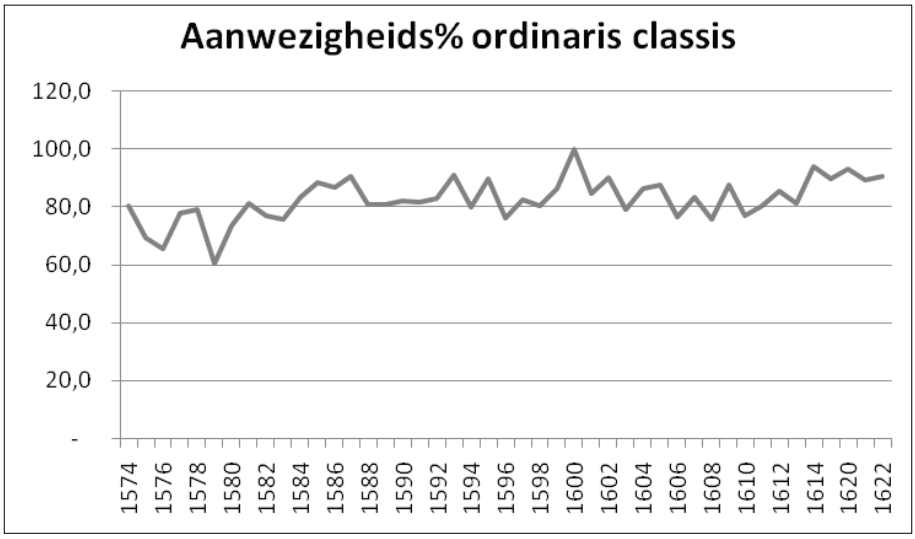

stijgende of dalende trend in is te onderkennen. Ook de periode van de bestandstwisten laten geen breuk in de ontwikkeling zien.
Zijn er ook verschillen waar te nemen in de opkomst per gemeente? Die zijn er inderdaad: Goedereede noteert dan de laagste opkomst (67%), Brielle daarentegen de hoogste (97%) en dat laatste valt ook wel te verwachten gezien de voortrekkersrol van de stad.[747] Het valt niet precies met een eenvoudige statistische formule te onderbouwen, maar het verbaast toch niet als we onder de groep gemeenten met een benedengemiddelde opkomst juist die gemeenten aantreffen waar één of meer predikanten hebben gestaan 'waar wat mee aan de hand was' zoals Goedereede, Middelharnis en Spijkenisse. Geervliet staat op het één na laagste gemiddelde (69%). Tot 1586 stond daar Johannes van Steenbergen, niet één van de gemakkelijkste, die zich vrijwel nooit op de classis vertoonde. Tot dat jaar staat de opkomst van Geervliet dan ook op 43%, vanaf 1586, als Tijckmaeker zijn intrede doet, komt Geervliet iets boven het gemiddelde terecht (82%). Het hangt dus in sterke mate af van de persoon die de gemeente vertegenwoordigt. Omgekeerd treffen we in de groep met een bovengemiddelde opkomst die gemeenten aan die gedurende meerdere jaren zijn gediend door bekwame predikanten zoals Bommenede met Hendricus Nolthenius, Zuidland met Jacobus Florianus en Nieuwe-Tonge met Arnoldus Timmerman.
Waren de broeders nu zelf tevreden over de mate waarin werd deelgenomen aan het classicale werk? Uit de acta wordt dat niet echt duidelijk; klachten over een structureel lage opkomst vernemen we niet. Maar men trof wel maatregelen om het bijwonen van de vergadering te stimuleren. Al in de eerste vergadering werd een regeling getroffen voor het te laat komen op of het geheel verzuimen van de classicale vergadering. Iemand die na negen uur komt of 'als het gebedt gedaen zijn' verbeurt 2 stuivers en afwezigheid wordt gestraft met 4 stuivers, tenzij er een genoegzaam excuus kon worden gegeven.[748] De boeten werden geheven 'tot profijt des classe'. In 1582 werd de boete voor het te

747 Cijfermatig noteren Rhoon en Piershil de hoogst mogelijke aanwezigheidspercentages (100%) maar gezien de korte tijdspanne dat deze gemeenten in de classis participeerden in de jaren 1574-1623 zijn deze twee gemeenten niet representatief.

748 ACBr 19 april 1574; herhaling op 28-6-1575.

laat komen verhoogd tot 3 stuivers 'tot behoeft van den armen ter plaetsen daer de broederen byeen sullen gecompareert wesen'.[749] Wie kwam 'naerdat de handelinge der broederen gedaen is' (blijkbaar kwam dat voor) was 10 stuivers verschuldigd; wie zonder geldig excuus helemaal niet kwam opdagen verbeurde een gulden. Kennelijk gaf de praktijk aanleiding later de boete op het te laat komen nog eens op te schroeven tot een schelling (6 stuivers).[750] Ook het bijwonen van extraordinaris vergaderingen was geen vrijblijvende zaak; op wegblijven stond een boete van 3 stuivers. Afgaande op de toch wel frequente vermeldingen van opgelegde boetes heeft het niet afdoende geholpen.
Kon men (meestal dus achteraf in de eerstvolgende vergadering[751]) de afwezigheid excuseren vanwege ziekte of 'eenighe merckelycke reden ' dan bleef de boete achterwege. Meermalen treffen we in de acta bij de afwezigheidsmeldingen dan ook het later toegevoegde 'syn geexcuseert' aan of wordt volstaan met de mededeling dat 'zijne excuse voor goet geacht' werd.[752] Helaas moeten we meestal raden naar de reden van afwezigheid. Zo werden op 30 juli 1584 in Goedereede de meeste absenten 'bij den broederen excusabel genomen, uutgesondert Oude-Tonge, dat hij zijn saecke sal verclaren in de naestcomende vergaderinge' maar over wat bij de meeste absenten wel en bij die van Oude-Tonge niet door de beugel kon, tasten we in het duister. Bij de gevallen waar de reden van afwezigheid wel wordt vermeld gaat het meestal om ziekte of afwezigheid van huis. Zo wordt op 15 juli 1574 van Hector Claes van Rockanje aangetekend dat hij 'artyck in de beenen' had en van Johannes Culhemius dat hij 'laborabat peste'.[753] Henricus Crieckenbeeck, predikant in Zuidland, is eens reeds aan het begin van een vergadering vanwege 'swaricheyt des lichaems wederghekeert naer huijs'[754] en Franciscus Borluit moest zich verontschuldigen vanwege 'syne swacheit ende omorder.'[755] Eerder dat jaar had de al op leeftijd gekomen Johannes van Steenbergen uit Geervliet toestemming gekregen niet naar de classis in Goedereede te hoeven gaan 'overmits zyne swackhyt.'[756] Nicolaes Tijckmaecker tobde al sinds zijn komst uit Brabant met een kwaal aan zijn been of voet en moest vanwege een ontsteking op de vergadering van 6 oktober 1609 verstek laten gaan.[757]
Ook verblijf elders kon een reden tot verhindering zijn. Aegidius Johannis kon op 13 juni 1575 de vergadering niet voorzitten omdat hij 'om nootsaeke tot Rotterdamme moeste wesen.'[758] Michiel Andriesz. uit Dirksland, zoals bekend een notoire absenteïst, had op

749 ACBr 25 sept. 1582.
750 ACBr 16 apr. 1601; de boete voor absentie bleef gehandhaafd op een gulden. In 1603 (ACBr 16 juni 1603) wordt het beboeten iets verfijnd: een stuiver voor binnenkomen na het gebed en een schelling voor het arriveren in de loop van de eerste dag. De boete van één gulden voor algehele afwezigheid bleef uiteraard gehandhaafd.
751 Bijv. ACBr 2 september 1585: 'welker excusen sullen ten naesten reyse gehoord worden' of 30 september 1585: welcke de naeste classe zullen andienen. 18 augustus 1586: 'die gehouden sullen wesen haer excusatie in de naeste classe mee te brengen' waarbij in margine is bijgeschreven: 'sijn geexcuseert'.
752 ACBr 14 mei 1576, i.c. de afwezigheid van Jacobus Orphanus van Heenvliet.
753 ACBr 15 juli 1574, met de later toegevoegde aantekening: obiit 16 julij.
754 ACBr 13 okt. 1592. Andere voorbeelden van ziekmeldingen: Ajax Westerwolt was geëxcuseerd 'om zijn sieckt', ACBr 14 mei 1576. Henricus uit Zwartewaal en Andreas in Heenvliet waren zelfs 'in den wech sieck geworden', ACBr 23 juni 1578. Steenbergen en van Eck waren op 29 juni 1579 ziek. Hector Claes en Franciscus waren op 22 mei 1581 'cranck'.
755 ACBr 1 okt. 1584.
756 ACBr 28 mei 1584.
757 'Naer raet van de meesters' moest hij 'den voet ende been in cussen' leggen, SAVPR, AC Brielle, inv. nr. 130, nr. 116.
758 ACBr 13 juni 1575.

14 mei 1576 nu wel eens een goede reden: hij was 'nae Embden'. Arnoldus was 22 mei 1581 'van huys' en op 15 juli 1585 had Nicolaes Tijckmaeker 'met een sekeren brief zyne ontschult ghedaen door Henricus Coesveldius' omdat hij op Walcheren zat.
Zelfs een zendingsreis kon een reden tot verzuim zijn. Dat was het geval bij Joachim Horstius, die van de Amsterdamse predikant Petrus Plancius de vraag kreeg voorgelegd of hij als predikant met de schepen wilde meegaan.[759] Later als hij wordt beroepen naar Alphen aan den Rijn en noch de classis Brielle noch de kerk van Oude-Tonge hem wil laten gaan voert hij als één van de argumenten aan 'alsdat hy wel eertyts soude van syn kercke oorlof gecregen hebben om in Indien te reysen met de schepen'.[760] Vanaf oktober 1599 tot april 1601 moet hij afwezig zijn geweest.[761]
De eerder genoemde Henricus Coesvelt uit Heenvliet werd in juni 1608 geëxcuseerd vanwege zijn ouderdom.[762] En tenslotte kon natuurlijk ook het weer een spelbreker zijn.[763]
Dit laatste brengt ons op de reisomstandigheden; het over en weer varen bracht immers 'swaricheden, perikelen ende costen' met zich mee. Heeft de reisafstand, of liever gezegd 'het-moeten-oversteken-van-het-water' de animo om naar de classis te komen beïnvloed? Om die vraag te beantwoorden is wederom de eerder gebruikte steekproef van 174 ordinaris vergaderingen gebruikt. Omdat vooral het overvaren een mogelijke barrière opleverde, is er een eenvoudige tweedeling gemaakt van de vergaderplaatsen namelijk de vergaderlocaties ten noorden van het Flacquee (dus het gebied van de huidige eilanden Voorne en Putten, met inbegrip van Korendijk en Piershil) en ten zuiden van 'het water' (dus Overflakkee en Westvoorne met inbegrip van Bommenede). Een zelfde tweedeling is gemaakt voor de herkomst van de leden van de classis: ten noorden dan wel ten zuiden van 'het water'. Onze hypothese is dat de 'noordelijke' leden een classisvergadering trouwer zullen bezoeken als die ook in 'het noorden' werd gehouden en dat bij de 'zuidelijke' leden het omgekeerde het geval zal zijn. De onderstaande tabel geeft de aanwezigheidspercentages voor de vier mogelijke combinaties.[764]

Tabel 11.

Herkomst / *Vergaderplaats*	*Aanwezigheid uit noord*	*Aanwezigheid uit zuid*
Ten noorden van het water	86	72
Ten zuiden van het water	75	89

De zojuist geformuleerde hypothese wordt inderdaad bevestigd: een noodzakelijke oversteek over het water beïnvloedde, weliswaar niet dramatisch maar toch in zekere mate, de animo dan wel de mogelijkheid de classis bij te wonen.

759 Hierover Joosse, '*Scoone dingen sijn sware dingen*', 239-240.
760 ACBr 4 mei 1601.
761 Wat Horstius precies in die periode heeft gedaan is niet duidelijk: anderhalf jaar is te kort om in Oost-Indië zendingswerk te hebben verricht.
762 ACBr 10 juni 1608.
763 Zie hiervoor pag. XLV.
764 Deze cijfers kunnen wat beïnvloed zijn door het besluit van de classis (om het reizen enigszins te beperken) 'datter altijd 2 van de een en ander zyde zullen uuytten name van de andere op den classem gezonden werden, om metten anderen te helpen handelen' ACBr 16 juni 1598. Dat effect zal naar verwachting echter heel gering zijn.

De classis accepteerde, blijkens het boetesysteem, het verzuim van een vergadering niet zonder meer. Om de boete te ontlopen, moest er een 'merckelycke' reden zijn. Maar wat was nu eigenlijk 'merckelyck'? In de vergadering van 20 juni 1588 werd de 'excusatie der voergaende absenten (...) voor deese tyt in 't goede opgenoomen ende bekent, maer met deese clausele dat voertaen geen broederen met soedanige frivole ende cleyne oorsake haer verschonende niet en sullen voer geexcuseert gehouden worden.' Zo werd het schriftelijk excuus van Tijckmaeker door de vergadering op 10 juni 1608 niet 'genoechsaem' bevonden.[765] Bij toeval is een excuusbriefje van Joris de Coster in de ingekomen stukken bewaard gebleven. Hij excuseerde zich vanwege het feit dat de vergadering (9 oktober 1612) viel in de week van de voorbereiding op het heilig avondmaal, een vroom excuus, dat wel, maar een excuus dat in de ogen van de classis 'niet en can bestaen'. Niettemin streken de broeders in de daaropvolgende ordinaris vergadering op 16 april 1613 de hand over hun hart: hij werd van zijn boete 'gerelaxeert tot op de helft door de mondelycke excuse by hem gedaen'.
Ook al bracht het reizen het nodige ongerief met zich mee, het bijwonen van de classicale bijeenkomsten moet vooral voor de dorpspredikanten toch ook vaak een welkome onderbreking zijn geweest van de dagelijkse sleur van het predikantenbestaan in de afgelegen dorpen. Het was een gelegenheid waar men elkaar ontmoette, nieuwtjes uitwisselde en de kerkelijke ontwikkelingen besprak. Iets daarvan klinkt ook wel door in het excuusbriefje dat Arnoldus Timmerman, die wegens ziekte was verhinderd, in oktober 1607 zijn collegae deed toekomen:

> 'Lieve werde broeders, mij heeft verlanght naer dese vergaderinghe, niet alleen om bij die broeders d'laest deses jaers te wesen, maer ooc om mijnen goeden vrient Tobias, Floriaen ende Tijcmaker te besoucken, d'welc nu wel soude gepast hebben (…)'.[766]

Een bijzonder geval van excuus was wel dat van Nicolaes Tijckmaecker in april 1619. Met een op 8 april 1619 gedateerde brief liet hij weten dat hij graag had willen komen maar dat dat nu niet mogelijk was 'om de bruyloft, die tot zynen huyse gehouden wierde, midsgaders ooc van wege zyne swacheyt' maar dat hij beloofde 'op de toecomende classe te compareren ende alle goede ordre ende eenicheyt in leer ende leven te onderhouden'. Het epistel, en dan met name de laatst aangehaalde zinsnede, moet bij de vergaderde broeders wel tot opgetrokken wenkbrauwen aanleiding hebben gegeven, omdat Tijckmaecker zich tijdens de godsdiensttwisten niet had aangesloten bij de afgescheiden contraremonstranten (die inmiddels weer aan de touwtjes trokken), maar bij het remonstrantse deel van de classis was achtergebleven. Hoewel van Tijckmaecker geen expliciete remonstrantse standpunten bekend zijn, had hij op zijn minst de schijn tegen. Dat binnen de classis Brielle inmiddels de bakens verzet waren zou Tijckmaecker, zoals later nog zal blijken, op pijnlijke wijze gewaar worden.

Het zojuist aangehaalde briefje van Timmerman laat dat de classis niet alleen maar functioneerde als een professioneel of liever gezegd ambtelijk platform maar ook als een vriendenkring. Vooral de plattelandspredikanten moeten zich in die agrarische dorpssamenlevingen vaak op een eenzame positie hebben gevoeld en de classis gaf hen de mogelijkheid met gelijkgezinden om te gaan. In de loop der jaren groeide er een groepsbesef en het kan niet anders of de scheuring van de classis tijdens het Bestand is voor

765 In de volgende vergadering wist Tijckmaecker echter de classis te overtuigen: ACBr 5 aug. 1608.

766 SAVPR, AC Brielle, inv. nr. E130, nr. 50 (14 okt. 1607).

de meesten, zo niet alle, niet alleen in kerkelijk maar ook in persoonlijk opzicht een bittere ervaring geweest. Voor het overblijvende contraremonstrantse deel van de classis kan die gemeenschappelijk ervaring de saamhorigheid hebben versterkt. Ze hangen aan elkaar als 'clissen', zo zei de Ouddorpse predikant Rushius eens over zijn collega's die zelf een buitenbeentje in het classicale gezelschap was.[767] De wijze waarop een proponent na een gunstig verlopen classicaal examen zijn intrede deed in de classis kreeg als snel duidelijk het karakter van een toetreding tot het predikantenkorps. Hij kreeg een toespraak van de praeses die de kersverse predikant de 'segen des Heeren' toewenste en met 'hanttastinghe' als lid van de classis accepteerde.
Het is lastig aan te geven welke factoren de groepsgeest binnen de classis bepaalde of bevorderde. Homogeniteit en eenheid in de leer waren zeker niet de minst belangrijke; de ondertekening van de geloofsbelijdenis was van meer dan symbolische waarde. Toen de eenheid in de leer teloorging was het ook met de eenheid van de classis gedaan. Het hoge aanwezigheidspercentage gedurende de gehele periode geeft ook aan dat de predikanten belang hechtten aan het classicale verband en geen behoefte hadden aan een *Alleingang*. Mogelijk heeft ook een rol gespeeld dat er in het gehele gebied maar één stedelijk centrum was namelijk Brielle. De kerk van Brielle vervulde voor geheel Voorne en Putten de rol van een kristallisatiepunt en het zou waarschijnlijk anders zijn gelopen als bijvoorbeeld ook Goedereede dezelfde regionale betekenis had gehad als Brielle. Andere omstandigheden waren de wisselende vergaderplaatsen van de classis waardoor de classis zich in de loop der jaren aan het gehele gebied presenteerde en tenslotte – niet te vergeten – de gezamenlijke classicale maaltijden.

De synode van Dordrecht van 1578 bepaalde dat op de classis uit elke gemeente een predikant en een ouderling dienden te verschijnen, een regel die door de synode van Middelburg is overgenomen.[768] Van Deursen wees al op de welhaast praktische onmogelijkheid deze regel toe te passen in een maatschappij die geen gepensioneerden kende.[769] Voor een ouderling betekende een classicale vergadering immers een inkomstenderving van tenminste één en eventueel zelfs enkele dagen. En mocht dat dan nog niet het grootste probleem zijn, in veel gevallen zullen onmisbaarheid in 'neeringe ende ambachten' de (immers doordeweekse) aanwezigheid van ouderlingen bij de classis in de weg hebben gestaan. Dat was tenminste het verweer van de classis Brielle op de provinciale synode te Haarlem in maart 1582 toen zij, met enkele andere classes, geen ouderlingen in haar delegatie had opgenomen.[770] In eigen gelederen moest de classis dan ook constateren dat de deelname van ouderlingen aan de vergaderingen 'in onse classe mettertyt by na vervallen is' en spoorde zij de gemeenten aan 'dat het haer gelieve van nu voortaen op de classe neffens haren predikant een ouderlinck te seynden, ende meteen ordre te stellen dat de costen van deselve twee persoonen moeghen gevonden worden'.[771] Het laatste – de kosten – was uiteraard een van de belangrijke punten waar de schoen wrong. Bij de weinige gelegenheden dat de aanwezigheid van een ouderling als deelnemer aan de vergadering in de acta wordt gememoreerd gaat het meestal om een ouderling uit

767 SAVPR, AC Brielle, inv. nr. E131, nr. 171 (7 juli 1622).
768 Rutgers, *Acta,* 242 en 386.
769 Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen,* 8.
770 Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* I, 91. Over het afvaardigen van ouderlingen naar de particuliere synodes: zie hierna pag. CLVIII-CLIX.
771 ACBr 24 aug. 1610. Dammius rapporteert dit besluit aan de kerkenraad in Goedereede, die besluit de volgende vergadering een ouderling mee te sturen, AHG Goedereede, inv. nr. 1, 7 okt. 1610. In andere classes was het overigens niet anders; zie de voorbeelden die Van Deursen aanhaalt: *Bavianen en slijkgeuzen*, 8-9. Hierover ook: Schokking, *De leertucht*, 34-43.

Brielle. In 1582 verzocht een ouderling uit Nieuwe-Tonge een eigen predikant. De acta zeggen dan dat de 'dienaers ende ouderlingen versamelt' positief reageerden. Maar dan nog is het niet in de meest absolute zin duidelijk of het hier gaat om de predikanten met de toen in de vergadering toegelaten ouderlingen uit Nieuwe-Tonge òf over de reguliere classicale vergaderingen bestaande uit predikanten en ouderlingen. In de aanhef van die vergadering worden immers alleen maar predikanten uitdrukkelijk genoemd.[772] En die ene keer dat Jeremias Hennecart samen met zijn kerkenraad in de classis verschijnt is niet representatief. Jeremias was op dat moment nog niet officieel predikant in Nieuwe-Tonge (de afzettingsprocedure van de la Faille was nog aan de gang); het gebeurde ingeval van een vacature wel vaker dat één of meerdere kerkenraadsleden naar de classis trokken maar dan meer als bezoeker dan als volwaardig lid van de classis.[773] Die eer viel Eduard Sandifort uit Ouddorp wel te beurt; hij wordt als deelnemer aan de vergadering genoemd; dezelfde vergadering waarin ook Gosuinus Buytendyck met ouderling Gerrit Jansz. uit Goedereede verschijnt.[774] Komt er een ouderling mee dan hoefde de predikant geen geloofsbrief mee te nemen 'so hem de ouderlinck voor een brief van credentie strecken sal', zo bepaalde de classis in 1594.[775] Het omgekeerde, een ouderling zonder een dienstdoende predikant, kwam helemaal bijna nooit voor. Ouderling Pieter Janss. uit Nieuwenhoorn, nota bene voorzien van een geloofsbrief van zijn kerk, werd eens in de vergadering toegelaten in de plaats van zijn predikant, Johan de Court, 'jegenwoordich van den Heere met swackheyt besocht synde.' Het feit dat het zo expliciet werd besloten en in de acta staat vermeld laat zien dat zijn aanwezigheid toch niet als vanzelfsprekend werd ervaren.[776] Uitzonderlijk tenslotte was de vergadering van 27 november tot 11 december 1618 waar de (dolerende) gemeente van Goedereede en Abbenbroek werden vertegenwoordigd door een ouderling en die van Nieuwe-Tonge door een diaken.[777]
Maar ook al waren ouderlingen aanwezig, dan nog is hun invloed nauwelijks aan te wijzen. In theorie waren ouderlingen en predikanten in het bestuur van de kerk gelijkwaardig. De praktijk wees heel anders uit. Ouderlingen kwamen niet in aanmerking voor de functie van scriba, laat staan voor die van praeses. De synode van Middelburg behield dat laatste uitdrukkelijk voor aan de dienaren des Woords.[778] Van Ginkel wijst erop dat naast het feit dat maatschappelijke verplichtingen voor ouderlingen een hinderpaal vormden de meerdere vergaderingen bij te wonen, er ook sprake was van geringschatting van de deskundigheid van ouderlingen. Hij haalt daarbij de synode van Rotterdam van 1581 aan die het niet raadzaam vond al te veel ouderlingen te sturen naar vergaderingen 'daer sware saeken te verhandelen syn', een nogal wonderlijk argument als we bedenken dat in veel gevallen ouderlingen ook de kussens in het stadhuis bezetten.[779]

772 ACBr 28 aug. 1582. Een min of meer impliciete vermelding van een ouderling op 19 okt. 1599: 'Petrus Segeri heeft met eenen zynner ouderlingen der vergaderinghe voorgestelt (…)'.
773 ACBr 18 juni 1619.
774 ACBr 21 juni 1620.
775 ACBr 25 juli 1594.
776 ACBr 22 okt. 1619.
777 ACBr 27 nov.-11 dec. 1618; in deze vergadering werden de remonstranten beschuldigd en veroordeeld.
778 Rutgers, *Acta*, 386.
779 Van Ginkel, *De ouderling*, 213. Over het aristocratisch karakter van de kerkenraden: Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 83-92, die ook enkele weinig vleiende uitlatingen van predikanten over ouderlingen aanhaalt.

Leiding

De vergaderingen werden geleid door een uit de leden van de classis aangewezen praeses. Zijn taak was op de synode van Emden al vrij uitgebreid omschreven.[780] Na de opening van de vergadering met gebed diende hij, naast het in goede banen leiden van de discussies, na te vragen of binnen de verschillende gemeenten de kerkenraden goed functioneerden, de kerkelijke tucht werd gehandhaafd, er sprake was van ketterijen binnen de gemeente, de armenzorg werd behartigd, de scholen werden onderhouden 'en diergelyke dingen meer'. In de latere kerkorden zijn in dit takenpakket geen wezenlijke veranderingen meer aangebracht.[781]
Aangezien de acta alleen de besluiten bevatten, weten we niet hoe de discussies tijdens de vergadering verliepen.[782] We komen wel uitdrukkingen tegen zoals 'op alles rypelyck gelet hebbende', 'na voorgaende lange overlegginge ryppelycken overwogen hebbende in de vreese des Heeren' of dat er 'vele woorden ende debatten ter wederzyden gevallen' waren, maar daar blijft het dan ook bij. Het was de taak van de praeses erop toe te zien dat 'een ijeghelick zijn ordene houde in 't spreken, den kibbelachtigen ende die te heftich zijn te bevelen dat se swijghen', een bepaling, die in de kerkorde van Middelburg van 1581 is terecht gekomen en beslist zal zijn geïnspireerd door de eerste tienjarige ervaring met classicale (en synodale) bijeenkomsten.[783]
De praeses diende de agendapunten aan te kondigen, kort en zakelijk toe te lichten en de bespreking in te leiden. Net zo min als het verloop van de discussies maken de bronnen ons rechtstreeks duidelijk in welke volgorde de leden van de classis door de praeses aan het woord werden gelaten. Een hiërarchie van gemeenten was er niet (dat zou ook tegen de principes van de kerkorde ingaan) maar de tafelschikking (*ordo sessionum*) laat zien dat de leden van de classis zaten op de 'ordre (…) volgende die de langste in den classe gedient hebben.'[784] Vrijwel zeker is, evenals dat in de classis Delft het geval was, deze tafelschikking bepalend geweest voor de volgorde van het spreekrecht.[785]
Bij het nemen van besluiten gold formeel het principe van 'de-meeste-stemmen-gelden' hoewel we buiten de verkiezing van praeses en scriba het nemen van besluiten bij meerderheid van stemmen niet veel tegenkomen. Veel vaker valt te lezen dat er 'eendrachtelyck geresolveert' is. In de praktijk zal meestal degene die als eerste aan het woord kwam de toon hebben gezet terwijl gezag, ervaring en positie in sterke mate het 'meegaan' van de andere leden van de classis bepaalden. Aanwijzingen dat er bewust werd aangestuurd op unanimiteit of volledige consensus zijn er echter niet. Na 1609, als de classis langzamerhand uiteenvalt in een remonstrants en contraremonstrants blok is de eendracht trouwens ver te zoeken.

De praeses werd bij meerderheid van stemmen gekozen. In de beginjaren geschiedde het aanwijzen van de praeses tijdens de voorafgaande vergadering;[786] maar naderhand

780 Rutgers, *Acta*, 106.
781 Rutgers, *Acta*, 242-243 en 387. 496
782 Zie hierna pag. CXLVII.
783 Rutgers, *Acta*, 385 en in de synode van Den Haag 1586, *ibidem*, 494.
784 De tafelschikkingen staan in verschillende geactualiseerde versies op de eerste bladen van het eerste en twee classisboek, SAVPR, AC Brielle, inv.nrs. E2 en E3a.
785 Abels en Wouters, *Nieuw en ongezien* I, 70.
786 Bijv. ACBr 15 apr. 1577, waar de volgende vergadering zal worden belegd in Zuidland 'alwaer praeses weesen sal Joannis Stenbergius ende scriba Theodoricus in Spyckenisse.'

vindt de verkiezing steevast plaats aan het begin van de vergadering zelf.[787] De Middelburgse synode introduceerde de mogelijkheid de praeses bij toerbeurt aan te wijzen maar daarvoor heeft men in de classis Brielle evenals in de naburige classis Rotterdam, anders dan bijvoorbeeld in classes als Dordrecht en Delft, niet gekozen.[788]
Het spreekt vanzelf dat ten opzichte van het objectieve toerbeurtsysteem, waarmee iedereen, belangrijk of onbelangrijk, bekwaam of niet voor deze rol aan bod kwam, bij een verkiezing bij meerderheid van stemmen heel andere elementen een rol gaan spelen. Volgens Verschoor was het voorzitterschap binnen de classis Gorinchem het meest aansprekende en begeerde ambt, dat status en macht verleende,[789] en in de classis Brielle zal dat wel niet veel anders zijn geweest. Omgekeerd was bij de keuze van de praeses diens positie binnen het kerkelijke leven een belangrijke factor. Een stadspredikant genoot in het algemeen nu eenmaal meer aanzien dan een dorpspredikant. En hoewel Brielle binnen het gewest Holland tot de kleine steden hoorde,[790] had de stad in het gebied van Voorne en Putten pretenties genoeg. Toen Willem Crijnsz., predikant in Nieuwenhoorn, van zowel het dorp Maasland als de stad Brielle een beroep had ontvangen, vond Brielle, hoewel Maasland als eerste een beroep had uitgebracht, dat zijn beroep moest worden gevolgd onder meer omdat, zo betoogden de Briellenaren voor de classis, 'hij van een dorp in een stadt beroepen wordt'.[791] Daarnaast legde ook het gezag van de persoon in kwestie gewicht in de schaal evenals ervaring en anciënniteit.

Tabel 12. Herkomst praesides

Tijdvak	*Brielle*	*Zuidland*	*Heenvliet*	*Geervliet*	*Nieuwe Tonge*	*Oostvoorne*	*Goedereede*	*Overig*	*Subtotaal*	*Onbekend*	*Totaal*
1574-1578	19	2	1	5				2	29	4	33
1579-1583	13	1	1	2		3		5	25		25
1584-1588	11	2	4			2	1	1	21	2	23
1589-1593	15	1	1		1			3	21		21
1594-1598	10		2		2	1		5	20		20
1599-1603	9		1		3	2		3	18		18
1604-1608	8	2	2	1	4		1	2	20		20
1609-1613	7	5					3	2	17	1	18
1614-1618	1	2		4			1	2	10	1	11
>1619	4	4				1		3	12		12
totaal	97	19	12	12	10	9	6	28	193	8	201

787 Elke vergadering moest een nieuwe praeses worden gekozen; Rutgers, *Acta*, 242 en 386, 494.
788 Tukker, *De classis Dordrecht*, 64-65. In de classis Delft was de predikant van de 'roepende kerk' de voorzitter, Abels en Wouters, *Nieuw en ongezien* I, 65. In de classis Edam had men eveneens een voorzitter bij toerbeurt (Geudeke, *De classis Edam,* 186). Over de praeses in de classis Rotterdam: Bouterse (ed.), *Classicale acta Rotterdam en Schieland*, XX; ook in de classis Gorinchem werd de praeses gekozen, Verschoor (ed.) *Classicale acta Gorinchem*, LXIII-LXIV.
789 Verschoor (ed.) *Classicale acta Gorinchem*, LXIII.
790 De beschrijving naar de Staten van Holland was voor deze steden een warm gekoesterd voorrecht, Fockema Andreae, *De Nederlandse staat onder de Republiek*, 44, evenals de zetel in het College voor de Grote Visserij.
791 ACBr 4 okt. 1599. Men kan hier natuurlijk ook hebben gezinspeeld op het hogere traktement dat een stadsdominee genoot.

Hoe werkte dat in de praktijk uit binnen de classis Brielle? Laten we eerst de keuze van de praeses in de ordinaris vergaderingen onder de loep nemen. Van de in totaal 201 ordinaris vergaderingen staat van 193 vergaderingen een praeses in de acta genoteerd. Tabel 12 geeft voor de plaatsen die de meeste praesides leverden de getallen per periode.

De getallen spreken duidelijke taal: de Brielse predikanten hanteerden in iets meer dan de helft van het aantal (193) vergaderingen de voorzittershamer. De Brielse dominantie is hier dus veel sterker aanwezig dan in de keuze van de vergaderplaats. Op afstand volgt dan een groep van zes plaatsen die tussen de 6 en 19 malen de praeses leverden. Predikanten van de overige plaatsen bezetten hoogstens incidenteel de voorzitterstoel.
Dat 'Brielle' het meest optrad als voorzitter is misschien wel verklaarbaar, maar wie waren de praesides uit andere plaatsen en wat bepaalde de keuze van een voorzitter uit andere plaatsen? Buiten de Brielse predikanten waren het Henricus Coesvelt uit Heenvliet en Jacobus Florianus uit Zuidland die de meeste keren praeses zijn geweest (beiden 12 keer). Bij allebei zal geschiktheid een rol hebben gespeeld maar bij iemand als Coesvelt zeker ook anciënniteit. Ook Arnoldus Timmerman moet als praeses geen slecht figuur hebben geslagen: hij bezorgde het dorp Nieuwe-Tonge een vijfde plaats in de rangorde van plaatsen die een praeses leverden. Dat Goedereede in de top-7 is gekomen, was te danken aan Nicolaes Dammius, die in zijn Goereese periode 5 keer praeses is geweest, maar hij was dan ook een voormalig Leids hoogleraar en oud-predikant van Brielle. Dammius trad, samen met genoemde Florianus, meer op de voorgrond in de eerste jaren na 1609, een periode waarin de spanningen binnen de classis toenemen. In diezelfde periode neemt de bijdrage van Brielle aan het voorzitterschap absoluut en relatief af. Daarna valt vooral nog het optreden van Nicolaes Tijckmaeker uit Geervliet op. In de voorafgaande jaren was hij vaak scriba en op de achtergrond ook de man die jarenlang de acta in het net uitschreef, maar in die jaren 1614-1618 kwam hij wat meer op de voorgrond en trad hij 4 keer als praeses van (het remonstrantse deel van) de classis op. In deze voor de classis zo roerige tijd was hij een constante factor met een langjarige ervaring en daar zal in die tijd binnen de remonstrantse groep met relatief veel jonge predikanten dringend behoefte aan zijn geweest.
Van de 143 extraordinaris vergaderingen, die vermoedelijk een wat minder formeel karakter hebben gehad, is slechts in 54 gevallen de praeses opgetekend. Daarvan werd in 40 gevallen de praeses door Brielle geleverd. Ook hierin is Brielle, evenals in het bieden van vergadergelegenheid dominant maar dat is gelet op de besluiten van de classis over de extraordinaris zittingen ook wel voor de hand liggend.
Een conclusie die kan worden getrokken is dat de praesides van de classis werden gerecruteerd uit een relatief kleine kring van predikanten. Van de 138 predikanten die kortere of langere tijd in de jaren 1574 tot 1623 in de classis hebben gediend heeft slechts een minderheid (40 predikanten) één of meer keren als praeses gefungeerd. En van deze groep zijn er niet meer dan 17 die 5 of meer keren een vergadering hebben geleid. Een tweede conclusie luidt dat voor de verkiezing tot praeses twee zaken belangrijk waren: de positie van een predikant (stads- of dorpspredikant) en daarnaast persoonlijk gezag hetzij op basis van ervaring dan wel anciënniteit hetzij op basis van leidinggevende bekwaamheid. Het eerste sluit uiteraard het tweede niet uit: iemand als Reynier Donteclock was stadspredikant maar was in breder kerkelijk verband ook een gezaghebbende figuur.
De classis Gorinchem is op dit punt goed vergelijkbaar met de classis Brielle, waar evenzeer sprake was van een relatief kleine groep predikanten waaruit de voorzitters werden

gerecruteerd en dan vooral ook uit de stadspredikanten.[792] Voor de classis Edam is het beeld iets minder geprononceerd – men kende daar een roulerend voorzitterschap – maar ook daar is er een groep predikanten die meer dan gemiddeld de voorzittershamer hanteerden.[793] In de classis Dordrecht daarentegen constateert Tukker dat Dordrecht 'in het praesidiaat van de classis geen grotere plaats (heeft) gehad, dan haar naar evenredigheid van het aantal predikantsplaatsen toekwam.'[794] De classis Delft hanteerde de regel dat de predikant van de gemeente die de classis ontving ook als praeses fungeerde. Maar aangezien Delft domineerde als vergaderplaats kwam ook hier het zwaartepunt te liggen bij de Delftse stadspredikanten.[795]
Nadat al eerder op incidentele basis een assessor[796] was benoemd werd in 1603 besloten de praeses voortaan bij te laten staan door een assessor: 'Alsoo onse classe uuyt vele dienaren bestaet, is goet gevonden dat van nu voortaen tot behulp des praesides eenen assessor verkoren sal worden dewelcke altyt wesen sal degene die meeste stemmen heeft naest den presidem.'[797]
Bij 59 ordinaris vergaderingen is de aanwijzing van een assessor vermeld. Voorts is er een groep van 19 personen, die tenminste één keer als assessor is opgetreden. Hiervan zijn er 11 die tevens ooit praeses zijn geweest. Beide groepen overlappen elkaar dus grotendeels.

Scribaat

Het was de taak van de scriba ervoor zorg te dragen dat datgene, wat tijdens de vergaderingen werd behandeld te noteren, of zoals de Middelburgse synode het omschreef: 'neerstelick op te schrijven 'tghene weerdich is aengeteijckent te zijn'.[798] Dat is natuurlijk een enigszins rekbare formulering. Niet alles wat te berde werd gebracht was 'weerdich' genoeg genoteerd te worden. Zo werd op 8 oktober 1603 in Spijkenisse een nieuwe versie van de *ordo sessionum* vastgesteld maar in de acta zelf wordt daarover met geen woord gerept.[799] Ook in de in het classicaal archief bewaard gebleven verzameling van ingekomen stukken bevinden zich verscheidene documenten die in de acta niet als discussiestuk terugkomen of als ingekomen stuk worden vermeld.
Het niet alles noteren kon natuurlijk leiden tot een ongewild beroep op het geheugen. Dat ondervond Willem Crijnsz. op 14 april 1598, die zijn medebroeders 'uuyt de name van den schout van Nieuwenhoorn [heeft] gevraecht oft haer niet voor en staet, dat op de classe van Geervliet verschenen zijn de gerechten van den Nieuwenhoorn ende de Nieuwe Gote' en hadden beloofd de pastorie op te knappen. De betreffende acta van de in Geervliet gehouden vergadering (28 tot en met 30 juli 1597) hullen zich hierover in stilzwijgen maar wel 'hebben degene, die doen in de vergaderinge waren, voor antwoer-

792 Verschoor (ed.) *Classicale acta Gorinchem*, LXV.
793 Geudeke, *Classis Edam*, 186-187.
794 Tukker, *De classis Dordrecht*, 64.
795 Abels en Wouters, *Nieuw en ongezien* I, 65.
796 Het examen van Willem Crijnsz. werd onder meer afgenomen door Reynier Donteclock als 'assessor des praeses', ACBr 23 mei 1596.
797 ACBr 20 mei 1603.
798 Rutgers, *Acta* 385; de bepaling komt terug in de acta van de Haagse synode, Rutgers, *Acta* 494.
799 Genoteerd op de eerste bladen van het tweede classisboek.

de gegeven, dat haer sulx noch wel geduncт ende in verscher memorie is.' Curieus is ook dat we alleen uit de acta van de classes Delft en Rotterdam te weten komen dat de classis Voorne een bijdrage verzoekt in de losprijs van 'eenen Cornelis Damman, predicant in 't Outdorp, die by nacht van syn bedde gehaelt ende tot Brugge gevanckelick gestelt is ende daertoe seer swaerlick gerantsoneert'.[800]
Bovendien zijn de acta zelf al beknopt van aard: zij zijn - naar toenmalig algemeen gebruik - wel een weergave van het resultaat maar niet van het proces van de besluitvorming. Standpunten en visies van individuele leden van de classis en weergaves van discussies zullen we in de acta dan ook meestal tevergeefs zoeken. Hoogstens kunnen we een mededeling aantreffen dat de broeders, na de betreffende zaak 'ryppelycken in de vreese Godts overwogen' te hebben, een besluit hebben genomen. Vooral in de beginperiode van de classis zijn de acta soms wel erg beknopt en zijn het in feite niet meer dan korte aantekeningen van de aangenomen resoluties 'pro memorie'.
In elke vergadering werden de acta van de vorige en eventueel ook die van tussendoor gehouden extraordinaire vergaderingen voorgelezen. Soms wordt naar aanleiding daarvan nog een opmerking gemaakt maar nergens wordt expliciet een formele goedkeuring van deze voorgelezen acta vermeld. Wel wordt in 1605 bepaald dat, alvorens de classis uiteen gaat, de acta door praeses en scriba moeten worden ondertekend 'soowel die cladde als daerna het principael', hetgeen wel als een goedkeuringsmoment mag worden opgevat.[801] In november 1618 wordt, als na de bestandstwisten de classis weer de draad oppakt, eveneens besloten dat aan het eind van de vergadering de door de scriba geconcipieerde acta worden voorgelezen en daarna door praeses en scriba ondertekend. Niemand mag uit de vergadering vertrekken voordat die ondertekening is geschied en de vergadering formeel is gesloten. Zijn de acta eenmaal te boek gesteld dan worden ze 'in d'aencomende classe tegens de minute gecollationeert' en opnieuw ondertekend.[802] Overigens zijn, op een enkele uitzondering na, de minuutacta niet bewaard gebleven.
Eén keer is het voorgekomen dat een artikel uit de acta op verzoek van één van de leden is geschrapt. Het betrof een verzoek van de gemeente van Brielle die problemen had met een artikel uit de acta van de vergadering van 13 juli 1604. Het betreffende artikel is inderdaad absoluut onleesbaar gemaakt met in de marge de aantekening: 'is dese articule geroyeert ende dat om vrede.'[803]
Bezwaar maken tegen eerder genomen besluiten kwam uiterst zelden voor. In 1577 werd Robertus de Ridder van Heenvliet beroepen door de gemeente Dreischor op Schouwen. De classis wees dit beroep af maar ging enkele maanden later door de knieën voor het 'heftich' aanhouden van Dreischor en gaf Robertus de ruimte naar eigen geweten hierin te handelen, waarop hij het beroep aannam.[804] In de marge is later aangetekend dat de Brielse predikanten protest aantekenden tegen dit besluit. De classis had immers anders besloten 'op verscheijden tijden in tegenwoordicheijt van meerder dienaren, die als doen om des onweers halve met haerlieden niet tegenwoordich waren.'

800 Abels en Wouters (ed.), *Classicale acta Delft en Delfland*, 341 (3 feb. 1605). De Delftse classis stelde 100 gulden ter beschikking: *ibidem*, 344 en 351 (10 mrt. en 28 juli 1605). Meer details over de behandeling van de gijzeling van Damman: zie bijlage F – Prosopografie, onder 'Damman, Cornelis', pag. 702-703, rubriek f.

801 ACBr 10 mei 1605.

802 ACBr 29 nov. 1618.

803 Het verzoek van Brielle wordt meermalen vermeld: ACBr 4 okt. 1604, 4 okt. 1605, 3-4 okt. 1606. Voor de doorhaling zelf: ACBr 13 juli 1604. Wat nog enigszins leesbaar is doet vermoeden dat het ging over een artikel omtrent de gang van zaken voorafgaande aan het beroep van Brielle op Willem Crijnsz.

804 ACBr 15 juli 1577 en 23 sept. 1577.

Een tweede categorie van bezwaren betreft niet zozeer de acta zelf als wel de interpretatie daarvan. Op 8 april 1614 waren leden van de Brielse overheid met de baljuw aanwezig om de classis 'te helpen adviseren ende bestemmen 'tgene den meesten oorboor ende opbauwinghe van Godts eere, stabiliment van 't classis, in 't generael ende perticulier, soude mogen strecken' waarna volgt: 'D'welc den broederen voorgehouden zynde, hebben verclaert 'tselve te houden voor aengenaem.'[805] Toen deze passage de volgende vergadering werd voorgelezen ontstond er discussie over de vraag of de classis dit alleen had bedoeld voor die betreffende vergadering of voortaan voor alle vergaderingen. Uiteindelijk ging de classis ermee akkoord dat de heren van de overheid elke vergadering mochten compareren als ze lidmaat waren en zich, evenals de predikanten, hielden aan de door de voorzitter uitgeoefende censuur.[806]

Van de 201 ordinaris vergaderingen zijn er 187 waarvan de scriba bekend is. De onderstaande tabel geeft de verdeling van het aantal benoemingen tot scriba per plaats van herkomst voor de plaatsen met de zeven hoogste frequenties.

Tabel 13. Herkomst scribae

Tijdvak	*Geervliet*	*Nieuwenhoorn*	*Zuidland*	*Bommenede*	*Oostvoorne*	*Brielle*	*Heenvliet*	*Overig*	*Subtotaal*	*Onbekend*	*Totaal*
1574-1578			4		1	7	3	7	22	11	33
1579-1583		1	2		8		2	12	25		25
1584-1588	5	2	6		2	1	1	5	22	1	23
1589-1593	7	7	2					5	21		21
1594-1598	6	2						12	20		20
1599-1603	5	6	1					6	18		18
1604-1608	4		2	4	1			9	20		20
1609-1613	2	1	1	4			4	5	17	1	18
1614-1618		2		1		3	1	3	10	1	11
>1619				4				8	12		12
totaal	29	21	18	13	12	11	11	72	187	14	201

Het eerste wat opvalt, na vergelijking met de overeenkomende tabel voor de praesides, is dat de aantallen veel meer gespreid zijn. Had Brielle voor de presides een toppositie van 71 benoemingen op 191 vergaderingen, Geervliet dat de meeste keren de scriba leverde komt niet verder dan 29. Brielle neemt in rangorde niet de eerste maar de zesde plaats in. De categorie 'overige' plaatsen leveren 72 scribae tegen 28 praesides door de categorie 'overig' in Tabel 12. Sterker nog: de plaatsen die in de bovenstaande tabel onder de categorie 'overig' vallen leveren tezamen niet meer dan 4 praesides. Anders gezegd: de frequentietabel voor de scribae is in hoge mate het spiegelbeeld van de tabel voor de

805 ACBr 8 apr. 1614.
806 ACBr 15 aug. 1614.

praesides. Zoals in de classis Delft voor het scribaat doorgaans dorpspredikanten werden gekozen, zo is dat ook binnen de classis Brielle het geval.[807]
De scribae fungeerden niet als het correspondentieadres van de classis, hetgeen met het wisselende scribaat ook niet echt mogelijk was. Het waren de Brielse predikanten die als 'brievenbus' dienden: de in het classicaal archief bewaard gebleven ingekomen correspondentie is doorgaans gericht aan (één van) de Brielse predikanten.
Welke namen gaan achter de voorgenoemde getallen schuil? In totaal hebben, voor zover bekend, 47 predikanten tenminste één keer de pen tijdens de ordinaris vergaderingen gehanteerd, precies een derde van de predikanten die in onze periode ooit binnen de classis hebben gediend. Van deze groep is de helft (24) niet meer dan 1 à 2 keer scriba geweest.
Tijckmaecker voert de lijst aan met 29 vergaderingen, gevolgd door Hendricus Nolthenius uit Bommenede met 13 en Arnoldus Arnoldi uit Oostvoorne (later Middelharnis) met 12 vergaderingen. Hoewel een aantal scribae ook wel eens praeses was, is het toch wel typerend voor beide groepen dat iemand als Willem Crijnsz. in zijn Nieuwenhoornse tijd wel 4 keer scriba maar geen praeses en in zijn Brielse tijd wel 16 keer praeses maar geen scriba is geweest.
Van de extraordinaris vergaderingen is van slechts 53 op de 143 vergaderingen de scriba bekend.[808] Ook hiervan wordt Tijckmaeker de meeste keren (23) als scriba genoemd, wederom met Nolthenius als tweede met 7 keer en Arnoldi op de derde plaats met 3 keer.

De eerste decennia was de scriba ook degene die de acta in het classisboek schreef. Op 10 april 1595 kwam het voorstel op tafel om voortaan één en dezelfde persoon de acta te laten uitschrijven. Nog diezelfde vergadering werd de Geervlietse predikant Nicolaas Tijckmaecker, die over een goed leesbaar en regelmatig handschrift beschikte, 'opgeleyt alle classicale acten uuyt eender handt te scryven uuyt de cladde in 't net en dat in 't classisboeck.'[809] Tijckmaecker heeft zich tot september 1618 trouw van zijn taak als netschrijver gekweten; slechts enkele vergaderingen zijn in die 23 jaar door anderen in het actaboek ingeschreven. Hij heeft een keer geprobeerd van deze taak ontslagen te worden, een poging waaraan hij ook het verzoek knoopte 'dat hem wat voor syn moytte ende scryven, welc hy eenige jaren gedaen heeft, soude toeleggen gelyck hem wel somwyllen toesegginge daervan is gedaen.' Het lukte hem niet ervan af te komen 'maer tot versoetinge van de last van scryven hebben hem de broeders toegeleyt de somma van vyftich gulden.'[810]
Na september 1618 was de rol van Tijckmaecker, die bij het remonstrantse deel van de classis was gebleven, als schrijver van de acta uitgespeeld. De classis bepaalde dat 'men van nu voortaen wederom de acta classis sal stellen ende schryven in de oude classisboeck, dewelcke naer de affsonderinge van de remonstranten was gebruyckt, welcke uytschryvinge geschieden sal door Joannem Agricolam.' Na diens vertrek naar Noordwijk werd Willem Crijnsz. aangewezen als schrijver van de acta.[811]

807 Abels en Wouters, *Nieuw en ongezien* I, 66. Soortgelijke conclusies bij Verschoor (ed.) *Classicale acta Gorinchem*, LXV-LXVI.
808 Omdat Tijckmaecker altijd de acta in het net schreef valt de scriba ook niet uit het handschift vast te stellen.
809 Van slechts enkele vergaderingen is het klad of concept bewaard, In de ingekomen stukken bevinden zich de acta van de extraordinaris vergadering van 21 juli 1608, 23 okt. 1619 en 9 nov. 1622, SAVPR, AC Brielle, inv. nr. E130 nr. 60 en inv. nr. E131, nrs. 136 en 186.
810 ACBr 6 okt. 1609. In zijn vorige classis, die van Hulst, had Tijckmaecker ook al gefungeerd als schrijver: Janssen, *Kerkhervorming in Vlaanderen* II, 7.
811 ACBr 29 april 1620.

Het inschrijven van de nette versie in het classisboek liep overigens vaak maanden achter op de werkelijkheid. Op 16 oktober 1607 was Henricus Nolthenius afwezig. In de vergadering van 22 april 1608, een half jaar later dus, brengt hij zijn excuus in, dat door de vergadering wordt aanvaard. Maar dat excuus, nogmaals: op 22 april aanvaard, staat keurig in het net geschreven in de acta van 16 oktober waarbij aan het origineel duidelijk is te zien dat het excuus als één geheel gelijk met die acta is opgetekend. Op 13 januari 1620 krijgt de naar Noordwijk vertrekkende Agricola zijn ontslag van de classis maar ook hij had een aantal maanden (waarin inmiddels vijf vergaderingen waren gehouden) achterstand. Zijn opvolger Crijnsz. kreeg dan ook te horen dat het inschrijven van de 'acten ende handelingen die noch open staen by hem voltrocken' moest worden.[812]

Onderlinge proposities

De synode van Emden schreef voor dat in elke classicale vergadering één van de predikanten een 'predicatie' deed, die door zijn collega's zou worden beoordeeld, vergezeld met suggesties ter verbetering.[813] Een ander artikel droeg de voorzitter op een verschilpunt met de papisten voor te dragen 'om alzoo ondertusschen malkanderen te scherpen, en tot studeeren op te wekken.'[814] Het was derhalve in de eerste plaats een middel om de bekwaamheid in het preken te bevorderen maar tegelijkertijd ook een instrument om de zuiverheid van en de eenheid in de leer te bewaken.[815]
De classis besloot in haar eerste vergadering al meteen de broeders bij toerbeurt een propositie te laten doen van een half uur uit de brief van Paulus aan de Efeziërs.[816] De acta zwijgen er verder over tot de 16e augustus daaropvolgend, toen men overging op proposities over de Heidelberger catechismus.[817] Erg strak is er vermoedelijk niet de hand aan gehouden: pas in 1577 wordt er een concreet rooster van toerbeurten afgesproken.[818] Dat een propositie werd uitgesproken komt vooral in de beginperiode meestal niet eens als mededeling in de acta terecht. In 1584 nemen de broeders zich voor dat 'men van nuu voortaen sal proponeeren in rechter ordeninge'.[819] Als op 3 september Johannes van Steenbergen uit Geervliet zijn schriftelijke propositie indient, blijkt men inmiddels aan de 22e vraag te zijn toegekomen. Vanaf dat moment wordt regelmatiger de in de vergadering gehouden propositie gememoreerd.
Toch wilde te midden van alle andere agendapunten de propositie er nog wel eens bij inschieten en moesten later extra spreekbeurten op de extraordinaris vergaderingen worden geagendeerd opdat de 'propositien wederom sullen ingehaelt worden'.[820] Na herhaaldelijk uitstel kon Nicolaas Dammius zelfs een boete van 15 stuivers tegemoet zien bij

812 Op dat moment keek Crijnsz. aan tegen een achterstand die inmiddels was opgelopen tot 10 nog niet ingeschreven vergaderingen. De eerste door hem opgetekende acta zijn die van de vergadering van 22-23 oktober 1619.
813 Rutgers, *Acta*, 106.
814 *Ibidem*, 107.
815 Schokking, *De leertucht*, 163-164.
816 ACBr 19 apr. 1574.
817 Besluit genomen in de vergadering daarvoor, ACBr 15 juli 1574.
818 ACBr 15 apr. 1577.
819 D.w.z. 'gelyck zy in de eerste zyde staen aengeteykent', ACBr 9-10 apr. 1584.
820 ACBr 3 oct. 1601.

het in gebreke blijven van het proponeren op de volgende vergadering.[821] Tegelijkertijd bepaalde de classis dat voortaan tijdens elke vergadering twee proposities zouden worden gehouden 'ende dat op deselve boete totter tyt dat het weder op syn streke compt.' Maar het zal toch niet voor niets zijn geweest dat kort daarop (zomer 1606) de boete al weer werd opgetrokken tot 30 stuivers[822] Als vijf jaar later nog eens aan die boete wordt herinnerd is in het onderling proponeren echter al volledig de klad gekomen.[823] In mei 1612 worden nog proposities aangekondigd van Theophilus Rijckewaert en Anthonis Adriaensz. Nautius over de 102e en 103e vraag, maar die hebben zij vermoedelijk nooit uitgesproken. De periode van de bestandstwisten vormden bepaald niet het ideale klimaat om 'malkanderen te scherpen, en tot studeeren op te wekken'. Eerst na afloop van de bestandstwisten wordt Cornelis Damman aangespoord een propositie voor te bereiden op 'verbeurte van een daelder', die hij inderdaad op 28 april 1620 over de 100e vraag heeft gehouden.[824] Het ritme wordt daarna zo goed als mogelijk weer in ere hersteld. Aan het eind van onze periode was de classis aan de 105e vraag toegekomen.[825]

Verwacht werd dat men de propositie zelf voor de vergadering uitsprak. De zojuist genoemde propositie van Steenbergen over de 22e vraag werd schriftelijk ingediend, omdat hij absenteerde 'overmits zyne swackheyt'. Op 14 april 1586 moest Gisbertus Samuels uit Oude-Tonge verstek laten gaan en had – het was zijn beurt te proponeren - zijn propositie schriftelijk ingediend. Het werd geaccepteerd 'doch mits conditie van datselvighe by eenighe dienaeren in consequentie niet te brenghen ten ware door swaerwichtighe oorsaken'.[826]
Over wat de broeders inhoudelijk naar voren brachten, hullen de acta zich helaas zo goed als geheel in stilzwijgen. Meestal wordt volstaan met een zakelijke mededeling dat de propositie is gehouden, al dan niet voorzien van de toevoeging dat deze 'is goet bevonden', 'schriftmatich gevonden' is, 'den broederen welgevallen' heeft of dat de broederen 'daermede vergenoecht' zijn geworden.[827] Een propositie van Coesvelt werd zelfs 'goedt bekent ende gelaudeert', bij een latere gelegenheid werd 'hem geseyt wat van de broederen daer aengemerct was'.[828] Nicolaas Dammius, die eens sprak over de vragen 40 tot en met 44 (geheel zondag 16) oogste lof: zijn propositie werd 'bevonden heerelick ende wel gedaen te zijne' terwijl een later optreden van deze oud-hoogleraar in de rethorica 'loffelyck ende scriftelyck' werd bevonden 'danckende den Heere voor zyne gave die Hy hem medegedeelt heeft.'[829] Vossius van Spijkenisse werd, evenals zijn collega de Geytere van Oudenhoorn, 'van den presidem aengeseyt 't gene dat tot beteringe noodich geacht was.'[830] Later mogen we van Vossius en van zijn collega Nolthenius, die

821 ACBr 4 okt. 1605.
822 ACBr 25 juli 1606.
823 ACBr 1 juni 1611.
824 ACBr 19 juni 1619, 28 apr. 1620.
825 ACBr 6 sept. 1622. In de 105e vraag wordt het zesde van de tien geboden behandeld (de catechismus omvat in totaal 129 vragen en antwoorden). In 1637 is men pas bij vraag en antwoord 117 aangeland (ACBr 30 juni 1637) terwijl vraag en antwoord 116 al drie jaar eerder was behandeld! De classis besluit dan dat het de proponent vrij zal staan over een gehele zondagsafdeling te proponeren. Vermoedelijk is de classicale propositie daarna geheel in onbruik geraakt.
826 ACBr 14 apr. 1586.
827 Resp. ACBr 2 sept. 1585, 2 mei 1594, 18 aug. 1592, 18 aug. 1586.
828 ACBr 20 juni 1588, 17 apr. 1596.
829 ACBr 10 aug. 1587, 25 sept. 1595.
830 ACBr 17 juni 1597.

eens samen proponeerden, vernemen dat hun proposities de broeders 'wel bevallen', ja dat zij zelfs 'daer een seer goet genoegen inne gehadt hebben.'[831]
Eén keer is de beoordeling van een propositie van Tijckmaecker iets uitvoeriger: zij werd weliswaar 'bevonden metten gront der Heylighe Scrift te accorderen, doch zyn somige dingen aengewesen die de broederen noodich achten tot verbeteringe te diennen.'[832] Gezien zijn positie tijdens de bestandstwisten hadden we hier graag wel wat meer willen weten. Pieter Zegers, die met de hakken over de sloot zijn examen had gehaald, had met zijn propositie de broederen 'wel bevallen' maar werd tevens 'vermaent tot neersticheyt in syn ampt ende offitie tot het studeren om de gemeynte met syne gaven genoech te doen.'[833] Kennelijk werd een propositie voorafgegaan door een gebed door de proponent want Jacobus de Breuck werd gevraagd 'het gebet wat lanxsamer te doen'; het verhaal zelf werd intussen 'voor goet ende redelyck gehouden'.[834] Johannes Damman kreeg het advies 'dat hy zyn stemme soo seer niet en soude laten vallen.'[835] De weergave van een optreden van Johannes van Steenbergen lijkt wel vermengd te zijn met een scheutje ironie: hij had, zo luiden de acta, 'naer syn manniere genarreert sekere proposten over de 56^{en} vraghe dewelcke by de broederen syn gesensureert.'[836] Aangaande het betoog van Rutgerus van Onna over de 100^{e} vraag hadden zijn collega's wel gewenst dat hij niet zo wijdlopig was geweest door het erbij slepen van 'vele dingen die buyten propooste waren' en de vraag en het antwoord zelf 'wat beter verclaert ende bevesticht hadde'.[837]
Het voorgaande leert dat wat vandaag de dag doorgaat onder de noemer 'collegiale intervisie' al heel oud is. Hoe beknopt de weergave van de praktijk van de classicale propositie ook is, zij maakt in elk geval duidelijk dat niet alleen de inhoud van het gesprokene aandacht kreeg maar ook de voordracht. Voor de classis was het een instrument voor de professionalisering van het predikantenkorps.

Behandeling overige agendapunten

Er was geen strakke orde in de behandeling van de 'overige' agendapunten. Evenmin werd er een vast onderscheid gemaakt tussen de *generalia*, de punten die de classis als geheel betroffen en de *particularia*, de zaken die meer betrekking hadden op personen of één of enkele plaatselijke gemeenten.[838] Af en toe wordt er wel 'omgevraecht oft ymant wat hadde in 't particulier voor te stellen',[839] maar een vaste stelregel was dat absoluut niet. Wilde een gemeente een bepaalde kwestie door de classis behandeld zien dan was de normale procedure deze al in de geloofsbrief aan de orde te stellen.[840]

831 ACBr 8 aug. 1607.
832 ACBr 29 juli 1597, de propositie ging over vraag 72.
833 ACBr 8 aug. 1600.
834 ACBr 18 apr. 1602.
835 ACBr 29 juli 1603.
836 ACBr 5 aug. 1591.
837 ACBr 23 apr. 1608.
838 In de classis Gorinchem was dat onderscheid ook niet goed werkbaar, Verschoor (ed.) *Classicale acta Gorinchem*, LIV.
839 ACBr 22 apr. 1608.
840 Zoals ACBr 12 juli 1605, waar na het lezen van de geloofsbrieven 'in somighe eenighe swaricheyt bevonden' werd.

Onder de 'overige agendapunten' kan ook de regeling van preekbeurten in de vacante gemeenten worden geschaard. Op tal van plaatsen in de acta treffen we een lijstje van dergelijke preekbeurten aan; zij werden verdeeld over in de buurt wonende predikanten. Men streefde er naar dat er in een vacante gemeente tenminste elke twee weken een dienst werd gehouden.

Censura morum

Al vrij snel na de start van de classis was de *censura morum* een terugkerend agendapunt, zij het dat in het begin hierin geen vast patroon werd aangehouden. Onder *censura morum* wordt hier verstaan de censuur over degenen die tijdens de vergadering iets strafwaardigs hadden gedaan of vermaningen van hun kerkenraad hadden versmaad.[841] De kerkorde van 'Dordrecht 1578' bevatte daarover al een bepaling.[842] Soms wordt de term ook wel gebezigd voor de uitoefening van kerkelijke tucht over leer en leven van een collega-predikant, zoals in mei 1580 als gedurende de censuur tijdens de vergadering Baltazar van Dijcke wordt beschuldigd van onder meer openbare dronkenschap.[843] Die 'zwaardere' vorm van censuur wordt in het volgende hoofdstuk behandeld.
In augustus 1575 besloot de classis *censura morum* te houden 'alle jare in de eerste bijcomste der broederen ende voirt noch eens als de broederen dat goet bevinden sullen.'[844] Pas twee jaar later treffen we het agendapunt opnieuw aan, hetgeen niet hoeft te betekenen dat er in de tussenliggende tijd geen *censura* is gehouden. Later blijft het in de acta vrijwel altijd bij de zakelijke mededeling dat 'naer gehouden censure dese vergaderinghe metten gebede is besloten', slechts een enkele maal voorzien van de toevoeging dat de broeders zijn vermaand 'daerin dat se te vermanen zyn geweest tot beteringhe' dan wel dat er 'niet sonderlinx bevonden' was.[845] Eén keer was Isebrandus van Byland zonder toestemming uit de vergadering weggelopen,' waerover de censure hem opgeleyt is eenen gulden te betalen.'[846]

Visitaties en visitatoren

Tot de taak van de classis behoorde het opzicht op de plaatselijke gemeenten en hun kerkenraden. Het instrument daarvoor was de kerkvisitatie, die oorspronkelijk in de classicale vergaderingen zelf plaats vond. De synode van Emden droeg de praeses op te informeren naar het functioneren van de plaatselijke gemeenten. 'Dit betreft zowel personen als zaken, de leer en het leven met name der ambtsdragers, geestelijke en ma-

841 Van den Broeke, *Een geschiedenis van de classis*, 72-73; Schokking, *De leertucht*, 270; voor de classis Delft: Abels en Wouters, *Nieuw en ongezien* I, 69.
842 Rutgers, *Acta*, 243.
843 ACBr 9 mei 1580.
844 ACBr 8 aug. 1575.
845 Eenzelfde beeld bij Geudeke, *Classis Edam*, 172; Verschoor (ed.) *Classicale acta Gorinchem*, LX-LXI.
846 ACBr 8 apr. 1604.

teriële, kerkrechtelijke en administratieve aangelegenheden, kortom, het gemeentelijke leven in al zijn aspecten.'[847] Latere synodes en kerkorden komen daar steeds in overeenkomstige termen op terug totdat in 1586 de synode van Den Haag in 1586 met een noviteit kwam: de classicale visitatie.[848] Omdat de termen deputaten en visitatoren niet altijd goed uit elkaar worden gehouden moet, alvorens hierop verder in te gaan, eerst worden besproken wat we er *niet* onder moeten verstaan.

Dat geldt in de eerste plaats de jaarlijkse, aan het eind van het vergaderseizoen terugkerende delegatie van het classicale werk naar de Brielse predikanten en de 'naeste gesetene', in andere classes ook wel aangeduid als winterdeputaten. Deze delegatie van bevoegdheden vloeide niet voort uit bij voorbeeld toenemende werkdruk of de noodzaak het werk anders of efficiënter te organiseren, maar was een simpele praktische oplossing voor de beperkte reismogelijkheden in het winterseizoen.

Fungeerden de winterdeputaten alleen gedurende de wintermaanden, in de classis Dordrecht kwam een commissie van gedeputeerden tot volle wasdom. Weliswaar had deze commissie een wisselende personele bezetting, maar als instituut had zij een permanent karakter, zelfs zo dat de acta van de classis Dordrecht als het ware bestaan uit een tweetal series: de *acta classis* en de *acta deputatorum*. Deze deputaten hadden tot taak 'om voorvallende kleine zaken van de classis af te handelen en opdrachten van de classis uit te voeren, en – indien nodig – de classis vervroegd bijeen te roepen.'[849] De classis Brielle zag ook wel wat in die werkwijze en benoemde in 1601 zes leden ('gecomitteerde'), waaronder de drie Brielse predikanten, die elke maandag bijeen zouden komen om de 'minder saken' zoveel mogelijk af te handelen of zodanig voor te bereiden dat de gewone vergaderingen zouden kunnen worden bekort.[850] In de acta wordt daarna niets meer hierover vernomen totdat in 1606 weer opnieuw wordt gesproken over het aanstellen van gedeputeerden naast de visitatoren om 'alle voorvallende saken te beslichten'.[851] Hoewel we deze gedeputeerden daarna nog een aantal keren in de acta tegenkomen is een apart college van gecommiteerden of gedeputeerden vermoedelijk nooit zo goed van de grond gekomen zoals in de classis Dordrecht het geval was.

Evenmin worden hier de gecommitteerden bedoeld in de betekenis van afgevaardigden met een door de classis opgelegde *ad-hoc*-opdracht. Voor het uitvoeren van dergelijke taken, bijvoorbeeld het beslechten van een ruzie, werden doorgaans 'naestgesetene' predikanten aangewezen. De classis droeg op 9 april 1584 de predikanten Borluyt, Philaeus en Samuels op naar Ooltgensplaat te gaan om daar inlichtingen in te winnen over leer en leven van Albert Jansz. In 1589 moeten Coesvelt, Crieckenbeeck en een van de Brielse predikanten naar Zwartewaal in verband met problemen rond Johannes van Steenbergen.[852] Ds. Pylius heeft in 1620 moeilijkheden met enkele lidmaten, die van het avondmaal worden geweerd omdat ze het sportieve kruisboogschieten niet willen laten schieten. Van hun kant wordt Pylius weer beschuldigd van 'grondtrooff, van geldt- ende brievenroof ende van den onvruchtbaerheyt synes diensts'. Dat zijn bepaald geen kleinigheden en er is dus voor de classis alleszins aanleiding om er een afvaardiging van vier man sterk op af te sturen, namelijk Florianus, Nolthenius, Buytendyck en Van den Berg,

847 Aldus Dankbaar, 'Kerkvisitatie', 45-46, zie voor de formulering in 'Emden': Rutgers, *Acta* 106.

848 Art. 40 Rutgers, *Acta*, 496; nader uitgewerkt in een *forma van de inspectie of visitatie by den classen*, aldaar 506-507; uitgebreider hierover Schokking, *De leertucht*, 271-274.

849 Tukker, *Classis Dordrecht*, 30-33.

850 ACBr 26 juni 1601; deze werkwijze zou ook mede 'geobserveert' worden door de predikanten op Overflakkee.

851 ACBr 25 juli 1606.

852 ACBr 29 mei 1598.

om uit te zoeken wat er precies loos is in Ooltgensplaat.[853] En zo zouden er veel meer voorbeelden van soortgelijke *ad-hoc*-opdrachten te noemen zijn.
Een laatste categorie gedeputeerden zijn diegenen die namens de classis werden afgevaardigd naar de provinciale of nationale synodes. Deze categorie wordt besproken in het hoofdstuk over de relatie van de classis met de meerdere vergaderingen.
Bedoeld zijn hier dus gedeputeerden maar dan in de specifieke betekenis van *visitatores* of *inspectores*. Binnen de gereformeerde kerk lag deze functie, gelet op het herhaaldelijk beleden anti-hiërarchische principe dat geen enkele kerk over een andere zou mogen heersen, nogal gevoelig. Het riekte voor velen te veel naar 'superintendenten', die immers meer binnen een episcopale kerkstructuur pasten.[854] Maar, aldus van den Broeke, de kerk 'ontkwam er niet aan. Het wederzijdse toezicht van de kerken door middel van afgevaardigden in de classis functioneerde niet'[855] en bleek in de praktijk te vrijblijvend.
Zoals gezegd, de Haagse kerkorde van 1586 opende de mogelijkheid deputaten of visitatoren te benoemen die namens de classis tussen de reguliere vergaderingen in handelend konden optreden. Hun taak was 'om opsicht te nemen op de leere ende 't leven der predicanten ende den standt der kercken'.[856] De toe te passen werkwijze is uitgewerkt in een *forma van de inspectie of visitatie by den classen*.[857] De visitatoren zullen hun collega ter plaatse beluisteren, 'met alle beleeftheid en voorzichtigheid' hun informatie inwinnen bij kerkeraadsleden of lidmaten en, als daar aanleiding toe is, van hun bevindingen verslag doen op de eerstkomende classicale bijeenkomst.
De classis Brielle maakte direct van deze mogelijkheid ook gebruik door de predikanten Nicolaas Dammius uit Brielle en Johannes Tayus uit Zuidland tot die hoedanigheid aan te stellen.[858] Verder werd de visitatie zo ingericht dat in principe op elke ordinaris vergadering nieuwe 'opsienders' of visitatoren werden aangesteld die in functie bleven tot de volgende bijeenkomst. Zo worden in de volgende vergadering Henricus Coesvelt en Aegidius Notaeus tot 'opsienders' benoemd.[859] Het jaar daarna kiest men een iets andere opzet: er worden visitatoren benoemd 'in den lande van Vlacke' en 'over den lande van Vooren' apart, een werkwijze die echter niet strak wordt aangehouden.[860] Zolang de visitatoren hun werk niet hadden gedaan of afgerond bleven zij met de visitatie belast.[861] Tot in de zomer van 1593 stelt de classis haar eigen visitatoren aan.[862]

853 ACBr 28 apr. 1620.
854 Dankbaar, 'De kerkvisitatie', 38-39.
855 Van den Broeke, *Een geschiedenis van de classis*, 75, die de termen deputaten en kerkvisitatoren ten onrechte door elkaar haalt.
856 Rutgers, *Acta*, 496.
857 *Ibidem*, 506-507.
858 ACBr 18 aug. 1586.
859 ACBr 22 sept. 1586.
860 ACBr 13 apr. 1587, 15 juni 1587, 10-11 aug. 1587, 5 okt. 1587, 9 mei 1588, 20 juni 1588. Afzonderlijke benoemingen voor Overflakkee c.a. en Voorne en Putten nog in: ACBr 29 apr. 1591, 3 mei 1593 ('is besloten, dat die van Overflacke sullen de visitatie onder hen selven doen', 2 mei 1594, 13 juni 1594, 10 april 1595. De particuliere synode van Brielle in 1593 gaf gezien de reisafstanden de mogelijkheid praktisch met de benoemingen om te gaan: 'Ende by gevalle het den predicanten ten platten lande niet altyt gelegen en ware hem by den predicant in der stadt tot desen wercke te voegen van wegen der verre distantie der plaetsen, so sal de predicant in der stadt by hem mogen nemen eenen van den ouderlingen syner kercke, ende den predikant ten platten lande eenen van syne medebroeders dien 't best sal gelegen syn', Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* III, 4.
861 Zo worden Johannes Tayus en Aegidius Notaeus twee keer herbenoemd 'dewijlle sy tot de vorighe inspectie niet gedaen en hebben', ACBr 19 juni 1590, 6 aug. 1590, 8 okt. 1590.
862 Zie de verschillende ordinaris bijeenkomsten tussen ACBr 22 aug. 1588 en 26 juli 1593.

Uit de regelmatige aanwijzing van visitatoren (vaak ook aangeduid als *inspectores*) mogen we afleiden dat de classis Brielle dit instrument om toezicht te houden op de plaatselijke gemeenten serieus genomen heeft. De particuliere synode van Zuid-Holland is ook aanvankelijk terughoudend om zich op dit punt rechtstreeks met de classes te bemoeien. In 1590, de synode is dan in Dordrecht vergaderd, wordt niet verder gegaan dan de uitspraak dat 'elcke classe haer devoir' zal doen om opzicht te nemen over leer en leven van de dienaren des Woords. Maar enkele jaren later laat de Zuid-Hollandse synode van 1593, vergaderd in Brielle, die terughoudendheid varen. De synode stelt vast dat 'in de deputatie der visitatoren by den classen ghebreck valt' en trekt de benoeming van de visitatoren naar zich toe.[863] Voortaan benoemt de particuliere synode de classicale visitatoren, naar aan te nemen valt op basis van een voorstel van de classes zelf. Vrijwel altijd is één van de Brielse predikanten een van de visitatoren, die in principe voor twee jaar worden aangewezen.[864] Deze situatie blijft gecontinueerd tot en met 1608. De bewering van Tukker dat rond 1608 de benoeming van de visitatores weer geheel een aangelegenheid van de classis is geworden heeft niets te maken met het weer overdragen van een synodale bevoegdheid aan de classis (zoals hij lijkt te suggereren) maar natuurlijk alles met het feit dat vanaf 1609 geen particuliere synodes meer door de Staten van Holland waren toegestaan.[865] In november 1618 wijst de classis nog zelf visitatoren aan, maar in 1619 is het al weer de particuliere synode van Leiden die de benoemingen voor de classes regelt.[866]

Tussen 1609 en 1618 raakt het regelmatige uitvoeren van visitaties als gevolg van de toenemende tegenstellingen binnen de classis in de versukkeling. In maart 1612 neemt de classis zich voor de visitatie 'dewelcke nu voor een wyl achtergelaten is' weer eens op de agenda te zetten en inderdaad wordt spoedig daarop de Zuidlandse predikant Jacobus Florianus als visitator aangewezen in de plaats van de inmiddels bejaarde Lubbertus Fraxinus.[867] Maar in oktober wil Florianus er al weer van af met het argument dat de gemeente schade lijdt van zijn veelvuldige afwezigheid.[868] Het is niet al te gewaagd hierin een gelegenheidsargument te zien; het ligt eerder voor de hand te veronderstellen dat het letten op leer en leven van zijn collega's in dit tijdsgewricht hem als contraremonstrant boven het hoofd groeide.

Over het werk van de visitatoren en de effectiviteit ervan worden we door de acta eigenlijk niet verder ingelicht. Hoogstens treffen we een mededeling aan in de trant van dat de visitatoren 'reden en rekenschap' geven van hun commissie, en dat er niets is 'bevonden werdich geannoteert' te worden. Bij uitzondering treffen we in de acta enkele visitatieverslagen aan zoals de behandeling van de langlopende ruzie van Johannes Vossius met zijn schoolmeester in Spijkenisse in 1604 en 1605[869] en van een visitatie door enkele leden van de classis in verband met problemen tussen de predikant en schout en schepe-

863 Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* III, 3-4; Roelevink, 'De herder als schaap', 69-70; Abels en Wouters, *Nieuw en ongezien* I, 71-73.

864 De classis kan, ter verlichting van de visitatoren, extra mensen inschakelen: 'Om alle voorvallende saken te beslichten, is oock goet gevonden neffens de visitatores te ordineren twee mannen van over dese syde ende een over Flacque, waertoe voor dit jaer bestemt zyn Arnoult Timmerman, Jan Hendrixz., Jacobus Florianus', ACBr 25 juli 1606.

865 Tukker, *De classis Dordrecht*, 35-36.

866 Resp. ACBr 29 nov. 1618, benoeming van Willem Crijnsz. (Brielle) en Jan Hendricksz. (Zwartewaal) en Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* III, 404

867 ACBr 19 mrt. 1612, 17 juli 1612.

868 ACBr 9 okt. 1612; men besluit Fraxinus weer als visitator aan te wijzen 'opdat hy alzoo mocht ten halven verlicht zyn.'

869 ACBr 15 nov. 1604, 25 juli 1605.

nen in Nieuw-Helvoet.[870] Maar van een systematische vastlegging van de handelingen en de werkwijze van visitatoren is absoluut geen sprake.

Overigens hoefde visitatie niet *per se* door de speciaal aangewezen visitatoren uitgevoerd te worden. Een gemeente werd ook vaak gevisiteerd door de classis zelf als in die plaats ook de classicale vergadering plaats vond.[871] De predikant en de kerkenraad of een afvaardiging daaruit werden afzonderlijk in de vergadering geroepen en door de classis ondervraagd naar de stand van zaken in de gemeente. Meestal is het gelukkig pais en vree, zegt de kerkenraad 'niet dan alles goets van den diennaer te weten', heeft de predikant 'geen swaricheyt (...) voortgebracht tegen deselve kerckenraet', hebben beiden 'aen wedersyden malcanderen bedanct' en worden tenslotte door de classis 'vermaent beyde neerstich voort te gaen in haren dinst.'[872]

Classis en particuliere synoden

De nationale synode van Dordrecht van 1578 introduceerde de particuliere synode, jaarlijks te houden door vier, vijf of meer 'ghenabuerde classen'.[873] Daaraan gingen de provinciale synode van geheel Holland en Zeeland in 1574 vooraf;[874] daarna kwam de provinciale synode van Rotterdam in 1575, waarvan in plaats van acta maar een kort extract is overgeleverd.[875] De bijeenkomst die in februari 1578 te Dordrecht werd gehouden en waar de classis Brielle niet was vertegenwoordigd stond geheel in het teken van de voorbereiding van de nationale synode van Dordt in de zomer van hetzelfde jaar.[876]
Aanvankelijk deelde 'Dordrecht 1578' het gehele gewest Holland in drie particuliere synoden in waarbij de classis Brielle samen met de classes Delft, 's-Gravenhage, Rotterdam en Dordrecht de particuliere synode Zuid-Holland vormden.[877] De synode van Middelburg maakte daar in 1581 twee particuliere synodes van. Zuid-Holland bestond vanaf toen uit acht classes: Gorinchem, Dordrecht, Gouda, Rotterdam, Brielle, Delft, 's-Gravenhage en Leiden.[878]
Het is niet altijd gelukt om ieder jaar een particuliere synode te beleggen. In de jaren 1579 tot en met 1608, een tijdsperiode van 30 jaar, kwam 26 keer een particuliere synode bijeen. Na de eerste particuliere synode in 1579 te Schoonhoven werd om onbekende redenen in 1580 geen synode gehouden. In 1582 vergaderden de particuliere synodes van Noord- en Zuid-Holland gezamenlijk in Haarlem als provinciale synode, op welke sy-

870 ACBr 16 nov. 1605.
871 Bijv. 'Deur d'occasie van 't houden des classis alhier in Heenvliet, is de kercke gevisiteert', ACBr 14 juli 1621.
872 Resp. ACBr 8 okt. 1597, Bommenede; ACBr 16 okt. 1607, Simonshaven; ACBr 14 apr. 1598, Stad a/h Haringvliet.
873 Rutgers, *Acta* 243-244.
874 Hoewel het Noorderkwartier niet aanwezig kon zijn.
875 Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* II, xvi en 157-170
876 Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* II, 170-172. Van deze 'synode' zijn niet meer dan enkele aantekeningen ('Quaedam synodalia') overgeleverd.
877 Rutgers, *Acta*, 279.
878 Door (af)splitsingen van enkele classes, bijv. de afsplitsing van de classis Breda van de classis Dordrecht, breidde dit aantal later uit tot elf classes. Het ressort bleef grosso modo hetzelfde.

node de zaak van de Leidse predikant Caspar Coolhaes werd behandeld.[879] In 1584 lukte het evenmin een particuliere synode te houden. Ook de classis Brielle had nauwelijks gravamina aan te dragen.[880] In 1585 eiste wederom de kwestie Coolhaes de aandacht op en de 'synodale' classis Delft stuurde aan op een provinciale synode. De Noord-Hollandse classes wilden daaraan pas meedoen als zij eerst zelf een particuliere synode zouden hebben gehouden (juni 1585). Na afloop daarvan wilden zij wel meewerken maar om diverse redenen is die provinciale synode uiteindelijk toch niet doorgegaan.[881] Vanaf 1585 tot en met het jaar 1608 kon jaarlijks een particuliere synode worden georganiseerd. Het vergaderritme werd van 1609 tot 1617 onderbroken door een verbod van de Staten van Holland particuliere synodes te houden vanwege de godsdiensttwisten. Vanaf 1618 is het jaarlijkse ritme hersteld.
Tegen het einde van de synode werd de classis aangewezen die belast werd met de uitschrijving en de inzameling van de gravamina van de volgende synode, de classis synodaal. De classis Brielle is tot en met 1622 twee keer classis synodaal geweest, te weten voor de particuliere synode van Delft in 1596[882] en voor die van Woerden in 1604.[883] Tweemaal mocht de stad Brielle ook de gastvrouw zijn voor de particuliere synode, namelijk in 1593 en 1603.[884]
Ter voorbereiding op de synode verzocht de classis synodaal ook tijdig de op de synode te behandelen gravamina in te dienen. Verder diende de classis haar standpunt te bepalen over de door andere classes ingediende gravamina en haar mening in de instructie voor de gedeputeerden op te nemen. De verslaglegging in de acta van deze synodale voorbereidingen is vrijwel altijd zeer beknopt, zoals bijvoorbeeld voor de synode van 1606 in Gorinchem waarbij alleen de lezing van de gravamina wordt vermeld en dat de 'advysen des classis daerby op den cant gestelt' waren.[885] De standpuntbepaling op de gravamina voor de synode in Gouda in 1620 is daarentegen punt voor punt genotuleerd.[886] Dat de classis Brielle gravamina had ingediend voor de particuliere synode te Schoonhoven in 1579 moeten we zelfs uit de acta van de classis Dordrecht vernemen.[887]
Tot de voorbereidingen op de particuliere synodes behoorde ook het aanwijzen van de gedeputeerden die de classis zouden gaan vertegenwoordigen. De synode van Dordrecht van 1578 had bepaald dat de classes elk twee predikanten en twee ouderlingen dienden af te vaardigen. Van het laatste kwam in de praktijk niet zoveel terecht. Tot en met 1586 (synode van Rotterdam) stuurde men twee predikanten als afgevaardigden. Daarbij hebben kostenoverwegingen een rol gespeeld – reis- en verblijfkosten kon-

879 Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* I, 89-117. Op de synode van Schoonhoven in 1579 had de classis Brielle al een uitgebreid 'advertissement' ingebracht over de zaak Coolhaes in Leiden, Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* II, 183-191. Hierover: Kooi, *Liberty and religion*, 78-79.
880 ACBr 30 juli 1584.
881 Uitgebreider hierover: Abels en Wouters, *Nieuw en ongezien* I, 142.
882 Aangewezen op de particuliere synode in Gorinchem in 1595, Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* III, 60.
883 Aangewezen op de particuliere synode in Brielle in 1603, Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* III, 209.
884 Particuliere synode in Brielle 1593: 'De synode heeft door presidem, assessorem ende scribam mynheeren van den Briel hoochlyck laten bedancken van de goede vrientschap, den synode bewesen' Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* III, 12-13.
885 ACBr 24-25 juli 1606.
886 ACBr 21-23 juli 1620.
887 Van Dooren (ed.), *Classicale acta Dordrecht 1573-1600*, 75 (11 aug. 1579).

den flink oplopen -,[888] maar ook de beschikbaarheid van capabele ouderlingen. Toen in de dubbelsynode van Haarlem in 1582 onder meer de classis Brielle er op werd aangesproken dat er geen ouderlingen waren meegekomen voerde men aan 'als dat tot eenige plaetsen soe geene bequame ouderlingen en syn, ende ten anderen, dat de ouderlingen gemeenlick nyet uut hare neeringe ende ambachten konnen vaceren',[889] hetzelfde probleem dus als waarmee de classes zelf ook werden geconfronteerd. Het jaar daarop (1583) had de classis wederom geen ouderlingen gestuurd, nu vanwege de onkosten en de 'ongheleghentheijt des reijsens.'[890] In de jaren 1587-1592 verschijnt de classis met drie man sterk op de synode, in 1589 zelfs met vier, en dan enkele malen met een ouderling uit Brielle. Vanaf 1593 (de synode werd toen in Leiden gehouden) komt de afvaardiging van de classis Brielle op de volledige sterkte van vier man. Hoewel de delegatie strikt genomen niet helemaal voldeed aan de oorspronkelijke regel van twee predikanten en twee ouderlingen, werd zij wel zorgvuldig samengesteld. De stad Brielle was altijd relatief zwaar vertegenwoordigd met een van haar predikanten en een ouderling uit de Brielse kerkenraad.[891] Daarnaast werden twee predikanten uit het platteland gekozen waarvan één uit het gebied aan 'dese sijde des waters' (het huidige Voorne en Putten) en één van 'over het Flacquee' (Westvoorne, Overflakkee of Bommenede). Men streefde dus wel degelijk een brede vertegenwoordiging uit het hele gebied van de classis na.

Zoals de classis haar gedeputeerden ter synode koos, stelden ook de particuliere synodes hun gedeputeerden aan om namens de synode 'alle voorvallende saecken, den gemeenen kercken van Suythollandt aengaende te besorgen.'[892] De particuliere synode van Schiedam scherpte in 1602 hun taakomschrijving verder aan: zij moesten 'op alle voorvallende swaericheden in den kercken goede toesicht nemen', deze direct met de gemeenten en classes 'helpen remedieren' en op de volgende synode rapport uitbrengen van hun werkzaamheden.[893]
Vanaf de acta van de particuliere synode van 1592 te Leiden is de benoeming van deze gedeputeerden precies genotuleerd. Gewoonlijk werden vier gedeputeerden benoemd waarvan elk jaar de helft werd vervangen. Een individuele gedeputeerde was dus twee jaar in functie. De bijdrage van de classis Brielle aan het werk van de synodale gedeputeerden was echter beperkt: alleen de Brielse predikanten Donteclock en Fraxinus viel in 1592, 1607 en 1608 de eer te beurt als synodaal gedeputeerde te mogen dienen.[894] Hetzelfde geldt voor de inbreng in het leiding geven aan de achtereenvolgende synodes. Nicolaes Dammius trad twee keer op als assessor (Brielle, 1593 en Leiden, 1600), Reynier Donteclock één keer als scriba (Brielle, 1603) en Libertus Fraxinus als praeses (Dordrecht, 1608). Laatstgenoemde was echter al in zijn Haagse tijd drie keer *praeses synodi* geweest. Zagen we al eerder dat de Brielse regio in economisch opzicht steeds

888 Op de particuliere synode te Delft in 1587 is hierover in deze zin gesproken, zie Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* II, 289. Het kostenaspect was al een oud probleem: de afvaardiging naar de synode van Dordrecht in 1574 was ook beperkt tot 2 man 'om de kostelickeit des tijts', ACBr 26 apr. 1574.
889 Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* I, 91.
890 Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* II, 218-219.
891 Doorgaans leden van de Brielse elite die zich gemakkelijker konden losmaken van hun 'neeringe ende ambachten' dan de gemiddelde ouderling van het platteland.
892 De formulering is afkomstig uit de acta van de particuliere synode in Brielle in 1593, Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* III, 12.
893 Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* III, 191.
894 Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* II, 449 en *ibidem* III, 274, 287.

meer in de periferie van het Holland van de Gouden Eeuw kwam te liggen, hetzelfde gaat op voor het kerkelijk leven: het zijn vooral de predikanten uit de classes Dordrecht, Rotterdam en Delft, en dan vooral die uit de gelijknamige steden, die het werk in de Zuid-Hollandse synode domineerden.

De positie van Brielle

Alvorens dit hoofdstuk af te sluiten willen we de positie van Brielle (we bedoelen dan de predikanten en kerkenraad van de Brielse gemeente) binnen de classis nog voor het voetlicht halen.
Was de positie van de classis Brielle ten opzichte van de andere omliggende Hollandse classes relatief bescheiden, vergelijkbaar zijn de classes Brielle, Dordrecht, Rotterdam en Delft wel als het gaat om de positie van de 'centrumgemeente' binnen de classis. Tukker betitelde de stad Dordrecht als *prima inter pares*.[895] De stad fungeerde in toenemende mate als centrum van het leven van de classis, zonder dat er nu sprake was van een streven door de Dordtse kerkenraad in de classis de eerste viool te spelen. Dat blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat de voorzittersstoel van de classis niet onevenredig veel door een Dordts predikant werd bezet. Maar de positie van *prima inter pares* viel de Dortse gemeente als het ware van nature toe. Dordrecht was de centrale stad in het baljuwschap van Zuid-Holland en die positie straalde onvermijdelijk in zekere mate af op de kerk van Dordrecht, waar nog bij komt dat de stad in de Staten van Holland de eerste-stemhebbende stad was. In de stad was de proponentenschool gevestigd en verder kon de Dordtse gemeente onafgebroken over bekwame predikanten beschikken. Een min of meer eendere positie nam de Delftse gemeente in binnen de classis Delft en Delfland.[896] Aan de positie van Delft werd uiteraard ook bijgedragen door het gezag van een man als Arent Cornelisz., wel 'de paus van Delft' genoemd, aan wie talloze malen om raad en advies werd gevraagd. Anders lag het in de classes waarin meer stedelijke kernen waren gelegen zoals in de classis Edam met de stadjes Edam, Purmerend en Monnickendam. Het Edamse overwicht was daardoor minder groot dan dat van Delft en Dordrecht binnen hun classes.[897] Ook de classis Gorinchem werd aanvankelijk niet door één enkele stad gedomineerd. Haar leidinggevende ambities werden niet alleen gedwarsboomd door steden als Zaltbommel en Buren maar ook door de machtige posities van de graven van Buren en Culemborg.[898] Richten we nu onze blik op de classis Brielle dan springt duidelijk in het oog dat daarin de predikanten van Brielle een voortrekkersrol vervulden. Brielle was vanouds de hoofdstad van 'den lande van Voorne' en de andere stadjes binnen de classis te weten Goedereede, Heenvliet en Geervliet konden zich daarmee bij lange na niet meten. Vooral in de vroege beginperiode was het de Brielse gemeente die leidend was bij de gang van zaken binnen de classis. Zo valt te lezen in de acta van de eerste vergadering dat als een dorp over een predikant wil beschikken men zich moest wenden 'tot den consistorie (…) te Briell.'[899] Enige tijd later heet het, als het gaat over de nodige attestaties bij het aangaan van een huwelijk, dat er 'is besloten in de

895 Tukker, *Classis Dordrecht*, 62-66.
896 Abels en Wouters, *Nieuw en ongezien* I, 139-140.
897 Geudeke, *Classis Edam*, 192.
898 Verschoor (ed.) *Classicale acta Gorinchem*, XXIII.
899 ACBr 19 apr. 1574.

consistorie ende classe' (let ook op de volgorde).[900] Op eigen initiatief nodigt de Brielse kerkenraad in 1582 een aantal classes uit naar Brielle om te confereren over de ideeën van Dirck Volckertsz. Coornhert. Als die brief in de classis Rotterdam ter sprake komt wordt daar fijntjes opgemerkt dat

> 'de schielandtsche classis wat swaricheits gevonden heeft mitsdien in den brieve aen den Rotterdamse classem geschreven niet gementioneert en wordt datt die van Den Briell met haeren classe ijet voorheenen in deser saacken hebben gehandelt.'[901]

Het Brielse primaat bleek ook eerder uit de bezetting van de post van *praeses classis*, die meer dan evenredig door de predikanten van Brielle werd bezet. De positie van de dorpen was veel meer afhankelijk van het persoonlijk gezag van de betreffende predikant. Toch was die positie van Brielle niet onaantastbaar. Als eenmaal de Bestandstwisten aan de gang zijn, is het ook gedaan met de invloed van de Brielse stadspredikanten. Toen (het was nog in de eerste fase van de scheuring van de classis) Rijckewaert en Crijnsz. langs de dorpen gingen om hun collega's te 'nooden ende vermaenen, om op den gestemden tyd wederom op de classis te compareren' konden ze praten als Brugman maar de contraremonstrantse dorps-predikanten lieten zich niet belezen.[902] En het is tekenend voor de gewijzigde verhoudingen dat in 1621 (dus na de afloop van de Bestandstwisten) de kerkenraad van Brielle zich voor het beroep op Volcerus uit Vollenhove wil laten adviseren door de classis.[903] Dat gebeurde voorheen vrijwel nooit. Bij het beroep op Willem Crijnsz. in 1604 raadpleegde Brielle wel de 'naestgelegen' predikanten, die opmerkten dat zij het wel op prijs stelden als Brielle het beroep aan de gehele classis zou voorleggen, maar de Brielse kerkenraad had te veel haast 'soo hebben de broederen hiertegen niet connen seggen, dewylle de beroepinghe gesciet was.'[904] Evenzeer kwam het nauwelijks voor dat de Brielse kerk zich tot de classis wendde voor advies en met vragen kwam aanzetten op het gebied van de toepassing van de kerkelijke tucht.
Het voorgaande onderstreept dat omgekeerd de greep van de classis op de Brielse kerkenraad veel geringer was dan op de kerkenraden van de overige gemeenten in de classis. De Briellenaren dopten hun eigen boontjes en hadden de classis daar nauwelijks bij nodig. 'De gemeenten hebben de classicale heerschappij aanvaard', zo stelt Van Deursen, maar voor een gemeente als Brielle gaat dat niet of in slechts beperkte mate op.[905] Wel voor de dorpsgemeenten, hoewel er enkele, zij het sporadische, gevallen zijn aan te wijzen waarin het classicaal gezag werd uitgedaagd. We herinneren ons de verwikkelingen rond het vervullen van de vacature in Hekelingen waarbij de classis 'niet weynich en was in haer autoriteyt gequeest.'[906] En in Oude-Tonge werd bezwaar gemaakt tegen classi-

900 ACBr 9 juni 1574.
901 Bouterse (ed.), *Classicale acta Rotterdam en Schieland*, 36 (14 feb. 1583). In de acta van de classis Brielle blijkt inderdaad niets van dit eigengereide optreden.
902 ACBr 2 juni 1615 (contraremonstranten).
903 ACBr 14 juli 1621.
904 ACBr 9 juni 1604. Zie bijv. ook de gang van zaken rond het beroep op Theophilus Rijckewaert in 1600 door Brielle, zoals beschreven door Veltenaar, *Kerkelijk leven*, 125. De classis komt er in het geheel niet aan te pas; wel bij het classicaal examen uiteraard. Elders was het net zo: bijv. de gemeente van Delft ten opzichte van de classis, Abels en Wouters, *Nieuw en ongezien* I, 114 en de gemeente van Dordrecht, Tukker, *Classis Dordrecht*, 63.
905 Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 7. Hetzelfde in de classis Delft, zie Abels en Wouters, *Nieuw en ongezien* I, 140.
906 Zie hierover pag. CCLXIX.

cale pottenkijkers die de rekening van de plaatselijke armenzorg kwamen controleren.[907] Maar afgezien van deze incidentele gevallen accepteerde men over de gehele linie het toezicht van de classis, sterker nog, in de meeste gevallen zullen de plaatselijke kerkenraden dit toezicht hebben ervaren als een steun in de rug.

Conclusies

Gedurende de eerste jaren van haar bestaan kristalliseerde zich de werkwijze van de classis uit. Ordinaris vergaderingen, die gemiddeld zo'n vier keer per jaar plaatsvonden, werden op wisselende locaties gehouden, hoewel Brielle het meest in trek was als vergaderplaats. De extraordinaris vergaderingen, bijgewoond door de Brielse predikanten en de predikanten in de omliggende dorpen, werden doorgaans in Brielle gehouden. De vergaderingen werden goed bezocht: het aanwezigheidspercentage van de ordinaris vergaderingen beweegt zich rond de 80% waarbij een lichte samenhang valt te constateren met de plaats van herkomst van de predikant en de vergaderplaats.
De praesides werden uit een tamelijk kleine selecte groep gekozen; in mindere mate ook de scribae. In de loop van de tijd ontstond ook een verzameling van min of meer vaste agendapunten zonder dat die nu in een strak vergaderschema werden geperst. Een aantal van deze agendapunten werden in dit hoofdstuk nader belicht.
De positie van Brielle in de classis lijkt in de loop van de tijd enigszins aan betekenis in te boeten. Gedurende de periode van de Bestandstwisten gaat de voorloperspositie van Brielle geheel te loor.[908] Verder lijkt ook de classis Brielle temidden van de andere classes van de particuliere synode van Zuid-Holland een wat bescheiden status te hebben.

De predikanten

Inleiding

In het vorige hoofdstuk zagen we dat in de classicale bijeenkomsten de predikanten prominent aan- en ouderlingen in dezelfde mate afwezig waren, ondanks synodale aansporingen en classicale voornemens de ouderlingen meer bij het classicale werk te betrekken. Ook al laten de opgaves van de aan- en afwezigheid in de acta, in letterlijke zin genomen, toe dat ook ouderlingen wel eens aanwezig waren, dan nog is de ouderling in zijn rol als afgevaardigde van zijn gemeente een vrijwel onzichtbare figuur gebleven. De dominees domineerden de classes, die dan ook – aldus Tukker – alle trekken van dominocratie vertoonden.[909]

907 Zie hierover pag. CCLXXXV.
908 Hoe de positie van Brielle zich na onze periode ontwikkelde valt buiten het bestek van deze studie.
909 Tukker, *De classis Dordrecht*, 28.

In dit hoofdstuk komen de predikanten als groep voor het voetlicht. Groenhuis heeft in zijn dissertatie *De Predikanten* uiteengezet dat het beeld van de predikanten in de begintijd van de gereformeerde kerk nu niet bepaald gunstig was en lardeert dit met tal van citaten van tijdgenoten.[910] 'Men houdt ons voor kootjongens, men acht ons niet', met deze uitspraak van de Amsterdamse predikant Smout kan het zo ongeveer wel worden samengevat. Er werd geklaagd over 'onkunde, absenteïsme, luiheid, oneerlijkheid, ontrouw, dronkenschap en verwaarlozing van de pastorale taak.'[911] Nu zijn veel van deze klachten geuit in de felle strijd tussen katholieken en protestanten en later tussen remonstranten en contraremonstranten. Maar ook al hangt het oordeel grotendeels af vanuit welk standpunt de predikanten worden bekeken, het valt niet te ontkennen dat de klachten 'niet alleen vijandige laster zijn geweest en dat het beeld van de evangeliedienaar in het begin van de zeventiende eeuw nogal wat lelijke trekken heeft vertoond.'[912] Dit oordeel treft natuurlijk ook, en misschien wel *a fortiori*, de predikanten van de late 16e eeuw. Groenhuis noemt een drietal factoren die aan de negatieve beeldvorming hebben bijgedragen.

De eerste is het gedrag van de predikanten zelf. Er waren nog al wat predikanten, en de classicale acta illustreren dit ruimschoots, die tekortschoten in hun ambt en in hun levenswandel. De classes hadden somtijds hun handen vol aan de tuchtoefening ten opzichte van hun ambtsbroeders. De wijze waarop de classis het aan haar toevertrouwde toezicht op leer en leven van de dienaren des Woords invulling heeft gegeven komt in dit hoofdstuk aan de orde en een aantal tuchtzaken zal breder worden besproken.

De tweede factor is de veelal geringe sociale afkomst van de predikanten en, in samenhang daarmee, ook het opleidingsniveau. En afgezien daarvan: de predikanten waren ook niet meer de eerste stand zoals de geestelijkheid in de middeleeuwse maatschappij wel was. Sociaal gezien waren zij een middengroep binnen de burgerij. Een relatief laag sociaal aanzien bleef de predikant ook voorlopig nog aankleven omdat in hogere sociale kringen maar weinig animo bleek te bestaan voor de predikantsopleiding, ook al werd die aan de nieuw opgerichte Leidse universiteit gegeven.[913]

Een laatste factor die Groenhuis noemt is gelegen in het feit dat in de eerste halve eeuw van de gereformeerde kerk in de Noordelijke Nederlanden nog al wat predikanten uit het zuiden werkzaam waren. Een groeiende afkeer van zuiderlingen was een van de oorzaken van het ongunstige beeld van de predikant. De Vlaamse en Brabantse predikanten stonden bekend om hun onstuimigheid, felheid en onverdraagzaamheid, anders dan bij voorbeeld de Amsterdammers 'als meest door koopmanschap en onderlinge lieftalligheit' bestaande.[914] Toch hebben de Vlamingen en Brabanders onder de predikanten ook toen de beeldvorming van de predikanten mede bepaald. We zullen daarom ook voor de classis Brielle nagaan in hoeverre zuiderlingen de preekstoelen van Voorne en Putten hebben bezet.

Daarnaast komen nog enkele andere vragen ter sprake. In de toelating tot het ambt was een belangrijke taak toebedeeld aan de classis; hoe werd door de classis Brielle daaraan vorm en inhoud gegeven? Nagegaan zal worden welke rol de classis speelde ten opzichte

910 Groenhuis, *De Predikanten*, 108-121.

911 *Ibidem*, 108.

912 *Ibidem*.

913 Behalve (zeer waarschijnlijk) Sibrandus Sixti en Gerardus Vinhemius heeft geen enkele predikant, die tussen 1574 en 1623 in de classis Brielle diende, in Franeker gestudeerd.

914 Groenhuis, *De Predikanten*, 112. Hierover ook Van Deursen, *Mensen van klein vermogen*, 50-52.

van de plaatselijke gemeenten in het beroepingswerk. In een volgend hoofdstuk komt het beroepingswerk nog een keer terug maar dan in relatie tot de rol van de wereldlijke overheid daarin. Tenslotte wordt nog het een en ander meegedeeld over wat misschien wel de eerste nabestaandenverzekering kan worden genoemd: de zorg voor de predikantsweduwen en –wezen.

Enkele cijfers

In de periode april 1572 – januari 1623 hebben 138 predikanten in de classis Brielle voor kortere of langere tijd gediend. In totaal hebben zij 1081 dienstjaren in de gemeenten mogen volmaken, verdeeld over 168 dienstperioden (sommige predikanten hebben in de classis meer dan één dienstperiode vervuld).[915] Gemiddeld stond een predikant dus ongeveer zes en een half jaar op één plaats. Verreweg het grootste deel (104) van deze 168 perioden valt echter in de categorie 1 tot 5 jaar; 32 perioden duurden 6 tot 10 jaar en een even groot aantal duurde langer dan 10 jaar. Nicolaes Tijckmaecker spant de kroon: begin 1623 had hij er in Geervliet 37 jaar opzitten als dienstdoend predikant (in 1624 zou hij met emeritaat gaan). Maar er zijn er ook verscheidene die niet langer dan een á twee jaar een gemeente hebben gediend. Allardus Theodori, die van Monster naar Spijkenisse kwam, werd in 1574 al na enkele maanden geveld door de pest. Johannes Florianus heeft eveneens maar heel kort (1582) in Spijkenisse gewerkt; in de classicale acta heeft hij zelfs geen spoor nagelaten. Pieter Hazaert, een uit Vlaanderen afkomstige hageprediker en die een veelbewogen zwervend bestaan heeft geleid, heeft slechts een korte tijd (1587-1588) in Rockanje gestaan.
In de lijst van predikanten treffen we bekende en onbekende namen aan. Reynier Donteclock, Caspar Barlaeus, Nicolaas Dammius, Carolus Rijckewaert en anderen hebben meer of minder bekendheid gekregen, maar er zijn er ook die voor ons niet meer zijn dan namen waaraan nauwelijks een biografisch gegeven valt vast te knopen, zoals Johannes Culhemius die in 1574 aan de pest bezweek, Adriaen Froonen, een schoolmeester die het nooit verder bracht dan proponent en Johannes Ossius die vanwege zijn levenswandel in opspraak kwam. Raadselachtig is ook Paschasius die op 16 juli 1576 met een attestatie uit Dordrecht (classis of kerkenraad) als een lid van de classis Brielle wordt verwelkomd.[916]
Van de genoemde groep van 138 predikanten waren er in januari 1623 26 in functie. Over de gehele periode 1572-1623 zijn 33 predikanten overleden en zijn er zeven met

915 Onder 'dienstperiode' wordt verstaan een aaneengesloten periode waarin een predikant op één standplaats staat. Zeer korte perioden van minder dan een kalenderjaar zijn toch als 1 jaar geteld.

916 Het kwam wel meer voor dat een predikant in de classis werd opgenomen en pas daarna aan een gemeente werd verbonden. Er is wellicht een kleine kans dat het hier gaat om Johannes Packhuesius, die twee jaar later op dezelfde basis in de classis Dordrecht wordt opgenomen, zie Kleyn, *Algemeene kerk*, 54n. Packhuesius is in het repertorium van Van Lieburg opgenomen onder de naam Bachusius, Van Lieburg, *Repertorium* I, 12. Hij werd in 1576 verdreven uit de Palts en werd in 1578 predikant in Gouda. Een kort intermezzo in de classis Brielle past daar chronologisch in. Zonder de schrijver van de Brielse acta tekort te doen, zou het hier kunnen gaan om een verschrijving van de naam van Packhuesius dan wel Backhusius. Voorbeelden van lees- en daaruit resulterende schrijfvarianten van namen: Rutgers, *Acta*, 36-41 (handtekeningenlijst Convent van Wezel).

emeritaat gegaan. De grootste groep (41 predikanten) is uit de classis vertrokken vanwege een beroep. De helft hiervan (20) vertrok naar een plaats in Holland, anderen kregen elders een standplaats. Twee predikanten aanvaardden na het predikantschap een andere functie. Reynier Donteclock werd in 1604 rector van de Latijnse school in Brielle en Casparus Barlaeus werd in 1612 onderregent van het Statencollege in Leiden. Verder heeft in twee gevallen de classis de aanvaarding van het ambt tegengehouden. In 1587 had Caspar van Bijgaerden zich nog maar net meester gemaakt van de preekstoel in Bommenede, of de classis sommeerde hem die te verlaten. In het nabijgelegen Brouwershaven had hij al problemen gehad en de classis Brielle beoordeelde zijn intrede in Bommenede als 'onordelick ende onwettelick'.[917] Tevergeefs tekende hij beroep aan bij de classes Delft en 's-Gravenhage. Ook Maerten Leendertsz. moest, na onhandig opereren van de Brielse predikanten (buiten de classis om) en aanmatigend optreden van hemzelf, op gezag van de classis afzien van de kansel in Oudenhoorn die hij had gemeend te kunnen bezetten. Van twee predikanten is de reden van beëindiging van hun dienstwerk onbekend. Eén predikant, Philippus Louwijck, heeft om onbekende redenen zelf zijn ambt neergelegd.[918]
Blijft over een aantal van 21 predikanten van wie de ambtsperiode voortijdig door de classis of een particuliere synode is afgebroken. Hiertoe behoren de 10 remonstrantse predikanten die na afloop van de godsdiensttwisten hun ambt moesten neerleggen. In het hoofdstuk 'De classis gescheurd' zal hier dieper op worden ingegaan. De overige 11 predikanten zijn in aanraking geweest met de toepassing van de kerkelijke tucht. Deze tuchtgevallen zullen hierna in dit hoofdstuk afzonderlijk worden besproken.

Geografische herkomst

Eén van de oude zerken in de Brielse St.-Catharijnekerk dekt het graf van de in 1603 overleden Jakemintgen Waelens. Er valt te lezen dat zij was 'van Erigem in Vlaenderen'.[919] Het is de enige (althans overgebleven) grafsteen in de kerk waarop een Vlaamse afkomst staat vermeld, hoewel deze Jakemintgen zeker niet de enige in Brielle is geweest met een uitheemse achtergrond. Tussen 1591 en 1603 zijn in Brielle 43 immigranten in het huwelijk getreden.[920] De schattingen van het aantal Zuid-Nederlandse immigranten die naar de noordelijke Nederlanden zijn getrokken in de periode 1580-1630 lopen uiteen van 60.000 tot 150.000. Het laatste getal is afkomstig van Briels, die deze schatting baseerde op een demografisch onderzoek waarbij onder meer 11 Hollandse steden (waaronder voor ons helaas niet Brielle) waren betrokken. Dat hij zo hoog met zijn schattingen uitkomt wordt ook hierdoor veroorzaakt dat hij ook de 'derde-generatie-Vlamingen' nog meetelt. Briels trekt mede daardoor tamelijk geprononceerde conclusies over het karakter van de gereformeerde kerk: een intolerante (gereformeerde) kerk, waarvan het kerkvolk voor het leeuwendeel allochtoon was en uit de immigratie (lees:

917 ACBr 13 apr. 1587, Van Lieburg, *Een eiland na de Reformatie*, 27 en 37.
918 Hij stond in Stad aan het Haringvliet, in juli 1601 wordt daar Tobias Pijlaert beroepen, ACBr 4 juli 1601.
919 Bloys van Treslong, *Genealogische en heraldische gedenkwaardigheden* I, 49.
920 Briels, *Zuid-Nederlanders in de Republiek*, 222 n5.

uit de Zuidelijke Nederlanden) stamde; 'deze kerk was primair een emigrantenkerk.'[921] Het beeld van een bevolking, bestaande uit een relatief kleine groep belijdende lidmaten van de gereformeerde kerk enerzijds, een in aantal teruglopende groep katholieken anderzijds met daartussenin een veel grotere (ook autochtone) middengroep bestaande uit kerkgangers ('liefhebbers der waarheid') en mensen die weliswaar niet meer katholiek kunnen worden genoemd maar pas in de loop van de tijd een definitieve keuze maakten voor het gereformeerde protestantisme, dat beeld is duidelijk niet aan Briels besteed. Daar komt nog bij dat Briels zijn conclusies trekt uit cijfers die betrekking hebben op de Hollandse stadsbevolking. Het is nog maar zeer de vraag in hoeverre zijn conclusies ook mogen worden doorgetrokken naar het platteland, dat hoe verstedelijkt Holland ook was, nog altijd rond de 40% van de bevolking herbergde. Voor de bevolking in het juist niet verstedelijkte Voornse en Puttense gebied ontbreken echter ten enenmale de gegevens die de visie van Briels ondersteunen dan wel ontkrachten.
Hoewel we van lang niet alle predikanten, die gedurende de eerste 50 jaar in de classis Brielle hebben gediend, hun geografische herkomst kennen, valt toch al bij een slechts oppervlakkige kennisneming van de predikantenlijst de hoge frequentie van een Brabantse of Vlaamse afkomst op. In zijn dissertatie *Profeten en hun vaderland* heeft Van Lieburg de geografie van het predikantenkorps van de Gereformeerde Kerk van 1572 tot 1816 ontrafeld. Uit een door hem samengesteld totaaloverzicht van de geografische herkomst van alle gereformeerde predikanten in Nederland van 1572-1816[922] is de onderstaande deeltabel over de periode 1572-1624 afgeleid waaraan tevens de overeenkomstige aantallen uit de classes Walcheren/Zuid-Beveland, Brielle en Delft zijn toegevoegd.

Bij de interpretatie van deze cijfers moet in ogenschouw worden genomen dat bij de beoordeling van de geografische herkomst alleen de eerste generatie is meegeteld. In het noorden geboren kinderen uit Vlaamse ouders zijn dus als Noordnederlands geteld. De cijfers laten om te beginnen zien dat het procentuele aandeel van het aantal predikanten waarvan de afkomst kan worden vastgesteld voor onze classis wat gunstiger ligt dan voor geheel Nederland: 62% ten opzichte van 49%, maar een stuk lager ten opzichte van de Delftse classis en vergelijkbaar met dat van Walcheren/Zuid-Beveland. Verder blijkt het Zuid-Nederlandse gehalte in de Brielse classis in de groep predikanten waarvan de afkomst bekend is meer dan twee keer zo hoog te zijn als in het hele gebied van de Noordelijke Nederlanden en bijna twee maal zo hoog als in de classis Delft, maar weer lager dan dat in het Zeeuwse gebied. In de groep 'alle predikanten' is het verschil tussen de classis Brielle en Delft minder uitgesproken. Voor het eiland Schouwen zijn geen exacte cijfers beschikbaar maar ook daar waren verscheidene predikanten van Zuid-Nederlandse origine werkzaam.[923] Maar de tendens is zowel duidelijk als weinig opzien

921 Briels, *Zuid-Nederlanders in de Republiek*, 269 en 271. Het karakter van 'emigrantenkerk' zou eerder van toepassing zijn op enkele van de stromingen waarin de doopsgezinde beweging in de 2e helft van de 16e eeuw uiteen was gevallen, zoals de Hoogduitsers en de Vlamingen. Over het ontstaan van deze stromingen langs de lijnen van geografische herkomst, zie Zijlstra, *Om de ware gemeente* 270-315.

922 'Nederland' opgevat als het grondgebied van de Republiek in 1648. Zie voor de gehele tabel: Van Lieburg, *Profeten en hun vaderland*, 53.

923 Over de opbouw van het predikantenkorps op Schouwen: Van Lieburg, *Een eiland na de Reformatie*, 18-30 waar ook verscheidene Vlamingen worden genoemd.

Tabel 14. Herkomst predikanten [924]

Herkomst-gebied	*Aantallen*				*Percentages van alle gevallen*				*Percentages van de bekende gevallen*			
	Ned.	W-Zb	Brielle	Delft	Ned.	W-Zb	Brielle	Delft	Ned.	W-Zb	Brielle	Delft
Zuid.Nederlanden	215	55	32	14	8	32	23	17	16	52	36	20
Noord.Nederlanden	779	38	46	50	29	22	33	62	60	36	53	72
Duitse landen	282	4	5	5	11	2	4	6	22	4	6	7
overig buitenland	29	9	4	1	1	5	3	1	2	8	5	1
totaal aantal bekend	1305	106	87	70	49	61	63	86	100	100	100	100
Onbekend	1362	68	51	11	51	39	37	14	nvt	nvt	nvt	nvt
totaal	2667	174	138	81	100	100	100	100	100	100	100	100

barend: hoe zuidelijker gelegen, hoe 'Zuid-Nederlandser' ook de samenstelling van het predikantenkorps. Kalma telt in de classis Sneek in Friesland slechts vier Vlamingen op een totaal van 67 predikanten in de periode 1583 – 1600.[925] De ligging ten opzichte van de Zuidelijke Nederlanden speelde dus een belangrijke rol, te meer omdat bij veel Zuid-Nederlanders nog lange tijd de hoop op een mogelijke terugkeer voortleefde. Op de synode van Dordrecht in 1574 uit de classis Voorne en Putten de vrees dat als Vlaanderen, Brabant en West-Friesland 'overghijngen' een aantal gemeenten die nu 'onseeckere' dienaren hebben, 'bloodtgemaeckt werden tot groot achterdeel der kercke.'[926] In 1604 wil Oude-Tonge de predikant van Ouddorp, Cornelis Damman, beroepen maar Damman toont zich niet erg toeschietelijk, mede omdat hij 'daerenboven noch wel lust soude hebben in Vlaenderen te woonen.'[927] De bewering van Briels, dat de kerk voor het 'leeuwendeel' allochtoon was, is voor Voorne en Putten wat betreft het kerkvolk waarschijnlijk tamelijk overdreven, maar het is daarentegen onmiskenbaar dat, veel meer

924 De getallen voor 'Walcheren/Zuid-Beveland' betreffen de combinatie van deze twee classes. Zij zijn gebaseerd op de predikantenlijst in: Bouterse (ed.), *Classicale acta Walcheren en Zuid-Beveland*, 452-462. De geografische herkomst is ontleend aan Van Lieburg, *Repertorium* I. De predikanten van de Waalse en Engelse kerken zijn niet meegeteld; Calais is meegeteld als liggend in de Zuidelijke Nederlanden. De cijfers voor de classis Brielle zijn gebaseerd op eigen tellingen. Voor de getallen uit de classis Delft: zie Abels en Wouters, *Nieuw en ongezien* I, 429.

925 Kalma, *Classisboek Sneek*, XIV.

926 Rutgers, *Acta*, 197.

927 SAGO, AHG Oude-Tonge, inv. nr. 78. Begrijpelijkerwijs leefde het verlangen naar Vlaanderen bij veel uitgeweken Vlamingen. Jacobus Barlaeus, de oom van Casparus, wordt in 1593 rector van de Latijnse school in Brielle. Bij zijn aanstelling werd bepaald dat, indien de stad Antwerpen ('zijn vaederlicke stadt') 'werde gereduceert ende overginck aen deze zijde' hij terstond mag vertrekken zonder opzegtermijn, zie De Jager, 'Het schoolwezen te Brielle', 201. Baudartius wilde zich in 1596 niet blijvend aan Kampen verbinden in verband met hoop op terugkeer naar het Vlaamse vaderland, Van Deursen, *Mensen van klein vermogen*, 50-51.

dan in geheel Noord-Nederland en in de classis Delft, het uitheemse, en zeker het Zuid-Nederlandse, element een stevig stempel heeft gedrukt op het predikantenkorps in de Brielse classis.[928]
De Duitse en de 'overige' landen spelen in deze contreien een relatief geringe rol als leverancier van predikanten. Wat betreft Zeeland bevinden zich onder de negen predikanten uit de 'overige' landen een relatief groot aantal uit Engeland, hetgeen gezien de contacten tussen de calvinisten in deze kuststreken met de Engelse vluchtelingengemeenten ook zeer verklaarbaar is.[929] Ten opzichte van de classis Delft liggen voor de Duitse landen de verhoudingen in de classis Brielle niet veel anders.
Nu zijn de classes Brielle, Delft, Walcheren en Zuid-Beveland gelegen in de kuststreken. Valt er ook iets over de geografische herkomst te zeggen ten opzichte van meer landinwaarts gelegen classes? Verschoor meldt tenminste dat in de classis Gorinchem van een instroom van Vlamingen helemaal geen sprake lijkt te zijn.[930] Elliott, die in zijn dissertatie de Zuid-Nederlandse inbreng in de classis Dordrecht heeft uitgedrukt in een percentage van het totaal aantal dienstjaren van de predikanten, komt voor de stad Dordrecht over de periode 1572-1599 uit op een inbreng van 74% van het aantal dienstjaren en voor 1600-1619 op een inbreng van 80%.[931] Voor de stad Brielle zouden deze percentages uitkomen op niet meer dan 14 respectievelijk 15 (het betreft alleen de predikanten Donteclock en Fraxinus). Voor het classicale ressort buiten Dordrecht komt Elliott op een Zuid-Nederlands aandeel in het aantal dienstjaren van 24%, voor de classis Brielle bedraagt dit 27% hetgeen elkaar niet veel ontloopt.[932] Met betrekking tot de steden Brielle en Dordrecht vormen beide classes op dit punt elkaars tegenbeeld.
Uiteraard was de instroom vanuit de zuidelijke Nederlanden een tijdelijk verschijnsel. Uit door Van Lieburg gepresenteerde cijfers blijkt dat op 'landelijk' niveau het aantal uit het zuiden binnenkomende predikanten van 110 in de jaren 1572-1599 daalde naar 22 in de kwarteeuw daarna om vervolgens, op enkele individuele gevallen na, geheel op te drogen.[933] Het onderstaande staatje laat de aantallen in de classis Brielle binnenkomende predikanten zien verdeeld over twee perioden: voor en na 1600.

Ook al zit er in deze cijfers nog de nodige ruis door het hoge aandeel van de categorie 'onbekend' (dat in de twee perioden ook nog eens sterk van elkaar verschilt), de richting is volstrekt helder: in het eerste kwart van de 17e eeuw is de Zuid-Nederlandse inbreng op zijn retour.

928 Meer algemeen over de instroom vanuit het zuiden: Van Lieburg, *Profeten en hun vaderland*, 113-117.

929 Over Zeeuwen in de vluchtelingenkerken: Rooze-Stouthamer, *Hervorming in Zeeland*, 439-444. Het gaat hier om in Engeland geboren predikanten ongeacht hun genealogische achtergrond. Van de uit Engeland overgekomen predikanten is alleen Nicolaas Rushius een 'autochtone' Engelsman, zie ook Van Lieburg, *Profeten en hun vaderland*, 244-247.

930 Verschoor (ed.) *Classicale acta Gorinchem*, LXXXVIII.

931 Elliott, *Protestantization*, 603-604.

932 Voor de periode 1600-1619 heeft Elliott deze exercitie niet uitgevoerd. Verder roept de cijfermatige opstelling van Elliott vragen op: het is onduidelijk waarom hij de dienstjaren (ad 110) door (ex)proponenten van de Dordtse propositieschool meerekent bij de dienstjaren van Zuid-Nederlanders. Hij komt daardoor op een percentage van 45. In de berekening van het hierboven genoemde percentage van 24% zijn deze dienstjaren niet meegerekend. Zie Elliott, *Protestantization*, 604-606.

933 Van Lieburg, *Profeten en hun vaderland*, 116.

Tabel 15.

Herkomstgebied	*Aantallen*		*Percentages van alle gevallen*		*Percentages van de bekende gevallen*	
	1574-1599	1600-1623	1574-1599	1600-1623	1574-1599	1600-1623
Zuid. Nederlanden	21	11	25	20	45	27
Noord. Nederlanden	20	26	24	48	44	64
Duitse landen	4	1	5	2	9	2
overig buitenland	1	3	1	6	2	7
totaal aantal bekend	46	41	55	76	100	100
Onbekend	38	13	45	24	nvt	nvt
totaal	84	54	100	100	100	100

Sociale achtergrond en opleidingsniveau

De sociale afkomst van de predikanten en hun opleidingsniveau droegen eveneens bij tot een negatief beeld van de predikantenstand. Wat kan men immers verwachten van lieden van 'sobere afcoemste, sobere conditie en sober vermogen', die niet eens het Latijn beheersten, laat staan Grieks en Hebreeuws?[934] Tijckmaecker werd in Ooltgensplaat afgewezen omdat 'zyn stemme cleyn ware ende dat hy niet ervaren ware in de latynsche sprake.'[935] Het eerste was een valide reden: de stem van een predikant was een belangrijk selectiecriterium voor een gemeente die een beroep uitbracht.[936] Maar het tweede zullen we waarschijnlijk wel als een gelegenheidsargument moeten beschouwen, hoewel de smoes kennelijk toch goed genoeg was om mee voor de dag te komen.
Een beeld van de sociale achtergrond van de predikanten van de classis Brielle en hun opleidingsniveau (tussen die twee bestaat ook uiteraard verband) moet helaas een onvolledig beeld blijven: van slechts 76 van de 138 predikanten weten we daar iets meer over. Van Deursen onderscheidt drie groepen van predikanten.[937]

934 *Ibidem*, 108-111.
935 ACBr 28 mei 1584.
936 Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 43. Tijckmaecker heeft inderdaad waarschijnlijk geen krachtige stem gehad: in november 1600 willen kerk en gerecht van Strijen hem horen om te zien in hoeverre hij en zijn stem de gemeente bevallen, Van Dooren, *Classicale Acta Dordrecht 1573-1600*, 553 (Acta deputatorum, 29 nov. 1600).
937 Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 35. Een min of meer gelijksoortige indeling bij Kuyper, *De opleiding*, 287-291.

De eerste groep is die van de voormalige katholieke geestelijken, een groep ook die mettertijd is verdwenen. Onder de genoemde 76 predikanten bevinden zich er 12 die in hun vorige leven pastoor, monnik of kapelaan waren geweest. De synode van Dordrecht van 1574 bepaalde dat zij pas konden worden toegelaten na onderzoek door de classis.[938] Zij moesten de 'leere des pausdoms' en hun eerdere roeping 'versaecken', geoefend zijn in 'ootmoedicheijt ende patientie', in het bezit zijn van gaven om te preken en tenslotte de 'rechte leere bekennen' en zich aan de tucht onderwerpen.
De tweede groep is die van de 'Duytsche klercken', de predikanten die geen academische opleiding hadden genoten.[939] Hieronder bevonden zich 12 gewezen schoolmeesters. De kerk heeft in de begintijd vaak geput uit deze beroepsgroep om het schreeuwend tekort aan predikanten te bestrijden. Al op één van de eerste vergaderingen besloot de classis 'dat die schoolmeesters, van denwelcke een hope is om tot predicant in toecomende tijden te verkiesen' toe te laten. Daar konden overigens zeer bekwame predikanten uit voortkomen. Het grote voorbeeld in de classis Brielle is wel Willem Crijnsz., een schoolmeester uit Vlaardingen, die het bracht tot stadspredikant in Brielle. Zijn in het classicaal archief achtergebleven stukken tonen zijn zeer verzorgde schrijfstijl.
Maar de door de classis geopende deur tot het ambt trok ook andere lieden aan, zoals de Hekelingse schoolmeester Cornelis Ambrosius die alvast zelf maar de preekstoel had beklommen. Daarover door de classis ter verantwoording geroepen, bleek hij niet van zins het prediken te laten 'al soude hij in de weijde ghaen praedigen.'[940] Het jaar daarna was hij schoolmeester in Piershil en daar probeerde hij het weer, nu met *nota bene* de steun van schout en schepenen. Ook hier ging de classis niet in mee.[941] We zien Cornelis nog één keer terug bij de classis, ruim twee jaar later, waarin hij 'voergaeff dat hem die geist des Heren bewegt ende drijfft tot den dijnst des predichamptz.'[942] Boven de betreffende alinea in het actaboek staan nog met vrij grote letters de woorden bijgeschreven: 'van den gyst des Heren, het is die aude geist', woorden die wellicht uit Cornelis' mond zijn opgetekend en het vermoeden wekken dat de man trekjes van geestdrijverij vertoonde. De classis gaf hem het nuchtere advies 'sijnen schooldynst myt stilheit bedijnen ende bekummeren.' Heeft de classis hier een tot mislukken gedoemde predikantencarrière weten te voorkomen, anders was het met de Dordtse schoolmeester Pieter Zegers, met wie de classis, zoals we hierna nog zullen zien, heel wat te stellen zou krijgen.
Onder de Duitse klerken tellen we voorts nog een Antwerpse schoenmaker (Erasmus Puttaert) en Cornelis Adriaensz., een lakenkoper uit Vlaardingen die daar ook vroedschap, schepen en burgemeester was geweest en dus – vrij uitzonderlijk trouwens - afkomstig was uit de Vlaardingse elite.[943] Buiten Arnoldus de Steur te Sommelsdijk zijn er in de classis Brielle voor zover bekend geen ziekentroosters tot de gelederen van de predikanten toegetreden.[944] Wel heeft Willem Crijnsz. in 1593 (hij was toen nog schoolmees-

938 Rutgers, *Acta*, 141. Zie ook Kuyper, *De opleiding*, 346-347.
939 Meer over deze categorie predikanten: Van Lieburg, 'Preachers between inspiration and instruction'. Voor 1620 zou meer dan de helft van de predikanten onder de Duytsche clercken geschaard moeten worden, ibidem, 171.
940 ACBr 9 jan. 1581.
941 ACBr 28 aug. 1582.
942 ACBr 1 okt. 1584.
943 In Zeeland was Willem Teellinck, afkomstig uit het patriciaat van Zierikzee, zo'n uitzondering.
944 Volgens De Niet was doorstroming van ziekentroosters naar het predikantschap vooral in de beginperiode 'niet zeldzaam', De Niet, *Ziekentroosters*, 37.

ter in Vlaardingen) te Delft op de nominatie gestaan om daar ziekentrooster te worden, maar uiteindelijk gaf de Delftse kerkenraad de voorkeur aan een ander.[945]
De derde, verreweg grootste, groep wordt gevormd door de predikanten met een academische achtergrond, 44 van de bovengenoemde groep. Er zit een oud-hoogleraar bij, Nicolaes Dammius, die in Leuven had gestudeerd en in Leiden hoogleraar was geweest en Johannes Florianus, die rector van de Latijnse school in Antwerpen is geweest. De overige academici hebben meest in Leiden, enkele in Franeker, Genève of Heidelberg gestudeerd.
De gegevens laten dus maar een deel van de werkelijkheid zien. Vermoedelijk geven ze, althans wat de aantallen betreft, ook een vertekend beeld: de twee eerstgenoemde groepen zouden langzamerhand gaan verdwijnen ten gunste van de academische gevormde predikanten. Deze laatste groep zal in de 76 predikanten waarvan het opleidingsniveau of achtergrond bekend is voor deze periode zijn oververtegenwoordigd; de groep 'onbekend' zal veel predikanten bevatten die als Duitse klerk zouden moeten worden aangemerkt.

Toelating en examinering

De opleiding en de toelating van predikanten – we hebben daar zojuist al iets van gezien – was van meet af aan een punt van zorg voor de kerk en daarin speelde de classis een centrale rol.[946] Reeds het convent van Wezel schetste in kernachtige bewoordingen hoe de opleiding tot een bekwame predikant er uit zou moeten zien. De toekomstige predikant moet kennis hebben van de talen (Grieks, Latijn, Hebreeuws), de wetenschappen (retorica, dialectica, grammatica en theologia) en (door middel van proposities) geoefend zijn in het verklaren van de Schrift.[947] Voorlopig was die (universitaire) opleiding nog een ideaal, wel stelde de synode van Emden (1571) toelating door de classis verplicht.[948] De synode van Dordrecht van 1574 opent de mogelijkheid dat 'ongestudeerde personen' na een aantal proposities worden toegelaten, maar de classis houdt hoe dan ook de controle over het toelaten of weren van lopers of gewezen katholieke geestelijken. Op die basis is in de beginjaren van de classis Brielle een aantal proponenten toegelaten tot de bediening van het evangelie.
Theodorus Roestius opent in september 1574 de rij van de door de classis Brielle geexamineerde personen. Zijn achtergrond is verder geheel onbekend. De acta melden kortweg dat hij geëxamineerd is en 'by het oerdeel der classen bequaem bevonden tot den dienst der kercken.'[949] Over de eisen die hem bij het examen werden gesteld tasten we volledig in het duister. In het jaar daarna, 1575, wordt Adrianus Johannis, 'gehoort zijnde zijne propositie' tot de dienst des Woords aangenomen.[950] Hij wordt predikant in

945 Jaanus, *Hervormd Delft*, 53-54.
946 Uitvoerig over de predikantenopleiding en de geschiedenis daarvan: Kuyper, *De opleiding tot den dienst des Woords*.
947 '(…) linguarum disciplinarumque cognitionem ac explicandarum Scripturarum assiduas exercitationes (quas propositiones sive prophetias vocant) (…)', Rutgers, *Acta*, 9.
948 Art. 13: 'met het oordeel ende goet duncken der classischer versamelinge', Rutgers, *Acta*, 61; Van den Broecke, *Een geschiedenis van de classis*, 71.
949 ACBr 15 sept. 1574.
950 ACBr 28 juni 1575.

Oostvoorne waar hij de eerste predikant van die plaats, de afgezette Wilhelmus Adriani van Eck, opvolgt.
De volgende kandidaat was een gewezen monnik, Jacobus Louff. Al op 13 september 1574 was hij in principe toegelaten tot de classis onder voorwaarde van een attestatie van de classis Dordrecht, 'daer hij onder lestmael gediendt heeft' en het doen van een propositie in de volgende classicale bijeenkomst. Helemaal vlot ging het niet want pas als er begin 1576 een attestatie uit Dordrecht wordt voorgelezen wordt besloten om hem de volgende keer te examineren. Dat gebeurde op 14 mei waarop de broeders besloten 'also hij nu alrede een tijt lanck gepredict heeft, toegelaeten te prediken op hopenghe dat hij hem voortan naerstich oeffenen sal in 't lesen der Heijliger Schriftuer, maer soo hij sulcx niet soude naecomen, soo soude hij qualicken het predickampt bedienen conen.'[951] De voormalige prior blonk kennelijk niet uit in Bijbelkennis maar desondanks heeft hij, afgaande op het vervolg, verder gewoon tot 1588, toen hij met emeritaat ging, als predikant in Simonshaven gefunctioneerd.
Kort daarop is weer sprake van een drietal kandidaten ('expectanten') die – zo valt tenminste uit de context op te maken – door de kerk van Den Briel namens de classis zijn geëxamineerd.[952] De eerstgenoemde van de drie, Arnoldus Arnoldi kwam als predikant terecht in Oostvoorne, de tweede Johannes (Jan) Anthonisz. werd om niet nader vermelde redenen nog niet toegelaten[953] en de derde, Balthazar (van Dijck), werd predikant te Simonshaven waar hij echter al na een paar jaar (1580) werd afgezet vanwege zijn levenswandel.[954]
In deze beginfase was er slechts één examen waarna de betreffende kandidaat werd toegelaten tot de dienst: het classicale examen. Noch de procedure, noch de inhoud van het examen zullen dan al volledig zijn geformaliseerd.
Inmiddels was in Leiden in 1575 de universiteit (zij het moeizaam) van start gegaan waarmee de predikantenopleiding in Holland was verzekerd. De kerk stond echter geheel buiten het bestuur van de universiteit.[955] De synode van Dordrecht in 1578 bepaalde dat zij, die door de universiteit 'ofte eenighe andere universiteyt onser religie' als bekwaam werden beoordeeld niet nog eens door de classis hoefden te worden geëxamineerd.[956] Iemand als Joachim Horstius kwam als predikant van Oude-Tonge op die manier zonder classicaal examen in de classis. Leidse proponenten waren overigens niet eens zo erg in trek: in de praktijk bleken de gemeenten duidelijk de voorkeur te geven aan predikanten die door de classis waren geëxamineerd.[957] Tukker aarzelt trouwens niet om het theologisch onderwijs in Leiden ronduit slecht te noemen, deels door onderbezetting van de leerstoelen, deels door het gedrag van de studenten zelf.[958] Het Statencollege, opgericht voor minder draagkrachtige studenten, dat later ook nog eens gebukt ging onder de godsdienstwisten, werd door Gisbertus Voetius betiteld als een 'cuyle Josephs'. Van de

951 ACBr 14 mei 1576
952 ACBr 18 juni 1577 en 15 juli 1577
953 ACBr 19 aug. 1577. Afgaande op de volgorde van het rooster voor de proposities (zie ACBr 15 apr. 1577) moet Jan Anthonisz. na Franciscus Gootens, die begin 1578 in Nieuwenhoorn aantrad, als predikant in Korendijk zijn begonnen.
954 ACBr 20 juni 1580
955 Koopmans, *De Staten van Holland*, 163-164.
956 Rutgers, *Acta*, 235, evenzo de nationale synode van Middelburg in 1581, Rutgers, *Acta*, 403. In Friesland gaf de provinciale synode van Harlingen pas in 1617 toestemming aan Maccovius (universiteit Franeker) te examineren en toe te laten tot het ambt, Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* VI, 254.
957 Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 37-38.
958 Tukker, 'The recruitment and training', 212.

200 studenten die er vanaf de oprichting tot 1610 hebben gestudeerd werden er uiteindelijk niet meer dan 52 predikant, een pover resultaat. Pas na de synode van Dordrecht toen het college kwam onder de leiding van Festus Hommius werd de opleiding op een betere leest geschoeid. Hommius zorgde er voor dat de bursalen een soort stage bij predikanten konden volgen 'opdat se metten selven mochten gaen besoecken den siecken, oock voorlesen in de kercken ende somtijts mede in de kerckenraeden verschijnen, ende daerna voorts altemet opten predickstoel gebracht werden', voor het eerst dus naast de traditionele aandacht voor de dogmatische kennis en het proponeren ook duidelijk ruimte voor het praktische pastoraat.[959] Maar dat was pas na onze periode.

Vanaf 1589 mochten in Holland alleen predikanten dienen die door de classis geëxamineerd en tot de dienst bevorderd waren.[960] Vanaf dat moment was het in feite onmogelijk buiten de classis om als predikant binnen haar ressort op te treden.
De particuliere synode van 's-Gravenhage stelt nog in 1591 één (universitair of classicaal) examen vast, af te leggen ten overstaan van synodale gedeputeerden.[961] De particuliere synode van Delft maakt in 1596 echter onderscheid tussen een examen waarin de kandidaat 'eenichsints beproeft' wordt en het 'volcommen examen'.[962] Dat laatste examen is dan het eigenlijke examen op basis waarvan een proponent al dan niet wordt toegelaten tot het ambt.[963] Het eerste preparatoire examen diende als een eerste schifting door de classis zelf, waardoor vooraf de kandidaten werden getest 'off sy in examine sullen connen redelyckerwyse bestaen.'[964] Daarmee sloeg men twee vliegen in één klap. In de eerste plaats werden kosten en moeiten bespaard voor de synodale gedeputeerden, die bij het examen aanwezig moesten zijn, en wel eens reizen zullen hebben ondernomen om een of meer geheel incompetente kandidaten aan te horen.[965] Het tweede voordeel was dat al in een vroeg stadium kandidaten, die zodra zij 'dry ofte vier bladeren in den Bibel gelesen' hebben predikant willen worden, de pas

959 Otterspeer, *Groepsportret met dame* I, 158-160. Geheel cfm. Kalma, 's Lands voedsterlingen', 158 inzake de opleiding te Franeker: 'Het merendeel van de theologen onder de professoren die Franeker heeft gehad, lette te weinig op wat dominees straks in de gemeente wachtte en leerde de opgekomen discipelen misschien wel volgens de traditionele methode redetwisten, maar bemoeiden zich weinig met wat eigenlijk de taak van de kerk zou moeten zijn'.

960 Abels en Wouters, *Nieuw en ongezien* I, 76, Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 11.

961 Hij bepaalde 'opdat niemandt lichtveerdich ende onbequaem tot den dienste geadmitteert worden, dat het examen van alsulcke geschieden sal bij den classe ten overstaen der gedeputeerde des synodi of eenige derselven.' Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* II, 401.

962 Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* III, 76. De nationale synode te 's-Gravenhage van 1586 leek al eerder in art. 18 een soort voorbereidend examen te suggereren, Rutgers, *Acta*, 492.

963 Voor wat betreft de Leidse studenten bepaalt de particuliere synode van 's-Gravenhage in 1599 dat binnen de classis Leiden de studenten die het examen van de gehele faculteit (dus 'niet van eenen professeur alleen') hebben afgelegd mogen worden gehouden 'voor absolute geexamineerde dienaren'. Die mogelijkheid heeft daarna echter nog maar kort bestaan.

964 Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* III, 76. In de classis Edam werd het onderscheid preparatoir en peremptoir later (1610) gemaakt. En dan nog is het zo dat tot 1621 slechts één maal een preparatoir examen is afgenomen, Geudeke, *Classis Edam*, 276-277.

965 Op achtereenvolgende particuliere synoden was dat een terugkerend punt, bijv. op de particuliere synode te Brielle in 1593, Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* III 7 en volgende synodes.

werd afgesneden.[966] In 1602 stelt de particuliere synode van Schiedam dan ook vast dat niemand mag proponeren

> 'sonder voorgaende prae-examen van leer ende leven by den classen, ofte in plaetse van dese te hebben testimonium facultatis, waerby de studiosus expresselick verclaert werde uut het prae-examen bequaem bevonden te syn tot sodanighe oeffeninghen; dat oock degeene, die also praeparatorie geexamineert syn ten minsten ses weecken (ofte langer, soo't van noode is, nae discretie der classen) geexerceert sullen werden, eer sy fynalycken geexamineert ende tot den ordinaris dienst toegelaten werden'.

Het classicale examen (voortaan aangeduid als het peremptoir examen) omvatte in feite twee delen: het houden van een propositie en het eigenlijke examen waarbij de kandidaat werd getoetst op zijn theologische kennis. De kandidaten kregen zes tot acht dagen tevoren een tekst voor de propositie. Aan de hand van de propositie werd dan bepaald of de kandidaat bekwaam genoeg was 'om voirts te treden totter examinatie'.
Daarmee was de ontwikkeling in de examinering van predikanten in principe voltooid: vanaf 1596 kennen we een praeparatoir examen als eerste en een peremptoir examen als definitief examen en betreft het een Leidse afgestudeerde dan geldt vanaf 1602 dus het examen van de faculteit als het praeparatoir examen.
Voor iemand zonder academische opleiding zag de procedure voor de toelating tot het ambt *tot 1596* er als volgt uit.
- De kandidaat meldt zich bij de classis.
- De kandidaat houdt één of meer proposities voor de classis tot hij geschikt wordt geacht voor het examen.
- De kandidaat legt het classicaal examen af en wordt al dan niet toegelaten tot het ambt (soms moet de betreffende persoon ook na de toelating tot het ambt nog een aantal proposities houden voor de classis voor verdere oefening en ontwikkeling).

Na 1596 geldt de volgende procedure:
- De kandidaat meldt zich bij de classis.
- De kandidaat houdt één of meer proposities voor de classis tot hij geschikt wordt geacht voor het praeparatoir examen.
- De kandidaat legt het praeparatoir examen af.
- De kandidaat krijgt een beroep van een gemeente.
- De kandidaat proponeert nog een aantal keren voor de classis ter voorbereiding op het peremptoir examen.
- De kandidaat legt het peremptoir examen af bij de classis waartoe de beroepende gemeente behoort en wordt pas daarna toegelaten tot het ambt.

Voor 1599 geldt voor Leidse alumni dezelfde procedure als niet-academici. Tussen 1599 en 1602 heeft het examen van de faculteit dezelfde waarde als het peremptoir examen in de classis, maar na 1602 geldt ook voor de Leidse afgestudeerden dezelfde procedure als voor de niet-academici met dien verstande dat het praeparatoir examen voor de faculteit wordt afgelegd.

966 Citaat afkomstig van Ruardus Acronius, Hofman, *Eenich achterdencken*, 110. Men kan zich afvragen of men met het preparatoir examen van de Duitse klerken probeerde af te komen. Vermoedelijk niet, genoemde Acronius haalt de oude canonieke stelregel aan dat men geen priesters uit leken maakt, een stelregel 'daervan men by ons oock wel wat meer houden mochte.' Hij schreef dit nog in 1615.

Was het peremptoir examen moeilijk en waren de examinatoren streng? De examens, waarin de kandidaten werden beproefd op hun kennis omtrent de hoofdpunten van de gereformeerde leer, vonden plaats volgens de opzet van de Heidelbergse catechismus of de Nederlandse geloofsbelijdenis maar dat is dan ook de enige inhoudelijke informatie die we uit de Brielse acta kunnen halen. Van Baltasar van Doorne weten we dat hij werd geëxamineerd 'naer de oorde des catechismi' evenals later het drietal Tophusius, van Beaumont en de Leeuw van Coolwijck.[967] Bij deze laatste drie werd het examen onderbroken; de dag daarna werd de draad weer opgenomen bij 'de opstandinge des vleesch.' Het examen van Anthonis Nout geschiedde volgens 'de 37 articulen der conffessie des geloofs'.[968] Van de classis Delft is een lijst met examenvragen van de hand van Arent Cornelisz. bewaard gebleven, eveneens opgezet 'na de orden des catechismi'.[969] Qua inhoud zullen de examens niet veel hebben afgeweken van het in de Delftse classis gebruikte examen. De kandidaat kon echter niet volstaan met een simpel ja of nee, ook niet op de meer gesloten vragen; hij moest aan de hand van schriftplaatsen laten zien dat hij de Schrift kende, in staat was tegenwerpingen te weerleggen en de gemeente de rechte leer met stichting voor te dragen.[970]
Een uit de acta van de classis Rotterdam afkomstig verhaal suggereert dat met de exameneisen de hand gelicht kon worden. Als Simon Episcopius in de classis Rotterdam moet worden geëxamineerd (het was op 26 juli 1610) dan zijn Fraxinus en Becius de *deputati synodi*. Beiden willen echter geen verantwoordelijkheid nemen voor het examen en proberen het tegen te houden, uiteraard omdat Episcopius 'Arminii discipel, jae soogkint geweest hadde.' Enkele broeders uit de classis Rotterdam komen dan met een binnen de classis Brielle afgelegd examen op de proppen en gooien de gedeputeerden voor de voeten dat

> 'men oock wel quade exempelen soude konnen aenwijsen, bij den gedeputeerden in 't examineeren gegheven: als, onder anderen, dat sij noch onlangs in den classe van Den Briel hadden geseten over 't examen van so een onervaren jongman, dat hij gevraegt sijnde, hoe lange de Wet geduijrt hadde, ter antwoordt gaf: de Wet ende de Propheten tot op Mosen; ende als men wilde weten waer dat geschreven stondt, so wees hij op den sendbrief tot den Colossensen aen 't elfde capittel, etc., ende sulck eenen wiert selfs bij den gedeputeerden des synodi niet alleenlijck toegelaten, maer oock seer hoogh gepresen; om reden, onder anderen, omdat sij wel sagen (so sij seijden) dat hij geen nieuwicheden noch ketterije invoeren soude.'[971]

Of en in hoeverre het verhaal op waarheid berust en, zo ja, op welke kandidaat dit slaat, is niet goed vast te stellen. Pieter Steyaert werd op 11 juni 1610 geëxamineerd; de acta geven geen enkele aanwijzing dat hij de bedoelde jongeman geweest kan zijn. Op 24 november 1609 heeft Hugo Steur, beroepen te Oostvoorne, examen afgelegd. Diens eer-

967 Resp. ACBr 8 jan. 1593 en 7 en 8 apr. 1604.
968 ACBr 6 okt. 1608.
969 Abels en Wouters, *Nieuw en ongezien* I, 545-550. Over de exameninhoud in de classis Edam: Geudeke, *Classis Edam*, 272-275.
970 Abels en Wouters, *Nieuw en ongezien* I, 84.
971 Bouterse (ed.), *Classicale acta Rotterdam en Schieland*, 349. De teneur is wel duidelijk: als zo'n stuntelaar wordt toegelaten is er geen enkele reden om Episcopius de toegang tot het examen te ontzeggen.

dere propositie was 'geheel becommerlyck (…) toegegaen'.[972] Het zou kunnen dat hij de 'onervaren jongman' is geweest, maar dan hebben de examinatoren de verkeerde gok genomen: Hugo ontpopte zich juist als een remonstrant.
Het geval Hugo Steur brengt ons op de gemoedstoestand van de examinandus zelf, want die kon danig op de proef gesteld worden. Hugo, een in Oostvoorne beroepen proponent, deinsde er na zijn mislukte propositie in eerste instantie zelfs voor terug zijn examen af te leggen 'dewyl hy op dese tyt heel perplexst geweest is' en vroeg uitstel, eventueel met vergoeding van de onkosten die dat met zich meebracht. De classis was hem op dit punt gunstig gezind en verleende hem zes weken uitstel.[973] Reynout Segersz. Donteclock (de minder bekende neef van Reynier Donteclock) had zich in zijn examen 'al vry wat sober gequeten', maar de broeders schreven dit 'ten deele syne verbaestheyt' toe en hadden toch wel 'goede hope' van hem. Met de aansporing 'hemselven neerstich in het lesen ende ondersoecken der heylighe Scrifture ende goede autheuren te oeffenen' werd hij in de kring van de broeders opgenomen.[974]
De zenuwen speelden ook Reinier Vervoorn, beroepen in Piershil, parten. Hij was voor zijn examen opgekomen maar had 'soo soberlyck geantwoordt' dat iedereen het er over eens was dat hij nog niet toe was aan de kerkelijke dienst. De dag erna verzocht hij, samen met zijn oom, ds. Schuylius van Oud-Beijerland (mogelijk degene die hem had opgeleid), of het examen kon worden hervat 'alsoo hy meende het voorige deur verbaestheyt geschiedt te syn.' Of het de broederen 'beliefde noch een uyrtjen daeraen te cost te hangen ofte eenige uytten haren deputeren, die neffens de gedeputeerde des synodi daervan de proeve wilde nemen.' Het pleit voor de welwillendheid van de broeders dat zij dit verzoek inwilligden, maar ook die tweede poging leidde niet tot een beter resultaat. Wel mocht het beroep van Piershil op hem blijven staan en wilde de classis zijn zaak bij de kerk van Piershil ''t alderfavorabelste (…) voordragen.'[975]
Azarias Peudevin had zich maar kort kunnen voorbereiden op zijn examen maar dat hij niet slaagde kwam 'ooc door zyne beschroomtheyt.' Hij moest zich nog maar 'een tyd neerstich (…) oeffenen in het proponeeren.'[976] Nu was beschroomdheid altijd nog beter dan een al te grote zelfverzekerdheid. In Oudenhoorn had de schoolmeester Maerten Leendertsz. de door het vertrek van Pieter de Geytere te Oudenhoorn opengevallen plaats al ingenomen. Oudenhoorn had hem beroepen 'sonder eenighe voorwete, last ende autoriteyt des classis', wat overigens mede te wijten was aan onhandig en wellicht voorbarig optreden van de Brielse predikanten. Toen Maerten Leendertsz. voor de classis ook nog eens 'zyn al te stoute vrymoedicheyt' etaleerde, raakte de classis blijkbaar zo geïrriteerd dat zij de beroepingsprocedure volledig blokkeerde en hem verbood voortaan de preekstoel van Oudenhoorn op te gaan.[977]

---

972 ACBr 6 okt. 1609. Het geval Steur ook bij: Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 42. Het blijft onzeker of het hier om de Steur gaat: een eerdere propositie van hem was de classis Rotterdam 'behaechlijck' geweest: Bouterse (ed.), *Classicale acta Rotterdam en Schieland*, 329 (6 sept. 1608).
973 ACBr 6 okt. 1609.
974 ACBr 31 mei 1611.
975 ACBr 20 en 21 okt. 1620.
976 ACBr 6 dec. 1618.
977 ACBr 7 okt. 1603. De classis gaf ook nog als reden aan: 'wel gefondeerde vreese van seer groote moytte, toecomende soo in kerckelycke als classicale vergaderinghen.' Later gaf Maerten wel toe tegenover de classis wel 'eenighe onvoorsichtige woerden gebruyct te hebben', 20 okt. 1603. Hij werd daarna predikant in Westmaas in de classis Dordrecht maar overleed al spoedig daarna.

Proponenten

Alvorens het preparatoir examen af te mogen leggen moest de gegadigde eerst één of meerdere keren voor de classis proponeren. Proponenten konden binnen de classis Brielle oefenen en elders het preparatoir of peremptoir examen afleggen, het omgekeerde kwam ook voor. De classes fungeerden dus als scholingsinstituten voor proponenten. De classis Dordrecht kende een proponentenschool waar gegadigden, ook uit andere classes, elke veertien dagen door gedeputeerden werden aangehoord en beoordeeld; daarbij waren ook de collegaproponenten aanwezig. Ook predikanten van de classis Dordrecht die nog maar kort (minder dan drie jaar) in dienst waren, moesten met dezelfde regelmaat nog een aantal jaren proponeren. De proposities werden gehouden in het Gasthuis of de Augustijnenkerk.[978] Ook in andere plaatsen, zoals Leiden, Arnhem en Emden bestonden dergelijke instellingen.[979] Te Brielle werden eveneens wel proponenten geoefend. In 1581 wordt gemeld dat 'die van den Brielle' uit de inkomsten van de geestelijke goederen 'eenige jongens daerop schoole houden, en die op te voeden tot predicanten van Godes Woordt'[980] maar van een georganiseerde proponentenschool zoals in Dordrecht is het toch nooit gekomen. Wel zijn enkele predikanten in de Brielse classis, zoals Jan Teckman, predikant te Korendijk, afkomstig van het Dordtse opleidingsinstituut.

Over de inhoudelijke beoordeling van wat de proponenten naar voren brachten zijn de acta kariger met informatie dan we graag zouden willen. Niettemin kunnen toch wel een aantal algemene lijnen worden getrokken over inhoud van de proposities en de beoordelingscriteria die de classis aanlegde en de toepassing daarvan.[981]

In totaal zijn in deze halve eeuw 105 proposities voor de classis of een afvaardiging daarvan ten gehore gebracht.[982] De proponent kreeg hiervoor een tekst opgegeven. Van slechts een viertal proposities wordt de tekst niet vermeld. Vrijwel altijd (in 96 gevallen) kwam de tekst uit het Nieuwe Testament, in niet meer dan drie gevallen was het Oude Testament de bron en tweemaal moest de proponent een vraag en antwoord uit de Heidelbergse Catechismus als uitgangspunt nemen. Van het Nieuwe Testament waren vooral de evangeliën in trek (54 proposities) en daarnaast de Paulinische brieven (33 proposities) waaronder de Romeinenbrief weer vooraan staat. De overige opgegeven teksten kwamen uit Handelingen, de Hebreënbrief en de algemene zendbrieven. Uit het boek Openbaringen is geen enkele keer geproponeerd. Hoewel sommige teksten meerdere malen zijn behandeld, zijn er geen specifieke teksten aan te wijzen die zeer frequent werden opgegeven. Koploper met zeven proposities is in dit opzicht Johannes 3 : 16:[983]

> 'Want also lief heeft God de werelt gehadt, dat hy synen eenichgheboren Sone ghegheven heeft, opdat een yeghelick die in hem gelooft, niet verderve, maer het eewighe leven hebbe.'

978 Tukker, *De classis Dordrecht*, 158-160.
979 Tukker, 'The recruitment and training', 203; Van Lieburg, *De reformatorische profetie*, 32-34.
980 Res. Staten van Holland, 20 mrt 1581, Van Alphen, *Nieuw kerkelijk handboek*. *Supplement* I, 95.
981 Meer algemeen over de eisen aan (aankomende) predikanten: Dobbe, 'Requirements for Dutch reformed ministers'.
982 Zie bijlage B.
983 Ook elders een populaire en volgens Schokking 'niet den gemakkelijksten tekst', Schokking, *De leertucht*, 161-162.

Behalve deze bekende tekst is een achttal teksten meerdere malen opgegeven; over het geheel genomen zijn er 84 verschillende bijbelteksten voor de classicale broeders verklaard en uitgelegd. De selectie van de teksten weerspiegelt min of meer de toenmalige praktijk in het kiezen van de stof voor de zondagse prediking. Ook daar domineerde het Nieuwe Testament en daarbinnen de evangeliën, hetgeen volledig overeen komt met de bevindingen van Van Deursen terzake.[984]
Een tekst als de zojuist uit het Johannesevangelie geciteerde gaf de classis uiteraard de mogelijkheid de proponent te toetsen op enkele centrale gereformeerde noties. Hetzelfde geldt voor een tekst als Romeinen 5 : 1, die drie keer aan een proponent is voorgelegd:

> 'Wy dan gherechtveerdicht zijnde uut den geloove, hebben vrede met God door onsen Heere Iesum Christum.'

Een eveneens heel duidelijke tekst in dit opzicht is Efeze 2 : 8:

> 'Want uut ghenade zijt ghy salich gheworden door het gheloove, ende dat niet uut u: het is Gods gave.'

Het was Johannes Damman die deze tekst kreeg aangereikt.[985] Hij had reeds eerder examen afgelegd waarop de broeders wel 'wat grondiger antwoerd van hem verwacht hadden in de principaele stucken der religie',[986] zodat hij door middel van een propositie voor de classis nog af en toe 'op herhaling' moest.
Een enkele keer kan het niet anders of de tekst moet speciaal met het oog op de te beoordelen kandidaat gekozen zijn. Dat was zeker het geval met de tekst die de van Arminianisme verdachte Casparus Barlaeus opkreeg.[987] De nieren van de als 'onsuyver' in de leer bekend staande Jacobus Carpentarius werden geproefd aan de hand van zijn verklaring over 2 Kor. 5 : 20-21:

> 'So zijn wy dan bootschappers uut Christi name, als of God door ons bade, [so] bidden wy uut Christi name, laet u met Gode versoenen.
> Want hem die gheen sonde ghekendt en heeft, heeft hy voor ons sonde ghemaeckt, om dat wy in hem souden rechtveerdicheydt Gods worden.'

Hoewel hij door mocht gaan naar het classicaal examen merkte de classis wel op dat hij 'in 't verclaren eenighe dinghen seer cort is geweest, in dewelcke goet gevonden is, dat hy hem in het examen naerder sal verclaren.'[988] Het toeval moeten we, gezien de afwijkende opvattingen in de Engelse kerk over de *descensus Christi ad infernum*, ook absoluut

984 Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 47-52; zie ook aldaar bijlage I, 372. Over de tekstkeuze in de classis Dordrecht: Tukker, *De classis Dordrecht*, 156-157.
985 ACBr 8 aug. 1600. Het commentaar was 'dat hy wel beter ordre hadden moghen houden. Waertoe hy van de broederen vermaent is geworden om op de dispositie van zyne predicatie te letten.'
986 ACBr 28 okt. 1598. De particuliere synode te 's-Gravenhage is niet erg gelukkig met deze gang van zaken en draagt de classis Brielle op de overeengekomen conditie goed te onderhouden. Tegelijkertijd besluit de synode dat voortaan alleen zij die 'genoechsaem bequaem' zijn bevonden tot het ambt mogen worden toegelaten, Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* III, 130.
987 Zie hierna pag. CCXCI.
988 ACBr 3 apr. 1612.

uitsluiten bij de keuze van de tekst die de Engelsman Nicolaas Rushius voor zijn kiezen kreeg, namelijk Efeze 4 : 8:[989]

> 'Daerom seyt hy: Als hy is opghevaren in de hoochde, heeft hy de ghevanckenisse ghevanghen ghenomen, ende heeft den menschen gaven ghegheven.'

die gevolgd wordt door deze passage in het negende en tiende vers:

> '(Maer dat hy opghevaren is, wat is 't anders, dan dat hy eerst neder ghekomen is in de nederste deelen der Aerden?
> Die nederghekomen is, is deselve die oock opghevaren is boven alle de Hemelen, omdat hy alle dinck vervullen soude.)'

Nu was Rushius één van de proponenten die al predikant waren. De classis gebruikte de propositie wel eens als een middel om, als zij iemand niet persoonlijk kende, te zien wat voor vlees zij in de kuip had. Zo hield Carel van den Broecke, predikant in Scherpenisse, een propositie over Titus 2 : 11 alvorens naar Ooltgensplaat over te komen.[990] De classis wilde de uit Friesland afkomstige Rudolphus van Uiterwijk eerst wel eens horen alvorens verder met hem in zee te gaan.[991] Maar in verreweg de meeste gevallen werden proposities gehouden in het kader van de predikantenscholing ter oefening, dan wel voorafgaand aan het praeparatoir of peremptoir examen. Verscheidene predikanten *in spe* hebben hun gaven dan ook herhaaldelijk voor de classis moeten laten horen.[992]
Hoewel de classis Brielle niet, zoals we zojuist zagen bij de classis Dordrecht, een oefenschool voor proponenten had, wordt er enkele malen melding van gemaakt dat een proponent zich in Brielle vestigt om daar verder opgeleid te worden.[993] Jacobus Cornetius en Pieter Zegers kwamen niet door hun examen heen maar de classis stemde erin toe 'dat se in den Briel metterwoone souden comen ende aldaer haer noch drye oft vier maenden souden oeffenen, om alsdan wederomme geexamineert te worden.'[994] Een dergelijke constructie werd ook voorgesteld bij Petrus Pylius van wie de classis vond dat hij, hoewel gestudeerd hebbende in Leiden, 'in de orden ende het beleyt van zyne materie wat beter soude geoeffent werden.' Ook nu stelde de classis voor dat hij 'hem soude vervoegen in den Briel om middelertyt hem te oeffenen totter tyt toe dat hy sal geexamineert worden'. Ofschoon vader Jan Pijl, die met zijn zoon was meegekomen (of zijn zoon met hem), moest toegeven dat de broeders 'een goet insicht daerinne hebben gehadt', gaf die er toch de voorkeur aan dat zoonlief bij hem thuis bleef en 'dat hy hem daer oeffene, mits hem middelertyt bereydende voor de examinatie.'[995]
Eenzelfde advies ontving de eerder genoemde Hugo Steur. Zijn aan het examen voorafgaande propositie was 'geheel becommerlyck' verlopen en daarin waren ook 'vele dingen by hem waren geseyt, die gansch vremt luyden ende niet scriftmatich en waren.' De classis raadde hem aan dat 'hy hem soude vervoeghen in den Briele, aldaer proponeeren

989 ACBr 21 okt. 1620.
990 ACBr 29 juli 1596.
991 ACBr 16 apr. 1596.
992 Zo trad de zoon van Nicolaes Tijckmaecker, Jeremias, wel zeven keer voor de classis op, Pieter Steyaert zes keer.
993 Over de Dordtse oefenschool, die evenwel vaak een kwijnend bestaan leidde: Tukker, *De classis Dordrecht*, 157-158.
994 ACBr 7 nov. 1594, de classis beloofde tevens 'de rentmeestere Jan Commerz. aen te spreken, ten eynde zy middelertyt onderhout mochten trecken'.
995 ACBr 11 dec. 1600.

ende neerstich studeeren, opdat hy in toecomenden tijden met meerder bequaemheyt mochte gevoordert worden.'[996]
Meester Geeraert Jansz., schoolmeester in Middelharnis, die vier keer voor de classis heeft geproponeerd, werd de tweede keer het advies gegeven naar Dordrecht te verhuizen 'om hem aldaer in de propositieschole wyders te oeffenen.'[997] Dat advies zal hij niet hebben opgevolgd; weliswaar is hij nog een paar keer voor een propositie bij de classis Brielle langs geweest maar tijdens de tuchtprocedure tegen Pieter Zegers, predikant in Middelharnis, blijkt hij actief te zijn als notaris.[998]
Maar lang niet iedereen was in de gelegenheid om voor een tijdje naar Brielle of Dordrecht te verhuizen. Philippus Louwijck en Pieter Steyaert, schoolmeester in respectievelijk Dirksland en Stad aan het Haringvliet, die meerdere malen voor de classis zijn verschenen, moesten, zolang zij niet tot het predikambt waren toegelaten, hun gewone dagelijkse werkzaamheden blijven waarnemen.
Een andere mogelijkheid was om in een soort meester-gezelrelatie in de leer te gaan bij een predikant. Zo kwam de latere remonstrantse predikant Passchier de Fyne, zoon van een Leidse, uit Vlaanderen afkomstige, lakenbereider, als jongeman in 1609[999] terecht in Ouddorp waar hij werd uitbesteed bij ds. Cornelis Damman. Veel genoegen heeft hij daaraan niet beleefd omdat hij, zoals hij in zijn autobiografie zelf zegt,

> 'niet veel van dien predicant en konde leeren, also hy geenen lust hadde in 't discoureeren van eenige questiën der religie, ja vermaende my ook om my van soodanige discoursen te wachten; want zeyde hy, de duyvel is listig, ende hy gebruykt zyn listen onder zulke discoursen, want daer wort altemet yets gezeyt, dat ons waerheyt dunckt te wesen, ende dat men lichtelyk als waerheyt aenneemt, ende vervalt also zeer licht in de eene ofte andere ketterye; daerom hebbe ik zulx altyt vermydt, om my vast te houden aen de waerheyt, die ik eens aengenoomen hebbe; Godt sal ook zyne uytverkoorene wel voor doolingen bewaren, zeyde hy, sonder zulke discoursen.'[1000]

De strekking van zijn oordeel over Nicolaes Dammius, de Leidse oud-hoogleraar die toentertijd in Goedereede stond, was ongeveer dezelfde: van Dam 'dede zyn beste om my in de religie te oeffenen, maer en conde ook geene tegenspreeken nogte discoursen verdragen.' Niettemin, toen hij een propositie had gemaakt over Psalm 34 : 20,

> 'De rechtveerdige moet vele lijden: doch de Heere helpt hem uut dien allen.'

---

996 ACBr 6 okt. 1609. Zes weken later werd hij toegelaten, 24 nov. 1609. Over hem ook: Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 42.

997 ACBr 16 okt. 1596. Geraert/Gerrit Jansz. is later weer schoolmeester; hij volgt dan Balthasar van Doorne op, in 1602 staat hij als Gerrit Janss. van Schueren in de boeken, AHG Middelharnis, Archief kerkvoogdij, inv. nr. 127, rekening 1601, fol. 7v-8 en rekening 1602-1605, fol. 16.

998 Zie hierna pag. CCIV e.v..

999 De Fyne zelf schrijft 1610: De Fyne, 'Het leeven', 222. Zie over hem *NNBW* III, 125-126 en *BLGNP* III, 125-126. In de aanbevelingsbrief van Dammius: 'hy is van Vlaemsche oudere, die tot Leyden woonen, welcke onsen broeder Cornelis Damman wel bekent zijn (…)', SAVPR, AC Brielle, inv. nr. E130, nr. 110.

1000 De Fyne, 'Het leeven', 222-223.

mocht hij die zelfs voor de gemeente voordragen. Als voortvluchtig remonstrant heeft hij later misschien nog wel eens aan die tekst terug moeten denken. In de loop van zijn leerjaar proponeerde Passchier enkele malen voor de classis Brielle, waarna hij in oktober 1609 praeparatoir werd geëxamineerd en met 'eene bezeegelde acte' weer naar Leiden kon terugkeren.[1001]
De Dordtse oefenschool heeft ook voor de classis Brielle nog enkele predikanten afgeleverd. Zojuist werd Jan Arentsz. Teckman al genoemd. In 1596 werd hij gepolst om er achter te komen of hij een plaats in de Brielse classis zou willen innemen.[1002] In oktober van dat jaar legde hij inderdaad het examen af en werd predikant in Korendijk, maar de classis vond het toch noodzakelijk dat hij nog twee of drie keer naar Brielle kwam om daar te oefenen.[1003] Ook David Thomasz., op wie de gemeente van Spijkenisse 'haer oogemerck genomen' had, was daar opgeleid.[1004] Voorlopig moest hij nog even genoegen nemen met een proponentsplaats; pas na een aantal proposities kon hij op 1 maart 1611 met goed gevolg het peremptoir examen afleggen.
Van een vast curriculum blijkt uit de acta niets. Proponenten wordt regelmatig aangeraden om naast de Bijbel ook 'goede boecken' of 'goede authueren' te lezen 'om in de fondamenten der leer meer ende meer ervaren te worden.'[1005] Concrete titels en schrijvers worden echter nooit genoemd.[1006]

Voor werkelijk inhoudelijk exegetisch of dogmatisch commentaar kloppen we tevergeefs bij de classicale scribae aan. Meestal hebben de toehoorders 'een redelyck genoegen' in het betoog gehad; de genoteerde opmerkingen betreffen vooral de opbouw van het betoog en de voordracht door de spreker.[1007] De eerste propositie van de zojuist genoemde Philippus Louwijck werd als 'redelijck ende scriftueremaetich' beoordeeld.[1008] De tweede keer werd hij (als 'nieuwelinck ofte junk proponent') aangeraden 'zyn propositie te divideeren ende die gemeente dieselve te appliceeren.'[1009] Zowel opbouw als toepassing waren dus voor verbetering vatbaar. Kennelijk worstelde Philippus met onzekerheid in het spreken, want bij de derde 'redelyck bevallen' propositie werd hij gemaand 'dat hy hem afwenden wil syn ooghen af te houden van den boecke, doch om de memorie te stercken wel een memoriaelken mochte maken ende gebruycken, sonder hem daeraen te binden.' Niettemin, zo delen de acta ons mede, hebben de broeders hem 'goede moet ende hope gegeven.'[1010] De vierde (en laatste) keer krijgt hij te horen dat hij nog wat te

1001 ACBr 28 apr. 1609, 13 juli 1609, 6 okt. 1609.
1002 ACBr 29 juli 1596.
1003 ACBr 15 okt. 1596.
1004 ACBr 13 okt. 1610, 25 okt. 1610, 22 nov. 1610.
1005 Bijv. meester Geeraert, schoolmeester in Middelharnis, ACBr 16 juni 1597.
1006 Ook niet in de classis Dordrecht: Tukker, *De classis Dordrecht*, 158.
1007 De bewering van Schokking bij het oordeel over de proposities dat 'de dogmatische inhoud het meeste gewicht in de schaal legde' en 'dat al de nadruk werd gelegd op het: *Wat* heeft hij gepreekt, terwijl het *Hoe* geheel achteraan kwam' is daarom nog niet onjuist. Alleen: in de verslaglegging vinden we daarvan weinig terug. Zie Schokking, *De leertucht,* 123.
1008 ACBr 30 sept. 1591.
1009 ACBr 22 juni 1592.
1010 ACBr 18 aug. 1592. Te veel van papier lezen werd niet op prijs gesteld. Ook De Leeuw van Coolwijck kreeg de opmerking dat hij zijn propositie 'meest gelesen heeft, doch dat se anders wel ende ordentelyck gestelt was', ACBr 7 apr. 1604.

haastig is in het spreken, zich in zijn 'gesten' wat beter moet beheersen, niet ten onrechte bijbelteksten citeren en (wederom) 'die leeringe wat bequaemelicker applicere.'[1011]
Meermalen was de opbouw van het betoog aanleiding tot kritische kanttekeningen van de classis. Isebrandus van Byland proponeerde over Joh. 3 : 16 en deed dat 'seer onnordentlyck.' Een tweede poging over dezelfde tekst was 'confuselick' gedaan; hij moest beter letten op 'sijn predicken en d' afdeijlen van dien, oock 't grondelick en ordentlick verclaren van sijne partes, en nerstich studeren.'[1012] De propositie van Johannes Damman was zeker goed bevallen 'uuytgeseyt dat hy wel beter ordre hadden moghen houden. Waertoe hy van de broederen vermaent is geworden om op de dispositie van zyne predicatie te letten.'[1013] Ook van Azarias Justini Peudevin en Jeremias Hennecart had de classis liever gezien 'dat haere predicatien met beter ordre waeren gestelt geweest.'[1014]
De proponent die zijn betoog omlijstte met onnodige omhaal van woorden en opsmukte met vreemde geleerde woorden kon evenmin op waardering van de classis rekenen. Leenaert Jansz. werd 'aengeseyt wat corter ende by den texst te blyven ende alle eygen woerden te gebruycken in Duytscher talen.'[1015] De Nieuwenhoornse schoolmeester Philippus Gallus werd onder de aandacht gebracht 'dat hy wat gemeensamentlycker voor het gemeen volck met eighene woorden sal moeten spreken ende zyn predicatien alsoo formeren dat se tot stichtinghe bequaem mochten wesen.'[1016] En Pieter Zegers had er ook beter aan gedaan 'alle geschuijmde woerden ende Latijnsche termen', die hij ook nog niet eens goed kon uitspreken, maar achterwege te laten.[1017] Voorzover is nagegaan is van slechts één proponent, die later als predikant in de classis Brielle diende, wat meer inhoudelijk commentaar overgeleverd. Het betrof een voor de classis Rotterdam gehouden propositie over Joh. 10 : 27 ('Mijn schapen hooren mijne stemme' etc.) van Valerius Valerii Tophusius, vanaf 1604 predikant in Oudenhoorn. Hem werd niet alleen voorgehouden dat hij de woorden 'ende' en 'dat' wat minder moest gebruiken en niet buiten zijn tekst moest gaan maar ook dat door hem 'niet en was aenghewesen waerom Christus de gheloovigen zyn schapen naemt etc.'[1018]
Meestal had de classis wel al snel door of er in de man, die voor hen stond, een (goede) predikant stak. Al bij het eerste optreden van Willem Crijnsz. hadden broederen 'goede hope (…) dat hy den Heere sal mogen goeden dinst doen.'[1019] Maar het kon natuurlijk ook anders toegaan. Het betoog van Lauwerens Dooremans, schoolmeester in Rockanje, verliep 'seer confuselyck'. Hij werd tot 'neerstighe oeffeninghe in de Heylighe

1011 ACBr 26 juli 1593. Van Valerius Valeri vond men eveneens dat 'hy wel wat rasch is sprekende', ACBr 7 apr. 1604. Idem Gerson Pannelius die werd 'vermaent dat hy syn sprake soude wat matighen ende niet soo rasch spreeken en soude' terwijl zijn medeproponent, David Timmerman, werd 'vermaent dat hy de laeste woerden wat beter soude uuytspreken', ACBr 2 okt. 1601. Van vertoon van 'affectatie' en 'heftige exclamatien' hield men ook niet, Schokking, *De leertucht*, 127-128 over het examen van Caspar van Bijgaerden in de classis Leiden.

1012 ACBr 13 juni 1594; 25 juli 1594.

1013 ACBr 8 aug. 1600.

1014 ACBr 9 apr. 1619.

1015 Dus: Nederlands, ACBr 27 sept. 1595. Lenaert Jansz. was trouwens een opvallende figuur tussen de proponenten. Hij was zoon van de Brielse burgemeester Jan Lenaertsz., dus afkomstig uit de Brielse stadselite. Hij kreeg op 7 aug. 1595 toestemming van de classis om te proponeren. Met de wetsverzetting door Prins Maurits op 10 sept. 1618 werd hij tot 1 okt. 1619 één van de twee burgemeesters van Brielle, daarna was hij nog schepen.

1016 ACBr 26 apr. 1600.

1017 ACBr 19 sept. 1594.

1018 Bouterse (ed.), *Classicale acta Rotterdam en Schieland*, 211-212 (3 juli 1600).

1019 ACBr 16 okt. 1595.

Scrift' aangespoord maar het was zijn eerste en tevens laatste optreden voor de classis.[1020] De schoolmeester van Hekelingen, Gielis Jansz., wilde zichzelf ook wel eens laten horen maar de slotconclusie van de leden van de classis was dat zij hem ' het proponeren sullen ontraden ende hem raden dat hy hem houde aen zyne schole ende daerin continueren.'[1021] Een zekere Hermannus Wilmsz. moest bekennen dat 'hy met groeten arbeyt vier, vyff oft zes weeken over een predicatie heeft gestudeert ende noch qualyck heeft, zonder hetselve te leesen, bequaemelycken connen vercondigen, alzoe oock die dienaeren midt droeffnisse 'tselve wel hebben bemerckt ende geconsidereert.' De broederen hielden niet aan, ook al omdat de man zelf aangaf tot het predikambt 'genen moet toe te hebben.'[1022]

Nascholing

Op de particuliere synode te Schiedam in 1602 kwam de vraag op tafel of het niet raadzaam was de jonge plattelandspredikanten wat meer begeleiding te bieden, bijvoorbeeld door ze eens per week naar de steden te laten komen om daar een preek van een meer ervaren stadspredikant te beluisteren en zelf zo eens in de maand in een nabij gelegen stad een preek te houden. Verder zou het ook nuttig zijn als zij zich bij de bediening van het avondmaal, het aannemen van nieuwe lidmaten en bij het leiding geven aan de gemeente in het algemeen door oudere collega's in de buurt 'laten styleren om alle misslagen voor te comen.'[1023]
In de classis Brielle, die het punt overigens niet had aangedragen, is een dergelijke begeleiding, die men een vorm van mentoraat zou kunnen noemen, niet echt van de grond gekomen. Wel moesten proponenten, die met de hakken over de sloot door het peremptoir examen waren gekomen, naderhand nog wel eens hun kunnen voor de classis bewijzen. Zo zagen we hiervoor al dat Johannes Damman na zijn entree in Dirksland af en toe moest komen proponeren en door collega's in de buurt op enkele geschilpunten met de wederdopers worden onderzocht.[1024] Pieter Zegers kwam in 1595 ternauwernood door zijn examen en de classis wilde hem na een jaar daarom graag nog eens 'privatim' examineren.[1025] De uitslag van het examen dat Jan Teckman, een in Korendijk beroepen Dordts proponent, aflegde was goed genoeg om hem bekwaam te verklaren tot de evangeliebediening maar 'welverstaende dat men hem vermanen sal tot neerstighe studie ende dat hy 2 oft 3 reysen in den Briel sal comen proponeren om hem alzoo te oeffenen.'[1026] Azarias Peudevin en Jeremias Hennecart werden eveneens na hun examen tot de dienst toegelaten, echter onder de voorwaarde over een periode van een jaar voor de classis een vooraf opgegeven tekst 'uyt te leggen ende yeder in zynen ring alle maendt met een propositie voor de broederen te oefenen ende uyt de propositie ondersocht te worden.'[1027]

1020 ACBr 28 juli 1597.
1021 ACBr 14 apr. 1598.
1022 ACBr 10 juli 1581.
1023 Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* III, 192; de synode reageerde positief.
1024 Hiervoor pag. CIII.
1025 Hierna pag. CCV.
1026 ACBr 29 juli 1596, 20 aug. 1596, 15 okt. 1596.
1027 ACBr 9 apr. 1619.

Beroepingswerk

Gedurende de periode 1574-1623 zijn in de classis Brielle 143 dienstperioden[1028] beëindigd. En waar een predikant overleed, vertrok of werd afgezet ontstond een vacature die moest worden ingevuld. Hoe het beroepingswerk procedureel in zijn werk ging en wie daarbij wat te vertellen had komt in het vervolg nog aan de orde; de vraag die hier open staat is: hoe kwam men aan namen van geschikte kandidaten? Waarom kwam, om een voorbeeld te noemen, de classis Brielle op het idee om Gielis Cappelleman uit Hoogkarspel te polsen voor de vacante gemeente van Goedereede?[1029] Het wordt begrijpelijk als we weten dat Cappelleman eerder rector van de school in Geervliet is geweest; hij was geen onbekende. Maar de vraag waarom de gemeente van Middelharnis helemaal uit het Friese dorp Nijland een nieuwe predikant, Johannes van Heukelum, wilde halen is uit het bronnenmateriaal nog niet zo gemakkelijk te beantwoorden. We moeten het daarom doen met wat algemene opmerkingen en in een aantal individuele gevallen met min of meer gegronde vermoedens.
Eén van de belangrijkste voorwaarden om geschikte kandidaten te vinden of als zodanig in aanmerking te komen was: kennen en gekend worden. De predikanten vormden met elkaar een uitgebreid netwerk van kennisrelaties. Zij correspondeerden onderling, ontmoetten elkaar, niet alleen op de classicale bijeenkomsten, maar ook op de particuliere synodes en wisselden daar ook de nieuwtjes uit. De opbouw van een netwerk van relaties begon al tijdens de studietijd. Van de Dordtenaar Johannes Narsius, later predikant in Grave en Zaltbommel, is een *album amicorum* uit zijn studietijd bewaard gebleven. Daarin treffen we 117 inscripties aan waaronder een achttal afkomstig van predikanten die in de classis Brielle hebben gediend: Everardus Bommelius, Leo de Leeuw van Coolwijck, Nicolaes Dammius, Tobias Gellinckhuyzen, Henricus Nolthenius, Valerius Tophusius, Carolus en Theophilus Rijckewaert. Laatstgenoemde schetst de ideale predikant:

> Een dyenstknecht des Heeren en moet niet stryden, maer vryendelick sijn tot eenen ijeghelicken, bequaem om andere te leeren, ende quaet te verdraghen, degene die tegenstaen, met alle saechtmoedicheyt onderwysende.[1030]

Enkele predikanten stonden alom bekend om hun uitgebreide netwerk. Arent Cornelisz. van Delft, die een uitgebreide briefwisseling met vele collega's onderhield is daarvan een prominent voorbeeld, maar ook Johannes Uytenbogaert. De classis besloot hem in 1595 te benaderen 'om te vernemen oft hy een diennaer weet om te beroepen voor eenighe ledighe plaetse.'[1031] Niet alleen werd hij geraadpleegd als men *om* een dienaar verlegen was maar ook als de classis *met* een predikant verlegen zat, zoals in het geval van Isebrandus van Byland toen de classis hem verzocht 'of hij hy wille Ysebrandus recommanderen aen eenighe diennaers in Vrieslant, opdat hy aldaer in dinste mochte gestelt worden.' In diezelfde vergadering wordt hij ook ingeschakeld bij de pogingen om Hekelingen aan een predikant te helpen.[1032] Caspar Swerinchusius wordt gevraagd de

1028 Onder 'dienstperiode' wordt verstaan een aaneengesloten periode waarin een predikant op één standplaats staat. Zeer korte perioden van minder dan een kalenderjaar zijn toch als 1 jaar geteld.
1029 ACBr 20 sept. 1593, NA, Rekenkamer ter Auditie, inv. nr. 4598, fol. 152.
1030 Beeldsnijder (ed.), *Het album van Johannes Narsius*, 19.
1031 ACBr 5 aug. 1591.
1032 ACBr 12 juni 1595.

proponent Albert Selcart te 'ontbieden' om voor de classis zijn gaven te laten horen.[1033] Met het gewenste resultaat, want Albert wordt daarna predikant in Abbenbroek. Rond diezelfde tijd wordt 'die van Dordrecht' gevraagd te informeren naar de bekwaamheid van de proponent Arnoldus Swalmius, zoon van Henricus Swalmius, predikant in Rhoon; Arnoldus blijft echter in de classis Dordrecht en wordt predikant in Westmaas.
Men maakt elkaar opmerkzaam op mogelijk geschikte kandidaten. De gedeputeerden van de classis Dordrecht, getipt door Tijckmaecker, willen bij Nicolaas Dammius in Brielle gaan 'vernemen naer eenen Balthazar van Beaumont, predikant tot Hekelingen', opdat hij zich eens in Sliedrecht laat beluisteren.[1034] Positieve geluiden over Simon de Vlieger, predikant in Stolwijk, zijn voor de classis Brielle aanleiding om hem eens uit te nodigen voor een gesprek.[1035] Goed een maand later worden Joris de Raedt in Zeeland en Johannes Vos in Noord-Holland door de classis aangeschreven.[1036] De Vlaardingse schoolmeester Willem Crijnsz. werd door de classis gevraagd een propositie te doen, 'hoorende goet getuygenisse' over hem.[1037] Het geruchtencircuit werkt dus effectief. Dat blijkt ook als de proponent Johannes Roggius in de classis Dordrecht in juli 1597 een propositie houdt; de praeses zegt hem onmiddellijk een gemeente toe. Kennelijk is het een veelbelovende kandidaat. De classis Brielle krijgt daar direct lucht van en wil hem ook beroepen, maar de classis Dordrecht weet Roggius te laten beloven niet met andere classes in 'communicatie (…) te treden sonder consent ende wille van deselve classis.'[1038]
Soms waren predikanten zelf actief op zoek naar een andere gemeente of werden daartoe gedwongen vanwege een afzetting of losmaking. Dat hoefden niet per se lopers te zijn, avonturiers die, waar ze maar de kans kregen een preekstoel beklommen en zodra een classis moeilijke vragen ging stellen, zich snel uit de voeten maakten om elders hun geluk te beproeven. We zagen al eerder dat Rudolphus Uyterwijk zich met succes aanbood bij de classis Brielle. De afgezette predikant van Mijnsheerenland, Matthias Mochaert, krijgt van de classis Dordrecht een aanbeveling mee aan de classis Brielle 'om te sien of hij daer dienst konde krijgen.'[1039] Iemand als de eerder genoemde Van Heukelum wilde wel weg uit het Friese Nijland en stelde zich beschikbaar aan de classis Neder-Veluwe.[1040] Het is goed mogelijk dat, voorafgaand aan zijn komst naar Middelharnis, hij collega's in de classis Brielle heeft gepolst. En zo heel onbekend moet Van Heukelum nu ook weer niet zijn geweest: hij was tenslotte één van de ondertekenaars van de acta van de synode van Emden en moet daar ook de Briellenaar Andries Cornelisz. persoonlijk hebben ontmoet. In Oude-Tonge biedt in september 1604 de student Sibrandus Sixti, kennelijk op de hoogte van het aanstaande vertrek van David Timmerman, zich spontaan met 'brieven van recommandatien' aan om laatstgenoemde te 'succederen'.[1041] De kerkenraad, die graag Cornelis Damman in Ouddorp wil beroepen, houdt de boot nog even af en wil eerst (terecht) met de classis overleggen maar Sibrandus wordt uiteinde-

1033 ACBr 29 apr. 1591.
1034 Roelevink (ed.), *Classicale Acta Dordrecht 1601-1620*, 161 (3 dec. 1604).
1035 ACBr 21 juni 1593.
1036 ACBr 26 juli 1593.
1037 ACBr 7 aug. 1595.
1038 Van Dooren (ed.), *Classicale Acta Dordrecht 1573-1600*, 466-467 (22 juli 1597), 470 (19 aug. 1597).
1039 Van Dooren (ed.), *Classicale Acta Dordrecht 1573-1600*, 300 (27 apr. 1590); kennelijk zonder succes, in de Brielse bronnen wordt niets over hem vermeld.
1040 Ravensbergen (ed.), *Classicale acta Gelderland*, 772 (20 mei 1595, o.s.).
1041 SAGO, AHG Oude-Tonge, inv. nr. 78.

lijk de opvolger van Timmerman.[1042] Hij verbindt zich voor tien jaar aan de gemeente maar vier jaar later gaat hij er toch weer vandoor, hetgeen nog wel wat voeten in de aarde heeft gehad.[1043]
Een studerende zoon van een predikant werd nog wel eens door zijn vader gepromoot. Nicolaes Tijckmaecker had twee studerende zoons, Samuel en Jeremias, en heeft de classis meermalen verzocht of zij mochten proponeren.[1044] Op 8 juni 1604 wordt de oudste, Samuel, preparatoir geëxamineerd door de classis Brielle, weliswaar met goed gevolg maar de broeders zijn toch wat kritisch: hij mag 'somwyllen (…) gaen prediken, doch in de tegenwoerdicheyt van den diennaer der plaetse.'[1045] Als de classis Dordrecht belangstelling voor hem heeft in verband met de vacature te Fijnaart laat Nicolaes Dammius uit Brielle weten 'dat men van hem alsnoch geenen dienst en hadde te verwachten.'[1046] Vader Tijckmaecker is echter zelf druk in de weer de classis Dordrecht te bewegen zijn zoon tot het predikambt toe te laten; als het moet is hij zelfs bereid de kosten van het peremptoire examen voor zijn rekening te nemen.[1047] Op 27 september 1605 wordt Samuel dan toch met goed gevolg geëxamineerd en doet enige tijd later zijn intrede in Nieuw-Beijerland.[1048]
Een opvallend geval van vaderlijke zorg is die van Jan Pietersz. Pijl, een ouderling in Oud-Beijerland, over zijn zoon Petrus. Laatstgenoemde liet zich als jongeman van 18 jaar op 3 januari 1596 als theologisch student inschrijven aan de Leidse universiteit.[1049] Hij behoorde tot het groepje van vier studenten die eind 1597 als eersten wilden promoveren tot *magister artium*. Behalve Pylius waren het de vermaarde Gerardus Vossius, Valerius Valerii Tophusius, later predikant in Oudenhoorn, en een Vlaming, Justus Bulaeus.[1050] Alleen Vossius werd tot de promotie toegelaten; Pylius werd met de anderen afgewezen. November 1600 verzoekt vader Jan Pijl de classis Dordrecht of Petrus in het openbaar zou mogen oefenen en daarna 'ten dienst des Woorts te commen.' De classis vond echter dat Pijl te hard van stapel liep en verwees de jonge Petrus voorlopig nog

1042 ACBr 4 okt. 1604; zijn examen: 27 okt. 1604.
1043 Vgl. Kleyn, *Algemeene kerk*, 57 die stelt dat dergelijke condities nooit door de kerk zijn gebillijkt. Begin 1604 krijgt Sixti op zijn verzoek ontslag maar wil dan toch nog blijven tot hij een andere gemeente heeft gevonden; ACBr 23 jan. 1607, 7 aug. 1607. Sixti bracht de zaak nog op de particuliere synode, Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* III. 263-264; onderliggende stukken in HUA OSA, inv. nr. 687; gedeputeerden uit de classis Delft en Rotterdam moeten de zaak afronden, Abels en Wouters (ed.), *Classicale acta Delft en Delfland*, 400 (2 okt. 1607) en Bouterse (ed.), *Classicale acta Rotterdam en Schieland*, 322 en 325 (1 okt. 1607 en 22 jan. 1608). In 1603 had de classis al besloten dat onderlinge afspraken ('stipulatien') tussen predikant en gemeente niet meer buiten medeweten van de classis mochten worden gemaakt, ACBr 16 juni 1603 (zie ook bijlage D, Classicale regelgeving, pag. 675).
1044 Zie bijlage C, pag. 672.
1045 ACBr 8 juni 1604.
1046 Roelevink (ed.), *Classicale acta Dordrecht 1601-1620*, 144 (11 aug. 1604).
1047 Zie Roelevink (ed.), *Classicale acta Dordrecht 1601-1620*, 158 (12 nov. 1604) en 193 (24 aug. 1605).
1048 Zie Roelevink (ed.), *Classicale acta Dordrecht 1601-1620*, 195 (27 sept. 1605). Later gaat hij naar de Nieuwe Lindt; hij overlijdt al jong in 1613. De kritische instelling van de Briellenaren was misschien toch niet helemaal ongegrond. In 1606 klaagt de gemeente van Nieuw-Beijerland over het 'geduyrich affwesen' van Samuel; hij blijft in Geervliet wonen, komt dan op de zaterdag naar Nieuw-Beijerland, de kerk 'met een predicatie gerievende en zulcx noch menichmael soberlick, ende terstont wederom vertreckende', *ibidem*, 221 (6-7 juni 1606).
1049 Du Rieu (ed.), *Album Studiosorum*, 44.
1050 Rademaker, *Leven en werk van Gerardus Joannes Vossius*, 43; Otterspeer, *Groepsportret met dame*, 241.

maar naar de proponentenschool.[1051] Dan probeert Jan Pijl het een maand later maar bij de classis Voorne en Putten, waar de gemeente van Simonshaven vacant is, niet al te ver van Oud-Beijerland dus.[1052] Petrus houdt een propositie die de broeders op zich een 'goet genoegen' doet maar zij

> 'hebben wel geraden gevonden, opdat hy in de orden ende het beleyt van zyne materie wat beter soude geoeffent werden; dat hy ter tyt toe, dat hy sal syn geexamineert, hem soude vervoegen in den Briel om middelertyt hem te oeffenen totter tyt toe dat hy sal geexamineert worden.'

Het komt dus ongeveer op hetzelfde neer als het oordeel van de Dordtse classis. De verhouding tussen de dominante vader en zijn zoon blijkt wel als de acta zeggen dat de classis haar oordeel met vader Jan Pijl communiceert, die daarna met zijn zoon overlegt. En het is vader die de classis antwoordt dat zij 'een goet insicht daerinne' heeft gehad, daarbij tevens laat weten dat hij zijn zoon het liefst thuis houdt en dat 'hy hem daer oeffene, mits hem middelertyt bereydende voor de examinatie'. Daar heeft de classis geen bezwaar tegen. Intussen heeft Simonshaven het beroep wel uitgebracht en op 17 april 1601 wordt Pylius toegelaten tot de dienst des Woords.[1053]
Als in 1603 de kansel van Oud-Beijerland vrij komt door het overlijden van de predikant aldaar ruikt Jan Pylius opnieuw zijn kans. De acta van de classis Dordt maken duidelijk dat hij 'seer ernstich aenhoudt dat sijnen soon in Beyerlant mochte gehoort werden.' De classis vindt het zelf een minder goed idee en weet een verhuizing van Pylius naar Oud-Beijerland te voorkomen.[1054] Later is er nog sprake van een beroep naar Nieuw-Beijerland, waarbij aan Pylius 'gesontheyt der leere ende vromicheyt des wandels' worden toegeschreven, maar ook dat loopt op niets uit. Vader Pijl zit zijn zoon nu lelijk in de weg want de gravin van Egmond, die het collatierecht heeft, houdt de komst van Pylius tegen 'vreesende dat door den vader van Petrus Pilius de voorgaenden swaricheden wederom mochten vernieut worden, ofte eenige moeyte tot sijnder tijdt mochte in de kercke van Beyerlandt ontstaen, daervan Haer Genade seght dat den voorgemelden vader haer geen vaste belofte heeft willen doen.'[1055] Enkele jaren later, in 1606, is Petrus Pylius naar Ooltgensplaat gegaan en heeft daar tot zijn dood in 1647 gestaan.

Over de beweegredenen van predikanten om een beroep al dan niet te aanvaarden komen we uit de acta niet erg veel te weten. Opvallend weinig aanwezig is het motief zich van Godswege tot een bepaalde gemeente geroepen te weten. Een van de weinige toespelingen op een dergelijk motief vinden we na het examen van Theophilus Rijckewaert en Elias van Campen in september 1600. Hun wordt dan door ds. Swerinchuysen 'afgevraecht oft se in hare gemoet niet en bevonden dat se van Godt totten selven dinst waren beroepen.'[1056] Het gaat hier echter over de roeping tot het ambt in het algemeen

1051 Van Dooren (ed.), *Classicale Acta Dordrecht 1573-1600*, 551-552 (7 nov. 1600).
1052 ACBr 11 dec. 1600.
1053 ACBr 17 apr. 1601.
1054 Zie Roelevink (ed.), *Classicale acta Dordrecht 1601-1620*, 100 (29 okt. 1603), 104 (4-7 nov. 1603), 127 (4-6 mei 1604). Henricus Swalmius wordt predikant in Oud-Beijerland, tot teleurstelling van Pijl uiteraard, die 'hem beroemt van noch eenen anderen pijl te willen uutschieten te arbeyden dat men den voorszeiden pijl op den schilt der lanckmoedicheyt wachte', *ibidem*, 127. Zie ook Hamoen, *Begin van de reformatie*, 57-58.
1055 Zie Roelevink (ed.), *Classicale acta Dordrecht 1601-1620*, 163 (19 jan. 1605), 165 (8-9 feb. 1605), 182 (20 juli 1605).
1056 ACBr 26 sept. 1600.

en niet tot het dienen van een specifieke gemeente. Dat is meer het geval bij het beroep van Overschie op Gregorius Adriaensz. te Zwartewaal in 1602. Adriaensz. had er wel oren naar maar de classis wilde hem graag houden. Toch wist ze hem niet op andere gedachten te brengen, integendeel: uit het feit dat het nu de derde keer was dat hij door Overschie werd beroepen leidde Adriaensz. af dat 'het Godt belieft zynen dinst aldaer te gebruycken.'[1057] Toen enkele leden van de gemeente van Oudenhoorn hun predikant, Pieter de Geytere, kwijt wilden vond de classis de aangevoerde argumenten niet 'suffisant' en weigerde op Gods wil vooruit te lopen: hij moest maar blijven totdat 'de Heere hem een andere gelegenheyt geeft'.[1058]

De afwezigheid, of liever gezegd de onzichtbaarheid, van het roepingsmotief zal ook te maken hebben met het feit dat een predikant vrijwel nooit volstrekt zelfstandig over een op hem uitgebracht beroep kon beslissen. De classis was hierin ook partij, de plaatselijke kerkenraad niet minder en zowel classis als kerkenraad wogen hun eigen belangen af. Een beroep uit Vlaardingen op Florianus in Zuidland liep op niets uit: de afgevaardigden uit Vlaardingen om het beroep te 'bevorderen' keerden onverrichterzake naar huis omdat zij 'by de kercke van Zuydlandt gantsch niet en hadde connen uytrichten om Florianum te becomen.'[1059] Hetzelfde overkwam in 1620 de delegatie van Scherpenisse dat eveneens Florianus had beroepen. Opnieuw kwam de kerkenraad van Zuidland in het geweer met het argument dat het vertrek van Florianus, hun 'seer lieven waerden broeder' aan de kerk 'merckelicken afbreuck ende schade' zou doen. De dominee zelf liet de beslissing over aan de classis echter nu wel in het vertrouwen dat God door zijn medebroeders 'de saecke alsoo soude bestieren als Hy wiste synen persoon ende der kercke best ende profytelicxt te wesen.' De classis oordeelde in het voordeel van de Zuidlanders, een oordeel dat, zo tekent de scriba aan, de afgevaardigden van Scherpenisse 'niet wel en geviel.'[1060]

Een opvallende casus in het beroepingswerk is het beroep op Willem Crijnsz. door Brielle in 1605. Eerst de voorgeschiedenis. Crijnsz. had al eerder enkele jaren (1596-1600) in Nieuwenhoorn gestaan. In 1599 werd hij door het dorp Maasland en vlak daarna door de stad Brielle beroepen. De zaak kwam op de classis waarbij Crijnsz. aangaf dat zijn voorkeur uitging naar Maasland maar dat hij zich aan het oordeel van de classis onderwierp.[1061] Hoewel de classis zich ervan bewust was dat Maasland als eerste een wettig beroep had uitgebracht en ook de meeste rechten kon laten gelden heeft de classis 'staende na vrede ende vereeninghe der partyen ende lettende op het ernstich versoeck der kercke ende overheyt van den Briele' de zaak bij loting beslist, waarbij Maasland aan het langste eind trok.[1062] Een aantal jaren later, in 1604, beroept Brielle wederom Crijnsz. en de Maaslandse kerkenraad en magistraat verzetten zich.[1063] Desgevraagd laat Crijnsz.

1057 ACBr 16 juli 1602. Een min of meer vergelijkbare situatie bij het beroep van Dreischor op Robertus de Ridder van Heenvliet in 1577. Door het 'heftich aenhouden' van Dreischor legde de classis de beslissing maar bij hem neer om volgens 'het getuyghen zyner conscientie' te handelen 'als hij vynden zall van Godes weeghen te behooren', ACBr 23 sept. 1577.

1058 ACBr 16 juni 1603, die gelegenheid kwam spoedig: in een volgende vergadering is zijn vertrek naar Zonnemaire aan de orde, ACBr 29 juli 1603.

1059 Abels en Wouters (ed.), *Classicale acta Delft en Delfland*, 310 (21 aug. 1603).

1060 ACBr 18 mrt. 1620. Ook prins Maurits kwam er als heer van Scherpenisse nog aan te pas; afgevaardigden van de kerk van Zuidland wisten hem ervan te overtuigen van een beroep op Florianus af te zien, ACBr 25 mrt. 1620, 30 mrt. 1620.

1061 ACBr 4 okt. 1599.

1062 ACBr 19 okt. 1599.

1063 Abels en Wouters (ed.), *Classicale acta Delft en Delfland*, 326 (24 juni 1604), 327-328 (5 juli 1604), 331-332 (29 juli 1604).

weten dat hijzelf wel naar Brielle wil gaan. De classis Delft probeert hem van gedachten te veranderen onder meer met het argument dat 'die van Maeslant' en zijn classicale broeders hem zeer genegen zijn. Het antwoord van Crijnsz. daarop is nogal ontnuchterend: hij heeft 'de groote genegenheyt te hemwaerts in Maeslandt niet seer […] connen mercken, immers niet van de magistraet', wel van zijn classicale broeders overigens. Hoe dan ook, de classis Delft laat hem niet gaan. Brielle laat het er niet bij zitten en beroept zich op de particuliere synode die in augustus 1604 in Woerden bijeen is. Aanvankelijk probeert ook de synode tevergeefs Crijnsz., die tot Brielle 'gantschelijck genegen' is, op andere gedachten te brengen. Als de synode ziet dat Crijnsz. een 'seer groote affectie ende genegentheyt' heeft tot het beroep uit Brielle staat zij het beroep toe; immers: als Crijnsz. min of meer gedwongen wordt in Maasland te blijven zou zijn motivatie wel eens kunnen verminderen. De voorkeur van de predikant in kwestie weegt hier dus wel zwaar mee.[1064]

Er kunnen nog andere motieven meespelen. Na het overlijden van Van den Broecke is Ooltgensplaat vacant en in de classis wordt dan gevraagd 'oft ymant van degenen die tegenwoerdich waren, begeerden te veranderen'. Pieter Zegers reageert met de mededeling dat 'hy wel wilde op een plaetse wesen daer syne kinderen beter souden moghen geleert worden in de scholen.'[1065] Nergens blijkt dat de classis dat een ongeoorloofd of minder legitiem motief vindt. Ook materiële overwegingen als het traktement kunnen gewicht in de schaal leggen. 'Postelius heeft in den Briel 400 karolusguldens; ick en sie nyet lichtelick waer hy henen komen soude, daer beter alimentatie is' schrijft Van der Corput in een brief aan Arent Cornelisz.[1066] Omgekeerd kan een te laag traktement een dominee verjagen. Theodorus Siligineus kan in Ooltgensplaat met zijn grote gezin niet rondkomen van '40 pont' (hier moeten wel ponden Vlaams zijn bedoeld, dus *f*240) en krijgt van de classis de ruimte om naar Hulst te verhuizen.[1067]

Het was niet zo dat de classis *per se* alleen maar het belang van de eigen regio op het oog had. Vanaf december 1618 had Leo de Leeuw van Coolwijck, predikant in Nieuwenhoorn, de kerk van Nijmegen bij lening gediend. Kennelijk valt hij in de smaak want de Nijmegenaren willen hem al na enkele weken beroepen. Als de kerk van Nieuwenhoorn daartegen bezwaar maakt zet de classis het beroep toch door omdat 'de noot van Nieumegen verre de noot van den Nieuwenhoorn overtrefte.'[1068] Johannes Agricola krijgt verlof het beroep naar Noordwijk aan te nemen ondanks de bezwaren van Heenvliet 'siende op de stichtinge van de kercke Gods in 't gemeen ende oock op de genegentheyt van D. Agricola.'[1069] Een belangrijke overweging kon tenslotte het aantal toehoorders zijn dat de predikant in zijn toekomstige gemeente met zijn prediking zou kunnen bereiken. Als Alphen aan den Rijn in 1601 Joachimus Horstius van Oude-Tonge beroept, wordt daarbij vermeld dat de gemeente van Alphen zeer groot was en dat er wel 1000 personen onder het gehoor kwamen. We zullen hier wel te maken hebben met een stevige afronding naar boven (Alphen had in 1622 samen met Oudshoorn 1946 inwoners)

1064 Cfm. Hofman, *Eenich achterdencken*, 122, die dit 'opvallend' noemt.
1065 ACBr 13 nov. 1600. Van Deursen wijst op de (reële) mogelijkheid van een conflictueuze relatie tussen Zegers en de schoolmeester, Van Deursen, *Mensen van klein vermogen*, 144.
1066 Jansen en Toorenenbergen (ed.), *Brieven* (Emden en Delft), 185.
1067 ACBr 25 juli 1580.
1068 ACBr 5 feb. 1619.
1069 ACBr 30 dec. 1619.

maar waar het hier om gaat is, dat een grotere gemeente dan de huidige een legitieme reden was om een beroep te aanvaarden.[1070]
Welke eisen stelden de gemeenten aan een nieuwe predikant? Vroomheid en godzaligheid golden uiteraard als vanzelfsprekende eisen, maar vooral verstaanbaarheid was een zeer belangrijk punt en wel in twee opzichten. In de eerste plaats het volume van de stem: Tijckmaecker werd in Ooltgensplaat niet begeerd vanwege een te zachte stem evenals in Hekelingen de Zeeuwse proponent Petrus Arnoel wiens 'uuytsprake cleyne' werd bevonden.[1071] Ongeveer net zo belangrijk was de tongval van de predikant. In de even hiervoor aangehaalde brief aan Arent Cornelisz. twijfelt Van der Corput er aan of Postelius met zijn Duitse accent in Vlaanderen wel 'verstandich' is.[1072] Verderop zal nog blijken dat de Engelsman Nicolaas Rushius in de classis Dordrecht vanwege zijn Engelse tongval door meerdere gemeenten werd afgewezen. In één enkel geval wordt leeftijd of ervaring als vereiste genoemd. In het vacante Oostvoorne is al een aantal proponenten langs geweest maar zonder resultaat. Liever zagen zij daar 'eenen bedaechden predikant.'[1073] Voor het overige komen uit de acta weinig expliciete eisen aan predikanten naar voren en aan profielschetsen deed men nog niet.

Tucht over leer en leven

Aan het eind van de 17e eeuw (1694) publiceerde Jan Luyken zijn bundel gravures van beroepen *Het menselyk bedryf*. Elke gravure is voorzien van een moralistisch gedichtje en één van die gravures is gewijd aan 'De Leeraar', die de volgende dichtregels meekreeg:

> Die 't Volck ter hemelwaard sal leiden,
> Moet selfs van 't Stof der Aarde scheiden,
> Dat Leer, en Leeven t'saamen gaa:
> En Elck is hier de wacht bevoolen,
> Om door quaa voorgang niet te doolen,
> Men volg het voetspoor Christi naa.

Het voetspoor van Christus volgen, dat was uiteraard het ideaal maar ook in de classis Brielle is het niet elke predikant gelukt de 'quaa voorgang' te mijden. We roepen nog even de uitspraak van Groenhuis in de herinnering terug dat 'het beeld van de evangeliedienaar in het begin van de zeventiende eeuw nogal wat lelijke trekken heeft vertoond' en de classicale acta bevatten genoeg stof om die trekken scherp af te tekenen. En was de kerkelijke tucht voor de gewone lidmaten al streng, dat gold naturlijk *a fortiori* voor de predikanten. Misstappen van gewone leden schaden de kerk, roepen 'ergernisse' op

1070 ACBr 4 mei 1601. De omgekeerde situatie bij het beroep van 's Gravenpolder op Johannes Damman te Dirksland. Eén van de argumenten van de classis om dit beroep te stuiten was dat Damman dan van 'een meerdere in een mindere kercke' zou komen, ACBr 4 okt. 1605.

1071 Resp. ACBr 28 mei 1584, 14 apr. 1598. De kerkenraad van Spijkenisse ziet de bejaarde Vossius graag verdwijnen onder meer omdat de kerkgangers hem door 'zijne sware spraecke ende al te zeer haestich predijken niet verstaen connen', SAVPR, CA Brielle, inv. nr. E130, nr. 123. Andere voorbeelden bij Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 43-44.

1072 *verstandich*: verstaanbaar; Jansen en Toorenenbergen (ed.), *Brieven* (Emden en Delft), 185.

1073 ACBr 30 juni 1609.

en geven de kerk een slechte naam, zeker ten opzichte van de mennisten van wie strenge levenstucht een hoofdkenmerk was.[1074] Wangedrag van een predikant veroorzaakt dan helemaal een 'groot schandaele van den evangelii Jesu Cristi'.
Ten aanzien van de praktische uitoefening van de tucht kwam in 1596 op de classis de vraag aan de orde of, wanneer er iets viel aan te merken op de leer of het leven van een predikant, de kerkenraad dan wel de classis of één of meer van zijn collega's de eerst aangewezene waren om hem terecht te wijzen. De classis besloot:

> 'dat wanneer de faulten ende gebreken van eenighe dienaer, soo in leer soo in leven, geheel ruchtbaar sijn, soo sal hy van de classe oft ymant vuijt denselven aengesproken ende vermaent mogen worden, oftschoen de kerkenraet te voren het haere niet gedaen en hadde, ende sal men alsdan, eer men in voorder handelingen met denselven diennaer compt te treden, zijn kerckenraet daervan adverteren, ten eijnde zij eenige vuijt den haren den classe bijvoegen mogen, wanneer de saeke haeres diennaers van den classe voorgenomen ende gehandelt sal worden.'[1075]

Kortom: de kerkenraad is de eerst aangewezene; pas als de zaak op straat ligt (er is openbare 'ergernis') dan grijpt de classis in ook al heeft de kerkenraad zijn plicht verzuimd, met dien verstande dat de classis wel gehouden is de kerkenraad bij de tuchtzaak te betrekken. In de praktijk kwam een tuchtzaak rond een predikant altijd op het bordje van de classis terecht.[1076]
En tenslotte: de lijnen zijn niet altijd even scherp te trekken. Niet elk probleemgeval leidde tot het treffen van een tuchtmaatregel. Vossius van Spijkenisse en Van Uiterwyk in Zuidland gaven de classis genoeg kopzorgen maar tot een schorsing dan wel ontzetting uit het ambt is het bij deze mensen, althans in de classis Brielle, nooit gekomen. Iemand als Abraham Jansz. van Goedereede werd geschorst maar niet definitief uit het ambt gezet. En het goede nieuws is uiteraard dat verreweg het grootste deel van de predikanten geen problemen opleverde. Dat waren de predikanten die trouw hun taken vervulden, elke week de predikaties hielden, hun pastorale plichten nakwamen en zieken bezochten. Van die groep predikanten, de grote meerderheid dus, horen we niet veel. Het waren de ruziemakers en de probleemgevallen wier namen nadrukkelijk doordringen in de classicale en synodale acta en hun medebroeders de nodige hoofdbrekens bezorgden.
De volgende tuchtmaatregelen stonden de classis ter beschikking:
– afzetting ofwel ontzetting uit het ambt
– schorsing, dat wil zeggen een tijdelijke ontzetting uit het ambt
– aantekening in de attestatie
– terechtwijzing

1074 Hierover Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 203-207.
1075 ACBr 29 juli 1596.
1076 Roelevink, 'De herder als schaap', 69-70.

Toepassing van de tucht: afzetting

In de classis Brielle zijn er van de 138 predikanten die in de periode 1574-1623 hebben gediend 21 predikanten (16%) door de classis afgezet,[1077] daaronder begrepen de 10 predikanten die in 1619 als remonstrant zijn afgezet. Voor de overige 11 predikanten geldt dat tekortkomingen in hun levenswandel en/of hun ambtsvervulling de reden van hun afzetting is geweest. Voor alle duidelijkheid: het gaat hierbij alleen om de predikanten die ook in deze periode zijn afgezet. Niet meegeteld zijn de predikanten die wel in de classis Brielle hebben gediend maar na 1623 zijn afgezet, zoals Levinus Stamperius van Ouddorp. Ook de predikanten die eveneens een aantal jaren in de classis Brielle hebben doorgebracht maar in een andere classis hun ambt moesten neerleggen zijn hierin niet meegeteld. Tenslotte zijn tijdelijke schorsingen buiten deze telling gehouden.
Zelfs bij afzetting stond na schuldbelijdenis van stond in principe de weg naar het ambt weer open.[1078] We zien dan ook meer dan eens dat een in de classis Brielle afgezet predikant wel weer elders aan de slag kwam, waarbij wel moet worden opgemerkt dat dit vooral mogelijk in regio's waar weinig of geen classicaal toezicht was zoals in het Utrechtse.
Een andere vraag is of het aantal uit hun ambt gezette predikanten veel of weinig is geweest. Wel, als we het afmeten aan latere perioden waarin de gereformeerde een gevestigde, gerespecteerde kerk is, maar niet in de omstandigheden gedurende eind 16e-begin 17e eeuw. We moeten dus om een oordeel te geven vooral kijken naar contemporaine gegevens elders. Roodenburg noemt voor Amsterdam voor 1623 slechts één geval van een predikant die in aanraking kwam met de kerkelijke tucht maar dat is beslist geen representatief getal voor de kerk als geheel.[1079] Een predikant van de Amsterdamse gemeente was niet zo maar iemand en de Amsterdamse predikanten zijn zeker geen afspiegeling van het gehele predikantenkorps. Wouters noemt voor de classis Delft een aantal van 22 afgezette predikanten op in totaal 81 predikanten (27%) in de periode 1572-1621. Dat is ten opzichte van de classis Brielle weer relatief hoog.[1080] Daarentegen zijn in de classis Edam slechts 14 predikanten ontslagen; op een totaal van 110 predikanten weer tamelijk weinig.[1081] In de classis Sneek was een derde van de predikanten in een tuchtzaak verwikkeld.[1082] De situatie verschilt dus van classis tot classis en de classis Brielle neemt ten opzichte van de genoemde classes een middenpositie in.[1083]
De volgende tabel geeft een opsomming van de afgezette predikanten in de classis Brielle in de periode 1574-1623.

1077 De afzetting van Willem Crijnsz. door de Brielse overheid is hierbij niet meegerekend.
1078 Roelevink, 'De herder als schaap', 72.
1079 Roodenburg, *Onder censuur*, 117.
1080 Abels en Wouters, *Nieuw en ongezien* I, 504; de gevallen zijn beschreven in *ibidem*, 476-504.
1081 Afgeleid uit Geudeke, *De classis Edam*, 311; voor een bespreking van de gevallen: *ibidem*, 295-311. Het door Geudeke genoemde aantal van 28 op pag. 312 betreft probleemgevallen, een ruimer begrip dan afzettingen.
1082 Bergsma, *Tussen Gideonsbende en publieke kerk*, 215-216, die dit getal extreem hoog noemt. Nu is 'in een tuchtzaak verwikkeld' een ruimere formulering dan 'uit het ambt gezet', maar ook als we de acht schorsingen meerekenen die hierna nog worden besproken dan zit Brielle nog steeds in de middenmoot.
1083 In hoeverre hier ook nog regionale mentaliteit (denk aan de verschillen in 'ligging' tussen 'lichtere' Waterlanders en 'strengere' Vlamingen bij de wederdopers) een rol kon spelen is een interessante vraag die buiten het bestek van deze inleiding valt.

Tabel 16.

Naam predikant	*Standplaats*	*Datum afzetting*
Jacobus Orphanus	Heenvliet	18 juni 1576
Florentius Gerardi	Zwartewaal	8 okt. 1576
Albertus Allardi	Goedereede	18 juni 1577
Balthasar van Dijcke	Oudenhoorn	20 juni 1580
Ajax Westerwold	Middelharnis	11 juli 1583
Albert Jansz. Schagen	Ooltgensplaat	28 mei 1584
Aegidius Notaeus	Spijkenisse	1 mrt. 1593
Adrianus de Jonckheere	Nieuwenhoorn	5 nov. 1594
Balthasar van Doorne	Middelharnis	25 sept. 1600
Pieter Jansz. Zegers	Middelharnis	10 juni 1608
Nicolaas Rushius	Ouddorp	27 juli 1622

Jacobus Orphanus

De eerste afzettingsprocedures hebben in de acta maar weinig sporen achtergelaten. Wat er bijvoorbeeld met Jacobus Orphanus, een voormalige bedelmonnik uit Brugge, in Heenvliet precies aan de hand is geweest, valt niet meer te achterhalen. Veel sympathie moet hij onder de bevolking niet genoten hebben: 'er werd nog al eens op de goede man gescholden.'[1084] In april 1575 krijgt de heer van Cruyningen te horen dat Orphanus voorlopig in Heenvliet blijft; waaruit blijkt dat er over een mogelijk vertrek werd gesproken.[1085] Later, oktober van dat jaar, wordt een speciale sessie gewijd aan 'de sake van Jacobo Orphano om te verhoren die beschulding die tiegen hem ingebracht was'.[1086] Binnen acht dagen moet hij zich met zijn vrouw verantwoorden in Brielle. Tenslotte besluit de classis in de zomer van 1576 dat hij zonder ergernis niet langer kan dienen en om erger te voorkomen zullen twee leden van de classis bij de magistraat in Heenvliet het ontslag van Orphanus indienen.'[1087] In oktober 1576 woont hij nog in Heenvliet; althans op de zesde van die maand wordt zijn vrouw op straat in elkaar geslagen zonder dat het waarom wordt vermeld.[1088] Korte tijd later blijkt hij in Delft te wonen ten laste van de diaconie aldaar. Orphanus heeft kennelijk dan ook Arent Cornelisz. er bij betrokken, vermoedelijk om een goede attestatie te pakken te krijgen. Maar Aegidius Johannis van Brielle raadt Cornelisz. aan na leer en leven onderzocht te hebben 'den goeden man Jacobum Orphanum niet al te seer [te] bedroeven met hem te senden hier ofte daer, grypt den saecke an in den naeme des Heeren en maecter een einde aff ende laet hem dan reisen nae Noorthollant', of misschien willen ze in Vlaardingen hem wel hebben.[1089] Erg meegaand is Orphanus niet: Andries Cornelisz. schrijft later met spijt vernomen te hebben dat hij zich met 'groote ongeschictheyt' tegenover de Delftse broeders heeft gedragen. Het is het beste, als hij zo halstarrig blijft, dat zij hun handen aftrekken van hem en van 'synen quaden wijve'. Hij heeft de gemeente van Delft al lang genoeg 'op

1084 Aldus 't Hart, *Heerlijkheid Heenvliet*, 153.
1085 ACBr 12 apr. 1575.
1086 ACBr 24 okt. 1575.
1087 ACBr 18 juni 1576. Later in het jaar wordt Michiel Andriesz. uit Dirksland (de directe voorganger van Orphanus in Heenvliet) bij de classis ontboden om in deze kwestie van advies te dienen met de voor ons cryptische reden: 'opdat alle schandale voorcomen worde.'
1088 Aldus 't Hart, *Heerlijkheid Heenvliet*, 153-154.
1089 Brief van Aegidius Johannis aan Arent Cornelisz. van 21 mrt. 1577, GAD, AHG Delft, inv. nr. 43.

den hals' gelegen en men moet wel oppassen dat hij niet 'gansch verluyeren' zal.[1090] Het verdere verloop is niet bekend, wel blijkt Orphanus later weer naar zijn land van herkomst, Vlaanderen, teruggekeerd te zijn en nog predikant geweest te zijn in Damme en Moerkerke, waar hij in 1581 overleed. De problemen met Orphanus zullen vermoedelijk meer met zijn leven dan met zijn leer te maken hebben gehad.[1091]

Florentius Gerardi

Op 4 december 1576 waren de Briellenaren getuige van een merkwaardig schouwspel. In de middag rond 3 uur liep Florentius Gerardi, predikant van Zwartewaal door de stad met een stapel boeken en liep naar het 'merckvelt, de plaetse genaemt'.[1092] Daar aangekomen stak hij zijn boeken in brand terwijl hij riep dat de leer die in de kerk werd geleerd een valse leer was waarbij hij in het bijzonder de leer van de drieëenheid loochende en de godheid van Christus.[1093] Enkele omstanders, 'achtende dat hij in sijn verstant geslagen was', brachten hem bij Andries Cornelisz. die te vergeefs probeerde op hem in te praten. Tegen een 'andere broeder' gaf hij te kennen dat 'hij moeste dit doen, die Geest Gods dreef hem hier toe'.

Florentius, geboortig uit Leeuwarden, was als 'heel jonck gesel' tot de predikdienst toegelaten, ten eerste vanwege het schreeuwende gebrek aan goede predikanten en ten tweede omdat hij, gestudeerd hebbende in Heidelberg, 'gheen cleen hope gaf van een bequaem en stichtich dienaer der gemeynte Gods' te worden. Wat betreft zijn leven had hij zich niet 'wilt ende woest in sijn conversatie' gedragen doch, aldus Aegidius Johannis, 'van hem selfven ende sijne geleertheyt heeft hij wel wat te veel gehouden.' In de classis had hij zich 'wat inportuyn ende vremt aengestelt' en verder was hij de laatste tijd weinig op de classis verschenen.[1094] In de loop van 1575 blijkt er wel iets aan de hand te zijn met Florentius, maar wat blijft geheel in nevelen gehuld.[1095] Wel geeft hij in het jaar erna te kennen uit Zwartewaal te willen vertrekken om allerlei redenen: hij kan de lucht niet verdragen, heeft 's zondags niet meer dan zes of zeven toehoorders en hij is niet opgewassen tegen de vele wederdopers.[1096] Voorlopig werd hij echter nog van 'sijn gemeente ende classe te blijven begeert.'

Het spreekt vanzelf dat hij met zijn publieke boekenverbranding, en nog meer met het door hem daarbij gegeven commentaar, de Brielse predikanten danig in verlegenheid bracht. De wederdopers zouden immers bij dit soort acties alleen maar garen kunnen spinnen en om 'den lasteraers, mennonisten ende anderen vianden des waerheyts' de mond te stoppen, werd op 12 december 1576 ten huize van de baljuw van Brielle een disputatie georganiseerd in een poging Florentius te overtuigen.[1097] Die poging was tot mislukken gedoemd; Florentius ging zelfs nog verder en trok de predestinatie, de recht-

1090 Brief van Andries Cornelisz. aan Arent Cornelisz. van 29 mei 1577, GAD, AHG Delft, inv. nr. 43.

1091 Ook in Vlaanderen (Damme) had hij problemen: Jansen, *De kerkhervorming in Vlaanderen* II, 109-111.

1092 De huidige Markt voor het oude stadhuis.

1093 Het tafereel wordt beschreven in een brief van Aegidius Johannis aan de kerkenraad van Emden van 18 jan. 1577, Jansen en Toorenenbergen (ed.), *Brieven* (Emden en Delft), 20.

1094 In dezelfde brief van Aegidius Johannis aan de kerkenraad van Emden van 18 jan. 1577, *ibidem* 19.

1095 ACBr 8 aug. 1575: drie broeders zullen 'van de saecke ondervraegen in Swartewaele'.

1096 ACBr 16 juli 1576, zie de bijbehorende voetnoten.

1097 In dezelfde brief van Aegidius Johannis van 18 jan. 1577 wordt 12 september als datum genoemd hetgeen of een leesfout is van de bewerkers, of een verschrijving van Aegidius; zie Jansen en Toorenenbergen (ed.), *Brieven* (Emden en Delft), 21.

vaardiging door het geloof en 'den eeuwigen verbonde van Gode met Abraham ende sijnen saede' in twijfel.[1098] De Brielse kerkenraad plaatste hem onder de kerkelijke tucht en begon aan excommunicatie te denken.[1099] Florentius is nog enige weken in Emden geweest, waar zijn ouders woonden en was in maart 1577 weer in Brielle terug.[1100] Daar heeft hij op 24 maart in de kerk openbare schuldbelijdenis afgelegd.[1101] In augustus 1578 probeert hij via de kerkenraad van Dordrecht in de classis Dordrecht aan de slag te komen maar die verwijst hem door naar de classes Brielle en Dordrecht.[1102] Maar Florentius blijkt later inderdaad psychisch totaal de weg kwijt te zijn. In 1581 schrijft de kerkenraad van Brielle dat hij 'omloept als unverschaempt, ende der gemeinten alh. seer beschwairlich niet mher geven sall, andere armen damit beroiffende'. Jaren later nog, in 1590, blijkt dat hij 'vast krancksinnich ommeloopt in den Haghe ende elders tot groote opspraecke over de kercke van wegen den dienst, daer hy eertyts in ghestaen heeft.' Op de volgende particuliere synode wordt voorgesteld hem naar Leeuwarden te sturen waar, naar verluidt, zijn ouders wat geld opzij hebben gelegd om hem in een 'armenhuijs tot zijne bewaringe ende onderhoudt' op te nemen.[1103] Een triest geval dus.

Albertus Allardi

Albertus Allardi was een gewezen monnik uit Alkmaar, vermoedelijk afkomstig uit het franciscaner klooster aldaar.[1104] In een op rijm gestelde predikantenlijst van Goedereede heet het:

> Aelbrecht hadd' de Kap begeven
> En verliet het Munnicks Leven
> Heeft, als eyschte, synen Plicht
> d'Suyv're Godsdienst hier gesticht.[1105]

Bij zijn afzetting in 1577 wordt gesproken over 'zyner kinderen rebelheijt'. Kinderen kunnen al vroeg rebels zijn, maar we moeten toch wel aannemen dat hij in 1573 of 1574 zich al met een gezin in Goedereede heeft gevestigd. Hij was aanwezig op de eerste vergadering van de classis, waar hij kennelijk op basis van voorlopigheid was toegelaten. Hij moest tenminste nog 'syn bescheyt van die van Alckmaer ende van de wet aldaer' vertonen.[1106] Die attestatie heeft hij nooit overlegd of kunnen overleggen, want in mei 1576 krijgt hij te horen dat hij zich als gewezen monnik op grond van de besluiten van 'Dordrecht 1574' moet laten examineren.[1107] Maar daar heeft Albertus absoluut geen oren

1098 Met het laatste werd immers ook de kinderdoop op losse schroeven gezet.
1099 De Jager, 'De eerste predikanten der herv. gemeente te Zwartewaal', 143.
1100 Meer details: Bijlage F, Prosopografie, zie pag. 713.
1101 De Jager, 'De eerste predikanten der herv. gemeente te Zwartewaal', 143-144 met de volledige tekst van de schuldbekentenis.
1102 Jensma, *Uw rijk kome*, 121-122.
1103 Part. synode Dordrecht: Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* II, 376, part. synode 's-Gravenhage: *ibidem* II, 392
1104 Het was althans het enige mannenklooster in Alkmaar. In 1572 waren er nog vijf minderbroeders in het klooster aanwezig die na de overgang van Alkmaar naar de Opstand door de geuzen in Enkhuizen zijn opgehangen. Een zesde voortvluchtige werd in Ransdorp opgehangen.
1105 Van Dam, *Korte Beschrijving*, 112.
1106 ACBr 15 juli 1574; op 8 aug. 1575 besluit de classis een traktement voor hem aan te vragen.
1107 ACBr 14 mei 1576.

naar en hij laat zich op de classis niet meer zien.[1108] Die laat het er niet bij zitten en twee predikanten trekken naar Goedereede, voorzien van een machtiging Albertus eventueel af te zetten, hetgeen inderdaad gebeurt. Zijn leer was niet zozeer het breekpunt, maar wel zijn gezin ('zyner huysvrouwe quaet regiment ende zyner kinderen rebelheijt') en levenswandel ('mitsgaders zynen dronckenschap').[1109] Van Albertus wordt na zijn korte predikantschap niets meer vernomen.

Balthasar van Dijcke
Balthasar van Dijcke wordt in 1577 na geëxamineerd te zijn als predikant van Oudenhoorn toegelaten.[1110] Over zijn achtergrond is verder niets bekend. We horen ook verder niets over hem tot 1580. De classis moest tot de conclusie komen dat hij 'niet werdich en is voer een dienaer gehouden te worden' en wel omdat hij

> 'hem tot verscheyden tyden lelicken in dronckkenschap vergrepen heeft, op straten ende wegen, tot groot schandaele van den evangelii Jesu Cristi ende der ghehelen kerkendienst, bescheten en bespogen ghelegen heeft, oock dat hy tegen d' algemeene weyse ende ordeninge der kerken een bruijt met bloten haer oft hoofde ghetrauwt heeft met speelliden ende alle lichtverdicheyt, waerin veel erbare mannen ende vrouwen grotelixs gheargert syn; oock soe houdt hy oft heeft ghehouden ghemeenschap met den retorezynen, daer doch alle lichtverdicheyt door ghevoet ende ghesterckt wordt; daerbeneffens soe is hy oock grootelixs te beschuldigen dat hy met syne huysvrou mennichmael ghereijst end groote gheselschap ghehouden heeft bij denghenen, met welke syne huysvrou met syn voorweten beruchticht was van meer'.[1111]

Daar hij met 'schone woerden grotelijcx beloefft beeteringe zijns levens' kreeg hij nog een mild geformuleerde attestatie mee, vooral ook omdat hij in de leer niet 'onreyn' was. Balthazar is daarna nog predikant in Vlaanderen geweest. De gemeente van Knokke wil al in september 1580 van Dijcke 'die uuyt het landt van den Briele met attestatie van den classe' gekomen was beluisteren. Hij wordt inderdaad predikant in Knokke. Een half jaar later krijgt hij ook nog eens een beroep naar St. Anna ter Muiden, een gemeente die hij tijdelijk bij lening heeft bediend. Daarna verdwijnt Balthasar geheel uit beeld; de gemeente van Knokke heeft eind 1582 een opvolger voor Balthazar.[1112]

Ajax Westerwold
Rond diezelfde tijd speelde de afzetting van Ajax Westerwold in Middelharnis. Naar verluidt was hij de laatste pastoor aldaar, die met de Reformatie was 'meegegaan'.[1113] Tezamen met zijn ambtsbroeders ondertekende hij op 5 juli 1574 de acta van de synode in Dordrecht; later zette hij zelfs zijn handtekening onder de Nederlandse Geloofsbelijdenis.[1114] Maar vermoedelijk is hij één van die geestelijken die zich uiterlijk min of meer schikten naar de nieuwe omstandigheden maar met de daadwerkelijke invoering

1108 ACBr 18 juni 1576, 16 juli 1576, 17 sept. 1576.
1109 ACBr 18 juni 1577.
1110 ACBr 15 julu 1577, 19 aug. 1577.
1111 ACBr 9 mei 1580 en 20 juni 1580.
1112 Van der Bauwhede, 'Het 16de eeuwse protestantisme te Knokke', 10-11; Jansen en Van Dale, *Bijdragen tot de oudheidkunde en geschiedenis inzonderheid van Zeeuwsch-Vlaanderen* 24-30.
1113 Braber, *Historie Nederlandse hervormde kerk Middelharnis*, 62.
1114 ACBr 5 juli 1574; Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* II, 156; de ondertekening van de geloofsbelijdenis: ACBr 22 mei 1581.

van de reformatie geen haast maakten en verder met rust gelaten wilden worden.[1115] Als we dit combineren met het gegeven dat onder zijn opvolger Borluyt nog allerlei katholieke gebruiken in zwang waren, dan is het wel zeker dat, buiten de bovenaf opgelegde afschaffing van de katholieke eredienst, op het niveau van de geloofsbeleving en –praktijk van de gewone gemeenteleden er in feite niet of nauwelijks iets veranderd was, om over het calvinistische gehalte van zijn prediking maar te zwijgen. Een classicaal examen was hem nooit afgenomen; hij was immers geëxamineerd 'van den paus van Roomen'.[1116] Om onverklaarbare redenen liet de classis de gang van zaken in Middelharnis op zijn beloop. Pas toen Michiel Andriesz., eerder predikant in Dirksland en toen predikant in Zevenhuizen en zelf verwikkeld in een afzettingsprocedure, in zijn verweerschrift ter verontschuldiging van hemzelf een beschuldigende vinger uitstak in de richting van Ajax Westerwold, die al jaren in Middelharnis stond 'sonder eene kercke op te richten', kreeg de classis van de particuliere synode van Rotterdam de opdracht 'op desen predicant opsicht te hebben'.[1117] Het eerste wat de classis hem oplegde was om zelf maar eens met zijn vrouw zich tot het avondmaal in het naburige Sommelsdijk te begeven 'om alle ergernisse wech te nemen.'[1118] De volgende vergadering moest de classis constateren dat Ajax hierin nalatig was gebleven, waarna hem nog eens werd gevraagd hetzij zelf het avondmaal te gebruiken, hetzij in Middelharnis het avondmaal te gaan houden.[1119] Of en in hoeverre hij hieraan gehoor heeft gegeven, is niet duidelijk; wel wordt een maand later gemeld dat hij zich met zijn collega in Sommelsdijk en met 'den lidtmaten der gemeijnten Jhesu Christi, dien hij geergert hadde, aldaer versoent heeft'.[1120]
Daarmee was de zaak nog niet afgerond. Als hij nog eens door of vanwege de classis wordt aangesproken neemt hij die 'lieffelicke aensprake der broederen niet in 't goede' en schijnt die 'voor suspect te houden.'[1121] De classes van Delft, Rotterdam en Dordrecht worden er bij gehaald. Maar ook dan geeft Westerwold niet thuis, waarna hij van zijn ambt vervallen wordt verklaard, met de motivering dat hij nooit het avondmaal had bediend of gebruikt, zelfs niet nadat het hem door de classis was opgelegd, 'alsoeck dat daer grote suspicie is, dat hij noch ongetrout is, sittende bij syn tegenwoerdige huijsfrou.'[1122] Toch komt Westerwold een dag voordat de particuliere synode in 's-Gravenhage begint weer op de classis te Brielle. Hij blijkt dan van Middelharnis vertrokken te zijn 'sonder ijemant aen te spreken ofte hem te verantwoorden op de puijncten, hem toegeschreven.'[1123] Hij vraagt om vergeving en de classis is daartoe ook van harte genegen voor zover het de classis en de broeders zelf betreft, maar de zaak tussen hem en 'den kercke Godes' ligt nu bij de synode en dat feit kan de classis ten enenmale niet meer terugdraaien. Westerwold moet van de synode een 'scherpe ende ernstighe vermaninghe' in ontvangst nemen, zich tevens met de classis verzoenen en ten derde zich elders bij een gemeente aansluiten. Pas dan kan hij na 'behoorlicke examinatie' eventueel weer als predikant aangenomen

1115 Westerwold past wonderwel in het door Van der Kooi geschetste beeld van een aantal overgelopen pastoors op Texel: Van der Kooi, *De Wynberch des Heren*, 302-303.
1116 Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* II, 223. De synode van Dordrecht schreef voor dat voormalige geestelijken door de classis geëxamineerd moesten worden, Rutgers, *Acta*, 141.
1117 Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* II, 208.
1118 ACBr 22 mei 1581.
1119 ACBr 10 juli 1581.
1120 ACBr 7 aug. 1581.
1121 ACBr 7 mei 1582 en 30 juli 1582.
1122 ACBr 28 aug. 1582. De classis Dordrecht had ouderling Hans van Essen en Henricus Coesvelt, predikant in Strijen gestuurd.
1123 ACBr 6 juni 1583.

worden.[1124] Maar een maand later, op het moment dat de vrede getekend zou moeten worden, loopt het tussen Westerwold en de classis alsnog compleet uit de hand. Voordat de acte van schuldbekentenis kan worden voorgelezen, barst Westerwold uit in heftige verwijten in de richting van classis en synode. De classis heeft hem van zijn goede naam beroofd, de gedeputeerden ter synode zijn 'wolven, faemroevers, mordenaers ende logenaers' en wat hem betreft maakt het niet uit 'oft ic u ofte den duijvel ten vijant heb'.[1125] Hem te weerleggen had geen zin meer: Westerwold, niet meer voor rede vatbaar, verdween voorgoed uit de classis 'mit een tornich gelaet (…) ende mit quade woerden.'

Albert Jansz. Schagen[1126]

In 1580 beroept de gemeente van Ooltgensplaat Albert Jansz. Schagen, predikant in Beverwijk. Uit zijn attestatie kunnen de broeders niet anders opmaken dan dat hij 'eerlick geleeft had ende Godes Woort reijn geleert'.[1127] Erg lang houdt hij het in Ooltgensplaat niet uit: in 1583 wil hij weg. Als reden geeft hij op dat de schoolmeester zich niet onder zijn gehoor begeeft en de kinderen de catechismus niet leert, dat zijn huisvesting niet deugt en de huur te hoog is en 'oock vanwegen dije vele aenlopen end onkosten, dije hij dagelijxs heefft'.[1128] De classis houdt de boot nog even af –op een extra vacature zit men niet te wachten– en probeert door overleg Albert tegemoet te komen.[1129] Een jaar later komt Albert opnieuw met zijn klachten; bovendien kan zijn vrouw er niet in 'goeder gesontheyt' wonen.[1130] De classis lijkt zich er dan bij neer te leggen en drie predikanten zullen voor een af te geven attestatie op informatie uit gaan in Ooltgensplaat. Maar dan komen er allerlei 'leelicke ende schandelicke stucken' boven water.[1131] Hij heeft zich vergrepen aan de armenkas en blijkt het begraafregister (en dus de daarin verantwoorde inkomsten) verdonkeremaand te hebben. De classis verklaart hem van zijn ambt vervallen en weert hem van het avondmaal, ook al geeft Albert zijn misstappen toe en toont hij zijn boetvaardigheid 'met tranen ende knieval voor de gantsche classe'. Om zich met classis en gemeente te verzoenen komt men overeen dat hij *f* 30 restitueert ten behoeve van de armenkas en dat hij het begraafregister zal terugsturen. De classis zal eerst dan een attestatie afgeven als de verzoening met kerkenraad en gemeente daadwerkelijk heeft plaats gevonden en de gemeente de classis heeft laten weten 'of haer door de versoeninghe ende satisfactie ghenoech ghedaen is'.[1132]

Zo ver blijkt het in 1585 nog niet gekomen te zijn. Albert Schagen is op eigen houtje in Ouderkerk als predikant gaan optreden en de classis Gouda vraagt inlichtingen over hem. De classis Brielle besluit 'den waerheit rondt over te schriven'.[1133] Ook een verzoek van hemzelf om een attestatie brengt de classis niet op andere gedachten, zelfs niet als hij ook andere predikanten weet te mobiliseren met de vraag of de broeders met hem 'broe-

1124 Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* II, 222-223.
1125 Zie ACBr 11 juli 1583.
1126 Over deze casus ook: Hofman, *Eenich achterdencken*, 167-168.
1127 ACBr 29 aug. 1580. Hij was dus toen geen 'loper' die zonder beroep plotseling in Ooltgensplaat opdook, vgl. Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 9.
1128 ACBr 3 mrt. 1583.
1129 Simon Philaeus zal gaan praten in Ooltgensplaat en men zal de rentmeester Jan Commersz. verzoeken om verbetering van zijn traktement, zie ook ACBr 25 apr. 1583.
1130 ACBr 9-10 apr. 1584.
1131 ACBr 28 mei 1584. Het gehele originele rapport maakt deel uit van het omvangrijke dossier (43 stukken) over Albert Jansz. in HUA, OSA, inv. nr. 666, pag. 177-319.
1132 ACBr 30 juli 1584: hij krijgt nog geen attestatie.
1133 ACBr 18 mrt. 1585.

derlik zouden schicken om hem goet affscheyt' te geven.[1134] Noch de classis Gouda, noch de gemeente van Ouderkerk wilde met 'alsulcken wolff' in zee gaan en uiteindelijk besloten de Staten van Holland dat hij daar niet mocht blijven. Toch was de kerk nog niet van hem af. Hij maakte 'veel moijte' en toonde in plaats van spijt juist 'groeter halsterckicheyt ende ombeschaemde versakinge der betuychder ende bekender waerheyt.'[1135] Zijn zaak kwam op maar liefst negen achtereenvolgende particuliere synodes (1587-1598) aan de orde. Zijn laatste contact met de classis was op een extraordinaris vergadering op 1 november 1593, waar hij verscheen met een bedrag van *f*18 en 4 penningen voor de armenkas in Ooltgensplaat met de vraag of de classis hem 'om Christi wille' vergiffenis wilde schenken met de belofte zich 'van harten' zijn leven te beteren. Dat konden de broeders 'met christeliken ijver nae wet der lieffde ontsteken' natuurlijk niet weigeren zonder echter – dat zeggen zij er voorzichtigheidshalve nog wel bij – inbreuk te willen maken op de rechten van de synode of 'ander die sulx aenghaet'.
Juist in die tijd probeerde Albert zich in te dringen in Leerdam onder de classis Gorinchem. Maar daar kwam zijn loopbaan toch definitief ten einde.[1136] Door de synode van Gorinchem in 1595 werd hij nog geëxamineerd waaruit bleek dat hij zelfs op zaken 'die de kinderen bynae in de schoelen behoorden te weten' niet voldeed.[1137] De particuliere synodes van Schoonhoven en Dordrecht in 1597 en 1598 bestempelden hem als een 'looper ende scheurmaecker' en als een 'schandtvlecke.'[1138] Daarna is het voorgoed stil gebleven rond Albert Jansz. Schagen.

Aegidius Notaeus
Achter de acta van de particuliere synode te Schoonhoven in 1579 staat als een soort *postscriptum* een aantal 'pro-memorie-punten' vermeld waaronder: 'Te gedencken des studiosi Aegidii Nothaei Swertensis, die recommandatie gebracht heeft van de professoren te Leijden.'[1139] De toevoeging 'Swertensis' duidt op de mogelijke afkomst van Aegidius Notaeus uit Schwerte, een stadje in Duitsland in de buurt van Dortmund. Ook zijn taal, spelling en schrift wijzen in de richting van een Duitse achtergrond.[1140] Twee jaar later duikt deze Aegidius op in de classis Rotterdam en wordt hij aangenomen als predikant van Pernis, onder de voorwaarde dat hij het gezag van de classis aanvaardt en, mocht hij dat niet doen, hij van zijn plaats ontheven zal zijn.[1141] Dat doet al vermoeden dat zijn reputatie al niet helemaal vlekkeloos was en inderdaad blijkt zijn komst bepaald geen aanwinst voor de classis. Hij laat zich nauwelijks op de vergaderingen zien, er komen klachten over zijn onstichtelijk leven en met tenminste een aantal gemeenteleden

1134 ACBr 20 mei 1585. Everardus Bommelius en Christianus Sinapius bemiddelen voor hem.
1135 ACBr 30 sept. 1585, en 2 juni 1586. Ook de classis Delft werd erbij betrokken, ACBr 14 apr. 1586. In 1587 komt zijn zaak op de particuliere synode van Delft, Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* II, 290-291. Nog in 1589 verneemt de classis van 'die groote scandalen die Albert Janz. te Rotterdam is bedrivende', ACBr 29 mei 1589.
1136 Hierover uitgebreider: Hania, *Helmichius*, 160-168.
1137 Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* III, 57.
1138 Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* III, 82 en 102.
1139 Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* II, 181. Notaeus was op 11 sept. 1579 als theologisch student ingeschreven aan de Leidse universiteit, Du Rieu, *Album studiosorum*, 5.
1140 Zie de vergaderingen waarin hij scriba was bijv. ACBr 15 juni 1587, 'Dar is eine frage vorgestelt (..)' etc.
1141 Bouterse (ed.), *Classicale acta Rotterdam en Schieland*, 14 (6 mrt. 1581). Zie verder voor zijn lotgevallen in de Rotterdamse classis: *Ibidem,* register i.v.

kan hij niet erg opschieten en hij wordt daarom door de classis geschorst.[1142] Toen hij, met instemming van kerk en overheid van Pernis, ontslag vroeg heeft de classis dat dan ook zonder tegensputteren verleend en hem 'gedimitteert te gaene nae zyne belyeven ende begeeren.'[1143]

En zo meldt Aegidius zich twee maanden later bij de classis Voorne, zelfs met de vereiste attestaties waarin hij als 'een vromen dienaer wordt gerecommendeert'. Hij wordt aanvaard als predikant in Spijkenisse en Hekelingen, maar niet zonder de conditie 'dat hij hem voortaen sal dragen als een dienaer Christi behoert zoe in leere als in vromicheyt des levens opdat der gemeenten Christi geen argernisse en werde gegeven.'[1144] Het gaat, buiten enkele onenigheden met de schoolmeester van Spijkenisse en de baljuw van Putten en een beschuldiging van loslippigheid over het in de classis besprokene, tot 1592 allemaal redelijk goed.[1145] Op de eerste ordinaris vergadering in 1592 ligt er een brief van enkele predikanten van de classis Rotterdam waarin hij wordt beschuldigd van 'zekere mishandelijnge van coopmanschap'. Wat er precies gaande is moeten Nicolaas Dammius en Nicolaes Tijckmaecker gaan uitzoeken.[1146] Erg duidelijk wordt dat ook nog niet uit de acta van de volgende vergaderingen, wel dat hij op een gegeven moment in gijzeling is genomen, ja zelfs geen toestemming krijgt om op de classis te compareren.[1147] Op 13 oktober wordt zijn zaak door de classis behandeld.[1148] Aegidius is, zoveel wordt wel duidelijk, meer dan een predikant betaamt, te veel met handeldrijven bezig. In diezelfde zomer van 1592 stak hij zich in de schuld om een kromstevenschuit met toebehoren te kopen. Gelegenheid tot varen en vissen was er genoeg rond Spijkenisse, maar wat moet nu een dominee met zo'n vaartuig? Hij gaat met een compagnon nog eens een schuld aan van 500 pond wegens koop van een huis en erf in Spijkenisse. Omgekeerd bekent op 5 oktober 1592 de secretaris van Spijkenisse, Jan Hendricksz. Backer, hem een schuld van 150 pond wegens koop van een stuk land in het ambacht van Spijkenisse.[1149] Dit rijtje voorbeelden is niet compleet, maar geeft wel voldoende reliëf aan datgene wat hij tegen een waardin in Pernis zei, namelijk dat 'hem het hooft wee dede, als hij niet en mochte marten'. Daar komt nog bij dat hij zich inliet met de secretaris van Spijkenisse die samen met zijn zoon Jan Bos niet zo'n gunstige reputatie had op financieel gebied. Verder heeft hij zich op ontoelaatbare wijze bemoeid met de totstandkoming van het huwelijk van Jan Bos en tenslotte heeft hij zich laten gaan door op straat iemand na te roepen dat die

1142 Bouterse (ed.), *Classicale acta Rotterdam en Schieland*, 33 (6 aug. 1582).

1143 Bouterse (ed.), *Classicale acta Rotterdam en Schieland*, 41 (12 mei 1583).

1144 ACBr 11 juli 1583.

1145 ACBr 20 mei 1585, 15 juli 1585, 30 sept. 1585, 10 aug. 1587, 5 okt. 1587, 9 mei 1588, 10 okt. 1588. Op 18 en 19 juni 1590 is hij zelfs praeses. De affaire met de schoolmeester van Spijkenisse was trouwens een muisje met een enigszins gênant staartje. Op 13 juni 1594 besloot de classis, altijd op zoek naar goede kandidaten voor het predikambt, 'eenen Geeraerdus Hendricx, woonende tot Middelborch' uit te nodigen om een propositie te komen houden. Het lidwoord 'eenen' duidt erop dat men niet precies wist wie men uitnodigde, maar toen de man eenmaal binnen was, ontpopte hij zich als de gewezen schoolmeester van Spijkenisse, waar Notaeus mee overhoop gelegen had. De classis durfde het niet aan deze Gerardus 'dien hope gegeven was om alhier in dienst gebruyct te werden' in de classis aan te nemen, maar besloot 'hem op 't civielste te bedancken' en hem 'tot teergelt (...) over de seven gulden' mee te geven; ACBr 25 juli 1594.

1146 ACBr 20 apr. 1592.

1147 ACBr 22 juni 1592, 17 aug. 1592.

1148 ACBr 13 okt. 1592.

1149 Voorbeelden ontleend aan regesten van het archief van het ambacht Spijkenisse in SAVPR, verzameling fiches.

een 'schelm en vrouwenschender' was. De classis besluit Aegidius los te maken van zijn gemeente en naar een andere plaats voor hem te zoeken. Hij krijgt een door Donteclock geschreven attestatie mee waarin staat dat

> 'hij hem altijts heeft bewesen oprecht in de leer,[1150] zoodat wij daerop niet en weeten te spreecken noch ook op sijne wandelingh, uutgheseijt alleene datter eenighe swaricheyt ende onlust ghevallen is, daerin de classis heeft gheremedieert, doch alzoo dat se niet gheraden ghevonden heeft, dat Egidius voornoemt in den dienst van sijne kercke soude blijven, maer dat hy hem elders zoude laeten ghebruycken ter plaetse daer hij beroepen zoude mueghen worden.'

Het geval Notaeus bevestigt dus de algemene lijn: zolang op de leer van een predikant niets is aan te merken maar wel op zijn leven dan is niet (definitieve) ontzetting uit het ambt maar verplaatsing de meest toegepaste remedie. Notaeus vertrekt naar Lopik, maar maakt enkele jaren later het leven van zijn opvolger Vossius zuur door hem voor een Achab en vrouwenschender uit te maken.[1151]
Het is opmerkelijk dat dergelijke gebeurtenissen de populariteit van een predikant helemaal niet in de weg hoeven te staan. In 1595 heeft de gemeente van het nabij Spijkenisse gelegen Hekelingen hem op beroep laten preken. De classis heeft er een stokje voor gestoken dat hij ook echt werd beroepen, maar de Hekelingers lieten toch duidelijk blijken dat 'sy geen anderen diennaer en begeeren dan Aegidius Noteus voors., tenzy dat de broederen eenige fault ofte gebreck hebben gevonden in zynen leere.'[1152]

Adriaen de Jonckheere
Adrianus de Jonckheere was één van de vier Vlaamse predikanten die op 9 april 1584 zich bij de classis meldden om als predikant toegelaten te worden. De Jonckheere, afkomstig uit het land van Waas, kwam terecht in Nieuwenhoorn, waar hij jarenlang zonder problemen functioneerde. Verscheidene malen was hij scriba van de classis, een aantal keren ook *visitator classis*. Een in 1592 binnengekomen beroep uit Middelharnis wilde hij wel aannemen maar Nieuwenhoorn wilde hem niet laten gaan.[1153]
In de extraordinaris vergadering van 24 oktober 1594 wordt gewag gemaakt van 'het geruchte datter gaet van hem ende zyner huysvrouwe suster'. Aangezien maar een klein deel van de classis tegenwoordig is wordt de zaak uitgesteld. Twee weken later, als er wederom een extraordinaris vergadering is belegd, komt De Jonckheere met een gunstige attestatie van magistraat en kerkenraad over zijn leer en leven en een ontlastende verklaring van zijn zwager, die betreurt dat hij De Jonckheere heeft 'gediffameert'.[1154]

1150 Hoewel Aegidius in zijn vorige dienstperiode in Pernis wel wat bedenkingen had over enkele punten in de leer: 'of de papisten in 't verbont Gods zyn, of men de kynderen der godlose doopen sal, offer een sienelicke kercke is, van de trauwe in 't pausdom geschiet wettelic is, of den kerckendienaeren dengenen die godloselick leven trauwen moeten insondertheyt als zy daertoe versocht zyn. Ten anderen van de besloten kercke.', Bouterse (ed.), *Classicale acta Rotterdam en Schieland*, 35 (24 sept. 1582).
1151 ACBr 16 juni 1597. Ook in Poortugaal gedraagt hij zich nog 'seer argerlick', Bouterse (ed.), *Classicale acta Rotterdam en Schieland*, 180 (14 apr. 1597).
1152 ACBr 25-27 sept. 1595.
1153 ACBr 22 juni 1592.
1154 ACBr 7 nov. 1594.

Hoewel De Jonckheere ontkent, wordt hij onder druk gezet[1155] en moet dan uiteindelijk onder vier ogen toegeven 'niet vry te wesen van zyn huysvrouwe suster.' Dat hij eraan toevoegde 'dat sulx was gesciet voor haer beyder huwelyck' weerhield de classis er niet van hem voor te houden dat het hier niet ging om 'slechte hoererye' maar, naar toenmalige opvatting, om bloedschande.
Ook al had De Jonckheere zijn schuld 'met tranen' bekend, voor de classis viel hij in Nieuwenhoorn niet meer te handhaven. Wel beloofde men hem de zaak geheim te houden; tegen de gemeente werd, onder verwijzing naar de geruchten 'die niet alleen hier in dese plaetse, maer wyt ende zyt verspreyt zijn geworden, niet sonder aenstoote van velen' vanaf de preekstoel alleen gezegd dat hij

> 'voor ende in zijn huwelyck, welcke hy onlanx aengegaen heeft, niet met soodanige gestadicheyt ende voorsichticheyt gehandelt heeft als zyn ampt ende dinst, daerinne hy gestelt is, betamelyck was, soodat hetselve huwelyck mede hierduer de opsprake van velen onderworpen is.'

Toch houdt de zaak de classis nog een tijdje bezig. De Jonckheere blijft nog in Nieuwenhoorn wonen. Als de geruchtenmachine over hem wat tot stilstand is gekomen beklaagt hij zich bij de Brielse predikanten dat zijn collega's, die in Nieuwenhoorn de preekbeurten waarnamen, hem zorgvuldig uit de weg gaan, daarbij *en passant* zijn begane misstappen enigszins kleinerend.[1156] Daar denkt de classis (in extraordinaris samenstelling vergaderd in Zuidland) toch echt anders over. Ook de magistraat van Nieuwenhoorn, die hem toch als predikant wil houden, slaagt er niet in de broeders op andere gedachten te brengen. Donteclock (hij was toen de voorzitter) zet De Jonckheere klem en stelt hem voor de keuze: of de classis licht de magistraat in over de werkelijke toedracht van zijn afzetting (waarvan de magistraat kennelijk toch niet op de hoogte was) of hij verklaart zich tevreden te houden met de over hem uitgesproken sententie. De Jonckheere kiest dan maar eieren voor zijn geld. In de eerste daaropvolgende ordinaris vergadering van de classis in 1595 wordt het standpunt van de classis nog eens bevestigd.[1157] Een attestatie wordt dan ook geweigerd 'omdat hy zyn sonde ende schult bedecte ende excuseerde gelyck oft hy in de daet niet schuldich en waer'. Zelfs nog maanden later, in augustus, vragen schout en schepenen van Nieuwenhoorn om De Jonckheere, inmiddels verhuisd naar Brielle, te herstellen in zijn dienst maar de classis laat zich niet ompraten.[1158] Maar dan is er inmiddels een brief van De Jonckheere met een schuldbekentenis in combinatie met een verzoek om een attestatie teneinde elders emplooi te vinden. De classis besluit, als hij inderdaad een plaats weet te krijgen in Friesland, hem een attestatie mee te geven.[1159] De Jonckheere komt uiteindelijk op het eiland Terschelling terecht, waar hij in 1611 overlijdt.[1160]

1155 Twee leden van de classis spreken met hem buiten de vergadering, 'dewelcke hem Godts rechtveerdighe oordeel soude voorhouden ende in syn consientie souden tasten, hem vermanende dat hy als voor de ooghen Godts hierin soude handelen.'

1156 ACBr 18 mrt. 1595, 'clagende dat de broeders die in den Nieuwenhoorn quamen predicken, haer geheel vremt van hem hielden, als oft hy in en weet niet wat waer geweest, waeruuyt hy vermoede dat men zyn sake swaerder achte dan se in der daet was'.

1157 ACBr 10 apr. 1595.

1158 ACBr 7 aug. 1595.

1159 ACBr 27 sept. 1595. Een maand later wordt nog een extra voorwaarde voor een attestatie gesteld: de verzoening met de broeders van Nieuwenhoorn, ACBr 16 okt. 1595.

1160 Van Lieburg, *Repertorium* I, 114.

Balthasar van Doorne

Dat een predikant achtervolgd kan worden door zijn verleden ondervond Balthasar van Doorne. Hij was dominicaner monnik geweest in Antwerpen, in 1591 overgegaan naar de Reformatie en daarna woonachtig in Middelburg.[1161] In die hoedanigheid werd hij door Middelharnis beroepen en meldde hij zich, voorzien van goede attestaties uit Middelburg ('ghesont in den geloove ende van christelicken wandel, dat hij hem oock gheoeffent hadde in de propositien') en vergezeld van een ouderling en een lid van de magistraat op 6 januari 1593 in Brielle met het verzoek geëxamineerd en als predikant toegelaten te worden. De Brielse predikanten handelden snel: twee dagen later legde Balthasar in een met spoed uitgeschreven extraordinaris vergadering een examen af en werd, hoewel hij wel wat 'bequamelicker ende eijghentlicker' op de gestelde vragen had mogen antwoorden, doch 'anghemerckt den goeden iver, daerdeur hij het pausdom hadde verlaeten, ende op goede hoope dat hij zoude toenemen' voorlopig voor een jaar als proponent toegelaten.[1162] Zijn gezondheid 'in den geloove' moet niet het probleem zijn geweest als we afgaan op het commentaar op de propositie die de voormalige Dominicaner in de loop van hetzelfde jaar voor de classis hield over de 62e vraag en antwoord van de catechismus.[1163] De broeders vonden 'dat hij wat beter ordre sal hauden en distingueren, en dat hij wat beter de plaetse der Schrift allegere; item dat hij goeder en gesonder mannen commentarien tot sijn behulp gebruycke.'[1164] In elk geval ging de classis in september 1593, dus eerder dan de afgesproken proeftijd van een jaar, akkoord met zijn bevestiging tot predikant.[1165]

Een kleine twee jaar later is er sprake van 'eenighe geruchten die van hem gestroyt zyn.'[1166] Enkele leden van de classis spreken met de kerkenraad en een aantal leden van de kerk en brengen later verslag uit in de classis die april 1596 in Heenvliet voltallig vergadert.[1167] Wat er precies aan de hand is komen we niet te weten, wel dat men in Middelharnis van mening is dat de geruchten over Balthasar geen schade hebben toegebracht aan de kerkelijke gemeente. Staande deze vergadering heeft Balthasar voor enkele medebroeders 'zyne consientie gesuyvert', waarmee de classis genoegen neemt. Hij blijft voorlopig gehandhaafd.

Op 26 april 1600 wordt echter verhaald dat Balthasar in zijn Middelburgse tijd 'een dochter soude beslapen hebben, welcke daernaer is bevrucht gewordden'. Het meisje blijkt later Pierijntje Pieters te heten; zij was een dienstmeisje in het huis te Middelburg, waar Balthasar in de kost lag. Op aanraden van Balthasar trok zij naar Amsterdam 'haer innegevende dat zy, in de noot zynde, zoude seggen dat de vader van het kint waere een zeevarende man, die op zee gebleven ware'.[1168] Hoewel Balthasar zelf ontkent de vader te zijn kan hij dat op den duur niet volhouden. De feiten wijzen namelijk in een andere richting: om te beginnen sluit hij met de moeder een overeenkomst aangaande het onderhoud van het kind en tevens geeft hij ook nog een 'viercanten Middelborschen dalder' cadeau, die

1161 Met dank aan dhr. H. Uil voor de biografische gegevens over Balthazar van Doorne.

1162 ACBr 8 jan. 1593.

1163 Vraag 62 luidde: 'Maer waerom connen onse goede wercken niet de gerechticheyt voor God, oft een stuck derselver zijn?', Bakhuizen van den Brink, *Nederlandse Belijdenisgeschriften*, 183.

1164 ACBr 26 juli 1593.

1165 ACBr 20 sept. 1593.

1166 ACBr 7 aug. 1595.

1167 ACBr 17 apr. 1596.

1168 ACBr 26 apr. 1600. Op 29 okt. 1589 wordt in de Oude Kerk in Amsterdam een kind van Emanuel Aelbertsz., koopman en Pierijntgen Pieters gedoopt. Het meisje krijgt de naam Susanna. Noch Emanuel, noch Pierijntgen wordt verder nog in de Amsterdamse doopboeken aangetroffen. Uit de inschrijving in het doopboek valt niet op te maken wie het kind ten doop gehouden heeft en evenmin of het om een buitenechtelijk kind gaat. Aan de andere kant valt het niet helemaal uit te sluiten dat het hier om het bewuste kind van Balthasar gaat.

het kind later om de hals droeg. Tegen hem pleit ook dat het kind sprekend op hem lijkt. Schoorvoetend geeft hij toe dat hij wel 'heeft gepoocht eenighe vleeschelycke comversatie te hebben, maer verclaert dat sulx niet en is geeffectueert geweest door gebreck van natuere' en bovendien zou het wel 14 maanden voor de bevalling zijn voorgevallen.[1169] De classis maakt korte metten: zij houdt 'soodanich poogen voor de daet'.
Een kwalijke zaak was ook het feit dat hij het zwangere meisje een drankje, gemaakt van 'nieswortel', had laten innemen, volgens zijn zeggen op haar verzoek tegen de 'qualyckheyt aen het hertte' maar in werkelijkheid om 'de vrucht te verdryven'.[1170] Verder heeft hij in het bijzijn van twee getuigen en de schoolmeester van Middelharnis onder ede verklaard niet de vader van het kind te zijn en zelfs de moeder in Den Haag voor de rechter gedaagd om zich te zuiveren van 'leelycke geruchten die hem door de dochter nagegeven waren'. Uiteindelijk komt hij met de moeder overeen een vergoeding te geven van 'hondert dalders op termynen van 25 'tsjaers ende dat hy het kint soude houden'.
Behalve de affaire met het Middelburgse dienstmeisje was er nog 'een andere groote swaricheyt' met Van Doorne aan de hand maar daarover geven de acta geen bijzonderheden. Aangezien hij door een 'sware passie oft siecte van Godt is besocht, die hem alsdan seer swaerelyck bestoockt ende overvallen heeft' besliste de classis de zaak te bekorten en hem voorlopig voor drie maanden te schorsen. Verder besloot de vergadering bij de Staten een uitkering voor hem aan te vragen tot de tijd toe dat hij 'duer des Heeren genade' weer tot het ambt zou kunnen worden toegelaten.
Het was dus geen definitieve afzetting als predikant. Maar als hijzelf en de kerkenraad de classis verzoeken hem weer te herstellen houdt de classis de boot af.[1171] Balthasar krijgt voorlopig een toelage van *f*200 per jaar en de classis raadt hem aan uit Middelharnis te vertrekken om elders een standplaats te zoeken. Als hij dat niet accepteert zal de classis genoodzaakt zijn 'breeder kennisse van syn saken' te nemen en 'wettelyck' tegen hem te procederen. Balthasar kiest dan eieren voor zijn geld en wordt zelfs nog een half jaar schoolmeester in Middelharnis. In 1602 weigert de classis hem nog om 'merckelycke redenen' een attestatie.[1172] Daarna duikt hij als Latijns schoolmeester in Brouwershaven op en wordt in 1603 door de classis Walcheren geweerd als predikant voor de Nederlandse gemeente te Calais.[1173] Uiteindelijk wordt hij, zoals meerdere 'afgevloeide' collegae, predikant in het Utrechtse.[1174]

Pieter Zegers
Ook al kwam een predikant niet in opspraak vanwege afwijkingen in de leer, het geval van Pieter Zegers laat zien dat een dominee het ook in ander opzicht te bont kan maken. Pieter Zegers was een man die de classicale broeders wel grijze haren moet hebben

1169 ACBr 20-21 juni 1600.
1170 Zie de betreffende toelichtende noot bij ACBr 20-21 juni 1600. Een soortgelijke beschuldiging tegen ds. Isaäc Wassenburgh in de classis Woerden, Kok (ed.), *Classicale acta Leiden en Woerden*, 403-405 (18 en 24 juni 1620).
1171 ACBr 26 sept. 1600.
1172 ACBr 16 juli 1602.
1173 Vriendelijke mededeling van H. Uil, Zierikzee; over zijn kandidatuur voor Calais, zie Bouterse (ed.), *Classicale acta Walcheren en Zuid-Beveland*, 20, 22; in het OSA bevindt zich nog een brief van 24 feb. 1603 van Donteclock, die hem in Brielle 'gaende naer 't Suijteynde' tegen het lijf was gelopen; Van Doorne was kennelijk daar om de classis te vragen hem een attestatie te verstrekken. Donteclock raadt hem aan zich bij de gedeputeerden van de synode te vervoegen en geeft hem de genoemde brief, gericht aan zijn collega Dammius (die, zo blijkt uit de brief, op dat moment in Den Haag vergaderde met de gedeputeerden van de synode) mee ter introductie (HUA, OSA, inv. nr. 1285).
1174 Te weten Abcoude, tot 1617.

bezorgd. Het is onmogelijk in een kort bestek alle aspecten van zijn 'zaak' voor het voetlicht te brengen: de lijst met beschuldigingen telt 18 punten, een bizarre combinatie van oplichting en zelfs afpersing, leugens, financiële malversaties, onbevoegd voor chirurgijn spelen en een allerminst stichtelijke levenswandel.

De eerste kennismaking met Pieter Zegers, een Dordtsche schoolmeester, is op 19 september 1594, als hij voor de classis een propositie ten beste geeft. Die valt niet in alle opzichten in goede aarde, er worden hem 'sommige dingen aengeseyt, die tot verbeteringhe dienden' zoals 'te vermyden alle geschuijmde woerden ende Latijnsche termen, die niet eigentlyck by hem connen gepronunchieert worden.'[1175] De schijn van geleerdheid kan hij maar beter achterwege laten. Na nog enkele keren geproponeerd te hebben[1176] doet hij in april 1595 examen, maar de classis bindt hem op het hart 'den Heere herttelyck' te bidden om 'vermeerderinghe zynner genaden' en zijn tijd goed te besteden.[1177] Verder willen de broeders hem na een jaar nog eens 'privatim' examineren. Zegers wordt daarna predikant in Simonshaven.

De eerste aanvaring met de classis is er al binnen een paar jaar. Hekelingen zit zonder predikant en de drie 'buurpredikanten', waaronder Zegers nemen de beurten waar. Buiten de classis om probeert Hekelingen, dat al met de classis gebrouilleerd was in verband met de invulling van de vacature daar,[1178] te regelen dat de waarneming van de beurten voorlopig zo werd gecontinueerd. De classis met Donteclock voorop, daarover flink in de wiek geschoten, nam het Zegers bijzonder kwalijk dat hij (overigens samen met Vossius uit Spijkenisse) de handelwijze van Hekelingen verdedigde 'niet gedenckende wat faveur ende gunste hem te voren is gesciet, niet alleen de classe seer cleyn respect toedraecht, maer hem oock ombehoorlyck tegens deselve stelt.[1179] De classis blijkt zich op dat moment het weinig glorieuze examen van Pieter te herinneren en neemt zich dan ook voor hem weer eens te examineren.[1180] Door bemiddeling van een tweetal synodale gecommitteerden worden Zegers en Vossius weer met de classis verzoend.[1181]

1175 ACBr 19 sept. 1594. Zie hiervoor onder 'Proponenten', pag. CLXXXII.

1176 Hij woont zelfs tijdelijk in Brielle, ACBr 7 nov. 1594.

1177 ACBr 10 apr. 1595.

1178 De classis had de beroeping van Notaeus al tegengehouden en de voorkeur voor een andere kandidaat uitgesproken. Hekelingen ervoer dat als het 'tegen haren wille ende danck' opdringen van een kandidaat (ACBr 16 juni 1598) en verweet de classis dat die 'ons verheerschen wilt ende uwe authoriteyt wilt bewysen' (brief van secretaris van gerecht van Hekelingen, 18 mei 1598, SAVPR, AC Brielle, inv. nr. E130, nr. 8). De classis wordt machtsmisbruik verweten 'tot afbreucke ende nyet tot opbouwinge. So sullen die van Heeckelingen moeiten genoech geven, ende sullen doen dat se anders nyet gedacht hebben te doen ende sullen haeren macht oock misbruycken ende sullen Aegidium Nothaeum beroepen, dewelcke die beroepinge hebbende raedt weet met den classe om die reste' (brief van Johannes Vossius uit Spijkenisse, 15 juni 1598, SAVPR, AC Brielle, inv. nr. E130, nr. 9.)

1179 ACBr 12 okt. 1598.

1180 Voorjaar 1599 verneemt de classis dat Pieter Zegers zijn studie en ambt naarstig waarneemt en trekt het besluit over het voorgenomen herexamen in, ACBr 27 apr. 1599.

1181 ACBr 28 okt. 1598, de daarvan opgemaakt acte: ACBr 16 nov. 1598: 'Ende wat voorder aengaet alle andere clachten mitsgaders hevicheden ten wedersyden gevallen syn in de liefde t'samen gesmolten ende is vergeten gestelt, gelyck dienvolgende Reynerus bekent eenige hevighe woerden tegen Vossium ende Pieter Segers uuyt haesticheyt by hem gesproken te zyne geweest.'

Zegers stak graag zijn neus in andermans affaires. Uit de acta van de classis Dordrecht blijkt dat hij zich ook bemoeide met een onenigheid tussen Stephanus Duppengieser, predikant in Heinenoord, en Jan van Campen, predikant in Oud-Beijerland, waarvoor Zegers zelfs voor de classis Dordrecht wordt gedaagd, Van Dooren (ed.), *Classicale acta Dordrecht 1573-1600*, 488, 492 (31 mrt. 1598 en 2 juni 1598).

Ook op andere wijze blijkt het duo Vossius en Zegers een nogal eigengereid optreden niet vreemd te zijn. De Hekelingse schoolmeester Gielis Jansz. wil graag predikant worden, maar krijgt bij de classis Brielle geen voet aan de grond.[1182] Twee jaar later weet hij zijn ambities toch waar te maken want op 30 september 1600 verschijnt hij (onder de deels gelatiniseerde naam Aegidius Johannis) in de vergadering van de classis Drenthe te Anloo als aankomend predikant van Dwingelo, gewapend met *nota bene* een testimonium van Pieter Zegers uit Simonshaven en Johannes Vossius uit Spijkenisse. In Drenthe zijn ze niet erg onder de indruk van dit testimonium: ze hebben natuurlijk in de gaten dat Zegers en Vossius het stuk niet als preses en scriba 'classicaliter' hebben ondertekend en ze vragen dan ook naar een attestatie van zijn vorige gemeente en van zijn examen, die hij (meester Gielis) uiteraard niet kan tonen. De classis Drenthe verwijst hem naar Groningen 'ende van alles thoevoorn verhaelt goede attestatie dem classi thoe thonen, voor aleer dat hij voor een lidtmaet des classis sal geaccepteert worden'.[1183]
Als in 1600 de predikantsplaats in Ooltgensplaat vrij komt door het overlijden van Carel van den Broecke, wil Pieter Zegers er heen omdat hij, zoals we al eerder zagen, daar beter onderwijs voor zijn kinderen verwachtte.[1184] De classis gaat akkoord en in Ooltgensplaat blijft het een aantal jaren, op enkele 'kleinigheden' na, redelijk rustig rond de persoon van Zegers. Maar op 16 juni 1603 brengen de visitatoren verslag uit van hun bevindingen in Ooltgensplaat en dan blijkt de kerkenraad klachten over hun predikant geuit te hebben. Een viertal predikanten, waaronder Donteclock, wordt gecommitteerd om op onderzoek uit te gaan en komen terug met een lijst beschuldigingen. Uit de acta van een extraordinaire vergadering te Brielle worden de details niet echt duidelijk maar het gaat in elk geval om veelvuldige afwezigheid, waarvan hij beweerde dat die was 'gesciet met advys van de classe', 'al te groote familiariteyten die hy houdet met den stadthouder', het uithuwelijken van een 'sekere dochter' waarover hij voogd was aan zijn neef, financiële betrokkenheid bij een hofstede waarop een zwager van hem woont en zo nog wat financiële zaken. Hij bekent schuld maar de classis behoudt zich wel het recht voor dat als 'soo hy hem voortaen verloopt, dat het aude oock weder opgehaelt werde.'[1185]
Gezien het laatste voelde de classis natuurlijk wel aan dat achter de affaire Zegers nog lang geen punt gezet kon worden. In april 1604 is het inderdaad weer raak.[1186] Zegers blijkt nog steeds verwikkeld 'in de coop ende handelinghe van de hofstede onder de Plate', stelt zich lichtvaardig borg 'voor axcyssenaers die anders geen borge en connen crygen', neemt quasi een beroep aan naar Middelharnis alleen om 'die van de Plate den pols te tasten' etcetera. Pieter verdedigt zich, maar de classis oordeelt dat hij schuldbekentenis moet afleggen, zich voortaan 'voorsichtelyck ende stichtelyck' te gedragen en zinspeelt op ontzetting uit de dienst als hij zijn leven niet betert.[1187] In de volgende vergadering komt die schuldbekentenis er inderdaad, maar dan blijkt inmiddels zijn zondenregister weer langer te zijn:

> 'Dat meer is van dat hy sal vermaent worden: van dat hy syn cosyn heeft gerecommandeert tot het stedehouderschap, dat hy buyten zyn ampt sich heeft gemoyt met de curatien der siecten, dat hy heeft verswegen het 'tgene hy op syn gemeynte heeft

1182 ACBr 25 aug. 1598.
1183 Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* VIII, 11-12.
1184 ACBr 13 nov. 1600; zie ook hiervoor pag. CLXXXIX.
1185 ACBr 23 juni 1603.
1186 ACBr 7 apr. 1604.
1187 ACBr 9 juni 1604, 23 juni 1604.

begeert belangende de ontslaginge van zyne dinst, ten laesten dat hy in voorigen tyden geloochent heeft dat hem de hofstede aenginck.'[1188]

Zegers, die zelf ook wel inziet dat hij zo niet verder kan, vraagt dan om zijn ontslag. Maar opmerkelijk genoeg gaat de classis daar niet op in. Zij ziet liever dat hij doorgaat en met zijn gemeente en nabije collega's 'gerustelyck' omgaat. Pas als het echt niet anders kan dan wil zij wel meegaan in zijn verzoek en uitkijken naar een andere gemeente. Zegers bekent daarop schuld maar erg lang staat hij niet meer in Ooltgensplaat. In de loop van 1606 vertrekt Zegers naar Middelharnis, waar eerder dat jaar Johannis van Heukelum het tijdelijke met het eeuwige had verwisseld. Daar is hij nog maar net of hij heeft al weer onenigheid met de weduwe van Carel van den Broecke, zijn voorganger in Ooltgensplaat, over de interpretatie van de koopakte van een huis; de Brielse predikanten spenderen er een extraordinaris vergadering aan met de 'naestgesetene'.[1189]
Dan komt er in het najaar een brief binnen bij de classis van een jonker van Thienen,[1190] die er niet om liegt. Hij noemt Pieter Zegers 'een schandael ende peste der kercken, tot een tantstoker ende aenwas der vianden der waerheyt' en roept de classis op haar toezichthoudende taak ten opzichte van deze predikant eens ernstig te nemen.[1191] De broederen, waarschijnlijk toch wel geschrokken (en misschien nog wel eens gedacht hebbende aan het aanbod van Zegers om ontslagen te worden), hebben 'eyndelyck op de sake wel gelet, geresolveert dat men neerstelyck naer de sake soude vernemen ende dat die van de classe wel souden informeren ende dan handelen met Pieter Segers naer behooren'. Een breed opgezet onderzoek leverde een lijst op met 18 beschuldigingen.[1192] Het voert te ver deze hier alle langs te lopen, een kleine bloemlezing moge volstaan. Exemplarisch voor Pieters financiële handel en wandel en hoe hij mensen om de tuin wist te leiden is het volgende. Pieter had een schuld bij de heer van Obdam, die op een gegeven moment beslag had laten leggen op het uit te keren traktement bij het Geestelijk Kantoor te Brielle. Toch wist Pieter de rentmeester van het Geestelijk Kantoor, Commersteijn, wijs te maken dat hij Obdam had 'gecontenteert' waarop Pieter er met zijn traktement van door ging.

'Maer Opdam in den Briel comende, verclaerde 'tselve onwaerachtich te zyne, seggende soo hy 't niet en hadde gelaten om andere vrome diennaers wille, hy soude Pieter Segerz. by den hals doen grypen ende op de vangepoort gesettet hebben.'

Nog een voorbeeld: Zegers leent geld van een Flakkeese boer, en geeft hem een vordering op het Geestelijk Kantoor. Zegers gaat naar het Geestelijk Kantoor, loochent de vordering van de boer en trekt zelf het geld.
In Ooltgensplaat was hij in opspraak geraakt doordat hij dikwijls onder het voorwendsel dat hij haar voogd was, een weduwe bezocht 'die wyn tapt' en daar somtijds tot diep in de nacht bleef. Hij geeft zich uit voor chirurgijn, terwijl hij zijn handen vol zou moeten hebben aan het ambt van predikant. In Ooltgensplaat zou hij een vrouw 'duer een dranc

1188 ACBr 13 juli 1604.
1189 Het ging over de vraag of het betreffende huis al dan niet vrij van lasten werd overgedragen, ACBr 30 juli 1606.
1190 Zie SAVPR, AC Brielle, inv. nr. E130, nr. 70, ongedateerd (1608). Het moet hier gaan om Andries Jacobsz. van Thienen, geboren te Ooltgensplaat en later baljuw van Noordwijkerhout. Hij zal in Ooltgensplaat (materiële) belangen hebben gehad die door Pieter Zegers werden geschaad, Lucas, 'De familie van Thienen', 212-213, Hoek, 'Leenkamers Wassenaar', 550.
1191 ACBr 3 okt. 1606.
1192 ACBr 24 jan. 1607. Het is de enige ordinaris vergadering die in de winter is gehouden!

om den hals geholpen' hebben. Bovendien declareert hij onredelijke tarieven voor zijn medische hulpverlening.
Pieter Zegers reageert, deels met uitvluchten, deels met halve waarheden of hele leugens, deels met ontkenningen.[1193] Op 7 augustus 1607 is de classis zo ver dat, de hele affaire 'seer verwerret gevonden zynde' vaststelt dat de antwoorden van Zegers nog niet voldoende helderheid verschaffen en dat de broeders zich 'tot breedere onderrichtinghe ende naerdere versekeringe sullen informeeren om daerna finalyck in de sake Petri voors. te resolveren'. Zegers moet beloven zich intussen van alle bezigheden, die niets uitstaande hebben met zijn ambt, te onthouden. Het finale oordeel van de classis wordt tenslotte op 10 en 11 juli 1608 in een ordinaris vergadering in Ouddorp geveld. Pieter Zegers wordt door de classis geoordeeld de 'bedieninge des goddelycken Woorts' onwaardig te zijn en van zijn dienst vervallen verklaard.[1194] Een beroep op de synode, behandeld door de gecommitteerden van de synode, heeft hem ook niet mogen baten. Op advies van de gecommitteerden heeft Pieter Zegers tenslotte een schuldbekentenis afgelegd en een schriftelijke verklaring daaromtrent ondertekend.[1195] Hij vertrekt naar Zaltbommel en wordt in 1609 predikant in Kerkdriel.[1196]

Nicolaas Rushius
Het geval van ds. Rushius van Ouddorp is in zoverre bijzonder, dat hier geen sprake is van ernstige afwijking in de leer, noch van ernstige misstappen in zijn levenswandel maar wel een zodanig moeilijk gedrag dat van een stichtelijke bediening van zijn ambt geen sprake meer kon zijn.[1197] Zijn geval werpt bovendien ook wel enig licht op de verhouding tussen de classis en de particuliere synode en in het bijzonder de synodale gedeputeerden, die in dit conflict toch wel een aparte rol spelen.
Nicolaas Rushius was van geboorte een Engelsman, die in 1609 als fellow van het Christ's College in Cambridge werd verwijderd, vanwege een door hem gehouden preek in de St. Mary's church waar hij uitdrukkingen had gebezigd als 'gorbellyed clergye' en 'develish parasytes'.[1198] In Nederland horen we indirect voor het eerst over hem in 1614. Hij is op dat moment Engels legerpredikant in Breda, naar verluidt zonder geëxamineerd te zijn.[1199] Een jaar of zes later ontmoet hij de gedeputeerden van de classis Dordrecht en krijgt toestemming een propositie te houden en, voorzien van een aanbeveling van ds. Dibbetzius van Dordrecht, te gaan preken in de kerk van Besoyen.[1200] Twee dagen later proponeert hij inderdaad en wel zodanig dat 'hij haer sonderling behaecht heeft'.[1201] Maar in Besoyen valt hij minder in de smaak: daar heeft men zich 'wat gestooten aen sijn tael dewijl die soo plat Neerlants niet en viel'.[1202] De classis laat hem om die reden nog

1193 Zie ACBr 24 jan. 1607, 24-25 apr. 1607, 7 aug. 1607.
1194 ACBr 10-11 juni 1608.
1195 ACBr 6 okt. 1608.
1196 In 1620 wordt hij ook daar afgezet, Van Lieburg, *Repertorium* I, 226. Zie voorts de gegevens over hem in de prosopografische bijlage, pag. 738.
1197 Over hem ook: Van Lieburg, *Profeten en hun vaderland*, 246-247.
1198 Sprunger, *Dutch Puritanism*, 180-181. De volledige tekst van het banvonnis over Rushius in Howell, *A complete collection*, 723-728. De uitdrukking 'gorbellyed clergye' betekent letterlijk zoiets als 'rondbuikige geestelijkheid'.
1199 Roelevink (ed.), *Classicale acta Dordrecht 1601-1620*, 550 (26 aug. 1614).
1200 *Ibidem*, 757 (3 juni 1620).
1201 *Ibidem,* 761 (5 juni 1620); voetnoot 16 op deze pagina refereert nog aan een doorhaling in de Dordtse acta waarin gesproken werd van problemen aangaande de persoon van Rushius. De doorhaling was uiteraard in het voordeel van Rushius.
1202 *Ibidem*, 766 (1 juli 1620).

een keer proponeren in de Augustijnenkerk, 2 juli 'ten ses uyren', en als een afvaardiging hem heeft beluisterd, is de conclusie dat er nauwelijks sprake is van een Engels accent en dat het bezwaar van Besoyen niet meer is dan een 'criegelicheyt'.[1203] Sterker nog, men wil hem graag binnen de classis Dordrecht zien te houden. Rushius is op dat moment wel in gesprek met een 'seecker plaetse in Hollant' maar moet beloven dat, als dat contact zonder resultaat blijft, hij niet met een andere classis in zee gaat. Voorlopig zal hij zich dan in Dordrecht vestigen.
Intussen blijkt ook de gemeente Giessen-Oudekerk hem niet als predikant te willen hebben.[1204] De gedeputeerden van de classis Dordrecht gaan onverdroten door en plaatsen hem als nummer 1 op de lijst van aanbevolen kandidaten voor de vervulling van vacatures en Rushius krijgt toestemming op vacante plaatsen voor te gaan.[1205] Ondertussen is hij nog in de classis Gorinchem opgetreden. In de vergadering van deze classis ligt rond diezelfde tijd een aanbevelingsbrief van de Dordtse predikanten op tafel, en zelfs nog een afzonderlijke brief van de Dordtse predikant Balthazar Lydius 'die hem ooc ten hoochsten is recommanderende'.[1206] Maar ook de gemeente van Arkel, waar Rushius enkele keren heeft gepreekt, loopt niet warm voor hem 'doordien de huyslieden (...) sine tale niet wel conden verstaen.'
Dat is dus de situatie waarin Rushius zich eind september 1620 bevindt: inmiddels door meerdere plattelandsgemeenten niet begeerd maar sterk geruggesteund door de classis Dordrecht. Zo ontmoeten we Rushius in de vergadering van de classis Brielle van 20 en 21 oktober 1620 in Oudenhoorn. Uit de geloofsbrief van de Ouddorpse delegatie blijkt dat deze hem wil beroepen. Hoe Ouddorp hem op het spoor gekomen is, is niet helemaal helder, maar in de toelichting die de classis twee jaar later geeft op zijn schorsing wordt wel gesproken over 'de recommandatie eeniger broederen van Dordrecht (ten aensien van synen hoogh dringenden noodt ende last der kercke van Dordrecht synes onderhouts halven)'.[1207] Het is heel goed denkbaar dat in de contacten die voorafgingen aan het beroepen van de Goereese predikant Gosuinus Buytendyck door Dordrecht[1208] de vacature in Ouddorp in het vizier van de Dordtenaren is gekomen en dat zij Rushius met de Ouddorpse gemeente (buiten de classis Brielle om) in contact hebben gebracht. De classis Dordrecht moet na de herhaalde afwijzingen van verschillende gemeenten toch wel wat met hem in de maag hebben gezeten. Eén ding is wel waarschijnlijk: met een Engels accent zal men in Ouddorp, gezien de vele contacten van dit dorp met de overzijde van de Noordzee, minder moeite dan elders hebben gehad.[1209]
Maar de Brielse classis wil uiteraard, om het eigentijds te zeggen, zijn 'CV' wel eens zien. Rushius legt dan enkele testimonia op tafel: één van de kerk van Amsterdam, één van ds. Amesius, één van Thomas Potts, predikant van de Engelse gemeente te Amsterdam en één uit zijn voormalige Engelse woonplaats. De stukken gaven een

1203 *Ibidem*, 768. Toch konden er wel degelijk taalproblemen zijn, zie over de taalproblemen bij de Engelse Hervormde kerk in Amsterdam, Carter, *The English Reformed Church*, 49-50.
1204 *Ibidem*, 774 (5 aug. 1620).
1205 *Ibidem*, 777-778 (9 sept. 1620). Een paar weken later krijgt hij zelfs *f*50 uitgekeerd voor zijn diensten, *ibidem*, 781 (22-24 sept. 1620).
1206 Verschoor (ed.) *Classicale acta Gorinchem*, 517 (7-8 sept. 1620).
1207 ACBr 26 apr. 1622.
1208 Buytendyck vertrok inderdaad naar Dordrecht en stond daar vanaf 1620 tot aan zijn dood in 1661.
1209 Bekende Ouddorpse geslachten als Grinwis (Greenwich) en Sandifort (Sandforth) hebben Engelse wortels. Hoewel: als de lidmaten wordt gevraagd waarom zij wegblijven uit de kerk, geven zij aan dat zij 'den predicant niet conden verstaen noch in zijn leere geen troost conden scheppen', SAVPR, AC Brielle, inv. nr. E131, nr. 167.

goed getuigenis 'nopende syne geleertheyt ende godsalicheyt.' Gevraagd naar zijn verleden als predikant verklaarde Rushius dat hij twee en een half jaar 'in actuelen dienst' was geweest en 'deur den bisschop d'oplegghinge der handen ontfangen hadde, presenterende 'tselve te doen blyken wanneer 't den broederen believen soude.' Als reden van zijn vertrek uit Engeland gaf hij 'dat hy verclaecht was dat hy in den kerckendienst comende, niet en hadde onderteyckent de gemeene ordonnantie die aldaer was, dewelcke hy met goede conscientie niet onderteyckenen conde, overmidts sekere cruyssingen ende andere superstitien die by hun gebruyckt worden.'[1210] Afgezien van de mogelijkheid dat de verslaglegging in de Brielse acta niet helemaal volledig is, is het in dit verhaal toch uiterst merkwaardig dat Rushius in alle talen zwijgt over zijn reeds jarenlange verblijf in de Nederlanden en ook niet met de Dordtse aanbevelingen op de proppen komt. Hoe het ook zij, de classis gaat accoord met het beroep van de Ouddorpse gemeente mits Rushius zijn bevoegdheid tot de ambtelijke dienst kan bewijzen en mits hij de classis zijn gaven heeft gedemonstreerd.[1211] Rushius zelf laat er geen gras over groeien: voor de classis een definitief besluit kon nemen was hij al naar Ouddorp verhuisd. Deze tamelijk 'ongewoonelycke wyse van doen' leidde weliswaar tot bevreemding maar werd 'na den aert der liefde ten besten geduydet' en hoewel de classis toch niet zijn precieze antecedenten kwam te weten 'so heeft nochtans de compassie ende goede hope de overhandt genomen tegen alle suspitien ende besorghingen des quaets': het beroep werd geapprobeerd en Rushius kon worden bevestigd.[1212]

Al spoedig zijn er tekenen die erop wijzen dat het niet goed gaat tussen Rushius en zijn kudde.[1213] Enkele broeders zullen Ouddorp gaan visiteren en brengen de vergadering daarna verslag uit.[1214] Het is dan al zo ver gekomen dat men zal proberen Rushius te verplaatsen; ondertussen worden de Ouddorpers aangespoord de kerkgang niet achterwege te laten. Rushius zelf wordt vervolgens vermaand tot 'sachtmoedicheyt tegens de ledematen der gemeente om daerdeur haer affectie t'hemwaerts te winnen, item tot de besoeckinge derselver' en om op de zondag in de namiddag catechismus te preken.[1215] De volgende vergadering echter loopt uit de hand. Rushius blijkt namelijk niet in staat personeel te houden. In de latere toelichting op zijn schorsing staat dat hij in korte tijd 14 of 15 'jongwyfs heeft versleten'. Het bontst maakt hij het wel in augustus 1621 toen hij met een dienstmeisje

> 'synde van Engelsche ouderen ende wat subjecter dan de Nederlantsche meyssens, soo huyshield' dat se hem was ontloopen naer Goedereede, ende dat hy selve haer was gevolght tot in Goedereede toe: alwaer hy se, naerdat se hem eenmael uyt vreese van qualick getracteert te worden, deur eenen omwegh ontweken was, ten tweeden male gevonden hebbende, met geweldt heeft aengegrepen ende in presentie van alle de toesienders metten arm genomen ende voortgetrocken ofte gestooten tot buyten der stadt, ende alsoo voorts naer 't Outdorp toe, snydende onderwegen een roede van de boomen, doch t' huys comende, heeft de roede gespaert ende in plaetse van dien de meyt met een geknoopt touw geslagen: waerdeur de meyt hem wederom ontloopen is ende d'oorsaecke van dien ruchtbaer gemaeckt, also dat men hem, wanneer hy bin-

1210 ACBr 20-21 okt. 1620.
1211 ACBr 20-21 okt. 1620.
1212 ACBr 26 apr. 1622.
1213 ACBr 20-21 apr. 1621.
1214 ACBr 4 mei 1621.
1215 ACBr 14 juli 1621.

nen Goedereede quam, opentlycken by der straten nariep, ende binnen 't Outdorp was daerom groote ontsteltenisse onder alle personen.'[1216]

De classis vraagt hem, onder dreiging met schorsing, hierover schuldbekentenis te doen. Rushius peinst er niet over en heeft met 'seer groote ongestuymicheyt ende veele bittere ende smadelycke woorden tegen de broederen sonder eenich respect uytvarende' zijn collega's voor al wat lelijk is uitgemaakt.[1217] Hierop wordt Rushius 'gesuspendeert' en roept de classis de hulp van de gedeputeerden van de synode in. Dat zijn er vier, onder wie in dat jaar nu net ook Johannes Dibbetzius, de vroegere beschermheer van Rushius. Het kan geen toeval zijn dat, als de afgevaardigden van de classis te Delft met de gedeputeerden van de synode spreken, zij te horen krijgen dat de genoemde gedeputeerden 'een mishagen' in de handelwijze van de classis hadden 'als ware het te haestich ende sonder haer Edele advys geschiedt' en het nodig vinden de zaak nog eens te heroverwegen.[1218] Een delegatie van de classis wist daarna met Rushius en de Ouddorpse kerkenraad de zaak zo te regelen dat de schorsing van Rushius onder zekere voorwaarden zou kunnen worden opgeheven.[1219] Toen de classis in het voorjaar van 1622 de zaak weer ter hand nam kwam het echter weer tot een harde confrontatie met Rushius, zelfs in tegenwoordigheid van de synodale gedeputeerden Rosaeus en Swalmius.[1220] Inmiddels was de kerkgang in Ouddorp zodanig verlopen dat niet meer dan vijf of zes manspersonen nog ter kerke kwamen, zodat het losmaken van Rushius van zijn gemeente onvermijdelijk was. Tot die conclusie kwamen ook een zevental, door de synode van Gorinchem aangewezen, gedeputeerden (waaronder Dibbetzius) die met enkele gedeputeerden van de classis op 27 juli 1622 in Ouddorp zijn geweest.[1221] Toch moet het oordeel van de synodale gedeputeerden voor de classis een koude douche zijn geweest. De synodale gedeputeerden oordeelden namelijk 'den persoon Rushii een goedt predicant ende dienstknecht Christi te wesen, bequaem om de kercke Gods in andere plaetsen te bedienen' maar dat hij niet meer met stichting in Ouddorp kon dienen en 'dat de classis een geheel jaer deselve kercke tot synen profyte sal bedienen.' En op protesten van de zijde van de classis repliceerden de synodale gedeputeerden 'dat de classis haer noch hadde te bedancken, dat se den man alsoo quyt worden etc.'[1222] Een toch wel kras staaltje van de uitoefening van synodaal gezag ten opzichte van een classis.
Overzien we deze nogal stormachtige affaire dan blijven we toch met enkele vragen zitten. Want zelfs als we aannemen dat de classis Brielle de beschuldigingen tegen Rushius heeft overdreven en aangedikt, dan nog blijft staan dat Rushius op zijn minst een niet al te gemakkelijk heerschap moet zijn geweest. De doorhaling in de acta van de classis Dordrecht aangaande problemen rond zijn persoon waarop al eerder is gewezen krijgt in het licht van de latere gebeurtenissen in elk geval wat meer reliëf.[1223] Maar wat heeft de Dordtse predikanten dan bewogen zich zo aan deze man te committeren? En hadden al die plattelandsgemeenten, die Rushius om wat voor reden dan ook niet als hun predikant wensten, dan ook geen gelijk? En waarom heeft Dordrecht, althans zo lijkt het, Rushius buiten de classis om op een slinkse manier in Ouddorp geplaatst weten

1216 ACBr 26 apr. 1622.
1217 ACBr 23 aug. 1621.
1218 ACBr 19-20 okt. 1621.
1219 ACBr 14 dec. 1621.
1220 ACBr 26 apr. 1622 met een uitvoerige opsomming van de klachten tegen Rushius.
1221 Knuttel, *Acta particuliere synoden Zuid-Holland – 1621-1633,* 57-58; ACBr 27 juli 1622 en de terugkoppeling daarvan in de classicale vergaderingen van 6 sept. 1622.
1222 ACBr 6 sept. 1622. Rushius is naar St. Anthoniepolder vertrokken en in 1627 verdronken.
1223 Zie noot 1201.

te krijgen? Waarom zwijgt Rushius, als hij voor het eerst in de classis Brielle verschijnt over zijn Dordtse connecties? En speelde, toen de zaak in Ouddorp uit de hand liep, ook niet de angst voor gezichtsverlies voor iemand als Dibbetzius mee? Veel vragen, die hier helaas (nog) onbeantwoord moeten blijven.
Wat in de acta niet naar voren komt maar mogelijkerwijs wel een rol gespeeld heeft is het feit dat Rushius een puritein was. Al voordat hij naar Ouddorp was gekomen had hij in de classis Dordrecht al tot irritatie aanleiding gegeven 'nopende zijn precijs drijven van het onderhouden des sabbaths, nederdalen Christi ter hellen, eenige soorte van verrottinge die Christus aen den lichame in den grave soude onderworpen geweest zijn ende eijntelick dat hij een Puriteijn was.' Wat de puriteinen betreft, zei Rushius 'dat hij noijt beter Christenen heeft gekent als deselve' maar, zo voegde hij er wijselijk aan toe, niet dat hij zich 'daerover suijverder hout als andere, wanneer hij geseijt heeft dat hij een Puriteijn is.'[1224]
Na een mislukte poging predikant te worden van de Engelse gemeente in Brielle kwam hij in april 1623 als predikant terecht in Sint Anthoniepolder. Dat was dus voordat de eerder genoemde termijn van een jaar waarvoor de classis Brielle zijn tractement moest opbrengen, voorbij was. De synodale gedeputeerden deelden de classis in april 1623 mee dat zij daarmee van haar verplichtingen was ontslagen. Wel knoopten zij er het verzoek aan vast om Rushius 'eenige vereeringe' te geven voor de periode waarin hij ook in Goedereede diensten had waargenomen in de hoop dat de classis Brielle 'aen het gepasseerde niet en sullen gedencken, maer vele meer, de liefde plaetse gevende, aenmercken den soberen staet van sijne familie'.[1225] De brief is ten opzichte van de classis verzoenend van toon als omtrent Rushius nog wordt opgemerkt dat

> 'hij is, als uwe Edele weten, een vreemdelinck, wat van sijnentwegen soude mogen sijn misdaen, is geschiet door onwetentheijt van de order deser kercken, ende door onbedreventheijt in dagelijcksche conversatie, niet wetende hoe hij sich moeste accomoderen nae de humeuren van ons land. In de leere is hij suijver, ende anders vroom van leven, heeft oock eenige qualiteijten, waermede hij Godes kercke, soo wij hopen, eenigen dienste sal connen doen, soo wanneer hij hem nae onse order ende landwijse sal schicken.'

Hoewel de classis vond dat Rushius een 'vereeringe' niet 'meriteerde' gaf men 'tot bewijs van haere affectie, oock om de voorbede van de deputatis synodi' een bedrag van *f* 25.[1226]
Met Rushius zelf is het overigens tragisch afgelopen: in 1627 kwam hij door verdrinking om het leven.

Toepassing van de tucht: schorsing en overplaatsing

Tijdelijk ontzetting ('suspenderen') was vaak een voorstadium voor een definitieve ontzetting of afzetting uit het ambt. Maar het gebeurde ook wel dat na kortere of langere

1224 NA, AC Dordrecht, inv. nr. 6, fol 96 (2/3 juni 1621). Conclusie van Kleyn, *Bijzonderheden*, 7-8: puritanisme en contra-remonstrantisme gaan niet *per se* samen.
1225 SAVPR, AC Brielle, inv. nr. E131, nr. 174.
1226 SAVPR, AC Brielle, inv. nr. E3b, fol. 10 (25 apr. 1623).

tijd en na getoonde boetvaardigheid de suspensie weer werd opgeheven, eventueel in combinatie met verandering van standplaats. Deze gevallen worden hier besproken.

Andries Cornelisz.

Het vroegste geval van schorsing heeft nooit de classicale acta bereikt om de simpele reden dat de classis er nog niet was. Het speelde zich af eind 1573 begin 1574 en we zijn ervan op de hoogte dankzij een brief van de gehele kerkenraad van Brielle aan Arent Cornelisz. in Delft, gedateerd op 6 maart 1574. De kerkenraad wendde zich met het geval tot hem om advies.[1227] In plastisch taalgebruik maakt hij de Delftse predikant er deelgenoot van dat 'den duvel een sulcken heerlycken sterre als onsen broeder Andries Corneliss. van den hemel opten aerde hadde geworpen.' Andries had namelijk, nadat hij weduwnaar was geworden, gedurende zeven maanden het bed met zijn dienstbode gedeeld 'op beloftenisse (so sij seijden) van malcanderen te trouwen'. Toen de gevolgen daarvan niet uitbleven had Andries, opdat hij 'haere sonden onder den huwelycken staet soude moghen bedecken' zijn dienstbode eerst, hoewel, zo schrijft de kerkenraad, 'daer niet veel godsalicheijts in en was', als lidmaat in de 'ghemeynte Godes ende aen de tafel des Heeren inghevoert'. Maar die opzet 'heeft Godt also niet belieft, dewelcke door den grooten buijck des dienstmaeghts door de gansche stadt sulx heeft ruchtbaer ghemaeckt eer zij tot de trouwinghe conden comen.'

Men kan zich de ontsteltenis van de kerkenraad voorstellen. Beiden moesten hun schuld belijden van 'hoerdom' en van het met 'gheveijnsthet' deelnemen aan het avondmaal. En verder is Andries 'door 't ghevoelen der kercke van Dordrecht ende oock daermede stemmende onse ghansche classe' van zijn dienstwerk ontheven totdat daarover verder zou worden beslist door de synode 'dewelcke wij nu in sulcken standt bij de 4 maenden hebben verwacht, maer te vergheefs.' Ondertussen blijft het werk in de gemeente liggen, Gerardus kan het werk niet alleen aan en de kerkenraad is bang dat langer wachten de kerk van Brielle tot een 'irreparabele ruine' brengt hetgeen 'ons ten ionghsten daghe (…) afgheeijscht' zal worden.

Moet Andries, nu hij zijn boetvaardigheid heeft getoond in zijn ambt hersteld worden of niet? Aan de ene kant staan degenen die vinden dat Andries 'gerestitueert' moet worden. En dat zijn er heel veel: 'de gansche menichte des volx (…) iae de overheijt selfs ende de lidmaten der kercke, metsgaders den meesten deel der dienaren van de consistorie'. En het zal moeilijk zijn iemand anders te vinden met 'sulcke uutnemende gave van leeren' als Andries. Boze tongen beweren zelfs al dat Gerardus er de hand in had om Andries 'die een borger ende seer bemint man in der stadt is' te 'helpen verbijten ende begeerdent alleen nae sijn hooft te regeren'. En wat de kerkenraad ook niet wil is de overheid, die achter Andries staat, tegen de haren in te strijken.[1228]

Daar staan natuurlijk weer andere overwegingen tegenover. De stad Den Briel, zo schrijft de kerkenraad, 'is in hoerdom, overspel ende incestuose byslapinghen overda-

1227 De Jager kende deze casus ook niet; wel weet hij te melden dat Andries 'om een ons onbekende reden waarschijnlijk ontzet van zijn ambt' was en dat hij er in 1573 weer in werd hersteld; De Jager, 'Andries Cornelisze', 139. Wils, De Reformatie en beeldenstorm in Den Briel', 430-431 veronderstelde een verband tussen de schorsing van Andries en een dubieuze rol bij het verhoor van de martelaren van Gorinchem, ten onrechte zoals uit de aangehaalde brief blijkt. De brief zelf (in het handschrift van Gerardus Gallinaceus, die hem ook mede heeft ondertekend): GAD, AHG Delft, inv. nr. 40. Veltenaar, *Kerkelijk leven*, 83-84 veronderstelt dronkenschap.

1228 Uit de brief blijkt dat de Brielse overheid het grootste deel van de reiskosten die gemoeid zijn met het brengen van deze brief naar Delft voor haar rekening neemt. Het is wel duidelijk welke kant het Brielse stadsbestuur met de 'zaak Andries Cornelisz.' uit wil.

dich' en de overheid treedt hier niet tegen op 'sodat de predicanten op die sonden dickwils donderen moeten'. Het spreekt vanzelf dat Andries op dit punt geen leergezag meer heeft. Het valt te vrezen dat velen die zo voor zijn restitutie zijn er op hopen dan zelf niet meer 'so heftich' zullen worden. Nu heeft Andries zelf wel al gezegd dat de laatsten daar niet op hoeven te rekenen, ja dat hij 'sulx veel heftiger doen wil dan te vooren' juist wijzend op zijn eigen voorbeeld. Wat ook pleit tegen zijn herstel in het ambt is dat

> 'de ordinantien so wel van Vrancrijck als der Nederlantscher kercken, well gheordineert synde, verordent hebben dat een dienaer des Woorts die een ergerlycke sonde als dronckenschap ofte hoerdom bedreven heeft, niet wederom en sal dienen in de plaetse daer hij sulx bedreven heeft.'

Het voorstel van de kerkenraad is evenwel om Andries voorlopig voor de duur van zes maanden in zijn ambt te herstellen en dan te bezien in hoeverre 'sijnen dienst niet so profijtelyck en is als die te vooren was voor sijnen val.' Mocht het mislopen dan kunnen we hem altijd nog laten gaan, zo is de redenering van de kerkenraad. We mogen ervan uitgaan dat Arent Cornelisz. hierop positief heeft geadviseerd. Tijdens de eerste vergadering van de classis op 19 april 1574 zit Andries ook aan de vergadertafel. De synode van Dordrecht besloot in juni om Andries in dienst te laten aangezien hij 'sich na sijnen val ghebetert heeft ende sijnen dienst (…) stichtelick bedient.'[1229] Het is een casus waarbij de synode zo wijs is geweest om, gelet op de omstandigheden van de tijd (een enorm gebrek aan predikanten) en op de omstandigheden ter plaatse, de hiervoor weergegeven kerkordelijke regel niet al strak te willen hanteren.

Wilhelmus Adriani van Eck

In juli 1574 raakt Wilhelmus van Eck, predikant in Oostvoorne, in opspraak vanwege dronkenschap. Hij belijdt schuld en belooft beterschap.[1230] Toch besluit de classis dat 'die van den Briel' naar Oostvoorne gaan om hem te horen preken en 'na zijn leven te vragen.' In september worden Wilhelmus de getuigenverklaringen 'over t' gerucht van syn ongeregelt leven' voorgehouden. Het resultaat is van dien aard dat in november de baljuw wordt gevraagd hem 'van synen dienste aff te houden'.[1231] Onderwerpt hij zich aan deze tuchtmaatregel dan zal worden geprobeerd hem zijn traktement te laten houden. Zo niet dan zal Andries Cornelisz. 'de consistorie bewilligen haer clachte over Treslons kindt by de ons te voegen.' Het laatste slaat op het feit dat de baljuw (Blois van Treslong) de predikant min of meer gedwongen heeft bij hem thuis een huisdoop te verrichten, hetgeen absoluut tegen de kerkelijke regels inging.[1232] Op 29 november blijkt dat de baljuw Wilhelmus ook nog eens de hand boven het hoofd houdt.[1233] Op 12 april 1575 spreekt de classis inderdaad een schorsing over hem uit, die echter een maand later al weer wordt opgeheven: hij wordt 'op goeden hoope aengenomen (…) ende gepromoveert totte dienst, midts dat hij schriftelycken beloftenisse van hem geeven sal aen den classe van sijnder beeteringen.'[1234] De classis past nu wel de regel toe dat hij niet meer in dezelfde plaats kan blijven; Wilhelmus blijkt later predikant van Hekelingen te zijn.

1229 Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* II, 148.
1230 ACBr 15 juli 1574, de schuldbelijdenis heeft hij eerder, op 2 juni, gedaan.
1231 ACBr 13 sept. 1574, 15 nov. 1574.
1232 Art. van Wezel: 'non alibi neque alias quam in ecclesiae conventu sub concione et catechismo', Rutgers, *Acta*, 28.
1233 ACBr 30 nov. 1574.
1234 ACBr 16 mei 1575.

De keuze van die plaats kan geen toeval zijn: Hekelingen ligt in Putten en valt buiten de invloedsfeer van de baljuw van Voorne.

Johannes Hendricksz. Ossius
Over Johannes Hendricksz. Ossius is buiten zijn predikantschap in Zuidland niets bekend. Hij was vanaf het begin in de classis werkzaam. In 1581 wordt gedreigd met afzetting als hij niet afziet van zijn 'rentmeesterschap'.[1235] Die functie zal hij hebben neergelegd maar na verloop van tijd komen er toch weer 'zeeckere clachten' de classis ter ore. Onderzoek wees uit dat er op zijn levenswandel nogal wat aan te merken viel.[1236] Hij zou zich in vele dingen

> 'groffelijcken vergreepen hebben, namelijck in dronckenscap, tictacken, zyn litmaten der kerken Christi weynich gadeslaende ende hem vergeselscapt mit andre lichtverdige menschen, ende noch twe mannen op den wech soude gedreyget hebben ende hem in andre politische saecken buyten zyn ampt heeft becommert, oock zoe vreedelycken in zyn huyshoudinge niet en levet als het wel betamet.'

Ossius werd geschorst en het lag in de bedoeling hem na openbare schuldbelijdenis weer met zijn gemeente te verzoenen. Korte tijd later lezen we in de acta dat de gemeente van Zuidland een andere predikant verzocht. Ossius was kort daarvoor overleden.[1237]

Simon Jansz. Philaeus
Simon Jansz. komt in 1582 van Bovenkarspel naar Dirksland, voorlopig voor een jaar om te bekijken 'oft hy ende syn huysvrouwe die locht soude mogen verdragen.'[1238] De classis gaat akkoord, maar als hij een klein jaar later om zijn ontslag vraagt met een beroep op deze conditie wil de classis hem toch graag nog houden.[1239] Simon blijft nog in Dirksland. Weer een jaar later blijkt er onenigheid te zijn tussen hem en de schoolmeester, Jacobus Postelius. De classis probeert zich echter afzijdig te houden.[1240] Wel heeft ze begrepen dat Simon Jansz. 'den doop is bedienende naer ghedaene alghemeynen ghebede naer de predicatie' en dat is tegen de regels. Zij vraagt hem dan ook vóór het gebed de doop te bedienen 'volgens 't ghebruick der kerken ende ordonantie der synoden'.[1241]
Dan, in september 1585, wordt hij geschorst vanwege een niet nader gespecificeerde 'leelijcke difamie'.[1242] Er kan pas sprake zijn van opheffing van de schorsing als hij zich voor de overheid voldoende heeft kunnen 'purgeren'.[1243] Simon Jansz. beroept zich dan tot 'meerder vergaderinghe', maar dat appel heeft hij nooit geëffectueerd. In april 1586 blijkt Jansz. al in Oudewater te staan. Hij vraagt dan om een attestatie, maar die wil 'Brielle' pas geven als hij zich 'met ettelike lidtmaten tot Dyrxlant als oock den broederen classis'

1235 ACBr 19 apr. 1581.
1236 ACBr 25 sept. 1582 en 8 okt. 1582.
1237 ACBr 25 apr. 1583; op 17 apr. 1583 compareert zijn weduwe bij het Hof van Holland, SAVPR, Verzameling fiches i.v. Jan Heijndricksz. van Os, bron: NA, Hof van Holland, nr. 1689.
1238 ACBr 7 mei 1582
1239 ACBr 25 apr. 1583.
1240 Over deze onenigheid: zie hierna pag. CCXXXIX.
1241 ACBr 28 mei 1584.
1242 ACBr 2 sept. 1585.
1243 ACBr ibidem en 30 sept. 1585.

heeft verzoend.[1244] Kennelijk is dat gebeurd want de classis stemt er later mee in dat 'men Symon Jansz. zyn afscheyt ende attestatie sal passeren'.[1245]
Tot een volledige of definitieve afzetting is het dus in dit geval niet gekomen. Jansz. is weliswaar tijdelijk geschorst maar voordat hij het oordeel van de synode had afgewacht en het conflict met de classis had uitgevochten kon hij kennelijk al weer een predikantsplaats in Oudewater innemen. Later wordt hij nog wel genoemd als kandidaat voor Nieuwenhoorn.[1246]
Simon Jansz. heeft in zijn loopbaan nog twee keer met uitzetting uit zijn ambt te maken gehad: de eerste keer in 1589 in Oostzaan[1247] en in 1601 in Meppel. Zijn afzetting in Meppel heeft in Drenthe nogal wat stof doen opwaaien, te meer omdat het een casus was waarin ook de kwestie van de vereniging van de kerk in Groningen en Drenthe een rol speelde (de Drenthen waren daartegen) en ook de zeggenschap over kerkelijke aangelegenheden door graaf Willem Lodewijk van Nassau.[1248] Jansz. werd door leden van de gemeente Meppel bij de classis aangeklaagd als een 'fredebreker (…) een lastersprekiger, schandtstecke ende faemrover, ein loeghenaer, een vervalscher van contractbrieve etc.' waarop de classis Drenthe hem als een 'vuyl verrot lidt' uit de classis verwijderde. Op instigatie van graaf Willem Lodewijk draaide de provinciale synode van Groningen het besluit, dat 'van null und unwerden is tho achten' terug.[1249] Wel kreeg Simon Jansz. te horen dat 'na dem he ein bedaget undt oldt kerckendener iss, he up sick sulvest und sinen denst flitige achtung geven, synen kop matigen und nu vordan sick vor alle frembde bemoyingen wachten und nemande ghene occasie van uprohr oft moyte in kercken of politie geven soll.'

Abraham Jansz.
In het voorjaar van 1595 doet Abraham Jansz. als predikant zijn intrede in de classis.[1250] Oorspronkelijk was hij doopsgezind, maar stapte in 1579 naar zijn eigen getuigenis door 'Godsaelige onderrechtinge' van met name ds. Pieter Carpentier over naar de gereformeerde kerk,[1251] waarna hij in 1581 predikant in De Lier werd. Daarna stond hij nog in Delfshaven en IJsselmonde voor hij naar Goedereede kwam. Ruim een jaar na zijn start in Goedereede moet hij al een schuldbekentenis afleggen omdat hij in opspraak is gekomen daar 'hy te groote vryheyt in zyn leven gebruyct' en tevens omdat 'hy hem eenighe dinghen heeft onderwonden, die buyten zynen dinst van denselven niet gevoechelyck en zyn'.[1252] Met een schuldbekentenis loopt het voor hem nog met een sisser af, maar in het volgende voorjaar blijkt er toch veel meer aan de hand te zijn. Drie dagen lang houdt de classis zich in Brielle met de Goereese predikant bezig en het relaas ervan beslaat in het actaboek ongeveer 11 volgeschreven foliobladen.[1253] Na de classis Brielle zal men

1244 ACBr 14 apr. 1586.
1245 ACBr 2 juni 1586.
1246 ACBr 12 juni 1595.
1247 In de particuliere synodes van Noord-Holland niet ter sprake gekomen.
1248 Hierover Magnin, *Overzigt kerkelijke geschiedenis van Drenthe*, 209-215.
1249 *Ibidem*, bijlage nr. 21-25, 76-83.
1250 ACBr 10 apr. 1595.
1251 Schriftelijke verdediging van Abraham Jansz. voor de particuliere synode te Gouda, HUA, OSA, inv.nr 670, dossier pag. 5.
1252 ACBr 19 aug. 1596.
1253 ACBr 21-24 apr. 1597, fol. 26v – 32v, vanaf fol. 29 onder de titel: *Ander handelinge des classis met Abraham Janz. aengaende syn persoon ende leven.*

ook vanuit de synode zich met de affaire bezighouden: zijn dossier in het Oud Synodaal Archief omvat 51 stukken.[1254]

In het algemeen gesproken blijkt Abraham zich allerminst te gedragen zoals men van een predikant mag verwachten. Zo drijft hij in een dronken bui de spot met de classis, weet tijdens een kerkdienst de mensen aan het lachen te krijgen door 'eenen mallen bloet' voor de gek te houden en spreekt, in het bijzijn van een Ouddorpse kerkmeester nog wel ('die mach men vraghen '), 'ontuchtelyck' over zijn eigen vrouw. Buiten dat onstichtelijke gedrag draait het bij Abraham vooral om zijn nogal vrije omgang met vrouwen, zijn 'meesteren van degene die men acht betoovert te wesen', valsheid in geschrifte, twistziek gedrag en het lichtvaardig opzeggen van zijn ambtelijke dienst in Goedereede.

Om te beginnen heeft Abraham een werkster, de dochter van een zekere Lucas, een glazenmaker, in huis 'om te wasschen ende te schueren'. Ze stond er om bekend 'onneerlyck' te zijn en van Abraham Jansz. wordt gezegd dat hij in de omgang met zijn werkster een te grote 'familiariteyt' aan de dag legde. Regelmatig komt hij bij haar vader, de glazenmaker, over de vloer en daar had hij samen met de schoonzoon van de baljuw een exemplaar bekeken van het toenmaals bekende boek van Sebastian Münster *Cosmographia universalis*. Met name had hij plezier gehad in een afbeelding van een Indiaanse vrouw, die door haar vrienden op de markt was gebracht 'opdat degene dieder sin in hadde haer mochte ten huwelyck nemen, want sy haer cleederen voor en achter moeste opnemen om beschaut te worden'.

Verder wordt hem nagegeven dat hij in Den Haag bij een kleermaker is geweest wiens vrouw ook geen onbesproken gedrag had, gelet op haar niets verbloemende bijnaam 'Achtken-laet-u-naijen'. De classis heeft het sterke vermoeden dat hij daar 'onneerlyckheyt soude bedreven hebben'. Abrahams verweer dat hij daar alleen maar geweest is om een losse knoop aan zijn broek vast te zetten wordt door de classis als ongeloofwaardig terzijde geschoven. Hij zou daarnaast een 'jongfrou' Valkesteyn 'onneerlyck getast ende gehandelt soude hebben in syn canttoir'. De sententie van de classis zegt samenvattend 'dat hem leelycke geruchten van lichtveerdicheyt, onneerlyckheyt ende oncuysheyt nagaen, waertoe hy eenighe oorsaken gegeven heeft', een nog enigszins voorzichtige formulering.

In de tweede plaats wordt hem verweten dat hij 'hem nochdien seere behelpt met meesteren van degene die men acht betoovert te wesen'. Zo was een vrouw uit Rotterdam naar hem gekomen 'om van tooverye geholpen te worden'. Ze kreeg een drankje voorgeschreven 'sonder eenige bate te vernemen' maar de Goereese dominee schrijft wel een rekening van 16 gulden, 'vuyl gewin', zo oordeelt de classis.

De handelwijze van Abraham in dezen, waarschijnlijk vooral gemotiveerd door geldzucht, is wel opmerkelijk tegen de achtergrond van de toen nog zeer recente processen tegen enkele inwoners van Goedereede op beschuldiging van toverij.[1255] Ruim tien jaar tevoren lieten op 22 januari 1586 twee vrouwen het leven op de brandstapel na een veroordeling wegens toverij. Twee anderen, een man en een vrouw, uit hun omgeving pleegden, nog voor het tot een veroordeling kwam, zelfmoord. In 1591 begon een tweede reeks van processen in Goedereede. Op 1 mei van dat jaar werd een vrouw, verdacht van toverij, gevangen genomen; zij overleed ruim twee jaar later, op 23 juni 1593, in de gevangenis. Een tweede verdachte werd in 1592 verhoord en stierf van uitputting in de gevangenis. Ze had echter wel bekend en de namen van twee anderen genoemd die weer zuster en halfzuster waren van de eerdere veroordeelden. Laatstgenoemde was echtge-

1254 HUA, OSA, inv. nr. 670.

1255 Hierover De Waardt, *Toverij in Holland*, 113-116. Uitvoerig beschreven door Rollin Couquerque, 'Heksenprocessen te Goedereede'.

note van de stadssecretaris; zij legde de zaak voor aan het Hof van Holland en stelde zich 'ter purge', waarna werd afgezien van verdere vervolging, een van de eerste successen van de toen nog jonge advocaat Jacob Cats.[1256] Nadat het proces tegen de nog enig overgebleven vrouw zich een tijd lang had voortgesleept, lijkt ook deze zaak doodgebloed te zijn. Waarschijnlijk is zij er levend van af gekomen, vermoedelijk als gevolg van de vrijspraak van twee 'toveressen' uit Schiedam door de Hoge Raad in 1593. Hierna zijn in Holland, op één executie in Gorinchem na, geen doodvonnissen meer tegen toveressen uitgesproken en kort daarop ook geen toverijprocessen meer gevoerd.[1257] Maar met zijn optreden moet Abraham Jansz. natuurlijk wel de herinnering aan de toverijprocessen binnen de zeer kleinsteedse gemeenschap van Goedereede weer hebben opgerakeld.
Door Abraham zijn ook twist en onenigheid in Goedereede verwekt 'tot nadeel ende lasteringhe van den dinst des heylighen evangeli'. Zo had hij over een zekere Egbert Frederiksz. een 'schandelijk pasquil' geschreven en deze Egbert rechterlijk doen vervolgen. Ook de baljuw van Goedereede heeft hij tegen zich in het harnas gejaagd door diens vrouw uit te maken voor 'pock mock', een platvoers scheldwoord voor een met de Spaanse pokken[1258] aangedaan persoon. Het liep uit op een vechtpartij tussen de dominee de baljuw die hem '2 oorbanden' verkocht.
Verder neemt de classis het hem bijzonder kwalijk dat hij bij de magistraat van de stad zijn dienst heeft opgezegd en daar heeft 'geopenbaert den inhout van seker scryven van die van den Briel ende alzoo den rechten wech is te buyten getreden, want hy hadde behooren by den classe te verschynen.' Donteclock, die de betreffende brief had geschreven, voelde zich daardoor genoodzaakt zich tegenover het Goereese stadsbestuur te verdedigen. Het opzeggen van zijn ambt motiveert Abraham behalve met de briefwisseling tussen de classis en het stadsbestuur ook met 'de censure die te voren van de classe tegens hem was gegaen, daeraen hy toonde geen genoegen te hebben'. De classis veegt dat argument echter van tafel: zij vindt zijn opzegging 'lichtveerdelyck ende sonder oorsaeck ende reden'.
Tenslotte tilt de classis erg zwaar aan door hem gepleegde valsheid in geschrifte. Het verwijt was dat hij 'een sekere ordonnantie van de heeren Staten soude hebben verandert oft vervalscht' waarbij hij de zaak nog erger maakte omdat hij 'noch soo vrymoedichlyck het 'tselve derft loochenen.' Het was zijn eerste leugen niet: in het rekest dat aan die ordonnantie voorafging had hij al een verkeerde voorstelling van zaken gegeven door te beweren dat hij in de overgang van IJsselmonde naar Goedereede drie maanden geen dienst had gedaan terwijl, naar later bleek, hij in die drie maanden dubbel tractement had geïncasseerd.
Er zijn geen leerstellige bezwaren tegen Abraham ingebracht. De classis besluit dan tot schorsing totdat hij voor de classis schuldbekentenis heeft afgelegd waarna hij, eventueel met advies van enkele nabij gelegen classes, weer (uiteraard elders, zelfs buiten de classis Brielle[1259]) in zijn dienst zou kunnen worden hersteld.[1260] In Goedereede gaan echter al snel stemmen op om hem daar weer in zijn ambt te herstellen en Abraham heeft daar ook wel oren naar.[1261] Inmiddels had hij zijn zaak voorgelegd aan afgevaardigden van de classes Delft, Rotterdam en Den Haag. Die adviseerden in hun rapport van 17 juli 1597 dat de

1256 Rollin Couquerque, 'Heksenprocessen te Goedereede', 123-124.
1257 De Waardt, *Toverij in Holland*, 121-126.
1258 Een benaming voor syfillis.
1259 ACBr 22 apr. 1597: 'dat hy oock niet en can geleden worden in de classe'.
1260 ACBr 24 apr. 1597.
1261 ACBr 17 juni 1597.

> 'suspentie (als nu een tyt lanck haer effect gehadt hebbende) mits schultbekenninge als voorgenoempt ende belofte van beteringe voor het toecomende, afgedaen werdde, insonderheyt insiende de tegenwoerdige gelegenheyt van Goedereede, dewylle die van de magistraet aldaer tot meermael, mitsgaders die van de kerckenraet ende de gemeyne burgerye ter predicatie aldaer comende, seer ernstelyc versocht hebbende, dat de voors. suspentie afgedaen ende de voorgenoempde Abraham weder totten dinst aldaer geadmitteert mach werden, met eendrachtighe verclaringe dat syn dinst aldaer merckelycken stichten sal'.

Wel wordt uitdrukkelijk gestipuleerd dat als hij in rechte wordt aangesproken op zijn valsheid in geschrifte, hij onmiddellijk wordt geschorst, totdat 'hy sich daervan volcomentlyck ende den rechte genoech synde, sal hebben gepurgeert.'[1262] De classis conformeert zich aan het advies.[1263] Toch is voor Abraham Jansz. de aardigheid er af. In juni 1598 verklaart hij in de classis dat hij 'met onlust ende sonder hope van vruchten te doen' nog in Goedereede staat; hij wil het liefst naar een andere plaats.[1264] Later herhaalt hij nog eens zijn verzoek: met Allerheiligen wil hij weg en hij knoopt er het verzoek aan vast dat de classis ten behoeve van hem de dienst Goedereede nog een half jaar wil waarnemen.[1265] De classis heeft er begrip voor 'dat 't seer moyelyck is met onlust den dienst te betreden' en staat zijn verzoek toe, wel met de aantekening dat de diensten in Goedereede zullen worden waargenomen 'sonder nochtans 'tselve te trecken in consideratie van recompense'.
Maar Abraham begreep heel goed dat weggaan van een plaats één ding is, maar vertrekken met een goede attestatie een tweede. Hij vraagt dan ook dat 'somighe beschuldinginge' uit het classisboek zouden worden geschrapt 'overmits deselve (gelyck hy voorgeeft) onwarachtich ofte immers niet genoech bewesen syn'.[1266] Daar trapt de classis niet in. Lastig is wel dat (wonderlijk genoeg) zowel de kerkelijke gemeente als de magistraat van Goedereede niet toestemt in zijn vertrek.[1267] Dat heeft inderdaad nog even op zich laten wachten want pas uit de acta van april 1600 blijkt dat hij is vertrokken; er wordt dan gesproken over zijn attestatie.[1268] De magistraat volhardt in zijn weigering een attestatie te verstrekken 'vanwegen syn ongescict leven ende onnordentlyck vertrecken ende somige andere dingen, die zy daer hebben gehoort, die te schandelyck waren om te verhalen' en de classis sluit zich daarbij aan. Aangezien Jansz. zich in Waarder wil vestigen wordt de classis Woerden hiervan op de hoogte gesteld.[1269] Zolang hij geen goede attestatie heeft kan hij zijn werk niet aanvangen en Jansz. betrekt dan het college van de 'Raet van State van Hollandt' erbij.[1270] Die sommeert de classis hetzij een attestatie te geven, hetzij de weigering daarvan te motiveren. De classis sputtert tegen: het is immers een kerkelijke aangelegenheid maar zij moet op dat punt (het geven van een motivering) toegeven.

1262 Het advies is in het actaboek ingeschreven, ACBr 21-24 apr. 1598 (34-35). Het origineel, ondertekend door Johannes Uyttenbogaert, in SAVPR, AC Brielle, inv. nr. E130, nr. 4.
1263 ACBr 29 juni 1597.
1264 ACBr 16 juni 1598.
1265 ACBr 25 aug. 1598.
1266 ACBr 12 okt. 1598. Later herhaalt hij dit verzoek nog een keer: ACBr 22 juni 1599.
1267 ACBr 12 en 28 okt. 1598.
1268 ACBr 26 apr. 1600.
1269 Uit de acta van de particuliere synode te Leiden in 1600 blijkt dat de classis Woerden niet eens op de hoogte was van zijn komst naar Waarder, Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* III, 148.
1270 ACBr 8 aug. 1600. Bedoeld zijn de Gecommitteerde Raden van Holland.

Intussen heeft Jansz. zijn zaak ook bij de particuliere synode aanhangig gemaakt. Die vergadert in augustus 1600 te Leiden en besluit Wernerus Helmichius en Franciscus Lansbergius op de zaak te zetten.[1271] Hun rapportage bevestigde slechts wat al eerder is genoemd. De synode oordeelde nog redelijk mild: hoewel hij geheel en al behoorde afgezet te worden, werd hij voorlopig zes maanden geschorst en als men in die periode 'van sijne beterschap sal mogen opentlijck speuren' dan zou hij alsnog een attestatie kunnen krijgen om elders de kerk te dienen 'welverstaende dat hij eerst syne schultbekentenisse doe en deselve tot Goedereede van den predickstoel afgecondiget werde.'[1272] Dat laatste is nooit meer gebeurd: Abraham Jansz. is nog in datzelfde jaar te Schiedam overleden.

Matthias Pietersz. Dijckman

Matthias Dijckman was afkomstig uit de classis Dordrecht. Daar had hij de gemeenten van Ridderkerk en Westmaas gediend. Bij zijn overkomst naar Abbenbroek in 1582 kreeg hij een attestatie mee en daarin stond dat hij zich in de leer 'reyn ende suyver gedragen heeft ende noch dragende is, soe veel ons bekent is.'[1273] Over zijn 'leven en conversatie' waren echter enige problemen gerezen, die weliswaar met tussenkomst van de Dordtse classis met de gemeente van Westmaas waren uitgepraat, maar toch een verdere vruchtbare dienst aldaar in de weg stonden.

De classis Brielle accepteert hem onder de voorwaarde dat als er klachten komen uit Abbenbroek de broeders 'hem alsdan voor geen lidtmaet der classis langer sullen connen kennen.'[1274] In 1588 moet de classis corrigerend optreden omdat Matthias zich 'bemoijet heeft met het collecteren van den impost'. De classis beschouwt zoiets als bezigheden buiten het ambt en verbiedt predikanten voortaan zich hiermee in te laten.[1275]

Exact een half jaar later wordt er gesproken over een 'seecker swaericheyt' betreffende een zaak die, zo blijkt later, onder de wereldlijke rechter ligt; de classis besluit diens oordeel nog even af te wachten.[1276] In oktober 1589 liggen er concretere zaken op tafel. Er zijn geruchten van 'dronckenschap ende ongeregeltheyt des levens' en Matthias zou gezegd hebben dat de broederen van de classis 'hem so lastich vielen, dat hij duer mestroosticheyt hemzelven het leven haest zoude mogen nemen'. Tegen zijn collega Coesvelt zou hij uitgevallen zijn: 'ghij bouf, ghij kawaut, ick sal noch maken dat ghij uzelven verhangen zult' en in het huis van een zekere Jan van Eertrijck in Zuidland zou hij met geweld hebben gedreigd.[1277] De classis zet hem niet af, maar beschouwt hem voorlopig niet meer als een lid van de classis totdat hij zich heeft kunnen 'verantwoorden ende ontschuldegen voor den dienaeren van den Briele ende de naestgesetene broederen deser classe.' Op een extraordinaire vergadering moesten deze broeders tot de conclusie komen dat Matthias de gemeente van Abbenbroek niet meer 'stichtelick' kon dienen. Tevens besloten zij dat hij 'omme zijn wyf ende kinderkens in den dienst aldaer zal ge-

1271 Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* III, 149. Over de betrokkenheid van Helmichius: Hania, *Wernerus Helmichius*, 169-174.

1272 Het oordeel van de synode: Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* III, 165-167.

1273 De attestatie is in extenso opgenomen in: Van Dooren (ed.), *Classicale acta Dordrecht 1573-1600*, 115.

1274 ACBr 30 juli 1582.

1275 ACBr 29 nov. 1588.

1276 ACBr 29 mei 1589 en 17 juli 1589.

1277 ACBr 9 okt. 1589.

dult ende geleden worden tot meije naestcomende.'[1278] Uit een latere aantekening blijkt dat hij wel op de classis moet verschijnen maar geen stemrecht mag uitoefenen.[1279] Er zal voor hem uitgekeken worden naar een andere gemeente, die hij in juni 1591 vindt in Nieuw-Helvoet dat een combinatie met Nieuwenhoorn vormde.[1280] Zoals we al eerder zagen was hij om redenen van gezondheid van vrouw en kinderen niet erg enthousiast, maar veel keus heeft hij niet. Matthias moet beloven zich 'aldaer stichtelick ende godsalichlick als een vroom dienaer betaempt' te gedragen, zo niet dan zal 'de classis hem niet langer en (…) connen lijden.' Mocht hij om gezondheidsredenen er niet kunnen aarden dan mag hij na een jaar, als zich de gelegenheid voordoet, naar een andere plaats vertrekken. Daar is het nooit meer van gekomen: Matthias overlijdt in september 1593, zijn gezin in behoeftige omstandigheden achterlatend.

Franciscus Borluyt

De Vlaming Franciscus Borluyt wordt in 1583 met de attestaties van de classis Brugge en van de gemeente van Lissewege in de classis verwelkomd.[1281] Hij wordt predikant in Middelharnis. In het voorjaar van 1586 wordt er in de acta gewag gemaakt van een 'niet cleyne swaricheyt (…) nopende den dienst Francisci Borluyt'.[1282] Enkele leden van de classis stellen een onderzoek in en rapporteren later een 'elendige stant der kercken ende geen cleene swaricheden over den persoon van Franchois Borluijt.' Hij is ongezond in de leer, in de bediening van de sacramenten en in de bevestiging van huwelijken terwijl er nog andere 'grove stucken' worden vermeld en wordt daarom voorlopig geschorst.[1283] Borluyt onderwerpt zich aan de vermaningen van de classis en blijft wel gewoon lid van de classis. In de volgende vergadering houdt hij dan ook volgens zijn beurt een propositie over vraag 34 van de Catechismus ('Waerom noemt ghy hem onsen Heere?') die door zijn collega's is 'geexamineert'.[1284] In diezelfde bijeenkomst ondertekent hij een schuldbekentenis waarin 15 'stucken' worden opgesomd waarin hij zich had 'vergrepen'.[1285] Deels gaat het om eigenmachtig handelen buiten de kerkorde om zoals het zelf aanstellen van ouderlingen, het manipuleren van de kerkenraad en het willekeurig toepassen van de tucht, deels om het aanhouden van traditioneel-roomse gewoonten bij het dopen (huisdoop) en begraven ('een cruus op die kiste makende, die eerste schoppe aerde innegeworpen') en het 'heymelick' sluiten van huwelijken en nog wat andere zaken meer. Tegelijkertijd besluit de classis, aangezien Borluyt was 'bevonden niet stichtelyck in de plaetse van Middelhernissen te connen diennen' hem aan de gemeente van Oostvoorne voor te stellen. Arnoldus Arnoldi Hovaeus zou dan van Oostvoorne naar Middelharnis verhuizen. Aldus geschiedde.

In Oostvoorne blijven handel en wandel van Borluyt ook niet geheel onbesproken. Zo ziet de classis niet graag dat hij als predikant zijn neus al te veel laat zien 'in 't recht als daer recht wort geadministreert', tenzij hij daartoe door schout en schepenen wordt op-

1278 ACBr 6 nov. 1589, 1 mei 1590, 19 juni 1590. Zijn zuiverheid in de leer is geen probleem geweest: zijn propositie over vraag 52 of 53 van de catechismus op laatstgenoemde datum wordt door zijn collega's als 'schriftmatich ende voor goet bekent.'

1279 ACBr 6 aug. 1590: 'dat hy in den classen verschynende daertoe hij gehouden is, nochtans om redenen geen stemme ofte suffragyen hem in denselve sal gegunnet worden.'

1280 ACBr 29 apr. 1591 (zijn predikantschap in Abbenbroek verloopt) en 24 juni 1591.

1281 ACBr 29 aug. 1583.

1282 ACBr 14 apr. 1586.

1283 ACBr 18 aug. 1586.

1284 ACBr 22 sept. 1586.

1285 De verklaring met de handtekening is in het actaboek als pagina 133 ingebonden bij de acta van de vergadering van 22 sept. 1586.

geroepen.[1286] Het geestelijk karakter van het ambt vraagt dat hij gepaste afstand houdt van de wereldlijke rechtspraak. Maar Borluyt heeft ook nog andere bezigheden. Een jaar later blijkt hij 'in 't secreete een vrouwepersoon in zyn huys gehouden [te hebben] ende in het craem laten liggen.' Borluyt probeert zich nog met een vervalste attestatie uit de situatie te redden, maar voor de classis is de maat vol: hij wordt 'in aensien van zynen hoogen ouderdom' met emeritaat gestuurd.[1287] Hij is in 1606 in Brielle overleden.[1288]

Toepassing van de tucht: attestatie

De affaire met Abraham Jansz. liep van een schorsingszaak uit op een zaak omtrent de weigering van een attestatie. De attestatie was voor de kerk een krachtig middel om op langere termijn de kerkelijke tucht over de dienaren uit te oefenen. Geen attestatie betekende dat er voor een predikant weinig kans was in een goed geordende classis een predikantsplaats te bemachtigen. De classis speelde hierin een uiterst belangrijke rol. Hoe belangrijk bewees de praktijk in het gewest Utrecht. Pas na de synode van Dordrecht 1618-1619 werden daar classes ingesteld; voor die tijd was Utrecht een gebied waar elders afgedankte predikanten emplooi zochten. Voor een predikant was er dus veel aan gelegen zowel van de kerkenraad als van de classis een goede attestatie mee te kunnen nemen. De eis om een attestatie van de classis was tevens een middel om een onordelijk vertrek uit een gemeente te voorkomen. Zo was Everhardus Bommelius in 1579 'buyten alle kerkenordinghe' uit Abbenbroek vertrokken. Pas nadat hij zijn schuld daarover had bekend werd hem een attestatie 'by den broderen ghegundt'.[1289] Omgekeerd was het voor de classis een middel om controle uit te oefenen op de kwaliteit van de instroom van predikanten van elders. Herhaaldelijk treffen we in de acta dan ook aan dat de attestaties van een nieuw-ingekomen predikant zijn gelezen, dat de classis daaraan een 'goet genoegen' heeft gehad en dat de betrokkene daarna als een lid van de classis is aanvaard.[1290] In die volgorde.

Gisbertus Samuels

Gisbertus Samuels was als opvolger van Johannes Horstius de tweede predikant op Oude-Tonge. Over zijn beroep naar Oude-Tonge melden de acta niets: in de vergadering van 6 juni 1583 staat Gisbertus onder de aanwezigen vermeld. Buiten wat onenigheid met de schoolmeester, Gijsbertus van Breda, blijft het rustig rond Samuels. In 1585 schrijven zowel de kerkenraad van Oude-Tonge als Gisbertus zelf dat ze van elkaar af willen.[1291] De classis vaardigt Simon Jansz. van Dirksland en Erasmus Puttaert uit Ooltgensplaat af om op onderzoek uit te gaan en 'alle middelen aen te wenden om te bevredighen'. Dat laatste is niet gelukt. Wel weet men Gisbertus zo ver te krijgen dat hij nog een half jaar blijft. Uit hun rapportage blijkt wel dat het nog steeds niet botert tussen Gisbertus en de

1286 ACBr 12 juni 1595.
1287 ACBr 20 aug. 1596; rapportage van onderzoek door Dammius en Donteclock: 21 apr. 1597; 19 mei 1597; 16 juni 1597.
1288 De Jager, 'De eerste predikanten der Hervormde Gemeente te Oostvoorne', 226-228.
1289 ACBr 9 mei 1580.
1290 De classis Walcheren wees Azarias Peudevin af omdat zijn vrouw geen lidmaat was, zie prosopografie, bijlage F.
1291 ACBr 15 juli 1585.

schoolmeester (die vermoedelijk deel uitmaakt van de kerkenraad).[1292] Met zijn collega in Nieuwe-Tonge, Arnoldus Timmerman, kan Gisbertus evenmin erg overweg, maar hier weet de classis een vergelijk tot stand te brengen.[1293]
In april 1586 vraagt Gisbertus, kennelijk wat ongeduldig, om 'een behoirlike afscheyt ende attestatie om hem van een ander plaetse te versien'.[1294] De classis houdt hem echter aan zijn belofte tot half mei in Oude-Tonge te blijven. Hoe en wanneer Gisbertus precies is vertrokken is niet bekend maar in augustus blijkt hij weg te zijn, voorzien van een attestatie van zijn kerkenraad waarin *nota bene* stond 'dat hy syn ampt bedient hadde ende geconverseert hadde als een dienaer des goddelicken Woorts toestaet.' Het is, en de classis laat dat ook duidelijk weten, een nogal onhandige zet van een kerkenraad die zelf regelmatig klachten had over zijn predikant.[1295] Als Samuels zich bij de classis meldt met het verzoek om een classicale attestatie is de classis daartoe nog niet bereid. Eerst moeten er twee gecommitteerden namens de classis 'de gelegentheyt van de sake' in Oude-Tonge gaan uitzoeken en aan de hand van hun bevindingen zal de classis nader beslissen. Dat is het laatste wat in de Brielse acta over Samuels staat opgetekend. Uit het vervolg blijkt dat de gevraagde attestatie nooit is afgegeven.
Samuels is namelijk al vanaf april 1586 actief als predikant in Scherpenisse.[1296] Hij was daar gevraagd door de kerkenraad en Samuels had dit 'beroep' nog niet binnen of hij zat al in Scherpenisse. Dat bleek achteraf wel wat voorbarig want de classis Tholen eiste een attestatie van de classis Brielle en die kon hij niet overleggen. Gevolg was dat de classis Tholen hem niet accepteerde als lid van de classis en toen hij ook nog eens problemen met zijn gemeente kreeg werd hij in 1588 uit zijn ambt gezet.[1297]
In de jaren hierna raakte Samuels verwikkeld in theologische discussies met zijn collega's die zich concentreerden rond het leerstuk van de predestinatie, discussies die hij overigens zelf met kennelijke graagte uitlokte. Hij verklaarde zelfs dat hij 'den 16. artyckel van de Nederlantsche belydenis nu noch nemmermeer gelooven en soude ende dat geene predicanten daer toe hem brengen souden.'[1298] Het leidde tot een veroordeling door de provinciale synode van Zeeland in 1591, waaraan Samuels zich onderwierp. Voor zijn voormalige gemeente van Scherpenisse legde hij publiekelijk een schuldbekentenis af.[1299]
Maar dat alles speelde zich af buiten de classis Brielle. De weergave van de problemen die Samuels had in Oude-Tonge wijst er niet op dat die ook een theologische dimensie hadden, hoewel dat natuurlijk niet is uit te sluiten. De enige propositie die Samuels voor de classis heeft moeten houden heeft hij schriftelijk ingediend en zou door enkele collega's 'overlesen' worden.[1300] Een terugkoppeling daarover, als die al heeft plaats ge-

1292 ACBr 2 sept. 1585; Gisbertus probeert nog de schoolmeester een verklaring te laten tekenen maar na protest van de schoolmeester gaat de classis daar ook niet in mee.
1293 In dezelfde vergadering, ACBr 2 sept. 1585.
1294 ACBr 14 apr. 1586.
1295 ACBr 18 aug. 1586.
1296 Van Lieburg (ed.), *Classicale acta Tholen*, 6 mei 1586 (met dank aan prof. dr. F.A. van Lieburg voor de inzage in de concept-transcriptie die in de RGP-reeks zal verschijnen).
1297 De afzetting had nog wel wat voeten in de aarde, hierover uitgebreid Van Lieburg, 'A reformed minister', 4-5.
1298 Van Lieburg (ed.), *Classicale acta Tholen*, 22 jan. 1590; Samuels had overigens in 1583 de geloofsbelijdenis in Brielle wel ondertekend, zie de handtekeningenlijst onder ACBr 22 mei 1581.
1299 Uitvoerig over deze discussie en de nasleep: Van Lieburg, 'A reformed minister', 5-17; over de provinciale synode van Zeeland in 1591 en de acta daarvan: 'ibidem', 11.
1300 ACBr 14 apr. 1586.

vonden, heeft nooit de acta bereikt en over het antwoord op de vraag of die propositie 'schriftmatich' was, blijven we dus helaas in het ongewisse.

Johannes Tayus

Toen Johannes Tayus in 1591 in verband met zijn vertrek naar Brouwershaven een attestatie vroeg had hij vanaf september 1583 probleemloos in Zuidland gefunctioneerd, althans, als we afgaan op de classicale acta. Maar die attestatie kreeg hij niet geheel probleemloos. Op 7 februari 1591 vergadert de classis en die besluit dat 'om seker oorsaken de broeders syn versoeck hebben uuytgestelt' tot de volgende bijeenkomst. Dan blijkt waarom de classis haar aarzelingen heeft.[1301]

Zo had Tayus onder meer 'eertijts (…) gesoliciteert tot een perdoen over eenen dootslager, waerop Johannes segt alleen gesproken te hebben tot versoeninghe'. Voor de bemiddeling van dat zoengeld had hij ook nog eens een beloning geïncasseerd.[1302] Verder nam de classis het hem kwalijk dat hij in Spijkenisse had 'gesoliciteert voor eenighe mennoniten, die als schepenen in Spijkenisse waeren gestelt, dat se souden mogen vry worden'; ook daarvoor had 'eenich profyt oft geschenck genoten'. Een ander verwijt was dat hij eens tegenover Aegidius Notaeus, de predikant van Spijkenisse, zijn mond voorbij had gesproken "tgene dat hij beloeft hadde te verswygen'.

Tayus kreeg een attestatie met de nodige kanttekeningen maar daar nam zijn nieuwe gemeente Brouwershaven geen genoegen mee. Op de volgende vergadering vroegen zij van de classis 'een suijvere ende absolute attestatie oft alsoedanige als zynen dienst was meriterende.'[1303] De broeders besloten dat de gegeven attestatie werd 'verclaert' en dat daarna 'bij deselve declaratie hem sal werden gegunt ende gegeven een goede attestatie.' Ook de ontvangende gemeente hechtte dus waarde aan een goed attest, terwijl de classis of de kerkenraad die een attestatie verstrekte daarin niet zo maar lichtvaardig allerlei zaken ten nadele van degene, op wie het attest betrekking had, kon opnemen.

Toepassing van de tucht: terechtwijzing

Het terechtwijzen van een predikant zou men kunnen beschouwen als de lichtste vorm van tuchtuitoefening. De 'familiariteyt met sommighe infame dronkaerden' kwam Henricus Coesvelt op een vermaning te staan.[1304] Later, als oude en in de dienst vergrijsde predikant overkwam het hem nog eens en nog wel door toedoen van een veel jongere collega. Hij had in zijn eigen kerk in Heenvliet de volwassendoop toegediend aan een 'knecht ofte dochter' uit Zuidland zonder dat de predikant van die plaats, Florianus, dat wist 'ende sonder ondersoecken of se wel van te voren ter kercken hebben gecomen ende oft sy andersins bequaem syn tot den heylighen Doop.'[1305] De classis vond inderdaad dat men

1301 ACBr 11 mrt. 1591.

1302 De particuliere synode van Gouda (1589) verbood dat predikanten zich met onderhandelingen over zoengeld inlieten, Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* II, 358. Uitgebreider hierover: Hofman, *Eenich achterdencken*, 288-289.

1303 ACBr 29 apr. 1591.

1304 ACBr 10 okt. 1588; Coesvelt beloofde beterschap.

1305 ACBr 4 nov. 1608. Het was ook absoluut tegen de regel die de particuliere synode van Leiden in 1600 had gesteld: zonder attestatie van de kerk van herkomst geen doop in een andere plaats, Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* III, 152.

> 'so lichtveerdelyck niet en sal handelen maer dat se van de predikant ter plaetse wel sullen ondersocht worden ende wel onderwesen in de leere, ende dat gedaen synde, soo sy beschaempt zyn, dat sy met een bescheyt van de predikant ter plaetse op een andere plaetse mochten gaen om gedoopt te werden.'

Coesvelt zou dan ook 'ernstelyck (…) vermaent worden van sulcke onordentelyckeyt'. Een ander voorbeeld is de binnenkomst van Jacobus de Vroe in de classis. Hij kreeg te horen dat hij 'onordentlyck' (dat wil zeggen buiten de classis om) zijn dienst was aangevangen in Dirksland en dat hij 'eerst zyn schult daeraf sal bekennen, gelyck oock de ouderlingen der kercken aldaer hier alrede bekent hebben.'[1306] Op grond van een positief getuigenis van kerkenraad en magistraat werd hij de volgende vergadering als 'een lidt des classis aengenomen'; de broeders wensten hem 'den segen des Heren in synen aengevangen dienst' toe.[1307]

Disharmonie tussen predikant en gemeente

Al was er geen sprake van misstappen in het leven of afwijkingen in de leer, classicale bemoeienis kon toch noodzakelijk zijn vanwege verstoorde verhoudingen tussen gemeente en predikant. Disharmonie tussen predikant en gemeente maakt de bediening van een predikant onvruchtbaar en als het niet lukt beide partijen tot elkaar te brengen dan zit er voor de classis weinig anders op dan de betreffende predikant maar te verplaatsen. In een dergelijk geval trof de classis dus niet zozeer een tuchtmaatregel maar paste veel meer een vorm van bemiddeling toe. Het overkwam een viertal predikanten: Henricus van Steenwijck, Johannes van Steenbergen, Wouter Hendricksz. Pannekoek en Joost de Neve.

Henricus Lucasz. van Steenwijck
Op 18 juni 1590 besluit de classis 'om vredes wille' Henricus van Steenwijck los te maken van de gemeente Korendijk. Henricus zal op zoek gaan naar een andere plaats en de kerkenraad wordt vermaand hem te zijner tijd een 'behoorelicke ende goede attestatie' mee te geven. Het waarom blijft in het vage. Het gaat over 'swaricheden' gerezen tussen hem en zijn kerkenraad 'met haere adiuncten' die van zodanige aard waren dat de Korendijkers de classis verzocht hadden hem te verplaatsen.[1308] Al eerder hadden enkele leden 'sekere clachten' bij de classis over hem ingediend en had de classis hem daarna aangesproken op 'zijn onordelick vertreck uut den laeste classe ende van zijn kercke'; van zijn kant had Van Steenwijck geklaagd over de 'lichtveerdicheyt eeneger zijner litmaten'.[1309] Aan welke kant de schuld moet worden gezocht valt niet meer uit te maken, maar uit de acta wordt tussen de regels door wel duidelijk dat Henricus een man is die niet altijd even tactisch te werk gaat. Korendijk en Piershil vormen tezamen een combinatie. In mei 1588 vraagt Henricus of hij de dienst van Piershil niet kan laten schieten 'overmidts dat hij meerder gehoor heeft an die Corendijck als in Piershil.'[1310] De classis

1306 ACBr 2 juni 1582.
1307 ACBr 18 aug. 1582.
1308 ACBr 30 apr. 1590.
1309 ACBr 21 aug. 1589 en 9 okt. 1589.
1310 ACBr 9 mei 1588.

vindt dat geen goed idee: zij is bang dat als Piershil wordt verwaarloosd de rentmeester van de geestelijke goederen daar een aanleiding in zal zien om het tractement voor de hele combinatie maar in te trekken.[1311] Vermoedelijk heeft het standpunt van de classis Henricus er niet van weerhouden om toch stappen in de richting van het dorpsbestuur van Piershil te zetten. De acta van de volgende classicale vergadering maken tenminste melding van een 'zeker mishandelinghe, geschiet bij Henryk van Steenwyck nopende sekeren brief aen den magistraet van Pyrshil' en waarover Henricus zijn schuld voor de classis bekende.[1312]

Ook collegiale omgangsvormen gaan Van Steenwijck niet altijd gemakkelijk af. Naar aanleiding van een geschil met Johannes Tayus, predikant in Zuidland, wordt hij door de classis gemaand hem te 'wachten eenige besculdinge der dienaren oft ouderlingen van andere kercken so lichtelick aen te neemmen oft nae te seggen, maer dat hij hem sal reguleeren nae den regel Christi Mattheus 18.'[1313]

Zo iemand roept allicht ook weerstand op binnen de eigen gemeente. En hoe de schuldvraag ook moet worden beantwoord: disharmonie tussen predikant en gemeente maakt de bediening van een predikant onvruchtbaar. Van Steenwijck moet dan ook gaan uitzien naar een andere gemeente. Via Etersheim in Noord-Holland komt hij uiteindelijk terecht in Zwartsluis waar hij in 1594 overlijdt.

Johannes van Steenbergen

Vanaf 30 mei 1574 dient Johannes van Steenbergen de gemeente van Geervliet. Hij is daar dan al de tweede predikant, de opvolger van Gerardus Jacobi Rossius.[1314] Lange tijd gaat het goed tussen Geervliet en Van Steenbergen, dat wil zeggen: uit de acta blijkt in de begintijd niets van onderlinge onenigheid. Wel wordt in augustus 1574 de naam van Johannes genoemd in verband met een of andere roddel over 'Arnoldus'[1315] maar dat is voorlopig dan ook alles.

Pas in 1584 legt de overheid van Geervliet aan de classis het verzoek voor 'dat haren dienaer (…) sich zoude reguleren naer haer versoeck in alle billickheyt ende redelickheyt, zo vele aengaet den handel zyns predicampts ende den tyt van prediken,' een verzoek dat Van Steenbergen zelf kennelijk niet wilde inwilligen.[1316] Uit de manier waarop het geval in de acta is opgeschreven, inclusief doorhalingen en verbeteringen, blijkt dat de classis Johannes inderdaad zover gekregen heeft dat hij beloofde aan 'der broederen ordel ende advys' gehoor te geven en dat zonder al te veel gezichtsverlies. Niet lang daarna is de classis zelf het mikpunt van zijn kritiek, maar ook die bui lijkt weer over te trekken.[1317] In de winter daarop is echter sprake van 'eeneghe onrust' in de gemeente van Geervliet. Tijdens de visitatie door gecommitteerden van de classis enkele weken later valt het besluit Van Steenbergen naar een andere gemeente over te plaatsen. Het is niet omdat de klachten 'van sommige wethouderen ende burgerije althans overgegeven, so sufficiant (…) syn om Johannem haren dienaer te doen vertrecken' maar Van Steen-

1311 In de woorden van de acta: '(…) hij den rentmeester oorsaecke geeven wil om den gaeij alle beyde plaetsen te onttrecken.'

1312 ACBr 22 aug. 1588.

1313 ACBr 9 mei 1588.

1314 NA, Rekenkamer ter Auditie, inv. nr. 4598, fol. 151.

1315 ACBr 16 aug. 1574: 'Joannes Steenbergen sal voor den classen verclaren, wie hem gheseijt heeft dat Arnoldus ijemanden met eenen veerjager heeft naegeloopen'; met 'Arnoldus' moet wel Arnoldus de Steur bedoeld zijn. Een veerjager is een lange stok met ijzeren punt waarmee men stieren in bedwang houdt of voortdrijft, ook wel als wapen gebruikt.

1316 ACBr 28 mei 1584.

1317 ACBr 30 juli 1584.

bergen zelf vond 'dat synen dienst hier voortaen vruchteloes' zou zijn en de classis gaat daarin mee.[1318] Later lijkt hij weer terug te krabbelen, maar de classis kan en wil niet terugkomen op de toezegging die aan de Geervlieters is gedaan.[1319] Erg vlot gaat het verplaatsen echter niet en in Geervliet wordt men wat ongeduldig.[1320] Als Van Steenbergen, die naar het schijnt geen consistente koers volgt, wat zoete broodjes gaat bakken ('hij begheerde hem in al[le]s te gheven tot paijs ende vrede'), stelt de classis hem voor de keus: of: 'hem vougen (…) tot paijs ende vrede ende eenicheijt met de burgherie, ofte anders (…) ghesuspendeert zijn, totdat hij het 'tselfve sal ghedaen hebben.'[1321] Kennelijk helpt dat: tot april 1586 wanneer Tijckmaecker in Zwartewaal en Van Steenbergen van standplaats ruilen, vernemen we geen wanklanken meer.

In Zwartewaal gaat het ook maar even goed. Als zijn collega Johannes Tayus in 1588 namens de classis op visitatie komt wordt hij door Van Steenbergen 'onredelicke aengesproecken.' Het wordt allemaal wel weer bijgelegd maar Van Steenbergen is toch bepaald niet de gemakkelijkste in de omgang.[1322] Een jaar later ontstaat er inderdaad wrijving tussen de dominee en de magistraat van Zwartewaal; ook dan kunnen door tussenkomst van de classis de plooien nog gladgestreken worden.[1323] Weer een jaar later, in 1590, lukt dat niet meer. In juni 1590 ligt er een brief van burgemeesters en schepenen van Zwartewaal bij de classis op tafel met klachten over Van Steenbergen.[1324] Verwijtend klinkt het dat het de classis 'belieft heeft ons supplianten te ontblooten van onsen dienaer Niclaes Tijckmaecker daer wy supplianten vreetsamelicken van gedient waren' en in plaats daarvan Van Steenbergen heeft opgedrongen die 'in der natuijren een onvreetsaem hart heeft ende bij ons geen vrucht gedaen heeft noch nijet doen en sal', ja, men vreest zelfs dat als de classis niets doet ''tgemeen popel tegens den voorseyden Johannes ende den synen sullen opstaen 'twelck beter verhoet ware.'[1325] Op een speciaal daarvoor belegde bijeenkomst te Brielle in juni 1590 besluit de classis, hoewel 'die stucken, in de clachten vertoent, niet soe sijn, dat Johannes daerom soude moeten vertrecken (…) dat om der stichtinge der kercken' een andere standplaats voor Johannes zal worden gezocht.[1326] De tegen Van Steenbergen geuite klachten zijn divers. Zo weigert hij een ouderpaar om in de morgendienst de doop te bedienen. Het meest aanstootgevend vindt men echter dat hij lidmaten schoffeert door ze met naam en toenaam vanaf de preekstoel te bestraffen, daarbij *en passant* zijn voorganger Henricus Crieckenbeeck

1318 ACBr 31 jan. 1585, 14 feb. 1585.
1319 ACBr 1 apr. 1585.
1320 ACBr 2 sept. 1585.
1321 ACBr 30 sept. 1585.
1322 ACBr 9 mei 1588, 20 juni 1588.
1323 ACBr 29 mei 1589, 17 juli 1589.
1324 ACBr 19 juni 1590. De betreffende brief: HUA, OSA, inv. nr. 669, pag. 49. Omdat de kwestie ook op de particuliere synoden van Dordrecht (1590), 's-Gravenhage (1591) en Leiden (1592) aan de orde kwam zijn in het Oud Synodaal Archief ruim 20 stukken hierover, deels afkomstig uit de classicale papieren, bewaard gebleven waaronder deze brief.
1325 'Johannes ende den synen': Johannes had dus, en dat blijkt ook uit de stukken, zijn aanhang. Het zou misschien voor de lokale geschiedschrijving van Zwartewaal nog wel eens de moeite waard kunnen zijn wat meer zicht te krijgen op de groepsvorming binnen de dorpsgemeenschap van Zwartewaal. In hoeverre hier ook de (toen waarschijnlijk nog omvangrijke) doperse gemeenschap een rol heeft gespeeld, is niet duidelijk.
1326 Kopie van de brief waarmee Van Steenbergen naar deze bijeenkomst wordt opgeroepen: HUA, OSA, inv. nr. 669, pag. 33; een door Aegidius Johannis opgetekende weergave van de behandelde vragen en de antwoorden van Van Steenbergen daarop: HUA, OSA, inv. nr. 669, pag. 33. De vergadering zelf: ACBr 27 juni 1590. Zie ook de toelichtende noten bij dit artikel in de acta.

uitmakend voor een pluimstrijker. Diverse getuigen voor de schepenbank kenschetsen hem als een 'oudt moyelick man'.
Maar het valt voor de classis niet mee een andere geschikte plaats voor hem te vinden en ondertussen houden de problemen wel aan.[1327] In oktober 1591 staat de schout van Zwartewaal voor de particuliere synode in 's-Gravenhage en klaagt over de 'moroesheyt ende ouderdom' van Van Steenbergen.[1328] Als laatstgenoemde wordt ontboden kan hij een attestatie van zijn kerkenraad overleggen en gewoon verklaren dat de gemeente met hem 'wel tevreden' was. De oorzaak, aldus Van Steenbergen, dat sommigen hem liever kwijt dan rijk waren, is dat hij die menigmaal had vermaand en dat hadden zij 'onweerdelicken' genomen. Ook de afgevaardigden van de classis Brielle wordt gevraagd de visie van de classis te verwoorden. Inhoudelijk hadden zij niets toe te voegen aan datgene wat de schout en de dominee naar voren hadden gebracht maar zij voorzagen hun weergave van de feiten nog wel van de volgende bijzin: 'maer dat anders op zijnen wandel niet te seggen en was.' In een paar woorden kwam het besluit van de synode hierop neer, dat Van Steenbergen nog tot mei 1592 in Zwartewaal zou blijven; daarna zou worden bekeken of er nog een 'bequame vocatie' beschikbaar was. Ondertussen zou de classis Brielle de Staten verzoeken ('gelijck Steenbergio ten respecte zijns hoogen ouderdoms ende dat hij in dese landen langen tijt der kercke Gods gedient heeft belooft is') tot die tijd het gewone tractement uit te betalen, 'waermede hij eijndelick, hem latende geseggen, tevreden gewest is.'
Hoewel, tevreden? Van Steenbergen had tenslotte ook nog zijn aanhangers. Vier van hen, waarschijnlijk gemobiliseerd door Van Steenbergen zelf, legden bij de Brielse notaris Jan Haestrecht een goed getuigenis over hem af en gesteund door dit attest diende de kerkenraad bij de Staten van Holland een verzoek in om Johannes in zijn dienst te continueren.[1329] Die besluiten op 20 maart 1592 dat onder meer 'gesien hebbende' het besluit van de synode dat 'dien niettegenstaende' Johannes gewoon als predikant in Zwartewaal zal continueren 'totdat daerinne anders by den Staten voornoemt zal wezen voorzien ende geordonneert.'[1330] Op 28 maart las Johannes het besluit van de Staten van de preekstoel af. Het is vermoedelijk niet meer dan een pyrrusoverwinning voor Johannes geweest. De Staten hadden namelijk ondertussen Johannes Uuytenbogaert gevraagd 'tot Swartewael om deser saecke wil te reysen ende die te beslichten volgende den last des synodi hem gegeven.'[1331] In een op 2 april gedateerde brief aan Uuytenbogaert benadrukt de Brielse predikant Aegidius Johannis hoe nodig het is dat hij met Reynier Donteclock overkomt om zich in Zwartewaal te

> 'beraeden door wat middel dit ontsteken vijer soude moegen worden uuytgeblusset opdat de menschen daer woenende niet geheel verwilderen ofte den secten daer woenende (lees: de wederdopers, WGV) niet toe en vallen ende Godes heyligen Woort aldaer ten minste met enich vrucht mach werden gepredickt'.[1332]

1327 Zie bijv. in: ACBr 8 okt. 1590, 5 aug. 1591.
1328 Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* II, 391-392. De classis had aan die van Zwartewaal ook de ruimte gegeven hun klachten aan de 'synodaelsche ofte meerdere kerckelycke vergaderinghe' voor te leggen, ACBr 5 aug. 1591. 'Moroesheyt': het WNT geeft onder het lemma *moroos*: somber; knorrig, gemelijk.
1329 HUA, OSA, inv. nr. 669, pag. 65.
1330 HUA, OSA, inv. nr. 669, pag. 53.
1331 Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* II, 463.
1332 HUA, OSA, inv. nr. 669, pag. 55.

Als de zaak Van Steenbergen weer op de particuliere synode te Leiden komt, stuurt men aan op het verkrijgen van een 'eerlyck onderhout, alsoo hy een oudt man is ende lange in deese landen der kercken gedient heeft.'[1333] In september 1593 wordt inderdaad gemeld dat aan Johannes van Steenbergen 'om synen grooten ouderdom' een basisinkomen van *f*300 wordt toegekend en daarnaast *f*40 voor zijn huishuur.[1334] Het emeritaat is zowel voor de gemeente van Zwartewaal als voor Johannes van Steenbergen zelf vermoedelijk wel de meest elegante oplossing geweest. Maar de verhoudingen zijn wel in zodanige mate verstoord dat de opvolger van Van Steenbergen, Gregorius Adriaensz. zelfs speciale ondersteuning van zijn collega's krijgt uit Geervliet en Abbenbroek om hem 'te assisteren met raet en daet in ordening te maecken in de vervalle kercke van Swartewaele.'[1335]

Wouter Hendricksz. Pannekoek
Over de onenigheid tussen Wouter Pannekoek en zijn gemeente Simonshaven is niet meer bekend dan dat die er was. Hij was daar in 1593 de opvolger van Jacob Louff die met emeritaat was gegaan. Pannekoek kwam van Krommenie waar hij in 1592 was afgezet. Nog maar net een jaar in dienst in Simonshaven blijkt uit een visitatie door Tijckmaecker en Donteclock dat er 'eenige onlust tegens den persoon van Wauter Henrickss.' was gerezen.[1336] De classis weet nog wel een 'behoorlicke reconciliatie' te bewerkstelligen tussen predikant en gemeente maar besluit tevens 'na langwijlige deliberatie met rijpen raedt' voor Pannekoek een andere gemeente te zoeken. Later blijkt Pannekoek in Nieuw-Helvoet te staan, waar hij in 1598 overlijdt.

Joost de Neve
In 1595 is er tweespalt in de gemeente van Ooltgensplaat. Sommige leden hebben een aantal (niet nader omschreven) klachten over hun predikant Joost de Neve, anderen staan juist wel achter hun predikant en beide partijen laten van zich horen bij de classis.[1337] Het lukt een afvaardiging van de classis niet om beide partijen tot elkaar te brengen, integendeel: er worden zelfs nieuwe klachten geuit.[1338] De conclusie van de classis is echter dat de klachten 'ten deele maer gesochte dingen en zyn en alsulcke, die zij niet gewichtich genoech en achten'[1339] om De Neve uit Ooltgensplaat weg te halen. Bovendien vindt ook de magistraat dat hij niet weg hoeft. Toch houden de broeders Joost de Neve niet voor 'geheel suyver ende onschuldich' en hoewel zij het zover weten te brengen dat beide partijen zich 'cristelyck ende broederlyck' met elkaar verenigden zijn zij toch van mening dat om 'voorder onlust te schouwen en om de meeste stichtinge der kercke aldaer te soecken, veranderinge van die plaetse van noode zyn.' In diezelfde vergadering wordt nog de mogelijkheid geopperd dat De Neve de vacature van Nieuwenhoorn zal gaan vervullen maar in het voorjaar van 1596 krijgt hij een beroep naar Ellewoutsdijk dat door hem wordt aanvaard.[1340] Naderhand wordt er op de classis nog wel gesproken over 'onlust geresen […] door de afscheetpredike' van De Neve. Kennelijk heeft hij het

1333 Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* II, 463.
1334 ACBr 20 sept. 1593.
1335 ACBr 25 juli 1594.
1336 ACBr 25 juli 1594.
1337 ACBr 12 juni 1595.
1338 ACBr 7 aug. 1595.
1339 ACBr 25 sept. 1595.
1340 ACBr 15 apr. 1596.

niet kunnen laten de affaire nog eens op de preekstoel op te rakelen; de classis kan weinig anders meer doen dan hem daarover aan te schrijven.[1341]

Conclusies

Na het eerdere hoofdstuk over de werkwijze (*de processibus*) van de classis handelde dit hoofdstuk over de mensen (*de personis*),[1342] de predikanten dus, die de gang van zaken in de classis bepaalden. Het zijn er in totaal 138 geweest die voor kortere of langere tijd in de classis Brielle hebben gediend waarvan er in 1623 nog 26 in dienst waren; 112 predikanten hebben dus voor 1623 hun ambtelijke werk in de classis beëindigd; het merendeel daarvan door naar elders te vertrekken. Gemiddeld duurde een dienstperiode ongeveer zes en een half jaar, verreweg de meeste periodes waren korter dan vijf jaar. Het grootste deel van de dienstperiodes werd beëindigd door overlijden of vertrek naar een andere plaats.
De classis Brielle kende in de eerste decennia een relatief groot aantal predikanten van Vlaamse origine, minder dan de classes in Zeeland maar meer dan in de classes Dordrecht en Delft. Voor hun sociale achtergrond en opleiding kan van slechts ruim de helft iets worden gezegd zodat daaruit nauwelijks algemene conclusies kunnen worden getrokken. Onder de predikanten bevond zich een aantal (12) voormalige geestelijken maar die groep verdween in de loop van de tijd vanzelf evenals de Duitse klerken waarop de kerk in een tijd van predikantenschaarste een beroep moest doen. Veel van deze Duitse klerken waren voormalige schoolmeesters. Naarmate de universiteiten meer predikanten afleverden nam ook het gemiddelde opleidingsniveau van het predikantenkorps langzamerhand toe.
De toegang tot het predikambt liep altijd via het classicaal (peremptoir) examen. Regelmatig komen we ze in de acta tegen. Over de inhoud van de examens delen de acta echter maar weinig mee; de genoteerde opmerkingen betreffen vooral de opbouw van de proposities. Catechismus en ook belijdenis fungeerden als leidraad voor de examens. Voorts zijn er diverse voorbeelden aan te wijzen dat de opgegeven tekst voor de propositie zorgvuldig was geselecteerd om te zien wat voor vlees men in de kuip had.
Naast de opleiding en examinering van aanstaande predikanten was de toepassing van de kerkelijke tucht op de dienstdoende predikanten door de classis de tweede hoeksteen in de opbouw van de gereformeerde kerk. Daartoe stonden de classis verschillende middelen ter beschikking: afzetting, schorsing, attestatie en berisping. De ontzetting uit het ambt was het zwaarste middel dat werd toegepast bij afwijkingen in de leer of wanneer een predikant ernstig in de fout ging. Buiten de maatregelen tegen de remonstranten in 1619 zijn afzettingen of schorsingen vanwege de leer betrekkelijk weinig voorgekomen; tuchtmaatregelen naar aanleiding van het leven van een predikant des te meer. Het liefst volstond men met schorsing; bij lichte vergrijpen kon een predikant na getoonde boetvaardigheid weer terugkeren. Bij zwaardere vergrijpen was terugkeer in het ambt mogelijk maar dan wel op een andere plaats. Iemand als Pieter Zegers had het echter zo bont gemaakt dat hij als predikant überhaupt niet meer viel te handhaven. Toch weet hij in betrekkelijk korte tijd weer een preeksteol in Kerkdriel te bemachtigen.

1341 ACBr 23 mei 1596.
1342 Om nog maar even terug te grijpen op de op pag. XXII genoemde structuurelementen.

Een consistente kerkelijke jurisprudentie moest echter nog groeien. Het valt bijvoorbeeld niet goed in te zien waarom Abraham Jansz. er met een schorsing afkwam terwijl Zegers het veld moest ruimen. Toch gaat het te ver om de stelling te betrekken (zoals Kleyn lijkt te doen) dat de classes volkomen willekeurig te werk gingen.[1343] Evenmin kan op basis van de bronnen worden gezegd dat predikanten met oneigenlijke argumenten werden afgezet en dat bij gebrek aan bewijs voor leerstellige afwijkingen de tucht werd ingezet om onwelgevallige collegae weg te werken.[1344] De teneur bij de verschillende casussen is toch dat de classis (evenals andere classes) hoor en wederhoor toepaste en niet aarzelde in te grijpen als het nodig was. Bovendien waren zo voor 1600 de dogmatische grenzen nog niet messcherp getrokken. Aan de andere kant gaat het niet aan de classes te verwijten dat zij niet lukraak op elke klacht tegen een predikant ingingen. Een geval als dat van Steenbergen in Zwartewaal leert dat er ook allerlei plaatselijke omstandigheden een rol speelden. Kortom: van de meeste casussen weten we gewoon te weinig om een goed objectief eindoordeel te kunnen geven. En: onder het motto dat het eindresultaat telt, kan worden gesteld dat de classis succesvol is geweest in het opbouwen van een kwalitatief goed predikantenkorps. Na 1600 zijn er nog nauwelijks tuchtgevallen tegen predikanten. De afzetting van de remonstrantse predikanten in 1619 is in dit verband uiteraard een geheel apart verhaal.

De classis en de plaatselijke gemeenten

Inleiding

De opbouw van de gereformeerde kerk was duidelijk antihiërarchisch. De plaatselijke gemeenten stonden ten opzichte van de classis dan ook niet in een positie van ondergeschiktheid, althans: niet zonder meer. Want ook al was de classis geen 'hogere' vergadering, het karakter van een 'meerdere' vergadering hield onvermijdelijk toch een zekere mate van zeggenschap in. De synode van Middelburg, niet toevallig ook de synode die het instituut van de classicale visitatoren in het leven riep, formuleerde dit als volgt: 'het selfde segghen heeft de classis over den kerckenraedt, 'twelcke de particuliere sijnode heeft over de classe ende de generale sijnode over de particuliere'.[1345] In de praktijk betekende dit dat de classis niet aarzelde om, als zij dat noodzakelijk achtte met het oog op de belangen van het classicale verband, in te grijpen in plaatselijke aangelegenheden.

1343 Kleyn, *Algemeene kerk*, 100, Kleyn ontkent dat de classes 'de rechten der gemeente tegenover hare predikanten even goed verdedigd hebben' als de rechten van de kerk tegenover de overheid. Vgl. hiermee de conclusie van Roelevink, 'De herder als schaap', 73, die het beleid van de classes 'gematigd, nuchter en geduldig' noemt.

1344 Zoals in de classis Gorinchem, Verschoor (ed.) *Classicale acta Gorinchem*, CLXXIII.

1345 Rutgers, *Acta* 385. De synode van 's-Gravenhage vijf jaar later met dezelfde bewoordingen: *ibidem* 495.

Aan de andere kant was de classis echter zeer terughoudend om op eigen initiatief te treden in de bevoegdheden van de plaatselijke kerkenraad.

Plaatselijke ambtsdragers

In een eerder hoofdstuk is er al op gewezen dat van een gemeente in de ware zin des woords kan worden gesproken als er een kerkenraad is die leiding geeft aan het gemeenteleven en wanneer er een eerste avondmaalsviering heeft plaatsgevonden. Uit de zwijgzaamheid van de acta over de wijze waarop kerkenraden in het leven werden geroepen zou men kunnen opmaken dat dit doorgaans tamelijk geruisloos is gegaan.[1346] Slechts in een beperkt aantal gevallen werden aan de classis kwesties over de verkiezing van ouderlingen en diakenen voorgelegd.
De kerkenraad werd door de mansleden uit de mansleden gekozen; vrouwen hadden noch passief noch actief stemrecht. Het aantal ambtsdragers was afhankelijk van de omvang van de gemeente. In 1620 vraagt David Thomasz. advies over uitbreiding van de kerkenraad van Spijkenisse. De classis reageert instemmend: hij mag een kerkenraad vormen van vier ouderlingen en twee diakenen 'also 't getal der manspersonen der gemeente tot Spijckenisse redelicken groot is' zo staat er.[1347] Maakte de groei van de gemeente onder David Thomasz. een grotere kerkenraad noodzakelijk, het reservoir van bekwame mannen voor het ambt maakte in dit geval een grotere kerkenraad nu ook mogelijk. Voorts blijkt uit de reactie van de classis dat de stemming geheim behoorde te zijn 'gelyck dat by meest alle kercken wordt gepracticqueert.'
In Zuidland was men bij de verkiezing niet gewoon met dubbeltallen te werken; elk manslidmaat kwam in aanmerking om gekozen te worden. Het was een procedure die werkbaar was zolang een gemeente maar klein was maar bij een enigszins grote gemeente bracht dit wel met zich mee dat, zoals Jacobus Florianus, de predikant van Zuidland, moest ondervinden, 'menichmael ombequame persoonen comen genoempt te worden.'[1348] De classis raadt hem dan ook aan voortaan dubbeltallen aan de gemeente voor te stellen.
Balthasar van Beaumont, predikant in Hekelingen, meldt in 1610 dat een diaken, al twee jaar tevoren tot diaken gekozen, weigert het ambt op zich te nemen.[1349] De classis vindt dwang toch niet de aangewezen weg. Het is het beste voortaan de gekozen leden te verwittigen van hun verkiezing om te horen of zij het ambt aanvaarden en zo niet, dan kan de kerkenraad hoogstens aandringen.

1346 Zie over de start van de eerste gemeenten op Schouwen-Duiveland: Van Lieburg, *Een eiland na de Reformatie*, 40. In Ridderkerk is de eerste predikant eenvoudig 'alhier begonnen te predicken anno 1574 in januario', Hofman en Houtman (ed.), *Een gemeente in opbouw*, 45.
1347 ACBr 29 apr. 1620.
1348 ACBr 9 okt. 1612.
1349 ACBr 20 apr. 1610.

Schoolmeesters en voorlezers

Het onderwijs was in de middeleeuwen primair een kerkelijke aangelegenheid en dat was na de reformatie in principe niet anders. De synode van Dordrecht van 1578 bepaalde dat

> 'men sal arbeyden dat overal scholen opgericht worden in denwelcken de kinderen niet alleen in spraken ende konsten, maer oock voornemelick in den christelicken catechismo onderwesen ende totten predicatien gheleydet worden.'

Dit was de kerkrechtelijke basis van de bemoeienis van de classis met het onderwijs en met degenen die het onderwijs gaven: de schoolmeesters. Behalve dat de beroepsgroep van de schoolmeesters in de eerste 50 jaar van de gereformeerde kerk werd gezien als een reservoir van potentiële kandidaten voor de dienst des Woords, begreep de kerk heel goed dat deze groep een sleutelrol vervulde in de vorming van de jeugd. Het onderwijs werd in de eerste plaats gezien als een instrument voor de verspreiding van het gereformeerde protestantisme en voor de worteling ervan in de jonge generatie, waaruit de kerk verder uitgebouwd zou kunnen worden.[1350] Overzien we de gehele periode 1574-1623 dan zien we dat de greep van de classis op het schoolwezen in het algemeen en de benoeming van schoolmeesters in het bijzonder langzaam aan sterker wordt.
Begrijpelijkerwijs ging de eerste jaren de aandacht van de classis vooral uit naar de opbouw van de kerk zelf, daarna neemt de bemoeienis van de classis met het onderwijs steeds meer vorm aan en weet men ook de classis te vinden. Zo roepen in 1581 de schout en enkele inwoners van Oudenhoorn de hulp van de classis in om hun schoolmeester te kunnen behouden en hem eventueel de gelegenheid te geven te oefenen tot het predikambt.[1351] Ook voor andere plaatsen bemiddelt de classis om geld vrij te maken voor het inkomen van een schoolmeester zoals voor Zwartewaal,[1352] Bommenede[1353] of stelt de classis de situatie van de schoolmeesters die 'noot oft gebreck lyden' meer in het algemeen aan de orde bij de baljuwen van Voorne en Putten en vervolgens bij de Staten van Holland.[1354]
De samenstelling en de hoogte van het inkomen van een schoolmeester kon van plaats tot plaats verschillen. Meestal ontving hij een basistraktement eventueel aangevuld met emolumenten zoals vrij wonen, het gebruik van een boomgaard en dergelijke.[1355] Toch leverde het schoolmeestersambt alleen te weinig op om daarvan te kunnen leven. De schoolmeesters moesten dan ook omzien naar andere werkzaamheden om hun inkomen aan te vullen. Een zeer veel voorkomende combinatie was die van schoolmeester, koster

1350 De Booy noemt vier doelstellingen van het onderwijs: 1. opvoeding in de vreze Gods, 2. eerbied en gehoorzaamheid ten opzichte van de overheid en ouderen, 3. kennis en 4. goede zeden en manieren. De nadruk lag op het eerste punt, De Booy, *Weldaet der scholen*, 26.
1351 ACBr 9 jan. 1581.
1352 ACBr 6 juni 1583, op 10 apr. 1598 verwijst de classis de schoolmeester door naar de magistraat.
1353 ACBr 21-24 apr. 1597.
1354 ACBr 2 mei 1594, 13 juni 1594.
1355 Voorbeelden bij Van der Hoeven, 'Schoolmeesters', 62-65.

en eventueel ook voorzanger.[1356] Maerten Moens is koster en schoolmeester in Geervliet en later wordt hij ook nog als notaris aangeduid.[1357] Ook in Nieuwe en Oude-Tonge en in Dirksland zijn de koster en de schoolmeester één en dezelfde persoon op een traktement van 48 pond per jaar.[1358] In Abbenbroek is de schoolmeester tevens voorlezer en voorzanger in de kerk.[1359] Op 22 oktober 1619 staat Pieter Martensz., de secretaris van Bommenede, die behalve schoolmeester ook nog eens voorlezer en voorzanger wil worden, voor de classis. Zijn gebrek aan zangtalent heeft die ambities versperd maar op zich zelf is de combinatie secretaris-schoolmeester-voorlezer-voorzanger niet heel vreemd. Lukte het niet om naast het onderwijs nog ander emplooi te vinden dan verviel de meester onvermijdelijk in armoede.[1360] We zagen al eerder dat een strenge winter als die van 1607 op 1608 voor zo iemand als de schoolmeester uit Rockanje een regelrechte financiële ramp was.[1361] De erbarmelijke omstandigheden van de schoolmeester van Hekelingen wekten bij de classicale broeders zoveel mededogen op dat 'hem twaalf guldens by eenighe dienaeren verschoten' werden, met daaraan toegevoegd: 'die hem zyn gegeven'.[1362] Wat nog verder te zijnen bate zal worden opgehaald, zal hem via de Brielse predikanten worden overhandigd.

Ook de omstandigheden waaronder de schoolmeesters hun werk moesten verrichten waren vaak verre van optimaal. De predikant van Nieuwenhoorn, Johan de Court, kwam eens in de classis met het verhaal dat de 'wethouders (…) het gewoonlick schoolhuys vercocht hebbende, de schole nu doen houden in de kercke waerdeur grooten stanck ende vuylicheyt in de kercke wordt gebracht', hetgeen bij de hedendaagse lezer inderdaad Jan-Steen-achtige taferelen in gedachten brengt.[1363]

Na verloop van tijd gaat de classis ook zelf het initiatief nemen om scholen in stand te houden. In 1593 wordt de Nieuwenhoornse predikant Adriaen de Jonckheere gevraagd de benoeming van een schoolmeester te bevorderen, twee andere leden van de classis gaan over hetzelfde onderwerp praten met de magistraat van Oudenhoorn.[1364] Overigens blijkt enige tijd later Adriaen de Jonckheere zelf school te houden 'tot prejudicie des schoolmeesters' en dat is volgens de classis niet de bedoeling. Zij stuurt er Donteclock op af.[1365] Het bezwaar zit vooral in het beconcurreren van de reguliere schoolmeester. Als Nieuwenhoorn zonder schoolmeester zit wordt aan Willem Crijnsz., zelf een gewezen schoolmeester, wel toegestaan om de school 'by provisie voor een jaer te bedienen', hoewel de classis uitdrukkelijk geen precedent wil scheppen en er zo snel mogelijk een 'echte' schoolmeester moet worden aangetrokken.[1366]

1356 Niet anders dan op het Utrechtse platteland: De Booy, *Weldaet der scholen*, 19-21; Voorbeelden in de classis Delft: Abels, *Nieuw en ongezien* II, 369-370; in de classis Rotterdam en Schieland: Van der Hoeven, 'Schoolmeesters', 57-62. Zie ook Van Deursen, *Mensen van klein vermogen*, 139-141.

1357 ACBr resp. 7 mei 1582 en 30 sept. 1585

1358 NA, Rekenkamer ter Auditie, inv. nr. 4659, fol. 168 en inv. nr. 4660, fol. 54: Oude-Tonge: Ghijsbrecht van Bredae, Nieuwe-Tonge: Jan Augustinusz., Dirksland: de latere predikant Philippus Louwijck.

1359 ACBr 8 aug. 1600.

1360 Zie ook Van der Hoeven, 'Schoolmeesters', 65.

1361 Hiervoor pag. XLVI.

1362 ACBr 25-26 apr. 1600; hierboven is tussen de regels geschreven: 'duer den presidem'.

1363 ACBr 29 apr. 1620.

1364 ACBr 20 sept. 1593.

1365 ACBr 25 juli 1594.

1366 ACBr 24-25 aug. 1598.

Naarmate de tijd vorderde zag de classis kans geleidelijk aan meer inhoud aan het toezicht op de schoolmeesters te geven. Vestigt zich een nieuwe schoolmeester in het gebied van de classis, en hij is lidmaat, dan levert hij, als het goed is, daar zijn attestatie in. In 1582 gebeurt dat door de nieuwe schoolmeester (en koster) van Geervliet, Maerten Moens, die zijn attestatie uit Breda en Geertruidenberg bij de classis komt brengen.[1367] Enkele jaren later komt een attestatie binnen van de predikant van Casuweele, een later verdronken dorp ten noorden van het huidige Zeeuws-Vlaanderen omtrent 'het vrome leven ende godsalige oeffeninge van Gilihaeme Puel met zynder wettiger huijsvrouwen Sarra'.[1368] Helaas wist hij in vroomheid en godzaligheid niet te volharden, want het is dezelfde als de Willem Pluel, schoolmeester in Stad aan het Haringvliet, waarover de predikant, Tobias Pijlaert, klaagt naar aanleiding van 'diversche handelinghen, die tenderende tot overspel ende dat daervan diversche inditien zyn, die stercke presumptie geven'.[1369] Lastiger wordt het om een schoolmeester in het gareel te krijgen als die geen lidmaat is. In Goedereede zit er zo een, die 'niet alleen geen professie van de religie en doet, maer een dronckaert is ende een wederspreker der religie'. De classis dringt er bij het stadsbestuur op aan dat hij wordt verwijderd. Voor een eventuele opvolger ('zynde van goeden gevoelen ende professie doende van de religie') stelt de classis 'oock de acht ponden vlaems, die tot het voorlesen ende voorsinghen gedestineert zyn' in het vooruitzicht.[1370]

Hoe moeilijk het is een aan de classis onwelgevallige schoolmeester weg te krijgen leert ons de situatie in Abbenbroek waar het jonkheer Nicolaas van Abbenbroeck is, die het daar voor het zeggen heeft. De schoolmeester, die daar tevens secretaris is, vraagt in 1600 de classis om voortzetting van zijn dienstverband, inclusief het voorzingen en voorlezen in de kerk. De classis voelt er niets voor: hij is geen lidmaat, loopt dronken over straat en gedraagt zich onstichtelijk. Verder stelt de classis dat 'men namelyck by experientie bevint, dat het secretarisschap ende schoelampt t'samentlyck niet wel en connen bedient worden.' Uitermate vervelend is ook dat deze schoolmeester voor een aantal ouders in Abbenbroek aanleiding is hun kinderen naar een 'mennonitissche vrouwe ter schole' te sturen. De heer van Abbenbroek wordt daarom aanbevolen deze schoolmeester te vervangen en meester Cornelis uit Hekelingen te benoemen, maar de heer laat kennelijk zijn schoolmeester nog zitten. Het enige wat de classis kon doen was hem te ontheffen van zijn kerkelijke taken en dat gebeurt dan ook.[1371]
In het voorjaar van 1602 moet de classis zich weer beraden over de school in Abbenbroek. Het lijkt er op dat er een nieuwe schoolmeester is maar nu een 'die eenen neerslach gedaen heeft ende daerduer infaem geacht wort'.[1372] Ze hebben in Abbenbroek bepaald geen gelukkige hand in het selecteren van schoolmeesters want in 1607 blijkt er weer een nieuweling te zijn, die niet bepaald als een brave burger door het leven gaat. Het is 'een ballinck (…) vanwege een dootslach by hem bedreven, gansch ergerlyck van leven ende onduechdelyck (…), als oock dat hy noch onlanx geleden gevochten heb-

1367 ACBr 7 mei 1582.
1368 ACBr 2 juni 1586.
1369 ACBr 18 apr. 1602, het vervolg: ACBr 16 juli 1602, 16 sept. 1602.
1370 ACBr 18 apr. 1602.
1371 ACBr 19 juni 1600, 8 aug. 1600, 25 sept. 1600; voorjaar 1601 staat de classis toe dat hij zijn jaar nog tot juli uitdient, ACBr 16 apr. 1601. Later in het jaar is hij nog in functie maar dan moet hij ophouden met zingen en voorlezen, ACBr 22 aug. 1601.
1372 ACBr 18 apr. 1602, 16 juni 1603. 'Neerslach': hier in de betekenis van doodslag of manslag (WNT). Curieus is de mededeling in ACBr 29 juli 1603, dat hij verzoend is met de kerkenraad en daarom een attestatie van de classis kan krijgen.

bende, van anderen gequest is ende anderen gequest heeft.'[1373] De classis gaat er weer op af maar in Abbenbroek willen ze hem in elk geval nog de komende winter op zijn post laten.[1374] Een herhaalde deputatie helpt niet: in het voorjaar moet de classis vaststellen dat de broeders 'niet met allen hebben connen uuytrechten'.[1375] Op een gegeven moment wordt de classis ongeduldig. In juni 1608 dreigen de broeders dat zij

> 'de saken aen de heeren Staten sullen bevoorderen, waeruuyt groote swaricheyt comen soude soo wel voor den schoelmeestere als voor den joncker ende de magistraet waervan de classe haer wilt gewaerschout hebben, opdat de swaricheyt werdde voorcomen ende protesteerden van voordere swaricheyt.'[1376]

De vergadering daarna stelt de classis zelfs een ultimatum: als voor 15 september de jonkheer de schoolmeester niet ontslaat dan zal de classis zich wenden tot 'den provinciaelen raet'. Maar mocht iemand 'in dese sake wat goets by den joncker doen connen eer het te uuytersten compt, sal sulx den broederen des classis aengenaem syn.'[1377] De jonkheer geeft geen krimp en de classis besluit daarom de heeren Staten in te schakelen.[1378] Maar dan loopt de zaak waarschijnlijk op niets uit. In de laatste vergadering van 1608 brengen de afgevaardigden van de classis rapport uit; net zomin als over de afloop van het geval komen we over de inhoud van het rapport niets te weten.[1379]

Lidmaat of niet, de classis streeft ernaar dat de zittende schoolmeesters tenminste de catechismus ondertekenen. Om die reden stuurt zij twee broeders naar Ooltgensplaat opdat de schoolmeester 'subscribere den catechismo, want hij moet ghesont wesen in de leere, die de juecht tot godsalighe leere zoude beweghen.'[1380] Waarschijnlijk hebben ze hem niet kunnen overhalen want het jaar daarna levert de nieuwe schoolmeester Merten van der Biest met zijn echtgenote bij de classis een attestatie uit Delft in.[1381]
Werkelijke invloed op de benoemingen van schoolmeesters krijgt de classis na de synode van Dordrecht 1618-1619. Op 3 september 1619 ontwerpt de classis een standaardformulier, te ondertekenen door de schoolmeesters, waarin zij verklaren dat zij 'van herten gevoelen ende gelooven' dat de drie formulieren van Enigheid 'in alles met Gods Woort overeencomen' en

> 'beloven derhalven dat wij de voors. leere getrouwelyc sullen voorstaen ende de jonc-

1373 ACBr 8 aug. 1607. Volgens de toenmalige maatschappelijke opvattingen had doodslag niets te maken met moord; de kerk tilde er daarentegen veel zwaarder aan, zie Van Deursen, *Mensen van klein vermogen*, 135-136.
1374 ACBr 16 okt. 1607.
1375 ACBr 22 apr. 1608.
1376 ACBr 11 juni 1608.
1377 ACBr 5 aug. 1608. Met de 'provinciaelen raet' moet wel het college van Gecommitteerde Raden zijn bedoeld.
1378 ACBr 6 okt. 1608.
1379 ACBr 4 nov. 1608.
1380 ACBr 30 sept. 1585.
1381 ACBr 2 juni 1586. De oude schoolmeester blijft kennelijk zitten waar hij zit, want twee leden van de classis moeten twee maanden later naar de baljuw in Ooltgensplaat opdat 'de schoolmeester op de Plate van daer genomen mocht worden ende een ander in den dienst der schole bevesticht', ACBr 18 aug. 1586. Mogelijk wordt met 'een ander' de genoemde Van der Biest bedoeld. Enkele gegevens over Martijn van der Biest, zie Abels en Wouters, *Nieuw en ongezien* II, 438.

heyt naer den eysch van onse beroep ende haer begryp naerstelyc inscherpen, op pene dat wij hiertegen doende, van onsen schooldienst sullen ontset wesen.'

Voorts besluit de classis voortaan alleen in te stemmen met benoemingen van belijdende lidmaten met een 'goet getuygenisse van een godsalich leven ende christelycken wandel' en die ten behoeve van de kerkelijke dienst ook 'eenigermaeten' kunnen voorlezen en zingen, dit alles ter beoordeling van de classis.[1382]

De eersten die hun handtekening zetten zijn de rector en conrector van de Latijnse school in Brielle, Franciscus Villerius en Petrus Bipontinus. Enkele schoolmeesters aarzelen nog en zij krijgen nog enige bedenktijd.[1383] Maar de volgende vergadering staan er maar liefst 18 schoolmeesters voor de classis om hun handtekening te plaatsen.[1384] Alleen meester François van Geelbergen uit Middelharnis laat verstek gaan, naar zijn zeggen vanwege de 'oncosten van op het classis te reysen' en dat weer 'overmidts syn sober tractement'. De classis, die het maar beschouwt als een 'frivole excuse', wil hem wel tegemoet komen door hem te ontbieden als zij in Nieuwe-Tonge vergadert, maar ook dan probeert Van Geelbergen er van onder uit te komen. Hij is nog niet aan ondertekenen toe, zo zegt hij en wil, als Middelharnis weer een nieuwe predikant heeft, met hem nog wel eens van gedachten wisselen over de *Canones Synodi Nationalis*. Maar volgens de classis is het niet meer dan 'crijgelheyt ende halsterricheyt' dat hij niet wil tekenen; zij maakt korte metten met Van Geelbergen en verklaart hem 'inhabijl' tot de school- en kerkendienst.[1385]

En zo komt na de Dordtse synode af en toe een schoolmeester *in spe* langs bij de classis, niet alleen om de formulieren te tekenen maar ook om zijn bekwaamheid in voorlezen en voorzingen door de broeders te laten testen. Vanaf die tijd werden dit soort examens dus door de classis afgenomen, zonder dat we worden ingelicht over de maatstaven die daarbij werden aangelegd.[1386] Dat de broeders van de classis in staat waren het voorlezen van een bijbelhoofdstuk te beoordelen, valt wel aan te nemen maar de neiging een vraagteken te zetten bij hun muzikale beoordelingsvermogen valt moeilijk te onderdrukken.

Hoe dan ook, de eerste kandidaat is Pieter Martensz., secretaris van Bommenede, die de school- en de kerkendienst er wel naast wil doen. Het voorlezen gaat hem goed af maar hij is 'weynich ervaren in 't singen, alsoo dat hy na vigeur geoordeelt synde, onbequaem bevonden wirdt totten kerckendienst in 't voorsingen.'[1387] Hij moet nog maar eens terugkomen maar blijkt een half jaar later nauwelijks vooruitgang te hebben geboekt in de zangkunst. De classis 'niet willende met hem het uytterste plegen' geeft hem dan een aantal psalmen als oefenstof mee.[1388] Waarschijnlijk heeft Pieter het niet meer aangedurfd want een jaar later maakt ene Jan Corneliss., 'beroupen schoolmeester tot Bommeneede' zijn opwachting bij de broeders.[1389] Het lezen en zingen gaat probleemloos maar de man blijkt nooit de belijdenis en de Dordtse leerregels gelezen te hebben. Hem wordt belast deze 'met aendacht' door te lezen, maar ook van deze Jan vernemen we niets meer. In september 1622 zit Bommenede nog steeds zonder schoolmeester. Ds. Nolthenius heeft wel iemand op het oog: een jongeman, neef van de baljuw, voornemens

1382 ACBr 3 sept. 1619.
1383 ACBr 3 sept. 1619 (na de sluiting van de vergadering) en 16 sept. 1619.
1384 ACBr 23 okt. 1619.
1385 ACBr 18 nov. 1619.
1386 In de classis Amersfoort werden lezen en schrijven genoemd als onderdeel van het examen, De Booy, *Weldaet der scholen*, 17.
1387 ACBr 22 okt. 1619.
1388 ACBr 28 apr. 1620: de psalmen 1, 2, 3, 5, 6, 8, 9, 12, 15, 16, 19, 23, 24, 25, 50, 51, 95, 103 en 119.
1389 ACBr 20 apr. 1621.

om tot de kerk toe te treden, en hoewel 'weynich ervaren in 't singen', bereid zich daarin te oefenen. De classis staat toe dat hij als schoolmeester aan de slag gaat, maar met het voorlezen en voorzingen in de kerkdienst moet hij voorlopig nog maar even wachten totdat hij belijdenis heeft gedaan.[1390]
Er waren natuurlijk wel meer schoolmeesters die geen theologische hoogvliegers waren. Meynard Pietersz. is schoolmeester in Oudenhoorn. Ook hij laat zich door de classis 'beproeven'. Lidmaat is hij niet maar wil zich 'metten eersten daertoe (…) begeven.' In het zingen en voorlezen hebben de broeders 'contentement' maar desgevraagd blijkt hij wel de catechismus onderwezen te hebben, de geloofsbelijdenis echter nog nooit gelezen of zelfs maar gezien te hebben! Van de Dordtse *canones* heeft hij daarentegen wel kennis genomen en noch tegen de catechismus noch tegen de *canones* heeft hij bezwaren. Hij krijgt nog een exemplaar van de leerregels mee met het verzoek die nog eens aandachtig door te lezen en de volgende dag zich weer bij de classis te vervoegen. Hij wordt dan inderdaad als schoolmeester gehandhaafd en 'soo haest hy mette kercke sal hebben gecommuniceert' zal hij de leerregels ondertekenen.[1391]
Vlotter gaat het met Samuel de Swaeff en Pieter Hendriksz., schoolmeester in respectievelijk Dirksland en Stad aan het Haringvliet die beiden als bekwaam worden aangemerkt. Beiden ondertekenen de belijdenisgeschriften. Een dag later wordt de Helvoetse schoolmeester, Cornelis Anthonisz. Duyvelandt, in één keer toegelaten om in de kerk als voorzanger op te treden. Adriaen Maertensz. uit Spijkenisse mag wel voorlezen maar moet nog wel terugkomen om te zingen.[1392] Als laatstgenoemde zich dan opnieuw voor de classis laat horen, zijn de broeders allerminst onder de indruk van zijn zangprestaties, maar 'deur tusschensprekinge van David Thomass., predicant aldaer' wordt hij toch toegelaten.[1393] Hij moet wel beloven zich te oefenen 'in 't leeren der musycke'.

De gewone dorpsschool was er voor iedereen. Van het verschijnsel bijscholen, scholen die op eigen risico en initiatief werden gehouden zonder dat de schoolhouder een officiële aanstelling had, worden we uit de acta van de classis Brielle zo goed als niets gewaar.[1394] Het enige concrete voorbeeld is de zojuist genoemde bijschool van een 'mennonitissche vrouwe' in Abbenbroek.[1395] In de gravamina voor de particuliere synode van 1620 wordt opgenomen dat ook daar de schoolmeesters de 'acta des synodi' (bedoeld zijn uiteraard de belijdenisgeschriften inclusief de Dordtse *canones*) dienen te ondertekenen.[1396]

Relatief veelvuldig zijn de situaties waarin predikant en schoolmeester maar met moeite door één deur kunnen. In de dorpen behoorden beiden tot de intellectuele bovenlaag en in die kleinschalige samenlevingen kwamen zij elkaar vaak genoeg tegen. Zijn zij beiden ook nog eens van het wat minder meegaande type, dan is een conflict snel geboren, meestal zonder dat uit de acta precies is af te leiden waardoor de onenigheid is

1390 ACBr 6 sept. 1622. Het is niet duidelijk of Bommenede het enige tijd zonder voorlezer en voorzanger heeft moeten stellen.
1391 ACBr 21 en 22 juli 1622.
1392 ACBr 20 en 21 okt. 1620.
1393 ACBr 20 apr. 1621.
1394 Over bijscholen: De Booy, *Weldaet der scholen*, 104-112; in de classis Delft: Abels en Wouters, *Nieuw en ongezien* II, 366-367. Ook in de classis Edam een niet vaak voorkomend verschijnsel: Geudeke, *Classis Edam*, 227-228.
1395 ACBr 8 aug. 1600. Over meniste scholen: Groenveld, *Huisgenoten des geloofs*, 26. Over de inhoud van het meniste onderwijs, zie Groenveld e.a. (ed.) *Wederdopers*, 106-109.
1396 ACBr 22 juli 1620.

ontstaan.[1397] Zo lezen we van onenigheid tussen ds. Simon Jansz. Philaeus van Dirksland en meester Henricus Postelius. De classis probeert er eerst buiten te blijven maar Henricus is een broer van de Brielse predikant Jacobus Postelius, die zich er ook mee bemoeit. En zo ontkomt de classis er later toch niet aan een drietal afgevaardigden er op af te sturen om de zaak te onderzoeken.[1398] Als Simon Jansz. zich erover beklaagt dat Jacobus Postelius hem 'boven recht ende warheyt van verscyden saken in syne bryven geinjuriert heefft ende calumniert' dan moet Postelius inderdaad toegeven de Dirkslandse predikant in 'synen goeden naeme ende fame geledeert ende te cort' gedaan te hebben.[1399] Hij vraagt of Simon Jansz. hem 'in de christelicke lieffde vergeven wil, alzoe het uuyt menselicke swackheit geschiet is' en hij krijgt vergeving. Zo gaat dat met broeders onder elkaar maar als de classis een en ander op schrift stelt en de 'acte' voorleest wordt het Postelius toch te veel en 'is met toornege gemoet ende quaet woorden uuyt de vergaderenge nae huys gegaen.' Pas in het voorjaar hadden de heren de gelegenheid de vrede definitief te tekenen.[1400] De Jager tekent Jacobus Postelius op basis van de Brielse kerkenraadsacta als een 'naar het schijnt twistzieken leeraar', latere verwikkelingen rond Philaeus in Drenthe doen vermoeden dat deze kwalificatie ook voor hem opgaat.[1401] De man zal in Dirksland niet veel anders zijn geweest.

Ook in Oude-Tonge wil het niet echt boteren tussen de meester en de dienaar des Woords. De dominee, op dat moment nog Gisbertus Samuels, wordt door de classis voorgehouden 'dat hij niet lichtelyck om cleijnne saken clage over synen scoelmeestere ofte ymant zijnder kercken'. Maar ook de schoolmeester (tevens ouderling) gaat niet helemaal vrijuit: hij dient de dominee 'alle behoorlycke eerbiedinghe' te bewijzen. Ook de echtgenotes konden nog wel eens hun bijdrage leveren aan dit soort conflicten, dat suggereert tenminste het vervolg van de acta als er staat dat zij beiden hun vrouwen 'tot alle vrede ende vrundelyckheit vermanen'. Daarentegen dienen zij met alle andere broederen de kerk, 'het vervallen huys Godts metten alderiersten helpen oprechten'.[1402] Later blijkt de ruzie toch weer op te laaien, maar dan is inmiddels ook duidelijk dat Samuels gaat vertrekken.[1403]

Rond diezelfde tijd, 20 mei 1585, staat meester Gerardus uit Spijkenisse voor de classis zijn beklag te doen over Aegidius Notaeus die hem van zijn taak heeft ontheven. Door bemiddeling van de classis kan de meester nog een jaar aanblijven.[1404] Maar die zaak heeft nog een wat genant vervolg. Want negen jaar later staat meester Gerardus Hendricksz. uit Middelburg weer voor de classis maar dan als proponent in spe. Hem was, zo staat er, door de classis 'hope gegeven (...) om alhier in dienst gebruyct te werden'. Als hij de gewezen schoolmeester uit Spijkenisse ('alwaer eenige dingen gevallen en deur hem geschiet syn') blijkt te zijn, schrikt de classis er voor terug nog verder met hem in zee te

1397 Hierover ook Van Deursen, *Mensen van klein vermogen*, 144.

1398 ACBr 28 mei 1584, 3 sept. 1584, 1 okt. 1584. Henricus en Jacobus waren broers hetgeen blijkt uit een aanbevelingsbrief van Jacobus voor Henricus aan de magistraat van Ooltgensplaat, SAGO, Archief gemeente Oostflakkee, inv. nr. 27, nr. 71.

1399 ACBr 1 okt. 1584 en 22 okt. 1584.

1400 ACBr 2 apr. 1585.

1401 De Jager, 'Jacobus Postelius Coloniensis', 331; Postelius had hiervoor in Culemborg gestaan; De Jong meldt geen problemen rond Postelius in Culemborg, De Jong, *De Reformatie in Culemborg*, 206. Meer over Philaeus zie hiervoor pag. CCXV-CCXVI.

1402 ACBr 1 apr. 1585.

1403 ACBr 2 sept. 1585.

1404 ACBr 20 mei 1595, 15 juli 1585, 30 sept. 1585.

gaan. De broeders weten niet beter te doen dan 'hem op 't civielste te bedancken' en hem snel een reiskostenvergoeding toe te stoppen.[1405]

Onenigheid tussen predikant en schoolmeester kon ook samenvallen met een familieruzie. Dat was het geval bij Johannes Vossius van Spijkenisse en de schoolmeester aldaar, Jan Maertensz. Al vrij snel na de komst van Vossius zijn er problemen met de schoolmeester, waar de classis zich mee moet bemoeien.[1406] Noch de toedracht, noch de afloop daarvan zijn uit de acta af te leiden.
Een aantal jaren later ligt Vossius weer overhoop met de schoolmeester, maar nu is er sprake van een familievete. De dochter van Vossius, Grietken, is namelijk gehuwd met de zoon van de meester, Maerten Jansz., zelf ook schoolmeester. Deze Maerten Jansz. overlijdt in 1604 en Grietken blijft met twee kinderen achter. Uit de context valt af te leiden dat het kinderen zijn uit een eerder huwelijk van Maerten Jansz. Tussen Vossius en Jan Maertensz. ontstaat nu onenigheid over wat er met deze weeskinderen moet gebeuren. Meester Jan beschuldigt Vossius er van dat deze vlak na het overlijden van Maerten zijn dochter uit het sterfhuis is gaan halen en de twee kinderen daar heeft achtergelaten. Vossius wil kennelijk niet opdraaien voor het levensonderhoud van de kinderen maar meester Jan vindt dat het ook niet (alleen) zijn verantwoordelijkheid is. De visitatoren van de classis komen daar ook niet uit en verwijzen de beide partijen (terecht) naar de wereldlijke rechter.[1407] Het was immers geen kerkelijke zaak, maar een kwestie die onder de competentie van de plaatselijke weesmeesters viel. Wel weten de visitatoren het zo ver te brengen dat over een aantal bijkomende zaken en enkele geschilpunten tussen de predikant en zijn kerkenraad de onderlinge vrede wordt gesloten.[1408]
De kerkenraad van Spijkenisse brengt de zaak van de weeskinderen echter wederom voor de classis vanwege de 'weynige stichtinge die aldaer gesciet' waarna de classis er een visitatiecommissie op af stuurt.[1409] Daar blijkt dat ook de kerkenraad nog wel een aantal klachten over zijn predikant heeft die de visitatoren eerst uit de weg ruimen alvorens aan de kwestie van de weeskinderen te beginnen. Ook dan komt men er niet uit. Grootvader Vossius wil absoluut niet de zorg van één of beide kinderen voor zijn rekening nemen 'voorwendende syne groote laste ende de crancheyt van syn ouste dochter'. De andere grootvader, meester Jan, waar de kinderen al een jaar verblijven 'ende welcke syn vleesch ende bloet waeren' voelt zich echter benadeeld. Ook stiefmoeder Grietken verklaart

> 'niet van sins te wesen meester Jan uut te keeren het alderminste ende in geenderley wyse de kinderen ofte kint te willen aennemen, tensy dat se van rechtsweghen daertoe gehouden zij.'

1405 ACBr 25 juli 1594.
1406 ACBr 10 apr. 1595.
1407 ACBr 15 nov. 1604.
1408 Typerend voor de sfeer waarin de *visitatores classis* als vredestichter moesten optreden is het volgende. Neesken, een andere dochter van Vossius, had voor haar zuster Grietken een dienstmeid ingehuurd waarbij Neesken beloofd zou hebben de dienstmeid boven haar loon nog een 'hemdelaken' te geven. Naderhand ontkent Neesken dat zij het hemdelaken zou geven; het standpunt van Neesken komt er nu op neer dat het hemdelaken aan de nagelaten boedel onttrokken zou moeten worden. De ruziënde partijen worden het er niet over eens waarna de visitator Theophilus Rijckewaert ten einde raad om 'den vrede te coopen' zelf zijn portemonnee maar trekt en 38 st. aan Neesken geeft 'ende hiernaer is dit ter neder geleydt'.
1409 ACBr 12-13 juli 1605. De visitatie geschiedde op 25 juli 1605.

De visitatoren weten ook geen andere oplossing dan de zaak te laten beoordelen door 'rechtsgeleerden ofte onpartydighe mannen'.[1410] In december 1605 wordt er nog een extraordinaris vergadering aan gewijd. Meester Jan wordt door Vossius van het avondmaal gehouden en beklaagt zich daarover. Uiteindelijk treft men een regeling waarbij meester Jan de weeskinderen bij zich houdt, daarvoor jaarlijks *f* 10 ontvangt waarvan de classis de helft voor haar rekening neemt.[1411] Hoewel daarna nog sprake is van enig geharrewar over de wijze waarop de regeling is geformuleerd lijkt de zaak daarna toch doodgebloed te zijn.[1412]
De overblijvende vraag is natuurlijk waarom de classis zich zover in het wespennest van een familieruzie steekt en bij de beslechting ervan ook nog eens financiële verplichtingen aangaat en niet de zaak aan het oordeel van een weeskamer of weesmeesters overlaat. De bronnen van ambacht en kerk van Spijkenisse laten het hier ook afweten, zodat we met die vraag blijven zitten. De enige reden die valt te bedenken is het feit dat het één van de leden van de classis (Vossius) aangaat in combinatie met de al genoemde motivering van de kerkenraad, die het geval bij de classis brengt vanwege 'de weynige stichtinge die aldaer gesciet'. De classis moet het gekijf over de rug van een paar weeskinderen tussen de dominee en de schoolmeester in een dorpsgemeenschap van zo'n 700 à 800 inwoners, waar ook de wederdopers nog nadrukkelijk hun aanhang hebben, als uiterst gênant hebben beschouwd en het daarom als haar belang hebben gezien deze ruzie kost wat kost te sussen.

Kerkelijke tucht en de classis

De plaatselijke kerkenraad was de eerst aangewezen instantie om in de eigen gemeente de kerkelijke tucht te handhaven. De uiterste consequentie van de toepassing van de kerkelijke tucht was excommunicatie: uitsluiting uit de kerkelijke gemeenschap. Voor het zover kwam moest eerst een aantal fasen of 'trappen' worden doorlopen.[1413] Wie een heimelijke zonde, dat wil zeggen een zonde die slechts in kleine kring bekend was, had begaan en geen acht sloeg op de vermaning van enkele medelidmaten dan wel in het openbaar had gezondigd werd voor de kerkenraad gebracht. Deed de zondaar geen schuldbelijdenis dan werd hij of zij onder censuur geplaatst. De betreffende persoon werd van het avondmaal geweerd hetgeen de gemeente zonder de naam van de betrokkene te noemen werd bekend gemaakt 'opdat men hem eenighsins verschoone'.[1414] De gemeente werd aangespoord 'vyeriglijck' voor de gecensureerde te bidden. Bleef de zondaar, ook na aanhoudende vermaning, hardnekkig dan volgde de tweede trap: afhouding van het avondmaal met wederom bekendmaking aan de gemeente maar dan met naam en toenaam.[1415] Bij dan nog voortdurende onboetvaardigheid werd de derde trap toegepast: de ban of de excommunicatie. Wederopneming in de kerkelijke gemeenschap

1410 ACBr 25 juli 1605.
1411 ACBr 12 dec. 1605.
1412 ACBr 6 dec. 1606.
1413 Voor de betreffende bepaling in de acta van de synode van Emden: Rutgers, *Acta*, 69-72. Een samenvatting van de synodale bepalingen bij Roodenburg, *Onder censuur*, 115-116.
1414 Synode van Emden, Rutgers, *Acta*, 71.
1415 Bijv. in Zwartewaal: als de betrokkene 'hertneckelycken is blyvende' dan zal men zijn 'name in der kercken aff (…) vercondigen als wesende de tweede voorstellinghe', ACBr 18 apr. 1601.

was alleen dan nog mogelijk na openbare schuldbelijdenis ten overstaan van de gehele gemeente, uiteraard na voorafgaande bewezen inkeer en boetvaardigheid.[1416]
De synode van Middelburg in 1581 schreef voor dat niemand mocht 'afghesneden werden, dan met voorgaende advijs der classe.'[1417] Op die manier kwamen zo nu en dan ook plaatselijke tuchtzaken op de agenda van de classis. De kerkenraad van Brielle mag een stadgenoot, die zich al 'lange tyt in dronckenschapt, vechten ende ander ongeregeltheyt des levents hem gedragen' had, excommuniceren 'soe hy hartneckelick blieft.'[1418]
In Hekelingen lastert Gijsbrecht Cornelis 'den ganschen bybel, die by de gereformeerde kercke geapprobeert wort', noemt die vals en de predikanten 'die denselven approberen, valsche leeraers'. Notaeus, die op dat moment (1590) verantwoordelijk is voor de kerk van Hekelingen, krijgt van de classis de opdracht te handelen volgens de kerkorde en Gijsbrecht, als hij 'opstinaet' blijft, te excommuniceren na advies van de classis 'opdat alle ergernisse wechgenomen worde.'[1419]
Toch ging de kerk niet lichtvaardig tot excommunicatie over. In 1602 kwam de Brielse kerkenraad met drie tuchtgevallen naar de classis. In één van deze gevallen ging het om een lidmaat, Engelbert Gijssenborch, die zich al 15 à 16 jaar aan de kerkelijke gemeenschap had onttrokken en dan nog gaat de classis niet verder dan afhouding van het avondmaal met bekendmaking van zijn naam.[1420] In Bommenede had een ouderling zich 'totten wederdoop begeven'. Hij had zich ook al drie jaar aan de kerkelijke gemeenschap onttrokken en alle vermaningen naast zich neergelegd. Dominee Nolthenius legt het geval voor aan de classis en uit zijn verhaal blijkt dat men nog niet verder was gegaan dan tot de eerste trap van de censuur (mededeling vanaf de preekstoel zonder naam). De classis adviseert dat men met alle gevoegelijke middelen de excommunicatie 'sal voort laten gaen' maar stuurt toch ook nog twee predikanten naar Bommenede om nog eens met de man te praten.[1421]
Verder kon een lidmaat, als hij of zij zich te kort gedaan voelde bij een tuchtmaatregel van de kerkenraad, zich wenden tot de classis. Zo vond Ariaentje IJsbrands zich door de kerkenraad van Nieuwenhoorn onheus bejegend omdat haar de toegang tot het avondmaal was ontzegd totdat zij zich met Mariken Pieters zou verzoenen terwijl zij, aldus Ariaentje, met Mariken 'geen twist en heeft noch yet uuytstaende.'[1422] De classis moet haar, na ook de kerkenraad en de predikant, Leo de Leeuw van Coolwijck, gehoord te hebben, gelijk geven maar niet zonder de aansporing dat zij vanaf nu predikant en kerkenraad met 'meerder respect bejegene ende by andere lieden van hem spreke.' Een bemiddelende rol speelde de classis bij het meningsverschil tussen de kerkenraad van Geervliet en Lodewijck de Labije, chirurgijn en burgemeester van het stadje, die onder meer vanwege dronkenschap van het avondmaal was gehouden. De classis wist het zo ver te brengen dat na vermaning van beide partijen zij elkaar 'tot een teecken des vreets de hant gegeven' hebben.[1423]

1416 Roodenburg, *Onder censuur*, 129-131.
1417 Rutgers, *Acta*, 398.
1418 ACBr 13 sept. 1574. Het raadplegen van de classis gebeurde dus al voordat de synode van Middelburg het voorschreef. Een soortgelijk geval in ACBr 5 okt. 1587.
1419 ACBr 8 okt. 1590.
1420 ACBr 18 apr. 1602. Een ander van dit drietal, Sebastiaen Cock, was al eerder op de classis ter sprake gekomen: ACBr 27 apr. 1599.
1421 ACBr 8 apr. 1604.
1422 ACBr 23 apr. 1608.
1423 ACBr 29 juli 1597. Lodewijk blijft mokken en komt later nog steeds niet naar de kerk: ACBr 13-14 apr. 1598. Het jaar erna is er onenigheid tussen hem en Tijckmaecker over studiebeurzen voor beider zonen, waarbij de classis constateert dat Tijckmaecker 'onvoorsichtelyck daerin gedaen heeft', ACBr 25 sept. 1599.

Als Pylius (met naar we wel zullen aannemen de kerkenraad) in Ooltgensplaat een drietal inwoners van het avondmaal weert omdat zij 'hare gewoonlicke exercitie van de cruys-boge niet willen nalaten' krijgt Pylius zelf met een stevige tegenaanval te maken.[1424] Het zullen niet de minste inwoners zijn geweest want één van hen, Cornelis van Daelhem, is de secretaris van het dorp. Samen met David van Keerbergen en Herman van Weel klaagt hij over de 'onbehoorlicke proceduren' van Pylius. Het drietal beschuldigt de dominee van 'grondtrooff, van geldt- ende brievenroof ende van den onvruchtbaerheyt synes diensts.' Een commissie van vier man sterk gaat naar Ooltgensplaat om het een en ander uit te zoeken. Uit hun rapport blijkt dat zij het enkele lidmaatschap van een kruisboogvereniging niet een voldoende argument vinden om iemand van het avondmaal te weren terwijl de tegen Pylius ingebrachte beschuldigingen leiden tot niet meer dan een enkele vermaning aan Pylius.[1425]
Het doel van de kerkelijke tucht was in de eerste plaats het bewaren van de heiligheid van de avondmaalsviering. Bij de toepassing van de tucht was, behalve de ernst van de begane zonde zelf, vooral de reputatie van de avondmaalsgemeenschap het belangrijkste criterium of met andere woorden de 'ergernisse' die het bedreven kwaad binnen de plaatselijke gemeenschap teweeg had gebracht of kon brengen.[1426] De zorg over die reputatie zagen we zo net bij de affaire over de weeskinderen in Spijkenisse.

Doopkwesties

In de bediening van de doop was de gereformeerde kerk in de echte zin des woords een voor iedereen toegankelijke publieke kerk. Elk kind dat tot de christenheid behoorde (en daaronder vielen 'alle geboren Nederlanders ongeacht hun kerkelijke kleur of denominatie') kwam in aanmerking om gedoopt te worden.[1427] Caspar Selcart, predikant in Abbenbroek, had eens moeite met het dopen van kinderen 'sonder getuyghen ende welcke ouderen notoirlyck profaen ende godtloos zyn' en vroeg raad aan de classis. Die adviseerde te handelen 'na gewoonte op hope dat Godt eenighe goede luden sal verwecken die het debvoir 'twelc de ouders versuymen, sullen nacomen ende de kinderen in de kennisse van de christelycke religie onderwysen sullen ende totdat in dese by de kercken een gemeyne voet beraemt zal worden.'[1428] Een kind van ongehuwd samenwonenden kan gewoon gedoopt worden[1429] evenals een kind dat in overspel of bloedschande gewonnen is hoewel in het laatste geval 'het stichtelycker soude geschieden in een andere plaetse daer de misdaedt onbekent is', aldus de classis naar aanleiding van een vraag van Anthonis Adriaensz. Nautius, predikant in Oude-Tonge.[1430] Het is een praktijk die geheel in lijn is met de uitspraak van de synode van Dordrecht van 1578 die stelde dat

1424 ACBr 28 apr. 1620.
1425 SAVPR, AC Brielle, inv. nr. E131, nr. 152 (12 mei 1620).
1426 De synode van Middelburg formuleerde het aldus: 'om den sondaer met der kercke ende zijnen naeste te versoenen, ende de erghernisse uut der ghemeijnte Christi wech te nemen', Rutgers, *Acta*, 397. Uitgebreid hierover: Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 203-215, voorts Roodenburg, *Onder censuur*, 14, 131-132.
1427 Uitgebreider hierover Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 135-140.
1428 ACBr 26 juni 1617.
1429 ACBr 8 aug. 1607, een geval in Nieuwenhoorn.
1430 ACBr 21 okt. 1620.

kinderen van 'hoereerders, afgesnedenen of papisten […] buyten het verbont niet en syn' en mitsdien gedoopt konden worden.[1431] Wat men evenwel niet wilde is dat ongedoopten als getuigen bij de doop optraden.[1432] Vanzelfsprekend had de classis er ook grote moeite mee als lidmaten bij de 'papisten' als getuigen bij een doop aanwezig waren 'overmits 't groote gevaer dat daeruuyt staet te onstaen'.[1433]

Verder had de classis er geen bezwaar tegen als ouders hun kinderen in een andere plaats ten doop hielden. Franciscus Borluyt, predikant in Oostvoorne, deed in 1595 zijn beklag bij de classis over het feit dat zijn collega Jacobus de Breuck in Rockanje kinderen uit Oostvoorne doopte. Geen enkel probleem, oordeelde de classis: De Breuck kan 'onverhindert de kinderen doopen […] die hem gepresenteert worden.[1434] Evenmin stond de wettigheid van de doop die was toegediend door katholieken en wederdopers ter discussie. Het is dan ook een opmerkelijke afwijking van de traditie als de classis Brielle in 1619 stelt dat de doop bediend door gebannen predikanten (lees: remonstrantse predikanten) van 'nul en geender weyrden' is.[1435] De door een vrouw toegediende doop werd evenmin als een wettige doop erkend.[1436]

De doop diende te geschieden in een normale kerkdienst.[1437] Simon Jansz., predikant in Dirksland, werd door de classis vermaand omdat hij doopte 'naer ghedaene alghemeynen ghebede naer de predicatie', dus als de kerkdienst formeel beëindigd was. Hij diende zich voortaan te houden aan het 'ghebruick der kerken ende ordonantie der synoden' en te dopen voor het slotgebed.[1438] Huisdoop was derhalve niet toegestaan. Eerder zagen we dat Wilhelmus Adriani door de baljuw van Voorne, Bloys van Treslong, (naar zijn zeggen) gedwongen werd diens kind thuis te dopen.[1439] Theodorus Siligineus, vanuit Ooltgensplaat naar Hulst vertrokken, kreeg nog niet zomaar een attestatie omdat hij onder meer 'op eenen sondach naer den dinst Goeds uut der kercken comende privatim in een huys gedoopt heeft.'[1440] Franciscus Borluyt werd vanwege het verrichten van de doop 'in den huse ende noch aen de banck in de kerke' berispt.[1441]

1431 Rutgers, *Acta*, 270.

1432 ACBr 19 juni 1603; een vraag dienaangaande uit Zuidland. Een ongedoopte persoon kan niet anders geacht worden dan als 'buyten Godts verbondt staende', aldus de particuliere synode te Dordrecht in 1590, Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* II, 376. Hoewel het niet uitdrukkelijk wordt verboden dat katholieken en gedoopte mennisten als getuigen optraden waren zij niet welkom: de formulering luidt dat het betaamt 'dat men neme, die der suyvere leere toeghedaen ende vroom van wandel syn', particuliere synode Dordrecht 1598, Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* III, 115.

1433 ACBr 15 juni 1610; een vraag uit Nieuwenhoorn.

1434 ACBr 10 apr. 1595. De classis stond echter niet toe dat lidmaten uit Oostvoorne in Rockanje ten avondmaal gingen tenzij 'met voorweten ende consent hares diennaers, van welcke sy oock attestatie moeten toonnen' of met wederzijds goedvinden van de betrokken gemeenten. Ook het bevestigen van huwelijken dient te geschieden 'ter behoorelycker plaetse, dat is onder eens yders jurisdictie quia politica est ex parte.' De uitspraak van de classis geeft in enkele pennenstreken de positie van de publieke kerk ten opzichte van doop, avondmaal en huwelijk weer.

1435 ACBr 18 juli 1619, een inconsequentie die Van Deursen toeschrijft aan het vuur van de partijstrijd, Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, CCXIV.

1436 Rutgers, *Acta*, 159; Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* II, 145.

1437 ACBr 16 mei 1575: 'ten tijden daer oordentlijcke predicatie geschiet.'

1438 ACBr 28 mei 1584.

1439 ACBr 30 nov. 1574; zie ook pag. CCXIV.

1440 ACBr 29 aug. 1580.

1441 ACBr 22 sept. 1586; met dopen 'aen de banck in de kerke' zal bedoeld zijn de traditionele doop in de kerk buiten de kerkdienst. Ouders wilden vanuit de oude Rooms-katholieke gedachte dat de doop noodzakelijk is tot het heil hun zieke zuigelingen vaak zo snel mogelijk laten dopen.

Als langzamerhand naast de zondagochtenddienst ook de middagdienst in zwang raakt geeft de kerk er de voorkeur aan de doop in de middagdienst te bedienen. Het dopen in de morgendienst (en dat gold trouwens ook voor het huwen) leidde ertoe dat de doop- en bruiloftsmaaltijden het bijwonen van de middagdienst in de weg stond. Het verschuiven van dopen en trouwen naar de middagdienst hief tenminste deze belemmering op.[1442]
Van Deursen stelt dat in Holland aan het begin van de 17e eeuw in Holland zeer veel ongedoopten werden aangetroffen.[1443] In hoeverre dit ook opgaat voor de classis Brielle valt niet na te gaan. In de plaatsen met veel wederdopers zou het nog wel eens om relatief grote aantallen kunnen gaan. Wilde iemand, die 'tot eenighe jaeren gecomen' was, gedoopt worden (het betreft dan dus een persoon die als kind niet was gedoopt) dan kreeg hij of zij tevoren enig geloofsonderricht en werd zo iemand onderzocht op 'waere boete des levens.'[1444] Tijdens de doopdienst werden de dopeling enkele vragen voorgehouden die hij of zij met een jawoord moest bevestigen. Later wordt de toelating tot de doop nog wat strakker geformuleerd. In 1609 legde Gellinckhuysen uit Middelharnis de vraag op tafel of personen 'gecomen synde tot haren jaren, versoeckende gedoopt te worden, behoort terstont te constringeren tot het gebruyc des heylighen Avontmaels.[1445] De classis antwoordt dan dat

> 'men haer ierst sal vermaent hebben tot geloof ende boetveerdicheyt ende oock sulx eenigermaten metterdaet bewesen, dat men se sal doopen onder soodanige conditie dat se beloven ende voornemen met de ierste gelegenheyt tot 't gebruyc des heylighen avontmaels haer te begeven ende in plaetse van sulx niet te willen beloven, dat men hun den heylighen doop sal ontseggen.'

Het bepalen van de precieze leeftijdsgrens was echter een lastig punt. In 1585 schrijft Aegidius Johannis zijn Delftse collega Arent Cornelisz. over een drietal kinderen van 6, 8 en 9 jaar die zonder vooraankondiging in de kerkdienst verschenen in gezelschap van 15 peetouders om het doopsel te ontvangen. Op de vraag van de predikant (Aegidius noemt naam noch plaats) aan de peetouders of die kinderen het Onze Vader en de 12 artikelen konden opzeggen kwam geen bevredigend antwoord waarop de predikant de doop weigerde (overigens wel met het aanbod bij het leren van deze basale geloofskennis behulpzaam te zijn).[1446] Hoe Arent Cornelisz. hierop heeft gereageerd blijft helaas in het ongewisse. Ook in andere classes werd niet altijd een eensgezinde lijn gevolgd. Zo waren er in de classis Edam verschillen tussen Edam en Monnikendam.[1447] In Edam werden personen boven de 15 jaar niet gedoopt zonder belijdenis des geloofs; Monnikendam stond de doop wel toe aan volwassenen die niet beloofden aan het avondmaal deel te nemen. De classis Delft hanteerde daarbij een leeftijdsgrens van ongeveer 11 à 12 jaar.[1448]
Omdat de kerk in principe weigerde om ongedoopten te huwen kon een aanvraag om gedoopt te worden gemotiveerd zijn door trouwlustigheid. Een man uit Oude-Tonge, lid-

1442 ACBr 23 okt. 1619; eerder al: 19 juni 1619; 18 juli 1619.
1443 Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 141.
1444 ACBr 19 sept. 1594.
1445 ACBr 13 juni 1609.
1446 Brief van 9 feb. 1585, GAD, AHG Delft, inv. nr. 52. Over de minimale geloofskennis bij kinderen ook: Geudeke, *Classis Edam*, 127.
1447 Geudeke, *Classis Edam*, 215-216.
1448 Abels en Wouters, *Nieuw en ongezien* I, 217-218.

maat van de kerk, wilde trouwen met een ongedoopte jongedame uit Sommelsdijk. Toen haar de doop zonder belijdenis werd geweigerd, liet de man haar 'bij een pape van 't Sand-daer-buyten' dopen.[1449] Aangezien de gereformeerden altijd de rooms-katholieke doop hebben erkend[1450] moet de (gereformeerde) kerk er niet meer omheen gekund hebben het paar te trouwen, maar de man kreeg wel te maken met de kerkelijke vermaning 'opdat hij zyne sonden bekenne ende wederom ten rechten keere.'

Huwelijkse aangelegenheden

Het rooms-katholicisme en de reformatie hadden (en hebben) principieel uiteenlopende visies op het huwelijk. Volgens de rooms-katholieke leer is het huwelijk een sacrament en als zodanig een volledig kerkelijke aangelegenheid. Een huwelijk diende door een priester in het openbaar ingezegend te worden na de openbare afkondiging ervan in verband met eventuele huwelijksbeletselen, zoals verboden graden van bloed- en aanverwantschap en dubbele trouwbeloften. Het kerkelijk karakter van het huwelijk neemt natuurlijk niet weg dat het sluiten ervan ook juridische consequenties had, met name op het gebied van het vermogens- en het erfrecht. De wereldlijke overheid kon zich dan ook niet geheel afzijdig houden. Zo werden door stadsbesturen regels gesteld omtrent de noodzaak van toestemming van de wederzijdse ouders om een huwelijk aan te gaan, teneinde ongewenste en onvoorziene gevolgen van mesalliances te kunnen verhinderen. Het door Karel V in 1540 afgekondigde Eeuwig Edict bepaalde dat een meisje beneden de 20 jaar en een jongen beneden de 25 jaar toestemming van de ouders nodig had om in het huwelijksbootje te stappen.
Toch was een huwelijk dat niet langs de kerkelijke weg tot stand was gekomen om die reden nog geen ongeldig huwelijk. Voor de geldigheid van een huwelijk moest volgens het canonieke recht aan twee voorwaarden worden voldaan, namelijk de wederzijdse toestemming van de echtelieden en vervolgens de bijslaap. Een niet door de kerk gesloten maar vrijwillig door beide partners aangegaan huwelijk was dus weliswaar verboden (men sprak dan ook van clandestiene huwelijken) maar daarom nog niet ongeldig. Het spreekt vanzelf dat deze situatie leidde tot veel verwarring en onduidelijkheid omtrent de geldigheid en de wettigheid van huwelijken en bepalingen omtrent de ouderlijke toestemming konden zo gemakkelijk worden omzeild. Het concilie van Trente maakte in 1563 een eind aan deze begripsmatige verwarring door clandestiene huwelijken nietig te verklaren, hetgeen uiteraard nog niet betekende dat de praktijk daar ook meteen mee in overeenstemming was.[1451]
Hoewel ook voor de reformatoren het huwelijk een goddelijke oorsprong had, ontnamen zij aan het huwelijk het sacramentele karakter. Voor Calvijn was het huwelijk vooral 'een sociale instelling die uit de natuur volgt en de orde schept die nodig is in de menselijke samenleving.'[1452] Deze visie maakte het huwelijk primair tot een zaak van de

1449 ACBr 10 apr. 1619.
1450 Bouman, *Gereformeerd kerkrecht* II, 334-335.
1451 Voor meer details, zie Van der Heijden, *Huwelijk in Holland*, 30-34; Van Apeldoorn, *Geschiedenis huwelijksrecht*, 48-54. De uitvoering van de Trentse decreten werd in Holland uiteraard doorkruist door de Opstand: Haks, *Huwelijk en gezin*, 114.
1452 Haks, *Huwelijk en gezin*, 11. Uitgebreider: Van Apeldoorn, *Geschiedenis huwelijksrecht*, 70-74.

wereldlijke overheid. Niettemin bleef de kerk er wel nauw bij betrokken, zoals ook de synode van Dordrecht in 1578 moest vaststellen dat er dingen zijn 'dewelcke eensdeels kerckelick eensdeels politisch syn, ghelyck somwylen in houwelicksche ende ghelycke saken voorvallen.'[1453]
In 1580 kondigden de Staten van Holland de *Ordonnantie van de polityen* af die gold voor het gehele gewest.[1454] De eerste achttien artikelen hadden betrekking op het huwelijk. Trouwlustigen dienden te

> 'compareren voor de magistraten ofte kerckendienaeren van de steden ende plaetsen haerder residentie, ende aldaer versoecken, dat hun gegunt sullen worden drie sonnendaechsche oft merctdaechsche geboden, te doen in der kercke, van 't raedthuys ofte andere plaetsen daer 't recht gehouden wort, op drye sonnendaghen oft mercktdagen den anderen volgende'.

Het huwelijk werd daarmee principieel een openbare aangelegenheid waarbij de afkondigingen ten doel hadden aan derden de mogelijkheid te geven beletselen "tzy van bloede, swagerschap ofte voorgaende beloften, waerdeur 't houwelijc egeenen voortganck en soude behooren te hebben' naar voren te brengen. Huwelijkse afkondigingen werden daarbij alleen toegestaan als de ouders met het huwelijk instemden. De ouderlijke toestemming kreeg daarmee een zwaarder accent ten opzichte van het verleden: zonder toestemming geen huwelijk, werd het principe. Ook meerderjarige kinderen moesten toestemming van de ouders hebben, maar zij hadden de mogelijkheid hun zaak aan de kerkenraad of rechtbank voor te leggen. De ouders moesten dan binnen twee weken hun argumenten tegen het huwelijk kenbaar maken, waarna de rechtbank besliste. Overschreden zij de termijn van twee weken, dan werd uitgegaan van hun instemming.
De huwelijkssluiting zelf vond in principe altijd plaats in de publieke kerk, zowel voor leden als niet-leden. Predikanten traden hier dus eigenlijk op als ambtenaar van de burgerlijke stand.[1455] Dat blijkt bijvoorbeeld wanneer een gereformeerd lidmaat trouwen wil met iemand die rooms-katholiek, dopers of 'werltsghesint' is. De kerk zal er niet blij mee zijn en de betrokkene vermanen maar als het paar toch wil doorzetten dan zit er voor de dominee niets anders op dan het huwelijk te sluiten 'dewijle het openbaer trouwen politisch is.'[1456] Als betrokkenen gewetensbezwaren hadden tegen het sluiten van hun huwelijk in een gereformeerde kerkdienst, zoals katholieken en wederdopers, dan stond de weg open zich bij de plaatselijke magistraat te vervoegen. Sommigen 'die anders wel in de kercke comen om Godts Woort te hooren' maakten ook van die mogelijkheid gebruik maar dat 'onnordentlyck trouwen' was niet de bedoeling van de ordonnantie, zo hield de classis de baljuwen van Voorne en Putten voor.[1457] Slechts een enkele keer komt het in het gebied van de classis voor dat, om hindernissen te ontlopen, men naar Brabant oversteekt om 'by de papen' hun huwelijk te laten bevestigen.[1458]

1453 Rutgers, *Acta* 240.
1454 Zie voor een uitvoeriger samenvatting van deze bepalingen Van der Heijden, *Huwelijk in Holland*, 45-50; Haks, *Huwelijk en gezin*, 114-119. Voor een volledige tekst van de ordonnantie: Ankum en De Smidt (ed.), *Mini-plakaatboek*, 9-32.
1455 Groenveld en Van Leeuwenberg, *Tachtigjarige oorlog*, 158; Fockemae Andreae, *De Nederlandse staat*, 39.
1456 Rutgers, *Acta*, 161; Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* II, 146.
1457 ACBr 19 okt. 1599 (de classis vond althans 'sulx niet te accorderen met de intentie van de ordonnantie der heeren Staten'), 25 apr. 1600.
1458 ACBr 20 apr. 1610: ds. Pylius maakt hiervan melding; zie ook ACBr 15 juni 1610.

De ordonnantie noemde dus twee zaken die een huwelijk konden stuiten. In de eerste plaats was 'volgende de Goddelijcke, natuerlijcke ende beschreven rechten' het trouwen niet toegestaan tussen huwelijkskandidaten die ten opzichte van elkaar in een te nauwe graad van bloed- of aanverwantschap stonden. De ordonnantie werkte deze verboden graden in een tiental artikelen verder uit. In voorkomende gevallen diende, als 'ghedeputeerde van de magistraten ofte kerckendienaren souden beduncken, dat ten respecte van de voorsz. eerbaerheyt, ende omme confusie van graden te schouwen' een huwelijk niet voltrokken zou moeten worden, de overheid 'nae de Goddelijcke ende civile rechten' uitsluitsel te geven.

Een tweede reden waarom een huwelijk niet kon doorgaan was dat één van de huwelijkskandidaten niet 'vrij' was, hetzij omdat deze al getrouwd was hetzij omdat er sprake was van 'voorgaende beloften.' Een eenmaal gegeven trouwbelofte was immers in principe bindend en werd niet zo maar opgeheven door een latere, aan een ander gegeven, trouwbelofte. In Nieuwenhoorn wilde een man 'geen bescheyt (…) inbrengen van de plaetse, daer hy laest gewoont heeft, dat hy een vry persoon is' en Leo de Leeuw van Coolwijck mocht van de classis het huwelijk niet eerder sluiten dan nadat er een attestatie was overgelegd dat hij een vrij man was.[1459] Niet altijd was men bij machte een attestatie dat men vrij was te leveren. In Oude-Tonge woonde in 1622 sinds ongeveer een jaar een jonge vrouw uit Praag die ondertrouw en huwelijksbevestiging verzocht. Aan de verplichting een attestatie te tonen dat ze vrij was kon ze niet voldoen aangezien 'de plaetse haerer geboorte ende laetste wooninge niet alleen verre, maer oock seer periculeus is' (wegens de dertigjarige oorlog). In Oude-Tonge heeft ze echter een goede reputatie opgebouwd omdat ze zich 'wel ende eerlyck heeft gedragen ende oock naerstich is geweest om Gods Woordt te hooren'. De classis wil dan ook de weg tot het huwelijk niet zonder meer blokkeren en raadt aan dat de kerkenraad met enkele leden van de magistraat haar 'scherpelick sullen examineren' en dat, als zij het examen naar tevredenheid doorstaat, de ondertrouw doorgang zal kunnen vinden.[1460]

Daarna volgen nog enkele bepalingen betreffende overspel, dat als een zwaar vergrijp werd gezien. Een ten opzichte van het verleden opvallende verandering was dat, terwijl naar katholieke opvatting het huwelijk onontbindbaar was, overspel als een legitieme reden voor echtscheiding werd gezien.

De bemoeienis van de kerk met het huwelijk was tweeledig. Als het gaat om de huwelijkssluiting als zodanig vervulde de kerk een publieke taak. Voor het sluiten van een huwelijk, hetgeen plaatsvond in een gewone zondagse kerkdienst, bestond een vast formulier. Gaat het echter om de uitoefening van de kerkelijke tucht rond het huwelijk dan strekte die zich niet verder uit dan tot de kring van de ledematen.

Tot zover de theorie; de praktijk bleek weerbarstiger. De instructie van de afgevaardigden van de classis Brielle naar de synode van Dordrecht in 1574 bevatte maar liefst zeven *casus matrimoniales*. Verder bleek de ordonnantie van 1580 verre van volledig te zijn. De praktijk stelde de kerk dan ook voor tal van problemen die door de plaatselijke predikanten en kerkenraden, en in meerdere instantie door classes en synodes maar moesten worden opgelost. Dat gold trouwens niet alleen voor de kerk maar ook voor de magistraten 'besonder in cleyne stedekens ende dorpen' voor wie de huwelijksrecht-

1459 ACBr 22 apr. 1608. Een soortgelijk geval in Middelharnis: 6 apr. 1622.

1460 ACBr 6 apr. 1622. Dat is ook gebeurd: op 1 mei 1622 zijn Jan Huijbrechtsz., jongeman uit Doesburg en Theunken Davits, jongedochter 'ontrent Prage' in Oude-Tonge gehuwd, SAGO, AHG Oude-Tonge, inv. nr. 78

spraak ook nieuwe materie was en door wie, aldus de synode van Middelburg, 'lichtelick die echtscheydinge ter tafel ende te bedde toegelaten wort.'[1461]
Om te beginnen werd de gereformeerde kerk geconfronteerd met vragen rond gemengde huwelijken. Daarnaast betekende de opheffing van de rechtsgeldigheid van clandestiene huwelijken nog niet dat het verschijnsel als zodanig de wereld uit was. Integendeel: de kerk werd nog lang geconfronteerd met de nasleep van de traditionele gedachte dat men alleen al op basis van wederzijds goedvinden kon samenwonen.[1462] Talrijk ook waren de vragen en daaruit voorvloeiende zaken rond de verboden graden. Gaf de ordonnantie alleen overspel aan als echtscheidingsgrond, in de praktijk bleek ook kwaadwillige verlating een reden te zijn om tot ontbinding van het huwelijk over te gaan. Voor het bewijzen van 'voorgaende trouwbeloften' en vragen rond het hertrouwen van weduwen en weduwnaren kon men evenmin terugvallen op duidelijke regels.[1463] Achtereenvolgende synodes hebben er bij de Staten van Holland op aangedrongen de ordonnantie aan te vullen dan wel te vervangen door een speciale vollediger huwelijksordonnantie. Tevergeefs, in 1647 maakten de Staten van Holland duidelijk dat het bij de Ordonnantie van 1580 zou blijven.[1464]
Wat kwam er zoal in de classis aan de orde? Achtereenvolgens worden behandeld:
– bloedschande (verboden graden)
– echtscheiding
– vragen rond trouwbeloften
– hertrouwen weduwen en weduwnaren
– huwen van ongedoopten

Bloedschande
De Politieke Ordonnantie van 1580 gaf in de artikel III tot en met XIII een omschrijving van de verboden graden.[1465] Verboden waren de huwelijken tussen bloedverwanten in de rechte op- en neergaande lijn *in infinitum* evenals een huwelijk tussen (half)broer en (half)zuster. Verder mochten ooms en tantes niet huwen met neven en nichten (bedoeld wordt: kinderen van broers of zusters) en hun nakomelingen. Evenmin was het toegestaan te trouwen met stiefkinderen. Omdat man en vrouw één zijn mocht een man of vrouw niet trouwen met de bloedverwanten van zijn overleden echtgenote respectievelijk haar overleden echtgenoot. De verboden graden golden dus niet alleen ten opzichte van bloed- maar ook van aanverwanten.
Vooral dat laatste leverde wel wat discussiepunten op.[1466] De Ordonnantie verbood, conform Leviticus 18:16, een huwelijk met de weduwe van een overleden broer of een huwelijk met de weduwnaar van een overleden zuster.[1467] Maar hoe zat het met een huwelijk van een man met de weduwe van de broer van zijn overleden echtgenote? De Ordonnantie verbood het niet maar de kerk was er toch niet voor.

1461 Rutgers, *Acta*, 422.
1462 Elliott, *Protestantization*, 514 over de classis Dordrecht: 'The problem never went away. (…) the number of complaints for a 'disorderly beginning' indicate that the mentality behind informal betrothal (namely, the couple's consent as most critical) had not died out.'
1463 Over de problemen met de praktische toepassing van de bepalingen van de Ordonnantie in de jurisprudentie, zie Van der Heijden, *Huwelijk in Holland*, 50 en 57-59.
1464 Van der Heijden, *Huwelijk in Holland*, 57-59.
1465 Ankum, De Smidt, *Mini-plakaatboek*, 13-18; samenvattingen bij Haks, *Huwelijk en gezin*, 39 en Van der Heijden, *Huwelijk in Holland*, 68-71; Van Apeldoorn, *Geschiedenis huwelijksrecht*, 158-162.
1466 Haks, *Huwelijk en gezin*, 40; Van der Heijden, *Huwelijk in Holland*, 68-71.
1467 Art. X van de Ordonnantie, Ankum, De Smidt, *Mini-plakaatboek*, 16.

Een huwelijk tussen volle neef en nicht was evenmin verboden, hoewel de kerk, blijkens een aantal synodale uitspraken, ook hiervan geen voorstander was.[1468] Toch werpt de classis geen bezwaren op bij iemand uit Nieuw-Helvoet 'goedt, godsalich ende vroom van leven, yverich in 't gehoor van Gods Woordt, welcke hem bereydt totte gemeenschap der kercken te begeven' en twee keer een volle nicht ('rechtssweerinnen') heeft gehuwd. Ds. l'Empereur heeft er wat moeite mee, maar de classis vindt dat de man tot het avondmaal kan worden toegelaten 'overmidts het geen bloetschande is.'[1469]
In de Brielse acta komen we enkele gevallen van bloedschande tegen. In Zuidland wordt gesproken van een man die met zijn stiefdochter wilde trouwen en zowel bij moeder als (stief)dochter een kind had.[1470] Het is vermoedelijk dezelfde casus die de kerkenraad van den Briel als particuliere vraag aan de synode van Dordrecht in 1574 voorlegde.[1471] Noch de reactie van de classis, noch die van de synode zijn bekend. In 1589 vernemen we in Hekelingen van een bloedschender, die kennelijk later elders zijn geluk is gaan zoeken.[1472] Een geval van bloedschande met aanverwanten troffen we al eerder aan bij de predikant in Nieuwenhoorn, de Jonckheere, die bekende 'niet vry te wesen van zyn huysvrouwe suster'.[1473] Een ander geval deed zich in 1618 voor in Nieuw-Helvoet waar een zekere Cornelis Cornelisz. de Cuijper, lidmaat aldaar, met medewerking van de predikant Reginaldus Donteclock in het huwelijk was getreden met een vrouw 'van al te na maeschap'.[1474] De Brielse remonstrantse predikant Theophilus Rijckewaert stelde in de (remonstrantse) classis de vraag of de Cuijper

> die nu ontrust zynde door den predikant, die verclaerde dat hy ongoddelycken ende tot schaede van zyn salicheyt sulck een staet beleefde, hoe die persoon tot gerustheyt synder consientie sulx aen de classe versoeckende, daerinne hem sal hebben te draghen, 'tzy oft te moeten scheyden naer scriftuerelycke wetten 'tzy oft consent ende dispensatie hierover by de heeren Staten te versoecken.

De classis besluit de zaak voor te leggen aan de remonstranten in Leiden en Den Haag, maar daarover wordt niets meer vernomen. Pas veel later besluit de inmiddels contraremonstrantse classis desgevraagd dat zij blijft bij haar eerder genomen (in de acta niet overgeleverde) besluit dat Cuijper zijn zonde moet belijden en zich moet onthouden van het avondmaal 'soo lange hij in deselve zonde van bloetschande is blyvende.'[1475] In 1617 komt Van Velsen, predikant in Rockanje, met een in de acta niet nader gespecificeerd geval van een voorgenomen huwelijk binnen de verboden graden. De classis geeft hem gelijk en adviseert hem de betreffende personen door te verwijzen naar de Staten van

1468 Haks, *Huwelijk en gezin*, 39; Van Apeldoorn, *Geschiedenis huwelijksrecht*, 158. Een geval in Dordt: Elliott, *Protestantization*, 515. Jensma, *Uw rijk kome*, 145, Roelevink (ed.), *Classicale acta Dordrecht 1601-1620*, 419 (15 sept. 1610). Afwijzende uitspraken synodes: synode van Middelburg 1581: Rutgers, *Acta*, 446-447; part. synode van Rotterdam 1581: Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* II, 201.
1469 ACBr 23 juli 1620.
1470 ACBr 2 juni 1574.
1471 Rutgers, *Acta* 209.
1472 ACBr 21 aug. en 9 okt. 1589. Notaeus moet een brief schrijven aan de kerk van Gouda om hem van het avondmaal te weren, zolang hij nog niet met de kerk van Hekelingen is verzoend; later blijkt echter dat de man 'geen seker woenstede en heeft' (ACBr 1 mei 1590).
1473 Zie hiervoor.
1474 ACBr 24 apr. 1618. Verdere details over de 'maeschap' worden niet vermeld.
1475 ACBr 10 apr. 1619.

Holland of de baljuw.[1476] Zijn opvolger, Azarias Peudevin, wordt zelfs gemolesteerd omdat hij weigert iemand die in openbare bloedschande leeft als kerkmeester 'af te lesen'. De classis vindt dat hij 'sulcx weygerende welgedaen heeft' en gelast hem in deze houding te 'continueeren'.[1477]

Echtscheiding

Op grond van Mattheus 19 : 9 was echtscheiding toegestaan met het recht op hertrouwen. Onder protestantse theologen was dit *communis opinio*. Verder kwam in de praktijk – en later door verschillende synodes gesanctioneerd - kwaadwillige verlating als echtscheidingsgrond voor.[1478] De echtscheiding diende door de plaatselijke overheid uitgesproken te worden. Hèt belangrijke gevolg van een officieel uitgesproken echtscheiding was het recht op hertrouwen, in elk geval voor de onschuldige partij. Vaak was dat ook het motief om de schepenbank een rechtsgeldige uitspraak te ontlokken.

Overspel en kwaadwillige verlating gingen vaak hand in hand. De vrouw van ouderling Mertten Thonisz. uit Ooltgensplaat, Jacomynken, was er vandoor gegaan met een collega-ouderling, Govaert Jacobsz., 'seer scrickelycke ergernisse' gevende. Toen anderhalf jaar later Mertten advies vroeg aan de classis over wat hem te doen staat 'naerdien dat syn gelegenheyt vereyscht niet altyt alleen te blyven' antwoordde de classis hem 'dat hy redene genoech heeft in Godts Woort gefondeert om haer absolutelyck te verlaten ende een ander te trouwen'. Wel voegde de classis er aan toe dat hij eerst bij de wereldlijke overheid een scheidingsprocedure aanhangig moest maken.[1479]

Als in Nieuwenhoorn een samenwonend paar, waarvan de vrouw al zeven jaar door haar echtgenoot is verlaten, een kind heeft gekregen en wil trouwen, dan staat de classis dit pas toe als de overheid eerst bij rechtsgeldige acte heeft vastgelegd 'haer van te voren 7 jaren van haer man verlaten te zyn geweest'.[1480]

Een zelfde lijn volgt de classis in het geval van een vrouw uit Spijkenisse die al 16 jaar door haar man in de steek is gelaten en door een andere man weer ten huwelijk is gevraagd. De classis adviseert Vossius, de predikant, zich te wenden tot de magistraat, die 'sulcke trouwe toestaen' zal, waarna hij het huwelijk zal mogen sluiten.[1481]

Hoewel het de magistraat is die de echtscheiding uitspreekt, vraagt men doorgaans toch eerst het advies van de kerkenraad en eventueel nog van de classis. Pas dan verwijst de kerkenraad of de classis naar de overheid.[1482]

1476 ACBr 26 juni 1617.

1477 ACBr 23 juli 1620.

1478 Van der Heijden, *Huwelijk in Holland*, 73-75; Haks, *Huwelijk en gezin*, 178 (die er even verder op wijst dat de Ordonnantie trouwens officieel alleen maar overspel als echtscheidingsgrond erkende: *ibidem*, 180). De synodes spraken van 'malitieuse desertie', Roodenburg, *Onder censuur*, 362. Evenzeer in classis Dordrecht: Elliott, *Protestantization*, 516-517.

1479 ACBr 24 apr. 1597, 12 okt. 1598.

1480 ACBr 8 aug. 1607.

1481 ACBr 16 juli 1602. Een soortgelijk geval (1622) van een verlaten vrouw, wier man zelfs 14 jaar tevoren in een klooster was ingetreden bij: Roodenburg, *Onder censuur*, 369. Ook hier moest eerst de magistraat worden ingeschakeld.

1482 In classis Dordrecht: Elliott, *Protestantization*, 517.

Vragen rond trouwbeloften

De uitwisseling van trouwbeloften (verloving) vormde een rechtsgeldige overeenkomst waarvan de nakoming juridisch kon worden gevorderd.[1483] Anders dan bij het fenomeen van de clandestiene huwelijken vormde de vrijwillige bijslaap niet meer de basis van een rechtsgeldig huwelijk noch de plicht tot trouwen.[1484] De basis van het aangaan van een huwelijk was de verloving en alleen bij onderling goedvinden kon die worden ontbonden. Eenzijdige ontbinding kon alleen bij gewichtige redenen zoals onkuisheid van één van de partijen. Het feit echter dat aan trouwbeloften geen vormvereisten waren verbonden maakte een vordering tot nakoming in bewijsrechtelijk opzicht lastig.[1485]

De classis is meermalen met vragen rond trouwbeloften geconfronteerd. In de zomer van 1574 kwam de Heenvlietse predikant Jacobus Orphanus met een vraag over 'een meijdt die beslapen waire van een cnecht, dewelcke sij seide dat hair beloofte hadde gedaen'. De classis onthoudt zich van een oordeel en antwoordt dat de vrouw dit maar aan de wereldlijke rechter moet voorleggen.[1486]

Is er sprake van meerdere trouwbeloftes dan gaat de eerste belofte voor en waren latere trouwbeloftes, die gedaan zijn terwijl de eerdere nog geldig waren, nietig. Zo had een weduwe uit Zwartewaal zich verloofd met een man die zich echter terugtrok. De vrouw verloofde zich daarop met een ander. Inmiddels stierf de eerste verloofde en de vraag was nu of zij (die kennelijk al weer een derde op het oog had), gebonden was aan de beloften aan de tweede man. De classis stelt dat de tweede belofte van 'nul ende van ghender werden' was.[1487] Bijna een halve eeuw later volgde de classis dezelfde lijn tegenover een vrouw uit Oude-Tonge.[1488] Haar man was naar Oost-Indië vertrokken en was nauwelijks zes weken weg of zij verloofde zich met een zekere Hans van der Straten. Ook deze Hans vertrok naar Oost-Indië waarna de vrouw zich verbond aan een derde 'metten welcken sy versoeckt getrouwt te worden'. Haar eerste man was, zo beweerde zij, dood en was 'in Oostindien den hals afgesneden'. Zij zou dit met brieven kunnen bewijzen maar uit het register van de Verenigde Oostindische Compagnie bleek daarvan niets. Gevraagd: het advies van de classis. Die redeneerde dat de belofte aan de tweede man in het spel, Hans van der Straten, 'geen belofte en can wesen, alsoo de man doen noch leefde'. Zij was dus vrij om met de derde te trouwen mits zij in staat was uit het register van de Compagnie 'blyck ende sekerheyt' te geven van de dood van haar eerste echtgenoot.[1489]

Waren trouwbeloften nog, eventueel met tussenkomst van de rechter, te ontbinden, anders lag dit met de ondertrouw, zelfs niet met wederzijdse instemming. In Ooltgensplaat wilde een paar, waarvan het huwelijk al werd afgekondigd, voor een notaris de huwelijksbeloften herroepen. Volgens de classis kunnen ze echter alleen 'wettelick ge-

1483 Van Apeldoorn, *Geschiedenis huwelijksrecht*, 77-84.

1484 Part. synode van Rotterdam 1605: 'De synodus en can niet verstaen, dat een vrij ongehillickte persoon gehouden sal wesen te trouwen een dochter, die hij beslapen heeft', Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* III, 237. Zie ook Elliott, *Protestantization*, 511, die hierbij een preek van Johannes Becius aanhaalt: 'Sleeping together does not form the basis of a marriage: promises and consent do.' De belofte, met onderpand bezegeld, bood meer juridische zekerheid dan de bijslaap, Van Deursen, *Mensen van klein vermogen*, 111.

1485 Over de rechtspraktijk in de 17e eeuw: Haks, *Huwelijk en gezin*, 119-125; Van der Heijden, *Huwelijk in Holland*, 177-189.

1486 ACBr 15 juli 1574.

1487 ACBr 13 sept. 1574.

1488 ACBr 6 sept. 1622.

1489 De Amsterdamse kerkenraad volgde exact dezelfde lijn, zie Roodenburg, *Onder censuur*, 283-284.

scheyden worden by de magistraet'.[1490] Minder consistent handelde de classis toen zich in Dirksland (ook in 1619) een geval voordeed waarbij de bruidegom de huwelijksafkondigingen wilde laten stoppen omdat 'zijn ondertroude bruijt haerselven voor datum van deselve niet eerlyc en heeft gedraegen'. De kerkenraad onderbrak inderdaad de afkondigingen maar vroeg toch nader advies aan de classis. De classis verwees nu niet, zoals men zou denken, naar de magistraat maar steunde de kerkenraad en droeg hem tevens op maar eens met de vader van de bruidegom te gaan praten die, naar het scheen, niet eens in het voorgenomen huwelijk was gekend. Pas daarna moet de bruidegom bewijs van zijn bewering worden gevorderd.[1491]

Hertrouwen weduwen en weduwnaren
Hoewel de Bijbel niets zegt over de termijn die weduwen of weduwnaren in acht zouden moeten nemen voor een eventuele hertrouw was de gereformeerde kerk toch van oordeel dat een zekere wachttijd ('treurtijd') wel betamelijk was. De vroege synodes stelden daarvoor een termijn van vier en een halve maand.[1492] Beriep de Dordtse synode zich nog op 'keijserlicke rechten' (vermoedelijk een verwijzing naar het Eeuwig Edict van 1540), de Middelburgse synode hanteerde voor de weduwen het argument van de eerbaarheid en de 'burgherlicke onderscheijdinghe der gheslachten'. Latere synodes noemden dit motief eveneens maar zonder daaraan nog een termijn te verbinden.
Zelfs de stadhouder van de baljuw van Putten moest er aan geloven. Hij kwam in 1604 zijn beklag doen over de predikant van Spijkenisse, Vossius, die hem de huwelijksafkondigingen had geweigerd 'overmits syn gelovede te onlanx weduwe geweest is'.[1493] De classis steunde echter de predikant. Toch werden er geen al te strakke termijnen gehanteerd. Steyaert, predikant in Hekelingen, kwam met het geval van een vrouw die ruim drie maanden (14 weken) weduwe was en wilde hertrouwen. De classis adviseerde hem de vrouw te vermanen 'dat d'eerbaerheyt wel vereyscht dat se noch 14 daghen ofte een maent vertoeve' maar mocht hij haar niet kunnen overtuigen 'dat hy hen dan d'ondertrouwe sal afnemen'.[1494]

Huwen van ongedoopten
Op 26 juli 1593 stelt de classis de gravamina vast voor de komende particuliere synode die in dat jaar in Brielle gehouden zal worden. Eén daarvan luidt:

> 'oft men niet en sal aenhouden dat die ongedoopte die hen ten houwelick willen begeven bij die van de magistraet oock niet en sullen getrout werden, so wel als bij de kerckendienaren, bist dat sij het sacrament des doopsels ontfangen hebben.'

Het staat er niet zo letterlijk, maar het gaat uiteraard om huwelijken tussen doopsgezinden dan wel huwelijken tussen gedoopten en wederdopers. Dat laatste lag vermoedelijk nog gevoeliger dan huwelijken met en tussen aanhangers van de andere gezindten dan de wederdopers. Het was ook de classis Brielle die de problematiek van gemengde hu-

1490 ACBr 23 okt. 1619.
1491 ACBr 18 juni 1619.
1492 Synode van Emden 1571, bijz. vragen nr. 19, synode van Dordrecht 1578, art. 89, synode van Middelburg, art 56, Rutgers, *Acta*, resp. 101, 255, 396. Zie Van Apeldoorn, *Geschiedenis huwelijksrecht*, 168-170; Van der Heijden, *Huwelijk in Holland*, 75.
1493 ACBr 9 juni 1604.
1494 ACBr 29 apr. 1620.

welijken voor het eerst aan de orde stelde op de synode van Dordrecht in 1574.[1495] De synode plaatste zich toen op het standpunt dat predikanten, na vermaning, dergelijke huwelijken kunnen sluiten 'dewijl het openbaer trouwen politisch' is.[1496] De vraag betrof een huwelijk van een lidmaat met iemand die 'papist, doops ofte werlts ghesint' is.[1497] Daarna is het standpunt van de gereformeerde kerk gaan schuiven voor zover het betreft een huwelijk met een ongedoopte. Toen in 1586 de Haagse synode zich boog over de vraag of een gedoopte met een ongedoopte zou mogen trouwen gaf de synode te kennen dat 'zulks niet geraaden is' aangezien een ongedoopte door zijn of haar verwerping van de doop niet kan worden gerekend in het 'verbond Gods', een standpunt waarnaar op de particuliere synode van Dordrecht nog eens werd verwezen.[1498] De inmiddels uitgevaardigde Politieke Ordonnantie van 1580 verbood een huwelijk met een ongedoopte niet, anders gezegd: een dergelijk huwelijk was wettelijk toegestaan. Vanaf de particuliere synode te Leiden in 1592 gaat men daarom pleiten om op dit punt de ordonnantie aan te vullen.[1499] De particuliere synode te Brielle in 1593 gaat nog een stapje verder: ongedoopten zouden zelfs ten overstaan van de overheid niet mogen huwen.[1500]
Zoals hiervoor al bleek, bleef de overheid doof voor pleidooien om de Ordonnantie van 1580 aan te vullen dan wel te vervangen. Daar komt bij dat ook binnen de gereformeerde gelederen niet volledig eenduidig werd gedacht aangaande dit onderwerp. In 1603 komt de Dordtse predikant Johannes Becius met een geschrift voor de dag waarin hij betoogt dat ongedoopten voor de magistraat kunnen trouwen.[1501] Het stuk komt tijdens de particuliere synode te Brielle in 1603 op tafel. Weliswaar is het door degenen die het gelezen hebben 'als goet geapprobeert ende van den sijnodi goet ende schriftmatich bekent' maar omdat sommigen 'contrarie gevoelen' wordt het niet in druk uitgegeven.[1502] Argumenten pro en contra worden verzameld.[1503] In 1606 besluit de particuliere synode

1495 Rutgers, *Acta*, 201-202, een van de vraagpunten in de instructie voor de afgevaardigden van de classis Brielle.

1496 Rutgers, *Acta*, 161.

1497 In deze regio zal het dan vooral om doopsgezinden gaan. Van Deursen stelt, sprekend over de vele ongedoopten in Holland, dat de calvinisten twee grote mededingers hadden: katholieken en doopsgezinden, Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 141. Van katholieken ondervond de gereformeerde kerk in deze regio geen concurrentie; van de doopsgezinden des te meer. Daarnaast waren er nog andere categorieën van ongedoopten: kinderen van soldaten, van personen met rondreizende beroepen e.d.

1498 Resp. Rutgers, *Acta*, 510-511, Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* II, 375-376. Zelfde visie op part. synode Rotterdam 1594 (Reitsma en Van Veen, *ibidem* III, 108, 25), 'profanatie des verbondts Godts', part. synode Leiden 1600 'tot verijdelinghe des verbondts Gods, wechneeminghe der lijvreij des christendoms ende approbatie des wederdoops, ende worden alsulcke meerderdeels bij den magistraten ghesolemnizeert' (*ibidem* III, 150).

1499 Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* II, 427. Nog eens herhaald door part. synode Delft 1596 (*ibidem* III, 73), part. synode Schoonhoven 1597 en genoemd onder de 'disorderen in den lande te beteren' (*ibidem* III, 88), part. synode Dordrecht 1598 (*ibidem* III, 108, 119), part. synode 's-Gravenhage 1599 (*ibidem* III, 134).

1500 Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* III, 9. Terwijl de mogelijkheid om te huwen voor de magistraat toch was bedoeld om niemand in gewetensproblemen te brengen. Een parallelle ontwikkeling in de classis Edam: Geudeke, *Classis Edam*, 128.

1501 Over Johannes Becius: *NNBW* I, 267-269, *BLGNP* II, 50-52.

1502 Part. synode Brielle, Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* III, 204, ook al een jaar eerder: part. synode Schiedam 1602, *ibidem* III, 191 en 195.

1503 Part. synode Woerden 1604, Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* III, 215; part. synode Rotterdam 1605, *ibidem* III, 231.

te Gorinchem voorlopig de oude lijn van de synode te 's-Gravenhage van 1586 aan te houden en de kwestie over te laten aan een generale synode.[1504] Ook de classis Brielle wil zich in het stuk van Becius verdiepen en vraagt om een kopie maar van een standpuntbepaling door de classis is verder niets bekend.[1505]
Binnen het doperdom vormden de volgelingen van David Joris een aparte groep. Van der Heijden stelt dat men vooral in Den Briel gekant was tegen huwelijken van lidmaten met Davidjoristen.[1506] Of dat nu een speciaal Brielse eigenaardigheid was, laten we hier maar in het midden, een feit is wel dat zich daar rond 1600 een geval voordeed van een huwelijk tussen een sympathisant van het Davidjorisme, Jacob Janssen van Velsen, en Godelieve Bogaert, een zuster van de Haarlemse predikant Johannes Bogaert. De kerkenraad van Den Briel verzette zich tegen dit huwelijk daar Van Velsen iets gezegd had 'streckende tot faveur ende prijs van Davidt Jorisz.'[1507] Ds. Bogaert had zijn aanstaande zwager daarop onder handen genomen waarop Van Velsen hem 'eenighe schriftelijcke bekentenisse syns ghelooffs' had doen toekomen. De Brielse kerkenraad volhardde echter in zijn weigering waarop Bogaert de zaak bij de particuliere synode aanhangig maakte.[1508] Met enige tegenzin (de classis Brielle was immers de eerst aangewezene om deze casus te behandelen) boog de synode zich over deze kwestie 'sonder prejuditie des classis van den Briel'. De synode, overtuigd dat Van Velsen 'der secte van Davidt Jorisz. toegedaen' was, weet ook niet beter te doen dan Bogaert te antwoorden zijn zuster Godelieve ernstig te vermanen 'wat sij voor een persoon by der handt soude nemen.' Maar als zij dan toch het huwelijk wil doorzetten en het paar (met medewerking van de Haarlemse kerk) in ondertrouw gaat, dan zou de Brielse kerk er het best aan doen het 'geven der proclamatien' niet te weigeren.[1509]

Disciplinering op plaatselijk niveau

Zondagsrust
De synode van Dordrecht (1574) had de classes opgedragen bij de overheid er op aan te dringen 'het coopen, vercoopen, drincken, arbeijden, wandelen etc., insonderheijt des sondaechs tewijle men predickt' te verbieden.[1510] Volledige zondagsrust is in deze periode niet het ultieme doel van de kerk geweest; de algemene teneur, aldus Van Deursen,

1504 Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* III, 244 en 248. Idem part. synode Delft 1607, *ibidem* III, 263; part. synode Dordrecht 1608, *ibidem* III, 281; part. synode Delft 1618, *ibidem* III, 301.
1505 ACBr 6 aug. 1608.
1506 Van der Heijden, *Huwelijk in Holland*, 66. Over het *Nachleben* van David Joris: Zijlstra, *Om de ware gemeente*, 323-325.
1507 Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* III, 169.
1508 Part. synode Gouda 1601, Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* III, 169-170.
1509 Het jaar daarna beklaagt de Brielse kerkenraad, die in haar weigering volhardde, zich bij de part. synode van Schiedam over het besluit van de vorige synode. De synode van Schiedam schuift de kwestie van het huwen van Davidjoristen echter op de lange baan, Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* III, 189.
1510 Rutgers, *Acta*, 144.

is 'dat beperkingen en verboden slechts gelden voor de duur van de kerkdienst.'[1511] Zo gaat de synode van Leiden van 1600 niet in op het ingebrachte verzoek er bij de overheden op aan te dringen op zon-, vast- en biddagen 'simpelick te verbieden het rijden ende varen met schuijten of waghenen'. Alleen het 'tappen onder den predicacien om drinckghelagen te houden ende besonder op den vast ende bidtdagen' wordt als strijdig met Gods gebod gezien.[1512] Verder gold algemeen het principe dat binnen de grens van de versheid van etenswaren de verkoop ervan was toegestaan.
De calvinisten sloten op dit punt naadloos aan op de reeds bestaande legislatieve tradities. In 1527 kregen de Voornse boeren van de Utrechtse bisschop speciale toestemming om het graan, bestemd voor de maandagse markt in Brielle, op zondag na de mis te vervoeren.[1513] De aanvullende keuren van Stad aan het Haringvliet, vastgesteld in 1553, verboden het verrichten van handwerk op zon-, feest- en andere heiligendagen. Niemand mag op die dagen 'backen' en vrouwen mogen geen 'kleeren wasschen noch bleeken.'[1514] Geervliet kent een keur tegen het openhouden van kroegen op zondagen of bededagen alsmede tegen het kaatsen of spelen onder het sermoen.[1515] In Zuidland gaat men nog een stap verder: de in 1550 hernieuwde keur verbiedt niet alleen het drinken, tappen, kaatsen en dobbelen tijdens de hoogmis maar ook het werken op de heilige dagen (waaronder de zondag) behalve in de oogstmaand.[1516] Nergens komt de continuïteit tussen voor- en nareformatorische periode sterker tot uitdrukking dan in de 'Willeceure van Dircxlandt', laatstelijk bevestigd door Filips II in 1558. Hier treffen we de regel aan dat 'geen waert ofte waerdinne eenigh bier oft wijn tappen oft eenige dranckers oft gelagen setten' op zon- en heiligendagen 'onder de hoogmisse ende onder 't sermoen' en daarbij zijn in het handschrift van deze keur de woorden 'hoogmisse ende onder 't sermoen' tussen haakjes geplaatst en is daarboven het woord 'predicatie' geschreven.[1517] Elders in het handschrift, waar het gaat over het 'caetsen, bollen, balslaen oft eenigh spel oft tuysserie (…) taerlingen oft mit kaerten', is dezelfde tekstuele ingreep toegepast. Op de valreep van de overgang naar de Opstand (12 oktober 1570) wordt door de magistraat van Goedereede een verbod uitgevaardigd om koophandel te drijven alsmede bier te tappen en te verkopen 'alssoelanghe als de predikatie geduyrende (…).' Gelukkig is van dit verbod 'uytgesondert den reysenden man hem te gerieven ende sijn natuerlijcken dorst te laven.' Het verbod geldt 'soewel in 't Oudorp als hier binnen deser stede.'[1518] Twee jaar tevoren was Brielle al met een soortgelijk verbod voorgegaan. Op zon- en 'heylige' dagen mocht van 's morgens 9 tot 's middags 2 uur geen handel plaatsvinden. De tappers moesten zich tijdens de hoogmis tot 11 uur rustig houden, terwijl tot hetzelfde tijdstip het 'in die doelen schieten ofte in 't caetspel spelen ofte upte straeten caetsen ofte met de bollen rollen' evenmin was toegestaan.[1519]

1511 Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 27.
1512 Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* III, 151.
1513 De Jong, *Nieuw-Helvoeterland*, 64.
1514 Van der Gouw, 'Rechtsbronnen Stad aan 't Haringvliet', 90.
1515 Pols, 'Oudste rechten van de stad Geervliet', 80. Volgens Pols riekt deze bepaling 'te zeer naar den tijd van de zegepraal van het protestantisme om haar niet te houden hetzij voor een latere invoeging, hetzij voor een omwerking eener oudere keur tegen het verstoren der rust op Zondagen en heilige dagen of onder de heilige misse.'
1516 Van der Gouw, 'Keuren van Drenkwaard (Zuidland)', 22-23.
1517 Pols, 'De ambachtsheerlijkheid van Dirksland', 278.
1518 Pols, 'De rechten der stad Goedereede', 352.
1519 De Jager, *De middeleeuwse keuren der stad Brielle*, 405-406.

Welke bemoeienissen heeft de classis Brielle met dit onderwerp gehad? Om te beginnen was de zondag voor de classis zelf geen belemmering om, als dat zo uitkwam, classicaal werk te verrichten. Het gebeurde niet veel (het gaat om slechts drie vergaderingen tussen 1578 en 1606) en het betrof ook altijd extraordinaire vergaderingen.[1520] Toch wordt uit de acta niet duidelijk dat het zou moeten gaan om spoedeisende zaken. Een door de Brielse predikant Rijckewaert uitgevoerde commissie inzake de Heilige-geestgoederen in Nieuw-Helvoet werd eveneens op zondag uitgevoerd en *en passant* gecombineerd met een kerkvisitatie en wellicht ook met een preekbeurt.[1521] Het gebeurde wel meer dat een zondagse preekbeurt door een predikant van buiten de gemeente werd aangegrepen als een goede gelegenheid voor een visitatie.[1522] Trouwens: het was ook niet ongebruikelijk dat de kerkenraad op de zondag na de kerkdienst vergaderde of een lidmatenvergadering belegde.[1523]

Tot het eind van de 16e eeuw kwamen er overigens geen klachten over de ontheiliging van de 'sabbat' bij de classis ter sprake.[1524] Wel had de classis kennelijk aanleiding om het plakkaat op de zondagsheiliging dat de Staten van Holland op 10 maart 1594 hadden uitgevaardigd nog eens nadrukkelijk onder de aandacht van de baljuw van Putten te brengen om deze af te laten lezen 'opdat de sabbatten ende andere insolentien sullen geweert worden.'[1525] In Nieuw-Helvoet werd eens de schout vanaf de preekstoel gemaand 'dat hy de clappaerts buyten der kercken staende, zoude ghebieden van daer te gaen', een aansporing echter waarvan de man niet gediend was.[1526]

Het aantal klachten over ontheiliging van de zondag door lidmaten is echter uiterst beperkt. In 1606 klaagt Johannes Vossius, predikant in Spijkenisse dat één van zijn ouderlingen, 'een cleermaker van zyn ambacht, gaet wercken op vast- ende bitdagen ende oock op sondagen, het d'welc ergernisse geeft.'[1527] Enige behoedzaamheid bij dit getuigenis is wel op haar plaats want tussen Vossius en zijn kerkenraad boterde het eigenlijk nooit en de acta wekken bepaald niet de indruk dat de schuld daarvan eenzijdig moet worden gezocht bij de Spijkenisser kerkenraad. Daarna blijft het echter stil op dit gebied; pas in 1619 krijgt de remonstrantse predikant van Stad aan het Haringvliet, Johannes de Vries, in de *capita accusationum* voor de voeten geworpen dat

> 'hij den sabbath des Heeren met groote ergernisse opentlyc heeft ontheylicht, soo dat hij selfs over dit feyt van den schoutet is bekeurt'

1520 ACBr 16 feb. 1578, 22 aug. 1593 en 30 juli 1606 (er van uitgaande dat de datering correct is). Op de extraordinaris vergadering verschenen alleen de predikanten van Brielle en van enkele nabij gelegen gemeenten.

1521 ACBr 31 juli 1605.

1522 Bijvoorbeeld te Zuidland op zondag 6 feb. 1600 over de wijze van verkiezing van ouderlingen, ACBr 31 jan. 1600.

1523 Zoals in Oude-Tonge op zondag 29 aug. 1604 naar aanleiding van het beroep op David Timmerman van de gemeente van Schoonhoven, SAGO, AHG Oude-Tonge, inv. nr. 78. Op zondag 13 juni 1610 vergaderen de lidmaten van Oude-Tonge voor de verkiezing van een ouderling en diaken. De kerkenraad van Spijkenisse besloot in 1619 voortaan op 'den eersten sabbath in der maent' te vergaderen, SAVPR, AHG Spijkenisse, inv. nr. 1, pag. 29.

1524 De classis Dordrecht benadert de classes van Brielle en Delft om gezamenlijk bij de Staten aan te dringen op een 'gemeine politieordnungh', Van Dooren, *Classicale acta Dordrecht 1573-1600*, 59 (2 sept. 1578). In de Brielse acta komt dit niet terug.

1525 ACBr 19 sept. 1594.

1526 ACBr 16 nov. 1605.

1527 ACBr 31 okt. 1606.

maar de tegen hem uitgesproken sententie beperkt zich uitsluitend tot zaken die de leer aangaan. Maar deze gevallen betreffen een kerkenraadslid en een predikant. Daar legde men misschien de lat wat hoger dan voor een gewoon kerklid. En al wordt nog in 1619 in de ingediende gravamina voor de synode geklaagd over 'de profanatien die geschieden door coopen ende vercoopen, ryden ende mennen, dorschen ende clotten, het malen van meulens ende in somma allerhande slaevachtige wercken om tydelyc gewin wille', een zevendaagse werkweek was, zeker in de oogsttijd op het platteland, een maatschappelijk gegeven, waar de kerk niet omheen kon.
Zolang de plaatselijke gemeenten zich beperkten tot het houden van één kerkdienst per zondag (de ochtenddienst wel te verstaan) bleef de regelgeving betreffende de zondagsrust ook doorgaans beperkt tot de ochtend.[1528] Tegen het eind van de 16e eeuw kwam echter - zij het met moeite - ook de middagdienst in zwang.[1529] In 1599 werd Balthasar van Doorne, predikant in Middelharnis, vermaand 'des namiddaechs in zyn kercke te prediken gemerct 'tselve in 't gansche eylant gedaen wort ende syn plaetse niet de minste van allen en is'.[1530] Korte tijd later moest Balthasar melden dat de middagdienst 'duer faute van gehoor bij advys van den kerckenraet naergelaten' was.[1531] De classis accepteerde het excuus van Balthasar maar besloot toch meteen dat 'de predicatie naermiddach in allen kercken sal gedaen' terwijl in de vergadering daarna werd bepaald dat in de middagdienst uit de Heidelbergse catechismus zou worden gepreekt.[1532] In hoeverre de middagdienst in de jaren daarna ook daadwerkelijk overal en altijd werd gehouden laat zich uit de acta niet afleiden, feit is wel dat de synode van Dordrecht in 1619 bepaalde dat 'alomme ten plattenlande tweemael des sondaeghs sal worden gepredickt'. De classis bepaalde in dat kader ook dat doopdiensten en huwelijksbevestigingen niet meer 's morgens maar na de middag zouden worden gehouden zodat de middagdienst in elk geval niet meer werd gehinderd door doop- en bruiloftsmaaltijden.[1533]
Een tweede kerkdienst in de middag betekende dus ook meer behoefte aan zondagsrust.[1534] Zo zou de classis graag zien dat kermissen, die weliswaar niet helemaal kunnen worden afgeschaft, dan toch tenminste op de zondag aan banden werden gelegd.[1535] De baljuwen van Voorne en van Putten worden verder nog aangesproken op de hinder voor de kerkdiensten, voortvloeiend uit zondags vermaak zoals 'caetsen, balslaen, ryden, mennen etc.' Beide baljuwen zegden de classis toe zich in te spannen om te bewerkstelligen dat de kerkdiensten 'sonder verhinderen' voortgang zouden kunnen vinden.[1536] Over

1528 Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 29.
1529 Synode van Den Haag in 1586, Rutgers, *Acta*, 501. In de classis Dordrecht werden op enkele uitzonderingen na in 1629 nog geen zondagmiddagdiensten gehouden, Elliott, *Protestantization*, 469.
1530 ACBr 27 apr. 1599. In dezelfde vergadering wordt ten aanzien van Korendijk ook gesproken over 'de sondaechsche achternoens predicatie'.
1531 ACBr 21 juni 1599.
1532 ACBr 16 aug. 1599.
1533 ACBr 22 okt. 1619. Zie ook het gravamen van de classis op 18 juli 1619.
1534 'Die twee zijn elkaars consequentie, kerkdienst en rust', aldus van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 27.
1535 ACBr 29 juni 1621, aangezien de kermissen 'grootelycks strecken tot prophanatie van de sabbatthen'.
1536 ACBr 19 okt. 1621 en 5 apr. 1622. In 1619 klaagt de classis nog over schouten en secretarissen die opzettelijk tijdens de kerkdienst dijkschouw laten houden om het volk uit de kerk te houden, ACBr 3 sept. 1619.

het antwoord op de vraag in hoeverre deze interventies ook werkelijk effect sorteerden valt echter met de huidige stand van de kennis weinig te zeggen.[1537]
Van puriteinse invloed op de zondagsviering is dan ook nog absoluut geen sprake. Ds. Pylius van Ooltgensplaat verdiende wat bij door zelf geteelde groente te verkopen. In de daarover ingediende klacht staat dat hij dat deed 'oock op den sabbath'. En wat zeggen zijn collega's uit de classis hierover? Pylius zal worden vermaand 'dat sulcke vercoopinghe, soo veel moghelyck is, op den sabbath niet en geschiede'; van een absoluut verbod is dus geen sprake.[1538]
En zoals eerder gezegd, is in feite, blijkens de eerder aangehaalde regelgeving in de eerste halve eeuw van de gereformeerde kerk, geen sprake van calvinisering van de zondagsviering maar van voortzetting van al tijdens de katholieke periode bestaand of ingezet beleid.[1539] De daarbij gehanteerde stelregel is, dat men zich op de zondag dient te onthouden van 'alle sodanige vermaeckingen die den godsdienst verhinderen' zonder te 'willen drijven al te groote precijsheyt, smaeckende na de jootsche superstitien', aldus de particuliere synode van Rotterdam in 1621.[1540]

Rederijkers
Viel het aantal klachten over de ontheiliging van de zondag dat de classicale vergadertafel bereikte nogal mee, één van deze klachten hebben we nog niet gememoreerd. In 1599 brengt Carel van den Broecke, predikant in Ooltgensplaat, naar voren dat de 'sabbaten grootelycx geprophaneert worden door de cramers, lapsalvers ende rethorykers'.[1541] Die laatstgenoemde groep trekt nu onze aandacht.
De rederijkers hebben in de eerste helft van de 16e eeuw een belangrijke rol gespeeld in de verspreiding van hervormingsgezinde ideeën en bij de bevolking de ontvankelijkheid daarvoor bevorderd.[1542] Dezelfde mr. Dirck Cock, die de Brielse schoolkinderen had besmet met het Calvinisme, liet zijn leerlingen batementspelen opvoeren.[1543] Talrijk zijn dan ook in de voorreformatorische tijd de berichten over problemen tussen rederijkers en de kerkelijke en wereldlijke overheden.[1544] In Den Briel maken leden van de rederijkerskamer 'De Vreuchdebloem' op de vastenavond van 1567 de mis en de verering van St. Rochus belachelijk.[1545]

1537 Elliott spreekt van een 'almost total failure of the Reformed to realize a minimal observance of the Sunday', *Protestantization*, 480; woorden van gelijke strekking: *ibidem,* 487.
1538 Zie hierna pag. CCLXXIX. Rapport d.d. 12 mei 1620 van de classicale commissie in SAVPR, AC Brielle, inv. nr. E131, nr. 152. Het instellen van die commissie: ACBr 28 apr. 1620.
1539 Zondagsheiliging was evenmin een exclusief calvinistisch streven, ook katholieke kerkelijke gezagsdragers legden op dit gebied de nodige ijver aan de dag, zoals bij voorbeeld de Antwerpse bisschoppen, De Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten*, 353. De Mooij plaatst de zondagsheiliging in het bredere kader van het in de 16e eeuw in Europa ingezette 'beschavingsoffensief', *ibidem*, 351. Zie over dit onderwerp ook Geudeke, *Classis Edam*, 425-443, Van Lieburg, *Een eiland na de Reformatie*, 270-282.
1540 Knuttel, *Acta particuliere synoden Zuid-Holland – 1621-1633,* 22.
1541 ACBr 27 apr. 1599.
1542 Knappert, *Onstaan en vestiging protestantisme*, 132-137, Van Dixhoorn, *Lustige geesten*, 105, 270-273.
1543 De Jager, 'Kamers van Rhetorica', 296.
1544 Van Boheemen en Van der Heijden, *Met minnen versaemt*, 51-64.
1545 *Ibidem* 59-60; Pettegree, *Emden*, 131; Veltenaar, *Het kerkelijk leven der Gereformeerden*, 39-43; één van de daders, Hugo Quirijnsz., wordt genoemd onder de bannelingen in Marcus, *Sententien en indagingen*, 158. Details en de reactie van het stadsbestuur bij Wils, 'Reformatie en beeldenstorm', 416-418.

De betekenis van de rederijkers voor het uitdragen van de nieuwe ideeën werd door de calvinisten wel ingezien en erkend maar toch konden zij de rederijkers bepaald niet zien als een soort voorlopers of medestanders.[1546] De rederijkerskamers oogstten geen enkele waardering vanuit de kringen van de gereformeerde kerk. De vraag 'of een ledemaet der gemeijnte mach een camergenoot der rethoryckers zyn ende oock helpen spelen' werd in de classis simpelweg met 'neen' beantwoord.[1547] De synode van Dordrecht van 1578 liet een afkeurend geluid horen over het spelen van 'gheestelicke comedien en tragedien' omdat

> 'dese gewoonte noyt in de Israelitische ofte Apostolische Kercke gheweest is ende vele ongeschicktheden daeruut volghen ende het oock openbaer is dat de facteurs derselver dickwils de fundamenten der christelicker religie niet ghenoegh verstaen, waeruut met recht ghevreest wordt dat vervalschinghe der leere soude moghen volghen, dewijle het oock is een ontheylighinghe van het Woordt Gods (…)'.[1548]

Latere synodes namen eveneens een afwijzende houding aan. De particuliere synode van Delft in 1596 spoorde de predikanten aan 'ter plaetse, daer deselve in swanck gaen (…) tot weeringe van deselve by hare respective overheyden met alle bequame middelen te arbeyden (…).'[1549] In hoeverre heeft de classis Brielle bemoeienis gehad met rederijkers in haar ressort? Op diverse plaatsen bestonden in deze regio immers rederijkerskamers. In Geervliet weten we van het bestaan van de kamer 'Den Dorren Boom', Heenvliet, Goedereede en Dirksland worden eveneens genoemd als plaatsen waar rederijkers actief waren en in Ooltgensplaat kwam het in 1598 tot de heroprichting van de kamer 'Het Polderblomken'.[1550] In Brielle was de meester Pieter Sterlincx een bekend en zeer actief rederijker.[1551] Als Frans schoolmeester was hij rond 1573 uit de Zuidelijke Nederlanden in Delft terecht gekomen waar hij vanwege zijn bezigheden als rederijker in conflict kwam met de kerkenraad. Hij steekt dan de Maas over, vestigt zich in Brielle en wordt daar lid van de kamer 'De Vreugdenbloem' die het devies *Castijt zonder verwijt* voerde. Maar ook in Brielle vallen de activiteiten van Sterlincx (die lidmaat van de kerk is) niet goed bij de kerkenraad. Sterlincx besluit zich daarom in Mechelen te vestigen, maar voor het zover is organiseert hij ter gelegenheid van zijn afscheid in september 1580 in Heenvliet een refreinfeest waaraan zes kamers uit de omgeving deelnemen. Naast de kamers van Vlaardingen, Rotterdam en Schiedam komen we uiteraard de Brielse kamer tegen maar ook die van Zwartewaal ('De Nardusbloem') en uit Nieuwenhoorn ('De Violie-

1546 Volgens Jean Taffin waren de rederijkspelen nuttig en bruikbaar geweest maar was dat nog geen reden ze goed te keuren, Briels, 'Reyn genuecht', 13.

1547 Zie hierna noot 188 op pag. 58 van de tekst van de acta.

1548 Rutgers, *Acta*, 269.

1549 Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* III, 72.

1550 Geervliet: zie Van Boheemen en Van der Heijden, *Met minnen versaemt*, 269; Goedereede: *ibidem*, reg. i.v.; Dirksland: *ibidem*, 78, Ooltgensplaat: zie *ibidem*, 89-91. De oudste binnen het *gebied*, maar niet binnen het *ressort* van de classis was die van Sommelsdijk, opgericht in 1515.

1551 Hij was geboren in Antwerpen; Marnef noemt hem een fervent aanhanger van de hervorming. In 1568 was hij in Londen onder degenen 'which have been persecuted for Religion', Marnef, *Calvinistisch bewind te Mechelen*, 289-290. In Mechelen nam de calvinistische overheid een ambivalente houding aan tegenover de rederijkers: wel bezwaren, maar toch niet vijandig, *ibidem*, 295-297. Verdere gegevens over hem bij Briels, 'Reyn genuecht', 46-49 met bronnenmateriaal op 82-87.

ren').[1552] De herbergiers van Heenvliet zullen het festijn niet licht hebben vergeten. De deelnemers van de kamers uit de omliggende plaatsen verlieten Heenvliet zonder hun rekening te betalen; de leden van de kamer van Schiedam hadden zelfs de logeerkamer in de herberg 'De Moriaen' lelijk toegetakeld. Pieter Sterlinx zelf had zich rond laten rijden in een wagen maar toen het op betalen aankwam gaf hij niet thuis.[1553]

Het is nu wel duidelijk dat het weer ontluiken van het 'Polderblomken' de achtergrond was van de genoemde klacht van ds. Van den Broecke op de reeds aangehaalde eerste ordinaris vergadering in 1599. De eerste keer echter dat we in de acta de rederijkers tegenkomen is in een tuchtzaak tegen Baltazar van Dijck, predikant in Oudenhoorn. Baltazar werd beschuldigd van dronkenschap en nog wat andere zaken maar had ook omgegaan 'met den retorezynen, daer doch alle lichtverdicheyt door ghevoet ende ghesterckt wordt'. Over een rederijkerskamer in Oudenhoorn is nauwelijks iets bekend maar mogelijk heeft Baltazar verkeerd in kringen van de rederijkerskamer in het naburige Zuidland of Nieuwenhoorn.
Nu had de kwestie met Baltazar van Dijk niet zozeer te maken met het bestrijden van de rederijkers als wel met het aanstootgevende gedrag van deze Oudenhoornse dominee.[1554] Dat is wel het geval als in 1605 de kamer van Zuidland in de classis ter sprake komt. Jacobus Florianus komt met de mededeling dat 'de retoryckers binnen Suytlant gespeelt hebben de bekeeringe Pauli ende hebben daerin die persoon Pauli presenterende gedoopt ende andere dingen tot onneer Godes gebruyct.' De classis vaardigt Jacobus met een collega af om bij de baljuw van Putten beklag te doen, die inderdaad toezegt geen 'scriftuerelycke spelen' meer toe te staan.[1555]
In oktober 1607 komen wederom de rederijkers ter sprake. Ds. Sibrandus Sixti maakt dan melding van de opvoering in Oude-Tonge van een spel over de doop van Jezus door Johannes de Doper en in aansluiting daarop memoreert ds. Florianus uit Zuidland ook nog eens de opvoering van een spel, 'weynighe jaeren' geleden, over het verhaal van de rijke dwaas uit Lucas 12.[1556] In de ordinaris vergadering daarna (april 1608) besluit de classis de gedeputeerden van de synode daarover in te lichten, een actie die weer voortvloeide uit het op de particuliere synode van Delft in 1607 genomen besluit een inventarisatie te houden van de activiteiten van de rederijkers.[1557] Op die synode werd juist de classis Brielle, met die van Gouda, met name genoemd als een classis waarin 'seer gruwelycke dingen in dat camerspeelen gepleecht' werden en de synodebroeders zullen daarbij ongetwijfeld het oog gehad hebben op het spelen in de rol van Jezus en

1552 Van Boheemen c.s. *Met minnen versaemt*, 267-268.

1553 't Hart, *Heerlijkheid Heenvliet*, 170-171 over de daaruit voortvloeiende rechtzaken voor de schepenbank van Heenvliet, die trouwens wel meer staaltjes vermeldt van de gewelddadigheid van de rederijkers, *ibidem*, 171-173. Vermoedelijk is de Heenvlietse kamer door toedoen van Maximiliaan van Cruyningen opgeheven.

1554 ACBr 9 mei 1580. Dat Baltazar tijdens de kerkdienst dronken, 'bescheten en bespogen' was, zoals Van Boheemen en Van der Heijden beweren (*Met minnen versaemt*, 154) berust op een onjuiste lezing en transcriptie van de acta. De motivering van de classis draaide, zoals altijd, om het 'groot schandaele van den evangelii Jesu Cristi ende der ghehelen kerkendienst' en had in dit geval niets met het bestrijden van rederijkers te maken.

1555 Resp. ACBr 10 mei 1605 en 12-13 juli 1605. Het hoofdbestanddeel van het repertoire van de rederijkers was overigens Bijbelse stof, zie Van Boheemen en Van der Heijden, *Met minnen versaemt*, 30-34.

1556 ACBr 16 okt. 1607.

1557 ACBr 22 apr. 1608 en Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* III 273.

God de Vader. Uit het vervolg wordt niet duidelijk waartoe die inventarisatie, zo die al heeft plaats gevonden, heeft geleid.
De ligging van de enclave Bommenede kon een rederijkerskamer op het eiland Schouwen nog wel eens een extra kans bieden. In Zeeland gold al sinds 1581 een plakkaat van politie waarin het houden van 'rethoryckspelen' en 'vastelavontgrillen' werd verboden.[1558] Ook op Schouwen was een aantal rederijkerskamers actief en in 1609 meldt de predikant van Bommenede, Nolthenius, dat de kamer van Zonnemaire daar, met toestemming van de baljuw nog wel, op de tweede Paasdag had gespeeld.[1559] De classis besluit daarop dat Nolthenius en Crijnsz. zich tot de Staten van Holland zullen wenden.
In de acta is dat dan ook het laatste wat we van de rederijkers vernemen. De classis zal spoedig daarna trouwens heel andere zorgen aan het hoofd hebben. Uit de acta blijkt ook niet dat de rederijkers in de bestandstwisten in de classis Brielle een rol van betekenis hebben gespeeld.[1560]
Samenvattend is het aantal keren dat de classis zich expliciet tegen het optreden van rederijkers heeft gekeerd vrijwel letterlijk op de vingers van één hand te tellen. Meestal gaat het dan nog specifiek over het opvoeren van 'scriftuerelycke' spelen. Daar lag namelijk het kardinale bezwaar van de gereformeerde kerk tegen de rederijkersspelen. Uitleg van de Schrift was voorbehouden aan de daartoe geroepen dienaren des Woords.[1561] Maar afgezien daarvan kan onmogelijk worden beweerd dat de de classis Brielle veel energie heeft gestoken in de bestrijding van de rederijkers.

Boekencensuur

De weerstand van de gereformeerden tegen de op bijbelse thema's gebaseerde rederijkersspelen was uiteraard ingegeven door de wens de gemeenteleden te bewaren voor allerlei dwalingen die langs die weg zouden kunnen worden verbreid. Hetzelfde doel had de boekencensuur: 'conservatie van de suiverheyt der religie'.[1562] De synodes van Dordrecht (1578) en van Middelburg (1581) verboden boeken, die religieuze onderwerpen behandelden, zonder consent van de classis of de provinciale synode uit te geven.[1563] De kerk was echter niet bij machte een vuist te maken en kon, gegeven een wereldlijke overheid die de vrijheid van drukpers voor religieuze geschriften in veel beperktere mate wilde beteugelen dan de kerk voor ogen stond, niet meer dan de kerkelijke tucht uitoefenen op haar eigen leden en predikanten.[1564]

1558 Van Lieburg, *Een eiland na de Reformatie*, 239, 242. In Zeeland vierden de kamers inderdaad ook vastenavondfeesten, Van Dixhoorn, *Lustige geesten*, 60.
1559 ACBr 28 apr. 1609.
1560 Van Deursen wijst er op dat in rederijkerskringen voor het contraremonstrantisme meer sympathie bestond dan voor het remonstrantisme, Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 340-342.
1561 Hierover ook Van Deursen, *Mensen van klein vermogen*, 174-177.
1562 Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* III, 191, verder over de boekencensuur: Schokking. *De leertucht*, 319-324.
1563 Rutgers, *Acta*, 140, 247, 390. Zie ook Hofman, *Eenich achterdencken*, 289-290.
1564 Van Gelder, *Getemperde vrijheid*, 151-190. Van volledige persvrijheid was echter geen sprake, zie Groenveld, 'Het Mekka der schrijvers?', 240 en over de mogelijkheden van de kerk: 'ibidem', 226. Tussen 1580 en 1620 waren van de 51 verboden werken er 35 religieus van aard, 'ibidem', 237.

In de classis Brielle is boekencensuur niet of nauwelijks aan de orde geweest. Drukkers waren binnen de muren van Brielle in het laatste kwart van de 16e en het eerste kwart van de 17e eeuw niet te vinden. Veel productieve auteurs zijn er behalve Donteclock en Barlaeus in de classis niet geweest en wat zij schreven, verscheen buiten de jaren dat zij werkzaam waren binnen de classis Brielle. Caspar van Bijgaerden, die korte tijd (1587) langs onwettige weg op de preekstoel in Bommenede stond, kreeg pas in 1593 te maken met de boekencensuur door de Zuid-Hollandse synode maar ook hier stond de classis Brielle aan de zijlijn. Zijn pennenvruchten bevatten allerlei duistere en verwarde passages die tot dwaling aanleiding zouden kunnen geven.
Min of meer zijdelings kreeg de classis te maken met de censuur op het boek van Emanuel van Meteren, *Belgische ofte Nederlantsche historie van onsen tijden*. Dit werk heeft 24 jaar lang op de agenda van particuliere en provinciale synodes gestaan, omdat Van Meteren de geschiedenis van de gereformeerde kerk niet juist zou hebben beschreven.[1565] Het werk was door de Staten-Generaal in 1599 verboden, hoewel het enkele jaren daarna ongehinderd kon verschijnen.[1566] In 1604 kregen Timmerman en Tijckmaecker de opdracht het boek van Van Meteren te onderzoeken en te 'correcteren alle de abuysen die in deselve worden bevonden aengaende de kerkelycke historie.'[1567] Het was een opdracht die voortvloeide uit het besluit van de particuliere synode van Woerden in 1604 dat alle classes 'eenen uut het midden van haerlieden zullen uytmaecken, dewelcke alle kerckelicke dingen zal aanteeckenen' en die aan de synodale gedeputeerde te doen toekomen.[1568] Van de bevindingen van Timmerman en Tijckmaecker wordt echter later niets meer vernomen.

Conclusie

In de praktische betekenis is de kerk ten volle kerk op plaatselijk niveau. Immers, daar wordt gepreekt, gedoopt en het avondmaal gevierd. De meerdere vergaderingen, de classes, particuliere en nationale synodes belichamen de eenheid van de kerk. Hoe men het ook keert of wendt, de classis stond als meerdere vergadering toch in een zekere gezagsverhouding tot de plaatselijke gemeenten. Op enkele uitzonderingen na is de stelling van Van Deursen juist dat de gemeenten dat classicale gezag hebben aanvaard.
Toch waren de classes terughoudend in het direct ingrijpen op plaatselijk niveau. Bij het instellen van nieuwe gemeenten en het daarbij behorende aanstellen van een nieuwe kerkenraad was de rol van de classis vooral ondersteunend van aard.
Ten aanzien van het bedienen van de doop aan kleine kinderen hield de classis, in lijn met de kerk als geheel, een zeer ruim standpunt in. In feite werd alles wat het doophuis werd binnengedragen gedoopt. Bij ouderen (waarbij het stellen van een leeftijdsgrens heel lastig bleek) nam men een wat strakker standpunt in. In principe werd een volwassene alleen gedoopt als die voornemens was aan het avondmaal deel te nemen.

1565 Weekhout, *Boekencensuur in de Noordelijke Nederlanden*, 130-131; Groenveld, 'Het Mekka der schrijvers?', 235-236.
1566 In 1604, overigens eerst in het Duits, een jaar later in het Nederlands.
1567 ACBr 4 okt. 1604.
1568 Art. 34 synode van Woerden, Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* III, 223.

De classis werd wel regelmatig geconfronteerd met vragen rond het huwelijk. Hoewel het huwelijk een 'politieke' zaak was had de kerk er wel mee te maken: de huwelijkssluiting vond doorgaans plaats in de gereformeerde kerk; alleen degenen die in geweten hun huwelijk niet wilden sluiten voor de kerk konden zich wenden tot de schepenbank.
Een onderwerp dat in de beeldvorming nauw verbonden is met de calvinisering is de zondagsrust. Uit de hiervoor gepresenteerde gegevens blijkt niet alleen dat de classis met overtuiging pleitte voor de zondagsrust, en dan vooral tijdens de kerkdiensten, maar ook dat dat streven niet exclusief calvinistisch was. De gereformeerde kerk sloot aan bij een al langer bestaande traditie en ook in katholieke streken werd de zondagsrust nagestreefd. Hetzelfde geldt voor de houding van de classis tegenover de rederijkers. De bezwaren die de classis tegen de rederijkerij koesterde waren wederom absoluut niet exclusief een liefhebberij van calvinisten: ook in de voorreformatorische tijd waren er allerlei wrijvingen tussen rederijkers enerzijds en kerkelijke en wereldlijke autoriteiten anderzijds. Daar komt bij dat de rederijkerij in de periode 1574-1623 maar heel weinig op de agenda van de classis Brielle heeft gestaan. De conclusie zal waarschijnlijk wat anders luiden als we het vizier richten op de relatie tussen de Brielse rederijkers en de kerkenraad van Brielle. De bemoeienissen van de kerkenraad met de rederijkers drongen niet door tot de vergaderkamer van de classis.
Tenslotte heeft de classis Brielle met de boekencensuur weinig van doen gehad. Hiervoor zijn twee oorzaken aan te wijzen. In de eerste plaats bevonden zich binnen het ressort van de classis in onze periode geen drukkers. In de tweede plaats bevonden zich onder het predikantenkorps binnen de classis slechts weinig productieve schrijvers.

De classis en de overheid

Verhouding kerk en staat

In de middeleeuwen waren kerk en staat vanouds zeer nauw met elkaar verbonden. Vorsten waren al eeuwenlang de beschermers van en weldoeners voor de kerk; daar stond tegenover dat die wereldlijke vorsten verregaande bemoeienis hadden met de gang van zaken in de kerk, met name zoals we zullen zien waar het ging om de benoeming van geestelijken. Onder de Republiek was het met de band tussen kerk en staat op zichzelf genomen niet veel anders gesteld. De overheid steunde en begunstigde de gereformeerde kerk en was haar 'voedsterheer' (voogd).[1569] Wel anders was de omstandigheid dat de bevolking niet meer homogeen rooms-katholiek was, maar verdeeld in verschillende geloofsgroeperingen. Hiervan trokken de gereformeerden (calvinisten) aan het langste eind. Nadat in Holland in 1573 de uitoefening van de rooms-katholieke eredienst was verboden werd de nu gereformeerde, calvinistische, kerk weliswaar niet de staatskerk maar wel de bevoorrechte publieke kerk onder de voogdij van de overheid.
De bevoorrechting kwam hierin tot uitdrukking dat de gereformeerde (calvinistische) eredienst als enige in de openbaarheid was toegelaten. Dat hield in dat de overheid de

1569 Kleyn, *Algemeene kerk*, 146-147 en 171-173. Hoe bijvoorbeeld de Friese Staten dat inzagen en invulden: Bergsma, *Tussen Gideonsbende en publieke kerk*, 188-191

kerkgebouwen, waarvan zij *de facto* de eigendom aan zich had getrokken, exclusief aan de gereformeerden toewees voor het houden van de erediensten. Er werd dus alleen een gebruiksrecht overgedragen en niet het eigendomsrecht; dat laatste hield de overheid in eigen hand. Voorts droeg de overheid zorg voor de betaling van de predikanten en de schoolmeesters; de uitvoering van die taak was, zoals hierna nog duidelijk zal worden, opgedragen aan het Geestelijk Kantoor te Delft of Brielle. De kerk verwachtte verder dat de overheid optrad tegen rooms-katholieke priesters en predikanten die zich buiten de classis om trachtten in te dringen. Om zondagsrust tijdens de kerkdiensten te bereiken riep de kerk de hulp van de overheden in. Daar stond tegenover dat de overheid invloed verlangde: bij het beroepen van predikanten of, ter wille van het handhaven van rust en orde, bij het beslechten van kerkelijke geschillen zoals die tijdens het Twaalfjarig Bestand.
Verder stonden de openbare ambten alleen open voor gereformeerden; leden van andere groeperingen waren daarvan uitgesloten. Dat was althans de officiële lijn, in de praktijk werd het lutheranen, doopsgezinden en katholieken (in volgorde van afnemende mate) oogluikend toegestaan, hun religie uit te oefenen terwijl we in openbare functies op plaatselijk niveau ook wel niet-gereformeerden tegenkomen. Zo bepaalde de stedelijke regering van Brielle in 1589 dat het de vroedschap voortaan vrij stond 'te kijesen dengenen die mennoets gesint zijn'. De Brielse burgemeester Van Velsen stond openlijk bekend als een Davidjorist, hetgeen hem niet uit het stadhuis hield.[1570] Bekend is dat in het dorp Spijkenisse ook dopers in de schepenbank zaten. Natuurlijk ligt er een verband met de schaarste aan bestuurlijk talent bij de calvinisten, maar desalniettemin konden toch ook dissenters deelnemen aan het lokaal bestuur.[1571]
Behalve de bevoorrechte kerk, was de gereformeerde kerk ook de publieke kerk. Dat wil zeggen dat zij er was voor de gehele bevolking, althans als het gaat over de bediening van de doop en de huwelijkssluiting. Het kwam naar voren in een zeer ruime dooppraktijk en in de rechtsgeldigheid van een door een gereformeerd predikant bevestigd huwelijk. Om dissenters niet in gewetensnood te brengen was de mogelijkheid geschapen, als zij dat wilden, hun huwelijk door de burgerlijke overheid te laten sluiten. Maar dat doet niets af aan het feit dat een huwelijkssluiting in de kerk voor iedereen openstond. In dopen en trouwen kwam het karakter van de gereformeerde kerk als volkskerk het duidelijkst tot uiting. De kerk hield vast aan de pretentie dat zij, evenals voorheen de kerk van Rome, de gehele gemeenschap omvatte.[1572] Er was in die optiek dan ook geen sprake van een nieuwe kerk. In elke parochie waar de reformatie haar intrede deed werd de kerk gewoon voortgezet, zo was de heersende gedachte bij de calvinisten, alleen: zij was nu van de paapse afgoderij gezuiverd en 'slechts' hervormd of gereformeerd.[1573]
Bij de deelname aan het heilig avondmaal lag dat anders, want niet iedereen mocht zich 'totten taefel des Heeren begeven.' Alleen lidmaten mochten toegaan en wie lidmaat wilde worden diende eerst belijdenis des geloofs af te leggen. Dat was voor de betrokkene een bewuste keuze, die bovendien met zich meebracht dat men zich onderwierp

1570 De Jager, *Brielsche archieven*, 212-216.
1571 Over de moeilijkheid om calvinistische bestuurders te recruteren in Breda: Groenveld, 'Een notabele frontiere', 25-28. In Graft fungeerden eveneens menisten als schepen als er geen calvinisten van gelijke sociale positie beschikbaar waren, Van Deursen, *Een dorp in de polder*, 169.
1572 Van Eijnatten en Van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*, 170-178.
1573 'Geen nieuw ambt ontstond, de pastoor kon zijn ambt en bediening blijven waarnemen, alleen nu op gereformeerde wijze, en onder den naam van predikant', Van Beeck Calkoen, *Onderzoek naar den rechtstoestand*, 112. Zelfs de aanspreektitel bleef gelijk: heer = dominus (ds.).

aan de kerkelijke tucht. Op dit punt had de kerk niet een publiek maar meer een privaat karakter en was zij een belijdeniskerk.[1574]
De relatie publieke kerk en wereldlijke overheid was met dit alles een spanningsvolle relatie. De kerk aanvaardde graag dat de overheid als voedsterheer optrad en dat de traktementen werden betaald maar niet dat de overheid zich met kerkelijke aangelegenheden inliet. Omgekeerd zag de overheid de kerk liefst niet als een belijdende kerk met scherp afgebakende grenzen maar als een kerk 'voor het hele Hollandse volk, die zo ruim zou moeten zijn dat al wat niet rooms was zich niet behoefde af te zonderen.'[1575]
Kerk en overheid kwamen elkaar onvermijdelijk bij verschillende gelegenheden tegen. In dit hoofdstuk willen we deze 'ontmoetingen' nagaan bij:
– het patronaatsrecht
– de bezoldiging van de predikanten
– de armenzorg

Patronaatsrecht

Een steen des aanstoots voor de gereformeerde kerk was het patronaatsrecht (*ius patronatus*) of collatierecht, het recht om een geestelijke (pastoor of predikant) voor te dragen voor benoeming. Strikt genomen is het patronaatsrecht een ruimer begrip dan het collatierecht, dat één, weliswaar het belangrijkste, van de rechten van een patroon was. In de praktijk worden beide begrippen zo goed als synoniem gebruikt. Het standpunt van de gereformeerden was 'dat in welghestelde kercken gheen Ius patronatus plaetse hebben ofte behoorde geduldet te werden, maar dat men dat selve met alle Antichristische insettingen geheelick behoorde afteschaffen', aldus de predikant Johannes Acronius in zijn *Grondtlich Bericht van de Beroepinge der Predicanten*.[1576]
Het collatierecht had zich gedurende de middeleeuwen ontwikkeld uit het vroegmiddeleeuwse eigenkerkenrecht. Een eigenkerk was een kerk 'waarover een natuurlijke persoon of een rechtspersoon eigendomsrecht uitoefent, dusdanig dat deze onafhankelijk van het bisschoppelijk gezag kan beschikken over zaken en rechten die aan die kerk verbonden zijn'.[1577] Zodoende kon de eigenaar van de kerk geheel zelfstandig, zonder tussenkomst van de bisschop, een priester benoemen, een uiteraard voor de kerk onacceptabele situatie. Zij streefde er naar meer invloed te krijgen op de benoeming van de geestelijken en zo kwam rond de 12e eeuw het patronaatsrecht tot ontwikkeling waarbij de achterliggende gedachte was dat het recht om iemand in een geestelijk ambt te benoemen in handen van de kerk (i.c. de bisschop) diende te liggen.[1578] De situatie werd zo dat de collator of patroon van de betreffende kerk een (aankomend) geestelijke in het bezit stelde van het *beneficium*, dat wil zeggen 'het met een kerkambt blijvend verbonden, uit kerkelijk vermogen voortkomend en vast gefundeerde inkomen', daarna de

1574 Hierover Luttikhuis, *Een grensgeval*, 59, waar het territoriale model en verenigingsmodel naast elkaar worden geplaatst. Zie ook Geudeke, *Classis Edam*, 111-114.
1575 Groenveld, *Huisgenoten des geloofs*, 16, Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 226; de twee visies tegenover elkaar: Van Gelder, *Getemperde vrijheid*, 15-16; Duke, *Reformation and revolt*, 290-292 in het hoofdstuk met de treffende titel: 'The ambivalent face of Calvinism in the Netherlands, 1561-1618'.
1576 Geciteerd door Bergsma, *Tussen Gideonsbende en publieke kerk*, 367.
1577 Kuys, *Kerkelijke organisatie*, 47.
1578 *Ibidem* 50. Over deze ontwikkeling zie ook Post, *Kerkgeschiedenis* I, 211-212.

betreffende persoon voordroeg aan de bisschop (*ius presentandi*) waarna de bisschop de kandidaat bekleedde met het *officium*, het geestelijk ambt.[1579] De materiële basis, het *beneficium*, ging dus aan de wijding vooraf en was zelfs een voorwaarde om tot de wijding te worden toegelaten. Had de wijdeling tevens een bewijs van goed gedrag en legde hij een examen af dan kon de wijding slechts in theorie geweigerd worden.[1580] Althans: in de praktijk moest de bisschop met wel heel zwaarwegende argumenten komen om een wijding te weigeren, zodat de patronaatsheren in feite de keuze van een priester of pastoor bepaalden.

In principe waren het de stichters of begunstigers van de kerken en hun rechtsopvolgers die als patronaatsheren optraden, vaak plaatselijke edelen en/of ambachtsheren. Het collatierecht was derhalve geen landsheerlijk recht en het maakte ook geen deel uit van het leenrecht.[1581] Niettemin konden landsheren de collatierechten in vele gevallen wel verworven hebben. In de 16e eeuw was ongeveer een derde van de collatierechten van de parochiekerken in Holland in handen van de graaf.[1582] In de heerlijkheden Voorne en Putten was dat zelfs betreffende een meerderheid van de parochiekerken het geval; voor een deel werden deze collatierechten uitgeoefend door de stadhouder namens de graaf van Holland. De volgende tabel vat de gegevens voor het gebied van de classis samen.[1583]

Tabel 17.

Stad / (Ambachts)heerlijkheid	*Bezitter collatierecht*
Brielle incl. parochies Rugge en Nieuwland	Stedelijke overheid
Oostvoorne	Graaf van Holland/Staten van Holland
Rockanje	Graaf van Holland/Staten van Holland
Nieuwenhoorn	Graaf van Holland/Staten van Holland
Nieuw-Helvoet	Graaf van Holland/Staten van Holland
Oudenhoorn	Ambachtsheer
Zwartewaal	Graaf van Holland/Staten van Holland
Abbenbroek	Heren van Abbenbroek
Heenvliet	Heren van Heenvliet
Zuidland	Graaf van Holland/Staten van Holland
Spijkenisse	Graaf van Holland/Staten van Holland
Simonshaven en Biert	Graaf van Holland/Staten van Holland
Hekelingen	Graaf van Holland/Staten van Holland
Geervliet[1579]	Graaf van Holland/Staten van Holland
Ouddorp	Graaf van Holland/Staten van Holland
Goedereede	Stedelijke overheid
Dirksland, Melissant en Herkingen	Ambachtsheer
Nieuwe en Oude-Tonge (Grijsoord)	Ambachtsheren

1579 Nolet en Boeren, *Kerkelijke instellingen*, 350-354; Kuys, *Kerkelijke organisatie*, 52.

1580 Over de gestelde eisen en de gang van zaken bij de wijdingen zie Post, *Kerkgeschiedenis* II, 38-41 en Kuyper, *De opleiding tot den dienst des Woords*, 250-252. Op drukke wijdingsdagen meldden zich bij de bisschop in Utrecht soms wel honderd wijdelingen aan.

1581 Zie ook de uiteenzetting ter zake bij 't Hart, *De heerlijkheid Heenvliet*, 60.

1582 Kuys, *Kerkelijke organisatie*, 56.

1583 Ontleend aan Brandt, *Historie der reformatie* I, 89-90 en aan verspreide opgaven in de literatuur.

Stad / (Ambachts)heerlijkheid	*Bezitter collatierecht*
Middelharnis	Ambachtsheren
Ooltgensplaat (St.-Adolphsland)	Ambachtsheren
Stad a/h Haringvliet	Ambachtsheer
Bommenede	Graaf van Holland/Staten van Holland
Korendijk	Graaf van Holland/Staten van Holland
Piershil	Ambachtsheer

Tot verdriet van de kerk overleefden de collatierechten de Reformatie en dat betekende dat de kerk (kerkenraden en classis) het niet alleen voor het zeggen had bij het beroepen van een predikant. De Staten van Holland traden op als rechtsopvolger van de graaf van Holland (Filips II) en werden plaatselijk vertegenwoordigd door de baljuw of de schout. In Heenvliet en Abbenbroek waren het de heren van Cruiningen en van Abbenbroeck die de collatierechten uitoefenden en zich meestal ook rechtstreeks met het beroepingswerk bemoeiden. In Grijsoord (Oude en Nieuwe-Tonge), St.-Adolfsland (Ooltgensplaat), Middelharnis en Stad aan het Haringvliet had de kerk te maken met de verschillende ambachtsheren als collatoren, hetzij rechtstreeks, hetzij via baljuwen of schouten. In de stad Brielle tenslotte had het stadsbestuur het collatierecht in handen.
Net zoals in de voorreformatorische tijd het geval was blijkt ook na 1572 het principe van toepassing dat het *benificium* aan het *officium* vooraf ging. Een predikantsplaats kon pas worden gecreëerd als vooraf via de Staten van Holland en het Geestelijk Kantoor in Delft of Brielle[1585] het traktement was verzekerd. Op 28 augustus 1582 meldt een ouderling uit Nieuwe-Tonge zich bij de classis met het verzoek om een eigen predikant (Nieuwe-Tonge werd bediend in combinatie met Oude-Tonge) en de classis wil dat ook 'wel voer goet aensien', maar een beroep kan pas uitgebracht worden 'soe wanneer zy sullen die alimentatie voer denselven gevonden hebben.'[1586] Vrijwel exact een jaar later wordt gemeld dat Jan Commersz., de rentmeester van de geestelijke goederen, een 'behoorlicke stipendium' heeft toegezegd en kan de classis met een gerust hart beloven 'neerstickeit te doen om te bestellen eenen dienaer, versekert sijnde van die onderhoudinge als geseijt.'[1587]
Dezelfde volgorde wordt aangehouden als de classis de baljuw van Bommenede vraagt om op zijn beurt de rentmeester te vragen geld vrij te houden voor een predikant, welk verzoek vergezeld gaat met de aansporing 'met geinen dienar te spreken sonder denselve den classi gepresentert te hebben.'[1588] De baljuw reageert snel: enkele maanden later schrijft hij dat er voor anderhalf jaar geld beschikbaar is, waarna de classis met de Vlaming Gillis van den Houte voor de dag komt.[1589] Van den Houte neemt echter een beroep van de classis Zuid-Beveland aan naar 's-Gravenpolder en 's Heer Abtskerke en heeft dus nooit op Bommenede gestaan.[1590]
Waren eenmaal de financiële middelen om een gemeente te kunnen dienen beschikbaar dan werd van de kerk ook wel verwacht dat de diensten ook daadwerkelijk werden in-

1584 Oorspr. de heer van Putten: Van Hoorn, *Geervliet, 'stedeke in Putten'*, 80.
1585 Over het Geestelijk Kantoor, zie hierna pag. CCLXXIII.
1586 ACBr 28 aug. 1582.
1587 ACBr 29 aug. 1583.
1588 ACBr 15 juni 1587. Het ging hier om een opvolger van Isebrandus van Byland.
1589 ACBr 5 okt. 1587 en 9 mei 1588.
1590 Zie Bouterse (ed.), *Acta classis Zuid-Beveland*, 429-430.

gevuld. Henricus van Steenwijck diende de plaatsen Korendijk en Piershil in combinatie maar wilde, zoals al eerder bleek, wel van Piershil af 'overmidts dat hij meerder gehoor heeft an die Corendijck als in Piershil'.[1591] Maar de classis voelt er niets voor, bevreesd als zij is dat 'hij den rentmeester oorsaecke geeven wil om den gaeij alle beyde plaetsen te onttrecken.'

In september 1595 roept de classis de schout van Hekelingen ter verantwoording omdat hij zonder beroep van kerk en classis de voormalige predikant van Spijkenisse Aegidius Notaeus heeft laten preken.[1592] De schout neemt niet eens de moeite te compareren of zelfs maar een brief te schrijven maar laat via een van de leden van de classis weten dat 'sy geen anderen diennaer en begeeren dan Aegidius Noteus voors., tenzy dat de broederen eenige fault ofte gebreck hebben gevonden in zynen leere, ende soo de diennaers des classis yet op hem hebben, dat zy tot hen comen.' Deze reactie roept sterke herinneringen op aan de situatie in de oude kerk, waarin de Utrechtse bisschop eigenlijk niemand kon weigeren die aan de eisen voldeed. Klaarblijkelijk dacht de Hekelingse schout, immers vertegenwoordiger van de collator, de Staten van Holland, nog steeds in deze oude trant. De classis stuurt twee leden naar het gerecht van Hekelingen om duidelijk te maken dat zij van deze gang van zaken niet gediend is en dat Notaeus niet door de classis wordt toegelaten. Hoe het precies is gegaan onttrekt zich aan onze waarneming, slechts het resultaat is zichtbaar en daaruit blijkt dat de classis aan het langste eind heeft getrokken: op 15 oktober 1596 toont Cornelis Damman als nieuwe predikant van Hekelingen zijn attestaties; hij wordt als lid van de classis 'met hantgevinge door den president aengenomen.'[1593]
Als Damman in 1597 naar Ouddorp is vertrokken is er al weer snel een nieuwe conflictueuze situatie geboren tussen de classis en Hekelingen. Op 16 juni 1598 werd in de vergadering een brief voorgelezen waarin de classis werd beschuldigd van verscheidene zaken en vooral van het 'tegen haren wille ende danck' opdringen van een dienaar des Woords.[1594] Een 'harden ende ombeleefden brief', zo vond de classis, die besloot er met 'een beleefde antwoerde' op te reageren.
In deze vertroebelde sfeer vernam de classis enige tijd later dat Hekelingen buiten de classis om de Staten van Holland had gevraagd om 'continuatie van de dinst der drye naeste gesetene predicanten' (te weten Vossius van Spijkenisse, Zegers van Simonshaven en Uiterwijk van Zuidland) en vervolgens ook gekregen 'behoudelyck dat den rentmeestere Abraham Janz. Commersteyn middelertyt by de classe vernemen soude oft zy daerduere niet geprejudicieert en waere.'[1595] Dat was de classis inderdaad en de zaak kwam op 2 oktober voor de Staten van Holland waar namens de classis Dammius en Donteclock optraden en Zegers en Vossius de gemeente van Hekelingen vertegenwoordigden.[1596] Met name Vossius kwam voor de Staten met allerlei beschuldigingen tegen de classis waarop, aldus de acta, het 'niet te passe en quam aldaer te antwoerden ende hebben myne Heeren wel gemerct, dat het de classe nergent anders om te doen en was, dan om haere outtoriteyt te mainteneeren, dewelcke myne Heeren haer toestonden.' Niettemin wilden de Staten Hekelingen wel enigszins tegemoet komen door de gevraagde 'continuatie' toe te staan tot maximaal vier maanden. De classis was echter

1591 ACBr 9 mei 1588.
1592 ACBr 25-27 sept. 1595.
1593 ACBr 15 okt. 1596.
1594 ACBr 16 juni 1598.
1595 ACBr 25 aug. 1598.
1596 ACBr 12 okt. 1598.

hevig ontstemd omdat 'door soodanighe handelinge de classis niet weynich en was in haer autoriteyt gequeest.' Een week of twee later is de zaak in Brielle bijgelegd.[1597]

In de meeste gevallen kon echter goed naar elkaars argumenten worden geluisterd. In 1595 vertrok de Abbenbroekse predikant Albertus Selcart naar Vianen. Twee jaar later vindt de heer van Abbenbroeck dat de vacature wel lang genoeg geduurd heeft en vraagt de classis of Willem Crijnsz., die in Nieuwenhoorn stond, naar Abbenbroek kan komen.[1598] De classis legt de vraag voor aan Nieuwenhoorn, maar noch de magistraat, noch de kerkenraad van Nieuwenhoorn heeft daar veel oren naar. De 'joncker' legt zich daarbij neer en verklaart 'dat hy voor dese tyt den classi niet voirder en wilt bemoyen'. Als de classis hem een 'jonckman' voorstelt laat hij echter doorschemeren 'dat hy beter lust soude hebben tot een out man oft een man tot syn dagen gecomen.' Of hij (achteraf) erg ingenomen is geweest met de volgende predikant, Gerardus Vinhemius, is maar de vraag. Gerardus kwam in 1598 vanuit het Friese Gaast en Ferwoude naar Abbenbroek maar keerde alweer binnen een jaar naar Friesland terug vanwege een beroep naar Noordwolde. In januari 1599 is er sprake van overleg tussen de heer van Abbenbroeck en de classis.[1599] Uit het feit dat de classis van de jonkheer wilde weten of Vinhemius in dienst mocht blijven, zou men kunnen opmaken dat Vinhemius op zijn aangenomen beroep wilde terugkomen. Daar ging de jonkheer niet in mee 'alzoo de diennaer den dinst selfs opgeseyt hadde ende de beroepinge overgegeven, dat hy zoude vertrecken.' Wel stemt hij er in toe dat Vinhemius nog tot de laatste juni van het lopende jaar blijft maar hij verzoekt de classis de kerk van Abbenbroek te voorzien van een opvolger.[1600] Die werd gevonden in de persoon van Rutgerus Henrici van Onna, afkomstig uit het Gelderse Hengelo, en die tot aan zijn overlijden in 1614 de gemeente van Abbenbroek heeft gediend.[1601]

Ook ten opzichte van de katholieke heer Maximiliaan van Cruyningen stond de classis op haar strepen. In april 1609 bleken de heer van Heenvliet met de kerkelijke gemeente buiten de classis om ('hetwelcke is tegen de kerckenordeninghe') Johannes Agricola, predikant in Aartswoud, te hebben beroepen.[1602] Agricola en zijn vader Carolus, die voor zijn zoon als een soort adviseur optreedt, zitten er zelf ook mee in hun maag en per brief beklagen zij 'die disordre, daerin gevallen.' De classis besluit Agricola junior te waarschuwen niet in Heenvliet te gaan preken, ook niet op verzoek van Van Cruyningen. Voorts werd Van Cruyningen te verstaan gegeven dat hij de gedeputeerden van de classis zou moeten verzoeken dat zij (de gedeputeerden dus) Agricola zouden presenteren en vervolgens bevestigen. Aldus geschiedde: in mei 1609 verschenen voor de classis, in extraordinaire sessie bijeen, met credentie van de heer van Cruyningen, de baljuw van Heenvliet met een van de schepenen en twee kerkenraadsleden samen met Agricola 'versoeckende dat de vergaderde broederen souden ordre stellen dat den voorgenoem-

1597 ACBr 28 okt. 1598.
1598 ACBr 16 juni 1597.
1599 ACBr 18 jan. 1599.
1600 Later blijkt dat Vinhemius in Abbenbroek nooit het avondmaal heeft bediend (ACBr 16 aug. 1599). Vinhemius wordt door de provinciale synode in Joure in 1599 afgezet en wordt daarna ziekentrooster in Groningen. Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* VI, 103; Van Lieburg, *Repertorium* I, 263.
1601 Rutgerus had een dubbel beroep: naar Abbenbroek en naar Hekelingen. De classis besloot hem toe te wijzen aan Abbenbroek, ACBr 21 juni 1599.
1602 ACBr 28 apr. 1609.

den Agricola in zyne dinst tot Heenvliet mochte bevestiget worden.'[1603] Op 24 mei 1609 kon Agricola in Heenvliet worden bevestigd.
Deels was de houding van de classis afhankelijk van de omstandigheden. In het voorjaar van 1619 werd Olivier de Buck beroepen door de magistraat van Abbenbroek. De classis signaleert dat in de beroepingsbrief de kerk 'maer simpelyc in 't mede beroepen wort aengeroert, daer de classe acht de beroepinge te behooren geschieden principalyc van de kercke met approbatie van de magistraeten'. Zij had echter in de toenmalige omstandigheden zo vlak na al het tumult rond de afzetting van de Abbenbroeker kerkenraad en de predikant Selcart, duidelijk geen behoefte de zaak op de spits te drijven en heeft de gevolgde procedure 'voor dees tijd geconniveert'.[1604]

Binnen de kaders van het patronaatsrecht streefde de classis naar zo veel mogelijk invloed op de gang van zaken bij het beroepen van een predikant. Was zij op het financiële vlak afhankelijk van de welwillendheid van de overheid, de toelating tot het ambt was het aangrijpingspunt waarmee de classis wezenlijke invloed kon uitoefenen. In die gevallen waarin wel sprake was van een conflict of wrijving tussen kerk en overheid geven de over en weer gebezigde argumenten inzicht hoe men zelf de onderlinge verhoudingen zag.[1605]
Kan samenvattend worden gesteld dat in de meeste gevallen een beroepingsprocedure geen aanleiding was tot conflicten tussen de classis en plaatselijke magistraten, een uitzondering daarop moet, zoals we nog zullen zien, worden gemaakt voor de periode van de bestandstwisten.[1606]

Bezoldiging, emolumenten en weduwenkas

Geestelijke en kerkelijke goederen
Een en andermaal is al terloops gezegd dat de zorg voor de betaling van de traktementen was opgedragen aan de Geestelijke Kantoren te Delft en te Brielle; beide kantoren stonden onder leiding van een 'rentmeester der geestelijke goederen'. Om de achtergrond en het ontstaan van de kantoren te begrijpen moet eerst iets gezegd worden over de geestelijke en kerkelijke goederen en het beheer daarvan.
Met de verdwijning van het eigenkerkenrecht en de opkomst van het patronaatsrecht rond de 12e eeuw kwam er een duidelijker onderscheid tussen de goederen die waren bestemd om het inkomen (het *benificium*) van de pastoor te verschaffen en het vermogen dat bestemd was voor het onderhoud van het kerkgebouw, de inventaris en de bekostiging van de eredienst. Het laatstgenoemde vermogen, het kerkengoed, evolueerde geleidelijk naar een zelfstandige stichting, de kerkfabriek, bestuurd door kerkmeesters die onder supervisie stonden van en vaak ook benoemd werden door de magistraat, die

1603 ACBr 4 mei 1609.
1604 ACBr 9 apr. 1619.
1605 Eenzelfde beeld in de classis Dordrecht: Elliott, *Protestantization*, 203: '(…) patronage remained a fairly minor problem'.
1606 Zie hierna pag. CCXCIII e.v..

als 'opperkerkmeester' optrad.[1607] Zij zagen toe op de instandhouding van het kerkgebouw en betaalden de kosten voor de eredienst. Het kerkengoed, dat kon bestaan uit onroerende goederen maar ook uit tienden, renten, pachtopbrengsten en diensten, was in principe onvervreemdbaar.[1608]
Het (beneficiële) vermogen dat bestemd was om het *benificium* op te brengen kon eveneens zeer verschillend van samenstelling zijn. Omdat het gebruik van de pastorie doorgaans deel uitmaakte van het *benificium* werd dit vermogen wel als pastoriegoed aangeduid.[1609] Dit pastoriegoed was dus weer een aparte stichting, los van de kerkfabriek.
Alles bijeengenomen kon de kerk dus gebruik maken van een enorm goederenbezit dat de inkomsten opleverde voor het levensonderhoud van en onderdak voor de pastoor (de pastoriegoederen) en de koster (de kosterijgoederen) en de middelen verschafte voor het instandhouden van de gebouwen zoals de kerk, het pastoriehuis en de kosterswoning (de kerkfabriek). Daarnaast waren er ook stichtingen van liefdadigheid, zoals de Heilige-geestmeesters en -gasthuizen, die goederen bezaten om als inkomstenbron te dienen. Tenslotte waren ook goederencomplexen in het bezit van kapittels, kloosters en abdijen. Voor ons zijn op dit moment vooral de pastoriegoederen en de kerkfabriek van belang. De eerste categorie, bestond in de eerste plaats uit die goederen waaruit de pastoor werd betaald. De inkomsten uit deze goederen konden worden aangevuld met baten uit goederen waarop memoriën, vicariën en getijden waren gevestigd. Als tegenprestatie werd voor de stichter van bijvoorbeeld een vicarie voor diens zielenrust en eventueel voor die van zijn nageslacht op bepaalde tijden een mis gelezen door een priester. Deze goederen en vermogens worden hier aangeduid als 'geestelijke goederen' in onderscheid van de kerkelijke goederen, die de opbrengsten leverden voor het onderhoud van de kerkelijke gebouwen (kerkfabriek). Over de armengoederen komen we hierna nog te spreken en de lotgevallen van de kloostergoederen zijn een verhaal apart waaraan we hier voorbij gaan.[1610]
Nu verboden de Staten van Holland in 1573 weliswaar de openbare uitoefening van de Rooms-Katholieke erediensten, maar al deze vermogens, onder meer bestemd voor het levensonderhoud van de pastoor, bleven gewoon voortbestaan. Alleen de vermogensopbrengsten, voor zover bestemd voor de pastoor, vielen als het ware vrij. Anders gezegd:

1607 Een post inzake kosten van een reis naar Den Haag c.a., in juli 1608 gemaakt door een afgevaardigde van de kerkenraad van Middelharnis, wordt bij het afhoren van de rekening 'gepasseert sonder getrocken te worden in consequentie', omdat het de kerkenraad niet is toegestaan uitgaven te doen ten laste van de 'kerckenmiddelen (…) sonder voorweten, advijs ende laste van *de magistraet als opperkerckmeesters*', AHG Middelharnis, inv. nr. 127, rekening 1607/1608 (cursivering van mij, WGV); dat was trouwens ook voor de Reformatie het geval, Van Beeck Calkoen, *Onderzoek naar den rechtstoestand*, 39. Overigens kon de situatie van plaats tot plaats verschillen; visitatoren stelden in de 16e eeuw de stereotiepe vraag: 'wie stelt hier de kerkmeesters aan en aan wie leggen zij verantwoording af?' Hierover met vele voorbeelden: Post, *Kerkelijke verhoudingen*, 427-431. De pastoor, later de kerkenraad, stond daar meestal geheel buiten.

1608 Kuys, *Kerkelijke organisatie*, 59, Post, *Kerkgeschiedenis van Nederland* I, 212.

1609 Kuys, *Kerkelijke organisatie*, 58-59.

1610 Het bovenstaande is een uiterst beknopte weergave van een complexe materie waarbij gebruik is gemaakt van de bondige samenvatting in: Den Ouden, *Kerk onder patriottenbewind*, 15-20. De in de literatuur gebezigde terminologie draagt ook niet bij tot de doorzichtigheid van deze materie, zoals bijv. de bepaald onheldere uiteenzetting in Van Beuningen, *Het geestelijk kantoor van Delft*, 4-13.

de pastoor verdween, de dominee kwam en de pastoriegoederen bleven als vermogensrechtelijke entiteit gewoon bestaan.[1611]
Dat betekende niet dat het inkomen van de pastoor automatisch en geruisloos overging naar de dominee. Een niet onaanzienlijk deel van de pastoriegoederen kwam, niet in de laatste plaats door de verwarde tijden en de daarmee gepaard gaande rechtsonzekerheid, in verkeerde handen terecht ('veralienieerd'). Een deel van de landadel maakte van de situatie gebruik de goederen waarvan zij het collatierecht in handen had weer binnen het familievermogen terug te voeren.[1612] Om dit tegen te gaan vaardigden de Staten van Holland in februari 1573 een plakkaat uit waarin overheidsfunctionarissen en ingezetenen werd bevolen[1613]

> 'allen den goederen ende inkomsten van de pastoryen, kercken, memorien, getijen, kosterijen, etc. binnen seeckeren tijde te doen aanbrengen ende opschrijven, omme die penningen van dien ten gemeenen beste en tot onderhoudt van de dienaers des goddelijcken Woordts, ende andere kerckendienaeren ende schoolmeesters beheert te mogen werden naer behoren.'

Dit 'annoteren' van de kerkelijke en pastoriegoederen was niet meer dan de eerste stap om aan de bekostiging van de traktementen voor de predikanten en aan het onderhoud van de kerken een vaste basis te geven. Het zou nog tot 26 november 1574 duren voordat de Staten van Holland het traktement van de dorpspredikanten op *f*200 en dat van de stadspredikanten op *f*300 vaststelden, te betalen door de plaatselijke ontvangers uit de 'gereedste inkomsten van de goederen tot den kerkendienst haerluider woonplaats specteerende.'[1614] De uitvoering van deze regeling veroorzaakte echter een storm van klachten hetgeen - met een aantal tussenstappen - uiteindelijk leidde tot de resolutie van de Staten van Holland van 10 januari 1577.[1615] Kern van deze resolutie is dat de uitbetaling van de predikantstraktementen en de daarvoor aan te wenden opbrengsten van de plaatselijke pastoriegoederen werden gecentraliseerd onder één ontvanger. Met een volgende resolutie (5 september 1578) werd voorts een derde deel van de inkomsten uit benificiën, vicarieën en dergelijke (de zogenaamde tertiën), die onder beheer van een patroon stonden, eveneens aangewend voor de betaling van de predikanten.[1616] Kort daarop benoemden de Staten Cornelis van Coolwijck als ontvanger-generaal van de geestelijke goederen; zijn kantoor, bekend als het Geestelijk Kantoor, werd gehuisvest

---

1611 Hierover: Van Apeldoorn, 'Het voortbestaan der parochies'; Van Beeck Calkoen, *Onderzoek naar den rechtstoestand*, 112-114: 'Geen nieuw ambt ontstond, de pastoor kon zijn ambt en bediening blijven waarnemen, alleen nu op gereformeerde wijze, en onder den naam van predikant' en: 'De predikant kwam alzoo ook in het genot der pastoriefundatie.' Ook hier werd alleen het gebruiksrecht overgedragen; de predikanten beheerden de pastoriegoederen niet maar de kerkmeesters.

1612 Deels was dit een proces dat zich al eerder had ingezet, zie hierover Van Nierop, *Van ridders tot regenten*, 130-138, die verder ook waarschuwt tegen al te overdreven voorstellingen op dit punt, *ibidem*, 141-142, 299, noot 122.

1613 Het plakkaat van februari 1573 sloot aan op een eerder in augustus 1572 uitgevaardigd plakkaat betreffende de annotatie van wereldlijke en geestelijke goederen van uitgeweken personen, Van Beeck Calkoen, *Rechtstoestand van geestelijke en kerkelijke goederen*, 40-43.

1614 Groenhuis, *De predikanten*, 137, Tukker, *Classis Dordrecht*, 99-100.

1615 Van Beuningen, *Het geestelijk kantoor van Delft*, 45-46; Koopmans, *De Staten van Holland*, 160-161.

1616 Deze regeling ontmoette nog al wat weerstand onder de adel, Van Nierop, *Van ridders tot regenten*, 135.

in Delft.[1617] Op sterke aandrang van de stad Brielle, nog levend in de droomwereld van de vrije 'lande van Voorne', werd echter voor Voorne een afzonderlijk Geestelijk Kantoor ingesteld, gevestigd in Brielle, dat echter wel rekening en verantwoording schuldig was aan het kantoor in Delft. Als ontvanger werd benoemd Jan Commersz.[1618]
Een bijzondere positie namen de goederen van het kapittel van Geervliet in. Dit eertijds rijke kapittel was, toen de kerk van Haarlem bij gelegenheid van de kerkelijke herindeling in 1559 werd verheven tot kapittelkerk, naar die stad overgeplaatst. In 1580 bepaalden de Staten van Holland dat de ontvanger van de kapittelgoederen jaarlijks *f*1000 overdroeg aan de ontvanger van het Brielse kantoor waarvan *f*300 voor de predikant van Geervliet, *f*400 voor de overige predikanten in de classis Brielle, *f*100 voor de koster en schoolmeester en tenslotte *f*200 voor het onderhoud van de kerk.[1619] Na het overlijden van de ontvanger van de kapittelgoederen in 1584 werden de pastorie-, memorie- en vicariegoederen overgedragen naar het kantoor in Brielle dat dan ook de betaling van het predikantstraktement overnam; de betaling van de koster en schoolmeester en van het kerkonderhoud geschiedde daarentegen vanuit Delft.[1620]
Daarmee was in principe de bekostiging van de predikantstraktementen geregeld zij het dat de inkomsten van de geestelijke kantoren niet altijd voldoende waren om de uitgaven te dekken. Zo stuurde rentmeester Jan Commersz. eens een 'briefken' aan de classis met de onaangename boodschap dat hij de predikanten in Putten (bedoeld wordt dus het gehele gebied dat onder deze heerlijkheid viel) niet meer kon betalen. Er zat dan niets anders op dan zich tot de Staten van Holland te wenden. Twee predikanten 'van Putte', Tijckmaecker en Van den Broecke kregen opdracht bij de Staten een rekest in te dienen om 'daerinne voorzien te mogen werden'.[1621]

Anders dan de pastoriegoederen bleven de parochiale kerkfabrieken onder het beheer van de plaatselijke kerkmeesters, die onder toezicht en regie van de wereldlijke overheid, verantwoordelijk bleven voor het beheer en onderhoud van de kerkgebouwen.[1622] In feite waren de kerkgebouwen overgegaan op de lokale overheden die ze (behalve de torens en de orgels), ter beschikking stelde aan de publieke kerk.[1623] Het spreekt vanzelf dat onder deze eigendomsverhoudingen en de scheiding tussen gebruik en beheer er wel een spanningsveld lag; de classis houdt dan ook de vinger aan de pols:

> 'Is alle kerckendieneren opgeleyt, dat se daertoe sullen alle vlyt doen dat haere kercken in goede reparatie gehouden meugen worden, insoveer der middelen sijn. Daer gebreck in desen valt, sullen de dienaers haer addresseren aen haeren magistraet en officieren.'[1624]

Enige extra aansporing vanuit de classis was nog wel eens nodig. In 1574 schrijft de classis aan de stadhouder van Ooltgensplaat om naast de huisvesting van de predikant ook

1617 Res. Staten van Holland 8 sept. 1578, Van Beuningen, *Het geestelijk kantoor van Delft*, 47-48.
1618 Van Beuningen, *Het geestelijk kantoor van Delft*, 50; Koopmans, *Staten van Holland*, 160-161; Van Beeck Calkoen, *Onderzoek naar den rechtstoestand*, 123.
1619 Van Beuningen, *Het geestelijk kantoor van Delft*, 171-172.
1620 *Ibidem.*
1621 ACBr 27 apr. 1599. Veel voorbeelden daarvan bijv. bij Tukker, *Classis Dordrecht*, 118-123.
1622 Van Apeldoorn, 'Het voortbestaan der parochies', 35; Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 22-23.
1623 Het waren de wereldlijke overheden die ook nieuwe kerken bouwden zoals in Amsterdam waar de Westerkerk als eerste in opdracht van de Amsterdamse vroedschap werd gebouwd.
1624 ACBr 2 mei 1594.

te zorgen voor de reparatie van de kerk.[1625] In 1579 klaagt Theodorus Roestius over de toestand van de kerk in Spijkenisse.[1626] Later wordt Spijkenisse wederom genoemd vanwege achterstallig onderhoud samen met Simonshaven en Zwartewaal.[1627] In Spijkenisse en Simonshaven laat men zich echter weinig gelegen liggen aan de klachten want korte tijd later vernemen we opnieuw 'dat haere materiaele kercken vervallen ende noodighe reparatie behoeven' en de autoriteiten werken niet mee.[1628] De classis besluit daarom oktober 1596 zich tot de Staten van Holland te wenden.[1629] In 1602 gaat de classis in overleg met schout en schepenen van Nieuwenhoorn 'opdat den coor mach opgebaut ende gerepareert worden alsoo denselven seer schandelyck vervalt.'[1630] Een jaar later blijken de aan de kerk van Spijkenisse uitgevoerde reparaties van slechte kwaliteit te zijn ('de quade reparatie') en moet er opnieuw met de overheid van Spijkenisse worden gesproken.[1631] De kerk van Goedereede blijkt er ook slecht aan toe te zijn en ook hier moet de classis de magistraat van het verarmde Goedereede wijzen op zijn onderhoudsplicht.[1632] Naast de predikantstraktementen *cum annexis* werden, op grond van de artikelen 14 en 15 van de Unie van Utrecht,[1633] uit de geestelijke goederen nog oude aanspraken van de voorreformatorische geestelijkheid betaald. We zagen al eerder dat de vroegere pastoor van Ouddorp een jaarlijkse uitkering genoot. In de helaas fragmentarisch bewaard gebleven rekeningen van de geestelijke goederen van Voorne komen we verscheidene namen tegen van geestelijken die ook in de visitatierapporten van 1571 worden genoemd. Zo vraagt (en krijgt) een voormalige kloosterling van Rugge, Jacob Woutersz. van Heck, van de Dordtse kerkenraad een aanbeveling aan de Brielse kerkenraad voor een alimentatie.[1634]

Traktementen

De bezoldiging van de predikanten was voor de kerk van meet af aan een punt van zorg. Op de synode van Dordrecht in 1574 bracht de classis Brielle naar voren dat 'in onse classe (gelyck wy vermoeden dattet oock op veel ander plaetsen generalick geschiet) dat die dienaers der kercken qualick onderhouden synde in grooter armoede leven', zij staan 'in peryckel (...) om met schande uut haren dienst gestooten, ofte andersints uutgehongert te werden' terwijl, als ze kwamen te overlijden, de weduwen en kinderen 'desolatelyck blyven sitten'.[1635] De synode zelf kon er niet veel aan doen maar vroeg Taffin deze

1625 ACBr 15 juli 1574. Mogelijk betrof het nog de reparatie van de schade die de watergeuzen tijdens een landgang in 1571 hadden aangericht, De Meij, *De watergeuzen*, 62.

1626 ACBr 10 aug. 1579.

1627 ACBr 12 juni 1595. Later in het jaar geven de Staten van Holland (7 dec. 1595) de bestuurders van Zwartewaal toestemming om enige 'kerckenlanden' te verkopen om de reparatie te bekostigen, Van Beeck Calkoen, *Onderzoek naar den rechtstoestand*, 76-77; de tekst van de resolutie: Van Alphen, *Nieuw kerkelijk handboek. Supplement* I, 129.

1628 ACBr 17 apr. 1596. Simonshaven nog eens op 23 mei 1596 en later ook Nieuwenhoorn op 29 juli 1596, nog eens op 14 apr. 1596.

1629 ACBr 15 okt. 1596.

1630 ACBr 18 apr. 1602, 16 juli 1602. In 1611 lijkt er nog steeds niets gebeurd te zijn: ACBr 1 aug. 1611. Het euvel van verwaarloosde kerken deed zich trouwens in heel Holland voor, Groenveld, *Haarlemse glasraamschenkingen*, 14-15.

1631 ACBr 8 apr. 1603, ook de kerk van Hekelingen wordt genoemd; zie ook ACBr 7 okt. 1603.

1632 ACBr 12 juli 1605.

1633 Groenveld, *Unie-Bestand-Vrede*, 65-66. In de Pacificatie van Gent (1576) waren ook al soortgelijke bepalingen opgenomen, zie de tekst (ed. Baelde) in *Opstand en pacificatie*, 158, de artikelen 20 en 21.

1634 Jensma, *Uw rijk kome*, 176.

1635 Rutgers, *Acta* 197, aangehaald ook door Groenhuis, *De predikanten*, 137.

kwestie aan de stadhouder Willem van Oranje voor te leggen. Nog tijdens de synode kon Taffin meedelen hierover 'goede hope' gekregen te hebben.[1636] Samen met de classis Delft werkte de classis Brielle aan een 'generael request' voor een goed traktement 'in desen dieren tijdt'.[1637] Op 15 november spreekt de classis nog eens over een brief aan Taffin aangezien 'veel dienairs in desen dieren tijt gebrek lyden' maar op 26 november 1574 stellen de Staten van Holland het traktement van de dorpspredikanten op *f*200 en dat van de stadspredikanten op *f*300.

Het was op zich zelf genomen een belangrijke stap vooruit, maar, zoals we in het vervolg nog zullen zien, de bekostiging en de uitbetaling waren nog verre van ideaal. Bovendien waren de bedragen zelf bepaald niet aan de ruime kant. Op de particuliere synode van Rotterdam in 1581 werd wederom geopperd zich tot de Staten te wenden vanwege 'de noot der dienaren, die met veelheyt der kynderen ende swaren aenval beladen syn.'[1638] In augustus 1587 vergaderde de particuliere synode in Delft en dat was meteen een goede gelegenheid een delegatie van vier predikanten naar de Staten in Den Haag te sturen om te lobbyen ten gunste van de 'augmentatie des stipendii der dienaren'. Inderdaad kwam in september daarna een besluit van de Staten af waarbij het traktement van de predikanten op het platteland werd opgetrokken tot *f*300 en dat van de stadspredikanten tot *f*400.[1639] Bovendien dienden de plaatselijke overheden te voorzien in een 'bequame huysinghe'.

Een echte oplossing voor met name de plattelandspredikanten was deze verhoging echter nog niet aangezien het – zo bleek het jaar erna op de particuliere synode in Schiedam – nog steeds niet mogelijk was om 'eerlyck levende haren dinst waer te nemen.'[1640] In 1593 volgt dan wederom een verhoging. Een predikantsgezin op het platteland met ten hoogste drie kinderen mag rekenen op *f*350, grotere gezinnen ontvangen *f*400. Wie een combinatiegemeente heeft krijgt een toeslag van *f*50.[1641]

Ongegrond waren de klachten niet. Van Deursen berekende een doorsnee arbeidsloon rond 1600 op *f*200 per jaar, en dat was geen inkomen om zorgeloos van rond te komen.[1642] Als we met hem uitgaan van een minimumbehoefte van *f*80 per jaar voor een volwassene en *f*40 voor een kind dan zou van een traktement van *f*300 een predikantsechtpaar met drie kinderen net kunnen leven. Maar voor een predikant met enige studiezin zou het kopen van boeken al bezwaarlijk zijn.

De inkomenspositie van de predikanten kan dan ook zonder meer precair worden genoemd.[1643] Het is dan ook geen wonder dat predikanten wel eens omzagen naar aanvullende inkomstenbronnen. We zagen al eerder dat Aegidius Notaeus handel dreef en

1636 Rutgers, *Acta* 137.

1637 ACBr 16 aug. 1574, 13-14 sept. 1574.

1638 Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* II, 204. Ook het reizen naar de verschillende synoden valt de dienaren 'die de oncosten uut heure borse dragen moeten, vast swaer.' Groenhuis, *De predikanten*, 138: 'De terugkerende 'swaricheyden' over de salarissen van de predikanten vormen een eentonige litanie die de gehele zeventiende eeuw in de acta van de synoden te beluisteren valt.'

1639 Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* II, 312-313, een uitgebreidere uitwerking van dit besluit bij Rutgers, *Acta*, 635-636.

1640 Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* II, 324.

1641 Hofman, *Eenich achterdencken*, 136-140; Groenhuis, *De predikanten*, 137-139. De eerstvolgende verhoging kwam pas in 1624.

1642 Van Deursen, *Mensen van klein vermogen*, 18-19.

1643 Voorbeelden bij Groenhuis, *De predikanten*, 139.

dat PieterZegers als pseudo-chirurgijn zijn inkomsten aanvulde.[1644] Van Isebrandus van Bylandt van Nieuw-Helvoet vernemen we dat hij 'dickwils uyt is, 'tsy op de sluys ofte in 't velt by de vette beesten' en zich bezig hield met 'het beesten coopen ende dierghelycke coopmanschap'. Zijn kerkenraad is er niet blij mee hoewel 'hy daertoe versocht synde, wel by de ziecken gaet'.[1645]
Was het uitoefenen van agrarische nevenactiviteiten niet *per se* verboden (sommige predikanten bewerkten een stukje land behorend bij de pastorie), dat gold wel voor werkzaamheden op het financiële en juridische vlak. Volgens de synode van Dordrecht van 1574 moest zelfs de echtgenote van een predikant zich onthouden van 'openbare of winkelneeringhe'.[1646] 'Dordrecht 1578' bestempelde het bedienen van een rentmeesterschap als ongeoorloofd.[1647] Johannes Ossius van Zuidland werd dan ook in 1581 gesommeerd terstond zijn rentmeesterschap er aan te geven en 'soe hy sulcx weijgert, sal de facto synes dienstes destitueert syn'.[1648] Matthias Pietersz. Dijckman van Abbenbroek moest op bevel van de classis een punt zetten achter 'het collecteren van den impost'; dat gold meteen voor alle predikanten die zich verre hadden te houden van 'sodanege handelijnge buijten haer ampt wesende'.[1649] Buiten het opstellen van testamenten en huwelijkse voorwaarden had een predikant zich ook niet te bemoeien met andere dan deze 'notaris-handelinghen'.[1650] Het geven van onderwijs door de predikant werd, de plaatselijke omstandigheden in aanmerking genomen, hier en daar wel toegestaan.[1651]

Huisvesting en andere emolumenten
Naast het basistraktement genoten de predikanten nog bijkomende emolumenten. Zo hield de regeling van de Staten van Holland van 1574 ook vrije huishuur in, daarmee ook trouwens een katholieke traditie voortzettend.[1652] In principe was het de taak van de plaatselijke parochie de predikant huisvesting te verschaffen. Meestal werd aan die verplichting ook wel voldaan, maar bij tijd en wijle kunnen we uit de acta ook klachten over de pastorieën en dan met name het onderhoud ervan vernemen. Kerkenraden en classes konden hier in concreto weinig aan doen. De pastorie behoorde immers tot de geconfisqueerde kerkelijke goederen, die onder supervisie van de plaatselijke magis-

1644 De particuliere synode sprak zich al in 1594 uit tegen de uitoefening van de 'medicine ende chirurgie' door predikanten, terreinen immers waarop predikanten doorgaans niet thuis waren, Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* III, 27.
1645 ACBr 16 nov. 1605.
1646 Rutgers, *Acta*, 161; Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* II, 146. De particuliere synode van Brielle in 1593 oordeelde iets soepeler: het was niet 'simpliciter off in hemselven ongeoorloft, maar in sommige gevallen wel 'onstichtelijk', Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* III, 11. Dezelfde synode oordeelde het stoken van brandewijn door predikanten zonder meer als onstichtelijk.
1647 Rutgers, *Acta*, 265.
1648 ACBr 19 apr. 1581.
1649 ACBr 29 nov. 1588. Een soortgelijk geval in de classis Dordrecht waar een predikant de bieraccijns int: Roelevink (ed.), *Classicale acta Dordrecht 1601-1620*, 26 (6-7 nov. 1601). Volgens Kleyn (*Algemeene kerk*, 57) mag een predikant buiten de schooldienst in principe geen ander werk verrichten.
1650 Rutgers, *Acta*, 161; Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* II, 146.
1651 Willem Crijnsz. mocht tijdelijk de schoolmeester in Nieuwenhoorn waarnemen, zie hiervoor pag. CCXXXIV. De synodes volgden overal dezelfde lijn: landbouw voor eigen gebruik en onderwijs mochten, overige werkzaamheden niet. Een enkele maal was het een predikant toegestaan de geneeskunst uit te oefenen. Evenzo in bijv. Friesland en Groningen: Zijlstra, *Het geleerde Friesland*, 123.
1652 Van Beeck Calkoen, *Rechtstoestand der geestelijke en kerkelijke goederen*, 40.

traat werd beheerd door de kerkmeesters.[1653] De goederen daarvan hadden ook nooit onder de geestelijke jurisdictie gestaan. Het enige, wat de classis bij problemen rond de huisvesting van een predikant kon doen, was op de plaatselijke overheid enige druk uitoefenen om tot een oplossing te komen.
Zo moeten al in 1574 de stadhouder van de ambachtsheren in Ooltgensplaat en de baljuw van Geervliet aangespoord worden om te zorgen voor een pastorie.[1654] In 1579 worden twee predikanten naar Spijkenisse gestuurd om 'inspectie te nemen soe op het huys ende kercke (...) als om die wet te vermanen tot reperatie ende beteringe van die.'[1655] Zeven jaar later klaagt Matthijs Pietersz. uit Abbenbroek over zijn woonomstandigheden terwijl er toch volgens hem voldoende middelen in het 'kerkegoet' zijn om een reparatie te bekostigen en na een paar maanden is het Notaeus uit Spijkenisse die meldt dat hij 'seer benaudelik is wonende'.[1656] Willem Crijnsz. herinnert in 1598 aan de eerder gedane belofte van de magistraat van Nieuwenhoorn, waar hij toen stond, 'het huys van de predikant te repareren tot zynen contentemente'.[1657] De magistraat van Oostvoorne laat het er helemaal bij zitten: Carolus Rijckewaert moet zelfs ergens in de stad Brielle zijn intrek nemen

> 'uuyt oorsake datter geen gelegenheyt van huysinge en is, ende dat het hem vast verdriet ende geerne by syne gemeente tot Oostvoornen soude woonen, gelyck het behoort, ende dat die van Oostvoorn na lanckduerighen versoeck ende veelvuldighe instantien, bij hem gedaen, geen huys voor hem willen coopen noch timmeren, niettegenstaende dat hy haer presenteert de 7 ponden vlaems, die tot de huyshuere gegunt zijn'.[1658]

Zelf in het dorp een huis huren was blijkbaar niet mogelijk want een jaar later blijkt Rijckewaert nog steeds niet in Oostvoorne te kunnen wonen.[1659]
Toch duiden de bovenstaande klachten, die de classicale vergadertafel bereikten, niet echt op een structurele nalatigheid van de kant van de plaatselijke overheden. Tukker stelt voor de classis Dordrecht dat het 'op de meeste plaatsen (...) met de behuizing nog moeizamer dan met de traktementen ging' daarbij wijzend op de afhankelijkheid van 'plaatselijke autoriteiten en fondsen die vaak in handen van de oude administrateurs waren',[1660] maar dat beeld gaat, voor zover valt na te gaan, voor de classis Brielle toch niet op. In de rekening over 1588-1589 van de geestelijke goederen van Voorne treffen we enkele posten aan voor onderhoudsuitgaven in en rond een pastorie. Zodoende komen we te weten dat Joachim Horstius in Oude-Tonge een bedstede in de 'achtercaemer vandt cuyerehuys' heeft gekregen voor een bedrag van 24 pond en 16 schellingen.[1661] In 1591 gaat het om vier van dergelijke posten waaronder de 'naewercken der timmeragie'

1653 Hierover Van Beeck Calkoen, *Rechtstoestand der geestelijke en kerkelijke goederen*, 79-82.
1654 ACBr 15 juli 1574. Op de synode van Dordrecht was er ook over dit geval gesproken, Rutgers, *Acta*, 158.
1655 ACBr 10 aug. 1579.
1656 ACBr resp. 2 juni 1586 en 22 sept. 1586.
1657 ACBr 14 apr. 1598.
1658 ACBr 23 apr. 1608; de classis zal samen met schout en schepenen de Staten verzoeken om de rentmeester te verzoeken! dat er 'een pa[s]toorshuys soude mogen getim[m]ert werden tot commoditeyt ende ten behoeve van de predikant.'
1659 ACBr 28 apr. 1609. Het niet in de eigen gemeente kunnen wonen kwam ook elders in Holland voor, zie Abels en Wouters, *Nieuw en ongezien* I, 104, Tukker, *Classis Dordrecht*, 112.
1660 Tukker, *Classis Dordrecht*, 111.
1661 NA, Rekenkamer ter Auditie, inv. nr. 4659, fol. 163v.

zijnde het aanbrengen van een middelbeschot tussen het voorhuis en de keuken met de blindvensters van twee kruiskozijnen in de pastorie van Oudenhoorn, dit alles ter verhoging van het woongenot van Pieter de Geytere.[1662]
De overgang van de huur bij een predikantswisseling kon wel eens – gelukkig hoogst zelden - leiden tot enig gekijf tussen de gaande en de komende man. Zo melden de acta een 'seker cleyne swaricheyt' tussen Tijckmaecker en Van Steenbergen bij hun onderlinge wisseling van standplaats 'nopende die huisheure.'[1663]
Tenslotte waren er nog diverse, van plaats tot plaats verschillende, emolumenten zoals een boomgaard, een moestuin, onderhoud van het terrein, gratis turf en kaarsen en dergelijke. Uit de eerder genoemde rekening van de geestelijke goederen blijkt bijvoorbeeld dat voor Henricus Coesvelt en Johannes van Steenbergen keurig de sloot werd uitgebaggerd.[1664] Ds. Pylius van Ooltgensplaat daarentegen moet, zo blijkt in 1620, zelf de 'slick ende baggher' uit de sloot halen: zijn buren hadden er althans over geklaagd dat hij dat 's nachts deed. Verder werkt hij in zijn tuin achter zijn huis en verdient er zelfs een extra zakcentje bij door 'comcommer, planten ende salaa' te verkopen (één van de klachten die een lidmaat bij de classis had gedeponeerd). Maar de classicale commissie die dit behandelt constateert dat zijn ambt er niet onder lijdt en oordeelt dat het Pylius vrij staat 'om syn huyshoudinghe daerdoor te beneficieren', net zo goed als dat er geen kwaad in steekt dat hij duiven houdt zo lang de buren er maar geen last van hebben.[1665]

Financiële brokkenmakers
De krappe en in voorkomende gevallen tekortschietende beurs van de predikanten dwong sommigen zich in schulden te steken. Geudeke constateert althans in de classis Edam dat in 1594 'vele' predikanten schulden hadden.[1666] In de classis Brielle kan dat niet op basis van de acta worden geconcludeerd, hetgeen niet betekent dat er onder de predikanten geen schuldenaren rondliepen. De classis is in de onderzochte periode in slechts enkele gevallen met problemen van huishoudelijk-financiële aard geconfronteerd.
In het voorjaar van 1596 vervoegde zich bij de predikanten van Brielle een zekere Rudolphus van Uiterwijk, een predikant die op dat moment bij provisie in het Utrechtse Cothen diende.[1667] Hij had er lucht van gekregen dat Zuidland vacant was en wilde daar zijn gaven wel eens laten horen. Omdat hij door Helmichius en Lansbergius, immers niet de minsten, 'uuyt het seggen van ander, alssoo hy hen onbekent was' was aanbevolen konden de Briellenaren zijn verzoek niet weigeren. De preek in Zuidland viel kennelijk zo goed in de smaak dat men hem terstond (buiten de classis om) beriep. In dat stadium kwam hij in de classis ter sprake waar behalve de genoemde aanbevelingen ook attestaties van 'syn nabuereghe kercken van Wyck ende de predicant van deselve kercke Goeswinus Picardi' en zelfs uit Friesland werden voorgelezen waaraan de broeders 'een goet genoegen' hebben gehad. Met die stukken uit Friesland moet Rudolphus wel geknoeid hebben want de man had daar al een historie achter de rug, waarmee men niet graag te koop loopt. Hij kwam op de provinciale synode van Harlingen in 1590 ter

1662 NA, Rekenkamer ter Auditie, inv. nr. 4660, fol. 50v.
1663 ACBr 14 apr. 1586.
1664 NA, Rekenkamer ter Auditie, inv. nr. 4659, fol. 164, 165-165v.
1665 Rapport d.d. 12 mei 1620 van de classicale commissie in SAVPR, AC Brielle, inv. nr. E130, nr. 152. Het instellen van de commissie: ACBr 28 apr. 1620. Het lijkt niet meer dan een huis-tuin-en-keuken-verhaaltje maar het weerspiegelt rond 1620 wellicht toch al iets over het veranderende beeld en verwachtingspatroon van een predikant in de richting van een dorpsnotabele.
1666 Geudeke, *Classis Edam*, 355.
1667 ACBr 16 apr. 1596.

sprake in verband met het onwettig indringen in het ambt in Itens *cum annexis*, kwam daarna terecht in Burgwerd waar hij in opspraak kwam wegens 'lichtveerdich loopen in de herbergen om te copen ende vercoopen', dronkenschap 'ende andersins.'[1668] Als predikant van Wons wordt hij in 1594 afgezet en moet dan Friesland verlaten.[1669] Via het Sticht Utrecht (classicaal toezicht ontbrak daar ten enenmale) probeert hij nu in de classis Brielle aan de slag te komen, hetgeen lukt want hij wordt inderdaad bij provisie voor een jaar aangenomen.

Daar blijkt al vrij snel dat hij in financiële problemen zit. Van Uiterwijk heeft schulden en de classis stuurt Reynier Donteclock en zijn Zwartewaalse collega Gregorius Adriaensz. Blijvenburgh naar Zuidland om te bekijken of er mogelijkheden zijn 'om den goeden man uuyt de swaricheyt te helpen'.[1670] Inmiddels heeft Hekelingen een beroep op hem uitgebracht, maar kennelijk kopschuw geworden, trekt deze gemeente haar beroep weer in. Verder wordt zijn naam nog in verband gebracht met 'eenige duyvelbesweringe' in een brief van Henricus Jansz., een chirurgijn uit Rotterdam die zelf als een 'duveljaeger' bekend stond, maar daarover horen we verder niets.[1671] Een op 16 augustus 1599 in Zuidland belegde classisvergadering wordt niet daar maar in Brielle gehouden 'om de ongelegenheyt des diennaers', waarmee wel bedoeld zal zijn dat het ontvangen van de classis de financiële draagkracht van Van Uiterwijk te boven ging. Een maand later verschijnen twee ouderlingen uit Zuidland in de classis om te komen praten over het vertrek van Van Uiterwijk 'waertoe de kercke van Suytlandt geconsenteert heeft, mits dat de classe sorge draghen soude dat syn schulden afgedaen mochten worden'.[1672] De classis stemt toe, maar niet blindelings: Van Uiterwijk moet 'syne schulden suyverlycken (...) verclaren', uiteraard om nog meer onaangename financiële verrassingen te voorkomen. Collega's zullen de gemeente van Zuidland bedienen tot afdoening van de schulden waaronder nog een schuld van *f* 110 aan een vrouw uit Friesland waarbij Van Uiterwijk totdat hij vertrokken zal zijn ook nog eens de helft van het traktement van Hekelingen zal ontvangen.[1673] Van Uiterwijk is dus alleszins schappelijk door zijn collega's behandeld. Wel wordt in 1601 besloten dat de met Van Uiterwijk getroffen regeling 'niet in consequentie sal getrocken worden, opdat de classe niet alzoo wederomme werde beswaert met schulden.'[1674]

Niet zonder opluchting zal de classis kennis genomen hebben van een beroep op Uiterwijk naar *nota bene* Wons, waar hij eerder was afgezet.[1675] Hij vraagt de classis hem nog wat geld uit het lopende kwartaal toe te schuiven en krijgt als een soort gouden handdruk dan nog *f*66 mee. Zijn Friese carriére had echter wederom een droevige afloop.

1668 Zie over hem Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* VI, 41-42, 50-51.

1669 Kalma, *Classisboek Bolsward-Workum*, 415; hij heeft ook schulden gemaakt, zie Kalma, *Classisboek Sneek* 202; de classes vragen de Staten van Friesland om hem met geld uit de kloostergoederen tegemoet te komen.

1670 ACBr 16 juni 1598. In de ingekomen stukken bevindt zich een brief (1 juni 1598) van de kerk van Wijk bij Duurstede over een schuld van Van Uiterwijk aan Dirck Roeloffsz., brouwer en waard in Cothen, van *f* 25. Aan de classis wordt gevraagd Van Uiterwijk te vermanen de schuld te voldoen 'opdat het qualick spreeken der boeren die doch de kercke geen vrundt en sijn (Godt betert) mach worden wech genomen', SAVPR, AC Brielle, inv. nr. E130, nr. 11.

1671 ACBr 27 apr. 1599. Over Henrick Jansz.: De Waardt, *Toverij en samenleving*, 148.

1672 ACBr 16 aug. 1599 en 13 sept. 1599.

1673 ACBr 25 sept. 1599.

1674 ACBr 26 juni 1601. In diezelfde vergadering legt Donteclock verantwoording af van de afwikkeling van de schulden van Van Uiterwijk; de vergadering daarna (4 juli 1601) ook Pieter Zegers inzake ontvangsten ten behoeve van de betaling van de schulden. Op 18 apr. 1602 legt Donteclock wederom verantwoording af.

1675 ACBr 15 nov. 1599.

Hoewel de classis Bolsward hem probeert in bescherming te nemen moet hij weg uit Friesland.[1676] Uiteindelijk eindigt hij zijn predikantenloopbaan in Staphorst waar hem in 1617 emeritaat wordt verleend.[1677]
In Nieuw-Helvoet blijkt Isebrandus van Byland gebukt te gaan onder schulden. Het hoe en het wat blijken niet helder uit de acta; wel krijgt hij vijf pond 'opdat hy in syne schulden mach verlicht worden.'[1678]
Een aantal jaren later wordt de classis weer met een geval van financieel huishoudelijk wanbeheer geconfronteerd. In Goedereede is eind 1606 of begin 1607 de predikant Aegidius Wijckentoorn overleden. Er komen dan schulden boven water die de man 'stervende heeft naergelaten' en de kerkenraad van Goedereede vraagt hulp van de classis.[1679] Maar de classis ziet zich (terecht) niet meer als een financieel puinruimer. Wel worden Cornelis Damman, predikant in Ouddorp, en Marinus de Bock, diaken aangesteld als voogd over de weduwe van Wijckentoorn. Helemaal kan de classis zich niet afzijdig houden. Damman meldt een tijdje later dat de weduwe 'in groote schulden steect, waertoe zy geen raet en weet om die te betalen.'[1680] Het vervelende is dat er 'groote opsprake valt ende ergernisse ontstaet' en de vraag is wat men 'tot ontlastinge van de beswaerde weduwe ende vermydinge van d'ergernisse' het beste kan doen. Voorlopig probeert men het af te doen met een rekest 'dienaengaende' aan de Staten, voorzien van een aanbeveling van de magistraat van Goedereede. Later blijkt de afgezette Balthasar van Doorne nog wat geld uitgekeerd te worden en de classis doet dan het voorstel die subsidie te beëindigen om het verzoek 'dies te beter te obtineren.'[1681] Ook anderen bemoeien zich er mee. Tielmannus Cupus, predikant in Nieuwpoort, schrijft een recommandatie voor de zonen van Wijckentoorn om behulpzaam te zijn bij het indienen van een rekest bij de Staten van Holland (een al eerder ingediend rekest is 'verdonckert ende verloren'), een aanbeveling die een jaar later nog eens wordt herhaald.[1682] Erg veel schot zit er bij de classis ook niet in: in oktober 1609 is er nog niets gedaan. Dammius verontschuldigt zich 'vanwege de ongelegentheyt'; Rijckewaert doet het dan maar alleen en zal Uytenbogaert om hulp vragen.
De weduwe van Wijckentoorn denkt zelf ook mee. In 1611 verzoekt zij de classis 'een vierendeel jaers gagie tot 125 gl., welc sy prentendeert haer te comen uuyt dien haren man saliger een vierendeel jaers te voren beroepen is, eer dat hy in den dinst bevesticht is.' Het is slim bedacht maar de classis oordeelt 'dat se niet en is gefondeert; heeft niettemin om haer in haren noot eenichsins te assisteeren goet gevonden haer yetwat, doch uuyt gratie, te schencken, te weten de somma van vyftich ponden tot 40 gl.'[1683]

Weduwenkas
Het geval van Wijckentoorn brengt ons op de (financiële) problematiek van de predikantsweduwen. De synode van Dordrecht in 1574 had de kwestie van het onderhoud van de predikantsweduwen en –wezen weer teruggeschoven naar de classes die zich in voor-

1676 Kalma, *Classisboek Bolsward*, 4-5, 9-10, 15, Synode Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* VI, 120.
1677 Van Lieburg, *Repertorium* I, 255. Donteclock verantwoordt later voor de classis de financiële afwikkeling van de schulden en inkomsten van Van Uiterwijk, ACBr 18 apr. 1602.
1678 ACBr 18 apr. 1602.
1679 ACBr 23 jan. 1607.
1680 ACBr 24 apr. 1607.
1681 ACBr 18 juni 1607.
1682 ACBr 22 apr. 1608, 28 apr. 1609.
1683 ACBr 31 mei 1611.

komende gevallen maar tot de overheid moesten wenden.[1684] Bij gebrek aan een algemene regeling vindt de zorg voor weduwen van predikanten dan ook aanvankelijk plaats op incidentele basis. De eerste keer dat er in de acta wordt gesproken over het onderhoud van een weduwe van een predikant is in juni 1580 naar aanleiding van een brief van de classis Gouda 'nopende de alimentatie van een weduwe eens broeders.'[1685] Het eerste concrete geval in de classis Brielle van ondersteuning van de nagelaten betrekkingen van een predikant is de weduwe van Wilhelmus van Eck. Als de classis de datum van een volgende ordinaris vergadering bepaalt (22 mei 1581) dan worden de boetes van de absenten aangewend tot profijt van de weduwe van Van Eck met haar kinderen.[1686] Wellicht was het naar aanleiding van deze casus dat de classis Brielle zich heeft bezonnen op een structurele regeling. In het classisarchief bevindt zich althans een kopie van de regeling die de classis Dordrecht enkele jaren daarvoor had ontworpen.[1687] Kort gezegd kwam die regeling, misschien ontleend aan het bij stedelijke ambachtsgilden vaak voorkomende systeem van een onderlinge gildebos, hierop neer dat elke predikant jaarlijks zes gulden bijdroeg in de kas en dat de predikantsweduwen een jaarlijkse uitkering kregen van 40 gulden. Het is niet duidelijk of die regeling ook meteen zo in de classis is ingevoerd en zo ja, in welke mate die bindend was voor de individuele predikanten. In oktober 1582 wordt Matthijs Pietersz., sinds een aantal maanden predikant in Abbenbroek, verzocht 'zijne liefde' te willen betonen aan de weduwe van Wilhelmus van Eck, de in 1580 overleden predikant van Hekelingen, 'alzoe een iegelijck broeder jarelijcx gewoenelijck is te doen, maer niet als een boete, maer als een gave der lieffden.'[1688] De woorden 'jarelijcx gewoenelijck' lijken te duiden op een bestaande onderlinge afspraak maar de term 'gave der lieffden' suggereert meer een morele dan een formele verplichting.[1689]

Een formele afspraak wordt 'aenschou nemende op den bevonden dieren tyt' vastgelegd in april 1586:[1690] bij overlijden van een predikant zullen de nabije collega's drie maanden lang de dienst in de betreffende plaats waarnemen, waarbij het traktement ten goede kwam aan de achtergebleven weduwe. De regeling is, voor zover kan worden nagegaan, voor het eerst toegepast ten bate van de weduwe van Jan Theunisz., de in 1591 overleden predikant van Korendijk.[1691]

Eerst in de loop van 1595 wordt expliciet verwezen naar de regeling van de classis Dordrecht. De classis besluit dan dat de Brielse predikanten 'een ordinantie consipieeren volgende het exempel der classe van Dordrecht opdat der predikanten weduwen mogen

1684 Rutgers 168.

1685 ACBr 20 juni 1580. Mogelijk gaat het hier over de weduwe van de in 1580 overleden Goudse predikant Wilhelmus Gerardi Leydecker, die later een uitkering van 50 pond uit de goederen van het convent van 's-Gravenzande krijgt toegekend door de Staten van Holland, Van Beeck Calkoen, *Onderzoek naar den rechtstoestand*, 221.

1686 ACBr 19 apr. 1581.

1687 SAVPR, AC Brielle, inv. nr. E130 nr. 1; zie ook Tukker, *Classis Dordrecht*, 104. De regeling van de classis Dordrecht, die een voorloper was op dit punt, trok ook de belangstelling van de classis Delft, die overigens pas veel later (rond 1600) een regeling trof, Abels en Wouters, *Nieuw en ongezien* I, 106.

1688 ACBr 8 okt. 1582, ', d'welck hij beloeft ende toestempt'.

1689 Hoewel de acta geen nadere details geven doet deze regeling enigszins denken aan het onder overheidsambtenaren tijdens de Republiek wel bestaande gebruik dat een aantredend ambtsdrager een recognitie betaalde aan zijn voorganger, in dit geval de weduwe van zijn voorganger; hierover: Vries, 'Geschapen tot een ieders nut', 338.

1690 ACBr 14 apr. 1586.

1691 ACBr 1 mrt. 1591; hetzelfde in 1593 voor de weduwe van Mathias Pietersz. Dijckman, ACBr 20 sept. 1593 en in 1595 voor de weduwe van Petrus Berck, 12 juni 1595.

naer het overlyden van haren mannen trecken vyftich guldens tsjaers tot behulp van haer onderhout.'[1692] In oktober besluit men de regeling van Dordrecht over te nemen. Er wordt een kopie geschreven die alle predikanten moeten ondertekenen.[1693] De regeling wordt tijdens de vergadering daarna aanvaard door alle predikanten behalve door Vossius omdat hij 'weduwaer ende een oudt man' is.[1694] De Brielse predikant Dammius wordt de administrateur van de kas, een niet altijd even dankbare taak gezien het feit dat de classis zich later door de praktijk genoodzaakt zag om uit de classis vertrekkende predikanten pas een attestatie te verlenen als achterstallige bijdragen in de weduwenbeurs zouden zijn voldaan.[1695] Bij diezelfde gelegenheid werd de administrateur van de beurs gemachtigd om de rentmeester van het Geestelijk Kantoor aan te spreken om de 'verloopen penninghen opbueren in afcortinge der gagie dergener die niet betaelt en hebben.'

De keerzijde van het eventueel niet (willen) bijdragen aan de weduwen- en wezenbeurs was uiteraard het geen recht kunnen laten gelden op een uitkering. Die vraag kwam aan de orde na het alimentatieverzoek voor Eva van Enuma, de weduwe van Johannes van Heukelum die, in het najaar van 1604 komend uit het Friese Nijland, nog geen anderhalf jaar predikant in Middelharnis is geweest. In die korte tijd had hij de bijdrage niet betaald, hoewel de leden van de classis ''t daervoor houden dat hy wel willich geweest is'. Verder stelde de classis vast dat zij 'geen schulden noch cleyne kinderen' had en redelijk 'wel gegoet' was. Toch wilde de classis haar niet zonder meer de deur wijzen maar besloot te proberen met haar 'in 't vriendelycxsten' tot een accoord te komen over een redelijk bedrag.[1696] Haar reactie op het voorstel van de classis (ze was inmiddels al weer naar Friesland verhuisd) viel kennelijk nog niet zo mee: de broeders zagen zich in hun antwoord genoodzaakt haar te wijzen op de vele weduwen die ten laste kwamen van de toch al krappe beurs, en deden een beroep op haar redelijkheid, te meer daar zij intussen hertrouwd was en niet in behoeftige omstandigheden verkeerde.[1697] De acta vermelden er echter verder niets meer over.

De vraag of hertrouwde weduwen nog een uitkering zouden moeten krijgen was uiteraard een legitieme vraag, die eind 1615 door toedoen van de ontvanger van het Geestelijk Kantoor Commersteyn op tafel kwam. De ontvanger maakte bezwaar tegen de alimentatie 'ende dat uuyt cracht van sekere acte gestelt duer last van seker comissaris[1698] gedeputeert om neffens de heeren van den Briele te staen over de rekeninghe van de voors. ontfangher'. De classis ging daar niet in mee en verzocht de Gecommitteerde Raden de genoemde acte te 'anuleeren'.[1699] De afloop hiervan is onbekend.

De crisis in de classis door de godsdienstwisten heeft ook de goede uitvoering van deze regeling verhinderd. In oktober 1619 melden de acta dat door 'de trouble tyden ende scheydinge des classis van de arminiaensche predicanten veele goede dingen vervallen waren, ende onder anderen de loffelycke ordre van de versorghinge der weduwen' en dat

1692 ACBr 12 juni 1595.

1693 ACBr 16 okt. 1595. De classis Delft was wat later met een regeling, Abels en Wouters, *Nieuw en ongezien* I, 105-107; zie o.m. Abels en Wouters (ed.), *Classicale acta Delft en Delfland*, 252 (14 sept. 1600

1694 ACBr 16 apr. 1596. Als Vossius is overleden vraagt zijn dochter echter wel om 'te mogen ontfangen de weduwengelt', ACBr 18 okt. 1611. Crijnsz. en Rijckewaert wordt opgedragen er bij rentmeester Commersteyn achter aan te gaan.

1695 ACBr 25 juli 1606.

1696 ACBr 25-26 apr. 1607.

1697 ACBr 6 okt. 1608.

1698 Wie hierachter schuil gaat kon niet worden vastgesteld.

1699 ACBr 15 sept. 1615.

de oude regeling weer opnieuw wordt ingevoerd. De predikantsweduwen krijgen dan een basisuitkering van 25 gulden per jaar; beduidend minder dan voorheen.[1700] Verder bepaalt de classis in 1621 dat degenen die niet contribueren ook het 'beneficium' niet zullen genieten.[1701]
Hoe goed bedoeld de regeling voor de predikantsweduwen en hun nagelaten kroost ook was, de hoogte van de uitkering kan bij lange na niet voldoende zijn geweest om het van kostwinner beroofde predikantsgezin financieel draaiende te houden. Gaan we uit van het standaard traktement op het Hollandse platteland aan het eind van de 16e, begin 17e eeuw van 300 gulden dan betekende een basisuitkering van 50 gulden (en later zelfs 25 gulden) een enorme terugval in het inkomen. Dat in de vergadering van juli 1597 de 'noot der weduwen van Crieckenbeeck ende Mattys' ter sprake kwam, verbaast dan ook niet. Maar ook de middelen van de classis waren schaars. Een enkele keer kon de classis wat bijspringen. Zo werd 'ten aenzien van den dieren tyt' aan de weduwe van Matthys Pietersz. in Abbenbroek 'beclagende haren sone' een lening van zes pond Vlaams verstrekt.[1702] Een structurele en afdoende verbetering van de positie van de predikantsweduwen zat er echter niet in. Was hertrouwen niet mogelijk dan bleef eigenlijk als enige mogelijkheid over zich te melden op de arbeidsmarkt. Van de weduwe van de (emeritus)-predikant Franchois Borluyt, Perijna Mattijsdr., is bekend dat zij in Brielle het beroep van vroedvrouw uitoefende.[1703]

Armenzorg

In de voorreformatorische tijd was de armenzorg een zaak van de Heilige-geestmeesters, een parochiale instelling die met de reformatie niet werd opgeheven maar evenals de kerkfabriek onder de wereldlijke overheid kwam en eigenlijk allang door aanzienlijke leken werd beheerd.[1704] De benodigde middelen werden verschaft door de opbrengsten van de Heilige-geestgoederen (landerijen en andere onroerende goederen), giften en inzamelingen.
De behartiging van de armenzorg werd beschouwd als een taak van de plaatselijke gemeente. De reformatie riep daartoe een nieuw instituut in het leven: de op lokaal niveau operende diaconie. De synode van Dordrecht in 1574 omschrijft vrij uitvoerig het diaken-ambt.[1705] In het uitvoeren van hun opdracht werden de diaconieën echter ernstig belemmerd door gebrek aan financiële middelen. Een claim leggen op de Heilige-geestgoederen konden zij niet. De instructie van de afgevaardigden van de classis Brielle naar de synode van Dordrecht in 1574 zegt dan ook dat 'wy nyet anders hebbende dan 'tgene dat in de kercke onder de predicatie ende door des overheyts behulp by de doren der burgeren versamelt wert' en dat om die reden de diaconie niet meer kan doen dan het

1700 ACBr 22-23 okt. 1619.
1701 ACBr 20-21 apr. 1621.
1702 ACBr 13-14 apr. 1598. In het voorjaar van 1602 krijgt zij opnieuw een extraatje: ACBr 18 apr.1602.
1703 Het leverde haar een inkomen op van 10 ponden groten (dus 60 Hollandse guldens) en vrije huishuur. Later (1613) werd haar inkomen opgetrokken tot 72 gulden, De Jager, 'Eerste predikanten van Oostvoorne', 228.
1704 Groenveld e.a., *Wezen en boefjes*, 25-28; Abels en Wouters, *Nieuw en ongezien* II, 206-207; Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 104-106.
1705 Rutgers, *Acta*, 150-151.

ondersteunen van de 'huysgenoten des geloofs'.[1706] Zoals de gereformeerde kerk de pretentie had in de plaats te treden van de oude rooms-katholieke kerk, hadden de diaconieën de ambitie er te zijn voor alle armen van de parochie, maar dat kon in de praktijk absoluut niet worden waargemaakt.[1707] Zij die geen lidmaat van de gereformeerde kerk waren werden in de praktijk doorverwezen naar de Heilige-geestmeesters of gingen naar hun eigen kerk.

We zullen ons hier beperken tot die aspecten die vanuit de acta worden aangedragen. Dat zijn er niet zo veel want de bemoeienis van de classis met de armenzorg was maar zeer beperkt. De eigen bescheiden bijdrage van de leden van de classis bestond hierin dat in 1575 de boete, voor wie te laat komt op de classisvergadering, zal worden geheven tot 'behoeff der armen' en in 1582 ten behoeve van de armen ter plaatse waar de classis vergadert.[1708] Maar dat was eigen initiatief van de gezamenlijke broeders van de classis en geen uitvloeisel van enigerlei verantwoordelijkheid voor armenzorg. Wel noemde de synode van Emden het als één van de taken van de voorzitter van de classis om te informeren of elke plaatselijke gemeente 'zorge draagt voor de armen'.[1709]
De acta geven niet bepaald de indruk dat de classis zich intensief inliet met het diaconale werk op plaatselijk niveau. In 1607 roept de predikant van Oude-Tonge, Sibrandus Sixti, de hulp van de classis in omdat al twee jaar geen rekening en verantwoording is afgelegd over de rekening van de diaconie.[1710] De achtergrond van dit verzoek is kennelijk het rondgaan van allerlei geruchten in het dorp. De classis committeert een tweetal leden, om erachter te komen waarom de verantwoording zo lang uitblijft en de diakenen zo ver te krijgen dat de rekening inderdaad wordt gecontroleerd 'omdat daerdoor de groote ergernisse en opsprake ende alle quaetsprekers den mont gestopt mochte werden.' Toch laat de uitvoering van dit besluit om allerlei redenen nog maanden op zich wachten. In oktober 1607 wordt duidelijk dat ook Sibrandus zelf dwars ligt, naar zijn zeggen namens enige 'gecommiteerde' uit zijn gemeente.[1711] Gevraagd om een nadere toelichting zegt hij

> 'datter eenighe in die gemeynte waren die niet geerne en saghen dat predikanten uuyt andere plaetsen quamen sitten op de rekeninghe harer kercken, seggende: wy en comen op de rekeninghe van andere kercken niet soo, en willen wy oock niet dat ymant anders sal comen op de onse, ende is 't dat se komen, wy weten wat wy hebben te seggen.'

Een openlijke afwijzing van classicale inmenging, zo kunnen we dit toch wel noemen. Maar het geval roept meteen ook de vraag waarom de ouderlingen hier geen toezicht hielden. De classis heeft de kwestie even laten rusten omdat Sibrandus toch 'op vertrek' stond. Verder horen we er niet meer van.
Een paar keer komen ook de Heilige-geestmeesters op de classis ter sprake. In 1587 klaagt Adriaan de Jonckheere dat in Nieuwenhoorn de armen niet goed worden bezorgd

1706 *Ibidem* 205-206.
1707 Vgl. Van Apeldoorn, 'Het voortbestaan der parochies', 37, die stelt dat de diakenen hadden te zorgen voor alle armen van de parochie.
1708 Resp. ACBr 28 juni 1575, 25 sept. 1582.
1709 Rutgers, *Acta*, 106.
1710 ACBr 25 apr. 1607.
1711 ACBr 16 okt. 1607.

door de Heilige-geestmeesters.[1712] De classis besluit dit aanhangig te maken bij de magistraat aldaar.
In Zwartewaal ontstaat onenigheid tussen de diaconie en de Heilige-geestmeesters over de verdeling van een erfenis.[1713] Iemand heeft een gift van *f*100 nagelaten ten behoeve van de armen, wel te verstaan: ten behoeve van de 'kerckenarmen', althans volgens de predikant Jan Hendricksz. die bij de totstandkoming van het testament aanwezig was. Mogelijk was de wens van de overledene niet goed in het testament verwoord, maar hoe het ook zij: vrienden van de overledene hebben het geld al bij de Heilige-geestmeesters gebracht. De classis vindt het prima als de predikant en de diakenen het geld proberen te pakken te krijgen maar heeft er een hard hoofd in dat dat zal lukken.[1714] Helemaal zuur is wat de diaconie van Oude-Tonge overkwam waar 'de Heilighe Geest de goederen soodanigher armen gheheel aenslaet naer haer doot' terwijl ze tijdens hun leven wel veel steun van de kerk hadden genoten.[1715] De kerkenraad zal de 'wet' er op aanspreken maar de vraag is of hij daar veel gehoor zal hebben gevonden.
Ondanks de meestal slechts bescheiden inkomsten van de diaconieën blijkt de armenkas toch wel eens een gewild object te zijn. Met name die van Ooltgensplaat moet het ontgelden. In 1584 blijkt de predikant, Albert Jansz. Schagen, een greep in de armenkas gedaan te hebben; hij moet *f*30 restitueren 'daermede hy hemzelven is purgerende van alle lasten ende suspitie'.[1716] In 1597 is het een ouderling, Govaert Jacobsz., die 'den armen gelt heeft ontdragen' en, hoewel zelf gehuwd, er met andermans vrouw is vandoor gegaan tot 'seer scrickelycke ergernisse' van de Plaatse gemeenschap.[1717]
In Hekelingen is de diaconie zelfs zo arm dat een diaken geld uit zijn eigen zak voorschiet.[1718] De classis moet er aan te pas komen om 's mans geld weer gerestitueerd te krijgen.

Onder de predikanten van de classis Brielle was ongetwijfeld Isebrandus Johannis van Byland te Nieuw-Helvoet de kampioen der armen. In 1602 komt hij op de classis met het verhaal dat volgens een oude gewoonte in Nieuw-Helvoet jaarlijks een aantal zakken tarwe aan de armen wordt uitgedeeld.[1719] Maar dat is al zo'n 20 of 25 jaar niet gebeurd en Isebrandus wil die oude gewoonte in ere herstellen. De classis zal het met de Brielse kerkenraad en het stadsbestuur bespreken. Uit een visitatieverslag van november 1605[1720] blijkt dat Isebrandus met schout en schepenen daarover in onmin is geraakt. Volgens het 'gerecht' zou de predikant van de kansel hebben gezegd 'dat de gerechten ende den *meesten* ryckdom van Nieuw-Helvoette des armen goet besaten, dieven van den armen waren, haerluyder vleysch aten ende bloet droncken'. Gezien de context moet Isebrandus de Heilige-geestgoederen op het oog gehad hebben. De kerkenraad stelt daartegenover dat Isebrandus slechts in algemene zin gezegd had dat het dieven van de armen zijn die hun goed inhouden, maar: wie de schoen past, trekke hem aan. De overheid van Nieuw-Helvoet is dan ook allerminst gecharmeerd van de maatschappijkritische predikant en vonden 'dat het schelden van de predickstoel op henlieden vyff ofte ses jaren lang ghe-

1712 ACBr 5 okt. 1587.
1713 ACBr 28-29 juni 1622.
1714 Tukker meldt een vergelijkbaar geval uit Klaaswaal, Tukker, *Classis Dordrecht*, 81.
1715 SAGO, AHG Oude-Tonge, inv. nr. 78.
1716 ACBr 28 mei 1584; hij wordt bij die gelegenheid ook afgezet. In 1593 komt hij nog een keer langs bij de classis om 18 gl. 4 p. te brengen, ACBr 1 nov. 1593.
1717 ACBr 24 apr. 1597.
1718 ACBr 29 juli 1597.
1719 ACBr 16 sept. 1602.
1720 ACBr 16 nov. 1605.

duyert hadde, 'twelck sy satt waren' en zijn hem liever kwijt dan rijk.[1721] En wat die tarwe aangaat - aldus de magistraat -: die werd vaak gegeven door bedevaartgangers die in de voorreformatorische tijd in Nieuw-Helvoet het Heilig Kruis kwamen bezoeken.[1722] Nu die bedevaart verleden tijd is, geldt dat ook voor de uit te delen tarwe. En verscheidene percelen die voorheen de tarwe voor de armen opbrachten, zijn inmiddels in het bezit van de armen zelf, 'ende cesseert oversulx mede d'incomste van den taruw'. Hoe het precies met die zakken tarwe is afgelopen wordt uit de acta niet duidelijk. Maar uit het feit dat Isebrandus schuld moet bekennen en van de classis te horen krijgt om 'sich te onthouden op den predicstoel die van de wet niet te injurieren, opdat also den onlust tusschen hem en die van de wet mach gebetert te worden' valt op te maken dat ook de classis vindt dat Isebrandus wel wat hard van stapel is gelopen.[1723] Isebrandus is in elk geval in Nieuw-Helvoet gebleven en daar in 1611 overleden.

In de acta wordt één keer melding gemaakt van een geval van bedelarij. In 1602 is een lidmaat van Zuidland naar Heenvliet verhuisd, 'diewelcke van den Heere met stommicheyt ende lammicheyt is geslagen, ende is ommegaende by de huysen bedelende.'[1724] De classis besluit de diaconie van Zuidland te vermanen hem wekelijks enige ondersteuning te geven zodat hij niet meer hoeft te bedelen. Mocht hij er toch mee doorgaan dan zal men hem van het avondmaal moeten afhouden'om ergernisse te weeren.'[1725]
Lange tijd is in navolging van Geyl en Rogier de stelling verdedigd dat de armenzorg voor de gereformeerde kerk een instrument is geweest voor de protestantisering van de samenleving.[1726] Het is een stelling die weer berust op twee vooronderstellingen. In de eerste plaats moesten de diaconiën over voldoende middelen kunnen beschikken om een volwaardige armenzorg te kunnen bieden en daarnaast moest de doelgroep zich als lidmaat willen aansluiten bij de gereformeerde kerk met de daarbij behorende onderwerping aan de kerkelijke tucht.[1727] Elliott heeft voor de classis Dordrecht uitgezocht dat, waar een diaconie kon beschikken over voldoende financiële middelen en een monopoliepositie wist te verwerven in het uitdelen van aalmoezen, de armenzorg weliswaar niet als enige factor bepalend was voor de groei van de kerk, maar de aantrekkingskracht van de gereformeerde kerk zeker indirect vergrootte. In de praktijk was dat echter maar voor een beperkt aantal plaatsen het geval.[1728] Of ook eventueel royalere ondersteuning

1721 Isebrandus van Byland moet geen gemakkelijk man zijn geweest; in zijn vorige gemeente Bommenede had hij ook al problemen gehad met zijn collega's Tayusus en Wante van de classis Schouwen. Hij veroorzaakte volgens de kerkenraad van Brouwershaven niet alleen in zijn eigen gemeente maar ook op andere plaatsen 'groote ergernisse en clagten', Verseput, 'De Hervormde gemeente van Bommenede', 51; Van Lieburg, *Een eiland na de refomatie*, 37-38.

1722 De in het visitatieverslag van 16 nov. 1605 genoemde bedevaart naar 'het Heilig Kruis' in Nieuw-Helvoet lijkt nauwelijks bekend te zijn. Het bedevaartsoord wordt niet genoemd in het overzichtswerk van Margry en Caspers, *Bedevaartplaatsen in Nederland* I. In het reglement van de rederijkerskamer van Sommelsdijk is sprake van een strafbedevaart 'tot het heijlich cruijs op Nieuw-Helvoete', Van Boheemen en Van der Heijden, *Met minnen versaemt*, 65.

1723 ACBr 5 dec. 1605.

1724 ACBr 18 apr. 1602.

1725 Zie ook Van Deursen, *Mensen van klein vermogen*, 70.

1726 Voor een korte weergave van deze discussie: Elliott, *Protestantization*, 345-348.

1727 Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 102.

1728 Zie zijn conclusie in Elliott, *Protestantization*, 400-401, waarbij hij als voorbeelden Dordrecht, Ridderkerk en Streefkerk aandraagt. Zie ook de conclusie van Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 127.

van doopsgezinde armen door hun eigen diaconieën (die hadden namelijk de roep ruimer in de slappe was te zitten[1729]) wat extra toeloop van nieuwe leden naar de dopersen stimuleerde, valt voor de classis Brielle niet aan te tonen.
De indruk die de Brielse classicale acta wel achterlaten is dat in het algemeen de kerkelijke armenzorg betrekkelijk weinig armslag had, te weinig om zelf daarmee een toestroom van leden te bewerkstelligen. De diaconieën waren afhankelijk van de goedgeefsheid van de kerkgangers, de Heilige-geestmeesters daarentegen konden terugvallen op hun in het verleden opgebouwde en door hen beheerde goederenbezit. Een voorbehoud moet worden gemaakt voor de stad Brielle: de acta delen daar verder niets over mee. Vermoedelijk moeten de financiële mogelijkheden van de Heilige-geesttafel in Brielle aan het eind van de 16e eeuw niet worden overschat. De Allerheiligenvloed van 1570 bracht zo veel schade toe aan de bezittingen van de Heilige-geestmeesters dat daar de regelmatige uitkeringen aan de armen moesten worden gestaakt.[1730] Van Deursen bespeurt in het algemeen de neiging van de wereldlijke overheden om de diaconieën maar weinig ruimte toe te staan. Sterker nog, juist in Brielle werden in 1620 door het stadsbestuur twee leden van de vroedschap aangewezen om 'over de bedieninge der armen te staan.'[1731] Alleen nader onderzoek naar de armenzorg in Brielle zal kunnen uitwijzen hoe de verhoudingen in de armenzorg daar lagen.[1732]

Conclusie

De relatie tussen de wereldlijke overheden en de kerk, in het bijzonder de classis, concentreert zich rondom een drietal onderwerpen: het beroepingswerk, de bezoldiging van de predikanten en de armenzorg. Alle drie onderwerpen hangen nauw samen met de continuïteit van juridische en institutionele verhoudingen uit het verleden.
Bij het beroepingswerk werd de kerk geconfronteerd met de bestaande traditionele patronaatsrechten. In de praktijk heeft de kerk bij de keuze van te beroepen predikanten er niet al te veel last van gehad. Niettemin: op momenten dat de zaken op scherp kwamen te staan zoals tijdens de bestandstwisten, kon een beroep op een predikant tegen de wil van de classis of de gemeente erdoor gedrukt worden.
De traktementen van de predikanten waren eveneens een terugkerend thema voor de classis. De betaling ervan was opgedragen aan het Geestelijk Kantoor in Brielle, dat onder toezicht stond van het Geestelijk Kantoor in Delft. Aan dit Geestelijk Kantoor was het beheer van de (meeste) uit de voorreformatorische periode stammende geestelijke

1729 Over die reputatie: Zijlstra, *Om de ware gemeente*, 454-455.
1730 Troost en Woltjer, 'Brielle in Hervormingstijd', 349.
1731 Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 108.
1732 Groenveld beschrijft twee modellen van stedelijke armenzorg: het Amsterdamse model waarin diaconie en Heilige-geestmeesters gescheiden optrokken en het Delftse model waar de armenzorg werd gecentraliseerd in één Kamer van Charitate, Groenveld e.a., *Wezen en boefjes*, 58-77. Aan welk model de armenzorg in Brielle het meest beantwoordt is (nog) niet duidelijk. Klok stelt dat in Brielle in de loop van de tijd de bezittingen van de Heilige-geest langzamerhand werden overgeheveld naar de gereformeerde kerk, Klok, 'Gedenkt sy den armen', 43. Deze constructie doet denken aan het Drenthse model waar de armenzorg geheel was opgedragen aan de plaatselijke diaconieën, Gras, 'Armen en armenzorg in Drenthe', 345-346.

en pastoriegoederen opgedragen. Het kunnen bekostigen van een predikant was een noodzakelijke voorwaarde om een predikantsplaats te kunnen openen.
De calvinisten zagen, evenals vanouds de katholieken, de armenzorg als een taak van de kerk. Op dit gebied was al vanouds de burgerlijke armenzorg, meestal onder de naam van Heilige-geestmeesters, werkzaam. Voorlopig werden de diaconieën nog beperkt door gebrek aan middelen zodat ook een ruime uitdeling aan armen niet van betekenis was als factor die de aantrekkingskracht van de gereformeerde kerk merkbaar verhoogde.
Hoewel de predikantsweduwenzorg een particulier initiatief van de kerk was en de overheid er in het geheel niet bij betrokken was, is het vanwege het inhoudelijke aspect (men kan het tenslotte ook zien als een specifieke tak van armenzorg) in dit hoofdstuk behandeld. De classis had voor de predikantsweduwen een van de classis Dordrecht gekopieerde regeling getroffen die doet denken aan de gildenbossen. Het is een van de oudste vormen van een onderlinge nabestaandenverzekering.

De classis gescheurd

Inleiding

De godsdiensttwisten tijdens het Bestand hebben diep ingrijpende gevolgen gehad voor het functioneren van de classis. Aan alles wat de theologische strijd tussen remonstranten en contraremonstranten met zich meesleepte, de verwikkelingen rond de predikantsbenoemingen, de ongeregeldheden op verschillende plaatsen binnen het gebied van de classis, de gebeurtenissen in de stad Brielle, de rol van overheidsfunctionarissen en dan met name die van het Brielse stadsbestuur en de baljuw van Voorne etcetera, aan dat alles zou wel een afzonderlijke monografie gewijd kunnen worden. Wat dat betreft laat de classis Brielle een geheel ander beeld zien dan de naburige classis Dordrecht, waar het arminianisme geen kans kreeg voet aan de grond te krijgen. De enkele arminiaansgezinde predikanten in deze classis, waaronder Jeremias Tijckmaecker[1733] van Heinenoord, een zoon van de Geervlietse predikant, kregen rustig de kans zich in het Utrechtse (waar zoals wij zagen nog geen sprake was van classicaal toezicht) te vestigen. Op die manier wisten de 'Dordtenaren' de rust in hun classis te bewaren.[1734]

1733 Hij heeft nog geproponeerd voor de classis Brielle: ACBr 24 nov. 1609, 20 apr. 1610, 15 juni 1610. Op de laatstgenoemde datum werd hij gepreëxamineerd maar nog niet tot de 'openbaer predicatie' toegelaten. Later proponeert hij weer, ACBr 24 aug. 1610, ook dan wordt hij gepreëxamineerd. Tot de eerstcomende classis in 1611 is het hem nog steeds niet toegestaan 'opentlyc te prediken, selfs in de presentie eens diennaers', maar als hij een goed getuigenis meebrengt 'sal dit examen voor een preexamen strecken ende gehouden worden'. Op 14 okt. en 13 dec. 1610 proponeert hij weer en pas als hij op 1 mrt. 1611 een propositie heeft gehouden die goed valt mag hij in het openbaar preken. Op 11 mei 1611 wordt hij in de classis Dordrecht gepreëxamineerd; in juni 1611 neemt hij een beroep naar Heinenoord aan; Roelevink (ed.), *Classicale acta Dordrecht 1601-1620*, 439-442 (11 mei, 1 juni, 21 juni 1611).

1734 Elliott, *Protestantization*, 192-193.

In dit hoofdstuk beperken we ons tot de gevolgen voor het functioneren van de classis in engere zin. Theologische aspecten blijven derhalve goeddeels buiten beschouwing evenals gedetailleerde beschouwingen over de verschillende gebeurtenissen die zich her en der in het gebied van de classis hebben afgespeeld.[1735]

Het begin

Artikel XVI van de Nederlandse Geloofsbelijdenis, waarin het leerstuk van de predestinatie werd verwoord, was een niet onomstreden geloofsartikel. We hoeven slechts te herinneren aan namen als Hermanus Herberts uit Gouda en Caspar Coolhaes uit Leiden in de late 16e eeuw.[1736] Op de provinciale synode te Haarlem in 1582 werd gesproken over enige dienaars die 'wat swaricheyt maecken in de leere van de predestinatie.'[1737] Zolang dergelijke verschillen van inzicht niet breed werden uitgemeten in prediking en pastoraat werden deze predikanten doorgaans geduld.[1738] Buiten enkele incidentele gevallen van lidmaten in Brielle met problemen omtrent dit leerstuk waren daarover verder in de classis Brielle nooit problemen gerezen.[1739] Weliswaar had Donteclock zich niet onbetuigd gelaten in disputen over de predestinatie maar die disputen werden gevoerd in het bredere kerkverband en niet in de genoemde classis. Ook van Gisbertus Samuels, die rond 1590 in Zeeland in de problemen kwam door zijn opvattingen over artikel XVI, is niet bekend dat hij in de drie jaar (1583-1586) die hij in Oude-Tonge heeft doorgebracht afwijkende opvattingen over de predestinatie koesterde.[1740] Hij had problemen in Oude-Tonge, met name met de schoolmeester ter plaatse, maar niets wijst er op dat die in verband stonden met leerstellige opvattingen. Trouwens, zijn handtekening staat onder de verklaring waarmee de in de classis Brielle binnenkomende predikanten zich conformeerden aan de belijdenis.[1741] De problemen rond de afgifte van zijn attestatie door de classis Brielle bij zijn vertrek naar de classis Tholen zijn, voor zover valt na te gaan, niet terug te voeren op problemen rond de leer.[1742]
Tot ver in 1608 is er in de acta van de classis niets merkbaar van de oplaaiende controverse tussen Arminianen en Gomaristen, hetgeen niet betekent dat de heren predikanten tijdens hun ontmoetingen in de classis erover hebben gezwegen. De classis Brielle

1735 Hoewel het archiefmateriaal genoeg aanknopingspunten daarvoor biedt. Zo zijn van de Brielse predikant Willem Crijnsz. vergelijkende schema's bewaard gebleven van de theologische verschilpunten.

1736 In Rotterdam zou de in 1574 overleden predikant Jan Isebrantse bezwaren hebben tegen de predestinatieleer van Calvijn, Ten Boom, *Hervorming te Rotterdam*, 155-157, Vis en Woltjer, 'De predikanten in Holland in 1566', 39.

1737 Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* I, 105.

1738 Hofman, *Enig achterdencken*, 220-221.

1739 In 1595 moest Engelbrecht Gijsenburch door de kerkenraad worden bezocht vanwege geen recht begrip van het leerstuk van de predestinatie, Veltenaar, *Het kerkelijk leven der Gereformeerden*, 123-124 (de daar vermelde datering in 1613 kan niet juist zijn).

1740 Hierover uitgebreid Van Lieburg, 'A reformed minister sentenced by the synod of Zeeland'. Hoe Gisbertus Samuels (later) dacht over artikel XVI, zie aldaar 9.

1741 ACBr 22 mei 1581.

1742 Van Lieburg, 'A reformed minister sentenced by the synod of Zeeland', 9. De attestatie is uiteindelijk nooit afgegeven en Samuels moest om die reden later weer uit Scherpenisse vertrekken.

was in dat opzicht natuurlijk geen geïsoleerd eiland. De onrust was in het gehele gewest inmiddels al zo groot dat de Staten van Holland na 1608 geen toestemming meer gaven tot het houden van een particuliere synode.[1743] De eerste, althans in de acta waarneembare, rimpeling in de classicale vijver als gevolg van het verschil van inzicht dat zich openbaarde rondom het leerstuk van de predestinatie was de komst van Caspar Barlaeus in de classis Brielle. In het najaar van 1608 wordt hij genoemd als gegadigde voor de vacante standplaats van Nieuwe-Tonge waarbij wordt opgemerkt dat 'deselve worde gesuspecteert in de opinie van Arminius.'[1744] Als hij door de classis daarover aan de tand wordt gevoeld verklaart hij echter 'gansch niet te hebben tegens den Catechismus ende 37 articulen ende de gemeene leere der kercke' en knoopt er de belofte aan vast 'hem in alle eenicheyt te houden ende te draghen als 't een dienaer betaemt'. Vlak voor het classicaal examen moet Barlaeus eerst een propositie houden over Johannes 10 : 27-29, een voor deze (aankomende) remonstrant wel zeer zorgvuldig geselecteerde tekst:[1745]

> 27 Myne schapen hooren mijn stemme, ende ick ken se, ende sy volghen my na.
> 28 Ende ick gheve hen het eewighe leven, ende sy en sullen niet vergaen in der eewicheyt, ende niemant en sal se uut mijnder hant grijpen.
> 29 De Vader die se my ghegheven heeft, die is meerder dan alle: ende niemant en kan se uut mijns Vaders handen grijpen.

Hij moet zich er goed uit gered hebben want zijn propositie was de toehoorders 'soo wel bevallen dat sy geordeelt hebben te mogen gaen ende treden tot d'examinatie.'[1746] Barlaeus doorstond vervolgens ook het examen, afgenomen door De Leeuw van Coolwijck, met goed gevolg en na afloop verklaarde hij nog eens dat 'hy gansch niet en heeft tegens den cathechisme ende comfessie onser kercken, soowel ten aensien van de woerden ende van den sin'. Van Trigland komen we te weten dat er werd geklaagd

> 'dat de jonghe aenkomende predikanten, als se worden gheexamineert, vragen worden voorgestelt ende antwoorden afgeeyscht, in allen schijn of sulcx de confessie ende catechismo vervatet ware, die nochtans van sommige geacht worden daerinne niet te zijn'

en tevens dat 'in examinibus wat anders ende scherper geexamineert wordt als wel eer placht te geschieden'.[1747] Als we bovendien in aanmerking nemen dat het examen ge-

---

1743 De particuliere synode van Dordrecht in 1608 was al eerst op de lange baan geschoven en werd pas in oktober van dat jaar gehouden, Den Tex, *Oldenbarnevelt* III, 78-79. In 1609: *ibidem*, 125-126.

1744 ACBr 6 okt. 1608.

1745 Geciteerd uit de Deux Aes-bijbel.

1746 ACBr 4 nov. 1608.

1747 Schokking, *De leertucht*, 142; Trigland, *Kerckelycke Geschiedenissen*, 378. De classis Leiden besloot dat 'men in preparatorio examine (om tyt te winnen) die stucken [zou] afvragen die meest in controversie syn', Kok (ed.), *Classicale acta Leiden en Woerden*, 233 (6 juli 1609). Ook hierover Den Tex, *Oldenbarnevelt* III, 133, volgens deze zelfs de of een aanleiding voor de fameuze Remonstrantie van januari 1610, *ibidem*, 133-134. Er zou, aldus de contraremonstranten later in hun motivering zich van de classis af te scheiden tijdens de examens stevig gedebatteerd zijn daar 'somwijlen de examinandi hun verstoutet hebben selfs in saecken buyten de 5 articulen, de broederen tot disputeren uyt te daegen, ende van de toehoorders der examinatie den examinanten op 't stoutst is toegedraegen: 'cruyst hem, cruyst hem', ACBr 8 sept. 1615, zie punt 3 onder 'Redenen etc.'

schiedde ten overstaan van de synodale gedeputeerden Ruardus Acronius en Libertus Fraxinus, twee predikanten van onverdacht orthodoxe snit, dan moet Barlaeus zijn Arminiaanse opvattingen wel met grote vaardigheid hebben weten te verpakken.[1748] Maar hoe herkent men een literair begaafde remonstrant, die weet dat er op zijn woorden wordt gelet? Jaren later (1641) dicht Barlaeus 'op het lyden van onsen salighmaker Jesus Christus':[1749]

Ick kniel, o JEZUS! op uw offerplaetse neer,
En sie in 't smadigh Kruys, mijn Heylands maght en eer.
Ghij lijdt, maer 't is mijn schuldt. Ghy onbelast van sonden,
Voldoet mijn doodschuldt door uw doodelijcke wonden.
Ick mensch verdoem my self; ghy treurt als 't Offerlam.
Een ander lijdt de straf, die anderen toequam.
Ick ben de schuldenaer: ghy stelt u in tot borge.
En ghy, mijn voorspraeck, neemt op u mijn schuldt en sorge.

om te besluiten met:

Wat vrees ick? mijn geloof op u, ô JESUS! rust,
Wat vrees ick? al uw leedt, ô JESUS! is mijn lust,
[…]
Uw beeldt, uw droef gesicht, ô mijn gekruyste Godt,
Leert my, verlost van straf, beleven uw gebodt:
En als ick mijn elende, en uw verdienst hoor noemen,
Soo kan ick anders niet dan in uw kruyce roemen.

Barlaeus heeft zijn remonstrantse opvattingen nooit verloochend, maar dit, de sfeer van Revius' *Hy droech onse smerten* ademende gedicht, is óók Barlaeus geweest.[1750] Maar op de preekstoel komt het niet aan op religieuze lyriek maar op de prediking en uitleg van het Woord en dan kan zijn arminianisme natuurlijk toch niet verborgen blijven. Opmerkelijk is dat de kerkenraad van Nieuwe-Tonge in augustus 1610 in de credentiebrief meedeelt dat hij Barlaeus voortaan geen credentiebrief zal meegeven tenzij hij door een

1748 Op 28 sept. 1610 is Fraxinus een van de examinatoren van Simon Episcopius in Rotterdam. In de discussie over de uitslag van het examen verklaarde Fraxinus dat men al eerder met een kandidaat bedrogen was uitgekomen, 'jae noch onlangs (seijde Fraxinus) hebben wij eenen geëxamineert, die wel solemnelijck verclaerde niets te hebben tegen de leere der kercke, daer nochtans ontrent twee ofte drije maenden daernae wel anders wiert bevonden', Bouterse (ed.), *Classicale acta Rotterdam en Schieland*, 349. Als we 'onlangs' wat rekbaar opvatten, dan kan Fraxinus zeker wel Barlaeus op het netvlies hebben gehad. Hem werd overigens tegengeworpen dat 'exempelen geen wet en maecken', zie ook Lamping, 'Geloofsstrijd en kerkpolitiek', 38 die de opmerking van Fraxinus 'niet zo verstandig' vindt. Het indiceert natuurlijk wel de frustratie van Fraxinus.

1749 Van Strien en Stronks (ed.), *Het hart naar boven*, 71-73.

1750 In dit verband kan ook gewezen worden op de warme betrekkingen tussen de uitgesproken calvinist Arnoldus Buchelius en Barlaeus; hierover Pollmann, die een brief van Buchelius aan Barlaeus aanhaalt, 'probably the most pietist in style that Buchelius was ever to write', een brief die 'makes it overwhelmingly clear that Buchelius thought Barlaeus at least as likely to be saved as himself. For Buchelius, the elect were clearly not just to be find within the Church', Pollmann, 'The bond of Christian piety', 65-66.

ouderling wordt vergezeld.[1751] Is dat om gevolg te geven aan het synodale voorschrift dat bij de afvaardiging naar de classis ook een ouderling hoort of durven ze het niet meer aan hun predikant alleen op pad te sturen? We weten het niet want Barlaeus blijft niet lang in Nieuwe-Tonge. Iemand van zijn kaliber blijft niet onopgemerkt en in 1612 wordt hij onderregent van het Statencollege in Leiden.[1752] Maar jaren later, eind 1618, wordt in de *capita accusationum* tegen Theophilus Rijckewaert nog gememoreerd dat laatstgenoemde wel de hand heeft gehad in Barlaeus' komst naar de classis Brielle door 'denwelcken de eerste moyelycheden in onsen classe ontstaen zijn'.[1753]

Inmiddels tekenden de verhoudingen zich scherper af. Op 14 januari 1610 wordt de remonstrantie, waarin de Arminianen hun visie in vijf artikelen samenvatten, bij de Staten van Holland ingediend waarmee het theologische conflict in het staatkundige domein wordt getrokken. Onder de remonstrantie staan onder meer de handtekeningen van Rijckewaert en Barlaeus. Als de Staten van Holland nog in 1610 een provinciale synode willen toestaan wil Oldenbarnevelt de afgevaardigden door de vroedschappen laten aanwijzen.[1754] De Brielse overheid wendt zich in de zomer van 1610 tot de classis met het verzoek enkele 'vreetsame' predikanten als gedeputeerden te benoemen. De haastig bijeengekomen Brielse en enige 'naeste gesetene' predikanten repliceerden dat zij 'geen onvreetsame onder haer en kenden ende dat myn heeren naer haer beliefte mochten doen.'[1755] De synode is echter nooit gehouden. Wel zou er een godsdienstgesprek worden georganiseerd over de vijf artikelen, 'ten deele vermengt met duystere ende tweesinnighe woorden, ten deele strydende tegen de heylighe Scrifture', aldus de tekst van de acta.[1756] De classis Brielle vaardigt Libertus Fraxinus af die het contraremonstrantse standpunt zal verdedigen. Het gesprek wordt uiteindelijk gehouden in maart 1611 waardoor de standpunten van weerskanten duidelijk werden gemarkeerd.

Predikantsbenoemingen

Intussen wordt het ook onrustiger in de gemeenten zelf. Op 1 juni 1611 staat Paulus le Fourt, kleermaker uit Middelharnis, voor de classis met bezwaren tegen de – naar aan te nemen valt – arminiaans getinte prediking van Tobias Gellinckhuijsen.[1757] De predikant verdedigt zich 'ten deele' in één van de volgende vergaderingen en de vergadering toont zich tevreden.[1758] Kort daarop vertrekt Gellinckhuijsen naar Woerden, waar hij in 1613[1759] overlijdt.
Bij zijn opvolging in Middelharnis gaat het er echter om spannen. De magistraat en de ambachtsheren schuiven Jacobus Carpentarius naar voren, een student die volgens

1751 ACBr 24 aug. 1610.
1752 Otterspeer, *Groepsportret met dame* I, 250-251.
1753 ACBr 28 nov. 1618.
1754 Groenveld en Leeuwenberg, *Tachtigjarige oorlog*, 208.
1755 ACBr 21 juni 1610.
1756 ACBr 7 feb. 1610
1757 ACBr 31 mei-1 juni 1611. Over de gezindheid van Gellinckhuijsen: Haitsma, 'Remonstrantse en contraremonstrantse twisten in Woerden', 101.
1758 ACBr 1 aug. 1611, met een aantekening erbij in een andere hand: 'soo vele die sake aengaet.'
1759 Volgens Haitsma. Andere bronnen melden 1617 als overlijdensjaar.

de acta 'openbaerelycken berucht was van onsuyverheyt in de leere'.[1760] Florianus van Zuidland en Fraxinus uit Brielle hebben al laten weten tegen zijn benoeming te zijn en de classis schuift de zaak dan nog maar even vooruit. Ruim twee weken later meldt de baljuw van Middelharnis zich op een extraordinaris vergadering in Brielle met het verzoek Carpentarius het examen af te nemen, dan zou immers vanzelf wel blijken of hij onzuiver in de leer was of niet.[1761] De broeders weigeren, mede geïnspireerd door een negatief advies van de gemeente van Schiedam, waar hij vandaan kwam. Verder moet Carpentarius eerst maar eens een bewijs van zijn pre-examen laten zien.
Dan gaan de ambachtsheren[1762] zich er zelf rechtstreeks mee bemoeien. Per brief verzoeken zij 'voorderinghe' van het beroep, een verzoek dat door de aanwezigheid van de baljuw van Middelharnis en een ouderling van de kerk wordt onderstreept. Verder komt Carpentarius met een bewijs van zijn pre-examen maar de classis, extraordinaris vergaderd, acht het examen niet 'wettelyck' en ook niet 'suffisant'.[1763] En voorlopig houdt de classis voet bij stuk.
De volgende fase treedt in als de Gecommitteerde Raden van de Staten van Holland de classis rechtstreeks opdracht geven Carpentarius op 19 maart 1612 te examineren.[1764] Op die dag verschijnen de ambachtsheer Otto van Zevender (tevens baljuw van Voorne) en raadsheer Nicolaas Cromhout in eigen persoon in de classis om de order van de Staten kracht bij te zetten. Classicale acta geven van nature altijd een nuchtere weergave van feiten; dat geldt ook voor deze vergadering op de 19e maart. Maar toch, wie de in prozaïsche stijl geformuleerde acta van deze vergadering doorleest voelt desondanks de gespannen sfeer die in de vergaderkamer in Brielle moet hebben gehangen.
De beideheren verzoeken de vergadering het buiten de classis om uitgebrachte beroep als wettig te beschouwen,

> 'alhoewel dat zy sonder kennisse der classe gedaen soude moghen zyn, nadien nu alreede de classe kennisse genoech daer heeft van zyn beroep.'[1765]

De classis weigert. De heren houden aan en doen de concessie dat het beroep vanaf dat moment wordt gedaan. De classis kan zich er dan immers niet meer op beroepen dat zij pas achteraf van het beroep op de hoogte is gesteld. De classis dankt de heren vriendelijk, wil desnoods ook wel met deze 'postdaterende' fictie meegaan maar dan moeten ook andere gegadigden een kans krijgen. Maar dat willen de heren niet; zij dringen opnieuw aan op examinering en dreigen, als de classis niet toegeeft, het examen af te laten nemen onder gezag van de Staten. De classis doet dan een concessie: men wil Carpentarius wel laten proponeren, maar men informeert intussen naar zowel een andere kandidaat (Samuel de Prince, student in Leiden) als naar Carpentarius die vervolgens 'met ettelycke voorgaende propositien' het 'volle' examen zal afleggen. De classis past dus een vertragingstactiek toe. Daar trappen de heren niet in; zij blijven aandringen, maar de classis geeft nog niet toe. Als de heren blijven aanhouden Carpentarius te examineren dan gaan de acta als volgt verder:

1760 ACBr 28 nov. 1611.
1761 ACBr 16 dec. 1611.
1762 Een van de ambachtsheren is Otto van Zevender, die we nog als baljuw van Voorne zullen tegenkomen.
1763 ACBr 13 feb. 1612.
1764 ACBr 5 mrt. 1612; Res. St.v.H. 25 feb. 1612.
1765 ACBr 19 mrt. 1612. Het beroep was al eerder 'gedaen van de kercke van Middelhernisse', ACBr 13 feb. 1612.

> 'soo is 't dat de broeders de heeren voornoempt daertoe hebben geinduceert ende geperswaerdeert, dat se verstaen hebben dat dadelyck een preexamen aen hem soude werden gedaen; hetwelc preexamen alzoo is gevallen, dat de broederen hebben geseyt, alsoo Carpentarius tot verscheydene maelen heeft verclaert in goede conscientie ende oprechtelyck alsoo in zyn hertte te gevoelen, gelyc zyn antwoerden vielen, dat zy daerom bewillighen in zyn beroep.'

Het enige wat de classis dus heeft bereikt is dat zij zelf nog een pre-examen mag afnemen terwijl de ambachtsheren hun kandidaat hebben kunnen doordrijven. Als Carpentarius op 3 april zijn examen heeft afgelegd, hebben zijn antwoorden 'in eenighe stucken der leere vry wat nadenckens gegeven', maar dat staat zijn intrede in Middelharnis niet meer in de weg. Op zijn beurt belooft Carpentarius niets te leren buiten en tegen de belijdenisgeschriften waaraan hij tevens de toezegging verbindt dat, mocht hij 'eenich bedencken' krijgen tegen de daarin vervatte leer, hij die bedenkingen niet op de preekstoel maar in de classis naar voren brengt om daarover met zijn medebroeders 'in liefde ende eenicheyt' te overleggen, 'mits hem daerin onderwerpende het oordeel des classis oft sinode'.[1766]

Met deze gang van zaken rond het beroep van Carpentarius naar Middelharnis was de trend gezet.[1767] Tot aan 1618 zijn negen predikanten beroepen naar de classis Brielle, waarvan er zeven tot de remonstrantse richting kunnen worden gerekend. Het is vooral Theophilus Rijckewaert geweest die door de contraremonstranten als het kwade genius werd beschouwd.[1768] Alleen Gosuinus à Buytendyck, die in 1616 in Dirksland kwam en Johannes van Rijckelem, die in 1617 in Simonshaven intrede deed, waren contraremonstranten.
De predikantsbenoemingen verlopen echter niet allemaal zonder slag of stoot. De beroepingsprocedure van Carpentarius is nog niet afgerond of de vervulling van de vacature van Rockanje, ontstaan door het overlijden van Jacobus de Breuck, staat op de agenda. De kerkenraad liet meteen al weten dat hij zocht naar een dienaar die 'begaeft soude zyn met suyvere leere des Godtlycken Woorts sonder eenighe besmettingh van eenige valsche opinien ende seckten daer althans, Godt beter't, veel studenten mede geinfecteert ende besmet zyn.'[1769] Hier waren zelfs drie kandidaten in het spel. Schout en schepenen willen Gerard van Velsen, predikant in Heteren, beroepen. Het Brielse stadsbestuur wil graag Nicolaes Backer, een beursstudent van de stad, benoemd zien.[1770] Backer, die al in Rockanje heeft gepreekt en ook een aanbeveling heeft van de classis, valt echter niet zo in de smaak bij de gemeente die op haar beurt een voorkeur heeft voor Samuel de Prince en pas in tweede instantie Backer wil beroepen.[1771] Uiteindelijk krijgt Gerard van Velsen het beroep, zeer tegen de zin van de classis die in het actaboek laat opschrijven dat 'de sake niet wel en is beleyt, sonder kennisse des classis, door den

1766 ACBr 3 apr. 1612.
1767 Zie ook Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 257-258.
1768 'Ende heeft in somma deurgaens de handt gehouden aen de indringinge der andere Remonstranten', aldus de *Capita accusationum* tegen hem, ACBr, 27 nov. 1618.
1769 SAVPR, AC Brielle, inv. nr. E130, stuk nr. 138.
1770 Backer was tot 1611 tevens conrector van de Latijnse school in Brielle, De Jager, 'Bijdragen tot de geschiedenis van het schoolwezen', 263-264. Hij moet in 1608 te Leiden zijn preparatoir examen hebben gedaan, Kok (ed.), *Classicale acta Leiden en Woerden*, 213 ('Nicolaus Brilensis', 5 mei 1608).
1771 ACBr 13 feb. 1612, 19 mrt. 1612.

Oom ende den magistraet aldaer'.[1772] Ook in de boezem van de classis is inmiddels de eenheid van handelen ver te zoeken, getuige de volgende passage uit de acta:

> 'dat in de sake te voren al vry wat onvoorsichtichlyck gehandelt is, soo by de kercke, die hem beroepen heeft, als oock eenighe broeders des classis, by dewelcke de naem des classis in de beroepinge Velsii misbruyct is, hoewel sy anders beneffens d'ander[e] broeders, die 'neen' geseyt hebben, de eerste beginselen der beroepinge voor ongoddelyck ende ombehoorlyck houden.'

Het geval Rockanje maant overigens ook tot enige voorzichtigheid om verwikkelingen rond een predikantsbenoeming alleen maar altijd en overal te schrijven op het conto van de theologische strijd. Nicolaas Backer was als alumnus een kandidaat van het Brielse stadsbestuur. Misschien heeft 's mans preektalent zijn benoeming in Rockanje in de weg gestaan.[1773] Gewapend met een attestatie van of namens de classis Brielle staat hij een aantal weken later voor de classis Nijmegen.[1774] Daar wordt hij in de loop van hetzelfde jaar predikant in Hedel gelegen onder de classis Tiel/Bommel waar hij tot aan zijn overlijden in 1667 meer dan een halve eeuw heeft gediend.[1775] Hij was dus zeker geen remonstrant. Van de andere kandidaat, Samuel de Prince, die daarentegen wel de voorkeur had van de kerkelijke gemeente weten we niet wat hij in Rockanje vanaf de kansel naar voren gebracht heeft, maar wel dat hij in 1619 als remonstrant van zijn predikantschap in Baardwijk is ontheven.[1776] Ofwel De Prince heeft goed op zijn woorden gelet, ofwel de gemeente van Rockanje heeft niet goed opgelet tijdens zijn preek, maar het feit, dat men zich wel tegen de remonstrantse kandidaat van de baljuw en tegen de contraremonstrantse kandidaat van Brielle keerde èn voor een remonstrant opteerde, zou ook wel eens te maken kunnen hebben met de vraag: 'wie heeft wat hier in het dorp te vertellen?'
Die vraag heeft mogelijk ook gespeeld rond de grotendeels gelijktijdige opvolgingsprocedure te Nieuwe-Tonge in de vacature van Caspar Barlaeus, die naar het Statencollege in Leiden was vertrokken. De kerkelijke gemeente had al een Haagse ziekentrooster, een zekere Frederick Lettinck,[1777] laten preken, maar dat was tegen het zere been van de

---

1772 Zie voor het voorafgaande verloop: ACBr 13 feb. 1612, 19 mrt. 1612, 3 apr. 1612, 16 apr. 1612, 24 apr. 1612, 22 mei 1612, 30 mei 1612, 12 juni 1612, 29 juni 1612, 17 juli 1612. 'Den Oom' moet wel een ironische aanduiding van de baljuw van Voorne zijn; zie ook noot 1149, pag. 474 in de transcriptie van de acta.

1773 Al eerder was hij aan Nieuwe-Tonge aanbevolen, ACBr 5 aug. 1608, op 1 mrt. 1611 vraagt Backer de classis een aanbeveling voor Nieuw-Helvoet, waar men echter Reynout Donteclock prefereerde, ACBr 28 mrt. 1611.

1774 Ravensbergen (ed.), *Classicale acta Gelderland*, 120 (20-22 apr. 1612).

1775 Van Lieburg, *Repertorium* I, 12. Het koste de classis Nijmegen nog wel enige moeite hem een plaats te bezorgen; men zou het althans niet erg vinden als Theophilus Rijckewaert hem alsnog ergens in Holland weet onder te brengen, aldus de classis op 24-25 juni 1612, Ravensbergen (ed.), *Classicale acta Gelderland*, 127. De classis Tiel/Bommel vindt voor hem een plaats in Hedel, *ibidem*, 295 en 298 (14-16 sept. 1612).

1776 *Ibidem* I, 197.

1777 De ziekentrooster Lettinck had zich in de classis 's-Gravenhage 'ettelijcke maele (…) laten gebruijcken om te prediken.' Hij wordt daarvoor op 5 nov. 1612 door de classis op het matje geroepen. In aug. 1613 besluit de classis dat hij niet meer mag preken, tenzij hij zelf aan de classis verzoekt 'in welcken gevalle hij ghehouden sal sijn den classi bescheijdt te thoonen van sijn qualificatie om dan wijders ghedisponeert te worden bij den broederen des classis.' Op 12 mei 1614 komt Lettinck met een attestatie uit Amsterdam. Hij mag 'ten platten lande somwylen met prediken exerceren (…) ende dat hij hem oock by ghelegentheijt sal laeten hooren in den classe sonder dat hij gheexamineert sal moeten werden'; NA, AC 's-Gravenhage, inv. nr. 2, resp. pag. 35-36, 38-39, 45.

ambachtsheren.[1778] Die hadden het oog laten vallen op Abraham de la Faille, de zoon van de Haagse predikant Bernard de la Faille, een kandidaat die de ambachtsheren volgens de kerkenraad 'haer tegen haren danck, sonder daertoe eenige sin oft genegentheyt te hebben, soecken op te dringen.'[1779] Abraham had weliswaar in Leiden gestudeerd maar het is ronduit merkwaardig dat de classis 's-Gravenhage op 5 november 1612 had besloten,

> 'alsoo Abrahamus van de broederen des classis voor desen verscheyden maell is gebruyckt geworden om te prediken buyten de ordre daervan zynde, dat men het daer by zall laten blyven, zonder hem by de classe preparatore te examineren.'[1780]

Maar of het nu 'buyten de ordre' is of niet: De la Faille moet en zal predikant in Nieuwe-Tonge worden. De Staten van Holland grijpen nu rechtstreeks in: zij ordineren dat De la Faille onverwijld wordt geëxamineerd. De kerkenraad verzet zich, maar de classis weet die toch zo ver te krijgen dat De la Faille nog een keer wordt gehoord, maar dan wel onder de voorwaarde dat de classis de ambachtsheren laat beloven dat voortaan de rechten van de kerkelijke gemeente niet meer worden verkort.[1781] Als op 2 juli wederom de kandidatuur op De la Faille aan de orde is, heeft de classis (die dus intussen 'om' is) een beroep

> 'van de kercke afgeeyscht, diewelcke hebben geseyt geen beroepinge op Abraham Faille te hebben gedaen noch te konnen doen. Reden haer afgevraecht zynde, hebben geantwoert dat de gemeynte hem niet en begeert ende dat se geen reden en behoeven te geven van weygeringhe.'[1782]

De laatste bijzin doet weerstand tegen buitenstaanders op de achtergrond vermoeden. Het speelde zich 's ochtends af en als de vergadering 's middags wordt hervat wordt de kerkenraad de vraag voorgelegd of hij zich aan het oordeel van de classis onderwerpt. De kerkenraad gaat dan door de knieën ('Is geantwoert dat zy haer submitteeren.') en daar zal ongetwijfeld tijdens het middagmaal enig masseerwerk aan vooraf zijn gegaan. Op 24 september wordt De la Faille met goed gevolg geëxamineerd.

Veel stof doet de opvolging van de wegens ouderdom terugtredende Libertus Fraxinus in Brielle opwaaien. Daar werd de benoeming van de ex-Briellenaar Cornelis Pietersz. Burgvliet door het stadsbestuur doorgedrukt.[1783] Burgvliet, een zoon van een Brielse bakker, was alumnus van de stad Brielle; hij had op kosten van de stad in Genève mogen studeren. Daar was dan doorgaans de conditie aan gekoppeld dat de betreffende persoon als predikant beschikbaar zou zijn voor de stad. Na zijn studie werd hij echter eerst predikant in Nieuwkoop. Toen Fraxinus zelf had aangegeven te willen vertrekken, hoewel de kerkenraad hem probeerde over te halen nog aan te blijven, zag de Brielse overheid haar kans schoon en schoof in juni 1612 haar alumnus Burgvliet naar voren. Dit stuitte op grote bezwaren van de kerkenraad die zich (in de eerste plaats) buiten

1778 ACBr 12 juni 1612, 17 juli 1612.
1779 ACBr 9 okt. 1612, 22 okt. 1612, 16 apr. 1613.
1780 NA, AC 's-Gravenhage, inv. nr. 2, pag. 35.
1781 ACBr 16-17 apr. 1613, 13 mei 1613.
1782 ACBr 2 juli 1613.
1783 Zie een uitgebreid relaas hierover: De Jager, 'De vervanging van Libertus Fraxinus'.

spel gezet voelde bij het beroepen van een predikant tegen wiens levenswandel hij (in de tweede plaats) ook nog eens de nodige bezwaren had.[1784]
Ook in deze affaire speelde Otto van Zevender de eerste viool; 'geduyrende dese sake' was hij de woordvoerder van de vroedschap en, in de woorden van Willem Crijnsz., de 'heyrvoerder ende leydtsman, sonder denwelcken de Edele magistraten niets ofte immers seer weynich gedaen hebben.'[1785] De kerkenraad kon hoog en laag springen, maar de komst van Burgvliet heeft hij niet kunnen tegenhouden. De classis die in april 1613 werd betrokken bij 'den droevigen stant der kercke van den Briele' kon eveneens weinig uitrichten.[1786] De classis besloot op informatie uit te gaan in Nieuwkoop en bij de classis Woerden om te weten te komen hoe een man over wie 'verscheydene quade geruchten' de ronde deden een goede attestatie heeft kunnen krijgen. Het stadsbestuur zet door: op zondag 21 april 1613 wordt in de St.-Catharijnekerk door *nota bene* de stadssecretaris vanaf de magistraatsbank Burgvliet officieel als beroepen predikant geproclameerd.[1787]
Op een gegeven moment scheen even tussen magistraat, kerkenraad en classis 'de sake geaccomodeert' te kunnen worden. Burgvliet zou dan beloven 'zyn schult sinceerlyck te sullen bekennen int 'tgene daer hy in is te beschuldigen ende syne verantwoerdinge te doen op hetgene daeraen hy geen schult heeft.'[1788] Maar de Brielse magistraat wilde daar niet aan. Na een zomer met veel discussie en zelfs bemoeienissen van Gecommitteerde Raden kon Burgvliet op 1 september 1613 in het ambt worden bevestigd.[1789] Bij gelegenheid van de ophanden zijnde bediening van het avondmaal dreigt nog wat tweespalt binnen de boezem van de kerkenraad. Naar aanleiding daarvan biedt de classis nog aan om met de kerkenraad te bezien of zij nog 'wat goets soude connen doen.'[1790] Maar onder regie van de magistraat wordt dissidenten vakkundig de mond gesnoerd: voortaan zouden alleen 'tot de bedieninge van de kercke worden gestelt vreedtsaeme persoonen, opdat de stadt ende kercke in ruste souden moogen werden gehouden.'[1791] En op de eerste vergadering na het winterseizoen verschijnt Burgvliet voor het eerst in de classis met het verzoek 'om als een lidt derselver erkent te moghen worden, 'twelc is geaccordeert waerop hem de hant van broederschap is gegeven.'[1792] En hij verschijnt niet alleen: baljuw Otto van Zevender, burgemeester Jacob Allaertz. en vroedschap Jan Willemsz. Verdam komen ook

> 'om aldaer beneffens de gedeputeerde van de classis voors. te helpen adviseren ende bestemmen 'tgene den meesten oorboor ende opbouwinghe van Godts eere, stabiliment van 't classis, in 't generael ende perticulier, soude mogen strecken. D'welc den broederen voorgehouden zynde, hebben verclaert 'tselve te houden voor aengenaem.'

1784 De kerkenraad had inlichtingen ingewonnen over Burgvliet. Het rapport meldt dat hij is 'lichtveerdich in't spreken ende ongelukkich in 't waerseggen', dat hij genegen is tot dronkenschap, een 'speelder metter caerte ende taerlingen' en dat hij 'suspecte plaetsen frequenteert', De Jager, 'De vervanging van Libertus Fraxinus', 25
1785 Geciteerd bij De Jager, 'De vervanging van Libertus Fraxinus' 18 en 57. Den Tex stelt dat de magistraat van Brielle geheel door hem werd beheerst, Den Tex, *Oldenbarnevelt* III, 451.
1786 ACBr 16-17 apr. 1613, 7 mei 1613, 13 mei 1613, 2 juli 1613..
1787 De Jager, 'De vervanging van Libertus Fraxinus', 38-39, met de volledige tekst van de proclamatie.
1788 ACBr 13 mei 1613.
1789 In extenso beschreven door De Jager, 'De vervanging van Libertus Fraxinus', 40-55.
1790 ACBr 23 sept. 1613.
1791 De Jager, 'De vervanging van Libertus Fraxinus', 56.
1792 ACBr 8 apr. 1614.

Het jaar erna komen Casper Selcart (Abbenbroek) en Johannes de Vries (Stad aan het Haringvliet) in de classis.[1793] In het geval van Selcart lezen we in de acta van expliciet door de kerkenraad geuite theologische bezwaren. Het gevoelen van Selcart, zo heet het, 'stryt tegen het gesonde gevoelen der kercke, daerin zy zyn opgevoet'; de kerkenraad heeft zijn bezwaren ook door een notaris op papier laten zetten.[1794] Selcart, over zijn theologische standpunten ter verantwoording geroepen, wist echter de broeders van de classis 'contentement' te doen. Weliswaar wordt het beroep en examen van Selcart nog even uitgesteld maar nog geen twee weken later wordt de Abbenbroeker kerkenraad voor het blok gezet en krijgt hij alleen nog maar de 'inductien tot deselve beroepinghe' te horen. Daarmee is het wat de classis betreft basta.[1795]
Wat intussen de kerkgangers van de kansel te horen kregen blijft in de acta vrijwel geheel op de achtergrond. Alleen in de latere *capita accusationum* tegen de remonstrantse predikanten wordt daar het een en ander over meegedeeld. Natuurlijk komt de vrije wil aan de orde, zoals bij Caspar Selcart die zijn toehoorders leerde dat

> 'als God aen de deure van 's menschen herte clopt, dat het dan aen des menschen wille hanght open te doen ofte niet'.

Met name in de beschuldigingen die tegen Rijckewaert zijn ingebracht worden concrete voorbeelden genoemd; Willem Crijnsz. heeft er nauwkeurig aantekening van gehouden.[1796] Als het zo is, zo betoogde Rijckewaert, dat de uitverkorenen niet meer uit hun wedergeboren staat kunnen vallen

> 'soo zijn te vergeeffs alle predicatien, alle noodingen, vermaningen, dreygingen etc. Ende staet de sake alsoo, soo loopt vrijelyc in bordeelen ende hoerhuijsen, bedryft bloedschande, beslaept u eygen jongwijffs ende maeckt se met kinde ende offert de kinderen andere vaders op, ende doe al wat ghij wilt, want hoe ghy 't maeckt, ghij sult alevenwel oft behouden oft verloren zijn etc.'

De calvinistische exegese van 1 Tim. 2 : 4 wordt eveneens door Rijckewaert kritisch onder de loep genomen:

> 'Ic bekenne wel dat in de bybels, die met privilegie gedruckt zijn, geannoteert staet op 1 Timotheus 2 : 4 alle soorten van menschen, maer ic meene dat de heeren Staeten het mij niet qualyc sullen afnemen, dat ic segge dat het valsch is ende een glose tegens den text.'[1797]

1793 Hun examen: ACBr 14 okt. 1614, waarover de acta uiterst beknopt zijn.
1794 ACBr 2 okt. 1614.
1795 ACBr 14 okt. 1614.
1796 Zie 'Notitien eeniger gepredicter dingen in de Brielsche kercke strydende tegen onse confessie etc.' in SAVPR, CA Brielle, inv. nr. E130 nr. 186. Nr. 187 is een tweede versie van dit stuk.
1797 De kanttekening 'alle, dat is allerlei' komt o.m. voor in een bijbel uit 1614 gedrukt bij Jan Jansz te Arnhem waarvan de de annotaties onder eindverantwoordelijkheid van Abram van Doreslaar met medewerking van Beza, Tremellius en Johannes Piscator zijn gemaakt. Evenzo in een bijbel uit 1632 met annotaties van Faukelius, predikant te Middelburg en hoogleraar te Franeker. Vriendelijke mededeling van dhr. W.C. van 't Zelfde, Bijbelmuseum te Leerdam.

In Goedereede hield Romanus, geïnspireerd door het roemruchte pamflet van Henricus Slatius,[1798] remonstrants predikant in Bleiswijk, zijn gemeente voor:

> 'dat Godt het eene kindt schept ter verdoemenisse ende 't ander ter salicheyt; hier bij voegende dese patetice aensprake, o ghij vrouwen, denckt aan uwe onnosele kinderen, alse jonck sterven'.[1799]

We horen in de *capita accusationum* natuurlijk maar een kant van het verhaal maar het is bekend dat de contraremonstranten in hun repliek niet onderdeden voor hun opponenten.[1800] Het is geen wonder dat onder een dergelijke polemische prediking de onrust onder het kerkvolk wordt gevoed. Hoe nerveus het klimaat in Brielle was wordt geïllustreerd door het feit dat datzelfde jaar de Brielse linnenwever Cornelis Bloemaert zonder verder proces uit de stad werd verbannen omdat hij bij een buurpraatje had gezegd dat Rijckewaert niet rechtzinnig preekte.[1801] Tot ergernis van de vroedschap, die het probeert tegen te gaan, worden in verschillende particuliere huizen conventikels gehouden.[1802] Om de gemoederen wat tot bedaren te brengen en 'te stuiten alle verdere scheuringe' wil de magistraat een verklaring (acta) door Willem Crijnsz. van de preekstoel laten voorlezen. Maar Crijnsz., die vanuit de contraremonstrantse hoek al veel kritiek kreeg omdat hij in de kerk bleef, wil zich niet voor het karretje van de magistraat laten spannen en weigert, waarop hij op 6 december 1614 wordt geschorst, een schorsing die uit vrees voor al te veel commotie al weer na een paar dagen wordt ingetrokken.[1803]

De scheuring

Begin 1615 voltrekt zich de scheiding binnen de classis, althans een in de acta zichtbare scheiding; van een scheiding der geesten was natuurlijk allang sprake. In de acta ontstaan dan twee series vergaderingen, waarbij wel bedacht moet worden dat het reguliere classicale werk in de jaren 1615 tot ver in 1618 op een laag pitje kwam te staan. In deze jaren zijn van de volgende vergaderingen de acta ingeschreven.

1798 Zie voor de titel van dit pamflet: noot 1835 op pag. 765.

1799 Zie Bijlage H - Cort ende waarachtig verhael, pag. 765. Evenzo Johannes de Vries: 'dat twee jonge kinderen, van eene moeder geboren, het een verdoemt, 't ander behouden wert. Item dat God het meeste deel der warelt geschapen heeft tot de verdoemenisse, de leere der waerheyt uytroepende voor een duyvelsche leere ende de predestinatie voor een duyvelsche predestinatie', citaat uit de *capita accusationum*, ACBr 27 nov.-11 dec. 1618.

1800 Uitvoerig hierover: Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 287.

1801 Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 259.

1802 Vroedschap Brielle 17 sept. 1614; Veltenaar, *Het kerkelijk leven*, 137.

1803 Veltenaar, *Het kerkelijk leven*, 142-143.

Tabel 18.

Remonstrantse deel		*Contra-remonstrantse deel*	
Datum	Plaats	Datum	Plaats
		dinsdag 7 april 1615	Oudenhoorn
dinsdag 26 mei 1615	Brielle	maandag 25 – dinsdag 26 mei 1615	Brielle
disndag 2 juni 1615	Brielle	dinsdag 2 juni 1615	Brielle
		maandag 28 juli 1615	Spijkenisse
		donderdag 20 augustus 1615	Simonshaven
		dinsdag 8 september 1615	Zuidland
dinsdag 15 september 1615	Brielle		
dinsdag 10 mei 1616	Brielle		
maandag 20 juni 1616	Brielle		
dinsdag 30 augustus 1616	Brielle		
maandag 26 juni 1617	Brielle		
dinsdag 3 oktober 1617	Brielle		
dinsdag 24 april 1618	Brielle		
vrijdag 14 september 1618	Brielle		
		vrijdag 23 november 1618	
		dinsdag 27 – woensdag 11 december 1618	Brielle

Het begin van de openlijke scheuring valt te dateren op 7 april 1615, als een tiental predikanten, afkomstig uit het huidige Voorne en Putten, 'die de Goddelycke waerheyt ende suyvere leere der gereformeerder kercken geerne saegen behouden' in Oudenhoorn vergadert om een standpunt te bepalen ten opzichte van het remonstrantse smaldeel van de classis.[1804] Zij besluiten niet meer gezamenlijk in de classis met de remonstranten op te trekken, en wel om drie redenen:

– vanwege 'de schadelycheyt ende valscheyt van de leere, die de remonstranten in de kercken onses classis soecken met gewelt in te dringen'
– de inbreuk op 'de goede kerckelycke ordonnantien, na dewelcke wij tot deser tyd toe de kercken onder ons vreedsamelyc ende stichtelyc hebben geregeert'
– het 'schadelyc ende schandelyc incomen van sommige' waardoor de kerk niet alleen niet wordt gesticht, maar 'gescheurt ende verwoest wort.'

Als de reguliere vergadering van de classis eenmaal op dinsdag 26 mei is beschreven, bereiden de contraremonstranten zich voor in Brielle op maandag 25 mei ten huize van ouderling Jan den Inner en stellen een stuk op dat Florianus namens de bezwaarde broeders in de vergadering zal inbrengen.[1805] Op 26 mei komen zij inderdaad in de classisvergadering. Daarvan is slechts een klein deel genotuleerd (de tekst breekt in het classisboek abrupt af) maar de bijeenkomst moet zeer chaotisch zijn verlopen. Volgens de verslaglegging door de contraremonstranten verklaarde burgemeester Jan Hartichvelt:

1804 ACBr 7 apr. 1615.
1805 Zie voor dit 'ondwerp': ACBR 25-26 mei 1615.

> 'rondelic zijn particulier gevoelen te wesen, soo lange als wij in de classis onder den anderen soo oneens waeren over het stuc der leere, dat wij nimmermeer met goede stichtinge classis souden connen houden; dat hij ooc niet en sach dat de saecke des geschils bij ons was te remedieren, maer dat de remedie noodsakelyc van hooger hand machte comen, ende dat, soo lang als dit niet en geschiede, dat onse bijeencomsten langer geen vrucht en conden schaffen,'

hetgeen niet anders dan als een realistische taxatie van de situatie kan worden beschouwd.
Toch laat het Brielse stadsbestuur het er nog niet bij zitten en schrijft zelf een classisvergadering uit op 2 juni. Maar na voorafgaand beraad weigeren de contraremonstranten aan de vergadering deel te nemen en zijn vervolgens 'na eenige debatten uuytgegaen.'[1806] Inmiddels besluiten de overige leden van de classis enkelen te deputeren (op Overflakkee Cornelis Damman en Anthonis Nautius en 'aen dese syde' Willem Crijnsz. en Theophilus Rijckewaert) om de verschillende gemeenten aan te sporen om op de komende classisvergadering (14 september 1615) te compareren. De contraremonstrantse gemeenten weigeren en besluiten op 28 juli om alleen de predikanten Florianus van Zuidland en Van Coolwijck van Nieuwenhoorn te laten gaan alleen 'omme te verstaen wat syluyden mochten hebben den broederen des classis aen te dienen'.[1807] Uit de acta van diezelfde vergadering blijken ook Cornelis Damman van Ouddorp en Johannes Agricola zich bij de contraremonstranten te hebben aangesloten.[1808]
Rond dezelfde tijd dat in de classis zich de scheuring voltrekt geschiedt hetzelfde in de gemeenten. Kerkgangers uit Brielle zoeken hun heil elders, zoals bij ds. Jan Hendricksz. in Zwartewaal. Op 13 september 1615 besluit de kerkenraad van Zwartewaal dat, indien leden uit Brielle verzoeken tot het avondmaal in Zwartewaal toegelaten te worden, 'wanneer wij in gelicke gelegentheyt waren wij souden geern geholpen sin en dat men oversulx (indien sy sulx versouken) sal tho laten.'[1809] Anderen togen op naar Nieuwenhoorn waar Leo de Leeuw van Coolwijck stond of nog verder, naar Nieuw-Helvoet waar Reginaldus Zegeri preekte.[1810] Op Overflakkee ontliepen leden uit Nieuwe-Tonge in 1616 de prediking van Abrahamus de la Faille en weken uit naar het Zeeuwse Sommelsdijk; de classis Schouwen–Duiveland gaf hen zelfs toestemming daar het avondmaal te vieren, zolang er maar geen ruchtbaarheid aan werd gegeven.[1811] Toen Sommelsdijk ook aantrekkingskracht uitoefende op kerkgangers uit Middelharnis, deden De la Faille en Carpentier hun beklag bij de Sommelsdijkse kerkenraad, die hen prompt naar de classis Schouwen-Duiveland doorverwees. Maar geen van beide predikanten heeft de gang naar Zierikzee aangedurfd.

1806 ACBr 2 juni 1615 (remonstranten en contraremonstranten)
1807 ACBr 28 juli 1615.
1808 Agricola wordt onder de absenten genoemd en moet zich dus hebben afgemeld. Anthonis Nautius heeft zich vermoedelijk in het najaar 1616 of in het voorjaar van 1617 bij de contraremonstranten aangesloten; eind augustus 1616 wordt hij nog genoemd als *deputatus classis* van het remonstrantse deel van de classis.
1809 SAVPR, AHG Zwartewaal, inv. nr. 1, op 13 sept. 1615.
1810 Veltenaar, *Kerkelijk leven*, 140.
1811 Van Lieburg, *Een eiland na de Reformatie*, 189.

Intussen gaan de contraremonstranten in Holland zich in breder verband organiseren. In Amsterdam komen op 25 en 26 augustus 1615 contraremonstranten uit diverse classes en gemeenten uit Noord- en Zuid-Holland bijeen om met elkaar over de gemeenschappelijke belangen te overleggen.[1812] Aan deze 'vergadering van correspondentie' nemen namens het contraremonstrantse deel van de classis Brielle Jacobus Florianus, David Thomasz. en de Brielse ouderling Pieter Jacobsz. deel. Op 8 september wordt over die vergadering gerapporteerd.[1813] Daar besluiten de contraremonstranten te proberen Johannes Agricola en Willem Crijnsz. over te halen zich bij hun kamp aan te sluiten. Verder zetten zij uitvoerig de motivering om zich van de remonstranten af te scheiden op papier:[1814]

> Redenen om dewelcke de bedienaeren des Goddelycken woorts in de classe van Voorne ende Putten, die bij de oude gereformeerde Christelycke religie syn gebleven, hebben geweygert haere classicale vergaderingen langer te houden met dengenen die de leere der vyff artyckelen der remonstranten onder hun toegedaen zyn geweest.

Vervolgens verschijnen Jacobus Florianus en Leo de Leeuw van Coolwijck op de classisvergadering van 15 september 1615.[1815] Maar de discussie is dan nog slechts een herhaling van zetten. En als drie vertegenwoordigers van het contraremonstrantse kamp zich in de classisvergadering van 10 mei 1616 vertonen, dan is dat alleen maar om kennis te nemen van een aantal resoluties van de Staten van Holland, gezonden aan de classis.[1816]

Een paar maanden later komt Adrianus Romanus als opvolger van Nicolaas Dammius in Goedereede de remonstrantse gelederen versterken.[1817] Vergeleken met eerdere procedures maken de acta er niet al te veel woorden aan vuil. De baljuw van Goedereede komt de classis melden dat Romanus is beroepen en nog diezelfde vergadering wordt hij geëxamineerd (door Burgvliet) en tot het ambt toegelaten. Weliswaar waren Cornelis Damman van Ouddorp, Anthonis Nautius van Oude-Tonge, Jacobus Carpentier van Middelharnis en Johannes Agricola van Heenvliet eerder door de classis aanbevolen, maar de een na de ander bedankte voor de eer.[1818] Ook de al eerder genoemde Nicolaas Backer is nog wezen preken, maar die werd 'ten hoochsten' bedankt. Men gaf de

1812 De acta van deze vergadering bij Langeraad, 'Handelingen van de vergaderingen van correspondentie' I, 55-62. Veel aandacht werd op deze en volgende bijeenkomsten besteed aan het opstellen van een stuk in de vorm van *theses* en *antitheses* 'aenwijsende het different tusschen de leere der kercken in Nederland ende de leere der Remonstranten', 'ibidem', 57. De kerkenraad van Goedereede besloot twee afgevaardigden te sturen, AHG Goedereede, inv. nr. 1, 23 aug. 1615.

1813 ACBr 20 aug. en 8 sept. 1615.

1814 ACBr 8 sept. 1615; het stuk is helaas maar ten dele in het actaboek ingeschreven; de tekst breekt abrupt af waarna 24 blanco folio's volgen.

1815 ACBr 15 sept. 1615.

1816 ACBr 10 mei 1616.

1817 ACBr 30 aug. 1616.

1818 ACBr 20 juni 1616; ongedateerde minuutbrieven van het stadsbestuur van Goedereede: SAGO, Archief voormalige gemeente Goedereede, inv. nr. 694, nr. 8.

voorkeur aan Romanus, die 'matelyck gejaert' was en een 'gesonde ende godtvrugtige predicatie (…) (sonder jactantie[1819] gesproocken)' had gehouden.[1820]
In diezelfde vergadering, waarin Romanus werd verwelkomd en die door de Brielse vroedschap was uitgeschreven, doet zich een nieuwe ontwikkeling voor. Nolthenius, Van Coolwijck en Tophusius komen binnen om het contraremonstrantse standpunt uiteen te zetten ten aanzien van de resoluties van de Staten van Holland en de redenen van hun afzondering,[1821] 'dewelcke gelesen synde, is Willem Crynss. mede opgestaen ende heeft hem by de voornoemde 3 broederen gevoeght, seggende dat dese gravamina oock de syne waren'.[1822]
Het Brielse stadsbestuur laat er geen gras over groeien: al de dag erna (1 september) zette het Crijnsz. uit zijn ambt. Daarmee voltrok zich ook een scheuring in de kerkelijke gemeente van Brielle. Op Eerste Kerstdag 1616 preekte Crijnsz. in het huis van oudburgemeester Pieter Jacobsz. voor een gehoor van 150 mensen, de dag erna zelfs voor 250 mensen.[1823] Op Nieuwjaarsdag kwam Leo de Leeuw van Coolwijck een preekbeurt vervullen. De magistraat deelde forse boetes uit op het leiden van en gelegenheid geven tot dergelijke diensten. Het opleggen van geldstraffen leidde echter niet tot enig effect. Het stadbestuur zag geen andere uitweg dan Crijnsz. uit de stad te verbannen. Een compleet arrestatieteam kon de dominee echter niet te pakken te krijgen. Met een spottende ondertoon beschrijft Willem Crijnsz. 'd'ordre deser parade' die op 10 februari 1617 door de stad trok, op weg naar het huis van zijn schoonzoon aan het Maarland: een 'voortocht' van twee compagnieën soldaten, een 'middeltocht ofte slachordeninge' onder leiding van baljuw van Zevender, met twee burgemeesters, elk voorzien van een degen en hellebaard, vergezeld van onder meer kanonniers, gewapende schutters en andere dienstplichtigen en tenslotte wederom een compagnie soldaten als 'achtertocht'. Bij het huis aan het Maarland aangekomen is men 'furieuselick daerin geloopen, slaende met de voorhamers op soodanige binnedeuren, welcke noch gesloten waren, besoeckende 't huys boven ende beneden, achter ende vooren' zonder de predikant te vinden. Zo trok het leger onverrichterzake terug naar het stadhuis 'een yder oerloff gevende te vertrecken, schenckende de schutters ende de soldaten ettelicke tonnen biers voor 't heroijcke exploict, bij henlieden uytgerechtet. (…) Ende alsoo waren de bergen swanger, maer hebben eene muys gebaert'.[1824] Wel leidde de hele operatie tot opstootjes en relletjes in de stad. Oldenbarnevelt heeft het stadsbestuur een handje geholpen door Crijnsz. in februari 1617 naar de Staten van Holland te roepen voor overleg en hem daar aan het

1819 *sonder jactantie*: zonder overdrijving. Aldus de mening van het stadsbestuur van Goedereede in eerder genoemde minuutbrief.

1820 Hij zal bevestigd worden door de contraremonstrant Cornelis Damman, ACBr 30-31 aug. 1616.

1821 ACBr 30-31 aug. 1616. De classis Dordrecht recommandeert de belangen van de dolerende classis Brielle aan de magistraat van de stad Dordrecht om 'ter plaetse daer sulcx noodich sal zijn (lees: de Staten van Holland, WGV) de voornoemde broederen in hare goede saecke te verdedigen ende in haeren dyenst te mainteneren, mitsgaders de gemeene saecke der kercken als voren te willen hanthaven', Roelevink (ed.), *Classicale acta Dordrecht 1601-1620*, 617 (1-3 nov. 1616).

1822 De geciteerde zinsnede is in het handschrift van Crijnsz. in margine toegevoegd, waarschijnlijk pas na 1618 omdat hij na zijn overgang geen beschikking meer had over het classisboek.

1823 Veltenaar, *Kerkelijk leven*, 143.

1824 Bijlage G, – Notitie van Willem Crijnsz., aldaar pag. 758-759.

lijntje te houden.[1825] Crijnsz. was, zo werd hem te verstaan gegeven, vrij om te gaan en te staan waar hij wilde, behalve te Brielle. Tot 1 november 1618 heeft Crijnsz. tijdelijk in zijn geboortestad Delft gewoond.[1826]

Met de definitieve overgang van Willem Crijnsz. naar het kamp van de contraremonstranten was de scheuring in de classis in een nieuwe fase gekomen. De enkele vergaderingen, die daarna nog door (het remonstrantse deel van) de classis zijn gehouden, werden nu geheel door de scheuring overschaduwd en het normale functioneren van de classis is gedurende de jaren 1616-1618 zo goed als geheel stil komen te liggen. Het remonstrantse deel houdt in die jaren nog maar twee ordinaris vergaderingen per jaar. De komst van de opvolger van Willem Crijnsz. in Brielle, Nannius Geesteranus, wordt slechts summier in de acta gememoreerd,[1827] terwijl over het daaraan voorafgaande beroep in april 1617 op de 'notoire arminiaan' Petrus Cupus te Woerden helemaal wordt gezwegen.[1828]
Van het contraremonstrantse deel van de classis zijn geen acta tussen september 1615 en november 1618 overgeleverd. Zodoende worden we over classicale bemoeienissen met de komst van de beide contraremonstranten Buytendyck en Van Rijckelem niet verder ingelicht.[1829] Het opengelaten deel van het classisboek illustreert dat er wel door de contraremonstranten is vergaderd. Het lijkt er echter op dat beide delen van de classis een tijd lang volkomen langs elkaar heen heeft geleefd.

De ontknoping

Op gewestelijk niveau geraakten de Bestandstwisten in hun spannendste fase. Op 4 augustus 1617 namen de Staten van Holland de Scherpe Resolutie aan op grond waarvan de steden werden gemachtigd waardgelders aan te nemen. In het geval van Brielle trokken twee gedeputeerden van de Staten naar de stad om van het garnizoen dat er al lag gehoorzaamheid aan de magistraat af te dwingen.[1830] Die voelde zich in het nauw gedreven door de dreigende houding van de dolerenden. Toen de stad ook nog eens extra waardgelders in dienst wilde nemen greep Maurits in. In de vroege ochtend van 29 september stond hij voor de haastig bijeengeroepen vroedschap en sommeerde haar af te zien van de waardgelders en accoord te gaan met de vervanging van het garnizoen

1825 De Brielse overheid heeft haar handelwijze toegelicht en verdedigd in een remonstrantie aan de Staten van Holland, gepubliceerd door Van Alkemade en Van der Schelling, *Beschrijving van de stad Briele*, 1:140-146. Een afschrift van dit stuk kwam, onbedoeld, in handen van Willem Crijnsz. die tijdens zijn verblijf in Delft een zeer uitvoerig verweerschrift schreef, gepubliceerd door De Jager, 'Verweerschrift'.

1826 Een samenvatting van de lotgevallen van Willem Crijnsz. in: Abels en Wouters, *Nieuw en ongezien* I, 501-502. Zie ook Den Tex, *Oldenbarnevelt* III, 451-452 en IV, 198-200 (Excursus XLI).

1827 ACBr 3 okt. 1617.

1828 Frijhoff, *Wegen van Evert Willemsz.*, 82.

1829 Er is ook geen lokaal bronnenmateriaal. Wel worden enkele bijzonderheden over het beroep op Buytendyck naar Dirksland meegedeeld in Roelevink (ed.), *Classicale acta Dordrecht 1601-1620*, 613-618 passim (21 okt. 1616, 1-3 nov. 1616, hij krijgt dan ook een attestatie mee).

1830 Brielle had zelf al van het garnizoen een eed van gehoorzaamheid aan de magistraat afgevorderd en wilde waardgelders aannemen, Den Tex, *Oldenbarnevelt* III, 498-499.

door twee compagnieën soldaten uit Dordrecht en Delft, die al onderweg waren.[1831]
Met deze militaire bezetting was voor de contraremonstranten in Brielle in feite het tij gekeerd. De dolerende gemeente kwam nog steeds elke zondag bijeen in het huis van oud-burgemeester Pieter Jacobsz. Aanvankelijk namen predikanten uit de omliggende plaatsen de preekbeurten waar 'sonder eene eenige reyse te missen.'[1832] Maar de pastorale zorg bleef natuurlijk liggen en de kerkenraad bezint zich op mogelijkheden om hierin, al is het dan maar tijdelijk, te voorzien. In juli doen de dolerenden een beroep op Simon de Bels in Nieuw-Beijerland om hen tijdelijk uit de brand te helpen, maar De Bels krijgt van de classis Dordrecht geen toestemming: dolerend Brielle 'konne bij die gesonde dinaren des classis van Den Briel wel bedient worden, die noch dertien in 't getall sijn.'[1833] Op 29 december 1617 komen afgevaardigden van de dolerende kerkenraad, de stadschirurgijn mr. David van der Heul en Pieter Mathijsz., de kerkenraad van Spijkenisse vragen of zijn predikant, David Thomasz. Boon, enige tijd bij lening de Brielse gemeente zou mogen bedienen.[1834] De kerkenraad voelt daar niet zo veel voor, maar staat na enige aarzeling zijn predikant voor drie weken af aan de Brielse dolerenden. Daarna dienen Petrus Wassenburg van Poortugaal[1835], Godefridus Udemans uit Zierikzee en vader en zoon Joos en Daniël van Laren uit Zeeland (classis Walcheren) nog een aantal maanden in Brielle.[1836] Vanaf maart 1618 werd het de dolerenden toegestaan gebruik te maken van de Maerlandse kerk die daartoe weer geheel in gereedheid moest worden gebracht.[1837] Het was de opmaat naar de overwinning van de contraremonstranten in Brielle.

In diezelfde winter was het aan de 'overzijde van het water' tot ongeregeldheden gekomen. Toen de dolerende gemeente te Nieuwe-Tonge op de tweede kerstdag 1617 Gosuinus Buytendyck uit Dirksland wilde laten voorgaan riep collega De la Faille zijn volgelingen te hulp. De straatstenen werden al losgemaakt om Buytendyck 'gelick den heijligen Stephanum met stenen te overvallen ende bedecken' en hoewel de schout, Job Huijgensz. Dancke, allerminst gecharmeerd was van de komst van Buytendyck (en dat ook duidelijk liet blijken) wist hij kennelijk toch de gemoederen tot bedaren te brengen. Uiteindelijk liep de confrontatie uit op een dispuut tussen de beide predikanten over de laatste woorden vraag en antwoord 54 van de catechismus: 'waervan ick een levendich lidtmaet ben ende eewichlick sal blijven'. Ook in Nieuwe-Tonge kregen vanaf maart 1618 de dolerenden de gelegenheid eigen diensten te beleggen.[1838]

1831 Den Tex, *Oldenbarnevelt* III, 515-518.

1832 Zie Bijlage G - Notitie van Willem Crynsz., pag. 760.

1833 Roelevink (ed.), *Classicale acta Dordrecht 1601-1620*, 636 (Gedeputeerden, 5 juli 1617). Van nov. 1617 tot feb. 1618 dient Bernardus Gars uit Zuiderwoude de dolerende gemeente.

1834 SAVPR, AHG Spijkenisse, inv. nr. 1, pag. 13.

1835 De kerkenraad van Poortugaal en de classis Rotterdam stemmen ermee in dat Wassenburg hoogstens drie of vier weken de kerk van Brielle dient, Bouterse (ed.), *Classicale acta Rotterdam en Schieland*, 445-447 (19 en 30 okt. 1617).

1836 De classis Walcheren verwacht op 6 sept. 1618 Joos van Laren 'nu totten dienst des Woorts geleent binnen den Briel (…) corts thuijs', Bouterse (ed.), *Classicale acta Walcheren en Zuid-Beveland*, 300 (6 sept. 1618).

1837 Een eerder voorstel ('presentatie') van het Brielse stadsbestuur om op basis van gelijkheid het gebruik van de Catharijnekerk te delen was voor de dolerende onaanvaardbaar; de 'presentatie' is afgedrukt bij Van Alkemade en Van der Schelling, *Beschrijving van de stad Briele*, 1:148-151.

1838 Het gehele relaas door Buytendyck: Bijlage H vanaf pag. 770.

Ernstiger leek even de situatie in Goedereede. Al langer kwam de dolerende gemeente samen in het huis van ouderling Gerrit Jansz., waar de preekbeurten werden ingevuld door 'omliggende' predikanten. Op vrijdag 19 januari 1618 zouden de dolerenden echter in de kerk de Ouddorpse predikant Cornelis Damman gaan beluisteren. Het klokgelui om 8 uur 's ochtends riep niet alleen de dolerenden op maar wekte ook de plaatselijke predikant Romanus, die een aantal vissers achter zich wist te krijgen om de dolerende kerkgangers 'te overvallen ende doot te smijten'. Zo ver is het door ingrijpen van de magistraat[1839] niet gekomen maar wel wist de opstandige menigte onder leiding van een 'eletto' gedaan te krijgen dat bijeenkomsten van dolerenden werden verboden en de contraremonstrantse schoolmeester werd ontslagen. Verder werd een stadslegertje geformeerd van vier afdelingen van 22 man om de stad tegen de troepen van Maurits te beschermen. Als deze partijgangers van Romanus inderdaad 88 man weerbare mannen op de been wisten te krijgen dan moet de conclusie wel zijn dat het merendeel van de Goereese bevolking (435 zielen in 1622) ten minste sympathiseerde met de remonstranten. Maar vanaf maart 1618 was het met dit hele militaire spel afgelopen. Pogingen van Romanus om de dolerenden nog dwars te zitten onder meer door de publicatie van een pamflet *Onderrichtinghe voor de goede ingesetene van Goederede* (geschreven met 'een scherpe penne, met galle overgoten ende met onwaerheijt doornaijt', aldus Buytendyck) liepen uit op 'eenen crachtelosen blixem'.[1840]

Onderwijl bleef ook de 'dolerende' classis haar bijdrage leveren aan de eerder genoemde vergaderingen van correspondentie.[1841] Op de bijeenkomst van 1 tot 3 mei 1618 te Delft, namens de classis Brielle bijgewoond door Leo de Leeuw van Coolwijck en Reinerus Zegeri, verscheen een afvaardiging van de dolerende gemeente van Goedereede, de ouderling Crijn Pietersz. en Azarias Justini, die op dat moment de dolerende gemeente diende als hulpprediker.[1842] Uit hun mond vernemen we dat de dolerende gemeente 55 communicanten heeft, terwijl de remonstrantse predikant Adrianus Romanus niet meer dan 29 avondmaalgangers heeft, 'alle nieuwelingen, uijtgenomen vijf vrouwen.' Romanus zit, aldus het verhaal, trouwens zelf ook in de problemen want de remonstranten willen hem 'overmits zijn ergerlick ende ongebonden leven' naar een andere gemeente overplaatsen.[1843] Hoe krijgen wij een 'rechtsinnig predicant', is dan de vraag van de dolerende Goereeërs. De vergadering van correspondentie (die hier dus fungeert als een soort pseudo-particuliere synode) adviseert de normale beroepingsprocedure te hanteren 'ende sulcx met annexe documenten' omtrent leer en leven van Romanus te onderbouwen. De vergadering stelt zich in elk geval garant voor *f*300 voor het traktement.
De laatst bekende vergadering van correspondentie wordt op 14-16 en 22-23 augustus

1839 Op basis van een 19e eeuws afschrift van een oud 'stuk papier' uit 'zeekeren boedel', AHG Goedereede, inv. nr. 1, door ds. J.D. van Spankeren.

1840 Het gehele relaas door Buytendijck: Bijlage H vanaf pag. 764. Over de gebeurtenissen in Nieuwe-Tonge en Goedereede tevens: Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 330-331.

1841 De 'dolerende' classes besloten in juni 1617 tot het instellen van twee afzonderlijke vergaderingen van correspondentie voor Noord-Holland en Zuid-Holland, Langeraad, 'Handelingen van de vergaderingen van correspondentie' I, 65.

1842 Langeraad, 'Handelingen van de vergaderingen van correspondentie' II, 164-165; op de vergadering van januari 1618 had 'Brielle' verstek laten gaan, Langeraad, 'ibidem' I, 81.

1843 Romanus zou door de particuliere synode van Delft in oktober-november 1618 worden afgezet (zie hierna).

1618 in Den Haag gehouden.[1844] Jacobus Florianus en Leo de Leeuw van Coolwijck vertegenwoordigen daar de (dolerende) classis Brielle. Daar wordt een 'memorie' opgesteld met aandachtspunten voor de te houden particuliere synodes van Noord- en Zuid-Holland die op hun beurt de Nationale Synode moeten gaan voorbereiden. De memorie beveelt aan dat er naar de classes 'die in separatie staen', zoals de classis Brielle, een tweetal 'missiven van beschrijvinge' moeten uitgaan, voor elke partij afzonderlijk. Verder dienen beide partijen elk twee predikanten af te vaardigen.
In september 1618 dient de (nog remonstrantse) classis de gravamina in voor de op handen zijnde particuliere synode van Delft van oktober-november 1618.[1845] Het was de laatste 'remonstrantse' vergadering en ook de laatste vergadering die nog in het handschrift van Tijckmaecker is geschreven.[1846] Het contraremonstrantse deel van de classis stelde op 11 september zijn gravamina vast, waarin protest werd aangetekend tegen de beschrijving van de remonstranten, een nogal curieuze actie gezien het feit dat men zich op de laatste vergadering van correspondentie had geconformeerd met een uitnodiging aan zowel remonstranten als contraremonstranten.[1847] Het protest kan niet tegenhouden dat vanuit de classis Brielle zowel de remonstranten Theophilus Rijckewaert en Jacobus Carpentarius als de contraremonstranten Jacobus Florianus en Henricus Nolthenius zich in Delft melden. Laatstgenoemden verzetten zich nog wel tegen de deelname van Rijckewaert en Carpentarius, maar de synode veegde hun betoog terecht resoluut van tafel en 'heeft haer vermaent hare sitplaetse te willen nemen (...) alsoo het eynde deses synodi nyet en is te oordeelen, oft men dese remonstranten voor broeders sal erkennen oft nyet, maer de saecken prepareren, ten eynde de synodus nationalis sulckes doe.'[1848]

Al eerder in de week waarin de beide delen van de classis elk hun eigen gravamina vaststelden waren op het stadhuis in Brielle de bakens verzet. Op maandag 10 september was Maurits langs gekomen om de wet te verzetten, 'over welcke veranderinge groote blyschap onder den gereformeerden gecomen is', aldus Willem Crijnsz.[1849] Op 20 oktober 1618 preekte Daniël van Laren voor het eerst weer in de St.-Catharijnekerk, een week later stond Willem Crijnsz. weer op de preekstoel.[1850] Te Delft werd voor het eerst sinds 1608 een particuliere synode gehouden van 8 oktober tot 6 november 1618. Daar werd naar oud gebruik een vijftal *deputati synodi* benoemd, de predikanten Abrahamus

1844 Het zijn dan spannende tijden in Den Haag; op 29 augustus zou Oldenbarnevelt onder arrest worden geplaatst. Voor de acta van deze vergadering zie: Langeraad, 'Handelingen van de vergaderingen van correspondentie' II, 172-181. Op die vergadering worden nog enkele concrete afspraken gemaakt over onderlinge financiële bijstand. Voor directe bijstand is *f*1000 nodig, waaraan de classis Brielle *f*50 moet bijdragen; op iets langere termijn is de behoefte *f*2690. Hiervan krijgt Goedereede de bovengenoemde *f*300, Nieuwe-Tonge mag *f*100 aan bijstand tegemoet zien. Op korte termijn zal Goedereede een voorschot krijgen van *f*150. Het geld moet voor 1 november 1618 geregeld zijn.

1845 ACBr 14 sept. 1618. De gravamina in NA, AC Dordrecht, inv. nr.34, stuk nr. 32L.

1846 In totaal had hij 175 classicale vergaderingen volledig uitgeschreven.

1847 Blijkens de gravamina in NA, AC Dordrecht, inv. nr. 34, stuk nr. 32B; de acta van deze vergadering zijn niet in het actaboek ingeschreven.

1848 Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* III, 292-293.

1849 Zie Bijlage G - Notitie van Willem Crynsz., pag. 761-762. Het was de eerste van de drie tournees die Maurits door Holland maakte om in de steden de wet te verzetten, Den Tex, *Oldenbarnevelt* III, 645-647; over de wetsverzetting in Brielle: Veltenaar, *Kerkelijk leven*, 150-155, aldaar ook de namen van de nieuwe vroedschap waaronder de oud-burgemeester Pieter Jacobsz., een van de voormannen van de dolerende gemeente.

1850 Zie Bijlage G - Notitie van Willem Crynsz., pag. 762.

Muysenholius, Michael Hogius, Martinus Nicolai, Hugo Beyerus en Edzardus Fredericus Auricanus, die op korte termijn de verschillende classes zouden gaan visiteren. Op 23 november hervat de classis haar werk met een korte vergadering, gevolgd door een dagenlange sessie (27 november tot en met 11 december). Daarvan heeft de classis de 28ste november besteed aan het opstellen van de *capita accusationum* tegen de remonstranten, die de dag erna aan hen zijn overhandigd. In de week daarna, op 4 december, arriveerde de synodale deputatie in Brielle voor de visitatie van de classis. Zij had meer dan een week nodig voor haar onderzoek en het formuleren van de sententies.[1851] Haar bevindingen en de door haar uitgesproken *sententies* zijn samengevat in een *Sommarisch verhael der visitatie des classis van den Briele*.[1852] Voor een deel zijn de sententies ook ingeschreven tussen de *capita accusationum* in het classisboek.[1853]
Het netto resultaat van het werk van de gedeputeerden is dat Caspar Selcart van Abbenbroek met zijn kerkenraad werd afgezet[1854] en dat De la Faille, Van Velsen en Burgvliet werden geschorst.[1855] Dat was ook de algemene lijn: wie alleen instemde met de 'vijf artikelen' mocht vóór het einde van de nationale synode niet worden afgezet.[1856] Bij Selcart lag dat duidelijk anders. Die had zich

> 'soo grouwelyc verloopen, dat hij heeft dorven seggen, dat hij, twijffelende oft de Heylige Schrifture Gods Woort was, niet door instortinge des Heyligen Geestes, maer uyt eenige redenen bij hem selven door zijn eijgen oordeel daervan was versekert geworden, beschuldigende diegene, die seggen dat se door ingevinge des Heyligen Geestes versekert worden, van geestdryverye (…). Van gelycken heeft hy ooc dorven seggen, dat hy, getwijffelt hebbende oft Christus was de soone Gods, hemselven daervan versekert heeft door zijn eygen oordeel, dat hij bij hemselven hadde gedacht ('twelc wij sonder lasteringe gesproken hierin moeten insereren) dat Christus de Soone Gods oft een grooten sot moste geweest zijn, maer dat uyt zyne leere ende miraculen bleeck, dat hij geen sot en was, ende dat hy daeruyt hadde geoordeelt, dat hy de Soone Gods was. Heeft ooc geseyt, dat hy, om hemselven te versekeren, dat Jesus Christus, de Soone Gods is, hem hadde gebalanceert tegens een grooten sot, versoeckende wie zijns bedunckens soude swaerder wegen.'[1857]

1851 De exacte chronologie is hier niet helemaal correct te krijgen. De gedeputeerden vertrokken 13 december en hebben op 12 en 13 december nog met de classis overlegd volgens hun eigen *Sommarisch verhael.* De acta van de bijeenkomst van de classis Brielle eindigen echter op 11 december.

1852 HUA, OSA, inv. nr. 547. Het gedeelte over de classis Brielle: fol. 49–83. Een volledige door A.Ph.F. Wouters gemaakte transcriptie van deze bron is te vinden op: http://www.paulabels.nl/2011/07/acta-kerkelijke-rechtbank-zuid-hollandse-synode-1618-1619/ of via: http://www.paulabels.nl/category/bronnen/. De originele uitgebreide verslagen, de onderliggende stukken, getuigenverklaringen etc. in OSA inv. nr. 526.

1853 ACBr 23 nov. 1618, 27 nov.-11 dec. 1618. Getuige de opengelaten delen in het classisboek moet het in de bedoeling hebben gelegen alle sententies in te schrijven.

1854 HUA, OSA, inv. nr. 547, *capita accusationum* ingeschreven in ACBr onder 28 nov. 1618 met de sententie.

1855 HUA, OSA, inv. nr. 547, voor de *capita accusationum* zie: ACBr onder 28 nov. 1618; hun sententies zijn niet in het classisboek ingeschreven.

1856 Schokking, *De leertucht*, 299.

1857 Sententie tegen Selcart, ACBr onder 28 nov. 1618. Selcart had hier duidelijk een grens overschreden. Van Deursen schaart Burgvliet met Selcart bij een 'primitief soort remonstrantisme', maar Burgvliet werd voorlopig alleen nog maar geschorst, Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 238.

Dat klinkt blasfemisch en platvloers en staat mijlen ver van het klimaat, dat spreekt uit de hiervoor aangehaalde dichtregels van Barlaeus over het 'lyden van onsen salighmaker'. Ten aanzien van Carpentarius en De Vries besloten de gedeputeerden dat zij schuld moesten bekennen en dat een definitief besluit na de nationale synode zou worden genomen; De Vries werd daarbij nog voor een maand geschorst.[1858] Nannius Geesteranus in Brielle mocht eveneens voorlopig op zijn post blijven om te voorkomen dat de stad helemaal zonder predikant zou komen te zitten; het oordeel over hem werd 'tot op eenen anderen tijt ende gelegentheijt uutgestelt.'[1859] De definitieve afzetting van De la Faille, Van Velsen, Burgvliet, Carpentarius, De Vries en Geesteranus werd uitgesproken door de particuliere synode van Leiden, gehouden van eind juli tot midden augustus 1619, na hun weigering de Dordtse canones te ondertekenen.[1860] Na het lezen van zijn sententie toonde De Vries zo zeer zijn 'bedroeffheijt' dat de synode, nadat zij bovendien nog eens begreep dat 'hij, student zijnde, ingetogen van leven was geweest, niet halstarrich noch wrevelich en was en geen middelen en hadde om daervan te leven', besloot voor hem te bemiddelen bij een verzoek nog een jaar zijn tractement te mogen behouden.
In Middelharnis leidde de afzetting van Carpentarius tot tumult. Toen Nicolaus Dammius en Valerius Tophusius uit Oudenhoorn daar kwamen om een vacaturebeurt te vervullen ontstonden opstootjes onder aanvoering van een aantal 'onstuymige vissers'. Dammius werd gered door een hevige regenbui maar Tophusius werd 'schandelick' mishandeld.[1861] De classis spreekt de baljuw daarop aan en vraagt hem of 'men daer vrijelyc ende sonder eenigen tegenstand ende verhinderinge te verwachten soude connen predicken ende dienst doen.' Als het antwoord niet bevredigt zal de classis zich tot de Gecommitteerde Raden wenden.[1862] Maandenlang moest een gerechtsdienaar op last van schout en schepenen van Middelharnis tijdens de preek toezicht houden om 'alle moetwillige ende ongemodesteerde in stillicheyt te houden (…)'.[1863]
Adrianus Romanus van Goedereede was al eerder in november 1618 door de particuliere synode van Delft voorlopig geschorst vanwege 'syn bedrichelick aencomen' in het ambt, zijn onbehoorlijk en oproerig gedrag in Goedereede en het schrijven en verspreiden van een 'seecker schandelick ende lasterlick placcaet (tot nadeel ende vlecke van veele treffelicke leeraren der kercken ende blame van de leere selve'.[1864] De particuliere synode van Leiden zette hem in 1619 definitief af.[1865] Waarom de synodale gedeputeerden zich niet met Hugo Steur van Oostvoorne hebben bemoeid blijft onduidelijk; de synode van

1858 HUA, OSA, inv. nr. 547, alleen voor De Vries zijn *capita accusationum* ingeschreven in ACBr onder 28 nov. 1618; van beide zijn de sententies in het classisboek opgenomen.
1859 HUA, OSA, inv. nr. 547, *capita accusationum* ingeschreven in ACBr onder 28 nov. 1618; de sententie is niet in het classisboek ingeschreven. Hij was in de plaats gekomen van Willem Crijnsz., zie Veltenaar, *Kerkelijk leven*, 129-130.
1860 Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* III, resp. 372, 368, 356, 344-345, 343-344, 350.
1861 Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* III, 345. Ten onrechte dateert Callenbach, 'De Nederduitsche Hervormde Kerk', 16 het incident rond Tophusius in 1583 naar aanleiding van de afzetting van Ajax Westerwold; het incident kwam in die versie ook terecht in Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 81-82.
1862 ACBr 3 sept. 1619.
1863 AHG Middelharnis, Archief kerkvoogdij, inv. nr. 128, rekening 1614-1621, fol. 118v.
1864 Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* III, 311.
1865 Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* III, 311, 359-360; Hofman, *Eenich achterdencken*, 193.

Leiden besloot, toen Steur de canones van Dordrecht niet wilde ondertekenen, hem uit het ambt te zetten.[1866]
De schriftelijke reactie van Gerardus van Velsen van Rockanje ('met groote bitterheijdt ende oneerbiedicheijt') was voor de Leidse synode aanleiding de classis Voorne en Putten op te dragen hem van de gemeenschap der kerk af te snijden.[1867] Later zou zijn naam nog in verband worden gebracht met de samenzwering tegen prins Maurits in 1622-1623.
Rijckewaert tenslotte behoorde tot de predikanten die op 16 november 1618 door de nationale synode waren geciteerd; samen met de andere geciteerden is hem bij resolutie van de Staten-Generaal het predikantschap ontnomen.[1868] Wat Rijckewaert vooral wordt kwalijk genomen is dat hij de eerste arminianen de classis heeft ingeloodst. In dit verband wordt naast de naam van Barlaeus ook die van Narsius ('welckers beroep evenwel geen voortganc gehad en heeft') genoemd. Johannes Narsius was destijds remonstrants predikant in Zaltbommel en kreeg (op eigen verzoek) in september 1618 zijn ontslag.[1869] Soms zijn het kleine details die aandacht trekken. In de *capita accusationum* staat namelijk niet eenvoudig 'Johannem Narsium' maar 'eenen Joannem Narssium', hetgeen licht de gedachte oproept dat Narsius voor de opstellers van de *capita* een onbekende was. Maar voor tenminste een drietal van deze opstellers te weten Henricus Nolthenius, Leo de Leeuw van Coolwijck en Valerius Tophusius is dat uitgesloten. Zij hebben ieder voor zich in Narsius' *album amicorum* een inscriptie voor de 'zeer geleerde, zeer vrome jongeman, (… en) zeer dierbare vriend' als 'een symbool van eeuwige vriendschap' geschreven.[1870] Het kan altijd verkeren, maar onder de omstandigheden van 1618-1619 was enige afstandelijkheid uiteraard opportuner.
De volgende tabel vat de maatregelen, die tegen de tien remonstrantse predikanten zijn getroffen, samen.

Tenslotte had de classis met Nicolaas Tijckmaecker nog een rekening te vereffenen. Hij was bij het remonstrantse deel van de classis gebleven en dat werd hem nu hevig kwalijk genomen. Op 18 juli 1619 liet hij zijn gezicht weer in de classis zien, maar die wees hem terug met de boodschap dat zijn positie nog op de Zuid-Hollandse synode besproken zou worden.[1871] Daar beweerde hij dat hij 'altijt in het gevoelen recht gheweest was, dat in de canonibus uytgedruckt wort, noijt een ander gevoelen gepredickt noch in sijn herte toegestaen, noyt hem oock anders bij ijemant ter contrarije verclaert hadde.' Hoewel het goed denkbaar is dat hij sympathie koesterde voor het remonstrantisme (tenslotte was zijn zoon Samuel een openlijke remonstrant en heeft Willem Crijnsz. hem als een

1866 Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* III, 339.
1867 Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* III, 368. De aanzegging van het besluit van de synode door Willem Crijnsz. en Jan Hendricksz.: ACBr 4 sept. 1619.
1868 Citatie door de Nat. Synode: Donner en Van den Hoorn (ed.), *Acta of handelingen der Nationale Synode*, 16; afzetting uit het ambt door de Staten Generaal: Smit en Roelevink (ed.), *Resolutiën der Staten-Generaal* 168-169 (3 juli 1619) en 171-172 (5 juli 1619).
1869 Rond zijn optreden ontstond een scheuring in de classis Bommel, Ravensbergen (ed.), *Classicale acta Gelderland*, XLV. Zijn ontslag: *ibidem*, 435.
1870 Onderschrift bij de inscriptie van Nolthenius: 'Doctiss. piissimoque viro-Juveni D. Johanni Narsio amico mihi amicissimo hanc meae faventiae syngraphum reliqui Lugduni Bat. 22. April. 1603.' Leo de Leeuw van Coolwijck volstond met: 'Pio, probo, doctoque Adolescenti D. Johanni Narsio'; Valerius Tophusius schreef zijn bijdrage 'in symbolum perpetuae amicitiae (…) Juveni Doctissimi Fratri in Christo dilecto', Beeldsnijder, *Album van Johannes Narsius*, 17-18, 22-23 en 38.
1871 ACBr 18 juli 1619.

remonstrant beschouwd[1872]) blijkt aan de andere kant nergens *expressis verbis* dat hij remonstrantse denkbeelden op de preekstoel heeft verkondigd. Natuurlijk zijn de aangehaalde uitlatingen van Tijckmaecker geen onbevooroordeelde bron en had hij vanuit zijn standpunt bezien misschien voldoende reden om de huik naar de wind te hangen. Maar we mogen wel aannemen dat, als Tijckmaecker openlijk een remonstrantse leer op de preekstoel had gebracht, hem dat luid en duidelijk voor de voeten was geworpen en dat hij hetzelfde lot had moeten ondergaan als zijn even hiervoor genoemde collega's. Weliswaar moet hij op de synode van Leiden beloven voortaan de gemeente 'de suijvere waerheijt volgens Godts woordt ende na de formulieren van eenicheijt midtsgaders de verclaringhen des nationalen synodi' voor te dragen, maar ook daaruit valt niet rechtstreeks af te leiden dat hij dat voorheen niet had gedaan.

Tabel 19.

Naam predikant	*Standplaats*	*Genomen maatregelen*
Cornelis Pietersz. Burgvliet	Brielle	geschorst tot einde nat. synode door syn. gedep. 8 dec. 1618 definitief afgezet door part. synode van Leiden 1619
Jacobus Carpentarius	Middelharnis	oordeel uitgesteld door syn. gedep. op 6 dec. 1618 definitief afgezet door part. synode van Leiden 1619
Abraham de la Faille	Nieuwe-Tonge	geschorst tot einde nat. synode door syn. gedep. 8 dec. 1618 definitief afgezet door part. synode van Leiden 1619
Nannius Geesteranus	Brielle	oordeel uitgesteld door syn. gedep. op 12 dec. 1618 definitief afgezet door part. synode van Leiden 1619
Theophilus Rijckewaert	Brielle	geciteerd op nat. synode Dordrecht 16 nov. 1618 afgezet door Staten-Generaal 5 juli 1619
Adrianus Adriani Romanus	Goedereede	voorlopig afgezet part. synode van Delft 1618 definitief afgezet door part. synode van Leiden 1619
Caspar Selcart	Abbenbroek	afgezet door syn. gedep. op 7 dec. 1618
Hugo Jacobi Steur	Oostvoorne	afgezet door part. synode van Leiden 1619
Gerard van Velsen	Rockanje	voorwaardelijk afgezet door syn. gedep. 4 dec. 1618 definitief afgezet door part. synode van Leiden 1619
Johannes Georgii de Vries	Stad a/h Haringvliet	maand geschorst door syn. gedep. 5 dec. 1618 definitief afgezet door part. synode van Leiden 1619

Vermoedelijk heeft Tijckmaecker, om zo te zeggen, de 'fout' gemaakt niet op tijd naar het andere kamp over te gaan zoals Willem Crijnsz. dat nog net wel heeft gedaan. Het is in dit verband veelzeggend dat Crijnsz. bij zijn terugkeer in Brielle niet door alle contraremonstranten in Brielle met applaus werd ontvangen.[1873] En het zal niet voor niets zijn geweest dat Crijnsz. van de classis een attestatie heeft gevraagd (en gekregen) dat hij nooit iets had geleerd ''twelc soude smaecken naer eenige onsuyverheyt ende gevoelen

1872 Blijkens een aantekening van Willem Crijnsz. in SAVPR, AC Brielle, inv. nr. E131, nr. 115.
1873 Veltenaar, *Kerkelijk leven*, 151.

strydende tegens de aengenoemen waerheyt beleden ende waere gereformeerde christelycke kercke.'[1874]
Maar hoe het ook zij, Tijckmaecker moest een ronduit vernederende verklaring ondertekenen en als de commissarissen-politiek op de synode niet hadden ingegrepen had hij ook nog eens een jaar zijn ambt moeten neerleggen.[1875] Die schuldbekentenis moest hij bovendien nog eens voor de classis en de gemeente van Geervliet herhalen.[1876] Een rol van enige betekenis heeft Tijckmaecker in de classis niet meer gespeeld. In 1624 ging hij met emeritaat.

Ten laatste: het gaat om kleine aantallen zodat we er statistisch niet zomaar mee aan de haal mogen gaan, maar toch is het opvallend dat van de zes predikanten, waarvan bekend is dat ze uit de Zuidelijke Nederlanden afkomstig zijn en die in de periode 1609-1619 in de classis Brielle hebben gediend er twee remonstrantsgezind zijn: Carolus Rijckewaert en Caspar Barlaeus. Beiden waren overigens in 1612 al weer uit de classis vertrokken. Maar tot de remonstranten behoorde ook Abraham de la Faille, een tweede-generatie-Vlaming. Verder zij in dit verband ook Nicolaas Tijckmaecker vermeld, van wie geen uitgesproken remonstrantse standpunten bekend zijn maar die wel bij het remonstrantse deel van de classis was gebleven en daarom tenminste als moderaat moet worden gezien. Van de 19 predikanten die uit het Noorden afkomstig zijn, zijn er 10 remonstrant en 9 contraremonstrant, half om half dus. Dat de contraremonstranten 'meest Vlamingen en Waelen' waren en de remonstranten voor het merendeel 'ingheborene ende inghelande borghers ende trouste patriotten des landts' is een stelling die, althans voor wat betreft het predikantenkorps van de classis Brielle, tenminste genuanceerd kan worden.[1877]
In totaal waren er in de classis acht gemeenten waar een remonstrant op de preekstoel stond. Van de gemeenten in Brielle, Abbenbroek, Goedereede, Middelharnis, Nieuwe-Tonge en Stad aan het Haringvliet is zeker dat zij gescheurd waren, van Rockanje is het vrijwel zeker en van de gemeente van Oostvoorne is niet expliciet bekend dat er dolerenden waren die hun geestelijk heil elders zochten. Uniek is de situatie in Nieuwenhoorn waar de contraremonstrant Leo de Leeuw van Coolwijck stond en waar enkele leden

> "die in het stuck van de huydigdaechsche kerckelycke verschillen met haren leeraer niet eens synde ende dat, insiende de contraremonstranten stout doen van te gaen prediken op particuliere dorpen voor weynich persoonen, oock wel souden ernstelyc verlangen dat van haer gelycken soude gescieden als die wel van hertten begeerden dat des Heeren Woort met meerder stichtinge ende suyverheyt haer mocht werden

1874 ACBr 6 nov. 1619.
1875 Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* III, 352-354.
1876 ACBr 3 sept. 1619.
1877 Stelling geciteerd uit Briels, *Zuidnederlanders*, 273. Zie ook de relativerende opmerking op dit punt bij Van Lieburg, *Profeten en hun vaderland*, 141. Afkomst, opleiding en achtergrond zijn lang niet altijd bruikbaar als verklaring voor radicaliteit of gematigdheid in opvattingen en gedrag. Zo ook bij Mack Crew die het verband bekeek tussen opleiding en ervaring enerzijds en radicaliteit en gematigdheid in de dagen rond de Beeldenstorm in 1566. Zij kwam tot de conclusie dat 'there is almost no discernible difference between the radical pastors and the moderaties in terms of training of experience. The fact of being a Geneva-trained Calvinist of a Flemish refugee in England was simply no guarantee of a particular type of outlook of behavior', Mack Crew, *Calvinist preaching*, 49-50. Een soortgelijk geluid bij Spaans, *Haarlem na de Reformatie*, 235-236.

voorgedraghen als binnen haer plaetse gedaen wert."[1878]

Van de overige gemeenten is niet gebleken dat er zich scheuringen hebben voorgedaan.

Besluit

Toen in september 1953 prof. Bakhuizen van den Brink aan de Rijkscommissie voor de Vaderlandse Geschiedenis zijn voorstel presenteerde voor de uitgave van de classicale acta van Zuid-Holland over de periode 1573-1620 becijferde hij de omvang van het totale project op maar liefst 6120 pagina's in handschrift. Geen wonder dat in zijn optiek pas op veel langere termijn aan de acta van classes van andere provincies gedacht zou kunnen worden. De in de afgelopen decennia gepubliceerde RGP-delen met acta uit Zuid-Hollandse classes omvatten daarvan 4620 pagina's, dus ongeveer driekwart van het totaal. Met deze uitgave van de acta van de classis Voorne en Putten worden daar zo'n 1100 pagina's (in handschrift) aan toegevoegd, zodat het project in Bakhuizens oorspronkelijke opzet thans, een kleine 60 jaar later, om precies te zijn voor 93% is voltooid.
Nu werden door de commissieleden R.R. Post en D. Nauta wel vraagtekens gezet bij de omvang van het uit te voeren werk.[1879] Op basis van een bij het plan van Bakhuizen van den Brink meegeleverde proeve van bewerking concludeerde Post dat bepaalde zaken telkens terugkwamen: 'kwesties van geloofsbrieven, huwelijksmoeilijkheden, morele en kerkrechtelijke kwesties in telkens gelijksoortige gevallen.' Er zou dus naar zijn mening wel wat gesnoeid kunnen worden. Aan de andere kant vond L.J. Rogier de uitgave 'onschatbaar voor de lokale kerkgeschiedenis' en hij vroeg juist om die reden ook aandacht voor andere provincies. Rogier legde dus meer de vinger bij de verscheidenheid dan bij de gelijksoortigheid. Het project is inderdaad in een wat minder ambitieuze opzet begonnen en nu de uitgave van de classicale acta in 'RGP-vorm' op haar einde loopt kan de balans worden opgemaakt. Zoals gezegd: driekwart van de Zuid-Hollandse acta zijn op die manier uitgegeven, verder van de provincie Overijssel de classes Deventer, Kampen en Steenwijk-Vollenhove en van de provincie Zeeland de classes Walcheren en Zuid-Beveland; de classes Tholen en Schouwen-Duiveland zullen nog volgen. In de zomer van 2012 zijn de acta van de Gelderse classes verschenen. Tenslotte zijn buiten 'RGP-verband' de acta van een aantal Friese classes gepubliceerd. Voor de periode 1574 tot 1623 zijn de acta van de classes Bolsward en Sneek relevant.

De vraag is nu, tegen de achtergrond van de hierboven aangehaalde suggestie van Post, wat nu de toegevoegde waarde is van de voorliggende editie van de acta van de classis Brielle. Wordt hiermee niet 'meer van hetzelfde' aangeboden?
Voor een deel moet deze vraag bevestigend worden beantwoord. De taken en bevoegdheden van de classis waren immers door de achtereenvolgende nationale synodes vastgesteld. Het is uit dien hoofde dan ook niet verwonderlijk dat we bij de verschillende classes, ook al liggen ze verspreid over het gehele grondgebied van de Republiek, grosso

1878 ACBr 24 apr. 1618. Van Deursen kent tenminste geen ander geval dan dit, Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 244n.
1879 Notulen vergadering Rijkscommisse 30 sept. 1953 (NA, Archief Rijkscommissie voor de Vaderlandse Geschiedenis, inv. nr. 191).

modo dezelfde kwesties tegenkomen. De classis Bolsward behandelde geen wezenlijk andersoortige zaken dan bijvoorbeeld de classis Walcheren. Op basis van het reeds gepubliceerde materiaal is het zeker mogelijk een soort grootste gemene deler van het functioneren van de 'classes in de Noordelijke Nederlanden' af te leiden. Het toevoegen van de praktijk in de classis Brielle zou die grootste gemene deler waarschijnlijk eerder bevestigen dan nieuwe perspectieven openen op het functioneren van de classis in het algemeen. Dat was ook precies de kanttekening die Post en Nauta bij het ambitieuze project van Bakhuizen van den Brink plaatsten.

De toegevoegde waarde van het publiceren van nog eens een serie classicale acta moet echter veel meer worden gezocht in het feit dat daarmee juist regionaaltypische verschillen aan het licht komen en de mogelijkheid bieden na te gaan in hoeverre die regionale verschillen het functioneren van de (een) classis beïnvloedden. Kerk, staat en samenleving waren op alle niveaus nauw verweven. Van de gereformeerde kerk kan al vanaf 'Wezel' en 'Emden' in 1571 worden gezegd dat zij streefde naar een uniforme inrichting en werkwijze over het gehele gebied van de Noordelijke Nederlanden. Dat dat niet of niet helemaal lukte werd nu juist veroorzaakt door de verscheidenheid in de regionale en lokale contexten waarin de kerk functioneerde. Iedere landstreek had in fysiek en sociaal-economisch opzicht zijn eigen karakter en de Republiek was in het geheel geen eenheidsstaat. Elk gewest had zijn eigen bestuursinrichting en wetgeving, op regionaal en lokaal niveau waren er (soms grote) verschillen waardoor de kerk te maken kreeg met uiteenlopende bestuurlijke verhoudingen. Met alle overeenkomsten had iedere classis dan ook haar eigen specifieke karakter. Frijhoff stelt terecht: 'er kan niet genoeg nadruk op worden gelegd dat de ontwikkeling van de religieverhoudingen in de Republiek zich aan elke vorm van generalisatie onttrekt (…). Slechts nauwkeurig lokaal onderzoek kan recht doen aan de specifieke situatie in een bepaalde stad',[1880] een stelling die zich uiteraard ook laat toepassen op het regionale vlak.

Doordat de classis Dordrecht als eerste werd onderzocht en Tukker daarover als eerste publiceerde kreeg deze classis een soort paradigmatische status en heeft daardoor een tijd lang bij wijze van (niet eens expliciet bedoelde) generalisatie het beeld van het gehele middenniveau van de gereformeerde kerk bepaald.[1881] Nu inmiddels ook van andere classes (Delft, Gorinchem, Edam) onderzoek is afgerond, is duidelijk geworden dat de Dordtse classis een atypisch geval is: het was nu juist de best en strakst georganiseerde classis die ten opzichte van de andere classes misschien wel als een referentiemodel of ideaaltype[1882] kan gelden maar qua organisatiegraad niet representatief was voor de 'gemiddelde' classis. Uit het onderzoek van Abels en Wouters naar de classis Delft kwam wel een ander classismodel naar voren. De auteurs zouden echter niet de Delftse classis willen kwalificeren als een 'losjes' georganiseerde classis. De classis Dordrecht maakte gebruik van classicale gedeputeerden waaraan door de voltallige classis allerlei zaken werden gedelegeerd en die een eigen serie *acta deputatorum* aanlegde. Daarentegen hield de classis Delft allerlei kwesties aan de classis zelf, ook al leidde dat tot een hogere vergaderfrequentie.[1883] Kortom: de classis Delft was 'niet minder, maar anders

1880 Frijhoff, *Wegen van Evert Willemsz.*, 79, noot 30.

1881 Ook Kleyn (hij was toen predikant te Hooge Zwaluwe) viel in zijn in 1888 verschenen boek *Algemeene kerk en plaatselijke gemeente* voor zijn voorbeelden meestal terug op de acta van de classis Dordrecht.

1882 De hier gebruikte begrippen 'model' en 'type' hebben niets van doen met het begrip 'classicaal type' van Van den Broeke in zijn *Een geschiedenis van de classis*. Bij Van den Broeke is classicaal type een kerkrechtelijk kader dat voor alle classes gold. Het gaat hier om (regionale) verschillen tussen classes binnen datzelfde kerkrechtelijke kader.

1883 Abels en Wouters, *Nieuw en ongezien* I, 183.

georganiseerd.' Verschoor gaat nog een stap verder en stelt dat op grond van het geheel eigen karakter van de classis Gorinchem een verdere typering van de classes in verschillende modellen niet zeer opportuun meer lijkt.[1884] Toch lijkt de classis Gorinchem wel enigszins op die van Dordrecht: er waren gedurende zekere perioden classicale gedeputeerden waarvan de vergaderingen werden genotuleerd, maar pas na 1618 werd het instituut 'gedeputeerden' ook echt geformaliseerd.[1885] Vergelijkbaar is de situatie in de classis Edam: deze wat minder strak dan de Dordtse classis georganiseerde classis maakte eveneens gebruik van een college van gedeputeerden dat in de loop van de tijd in betekenis toenam. Geudeke plaatst 'Edam' qua organisatiegraad daarom 'ergens tussen die van Delft en Delfland en die van Dordrecht.'[1886] Als we dezelfde maatstaf voor de classis Brielle hanteren dan is duidelijk dat de organisatiegraad van de classes Brielle en Delft dichter bij elkaar en verder van de classis Dordrecht liggen dan de classes Gorinchem en Edam. De classis kende de gehele periode geen vaste gedeputeerden; wel worden om praktische redenen soms werkzaamheden opgedragen aan een *ad hoc* samengestelde commissie van twee, drie of vier predikanten waarbij om eveneens praktische redenen ook gekeken wordt naar de geografie van het ressort van de classis. Het begrip 'ring' of 'kwartier' functioneert in de periode 1574-1623 in de classis Brielle nog maar slechts rudimentair als principe om het classicale werk te organiseren.

Wat betreft de positie van de 'centrumgemeente' binnen de classis is de classis Brielle, vergelijkbaar met die van Dordrecht en Delft. Zoals de steden Dordrecht en Delft de *primae inter pares*[1887] binnen hun classes waren , zo gold dat ook voor Brielle. In de classes Edam en Gorinchem waarin meerdere stedelijke kernen waren gelegen hadden de beide gelijknamige steden die positie niet of in veel mindere mate.[1888] De predikanten van Brielle vervulden nadrukkelijk een voortrekkersrol: zij namen initiatieven, zij bezetten meestal de post van *praeses classis*. De positie van de dorpen was veel meer afhankelijk van het persoonlijk gezag van de betreffende predikant.

Toch was die positie van Brielle geen vast gegeven. Tijdens de Bestandstwisten trekken de contra-remonstrantse plattelandsgemeenten zich niets meer van de Brielse kerkenraad aan terwijl ook binnen het remonstrantse smaldeel het gezag van de nieuwelingen Burgvliet en Geesteranus niet vergelijkbaar was met dat van Fraxinus en Crijnsz.. Na de Bestandstwisten stelt de de kerkenraad van Brielle zich wat minder zelfstandig op ten opzichte van de classis. Zowel bij het beroep op Volcerus uit Vollenhove als bij tuchtzaken zoeken de Briellenaren nu eerder het advies van de classis. Omgekeerd gedraagt de Brielse kerkenraad zich ten opzichte van de classis onafhankelijker dan de overige gemeenten in de classis en de classis staat die ruimte ook toe.

Hoe was de positie van de classis ten opzichte van de andere omringende classes? Het staat wel vast dat die positie samenhing met de bestuurlijke en economische betekenis van de stad of steden die binnen het gebied van de classis lag of lagen en voor de classis een centrumfunctie vervulden. Dordrecht was de eerste-stemhebbende stad in de Staten van Holland en had Brielle in de achterliggende eeuw verre overvleugeld. Brielle was ten opzichte van Dordrecht, Delft en het opkomende Rotterdam een kleine stad met een afnemende economische betekenis. En hoewel de stad Brielle als *insulae Vorniae metropolis* nog genoeg pretenties had (de vestiging van een eigen geestelijk kantoor van Voorne was daar een voorbeeld van), waren die niet van voldoende gewicht om

1884 Verschoor (ed.) *Classicale acta Gorinchem*, CLXXI.
1885 Verschoor (ed.) *Classicale acta Gorinchem*, LXXI.
1886 Geudeke, *Classis Edam*, 177-178.
1887 Tukker, *Classis Dordrecht*, 62-66; Abels en Wouters, *Nieuw en ongezien* I, 139-140.
1888 Geudeke, *Classis Edam*, 192; Verschoor (ed.) *Classicale acta Gorinchem*, XXIII.

de tweede-rangspositie van de stad op gewestelijk niveau op te krikken. Dat had ook gevolgen voor de positie van de gereformeerde gemeente in Brielle in het geheel van de gereformeerde kerk. Al heel snel na de inname van Den Briel was het Dordrecht dat het brandpunt werd van het gereformeerde leven in Zuid-Holland; het was immers in die stad waar na Emden de eerste belangrijke synodes in 1574 en 1578 werden gehouden. Het is ook zichtbaar als we de leidende posities (praeses, scriba en assessor) van de tussen 1579 en 1608 vrijwel jaarlijks gehouden particuliere synodes in Zuid-Holland in ogenschouw nemen. Het zijn mannen als Henricus van der Corput en Joannes Becius uit Dordrecht, Arent Cornelisz. en Wernerus Helmichius uit Delft en iemand als Caspar Swerinckhusius uit Rotterdam die daarin domineren. Daartegenover is Nicolaas Dammius in die periode twee keer assessor geweest en is Reynier Donteclock slechts één keer als scriba opgetreden. In 1608 was Libertus Fraxinus de synodepraeses, maar dat was eens niet omdat hij toen Briels predikant was: hij was al twee keer in zijn Haagse tijd synodepraeses geweest. Het is tekenend dat van een predikant als Aegidius Johannis Frisius, binnen de classis Brielle een leidsman en voortrekker, verscheidene brieven aan Arent Cornelisz. te Delft bewaard zijn gebleven waarin Cornelisz. om raad en advies wordt gevraagd. Iemand als Willem Crijnsz. was ongetwijfeld een bekwaam predikant maar heeft het nooit tot een leidende positie in één van de synodes gebracht. Een detailanalyse van de op de verschillende synodes ingediende gravamina en de behandeling daarvan, zoals Geudeke heeft gedaan voor de classis Edam, zou misschien nog wat meer licht kunnen werpen op de relatieve betekenis van de classis Brielle.[1889]

Tot zover de positionering van de classis Brielle ten opzichte van andere classes, een 'doorsnee' classis, gelegen in een gebied dat vrijwel integraal een plattelandskarakter had. Het gebied van de classis, Voorne, Putten en Goeree-Overflakkee, is in de geschiedschrijving over de 16e en vroege 17e eeuw nog tamelijk onderbelicht gebleven. Voor een deel is dat te verklaren uit de loop van de gebeurtenissen in de eerste jaren van de 80-jarige oorlog. Al snel na de inname van Den Briel in april 1572 richtten de schijnwerpers zich op de gebeurtenissen op andere plaatsen in de Nederlanden en trekken andere ontwikkelingen de aandacht. En voor zover die geschiedenis is geschreven, is dat veelal gebeurd vanuit het gezichtspunt van de eilanden Voorne-Putten en Goeree-Overflakkee afzonderlijk, hetgeen eigenlijk voor de periode voor 1795 wel een anachronisme mag heten. De editie van de acta van de classis Brielle van de eerste halve eeuw van haar bestaan en de toelichting hierop geeft hopelijk deze periode een 'gezicht'. Dat neemt niet weg dat op tal van punten nog vragen open blijven. Zo lijkt de dekatholisering zich, althans voorzover valt te bezien, op de eilanden radicaler voltrokken te hebben dan elders op het Zuid-Hollandse platteland waar grote delen van de bevolking het oude geloof trouw bleven, zonder dat nu direct zichtbaar wordt dat de calvinisering in deze regio sneller of diepgaander is geweest. Hoe zich dat proces precies zo tot 1650 verder heeft voltrokken is nog een interessante open vraag. Hetzelfde geldt voor de hervormingsbeweging vóór 1572 op deze eilanden. In de inleiding is hierover weliswaar enig feitenmateriaal aangedragen en iemand als Angelus Merula heeft altijd wel de nodige aandacht getrokken[1890] maar een samenhangend beeld zoals Rooze-Stouthamer dat voor Zeeland heeft geschetst is daarmee nog niet gegeven. Ook de strijd tussen remonstranten en contraremonstranten, die in de classis Brielle zeer fel is geweest en diepe sporen heeft

1889 De classis Edam nam voor 1618 ten opzichte van de andere classes in Noord-Holland een relatief bescheiden plaats in, zie hierover Geudeke, *Classis Edam*, 315-360.

1890 Recent nog in het proefschrift van dr. A. Bas, *Solus Deus adorandus*.

getrokken in het kerkelijk leven, is afgezien van enkele losse episoden nog nauwelijks in totale samenhang beschreven.
Verder is er nog genoeg archiefmateriaal voorhanden voor lokale (kerk)historische detailstudies waarbij ook aandacht voor de lotgevallen van de doopsgezinden in deze regio niet mag ontbreken. Vanaf het ontstaan van de classis in 1574 zijn de acta van de classis Brielle in een complete, doorlopende reeks bewaard gebleven. Dat is tamelijk uniek: binnen Holland vormen de Brielse classicale acta, op die van de Dordtse classis na (die reeks begint in augustus 1573), de vroegst beginnende reeks. Daarnaast zijn de kerkenraadsacta van Brielle vanaf december 1574 redelijk volledig tot ons gekomen. De studie van Veltenaar over het *Kerkelijk leven der Gereformeerden in Brielle* is sterk verouderd en vraagt om nieuw onderzoek. Daardoor zal ook het beeld op de classis worden verscherpt en de rol van de Brielse kerkenraad binnen het geheel van de classis meer reliëf verkrijgen. Gezien de aanwezigheid van bronnenmateriaal zou Brielle best eens een interessante casus kunnen zijn voor de toetsing van de these van Bernd Moeller waarin hij betoogt dat de boodschap van de reformatie aansloot bij het idee van een stadsgemeenschap als een burgerlijke en sacrale gemeenschap.[1891] Het werk van Moeller bleek de aanzet tot een omvangrijke hoeveelheid historisch onderzoek dat zich concentreerde rond het begrip 'confessionalisering'. In de Duitstalige literatuur wordt dit begrip gehanteerd om de 'structurele samenhang tussen confessievorming en het ontstaan van de vroeg-moderne staat' aan te duiden, waarbij vooral de naam van Heinz Schilling genoemd dient te worden.[1892] Schilling heeft onder meer voor de stad Groningen onderzoek gedaan naar de toepassing van de kerkelijke tucht en de rol van de kerkenraad tegen de achtergrond van het feit dat kerkenraad en wereldlijke overheid daar sterk met elkaar waren verweven. Anders lagen de verhoudingen in Haarlem, een stad met een veel grotere confessionele diversiteit dan Groningen en waar de wereldlijke overheid een 'confessioneel neutrale stedelijke cultuur' bevorderde en onafhankelijker stond ten opzichte van de gereformeerde kerk.[1893] Onderzoek naar de 'casus Brielle' zou antwoord kunnen geven of Brielle nu dichter bij het Haarlemse dan bij het Groningse 'model' zou passen. Mogelijk zou door dergelijk onderzoek ook de extreem-remonstrantse koers die de stad voer tijdens het Bestand, waarbij het stadsbestuur kost wat kost de eenheid in de stedelijke gemeenschap trachtte te bewaren en in feite met straffe hand op te leggen, meer in perspectief te zien.

De acta van de classis Brielle maken één ding wel duidelijk: zij bevestigen en onderstrepen nog eens de stelling dat de classis van buitengewoon belang is geweest voor de opbouw van de gereformeerde kerk in de Noordelijke Nederlanden. Eén van de belangrijkste prestaties van de classis is wel geweest de opbouw van een kwalitatief goed predikantenkorps. Het bewaken van de toegang tot het ambt door de classicale examinering en de toepassing van de kerkelijke tucht op de predikanten die zich in leer en leven 'ontgingen' hebben ook in de classis Brielle duidelijk hun vruchten afgeworpen. Geudeke wijst in dit verband op een voorbeeld van het tegendeel: het Utrechtse platteland. Classes waren daar tot 1619 niet toegestaan, de opbouw van de kerk ging dan

1891 Spaans, *Haarlem na de Reformatie*, 13-14.
1892 Zijlstra, *Om de ware gemeente*, 30n. Zie over de historiografische ontwikkeling hieromtrent: Klueting, 'Die Reformierten im Deutschland des 16. und 17. Jahrhunderts'.
1893 Mörke, "Konfessionalisierung' als politisch-soziales Strukturprinzip?', 55-58. Vlak daarvoor heeft Mörke de toepasbaarheid van het confessionaliseringsconcept op stedelijk niveau besproken, 'ibidem' 51-55.

ook uiterst traag en het toezicht op predikanten en gemeenten faalde daar volledig.[1894] Veel elders uitgerangeerde predikanten probeerden dan ook daar weer een preekstoel te bemachtigen.
Tijdens het Bestand werd de opbouw van de kerk volledig lamgelegd door de godsdiensttwisten. Pas nadat de kerk met de Synode van Dordrecht afscheid had genomen van de remonstranten brak een periode aan waarin de kerk kon werken aan een verdere uitbouw en consolidatie van wat reeds was bereikt. De Dordtse synode is vaak een Pyrrhusoverwinning genoemd.[1895] Er bleven er genoeg achter in de kerk die in geestelijke zin dichter bij de remonstranten stonden dan bij de Dordtse Leerregels. De tegenstelling tussen orthodoxie en rekkelijkheid bleef bestaan en zou al vrij spoedig weer opnieuw voedsel geven aan intern-kerkelijke discussies. Of en hoe die tegenstelling zich in de classis Brielle manifesteerde valt buiten het bestek van deze studie en deze bronnenuitgave.

De acta van de classis Brielle: de bron

Het archief van de classis Brielle

Over het beheer van het classicale archief van Brielle wordt in de acta zo goed als niets vermeld. Vermoedelijk werden de stukken beheerd door een van de Brielse predikanten. Waar de stukken fysiek werden bewaard valt niet meer met zekerheid na te gaan. Uit een brief van ds. H. de Jager aan het classicaal bestuur, gedateerd 17 september 1895, kan worden opgemaakt dat het classicale archief zich toen in de pastorie van ds. W. van den Berg bevond.[1896] Verder bestaat er een lijst van stukken, gedateerd 5 februari 1896, die bij de overname van het scribaat door ds. W. van den Berg van zijn voorganger als scriba van de classis, ds. B.W. Colenbrander, aan hem zijn overgedragen.[1897] De op die lijst vermelde stukken omvatten echter bij lange na niet het hele archief (zo wordt slechts één notulenboek genoemd). Het is dus goed mogelijk dat het 'oude', niet-actuele archief zich elders bevond.
Genoemde ds. Colenbrander heeft zich overigens voor het classicaal archief verdienstelijk gemaakt door zijn zoon H.T. Colenbrander, de latere historicus en Leidse hoogleraar, in 1895 het archief te laten inventariseren. Verder zijn in dat jaar ook herstelwerkzaamheden aan het archief verricht: 11 boeken werden geheel in nieuwe perkamenten banden gebonden en 7 delen in nieuw perkament gerepareerd. Daarnaast werden 25 portefeuil-

1894 Geudeke, *Classis Edam*, 9-10.
1895 Bijvoorbeeld Groenveld en Leeuwenberg, *Tachtigjarige Oorlog*, 365.
1896 SAVPR, AC Brielle, inv. nr. E75. Willem van den Berg was van 1890-1911 Ned. hervormd predikant in Brielle.
1897 SAVPR, AC Brielle, inv. nr. E77. Bernard Willem Colenbrander was van 1890-1896 Ned. hervormd predikant in Brielle.

les geleverd en 50 gedrukte exemplaren van de inventaris van Colenbrander.[1898] En om alles te kunnen opbergen werd meubelmaker P. Guilonard uit Brielle ingeschakeld voor 'het in orde brengen en vernieuwen, ook tevens verhoogen van eene boekenkast (ijkekast) met inruil eener oude kast.'[1899]

Op zeker moment zullen althans de niet-actuele stukken zijn overgebracht naar de kerkenraadskamer van de St.-Catharijnekerk in Brielle. Daar bevond het oude archief zich namelijk in 1971, opgeborgen 'in een niet brandvrije kast'. Dat was uit een oogpunt van goed archiefbeheer naar moderne maatstaven een allesbehalve ideale situatie. Ook werden oudere stukken (waaronder het oudste actaboek) tamelijk gemakkelijk uitgeleend. Zo staat in de inventaris van Colenbrander bijvoorbeeld dat de acta van de classis 1609-1648 ontbreken. Uit de hiervoor genoemde brief van ds. de Jager wordt duidelijk dat hij op dat moment in het bezit was van dit deel ten behoeve van zijn artikelenreeks in *De Navorscher.* Hij voegt daar dan meteen aan toe dat hij deze acta nog graag enige tijd wilde houden en naar 'ik mij vlei zal daartegen in 't belang eener goede uitgave bij U wel geen bezwaar bestaan.' Ook later hebben één of meer delen van de oudste actaboeken elders rondgezworven, zonder dat bij het classicaal bestuur precies bekend was waar ze zich bevonden. In 1976 staan de acta van de jaren 1609 tot 1648 wederom als 'spoorloos' opgegeven.[1900] Het mag daarom wel een klein wonder heten, ook gezien de leemtes in andere reeksen, zoals de ingekomen stukken, dat de reeks actaboeken uiteindelijk toch compleet de 21e eeuw heeft bereikt.[1901]

In de vergadering van het breed moderamen van de classis op 30 maart 1971 maakte de toenmalige scriba, ds. Alberts, melding van het aanbod door de stadsarchivaris van Brielle, Jac. Klok, om het classicaal archief onder te brengen bij het Brielse stadsarchief.[1902] De classis heeft dit aanbod aanvaard en bij overeenkomst van 24 september 1973[1903] zijn de stukken in bewaring gegeven bij het stadsarchief. Het stadsarchief is later opgegaan in het Streek-archief Voorne en Putten gevestigd te Brielle, waar het classicaal archief zich dus momenteel bevindt.[1904]

1898 Nota van D. Moerman, uitgever te Brielle (f. 58,--), oktober 1895, SAVPR, AC Brielle, inv. nr. E76.

1899 Nota van P. Guilonard, meubelmaker en timmerman te Brielle (f. 35,--), 9 september 1895. De kosten van deze nota en de nota van Moerman werden omgeslagen over de verschillende hervormde gemeenten in de classis. SAVPR, AC Brielle, inv. nr. E76.

1900 Braber, *Historie N.H. kerk te Middelharnis*, 60.

1901 Een nog in de inventaris van 1895 genoemd *Repertorium op de Acta classis van Voorne en Putten* (bijgehouden tot ca. 1775) was in 1950 al verdwenen (SAVPR, AC Brielle, inv. nr. E11).

1902 SAVPR, AC Brielle, inv. nr. M17, Notulen van het Breed Moderamen 1963-1979. In de vergadering op 13 mei 1971 van de classis deelde de scriba mee dat het archief binnenkort wordt overgedragen aan het Brielse Stadsarchief, zie SAVPR, AC Brielle, inv. nr. M16, Notulen van de vergaderingen 1952-1975.

1903 SAVPR, AC Brielle, inv. nr. M20, Overeenkomst van inbewaringgeving. Op 10 jan. 1972 komt in de vergadering van het moderamen van de classis een verzoek van de archivaris van de N.H. Kerk aan de orde om het classicaal archief in bewaring te geven bij het Algemeen Rijksarchief of bij de eigen kerkelijke archiefbewaarplaats in Zuid-Holland. Het moderamen van de classis schrijft terug dat het archief inmiddels berust bij het Stedelijk Archief in Brielle, SAVPR, AC Brielle, inv. nr. M17.

1904 Momenteel onder toegangsnummer 151.

In 1653 is een eenvoudig 'Register ende lijste van alle schriften ende papieren tegenwoordich berustende in de classicale kiste van Voorn ende Putten' opgemaakt.[1905] In 1739 is opnieuw een inventaris samengesteld.[1906] De inventaris van 1653 bevat alleen de losse, dat wil zeggen de niet-ingebonden stukken; de inventaris van 1739 bevat daarentegen ook een rubriek 'gebonden boeken' voornamelijk bestaande uit de acta van de classis en van de particuliere synodes van 1618-1738. Daarnaast is er een verzameling 'losse acten en schriften' waartoe een belangrijke collectie acta van 16e-eeuwse synodes[1907] en acta van de particuliere synodes van 1618-1738 behoort. Een vergelijking van de beide inventarissen leert dat, op een enkele uitzondering na, er in de inventaris van 1653 geen stukken worden genoemd die in die van 1739 niet meer voorkomen; het archief is, althans wat de losse stukken aangaat, gedurende die periode dus redelijk ongeschonden gebleven. Dat betekent ook dat hiaten in het oud-archief van de classis al dateren van voor 1653. Ingekomen en uitgaande stukken uit de eerste decennia van het bestaan van de classis waren dus al in 1653 slechts mondjesmaat overgeleverd.
De losse in 1739 nog aanwezige stukken zijn uiteenlopend van aard: het zijn ingekomen stukken, minuten van uitgaande stukken, kopieën van acten, enkele minuten van classicale acta, nota's over bepaalde onderwerpen en dergelijke. Deze stukken zijn in drie hoofdgroepen verdeeld:
– stukken 'de gemeene kerken raakende'
– stukken 'raakende de classis van Voorne en Putten'
– stukken betreffende 'particuliere kerken onder de classis'. Deze laatste groep stukken is in de inventaris van 1739 (en in die van 1653) in borderellen per onderwerp ingedeeld en niet naar de aard van het stuk (bijvoorbeeld ingekomen stukken, uitgegane stukken).

Helaas zijn in de inventaris van 1739 al deze stukken slechts met een korte omschrijving aangeduid en is de bijbehorende datering achterwege gelaten, hetgeen de vergelijking met de inventaris, die in 1895 door Colenbrander is gemaakt, bemoeilijkt. Uit een omschrijving in de inventaris van 1753 als 'Eenige losse acten van classen, zo nu, zo dan' valt geen individuele indentificatie van stukken te reconstrueren. Zeker lijkt wel dat tussen 1739 en 1895 er stukken verloren zijn gegaan zoals helaas bijvoorbeeld 'Drie brieven der kerken van Engeland', vermoedelijk brieven uit Engelse vluchtelingengemeenten.
Waarschijnlijk heeft Colenbrander alle losse stukken die in 1895 nog aanwezig waren op één stapel gelegd en onder nummer E130 en volgende als 'Ingekomen stukken' in de inventaris opgenomen. Hoewel de hoofdordening chronologisch is, is op verscheidene plaatsen de oude indeling in 'borderellen', zelfs met de aangebrachte nummering, nog herkenbaar. Bijlage E bevat een lijst van deze stukken tot aan het begin van het jaar 1623. Van de uitgegane stukken zijn vrijwel geen minuten bewaard gebleven. Het oudste stuk dateert van 1581 terwijl ook van de daaropvolgende jaren slechts een geringe hoeveelheid stukken bewaard zijn gebleven. Pas vanaf 1606/1607 neemt het aantal bewaarde stukken toe.[1908]

1905 SAVPR, AC Brielle, inv. nr. E72a. De kist moet zijn aangeschaft in 1638 toen de classis besloot dat het archief moest berusten bij 'den ousten predicant van den Briele ende sal daertoe versorcht werden een bequame kiste met twee sloten (…)', ACBr 19 oct. 1638.
1906 Huidig inv.nummer E73.
1907 Zie hierover Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* II, XVI, de aldaar onder letter 'K' besproken bundel afschriften 'staande de particuliere synoden genomen'.
1908 Sommige stukken zijn door beroep op de synode in het Oud Synodaal Archief beland.

Tevens heeft de classis in 1646 door Jacobus Ridderus een register laten aanleggen met kopieën van beroepingsbrieven.[1909] De eerste in dit register is de beroepsbrief aan Pieter Pylius van de gemeente Simonshaven.[1910] Ook dit register is tot 1623 zeer fragmentarisch.

De materiële bron

De hierna in extenso afgedrukte transcriptie bevat de volledige tekst van de eerste drie 'classeboecken', lopend vanaf de eerste vergadering op 19 april 1574 tot en met de vergadering van 3 april 1623. De laatste datum lijkt op het eerste gezicht nogal willekeurig gekozen. Aanvankelijk was het ook de opzet dezelfde periode te nemen als die van de serie Classicale Acta uit de Kleine Serie van de RGP namelijk 1574-1620. Maar gelet op het feit, dat slechts een relatief geringe hoeveelheid tekst van het laatste 'classeboeck' dan buiten deze editie zou vallen, is toch de materiële bron als uitgangspunt gekozen.
De drie boeken betreffen de volgende perioden:

1. 19 april 1574 tot en met 19 september 1594 (inventarisnummer E1)
2. 3 oktober 1594 tot en met 13 juli 1609 (inventarisnummer E2)
3. 6 oktober 1609 tot en met 3 april 1623 (inventarisnummer E3a)

Hoewel zojuist is gesteld, dat de reeks acta compleet het heden heeft gehaald, zijn de delen toch niet helemaal ongeschonden tot ons gekomen. Van alle drie boeken geldt dat ze door H. de Jager zijn gebruikt voor zijn artikelenreeksen in vooral *De Navorscher*. Bij wijze van indexering schreef de Jager alle persoonsnamen, die hij in de tekst tegenkwam in de marge bij. Had hij ze eenmaal behandeld in zijn artikelen dan streepte hij die namen weer door. Door deze nogal hardhandige werkwijze zijn de bladzijden in ernstige mate ontsierd en in enkele gevallen is door het vloeien van de inkt ook de leesbaarheid van de tekst op de andere kant van het blad aangetast.

Het eerste 'classeboeck' bevat ruim 100 folio's van, zoals gebruikelijk, verschillende papiersoorten en enigszins verschillende formaten. Pas naderhand moet men een aantal losse bladen en katernen met de acta van de beginjaren samen met een aantal lege katernen in één boekband hebben laten inbinden: in 1581 wordt tenminste gesproken over het 'boeck der acta'.[1911] Op enkele plaatsen is een door Aegidius Johannis Frisius op kleine stukken papier geschreven aanvulling mee ingebonden.[1912] De originele band is niet meer aanwezig; het boek behoort zeker tot de exemplaren, die in 1895 onder handen genomen zijn.
Het eerste blad bevat allerlei kladaantekeningen en turfstreepjes, geplaatst tijdens de verkiezingen van praesides en scribae. Tussendoor zijn enkele tekstfragmenten te ontwaren, mogelijk geschreven om een nieuw gesneden ganzeveer uit te proberen. Zo staan rechtsonder de volgende verzen uit de *Aeneis* van Vergilius, zo te zien in het handschrift van Andries Cornelisz. uit Den Briel:

1909 SAVPR, AC Brielle, inv. nr. E70.
1910 ACBr 11 dec. 1600.
1911 ACBr 22 mei 1581.
1912 De pagina's 97-98 en 109-110. Het gebeurde wel meer dat Aegidius eigenhandig de acta aanvulde, zie bijv. de aantekening naar aanleiding van de behandeling van het beroep door Dreischor op De Ridder, ACBr 23 sept. 1577.

Sed revocare gradum superasque evadere ad auras,
hoc opus, hic labor est.[1913]

Ongeveer midden op het blad is een latijnse bijbeltekst te herkennen (Rom. 12 : 19):

Mea est vindicta, ego retribuam.[1914]

Het tweede blad draagt het opschrift van de acta, dat rechtsboven nog vaag in het handschrift van Floris Gerritsz. valt te herkennen: *Memoriaell voor de classe van den Briell van den acten aldaer gedaen 1574.* Op dit blad staat ook een drietal lijsten met plaatsen die de volgorde van vergaderplaats aangeven.
De eerste negen folio's zijn van een originele nummering voorzien; bij de rest van het boek ontbreekt een nummering. Onderaan is later met potlood een paginanummering aangebracht; in totaal zijn er 216 pagina's.[1915] De verwijzingen in de transcriptie maken van de laatstgenoemde paginering gebruik.
De eerste vergaderingen zijn door de al genoemde Floris Gerritsz. ingeschreven; daarna een aantal ook door Andries Cornelisz. die een middeleeuws aandoend en geoefend sierlijk handschrift had. Hierna volgt een voortdurende wisseling van handschriften. Van enkele predikanten zijn schrift, stijl en spelling ronduit gebrekkig.
Bij de ondertekening van de acta als praeses of scriba veroorloofden de predikanten zich wel eens een enkele keer wat speelse variaties. Zo zag Joachim Horstius, predikant in Oude-Tonge, kans in één enkele ondertekening een combinatie van Latijn en Grieks te creëren door te ondertekenen als: 'minister ecclesiae palaioglottonae'[1916] en voorzag Aegidius Johannis Frisius zijn handtekening, soms vergezeld met een toevoeging zoals 'praeses huius conventus', van dit monogram[1917]:

Het tweede 'classeboeck' is qua omvang ongeveer twee keer zo groot als het eerste. Het is in 1895 in een zelfde type band gestoken als het eerste boek. Het voorblad draagt de titel van het boek: *Memoriaelboeck van de classicale acten in desen classe gevallen sedert den jare 1595 stilo novo*. Onder deze titel staat de 'ordo sessionum et novus ordo classis servanda', die de tafelschikking en de volgorde geeft van de verschillende vergaderplaat-

1913 Boek VI, vers 128-129, 'maar terugkeren en weer ontkomen naar de bovenwereld, dat is het probleem, daarin schuilt de moeilijkheid'. Vertaling door Ben Bijnsdorp (www.benbijnsdorp.info). De regels zijn afkomstig uit de episode waarin Aeneas bij de Sybille van Cumae is.
1914 In de Deux-Aes-Bijbel: 'Mijn is de wrake, ick salt verghelden.'
1915 Dus geen folio's met recto- en versozijde.
1916 'Dienaar van de kerk van Oude-Tonge', ACBr 9 mei 1588. Enkele jaren later ondertekent hij als 'verbi minister apud Palaioglottanos' ('dienaar des Woords bij de Oude-Tongenaren') ACBr 6 oktober 1592.
1917 De betekenis van het monogram is wellicht: Aegidius, Verbi divini Minister, ita est. Afbeelding van het monogram ook in: Ten Boom, *De Reformatie in Rotterdam*, 156, waar de betekenis 'videam' (dat ik zie) wordt geopperd. Het is echt zijn 'handelsmerk', in vrijwel alle van de vele brieven die van hem zijn bewaard, staat dit monogram.

sen. Op het tweede blad volgt dan een herziene 'ordo sessionum' terwijl het derde blad nog eens voorzien is van een 'novus ordo sessionum descriptus 8° octobris anno 1603 te Spikenisse.'[1918]

Daarna volgen de acta zelf tot en met de vergadering van 13 juli 1609. In deze tweede band zijn mede ingebonden het volgende tweetal stukken[1919]:

– *Cort ende waarachtig verhael van den staet der kercke Jesu Christi, vergadert binnen der stede Goedereede op't eijlandt van Westvoorne sedert den jaere 1600 tot 1619, beroerten ende swaricheden in deselve ontstaen ende weder ter neder geleijt*, geschreven door de predikant Gosuinus Buytendijk. Het stuk staat in de eerder besproken inventaris van 1739 nog gerubriceerd onder een borderel met stukken betreffende de gemeente Goedereede.
– *Notitie van de kerckelicke saecken, gevallen in Den Briel ende Lande van Voorn tzedert den jare 1600* van de hand van Willem Crijnsz. Dit stuk staat in de inventaris van 1739 gerubriceerd onder een borderel met stukken betreffende de gemeente Brielle. Blijkens een aantekening aan het eind is het stuk in de classicale vergadering van 29 april 1620 voorgelezen en goedgekeurd; de acta zelf doen daarover het zwijgen toe.

De eerste zeven folio's hebben een origineel nummer, daarna is de nummering later met potlood bijgeschreven. In de transcriptie is deze nummering ook aangehouden. De folio's zijn niet geheel in de juiste volgorde ingebonden. De onderstaande tabel laat de verschillende bijeengebonden stukken zien en toont tevens in welke volgorde de bladzijden gelezen moeten worden:

Tabel 20. Indeling tweede actaboek

Katern / folio's	*Folionummers*	*Acta van vergaderingen van*
div. katernen	fol. 1 – 36v	3 okt 1594 – 19 mei 1597 (genoteerd door Tijckmaecker)
	fol. 37-37v en 39-48v	16 juni 1597 – 13/14 apr. 1598 (genoteerd door Tijckmaecker)
	fol. 38-38v en 50-56v	15/16 juni 1598 – 12 okt. 1598 (genoteerd door Tijckmaecker)
	fol. 57-57v en 49-49v	28 okt. 1598 (genoteerd door Tijckmaecker)
	fol. 58 – 134v	16 nov. 1598 – 12 juli 1605 (genoteerd door Tijckmaecker)
3 folio's	fol. 135 – 137	25 juli 1605 en 31 juli 1605 (genoteerd door Rijckewaert)
2 folio's	fol. 138 – 139	4 okt. 1605 (genoteerd door Tijckmaecker)

1918 De vaststelling van deze *novus ordo* is niet expliciet in de acta van oktober 1603 vermeld.
1919 In de gedrukte inventaris van 1895 zijn deze opgenomen onder de nummers E3a en E3b. Momenteel zijn dit de nummers van het derde en vierde actaboek.

1 folio	fol. 140 – 140v	16 nov. 1605 (genoteerd door Willem Crijnsz.)
1 folio	fol. 141 – 141v	5 dec. 1605 (genoteerd door Jan Hendricksz.
1 folio	fol. 142 – 141v	12 dec. 1605 – 6 mrt. 1606 (genoteerd door Tijckmaecker en Florianus)
div. katernen	fol. 143 – 188v	3 apr. 1606 – 13 juli 1609 (genoteerd door Tijckmaecker)
2 folio's	fol. 180 – 190v	Extract classicale regelgeving (genoteerd door Tijckmaecker)
afz. katern	fol. 191 – 198v	Cort en waerachtich verhaal, Gosuinus Buytendyck
afz. katern	fol. 199 – 207v	Notitie van de kerckelicke saecken, Willem Crijnsz.

Paleografisch en stilistisch vormen de acta in het tweede classisboek vrijwel een eenheid. We zagen al eerder dat Nicolaas Tijckmaecker de acta in het classisboek uitschreef. Hij heeft deze taak tot september 1618 uitgevoerd; slechts enkele vergaderingen zijn in al die jaren door anderen in het actaboek ingeschreven. Het betreft verslagen van twee visitaties in Spijkenisse en Nieuw-Helvoet in 1605 van de hand van Rijckewaert, de acta van 5 december 1605, geschreven door Jan Hendricksz. en die van 6 maart 1606 geschreven door Florianus.

Het derde deel, aangelegd eind 1609,[1920] is qua omvang vergelijkbaar met het tweede en is, vermoedelijk met de opknapoperatie van het archief in 1895 opnieuw gebonden in een geheel perkamenten band. Dat dit deel bewaard is gebleven is wel bijzonder, als we het feit in aanmerking nemen dat de kerkenraadsacta van de Brielse gemeente uit de periode 1606 tot en met 1616 zijn verdwenen. Het behoud van de classicale acta is volgens De Jager te danken aan het bijtijds opeisen ervan door de stedelijke regering van Brielle. Bekend is dat de acta begin oktober 1618 op verzoek van het stadsbestuur door de remonstranten bij de overheid zijn bezorgd; kennelijk daarna weer teruggegeven om op 28 november opnieuw op het stadhuis afgeleverd te worden op verzoek van de inmiddels zegevierende contraremonstranten.[1921] Daar bleef het boek een maand lang liggen 'omme bij beijde perthien daeruijt getrocken te werden 'tgunt sy sullen goetvinden, ende dat 'tselve daernaer sal werden gelevert, in handen van de contraremonstranten'.[1922]
Het boek is samengesteld uit acht ingebonden katernen bestaande uit 7 tot 14 dubbelgevouwen dubbele foliovellen. De indeling van het boek draagt de sporen van de scheuring van de classis tijdens de godsdiensttwisten. De eerste vier bladen zijn gevuld met plaatsnamen voor de volgorde van de vergaderplaatsen. Daarna volgen de, wederom door

1920 ACBr 6 okt. 1609: '(...) dewylle het classeboeck vol is gescreven, soo versoect hy (d.w.z. Tijckmaecker WGV) datter een ander boeck mochte gemaect worden (...). Op dit versoeck is geordonneert datter een ander classeboeck sal gemaect werden (...).'

1921 H. de Jager, 'Bijzonderheden uit het 3e notulenboek der voormalige classe van Voorne, Putten en Overflakkee'.

1922 Ibidem 532.

Tijckmaecker, ingeschreven acta tot en met de vergadering van 14 september 1618. Dat zijn dus de acta van het remonstrantse deel van de classis.[1923]
Achter de acta van het remonstrantse deel van de classis is een bladzijde blanco gelaten. Daarna volgt een vijftal, in de loop van 1615 gehouden en door Johannes Agricola uitgeschreven, vergaderingen van het contraremonstrantse deel van de classis, dat zich van het remonstrantse deel had afgescheiden. De tekst met de *Redenen om dewelcke de bedienaeren des goddelycken Woorts (…) die bij de oude gereformeerde christelycke religie syn gebleven, hebben geweygert haere classicale vergaderingen langer te houden met dengenen die de leere der vyff artyckelen der remonstranten onder hun toegedaen zyn geweest* breekt abrupt op fol. 69 af. Na de acta van de vijf vergaderingen in 1615 volgen 22 blanco folio's. Deze ruimte was uiteraard gereserveerd om naderhand de (rest van de) acta van de contraremonstranten over de jaren 1616-1618 in te kunnen schrijven, maar om onbekende redenen is dat nooit meer gebeurd. De acta gaan daarna vanaf 23 november 1618 weer verder tot 3 april 1623.
Het feit dat Agricola is begonnen te schrijven in het derde, grotendeels al door Tijckmaecker beschreven, katern en niet in een nieuw (later) bijgebonden katern is mede een aanwijzing dat het classisboek al heel snel weer is overgedragen aan de (inmiddels contraremonstrantse) classis. In de onderstaande tabel is de fysieke indeling van het classisboek weergegeven.

Tabel 21. Indeling derde actaboek

Katern	*Folionummers*	*Acta van vergaderingen van*
I-II	4 ongenummerde folio's	vergadervolgorde en tafelschikking tijdens vergadering
	fol. 1 – 44v	6 okt. 1609 – 2 okt. 1614 (genoteerd door Tijckmaecker)
III	fol. 45 – 62	14 okt. 1614 – 14 sept. 1618 (genoteerd door Tijckmaecker)
	fol. 62v	blanco
	fol. 63 – 65v	contrarem. classis 7 apr. 1615 – 2 juni 1615 (genoteerd door Agricola)
IV	fol. 66 – 69	contrarem. classis 28 juli 1615 – 8 sept. 1615 (genoteerd door Agricola)
	fol. 69v – 93v	blanco, opgelaten ruimte voor contrarem. classis 1615 – 1618
V-VII	fol. 94 – 127v	23 nov. 1618 – 16 sept. 1619 (genoteerd door Agricola)
	fol. 128 – 170v	23 okt. 1619 – 27 juli 1622 (genoteerd door Crijnsz.)
VIII	fol. 171 – 174v	6 sept. 1622 – 3 apr. 1623 (genoteerd door Crijnsz.)
	8 ongenummerde folio's	blanco

1923 Tot zover zijn de folio's van een originele nummering voorzien; de rest van het boek was ongenummerd. Naar aanleiding van de onderhavige transcriptie is de rest van het classisboek eveneens van een folionummering voorzien.

Annotatie

De annotatie bij de tekst heeft betrekking op onder meer de volgende zaken:
- toelichting bij onduidelijkheden of verbeteringen in de tekst. Eenvoudige doorhalingen van duidelijke (schrijf)fouten zijn niet geannoteerd; doorhalingen die inhoudelijke wijzigingen betekenen zijn altijd in een noot uitgeschreven en toegelicht.
- verklaring in onbruik geraakte woorden, begrippen en datumaanduidingen, meestal op basis van het Woordenboek der Nederlandsche Taal.
- voor zover mogelijk een of meer biografische feiten bij namen van personen.
- moeilijk te herkennen of in onbruik geraakte geografische namen
- verwijzingen naar in druk uitgegeven acta van naburige classes: Delft, Dordrecht, Rotterdam en Gorinchem; in enkele gevallen zijn ook verwijzingen opgenomen naar onuitgegeven acta van andere classes.
- literatuurverwijzingen.
- verwijzingen naar andere stukken uit het classicaal archief met name de ingekomen en andere stukken die in de lijst van bijlage E zijn opgenomen.
- verwijzingen naar archiefstukken in andere archieven. Zo konden een aantal uitgegane brieven van de classis Brielle in het classicaal archief van Dordrecht worden geïdentificeerd. Ook het Oud Synodaal Archief bevat stukken inzake beroepszaken, die oorspronkelijk afkomstig moeten zijn uit het classicaal archief van Brielle.

Verantwoording van de teksteditie

Bij de editie van de tekst is nauw aangesloten bij de werkwijze die is gehanteerd bij de editie van de acta in de RGP-serie. Dat geldt in de eerste plaats voor de vormgeving. De bijeenkomsten zijn op dezelfde wijze genummerd en de vindplaats op dezelfde manier weergegeven, ook in typografisch opzicht. De opschriften boven de acta van elke vergadering zijn niet getranscribeerd (dat zou immers neerkomen op een herhaling van feiten) maar eventuele extra bijzonderheden zijn in een bijbehorende voetnoot ondergebracht. Anders dan in de RGP-serie zijn de opening en de sluiting evenals de weergave van de aan- en/of afwezigen en de ondertekeningen niet in regestvorm weergegeven maar volledig getranscribeerd.
Bij de tussenkopjes is eveneens dezelfde werkwijze gevolgd; in principe wordt een tussenkopje niet herhaald als een nieuwe alinea hetzelfde onderwerp betreft.

Bij het transcriberen is de kritisch-normaliserende methode gevolgd, zoals uiteengezet in de door het Nederlands Historisch Genootschap en de Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis samengestelde *Richtlijnen voor het uitgeven van historische bescheiden* (uitgave 's-Gravenhage 1988), met dien verstande dat de ij en y letterlijk zijn overgenomen. In het eerste actaboek wordt op verscheidene plaatsen een gecedilleerde 'e' aangetroffen, bijvoorbeeld in 'pręses'. Deze is steeds uitgeschreven als 'ae'.
Idealiter is het oplossen van de in geschreven tekst gebruikte afkortingen het vinden van de tekst (en de spelling daarvan) zoals de schrijver die zou hebben geschreven als hij geen afkortingen had gebruikt. In vele, zo niet de meeste gevallen kan met aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid ook wel de 'juiste' oplossing worden gevonden. Hierbij is de volgende werkwijze toegepast.

De afkortingen zijn in principe allemaal opgelost, zo veel mogelijk conform de spelling die (meestal) door de betreffende schrijver elders wordt gehanteerd. Zo wordt het vaak afgekapte suffix 'lijk' ('dienaer des goddel. Woorts') door Adrianus de Jonckheere voluit geschreven als 'lick' maar door Tijckmaecker meestal als 'lyck'. In de volgende gevallen zijn afkortingen niet opgelost:

- als de oplossing niet zeker is (bijv. het veel voorkomende 'voors.');
- als de afkorting een muntsoort betreft (dus 'gl.' voor gulden, 'st.' voor stuver blijven zo staan) tenzij het zinsverband er om vraagt de afkorting op te lossen tot een zelfstandig naamwoord;
- de titel 'D.' (dominus) en ingeval van juristen ook de titel 'Mr.' niet; wordt 'Mr.' bij een schoolmeester gebruikt dan is de afkorting echter wel opgelost tot 'meester';
- patroniemen zijn letterlijk overgenomen zoals ze er staan en in de transcriptie altijd afgekort met een punt.
- afgekorte eigennamen zijn daarentegen alle opgelost met uitzondering van initialen. Daarbij is rekening gehouden met eventueel gelatiniseerde achternamen. 'Joes' is dus in het geval van 'Steenbergius' opgelost als 'Joannes' en in het geval van 'Steenbergen' opgelost als 'Johannes'. Wordt een gelatiniseerde achternaam verbogen conform de functie in de zin dan wordt een eventueel afgekorte voornaam eveneens verbogen. 'Joann. Steenbergium' wordt in dat geval dus 'Joannem Steenbergium'.

Voor de bewerker van oude geschreven teksten leveren de gangbare paleografische handboeken onmisbare diensten.[1924] Helaas blijven de taalkundige aspecten van het transcriberen van oude teksten in deze literatuur te veel op de achtergrond. Problematisch wordt dan vooral de correcte oplossing van de uitgangen van de in de geschreven tekst afgekorte lidwoorden, zelfstandige en bijvoeglijke naamwoorden. Het gaat dus om vragen als: moet het met een afkortingshaal geschreven 'van' opgelost worden tot 'van de' of 'van den' of 'van der' of moet 'in' met een zelfde haal worden geschreven als 'in de', 'in den' of 'in der'? De bewerker, die de tekst zo 'getrouwelijck' mogelijk wil transcriberen, kan dergelijke vragen niet ontlopen.
Rond 1600 kan in het Nederlands het proces van deflexie, dat wil zeggen het verdwijnen van de naamvalsuitgangen, een proces dat al in de middeleeuwen volop aan de gang was, als min of meer voltooid worden beschouwd.[1925] Pas na 1620 proberen grammatici als Vondel en Hooft onder invloed van de Renaissance, het Nederlands te modelleren naar analogie van het Latijn. Maar het strikt toepassen van een naamvalsschema zoals de Korne en Rinkel[1926] die geven, zou voor deze classicale acta, een hypercorrect en ook anachronistisch tekstbeeld opleveren. Dat betekent niet dat naamvalsuitgangen een geheel uitgestorven verschijnsel zijn, een uitdrukking als: 'Alardus heeft aengenomen *den classi* van Delft aen te gheven' bewijst het tegendeel.

1924 Gebruikt zijn: Van der Gouw, *Oud schrift in Nederland*, Horsman e.a., *Schriftspiegel. Nederlandse paleografische teksten van de 13e tot de 18e eeuw*, Dekker e.a., *Album paleographicum XVII Neerlandicarum*. Ook Capelli, *Dizionario di abbreviature latine ed italiane* bewees meer dan eens goede diensten.

1925 Hierover uitgebreid Geerts, *Genus en geslacht*, o.m. 125-129, 150-180.

1926 De Korne en Rinkel, *Cursus zestiende- en zeventiende eeuws Nederlands*, 31.

Het laatste voorbeeld laat echter meteen ook zien dat het geslacht of genus van de substantiva ons op dit punt ook niet verder helpt. Vanuit het Latijn geredeneerd is 'classis' een vrouwelijk substantivum en we komen dan ook wel de uitdrukking 'broederen der classe' tegen, maar even zo goed, en zelfs vaker: 'broederen des classis' of 'het classis'. 'Overheid' is eveneens vrouwelijk maar we treffen 'des overheits' aan en met een constructie als 'in haers moeders huys' had men evenmin moeite.
In het kader van de voorliggende transcriptie gaat het in concreto vooral over de oplossing van de uitgangen –e of –en voor lidwoorden (de of den) en bijvoeglijke naamwoorden. Geerts concludeert dat verschuivingen in het laatmiddelnederlands 'in de 16e eeuw resulteren in een vrij grondige deflexie: *den* wordt dan in de Hollandse streektaal nog slechts als dank zij de sandhi gespaard relikt vóór een bepaalde anlaut aangetroffen.'[1927] Volgens hem staat het ook vast dat voor het gebruik van *de* of *den* de anlaut van het volgende woord van doorslaggevende betekenis kan zijn. Als anlaut worden dan vooral genoemd: klinker, h, d, t, b en r, voor de andere anlauten overweegt *de*.[1928] Verder heeft het gebruik van *de* en *den* niets of vrijwel niets meer te maken met de subjects- of objectsfunctie in de zin.[1929]
De vraag is natuurlijk in hoeverre de conclusies van Geerts ook gelden voor geschreven teksten zoals de onderhavige classicale acta. In het kader van deze transcriptie is daar geen systematisch onderzoek naar gedaan, maar een oppervlakkige beschouwing lijkt toch wel het beeld te bevestigen dat door Geerts is geschetst. Er is geen systematisch verband te bespeuren tussen enerzijds de grammaticale functie van een substantivum en het genus ervan en anderzijds de uitgang van het voorafgaande lidwoord en adiectivum. Op basis van het voorgaande zijn voor de oplossing van de afgekorte uitgangen de volgende principes gehanteerd:
– de in de tekst aangetroffen spelling is (uiteraard) leidend. Wordt in de tekst uitgeschreven 'in den dienst' aangetroffen dan zal het in de buurt van dezelfde tekst afgekorte 'ind. dienst' ook zo worden uitgeschreven.
– voor een klinker, h, d, t, b en r zal een afgekort lidwoord of bijvoeglijk naamwoord opgelost worden met 'en'.
– gesubstantiveerde adiectiva in het meervoud eindigen meestal op 'e': 'de gedep. des synodi' wordt dus meestal opgelost als: 'de gedeputeerde des synodi'.[1930] Een lange verkortingsboog boven de laatste lettergrepen is echter geïnterpreteerd als 'en'.[1931]

Nu we toch enige aandacht hebben besteed aan taalaspecten, kunnen we er niet omheen nog even de naam van dominee Petrus Montanus naar voren te halen. Hij heeft in de classis Brielle binnen het bestek van onze periode eigenlijk nauwelijks een rol gespeeld: nog net in de marge van ons tijdvak wordt zijn naam enkele keren genoemd. In augustus 1621 deed hij zijn examen voor de classis,[1932] werd vervolgens tot predikant in Nieuwenhoorn bevestigd en daarna wordt hij nog één keer als afwezige en één keer als aanwezige in de classicale acta vermeld. Als theoloog heeft hij ook geen naam gemaakt maar wel

1927 Geerts, *Genus en geslacht*, 155. Sandhi is een uit het Sanskriet afkomstige term (samenvoegen) die aangeeft dat een klank wordt beïnvloed door naburige klanken, om redenen van welluidendheid en uitspreekbaarheid bijv. 'van den hemel' i.p.v. 'van de hemel'. Anlaut is de beginklank van een woord of lettergreep.
1928 *Ibidem*, 159-160. Geerts wijst voor het gebruik van de 'sandhi-n' ook op de streektalen van de Zuid-Hollandse eilanden, *ibidem*, 128, 159 164-165.
1929 *Ibidem* 159. Eveneens Weijnen, *Zeventiende-eeuwse taal*, 43.
1930 Cfm. Weijnen, *Zeventiende-eeuwse taal*, 46.
1931 Komt voor in het handschrift van Tijckmaecker: 'naestgesete'.
1932 ACBr 23 aug. 1621.

als taalkundige: hij is de auteur van *De spreeckonst*, volgens de uitgever ervan (W.J.H. Caron) 'een geniaal en volstrekt enig boek', dat in 1635 in Delft is verschenen.[1933] Montanus is niet zuinig met zijn lof op het Nederlands en noemt 'onze Duitse hooftspraec, en haer onderspraeken, voornaemelijc de Neederduitse' veel volmaakter dan de Latijnse en Griekse, ja zij is zelfs boven 'alle andere taelen des werlts te verheffen, en voor de voortreffelijkste, rijkste, bequaemste en duidelijkste te houden, daerin alle consten en wetenschappen beeter en klaerder als in eenige ander, connen beschreeven worden.'[1934] De hedendaagse pleitbezorgers van het gebruik van het Engels in het hoger en wetenschappelijk onderwijs in Nederland zouden misschien toch eens te rade moeten gaan bij deze 17e-eeuwse dominee. Petrus Montanus overleed eind augustus 1638.

1933 In 1991 verscheen te Nijmegen een proefschrift over het boek van Montanus: J.L.M. Hulsker. *Petrus Montanus' Spreeckonst (1635) nader besproken* met een korte biografische schets., aldaar 14-41. Hulsker spreekt over 'de meest opmerkelijke fonetica uit onze geschiedenis van de taalkunde', *ibidem* 142.

1934 Aangehaald door Geerts, *Genus en geslacht*, 37.

Illustraties

Afbeelding 1, Het gebied van de classis Brielle. Fragment uit een Kaart van Zeeland en omstreken door Christiaan Sgrooten uit 1573 (collectie Koninklijke Bibliotheek van België, Brussel).

Grauezande
HOLLANDIÆ
Lier
Maeslant
Rotterdam
Hoeninghen
Schiedam
Delfshauen
Vlaerdinge
Vselmonde
Charloes
Pernis
Roon
Portegael
Rÿderk
Barendreecht
Nieulant
Swartewael
Heinvlieth
Spikenis
Geervliet
Abbenbroick
Bierth
Hekinghen
Simonshaue
Oudenhorn
Helvoit
Bleinckvliet
Piershyll
Heynen Oirt
Putters houck
Maesdam
Moerkercken
Corendyck
De Bernis
Weestmaes
S. Anthonis Polder
Chillertshouck
Stryen
Myddelhernis
ZVIDT VOORN
Stadt
Nieu Tonghe
Oude Tonghe
Oelkens plaet
Heyningen
Fynnaert
Cackers

Afbeelding 2, Gezicht op Brielle met op de achtergrond de St.-Catharijnekerk. Tekening van Valentijn Klotz uit 1672 (collectie Streekarchief Voorne-Putten en Rozenburg, Brielle)

Afbeelding 3, Gezicht op Bommenede. Tekening uit de Atlas Schoenmaker (collectie Koninklijke Bibliotheek, 's-Gravenhage)

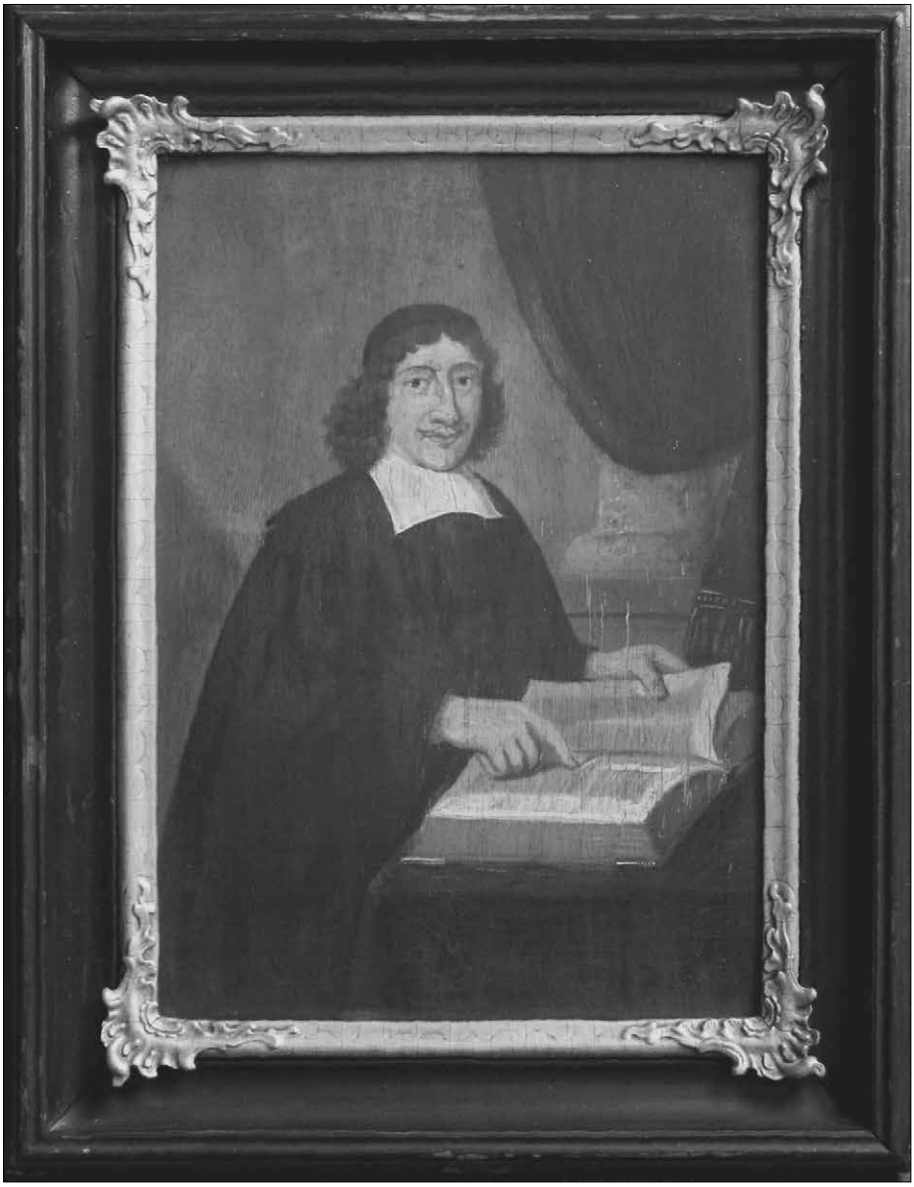

Afbeelding 4, Cornelis Adriaensz., predikant te Dirksland 1595-1598
(collectie Groote Kerk te Maassluis; foto H.J. van Oosten)

Afbeelding 5, Theophilus Rijckewaert, Ger. predikant te Brielle 1600-1619, Rem. Predikant te Brielle 1630-1658 (portret van Hendrik Martensz. Sorgh, collectie Museum Catharijneconvent, Utrecht)

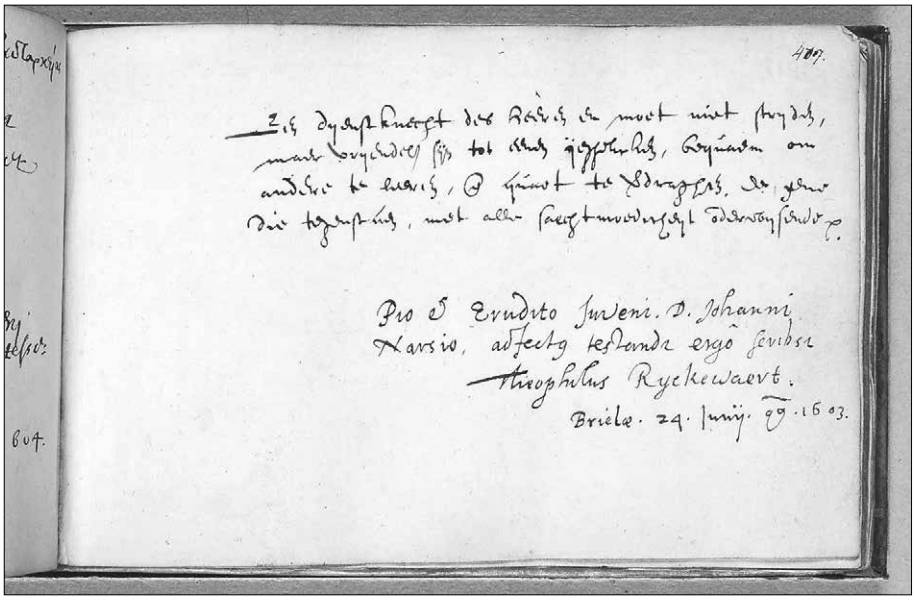

Afbeelding 6, Albuminscriptie van Theophilus Rijckewaert voor Joannes Narsius (1580-1637), predikant en historicus, (collectie Koninklijke Bibliotheek, 's-Gravenhage, zie ook pag. CLXXXIV)

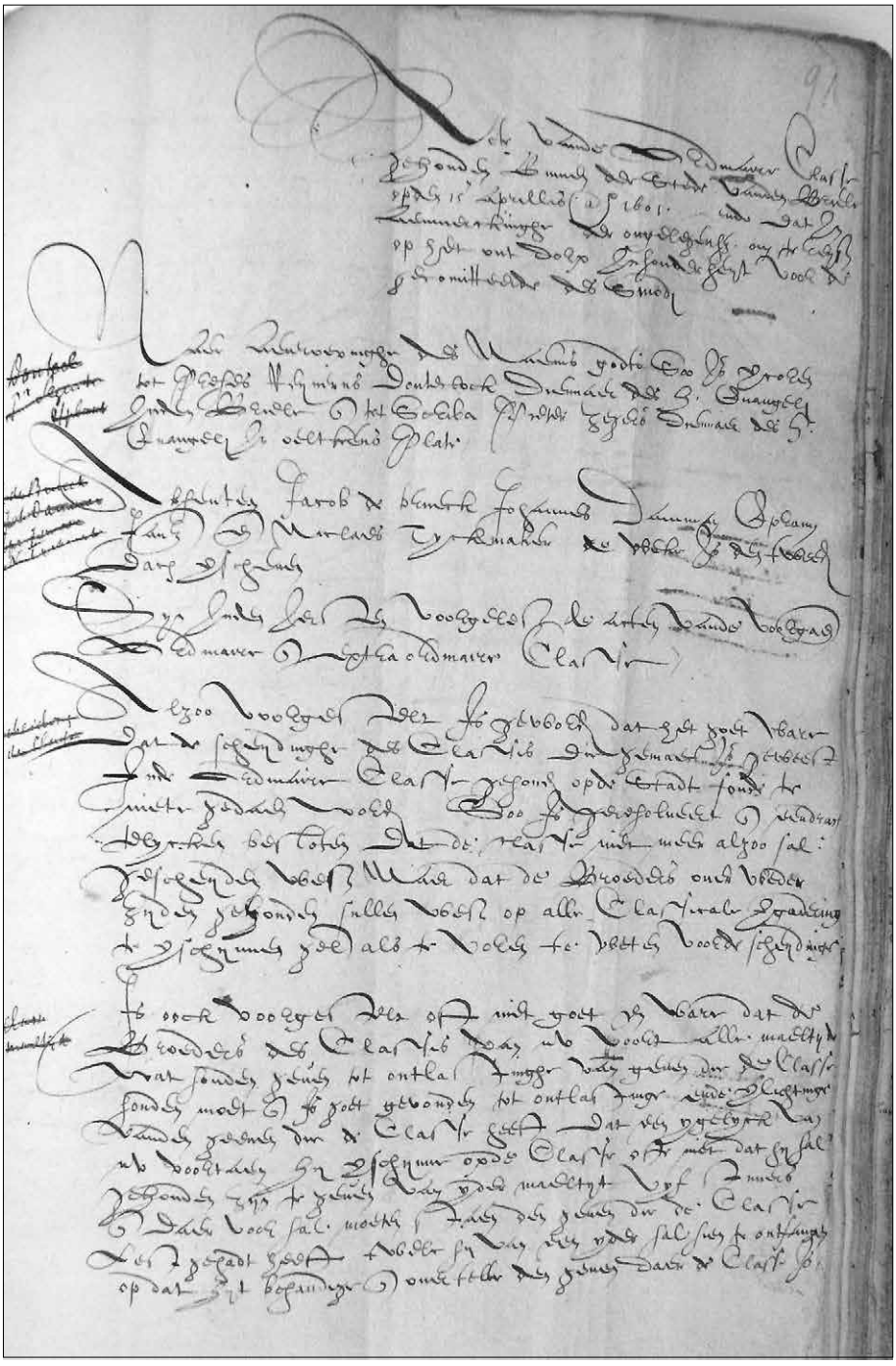

Afbeelding 7, Pagina uit het tweede deel van de acta classis Brielle (collectie Streekarchief Voorne-Putten en Rozenburg, Brielle, Archief van de classis Briele, inv. nr. 2, fol. 91)

Acta Brielle

1574 I (ordinaris). Brielle, maandag 19 april
Inv. nr. E1, fol. 1-2/pag. 5-7.

Scribaat
Naedien de classische t'samencomste in den Briel op den 19e aprilis anno 1500 vierendtseventich mijn Floris Gerritsz. dairtoe geeligeert hebben omme te bescriven de handelingen die op datum voors. ende noch voortaen soude mogen geschieden, zoo hebbe na luijdt haire begeerten, aldus begost ordentlick aldus van stuck tot stucke te registereren 'tgene van den broederen gelijcklick besloten es. Ende hier volgen voor 't eerste 'tgene met gelijker stemmen gestemmet is op datum als boven.

Leiding
Ten eersten hebben de broederen Gerardum Gallinaceum tot heuren presidem tot Bamis[1] vercooren omme nae te komen 'tgene in synodo Embdensi hem belastet is te doen.[2]

Proposities
Op den selven dach is oik besloten datte dienairs alle maendachs sullen versamelen in den Briel omme met gebeurte een propositie te doen ut den brieff totten Ephesien. Ende deselve sall niet langer deuren als een halff ure omme alsdan noch een halff ure enige questien voor te stellen den respondent, welke zijn sall die de propositie gedaen heeft, omme verantwoorden 'tgene men hem vragen sall op zijne text ende uutlegginge dien hij gedaen heeft.

Boeten
Voorts hebben zij oik angenoomen dat degene, die comet na negen[3] als het gebedt gedaen zijn sall, dieselve verbeuret twe stuvers. Ende zoo ijemandt hem absenteerde, dese moet vier stuvers geven ende de breuken sullen geimploijert werden tot profijt des classe.
Mair zoo wanner ijemandt sulke oirsaiken voortbrachte dewelke gewichtich zijnden, konden de classe genoech doen.

Vacatures
Ten laesten hebben die dienairen gelijklick angenomen op gene dorpen, dair gene dienairs zijn, enige dienst te doen van prediken, doopen ofte trowen, ende dat om dese oirsaiken dat de huijsluyden alsdan niet arbeiden om predicanten onderhouden, wanneer zij in haire kinderdoope ende bruijden te trowen gedient konnen werden. Ende ijtlicke dienairs zijn bevonden, die van beijde plaetsen hair laten lonen ende alzoo een niewe pausdom oprechten. Dairom de naestlegende dorpen sullen tot hair laten comen in de

1 1 oktober, de naamdag van St.-Bavo.
2 Een verwijzing naar de taakomschrijving van de voorzitter in de *Acta particularia* van de synode van Emden, cap. II, *De classicis conventibus*, art. 2, Rutgers, *Acta*, 106.
3 Hierna doorgehaald: 'ofte'.

dorpen, op dewelke zij gestelt zijn ende aldair heur kinderen doopen ende de bruijden trowen sonder gelt dairvan te nemen. Ende zoo dit de huijsluijden te swair viele, mochten zij bij den consistorie gaen te Briell, dewelke heur sullen adresseren om een dienair voor heur te mogen hebben die hair dienet in hair eijgen dorpen.

Lijkpredikaties
Ende dewijle sommige dienairs loopen op andere dorpen de doden begraven om gelt, ende gesien hebbende de grote superstitie des volks, die dit voor een cijraet der dooden holden dat men op heur begraeffenisse predickt, hebben affgestemmet alle predicatien over de begravingen gelijk die van Delft ende alle de reformeerde kerken van Frankrijke.

Aanwezigen
In dese gairkomste zijn geweest:
Gerardus Gallinaceus
Andreas Cornelius
Jacobus Orphanus
Florus Gerardus
Wilhelmus Adrianus
Joannis Oss
Hector Nicolaus
Joannes Wihhelmus
Hermannus Geldreus
Joannes Culhemius[4]
Godefridus Bacx
Albertus Allardus
Ende gelijk dese namen gesscreven[5] staen alsoo sullen zij ordentlick malkander volgen in de propositie te doen.

Heenvliet ~ Predikant
Alle degene, die hier zijn gespecificeert, hebben ondertekent die brieff deur den scriver, die Gerardus als preses ut last des classe gescreven heeft om Michael zijn dienst te verhinderen, omdat hij niet heeft willen compareren in de classe, als hij belooft hadde ende geen getuijchenisse van den Haech willen vertoonen ende sonder sijn gemeente te waerschouwen vertogen is.[6]

1574 II (ordinaris). Maandag 26 april
Inv. nr. E1, fol. 2v/pag. 8.

Gedeputeerden ter synode
Was geproponeert ende voorgelesen eenen brieff, gesonden van die van Delff, inhoudende dat men die 14e junii anno 1574 ad synodum binnen Dordrecht souden senden, gelijk als uut den brieff breder blijkt, berustende in de handen Gerardi.
Besloten, na inhoudt des Embdeschen synodi, 'twelk vrij stelt 2 ofte 4 te senden ad synodum, dat men om de kostelickeit des tijts mair twe senden, een dienair des Woorts

4 'Culhemius' later met andere hand geschreven boven het oorspronkelijke en doorgehaalde 'Killenius'.
5 Sic.
6 In margine (met andere hand): 'Dit is tot Dordrecht in den synodo verhandelt.' Bij 'verhinderen' en 'vertogen': ℣erhinderen – ℣ertogen.

met een ouuderlinge, behouden 't gevoel des consistorie, 'twelcke zij maendach naestcomende sullen utspreken.

Rhoon ~ Goedereede
Item dat Gerardus den predicant van Roen ende Goere sall ontbieden tiegen maendach naestcomende.

Attestatie
Alzoo Gerardus op vertrek staet begeert hij atestatie zijnes handels van den tijt dat hij bij ons geweest is, 'twelk hem geaccordeert is.

1574 III (ordinaris). Maandag 3 mei
Inv. nr. E1, fol. 2v–3/pag. 8-9.

Rhoon
Goodefridus, in classe gecomen zijnde, seijde het was hem tot Dordrecht best gelegen, niettiegenstaende gaff hem onder 't oordell des sijnodi om te komen dair zij hem ordeneren.

Synode
Was andere mael besloten bij de classe datter twe souden reijsen, een dienair met een ouderling. Ende de dienairs des Woordts sullen de costen dragen van heure dienair ende een ijegelick een stuver gevende van 't pondt groedt zynes onderhoudts.
Gerardus Gallinaceus deur stemmen der broeder[s] verordent ad synodum te reijsen.

Agenda
Item is geaccordert, dat de predicanten alle tesamen sullen comen op den 2 junii in de Briell om voor te stellen alle 'tgene zij nodich achten in 't synodo verhandelt te werden, ende een ijder brenge alsdan zijn gelt tot de reijs des utgesonden predicant.

1574 IV (ordinaris). Brielle, woensdag 2 juni
Inv. nr. E1, fol. 3-3v/pag. 9-10.

Dirksland ~ Predikant
Te scriven an de classe van Ciricxe ut wat macht Hermannus hem[7] gesonden heeft tot Dirricxlandt dewijle hij geen getuijchenis can brengen noch van de classe van Briell ende noch van den Hage, noch van Vlissingen, zoo wij menen, dewijle doch bij de classe besloten was hem om zekere oirsaken in zijne dienst te verhinderen.

Zwartewaal ~ Huwelijk
Een jonge gesselle heeft gelooft een weduwe in presentie van getuijgen sonder weten zijns ooms. D'oom naderhandt de saik vernemende hadde well gewilt niet geschiedt te zijn, dan maikte nochtans conscientie de saike te breken ende de luijden van den ander te houden mair naderhandt is 't de oom leedt ende wilde het howelick wel verhinderen.

7 Te weten Michiel Andriesz.

Antwoordt den broederen dat Florus d'oirsaik vrage wairom hij 't nu wilde verhinderen.[8]

Nieuw-Helvoet ~ Huwelijk
Johannes Cullemius geeft an datt een twe geboden gehadt heeft mett een vrou, dair hij nu ongetrout bij blijft sitten ende datt hij de naem draeget noch een huijsfrou te hebben. Ende was Joanni opgeleijt den name des persoons ende het huis dair dese cnecht woont.[9]

Zuidland ~ Tucht
Joannes Oss geeft an datt een man in Suydtlandt zijn stieffdochter begeert heeft te trowen ende sidt dair noch by, wiens moder gestorven is, ende van beyde een kindt heeft.[10]

Financiën
De broeders hebben overgelevert heur gelt; een yegelick als volget:

Roon	26 st.	1 d.[11]
Goere	24 st.	
Heenvliet	30 st.	
Gerardus	37 st.	
Andreas	37 st.	
Suijdtland	32 st.	
Abenbroek	40 st.	
Nieuwehorn	20 st.	
Hellevoet	30 st.	
Oostvorn	20 st.	
Ruckanie	20 st.	
Swartewael	24 st.	
facit	17 gl.[12]	

1574 V (ordinaris). Woensdag 9 juni
Inv. nr. E1, fol. 4/pag. 11.

Huwelijken
Is besloten in de consistorie ende classe dat men geen mannen noch vrowen, die ut vreemde dorpen comen getrout te werden, sall trowen voordat zij getuijgenisse brengen van de predicant dat men heur de boden gegeven hebt. Ofte zoo men dair geen predicant heeft dat zij mett twee getuijgen bij den overheijt verclaren dat zij ombesproken zijn ende hiervan getuijgenis brengen van den gerechte des dorps ende dat vertoonen den predicant die haer trowen sall onder het segell van den gerechte.

8 In margine is de volgende zin bijgeschreven: 'Den oom heeft geantwoordt hoe dat zijne neeff een ander meidt beslapen hadde ende dairom hem den saik niet becommerde.'

9 In margine: 'Cornelis Mess.' of: 'Cornelis Ness.'

10 Het gaat hier vermoedelijk om dezelfde casus als die, welke de kerkenraad van den Briel als particuliere vraag aan de synode van Dordrecht voorlegde, zie Rutgers, *Acta*, 209. Rutgers maakt eerder in een noot duidelijk dat de instructie van Den Briel één geheel uitmaakt van de classicale instructie, *ibidem*, 203-204, zodat de vraag van de Brielse kerkenraad als een vraag van de classis kan worden gezien. De reactie van de synode is niet bekend.

11 Bedoeld is een penning (denarius).

12 'Facit 17 gl.' met andere hand bijgeschreven, daarachter doorgehaald: '1 st'.

1574 VI (ordinaris). Maandag 5 juli.
Inv. nr. E1, fol. 4-5/pag. 11-13.

Financiën
Quamen de broederen der classe tesamen. Ende de rekeninge van verreijsde ende verteerde oncosten voor den tijt van seventhien dagen, die Gerardus Gallinaceus ende Jan Commers. op den synodum tot Dordrecht geweest hadde, gedaen sijnde, beliepen in alles 22 gl. 16 st.
Beloopt voor de dienairen der classe 11 gl. 8 st. Wairop Gerardus ontfangen hadde seventhien gl., moet Gerardus restitueren 5 gl. 12 st.

Acta nationale synode
Op denselve dagen is het register van alle articulen op den sijnodo[13] besloten voorgelesen geweest den dienairen der classe van den lande van Voern ende Putten. Hebben 't selve onderteijcent, gelijk bij heur namen blijft.[14]
Ten selve dagen heeft Gerardus ons voorgedragen den last, die den classe van den Briele opgeleijt is, in de dese naestvolgende stucken bestaende.

Ooltgensplaat ~ Predikant ~ Pastorie
De classe van den Briell sall versorgen an den overheit van den Plaet dat den dienair des Woorts aldair van een huijsinge besorget werdt. Zoo het den dienairs schult is, sal men hem van dair nemen ende een ander stellen. Zoo het des overheits schuldt is, sal men het deur requeste zijn Excellentie aendijnen.[15]

Sommelsdijk ~ Predikant
Arnoldus, den dienair in Somerdijk, vermaent in den sijnodo, bekende zijn schuldt. Ende is bevolen in zijne plaets te gaen ende geseijt dat men na hem soude vernemen. Zoo hij hem dair well draecht sal men hem dair laten, zoo niet sal men hem dair wechnemen ende op een ander stellen.

Dirksland ~ Predikant
Michael heeft zijn schuldt bekent na utwijsen des brieffs der classis ende beleden waerdich te zijn van zijnen dienst affgestelt [te] werden. Dan sall noch om die joncheit des kerke gedragen werden metschaders belovende die classe gehoorsameit te bewijsen.

Huwelijk
Men sall scriven an die van Geneveen ende Heidelberch, na uutwijsen haerder questie

13 Zie Rutgers, *Acta;* Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* II, 127-155.
14 Sic, mogelijk een verschrijving voor 'blijkt'. Het exemplaar van de acta dat in het classicaal archief van Brielle wordt bewaard (SAVPR, AC Brielle, inv. nr. A1) bevat de hier bedoelde Ondertekeningen; zij zijn afgedrukt in: Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* II, 156-157.
15 Voor het betreffende besluit van de synode: zie Rutgers, *Acta*, 158. Op 20 apr. 1574 verzocht Willem van Oranje vanuit Zaltbommel de bestuurders van Ooltgensplaat (al voor de derde keer!) de dienstdoende predikant te ontslaan 'sonder hem voirders tot Oelkensplate te lyden' en zich voor de predikanten van Dordrecht te verantwoorden op straffe van verbanning; bron: De correspondentie van Willem van Oranje, brief nr. 3502, http://www.historici.nl/Onderzoek/ Projecten/WVO/brief/3502.

in de particulere vragen van die van den Briell voorgestelt, wairvan dat dartiende articel breder getuijcht.[16]

Acta nationale synode
Andries sall mett den eersten d'acten utschrive[n] ende Gerardus sal se na Waterlandt senden. 'tWelcke alsoo gedaen is ende gesonden an de kerke t'Enkuijsen deur een Hans Gast.[17]

Gecommitteerden
Op dese saiken is Gerardus met Floro geordineert om ut te voeren ende over Vlake te reijsen.

1574 VII (ordinaris). Zuidland,[18] donderdag 15 juli
Inv. nr. E1, fol. 5-6v/pag. 13-16.

(1) Aanwezigen
Waren die dienaers versamelt van de classe van Voirn, Putten ende Overflackee, ende waren bevonden absent te syn:
Hector Claess. van Ruckaenge - hadde de artyck[19] in de beenen Joannes Culhemius in Helvoet - laborabat peste.[20]

(2) Dirksland ~ Predikant
Michiel Andriesz. in Dirckxlant was bevonden dat syn onschult nyet souffisant en was, te weten dat hy in den 1en voorweijnde dat hy de geheele weecke van huys hadde geweest, 2. dat hy veel sijecken hadde, 3. dat syn huysvrouwe van huys gereyst was ende dat syn huys gheen slot en hyelt, sorchde derhalven dat syn goet genomen mochte werden.
Ende was besloten dat men hem schriftelick vermanen sal, sijn beloftenis na te comen die hy in synodo belooft heeft. Item dat daer oock sommige dijngen syn waarvan men met hem moet persoonlick handelen, dat hy daerom nyet en laet op die naestcommende t'samencoomste te verschijnen.

(3) Spijkenisse ~ Monster ~ Beroep
Alsoe Alardus Theodori voorgegeven heeft, dat die van Spyckenis hem wel begeren

16 Het betreft hier een vraag over een huwelijkskwestie; zie voor het 'dartiende articel': Rutgers, *Acta* 164. De kwestie zelf in de instructie van de classis: Rutgers, *Acta*, 206, sub nr. 9.

17 Zie de acta van de synode, Rutgers, *Acta*, 169: de kerken van Noord-Holland verontschuldigen zich (gezien de situatie aldaar) waarna de synode besluit: 'Men sal hun oock d'acten seijnden ende bidden datse deselvighe in haren ghemeijnten in 't wercke stellen.' Kennelijk wordt dit artikel hierbij tot uitvoering gebracht.
Het is onduidelijk wie met Hans Gast wordt bedoeld. In de Londense gemeente was een zekere Hans Gast ouderling van 1578–1585: Jelsma en Boersma (ed.), *Acta kerkenraad Nederlandse Gemeente Londen*, in voce. In een brief gericht aan de Londense kerkenraad, gedateerd 20 feb. 1595 (N.S.) wordt gesproken over een Hans Matheus Gast, die ca. jaar tevoren als blauwverver in Antwerpen woonde.

18 Zoals blijkt uit de brief aan Michiel Andriesz. waarvan een kopie na de acta van deze vergadering is ingeschreven, zie hierna pag. 11.

19 *artyck, artike*: een oudtijds welbekende naam voor *jicht*, verbasterd uit *arthritike,* thans geheel verouderd (WNT).

20 Erachter de aantekening: 'obiit 16 julii'.

soude voor een predicant te hebben, maer soe dieselfve met die van Monster noch seyt verbonden te zyn, hebben die broeders besloten dat Alardus voornoemt te Delft met de classe hem bespreken sal, ende haer advys versoecken tesamen aen die van Monster om hemselfven voor een tytlanck met die van Spyckenis te verbinden, d'welck hy voor die naeste t'samencomste gedaen sal hebben.

(4) Zuidland ~ Tucht
Op het aengeven van Joannes Ossius[21] aengaende den man die by syn stiefdochter sit, als aengeteyckent is den 2[en] junii, is besloten, dat Joannes Ossius[22] denselven nae syn ampt ernstelicken vermanen sal om den anderen te verlaten. Soe hy dat nyet en doet of doen en wil, sal Joannes voornoemt denselfven delinquent den baeliou van Geervliet aengeven ende den naesten 't samencomste sijn wedervaren inbrengen.

(5) Zuidland ~ Tucht
Insgelyckx sal hij oock handelen in de saecke van twee gebroers ende suster kinderen, die oock by den anderen sitten.

(6) Ooltgensplaat ~ Geervliet ~ Kerkgebouw ~ Pastorie
Is besloten dat Gerardus Treslong[23] aenspreken ende bidden sal dat hy aen de stadthouder van de Plate schryve, hem biddende dat hy doch den predicant van husinge ende oock de reparatie der kercke versorgen wil. Desgelyckx sal oock Joannes Steenbergius aen den baeliou van Geervliet begeren.[24]

(7) Agenda ~ Proposities ~ Goedereede ~ Predikant
Is besloten dat die naeste 't samencomste gehouden sal werden tot Goeree den 16 augusti, in welcke dat de dienaer aldaer den catechismum beginnen sal, welcke dan voortaen in de t'samencomsten van den dienaeren der plaetsen sal vervolcht werden, daer men de t'samencomsten houdt. Ende sal dye dienaer van Goeree vertoonen syn bescheyt van die van Alckmaer[25] ende van de wet aldaer. Ende sal elcke propositie een half uure lanck syn geduerende. Ende sullen die broederen uut den lande van Voirn ende Putten passen den selfden dach t'smergens ten seven uuren op de Hellevoetsche sluys te wesen.[26]

(8) Sommelsdijk ~ Tucht
Arnoldus te Somerdijk sall vermaenen den dijkgrave van zijn hoerdom ende zoo hij geen gehoor crijget, sall hij 't den overheit clagen ende alsdan antwoordt bringen.

(9) Oostvoorne ~ Huwelijk
Wilhelmus in Oostvoorn is geantwoordt van twe personen, die nu twe jair huijsgehouden hadden ende d'ene wilde hen met en ander vertrowen, dat zij bescheijdt brengen van d'overheit dat zij vrij zijn, 'twelck de dienair alsdan noch breder sall ondersoeken.

---

21 Origineel: 'Oss' met nadrukkelijk een punt erachter.
22 Zie voorgaande noot.
23 Willem Blois van Treslong was heer van Grijsoord 1562-1591.
24 In margine: 'midtsgaders het luijden te besorgen ende copenschap op de sondage te verbieden.'
25 Hij zou franciscaner monnik zijn geweest Alkmaar.
26 Het manuscript wisselt hierna van de hand van Andries Cornelisz. naar die van Florentius Gerardi.

(10) Tucht
Op de saike van Floris Poon verhandelt is besloten hem te vermanen ende voorts te doen als Wilhelmi saike hiervoor ges[creven] is.

(11) Sommelsdijk ~ Oude-Tonge ~ Beroep
Men sall scriven beijde balijuen van Somerdijk ende Oude Tonge dat zij senden beroepinge van een dienair ende alsdan zoo will men sorge dragen.

(12) Heenvliet ~ Huwelijk
Jacobus, van een meijdt die beslapen waire van een cnecht, dewelcke sij seide dat heur beloofte hadde gedaen. Is geantwoordt deselve voor d'overheit ut te rechten.

(13) Classicale indeling
Gerardus ende Allardus, Spijkenis, sullen na Zijrixse trecken, ofte soo Allardus te Monster[27] waire, sall Hermannus tre[c]ken.[28]

(14) Financiën
De kosten sullen de classe betalen zoo 't die van Sirixse niet willen doen.

(15) Zuidland ~ Schoolmeester
Is geordineert Hermannus, Jacobus, Joannes Steenber[gius][29], Allardus om te hooren den schoolmeester van Suijdtlandt als sondach, acht dagen.

(16) Sommelsdijk ~ Predikant
Arnoldus heeft angenomen de vermaninge der broederen ende will gehoorsaem zijn, soo men hem wilde transfereren. Sall oik zijn dochter van hem doen.

(17) Sommelsdijk ~ Predikant
Gerardus Gallinaceus heeft angenomen tiegen de naeste versamelinge antwoordt te brengen off die van Delff, Roteredam, Dort geen plaets hebben om Arnoldum te transfereren, dair hij soo goet onderhout hebbe als Somerdijk.

(18) Oostvoorne ~ Predikant
Sullen die van den Briel gaen t' Oostvoern omme den predicant te hoeren predicen ende na zijn leven te vragen nadien hij opentlik sijn schuldt bekent heeft van dro[n]kenschap voor de classe ende belooft hem hierinne te beteren 'twelke geschiede op den 2 junii.

(19) Ondertekening geloofsbelijdenis
D' articelen des gelooffs sullen ondertekent werden van een ijder in de naeste vergaderinge des classe.

Copie van die brieven, die aen die van Dordrecht, Rotterdam ende Delf gesonden syn om het 17 artyckel te voldoen van de handelinge der classe, geschiet den 15. julii over Arnoldo

Genade ende vreden van Gode den Vader door Jesum Christum. Amen.

27 In de plaats van 'te Monster' stond het doorgehaalde 'naer thuys'.
28 In margine: 'Is nederleijt.'
29 Origineel: 'Steenber' met afkortingshaal.

Seer lieve broederen ende medehulpers in den Heere, u lieve is wel kenlick hoe dat onse classe van den synodo opgeleyt was nae die saecke Arnoldi Stuer des dienaers in Sommersdyck te vernemen. Ende twee dienaers des Woorts derwaerts gesonden hebbende, hebben deselfve bevonden dat Arnoldus hoe eer hoe liever van daer moet genomen syn ende op een ander gestelt werden nae ordinantie als doen in den synodo besloten opdat wy die hope van een heerlicke kercke te bouwen in Sommersdyck nyet en verliesen, die sich daer seer schoon vertoonende is. Daerom alsoo wy by ons Arnoldum nyet en weten te laten, bidden u lieve broederen of by u in uwe classe nyet een plaets en is daer ghi hem sout connen stellen ende daer hy soe veel onderhouts mochte hebben als hy nu in Somersdyck heeft, dat is 200 gulden t'sjaers[30] ende ons een getrou dienaer toeschicken, die wy in syne plaetse wederom mochten stellen. Dit doet u seer lieve broederen de gansche classe seer vrundelick bidden ende begeert dat ghij doch metten allereersten aen die kercke van den Briel andwoordt wilt schryven. Hiermede syt den Almogenden Heere bevolen, die u ende onsen arbeyt segene. Amen. Datum uut laste ende onder ['t] zegel onser classe, desen 16 julii 1574.

Copie des briefs aen Michael afgesonden

Beminde broeder, wy syn in classico conventu versamelt, sijnde in 't Zuijtlant den 15 julii, grootelicx verwondert geweest van uwer absentie. Want hoewel ghi in synodo van gelijcker uwer absentie vermaent sijnde, beloofde voortaen de classe gehoorsaemheyt te bewisen, soe en hout ghi als nu voor d'eerste reyse uwe beloftenisse nyet, nyettegenstaende dat ghi soe wel de weet hebt gehadt als d' anderen, weliswaer dat ghi door Arnoldum sommige onschulden den broederen hebt laten aendienen, maer sy en hebben die nyet voor genoechsaem geacht om u door denselfven van sulcken nootsaeckelicken tesamencomste te mogen onttrecken. Waerom dat sy u bidden ende christelick[31] by desen vermanen dat ghi nijet en laet ofte ghi en comt metten broederen van Overflackee binnen Goederee, alwaer den 16 augusti de classische tesamencomste gehouden sal werden, opdat de broeders nijet alleen uwe hulpe in kerckelicke saecken gelyck als der anderer broederen gebruijcken, maer oock met uwen persone afdoen mogen datter te verhandelen staet. Nijet meer dan blijft den Heere bevolen, die uwen dyenst vruchtbaer maken wil tot prys syns heyligen naems ende opbouwinge der gemeente Christi. Datum uut den Briel desen 19 julii uut laste der classische t'samencomste gehouden ten dage ende plaetse als boven, onder 't zegel derselfver classe.
Onder stont geschreven: Andries Cornelisz., tunc temporis scriba

Copie des briefs aen de baeliou van Somersdyck

Eersame, wijse, voorsichtige heere, het is uwe eerwaerdicheyt wel bekent, dat ick u den 14. julii binnen Middelharnisch aensprack ende begeerden ghy sout doch die overheit derselfver plaetsen onsen dyenst willen presenteren, waermede wy bereyt syn denselfven van een getrou dienaer des godlicken Woordts te versorgen opdat sy nyet sonder godesdyenst souden blyven sitten, gelijck syn Excellentie ons oock belast heeft daerin sorch te dragen. Bidden derhalven alsoe wy nijet en twyfelen ofte ghij en hebt daerin nae uwe beloftenisse gearbeyt dat ghij ons metten aldereersten wilt laten weten door Arnoldum hoe dat die goede heeren gesint sijn, opdat wij ons daernae mogen reguleren. Nyet meer, dan

30 Oplossing van: 'ts.rs'
31 Origineel: 'chelick' met een verkortingshaal boven de eerste lettergreep.

blyft den Heere bevolen die U Edele in goeder gesontheit lange tyden sparen wil. Datum uut den Briel desen 22 julii 1574.
Onder stont geschreven
By myn uwe dienar wat ick vermach, Gerardus Gallus Gallinaceus

Copie des briefs aen den baeliou van de Oude Tonge

Eersame heere, ende baeliou[32] u is wel indachtich dat ghi mijn belaste dat ick u van een getrou predicant voor de Oude Tonge soude besorgen. Soe is dan ons vrundelick bidden, dat ghi ons een briefken wilt seynden, waerin ghi vanwegen de vlecken[33] ofte wethouderen der Oude Tonge eenen dienaer syt begerende ende wy sullen bereyt wesen u alsdan van een getrouwe dienaer te voorsien. Soe verre als nu die wet gheen dienaer en soude begeren, 'twelck nochtans den wil synder Excellentie is, soe laet ons dat weten opdat, soe wanneer syn Excellentie van ons vereyschen soude die oorsaecke waerom datter gheen dienaer en waer, wy altyts souden mogen vertoogen dat wy onse devoir nae syn bevel hebben gedaen. Nyet meer dan syt den Heere bevolen. Datum in den Briel by last der dienaren van Voirn, Putten ende Overflackee desen 22 julii 1574. Onder stont geschreven Gerardus Gallus Gallinaceus ende Andries Cornelisz.

1574 VIII (ordinaris). Sommelsdijk, maandag 16 augustus

Inv. nr. E1, fol. 7–8/pag.17-19.

(1) Aanwezigen
Waren bij malcanderen de dienaers van Voorn, Putte ende Overflackee ende waren bevonden absent te zyn: Joannes Steijnbergius[34], Jacobus Orphanus, Florus Gerardi, Hector Nicolai et Michael Andreae, Albertus[35] Alardi.

(2) Aanwezigen
Is besloten dat men den absenten sal eenen ijeghelick bijsonder met eenen brief vermanen van den scriba geschreven ende met den segel des classis besegelt.

(3) Vergaderplaats
Also het tot den broederen oover gekomen was dat tot Goerede die peste grasseerde, hebben sij eendrachtelick met die meeste stemmen besloten dat de cetus alhier tot Somerdijck soude gheleijt worden.

(4) Spijkenisse ~ Monster ~ Lening predikant
Alardus Theodori heeft aengegheven also hij lestleden last ontfanghen hadde om van syn zake met die van Delft te handelen, ghelyck het derde artikel houdt[36] dat hij voor eenen tyt als tot meye toecomende anno 1575 van die van Monster oorlof gecreghen heeft om die tot Spikenesz oft elders te dienen.

---

32 Oplossing van 'B.', de in principe ook mogelijke oplossing 'broeder' ligt hier echter minder voor de hand.
33 *vleck*: hier in de betekenis van bewoond oord, dorp (WNT).
34 Mogelijk verbleef Van Steenbergen toen in Gouda, waarheen hij tijdelijk door de synode van Dordrecht was beroepen, Rutgers, *Acta*, 170.
35 De 'A' van Albertus is geschreven door een eerder begonnen foutieve naam: 'Joa'.
36 Zie ACBr 15-7-1574.

(5) Ooltgensplaat ~ Predikant
Op het seste artikel heeft Gerardus sijn devoir by Treslong ghedaen in de sake van den dienaer van Oelkensplaet also hem op den 15 julii opgheleijt was, maer niet uutgherecht.

(6) Middelharnis ~ Beroep
Den baliu van Somerdijck en kan van die van Middelharnes geen antwoordt gecrijghen op den brief aen denselven geschreven aengaende die beroepinge eens dienaers.

(7) Oude-Tonge ~ Vacature
Den baliu van de Tonghe sal men schrijven dat hy uut name der gemeente aen de Excellentie versoecke voor onderhoudt tot eenen dienaer ende dan sal de cetus haer beste doen om hem van eenen dienaer te versorghen.

(8) Dirksland ~ Predikant
Is Michaeli in Dierckxlandt voor een antwoordt gegheven aldus: also hem belast is in den synodo dat hij sijnen classi beter gehoorsaemheijt soude voortaen bewijsen dan hij te voren ghedaen hadde. 'tWelck hij doen ter tydt den sijnodo beloefde ende deselve synodus hem oock onder den classis van Voorn, Putte ende Overflackee heeft ghestelt ende nu wederom ongehoorsaemheijt bewijst beijde den sijnodo ende onsen classi. Vermaent hem de classis sijn schult alhier tewoordich te bekennen ende hem voortaen te beteren. So anders hij des onwillich is, sal de classis haer authoriteijt gebruycken ende bewysen metterdaet dat synodus sulckx niet te vergeefs besloten heeft.[37]

(9) Dirksland ~ Predikant
Op de antwoordt ende contumeliose woorden die Michael Gerardo toeseijde, als noemende hem een schuermaker ende oock dat hij argenisse hier in dese vlecke soude aengerecht hebben, heeft Andreas gheprotesteert van iniurie synen medehelper angheseijt, ende insonderheijt dewijle hij de contumeliose woorden niet en heeft konnen bewijsen.

(10) Dirksland ~ Predikant
Is besloten bij den broederen dat men aen den classis van Ziericxe schryven sal van Michaele die seijde dat hij hoorde onder dien classis,[38] dat sij hem willen met schryven vermanen, dat hij onder haren classis niet meer en behoort ende nu hem voortaen onder de classe van den Briel wil begheven, hem oock voorhoudende het besluijt dat over hem in den synodo besloten was ende ons des briefs copie willen overseynden, die sy aen Michaelem schrijven.

(11) Dirksland ~ Predikant
Item noch sal men van Arnoldo, dienaer tot Delft, copie eijschen van 'tghene dat synodus over de sake van Michael besloten heeft ende dat[39] met onderteeckeninge des classis aldaer. Ende dit heeft Hermannus angenomen persoonlick te beschicken.

---

37 In margine: 'Nota: dat Michael gesocht heeft aenhanck te hebben aen den dienaer tot Somerdijck om hem tegen den classen van Voorn ende Putten te opposeren. Ende heeft daertoe twee dienaers tot Somerdijck tot hem genomen om daermede sulcx uut te rechten.'

38 Hierna doorgehaald de woorden: 'oft sy hem bekennen voor eenen die onder haer classis hoort'.

39 Door plakstrook laatste letters niet leesbaar.

(12) Oostvoorne ~ Predikant ~ Agenda
Gerardus reserveert den 18 artikel des voorgaande cetus op die naestcomende versamelinge.

(13) Geervliet ~ Predikant
Is besloten dat noch Gerardus noch die consistorie in den Briel eenichsins haer niet en sullen bemoeijen in de sake van Joannes Steenbergen[40] voor ende alleer daerin van den classis versien sal worden.[41]

(14) Geervliet ~ Predikant
Joannes Steenbergen sal[42] voor den classen verclaren, wie hem gheseijt heeft dat Arnoldus ijemanden met eenen veerjager[43] heeft naegeloopen, als Joannes tot Gerardum ende Alardum heeft gheseyt.

(15) Oudenhoorn ~ Traktement
Joannes in 't Suydtlandt heeft beloeft syn uuterste beste te doen dat Dierck Gerritsz.[44] aen syn gelt sal gheraken ende de overicheyt van den overigen tijt aenspreken ende hem behelpelick zijn om met die van den Oudenhoorn te handelen. Sullen hem oock de dienaers in den Briel een testimoniael brief gheven so het nodich zij.

(16) Traktement
Alardus heeft aengenomen den classi van Delft aen te gheven uut naem[45] deses classis, dat haer goet dunck[t] een generael request te maken om den dienaers van onderhoudinge te versorgen in desen dieren tijdt.

(17) Geheimhouding
Hebben die broeders eendrachtelick besloten dat niemant ijemants[46] zaken die men in syn absentie verhandelt heeft, sal openbaren op pene dat men denselven sal berispen als een achterclapper ende daerover syn schult bekennen ende eenen keysersgulden tot behoef des classis ontkosten gheven.

(18) Schoolmeesters
Is besloten dat die schoolmeesters, van denwelcken een hope is om tot predicant in toecomende tijden te verkiesen, sullen tot den classis toeghelaten worden.

(19) Agenda
So het ombequaem weder is van totten classis te comen, sal men altyt den achsten dach daerna toe nemen, om te comen ter plaetsen daer de classis gheleijt is.

---

40 De woorden 'in de sake van Joannes Steenbergen' in margine bijgeschreven.
41 Bij dit artikel in margine met andere hand bijgeschreven: 'Dusverre sal met niet lesen'.
42 'Joannis Steenbergen sal' is in de plaats gekomen van de doorgehaalde woorden: 'Ende sal in den naeste vergaderinge'.
43 *veerjager*: verrejager, een lange stok met ijzeren punt waarmee men stieren in bedwang houdt of voortdrijft, vaak als wapen gebruikt; tevens ook polsstok en vaarstok (WNT).
44 Theodorus Roestius, zie De Jager, 'De eerste predikanten der Hervormde Gemeenten te Oudenhoorn en Spijkenisse', 247n.
45 Hiervoor staat 'de' doorgehaald. Van 'naem' is alleen de 'n' leesbaar door een plakrand.
46 Door plakrand laatste letters niet leesbaar.

(20) Dirksland ~ Predikant

Copie des briefs aen den dinaren tot Zierickzee

Seer geliefde broeders, Ulieden is wel indachtich hoe ernstelick onse broeder Michael, dienaer in Diericksland, is in synodo provinciali vermaent dat hij hem soude bij dien cetum laten vinden onder denwelcken Overflackee soude bestemmet worden. Also wij hem, daertoe oock tot tweemael bij malcanderen gecomen zijnde, vermaent ende geroepen hebben ende heeft hij met ons niet begheert te versamelen ons daerenboven, als wij nu lestleden in Somerdijck onse vergaderinge hadden vraghende, wie ons so stout ghekent heeft dat wij Overflackee, hetwelcke onder Zierickzee geleghen is, onse vergaderinge houden, segghende oock dat syne kercken niet en wil toelaten dat hij met ons versamele, overmits dat sy onder Zierickzee behoort. Als hij mede voorwende dat de synodus provincialis hem dit besondere niet en heeft aengheseyt, hoewel nochtans wij hem de acta des sijnodi daervan sprekende[47] hebben voorgelesen ende noch meer woorden die over ende weer geschiet zijn, heeft hem zeer ongeschicktelick bij ons gedraghen. Bidden derhalven onsen lieven broeders dat het haer gelieve hem met den eersten met schryven vermanen dat hij hem onder onsen classis, als besloten is, wil begheven ende wachten voor alle oneenicheyt ende verscheuringe ende de copie des briefs ons in den Briel overseynden.
Dit doende enz. Onder stont geschreven Hermannus Geldrius, scriba uut name des geheele classis.

(21) Agenda
Die t'samenkomste op den 13. septembris verordineert is geleyt in Spijkenes, oft so het daer niet en gelegen [is] tot Abbenbrouck. Ende preses aldaer is geordineert Andreas, dinaer in den Briel ende scriba Joannes Ossius, dienaer in 't Suytlandt.

(22) Sommelsdijk ~ Predikant
In de sake Arnoldi en is niet ghedaen, overmits hij geretracteert heeft dat hem in de voorgaende vergaderinge opgeleijt is, ghelyck het 16 artikel[48] heeft, maer is opgeleijt tot die naeste vergaderinge om die absentie van veler broederen. Ende hier en tuschen sal Hermannus copie lichten bij Arnoldum tot Delft van hetgene dat over Arnoldo in den sijnodo besloten is.

1574 IX (ordinaris). Abbenbroek, maandag 13 – dinsdag 14 september

Inv. nr. E1, fol. 8–9v/pag. 19-22.

(1) Aanwezigen
Waren by malcanderen die dienaren over de landen van Woern ende Putte ende Flackee. Ende is bewonden absent te sijn Michael van Diercklant ende Wilhelmus van Oestfoern ende [de] diender van Goorzee.

(2) Zwartewaal ~ Huwelijk
Florentius heeft voorgestelt van een wedue, die haer verloeft hadde met eenen man dewelcken haer niet heft begeren te trouwen, soe heeft die voors. vrouwe middelertyt haer

47 Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* II, 129.
48 Zie voorgaande vergadering van 15 juli 1574.

verloeft met een ander man ende verclarende beij eede dat sy vry was, so is nu de erste man gestorven. Wordt gewracht off sy gehauden is deese beloefte van den tweden man te hauden ofte niet, ende ofte selleve vrou met een ander man als nu vrij wesende, haer soude mogen vertrouwen. Is beantwordt van den broderen dat die twede beloefte nul ende van ghender werden en seij.

(3) Traktement
Also Alardus belast was van den classe berurende de onderhaudinge der dienaren, heeft dat voor antwordt gebracht, dat die van Delft van stonden aen die van den Briel scryven souden, die welcke haer nae het scryven van dien soude reguleren om soe 't nodich waer een generael supplicaty aen synder Excellentie om dier saeken wille over te geven, waertoe sy allen tyt mede behulpich sullen weesen. Is alsoe den 16 artickel voldaen.[49]

(4) Attestatie
Alsoe Jacob Loeff, onsen broder, heeft gepresentert by den broderen, toenende secker besegeltheyt van die kercke van Wesel, waermede die broderen tevrede geweist sijn, behaudelick dat denselleven brengen sal attestaty van de classe van Dordrecht daer hy onder lestmael gediendt heeft, mits dat denselleven doen sal een propositij in de naeste tesamencompste van den broderen.

(5) Huwelijk
Een dochter, wechlopende van haer moeder met een geselle die sy begert te trouwen, niettegenstaende dat die moeder van die dochter niet consenteren en wil omdat den gesel lichwerdich ende een slaender synder moeder waes, mitsghaders een hoererder, is besloten van den broderen dat men sulcke een paer niet trouwen en sal voor ter tyt toe dat den geselle de dochter wederom in haers moeders huys heeft bestelt, voordat ock die dochter haer gehoersaemheijt met scultbekenninghe ende onderwerpinge des oordeels haers moeders bewesen heeft. Soe nu de moeder voornoemt wracht off sy dan om meerder suarichyt te scouwen denselleven geselle sal geven, seggen de broderen dat men sulcks haer ontraden sal, ten waer 't dat den geselle syn voorgaende gebrecken ganselyck afleeden. Men sal se ock niet trouwen sonder haren scult te bekennen ende henluijden scerpelyck te berispen in der tegenwoordicheyt der gansser gemeijnte van al soelcke verebollicheyt als sy tegens God, haren auderen ende gemeyn eerbaerheyt bewesen hebben.

(6) Geervliet ~ Predikant
Is by den broderen besloten over dien verthynden artyckel der voorgaendes t'samencompste dat Alardus ende Jacobus Joannem Stenbergium sullen afvrachgen van 'tghene dat in den voorhaelden artyckel gemeldet is.

(7) Oudenhoorn ~ Traktement
Joannes Ossius heeft beloeft Theodorum Gerritss. te betalen die reste, die hem noch compt van den voorgaende jare ende van die overichge tyt die gerechte aen te sprecken. Sal ook denselleven behulpich weesen by den gerechten in den Audenhoern om vermerderinge syns loens.

(8) Oostvoorne ~ Predikant
Hebben die broderen besloten dat Gerardus, Andreas, Hector ende Hermannus op [e]en

49 Zie vorige vergadering art. 16.

woensdach nastkomende haer ten twelfft uurren tot Ostvoeren laten vynden ende aldaer uut naam der classe den pastoir van Ostvoorn die getuijgen voorstellen over t' gerucht van syn ongeregelt leven, ende soo hy hem tegen denselleven niet verantworden en can, sullen hem synen dienst afseggen mar soe hy hem daer tegen ongehoersamelicken stelt, sal men die hulpe des overheijt begeren, doch en sal men hem niet afstellen voordat men alerst daervan die overicheijt geadvertert sal hebben.

(9) Agenda
Is besloten dat die broders in 't lant van Voorn ende Putten ende Overflacke die naste versamelinge voor negen uuren in de plaetsse die bestempdt sal worden, te weten in Aeltkensplatte haer sullen laten vienden op die verburtte van drie stuvers.

(10) Agenda
Die tesamencompste van de broderen in de Plaette voors. sal weesen den 11 octobris alwaer preses wesen sal Jodocus Emels ende scriba Florentius.

(11) Brielle ~ Tucht
Is besloten over die saecke des broders die lange tyt in dronckenschapt, vechten ende ander ongeregeltheyt des levents hem gedragen heeft van Gerardo uut last der consistorien voorgedragen, of men achterwollegende met syn excommunicatie, alsoe hy hartneckelick die vermaninge der broderen verwerpt, seggende dat hy met die consistorie niet te doen en heeft, voordt sal waren. Ende daer was geantwordt dat men hem noch eens ernstelick vermanen sal, ende soe hy hartneckelick blieft voordtwarende sal men continuelick met die excommunicatie vordtwaren.

(12) Attestatie
Besloten dat men Alardo, Hectori ac[50] Theodorico uut name der classe getuichgenissebrieven geven sal.

(13) Dirksland ~ Predikant
Hebben die broderen besloten dat Arnoldus ende Joest Emels den gerechte van Diercklant in handen stellen sullen den brieff van de classe versegelt aengaende den handel van Michael Andriess., begerende daerop terstont antwordt hetwelcke sy scriftelick oversenden sullen in 't Zuydtlandt ende worts te bes[c]icken aen de dienars van den Briel diewelcke aen Taffinum dat overscryven sullen.

(14) Extraordinaris vergaderingen
Is by die gemeyn[e] broderen besloten, dat die preses vercoren sy, in syne naewollegende maent als eenighe gewichtige oersacke sulcks eisschet, sal mogen onbieden twe ofte drie der naestgelegener ofte in seer gewichtige sacken den ganse classem.

(15) Oudenhoorn ~ Predikant
Hebben verordent dat Gerardus met Theodorico in den Audenhoern sal gaen om hem in synen dienst te stellen.

50 Origineel: ' â.

Examen
Is Theodoricus ge[e]xaminert ende by het oerdeel der classen bequaem bevonden tot den dienst der kercken.

1574 X (extraordinaris). Donderdag 28 oktober
Inv. nr. E1, fol. 9v/pag. 22.

Agenda
Soe als onse reyse tot Ooltgensplate op den gesetten dach door 't quade weyr verhindert was, gelyck die noch is, door den doot Gerardi, soe hebben Andreas, Joannes Os, Florentius ende Theodoricus den 28 octobris (die ander[en], die oock ontboden waren, absent synde) by den anderen versamelt, besloten dat men op maendach den 8 dach novembris d'welcke verleyt is op den 15 novembris die broederen altesamen by den anderen versamelen souden, tesamen oock vrundelick aen Ooltgensplate ende Sommersdyck schryven dat se de noot aensiende ten gesetten dage hen in den Briele wilden laten vinden, ofte soe sy immers dat nyet conden bybrengen[51] dat se doch haer advys op dese navolgende punten souden voor den gestelden tijt overseynden: 1. van den pastoor van Oostvoorn; 2. dat seeckerder bescheyt van de overheyt van Dirckxlant inbrengen, gelyck haer belast is, dewelc die brief van Hermanno Modet, gelyck de broederen oordelen de saecke nyet en betreft; 3. ende dat se van waerden houden hetghene, dat by den broederen besloten sal worden. 4. Aengaende de presidentschap, die is by onsen broeder tot Ooltgensplate, maer soe hy nyet comen mach, sal hi ende Arnoldus met haer coorstemmen eenen anderen [***]neren.[52] Die schryver blyft Florentius.

1574 XI (ordinaris). Brielle, maandag 15 november
Inv. nr. E1, fol. 9v–10/pag. 22-23.

Attestatie
Besloten dat Jacob Loeff sall binnen Carstijt brengen zijne atestatie van de consistorie te Dordrecht gelijk hij belooft hadde ende die te bestellen binnen de Briell an Andream ende nu zyne propositie doen.[53]

Oostvoorne ~ Predikant
De saike van Oostvoorn sall men opten cortste den Taffino scriven ende Wilhelmum vermanen van synen dienste aff te houden ende zijne antwoordt alsdan oik scriven wanneer hij vermaent sall wesen.[54] Ende dit sall geschieden bij Andream ende Florentium. Soo hij

51 *bijbrengen*: iets tot stand brengen, iets bewerkstelligen (WNT).
52 Het eerste deel van dit woord, aan het eind van een regel, is onleesbaar. Het waarschijnlijk tweede, leesbare, deel 'neren' staat op een volgende regel.
53 Inderdaad vraagt hij op 9 dec. 1574 aan de Dordtse kerkenraad een attestatie, die hem echter niet wordt verstrekt. Men verwijst hem naar de classis die in mrt. 1575 in Geertruidenberg zal vergaderen; Jensma, *Uw rijk kome*, 30. In de betreffende vergadering is niets over Loeff opgetekend, Van Dooren (ed.), *Classicale acta Dordrecht 1573-1600*, 30-33 (8 mrt. 1575).
54 In de plaats van het doorgehaalde 'werden'.

affstaet ende hem den broederen onderwerpt sal men de beste middelen soeken om hem te onderhouden die men te wege[55] can bringen. Soo hij hartneckich blijft sall Andreas de consistorie bewilligen haer clachte over Treslons kindt by de ons te voegen.

Dirksland ~ Predikant
Men sal scriven een brieff an den bailliu van Dirricxlandt om te adverteeren Michaelem hem te adiungeren den classe van Voorne ofte anders dat men sal deur den autoriteit sijnodi destitueren, gelijk dair besloten is ende hy selves heeft angenomen.[56]

Traktementen
Alsoo veel dienairs in desen diere tijt gebrek lyden, sall men scriven an Taffinum, raidt vragende hoe datter best[57] in sall versien werden.

Nieuw-Helvoet ~ Nieuwenhoorn ~ Spijkenisse ~ Vacatures
Men sall vragen na den dorpen die geen dienairs hebben ofte sij oik begeren dienairs ende deselve onderhoudt te geven. Andreas sall vragen Hellevoet ende Nieuhooren ende Joannis die van Spikenissen.

Winterseizoen
Soo dair eenich noot eyschede den classe samen te roepen, sall Andreas roepen Hermannum ende Hectorem ende Florum, welverstaende dat Hermannus dan eerst geroepen sall worden, wanneer Andreas, Hector ende Floris niet becomen can ofte sij de saike over hair niet nemen wilden.

1574 XII (extraordinaris). Brielle, dinsdag 30 november
Inv. nr. E1, fol. 10-11/pag. 23-25.

Aanwezigen
Was bij den anderen versamelt van die gedeputeerden van den broederen Andreas Cornelii, Hermannus Geldraeus ende Hector Claysz. dewelcke verwachtende Hermannum Modet, soe als hy belooft hadde ten voors. dage alhier ten Briel te wesen. Maer soe als hy daer niet en was, hebben die broederen voornoemt vanwegen ende als representerende de classis van Voorn etc. over 'tgene, dat hy in geschrift met Arcerio vanwegen de classis van Beoosterschelt Andreae overgelevert hadde, in forme besloten alser volcht.

Dirksland ~ Predikant
Aengaende den brief van die van den Briel aen die baeliou van Dirckxlant geschreven, sal met een brief aen Arnoldo Fransz. gescreven,[58] den selfven belast werden dat hi dieselfve brief den baeliou van Dirckxlant sal toeschicken, dat se hem behandige, niettegenstaende dat se van Hermanno opgehouden was, ende ons relateren syn wedervaren.

---

55 Er lijkt veel eerder te staan: 'te voege' waarbij de 'v' door vloeiing van de inkt slecht te lezen is. Het WNT kent de samenstelling 'te voege' echter niet; 'te wege bringen' lijkt ook logisch een betere oplossing.
56 In margine: 'ende d'overheit sall sijn onderhout beletten'.
57 Origineel 'beest'.
58 Origineel (moeilijk leesbaar): 'ges.'

Sommelsdijk ~ Dirksland
Daerbeneven te schryven aen de classe van Beoosterschelt over haer begeven van die magistraet van Zierickxee Sommeldyck aengaende, dat wy noch de magistraet aldaer, noch de classi begeven te tergen maer staen toe het advijs van Taffino onse broeder, doch alsoe dat onse magistraet nyet meer gedefraudeert syn van haer recht, dat sy hebben in karkelicke saecken over den dorpen die in haere jurisdictie syn, als die van Zierickxzee over de haere. Daerbeneven dat die broederen hen beclagen over die ophoudinge des briefs aen de baeliou ende wethouderen van Dirckxlandt geschreven.

Sommelsdijk ~ Predikant
Belangende Arnoldo Steur hebben die broederen besloten hem, soe hy testimoniael brief eysschede van daermede ergens te reysen in dyenst, hem gheen te gheven.

Oostvoorne ~ Predikant
Den 29. novembris hebben Andreas ende Florus den scout van Oostvoorn gevraecht wie de pastoor weder in syn dienst gestelt hadde; hy seyde dat hi wel meende de baeliou, doch men sou 't hem vragen; seyde oock, hi conde hem den dienst niet afseggen, dan[59] als 't hem de baeliou beval.
Op den 2 decembris heeft Andreas (alsoe Hector daer nyet en was) dien van Oostvoorn aengesproken ende van de classis wegen 2 dyngen voorgehouden:
1. wie hem wederom bevolen hadde den dienst te aenveerden, die hem by den classis afgeseyt was. Hij antwoorde: nyemant, dan hadde van syn selven sulcx gedaen, seggende dat die noot hem daertoe drang, welcke seyde hy, alle wetten breeckt. Andreas seyde: hadde hy gehoorsaem geweest, die kercke ten Briel soude hem van gheen honger laten vergaen hebben. Als hem Andreas voorwerp, dat hy binnen den tyt dat die broeders tot Ooltgensplate syn saecke verhooren souden, buten dyenst, buten alle ordeninge, jae daer ordinare dyenders waren, hem selfven vervordert hadde Treslongs kindt nyet in de kerck maer in huys te doopen antwoorde hy: het was hem leet, hy was in Cayphas huys geraeckt, hy mochter nyet uut.
Ten anderden, als hem Andreas anseyde van de classis wege, dat hy van synen dyenst soude afstaen, antwoorde hij: hy en mochte sulcx nyet doen. Andreas seyde: soe sullen die broeders veroorsaeckt syn aen syn Excellentie te schryven etc. Hy seyde, dat wiste hy wel, maer seyde, wy souden qualick doen ende wederstant vinden. Item, wiste oock nyet wat broeders dat sulcx doen souden. Antwoorde Andreas: die broeders der classen, wiens beslot sulcx was. Ende oftschoon Treslong ofte die Staten ons in desen tegenstaen ende u met gewelt in den dienst houden, soe hebben wij gedaen voor die kercke Gods dat onse schuldige plicht is, ende moeten die saecke Gode voort opgheven. Ende scheyde alsoe van hem.

Copie des briefs aan Arnoldo

Genade ende vrede etc.
De broeders welcke uut de classe van Voorn, Putte ende Overflackee gedeputeert syn in de saecken des selfven classis, vernomen hebbende dat haren brief aen baeliou ende gerechte van Dirckxlandt gedateert den 15 novembris door Hermannum Modeth ende

59 'dan' moeilijk leesbaar.

Arcerium is opgehouden, begeren op u Arnolde Fransz.[60], dat ghy aensiens briefs[61] den selfven opgehouden brief terstont den baeliou wilt overgeven ende bescheyt begeren wat daervan gedaen sal werden ende wesen. Staen oock toe naer d' advys Taffini ende die van Dordrecht dat Sommeldyckx voortaen onder de classe van Beoosterschelt wesen sal.
Vale, metter haest uut Den Briel desen 6[en] decembris 1574. By mij Andries Cornelisz. uut bevel des classis.

Copie aen die classe van Beoosterschelt

Genade ende vrede,
Seer weerde broeders, alsoe uwe gesanden, te weten D. Hermannus Modeth ende D. Joannes Arcerius, onse broeders, in den Briel geweest syn ende hebben van wegen de overheyt van Zierickxzee Andreae onsen broeder aengedient, dat Sommelsdijck nyet onder de classe van Voorn, Putten ende Over Flackee, maer onder de classe van Beoosterschelt sorteren soude, ofte die overheyt voornoemt soude den rentmeester van Sommelsdyck de handt sluten etc. Item dat oock Dirckxlant nae begeren des gerichtes aldaer onder de kercke van Zierickzee soude zyn. Soe geven wy onsen broederen cortelick dese antwoordt.
In den eersten, soe veel Sommelsdyck aengaet, syn wij wel tevreden dat hetselfve sortere onder Zierickzee ofte classe van Beoosterschelt, naer advys onses broeders D. Joannis Taffini ende der broederen van Dordrecht. Verclaren oock dat het noyt ons in den sin gecomen is de overheyt te willen tergen, ofte oock anders van de minsters ende christelicke religie te gevoelen dan 't behoort, alleene dat gheen ministers oorsaecke gheven om sinisterlick van haer te gevoelen.
Soe veel als Dirckxlant aengaet antwoorden wij dat wy den broederen bidden, dat se met die bedeylinge des synodi tot Dordrecht ende het advijs D. Taffini tevreden willen sijn ende daer met die van Dirckxlant tevreden stellen of die haer voort meer aenspraken. Want het blyckt genoech dat Dircklandt ende meest alle ander dorpen over Flackee onder den Briele syn, opdat se onse overheyt oock gheen oorsaecke gheven te suspiceren van haer getercht te werden. Beneffens desen achten die broederen onses classis, dat hare gesande als D. Hermannus Modeth ende D. Joannes Arcerius henluyden al wat te wyt vervordert hebben in onse saecke te treden, midtsdien sy onsen brief aen 't gerichte tot Dirckxlandt geschreven, opgehouden hebben, niettegenstaende haer onschult by Andream gedaen, dat sy het om beters wille gedaen souden hebben, dewile onse classis gheen cleijne ende onbillicke oorsaecken acht te hebben om sulcken brief te seynden aen 't gerichte voornoemt. Begeren vriendelick aen den broederen dat sulcx onse classi doch niet meer bewesen en werde. Bidden ten laetsten, onsen seer lieven broederen, dat se willen arbeyden dat Michiel Andriesz., dienaer in Dirckxlant, met onse classe versoene ende nyet en meenen dat daer eenige private simulteyt by ons luyden tegen hem soude syn, gelyck wy niet en twijfelen, Godt daerover tot een getuge te roepen, maer dat wy doen, dat doen wij uut oprechter herten te dien eynde dat alle quaet in de gemeynte Christi geweert mochte werden. Hiermede den Heere bevolen, die onsen seer lieve broeders lange tyt in goeder gesontheyt spare ter eeren syns heyligen naems ende opbouwinge synder gemeynte.

60 De naam 'Arnolde Fransz.' is interlineair boven de regel geschreven. Het patroniem is slechts uiterst vaag herkenbaar; de exacte spelling is dan ook niet meer vast te stellen en deels een gissing.

61 *aensiens briefs*: op te vatten als: 'zodra u deze brief ziet'.

Metter haest uut Den Briel desen 6. decembris 1574 onder 't zegel der classis. By mij, u medehulper in den Heere,
Andries Cornelisz., uut bevel onser classen

1575 I (extraordinaris). Maandag 14 maart
Inv. nr. E1, fol. 12/pag. 27.[62]

Dirksland ~ Predikant[63]
Is Michaell bij ons geweest ende versoent mett den broederen. Ende is alsoo geaccordert voorts hem bij de classe te voegen als andere broeders ende sall hem getuijgenis gegeven worden van deselve versoening geschiet ende d'overheit bidden dat sij hem onderhoudt doen als sij mett hem geaccordert zijn.

Agenda
Is oick besloten datt die classe sal t'samencomen ten huijse van die dienairs binnen den Briell den 12 aprilis.

Dirksland ~ Predikant
Eersame, discrete heren, heer bailiu ende gerechte van Dirricxlandt, ulieden sall weten dat Michael[64] uwe dienair hem gevoecht ende verenicht[65] heeft totte classe van Voorn ende will hem als alle broeders dairbij houden onder welke uwe dorp gerekent is. Bidden ende begeren dairhalven dat in lieffde wilt zijne onderhoudt versorgen als[66] ghij mett hem gecontr[ah]eert hebt, ende oik zijne woninge hem bestellen gelijk die Staten alle dienairs hebben geordinneert. Dit doende sullen wij altijt uwen dienste bereijt sijn wairinne ons sult begeren te gebruijken ende willen u den Here onsen Godt bevolen hebben, die u alle gesontheit ende wijsheit geven wilt om zijne kerke voor te staen ende beschermen.

Middelharnis ~ Vacature
Hebben oick een brieff gescreven an den gerechte van Middelhernis om hair te waerschowen datt zij geen dienair toelaten dan die wij hair sullen senden, daertoe wij hair belooft hebben onse beste te doen.

1575 II (ordinaris). Brielle, dinsdag 12 april
Inv. nr. E1, fol. 12-12v/pag. 27-28.

Leiding
Preses Hermanus geweest ende scriba Florus.

62 Fol. 11v/pag. 26 is blanco.
63 In margine: 'Michael versoent'.
64 Direct achter rechtsboven 'Michael' staat nog een dubbele afkortingshaal.
65 'ende verenicht' in margine bijgeschreven.
66 Hierna de volgende doorhaling: 'alle dienairs van de Excellentie vergunnet is'; de volgende zinsnede 'ghij mett hem gecontr[ah]eert hebt' is interlineair bijgeschreven.

Heenvliet ~ Predikant
Het is ten eersten geordineert dat Hermanus, Andreas, Joannes sullen den joncker anspreken van het blijven Jacobi tot Henvliett.

Classis Delft
Besloten dat men die van Delft lieflick sal vermanen dat sy gheen dienaers in onse classe seynden, opdat onse dienaers by avontuer[67] daer verordent nyet verworpen werde.

Oostvoorne ~ Predikant
Besloten dat Wilhelmus van Oostvoorn van syn dienst sal wesen gesuspendeert, als eertyts over hem van de classe besloten was.

Simonshaven ~ Attestatie
Jacobus van Symonshaven[68] sal van die classe van Dordrecht getuychnis halen, gelyck hem eertyts opgeleyt was.

1575 III (ordinaris). Ooltgensplaat, maandag 16 mei
Inv. nr. E1, fol. 12v/pag. 28.

Leiding ~ Aanwezigen
Preses Joost Emels, dienaer der plaetsen ende scriba Theodorus Roestius. Ende waren absenten gevonden Florentius, Swartenwael ende Joannes, Geervliet, Jacobus, Simonshaven, Michael in Dirrixlandt, Aijco van Middelharnasch.[69]

Zondagsheiliging
Is beslooten dat ijegelijck dienaer in syn dorpe de overicheyt sal vermanen van het drincken ende ander vergaderinge onder den dienst ende voor de naeste reyse inbrengen wat sij gevordert hebbe[n].

Dopen
Beslooten bij den broederen dat men geen kinderen doopen sal dan ten tijden daer oordentlijcke predicatie geschiet.

Huwelijken
Op de vrage van degeene die te jong schijnen te sijn te trouwen, is beslooten dat men de overicheijt der plaetsen raet vragen sal ende soo 't mogelijck is bescheijt van hare handelinge[70] vercrijgen.

Oostvoorne ~ Predikant
Beslooten van Guilhelmo Adriani, eertijts dienaer van Oostvoorn, bij den broederen dat deselve wederom op goede hoope aengenomen sal worden ende gepromoveert totten dienst, midts dat hij schriftelycken beloftenisse van hem geeven sal aen de classe van sijnder beeteringe.

67 *by avontuer*: bij geval (WNT).
68 In margine: 'Jacob Louf'. Zie hiervoor noot 53.
69 In margine: 'Overflackee gecoomen'.
70 Oplossing van 'hande' met een suspensieteken.

Bijwonen classis
't Is by den broederen voor goet aengesien dat een van den broederen uut den Briel sal mogen thuys blijfven wanneer de t'samencoomste over water is.

Agenda
De naesten t'samecoomste sal zyn te Goeree den 13[en] junii waer praeses weesen sal Aegidius ende scriba Hector.

1575 IV (ordinaris). Goedereede, maandag 13 juni[71]
Inv. nr. E1, fol. 13/pag. 29.

Leiding
Praeses Andreas Cornelii[72] ende scriba Hector ende waren absenten Johannes, Gheervliet.

Goedereede ~ Huwelijk
Is besloten dat Albertus Alardi sulck traughelt, als hy van Susanne Valeraensdr. ontvanghen heeft 'twelcke sy seyde van Arien de Backer op trauwe ontfanghen te hebben, sal overleveren in de handen van d'overicheyt, so verre sy het a[n]nemen willen, mits nemende daervan recepisse van de secretaris; so niet, sal hy 'tzelfve bewaren ter tyt anders van de classe gheordonneert worde. Ende middellertyt sal aen die dienaers van der Veere[73] van de classe een brief ghescreven worden om de waerheyt te weten of Susanne vornompt met Yman Janssen ghetraut soude wesen.

Avondmaal
Is besloten dat men het nachtmael des Heeren sal altyt uuytrechten ter plaetsen daer de classe gheleyt wort, ende sal de dienaer derselver plaetschen met een ander dienaer, van de coetu gheordonneert, de predike doen ende het avontmael uutrechten, den eenen de predike ende de ander de bedienynghe des avontmaels, waervan voor d'eerste reyse sal den dienaer uuyt den Brielen mededienen. Ende so daer eenighe ter selver plaetsen broeders of susters bequaem bevonden worden van den dienaer der plaetsen sullen daer ooc mede toeghelaten worden.

Agenda
De naeste versamelijnghe der broederen sal wesen den 28 junii in Dierijcxlandt, alwaer sal praeses wesen Aegidius ende scriba Florus.

Censura morum
Item is besloten in de naeste tesamencomste morum censuram te houden.

---

71 De dag ervoor trad Willem van Oranje te Brielle in de St.-Catharijnekerk in het huwelijk met Louise de Coligny. De dienst werd geleid door Jean Taffin. De festiviteiten rond dit huwelijk vonden in Dordrecht plaats.

72 Volgens de acta van de vorige vergadering had dit Aegidius Johannis Frisius moeten zijn; in margine staat als toelichting op het praesidiaat van Andries Cornelisz.: 'om de absentie van Gillis Janssen, die om nootsaeke tot Rotterdamme moeste wesen'. De 'nootsake' betrof de synode van Rotterdam, eveneens 13 juni 1575. Zie Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* II, 157-170; er is van deze synode geen lijst met aanwezigen.

73 Johannes van Miggrode, die van 1572-1627 te Veere stond.

1575 V (ordinaris). Dirksland, dinsdag 28 juni.
Inv. nr. E1, fol. 13v/pag. 30.

Propositie ~ Examen ~ Oostvoorne
Adrianus Joannis, gehoort zijnde zijne propositie, is angenomen tot den dienst des Woordts, opdatt die van den Briell die dienairs hem sullen behulpich wesen om te Oostvoorn in den dienst te helpen ofte elders. Dit is alsoo gedaen bij den classe van den dienairs des landts van Voorn ende Vlake.

Avondmaal
Dat articell van dat nachtmail sall weder verhaelt worden tot de naeste samencomste ende dat die broeders wederom voorgestelt werden.

Censura morum
Voorts is besloten dat men de naeste maill sall houden censuram morum.

Aanwezigen
Dair is geordonneert, datt die absenteren sonder wettelicke oirsaicken sullen tott behoeff der armen geven 2 schellingen.

Overflakkee
Den naeste maill sall men spreken hoe men[74] alderbest soude connen die van Vlake van ons affscheijden ende hair den moijte van reijsen sparen.

Agenda
Den naeste samencomste sall wesen tot Geervliet, preses sall zijn Joannes aldair ende scriba Jacobus in Heenvliet. Ende dit sall wesen den 8 augusti.

1575 VI (ordinaris). Geervliet, maandag 8 augustus.
Inv. nr. E1, fol. 13v-14/pag. 30-31.

Avondmaal
Conclusio dat het artikel van nachtmael is geheel af, dat is, dat men 't niet en sal administreren in de tesaemecomste van de classe.

Overflakkee
Daer is bescloten[75] dat die van over Wlacke altyt sullen eenen dienaer voortaen oversenden in de vergaederinge der broederen, volmacht hebbende van de anderen. Dan als er censura morum gehouden sal werden sullen zij alle tesaeme commen.

Censura morum
Men sal censuram morum houden alle jare in de eerste bijcoemste der broederen ende voirt noch eens als de broederen dat goet bevinden sullen.

74 Hierna een verwijzingsteken naar het volgende in margine: 'ofte in 't ordell der broederen 't selve sall blyven'. Het verwijzingsteken staat tussen beide artikelen in; de aanvulling in de marge staat op dezelfde hoogte als het voorgaande artikel maar past inhoudelijk echter beter bij dit artikel.

75 Sic, door Orphanus consequent zo gespeld.

Zwartewaal ~ Predikant
Op het voortgeven van Florencio is bescloten dat Egidius, Hermannus ende Jacobus sullen van de saecke ondervraegen in Swartewaele ende de naeste t'saemecomste dat selve inbringen.

Goedereede ~ Traktement
Daer sal een supplicatie aen zynder Excellentie vanwege des classis overgeven wurden, noepende het onderhout van die dienaer van Goeree[76] ende hetselve sal geschien van een dienaer van den Briel.

Attestatie ~ Examen
Het is bescloeten dat Jacop Louf sal getuijgenisse van de classe van Dortrecht bringen sijn leven ende wandel angaende, ende sal geexamineert werden van de classe, welckes alles geschieden sal in de naestcommende vergaederinge.[77]

Agenda
De naeste vergaederinge sal wesen die 12 septembris in Heenvliet, daer presides wesen sal Jacobus Orphanus ende scriba Florencius.

1575 VII (ordinaris). Heenvliet, maandag 26 september
Inv. nr. E1, fol. 14/pag. 31.

Aanwezigen
Zijn tot Heenvliet geweest dese navolgende dienairs des Woordts: Andreas, Aegidius van Den Briel, Joannis van Geervliett, Jacobus van Heenvliet, Adrianus van Oostvoorn, ende Floris van Swartewael. Ende dewijl die andere dienairs deur 't quade weder niet hebben connen comen, is besloten dat zij souden wederom versamelen binnen den Brielle de 10 octobris ende preses mett oik scriba voorleden gecontinueert.

1575 VIII (ordinaris). Brielle, maandag 10 oktober.
Inv. nr. E1, fol. 14v/pag. 32.

Aanwezigen
Absenten zijn geweest Jacobus in Heenvliet, Hermannus in Abenbroek, Willhelmus, Hecling.

Attestatie
Men sall scriven an den dienairs van Dordrecht, dat zij geven getuygenis Jacobo Loeff, sulcx alsij weten zynen leven angaende als boven en dese sullen die van den Briell scriven.

Winterseizoen
Die dienairs van den Briell sullen deurende den winter roepen soo veel dienairs als die gelegentheijt der saken sall eysen, die voorvallen zullen.

76 Door verbetering is de juiste spelling moeilijk vast te stellen.
77 In margine: Iacob Louf. Zie hiervoor noot 53.

1575 IX (extraordinaris). Brielle, maandag 24 oktober
Inv. nr. E1, fol. 14v/pag. 32.

Heenvliet ~ Predikant
Is een t'samencomste van[78] sommige dienairs geweest binnen den Briell geweest over de sake van Jacobo Orphano om te verhoren die beschulding die tiegen hem ingebracht was, wairop geordineert zijn Joannes, Geervliet, Hermanus, Abenbroek, Joannes, Suydtlandt, om hier van te horen zyne antwoordt ende hem te seggen dat hij over acht dagen na desen datum den 31 deser maent, Jacobus mett zijn huijsfrou sullen verschijnen binnen den Briell.

1576 I (ordinaris). Maandag 9 april
Inv. nr. E1, fol. 14v-15/pag. 32-33.

Aanwezigen
Waren die broederen altesamen van Voorn ende Putten versamelt, uutgenomen Wilhelmus van Hekelingen ende de broederen van Overflackee met Jacobo van Heenvliet ende die van Goeree; dese waren absent.

Simonshaven ~ Predikant ~ Attestatie
Die broederen als sij hen hebben hooren voorlesen die getuijchnisse van Jacobo Louf (die de broederen van Dordrecht aen die van Den Briel overgeschickt hadden) hebben verordent dat Jacobus Louf voors. in de naeste versaminge der broederen geexamineert sal werden.

Agenda
Die naeste versaminge sal wesen in Rockaengen den 14 maij, daer preses sal syn Egidius ende Florentius scriba.

1576 II (ordinaris). Rockanje, maandag 14 mei
Inv. nr. E1, fol. 15/pag. 33.

Aanwezigen
Absenten: Jacobus, Henvliet ende is zijne excuse voor goet geacht, Hermanus, Abenbroek, Joannes, Geervliet, Wilhelmus, Heckeling, Michael, Dirricxlant[79], Haijco, Mijddelhernis excuseert om zijn sieckt. Die andere sullen haire excuse doen de naste comste.

Ooltgensplaat ~ Predikant
Is besloeten om te scriven an die overheijt van Oelkenplaet ofte zij souden Jodocum willen geven een brieff om te mogen vertrecken, 'twelck zoo zij doen sullen, soo sall die classe tevreden zijn dat hij vertrecke binnen die classe.

78 Boven 'van' staat een verkortingsstreep.
79 Met andere hand bijgeschreven: 'is nae Embden'.

Goedereede ~ Predikant ~ Propositie
Den dienair van Goedere is belastet op den naesten t'samencomste een propositie te doen ende hem te laten examineren[80] ende zijn bescheijt te tonen.

Agenda
Den 18e julii sullen den dienairs van 't landt van Voorn vergaderen in Swartewaell, Geervliet preses, Heenvliet scriba.

Examen[81]
Jacobus Loeff is geexamineert ende, also hij nuu alrede een tijt lanck gepredeckt heft sal hij[82] toegelaeten [worden] te prediken op hopenghe dat hy hem voortan naerstich oeffenen sal in 't lesen der Heijliger Schriftuer, maer soo hy sulcx niet soude naecomen, soo soude hy qualicken het predichampt bedienen conen.

Ooltgensplaat ~ Beroep
Alsoe Joest Eemelsz. in den Plate vertoonde dat d[i]e van Dordrecht an hem hadden geschreven, dat sy toelieten hem in Beijerlant te trecken, wanneer die van Beijerlant haer eerst hadden genuechsame redenen gegeven waerom dat sij niet wilden tot een dienaer annemen [dan] dien die van Dordrecht aldaer gesonden hadden, ende ten anderen, wanneer hij, Joest, brochte bescheit van syn classe dat sy hem sulcx toelieten. Ende, want de classe hierinne niet wilde besluyten sonder advijs van syne owerheyt ende ghemeente, is een brieff geschreven als boven geschreven, ende soe sy hem los lieten, dat men met hem lieffelick handelen souden ofte het niet moegelick soude wesen, dat hy by ons in den classe bleve, ende dat hy oock in Beijerlant niet conde trecken, voor ende aleer dat sy den begheerte der broederen van Dordrecht genoech gedaen hadden.[83]

1576 III (ordinaris). Zwartewaal, maandag 18 juni
Inv. nr. E1, fol. 15v/pag. 34.

Ooltgensplaat ~ Beroep
Aengesien Joos Eemels geen bescheit en heeft gebracht van de brief, die de classe gesonden heeft aen de overheit van de Oolckensplaete, zo en hebben de broeders[84] niet wide[85] in de saecke konnen handelen.

Zwartewaal ~ Predikant
De broeders hebben bescloten up het versoecken van Florentio, begeerende van Zwartewale te vertrecken, alzo hy van de overheit aldair beroepen is ende noyt geene claechte over hem gedaen en is, dat zij haer beswaeren hem afscheit te geven, maer sullen consu-

80 Hierachter een rij van acht maal een dubbele punt: '::::::::'.
81 De rest van deze acta is geschreven door Aegidius Johannis Frisius.
82 De zinsnede 'also hij nuu alrede een tijt lanck gepredeckt heft sal hij' is als in te voegen passage boven de regel geschreven; de laatste woorden 'sal hij' is deels een gissing.
83 Joost Emels wilde eerder al weg uit Ooltgensplaat, Jensma, *Uw rijk kome*, 42.
84 Hierna het doorgehaalde: 'den voors. Joos geen afscheit konnen geven'.
85 Oorspronkelijk stond hier waarschijnlijk 'wider', de laatste 'r' lijkt onleesbaar gemaakt.

leeren met de naest geleegende classe, wanneer Florentius de oorsaken syns vertreckens den broederen by geschrifte sal overgegeven hebben.[86]

Heenvliet ~ Predikant[87]
Alsoe Jacobus Orphanus voor desen tot den dienst des evvangeliums nae ['t][88] ordel der broederen sonder erghernisse niet langer conde bedienen ende om meerder schandale te vermijden, twee van de broederen uut synen naeme den wet in Heenfliet souden affdancken vrydach toecomende.[89]
Is mede bij den broederen besloten dat Robertus de Riddere toecomende sondach in Heenfliet sal prediken om syne ghaven aldaer [te] laeten hoeren, ende indien sulcx haer gefalt ende op syn persoen niet hebben te seggen, dat hy met d[i]e van Heenfliet tot haerder versoeckt soude handelen om aldaer te dienen.

Ooltgensplaat ~ Attestatie
Op den brief die de broeders aen die van de Plate gescreven hadden ende gheen antwoort weder van is gecomen, hebben die broederen besloten dat, als Joos Emels attestatie getoont sal hebben van den gouverneur van de Plate aen die van den Briel (om welcke te verwerven van den gouverneur vornoemt Joannes Horst hem sal behulpelick syn) van syn afscheyt aldaer, dat hem consent van syn aftrecken van de Plate in de naem des classis van Voorn met gegeven sal worden.

---

86 Vanaf 'wanneer Florentius de oorsaken' met andere hand bijgeschreven. Bladzijde 38 van dit deel bevat allerlei (klad)aantekeningen. Rechtsonder staan kennelijk de overwegingen waarom Florentius uit Zwartewaal wilde vertrekken; zij luiden als volgt:
' I. Oorsaecke dat hij tot Zwartewael nyet wel wonen en mach, omdat hij daer dickmael zieck ende cranck is ende die lucht daer nyet verdragen en mach.
II Soe als een wederdoopersche vrou wederroupende dat sy in haer trouwen de leere voor goet bekent heeft, die leere des Evangeliums odieus heeft gemaeckt, waerom dat sij behoorde gestraft te worden, hetwelcke hy nyet aengeven mach sonder grooten haet van haer vrunden daer ter plaetse op hem te laden waerdoor oock den dienst in bespottinge by anderen aldaer gecomen is, begeert van daer te trecken.
(N.B.: de zinsnede: 'waerom dat sij behoorde gestraft te worden, (...) daer ter plaetse op hem te laden' is in het origineel doorgehaald, WGV).
III dat hy sonnendaechs ten meestendeel boven ses ofte seven toehoorders nyet en heeft ende moet daernae oock nae 't lest luiden wel een half uure beyden.
IIII Soe als hij jonck van jaren is ende daerom van de mennoniten bespot wert in synen dienste, seyt beter te syn dat een van ouder jaren daer gestelt worde. (N.B.: deze zin is doorgehaald, WGV).
V Dat oock de mennonisten sonnendaechs haer werck doen ende bespotten de luyden, die naer de kercke gaen ende maecken alsoo die luijden flau om tot 't gehoor des godlicken Woorts te comen.'
Links staan in margine de volgende overwegingen aangetekend:
'dat hy hem de classe onderwerp; te prysen het voornemen, doch afslaen om dees oorsaecken: 1° omdat hij hier wettelick beroepen is, 2° een gemeente begint op te richten, 3° die van Cruningen tegen te staen, 4° daer sulcke vrucht niet te verhopen is, 5° dat hy oock van de classe ontslagen is, 6° van syn gemeente ende classe te blyven begeert wert.'

87 Dit artikel staat in margine.

88 Door inktvlek niet leesbaar.

89 Bedoeld is dat twee broeders namens hem bij de magistraat ('den wet') zijn ontslag zullen indienen.

Goedereede ~ Predikant
Nadenmael dat die van Goederee in de versamelinge der broederen nijet en is verschenen, soe hebben die broederen besloten, dat men hem wederom ernstelick schrijven sal, dat hij ter naester versaminge verschijne om te volcomen dat hem opgelegt is, of dat die broederen met hem sullen handelen naer behoorte van sijn contumatie.[90]

Agenda
Is besloten dat de naeste versamenge sal wesen tot Spijkenis, den 16 julii, preses sal syn …, scriba ….[91]

1576 IV (ordinaris). Spijkenisse, maandag 16 juli
Inv. nr. E1, fol. 16/pag. 35.

Leiding ~ Aanwezigen
In dese samencomste syn alle de broderen vergadert geweijst, uuytgenomen Goedereede ende Overflackee, ende nadenmael Hermannus gecoren was preses in de leste t'samencomste ende niet en is gecomen, is Egidius, onsen broder in syn platse vercoren.

Zwartewaal ~ Predikant
De broderen van Florentius saecke laten 't het blijven by het voorgaende beslot.

Heenvliet ~ Predikant
Also onse broder Robertus getont heeft attestatie van syn afscheit van de classinge vergaderinge van den Hachge, hebben de broderen deselve voor goet ende genochsaem bekent ende hem met vruchden als een dienaer des godtelicken Woordts ende een litmaet hoeder[92] versamelinge opgenommen.

Attestatie
Also onsen broder Paschasius[93] getont heefft seecker attestatie van syn afschyt van de gemeyne broderen van de kercke van Dordrech, hebben de broderen deselve voor goet ende genochsaem bekent ende hem met vruchden als een dienaer des godtelicken Woordts ende een litmaet hoeder[94] versamelinge opgenomen.

Goedereede ~ Predikant
De broderen hebben besloten dat, also Aelbertus absent was, hem ernstelicken de weeten sal gedaen worden[95] dat hij de naeste versamelinge verscheynen, op conditien als boven, welcke nu de derde vermaninghe sal weesen.

---

90 *contumatie, contumacie*: weerspannigheid tegen de wet, het niet verschijnen in rechte (Verdam, *Middelnederlandsch handwoordenboek*, 305).

91 Namen niet ingevuld.

92 Sic. Wellicht verwant met het Zeeuwse bez. vnw. *hulder*: hun, Ghijsen, *Woordenboek Zeeuwse dialecten*, 361 onder 'ulder'.

93 Het is onduidelijk wie deze Paschasius is geweest. Volgens Schokking is het wel gebeurd dat een predikant naar een classis werd beroepen zonder dat hem al een gemeente was toegewezen, Schokking, *De leertucht*, 47.

94 Zie noot 92.

95 *enen die* of *een wete laten van iet*: iemand kennis geven van iets (Verdam, *Middelnederlandsch handwoordenboek*, 792).

Agenda
Is besloten dat de naeste versaminghe sal weesen in Heer Symonshaven, den 20. augusti, waer preses sal syn Andreas, scriba Hector.

1576 V (ordinaris). Simonshaven, maandag 20 augustus
Inv. nr. E1, fol. 16-16v/pag. 35-36.

Aanwezigen
De samencompste van de broderen is geweist van dien op den voors. dach tot Heer Sijmontshaven, in welcke tesamencompste absenten geweist syn die broderen Overflackee, Swartewael ende Goerreede ende Hector uuijt Ranckaenghen.

Dirksland ~ Heenvliet ~ Predikant
Is besloten bij den broderen dat Michael van Diercklant ontboden sal woorden door eenen brieff om te comen op de naeste samencompste, om met hem te sprecken van die sacke van Jacobi in Henvliet, ende synen raet in deselve saecken te gebruijcken, opdat alle schandale voorcomen worde.[96]

Goedereede ~ Predikant
Hebben de broderen noch eenmael besloten dat men den broder van Goderee sal eenen brieff toesciken in welcken hy sal vermant worden in de naestcomende classe te verschijnen om te doen als boven, welcken de broders uuyt overvloet hem ten besten noch bewijsen. Ende so hy noch niet en comparert, sullen de broderen den rentemeester bidden hem gheen alementatie te laten volgen.

Agenda
De naeste samencompste sal weesen tot Heckelinge[97] den 17 septembris waer preses weesen sal Joannis in Gervliet ende[98] scriba Robertus in Henvliet.

1576 VI (ordinaris). Hekelingen, maandag 17 september
Inv. nr. E1, fol. 16v-17/pag. 36-37.[99]

Aanwezigen
Die t'samencoempste der broederen ghehouden tot Hekelinghen den 17^{en} septembris anno 1576 in denwelcken present zyn gheweest alle broeders uuijtgenomen dije van Overflacke, Goerede ende Zuijtlandt ende Swartewale.

Dirksland ~ Predikant
Is besloten bij den broeders dat men Michiel Andriess. scrijven zal waerinne men den-

96 Michiel Andriesz. was oud-predikant van Heenvliet.
97 Of 'Heekelinge'.
98 'Gervliet ende' moeilijk leesbaar door verbeteringen.
99 Hierna volgt pagina 38 met diverse kladaantekeningen (zie ook noot 86). Linkboven staat in het handschrift van Florentius Gerardi een lijst met de namen van predikanten met daarachter bedragen in stuivers; kennelijk een overzicht van betaalde boeten of bedragen. Verder staan ook turfstreepjes achter enkele namen. Half door deze lijst staat nog een lijst met turfstreepjes en enkele handtekeningen.

zelven er[n]stelijck zal vermanen persoonelijck in naestcomende t'samencoempste der broederen te compareren ende dat Robertus zal reijsen naer Overflacke ende aldaer vernemen naer dije zaecke, hem van den broeders opgeleijt wesende op gemeynne costen.

Goedereede ~ Predikant
Is voorts by den broeders besloten nopende de zaecke van Alberto van de Goereede dat men hem naer zyne belooftenis op maendach comende verwachten ten Briel ende zoe hij aldaer compareren[100] [zal], zullen dije broeders van den Briel volle authoriteyt hebben in alles met hem te handelen gelijck de classe van hem te vooren geeyschet heeft; daertoe, indijen het noodich es tot haerder assistentie roepen eenighe van de naest gelegene broeders. Ende indyen hy nijet en coempt zal men hem a novo scrijven te comen in de naestcomende classe op pene als boven.

Agenda
Dye naestcomende versamelinghe der classe zal wesen in den Briel den 8[en] octobris.[101] Preses[102] zal wesen Egidius ende Andreas scriba.

1577 I (ordinaris). Oostvoorne, maandag 15 april
Inv. nr. E1, pag. 39-40.

Leiding ~ Aanwezigen
Ende dese die zyn absent geweest:[103] Raickaengen, Goereede, Middelhernis, Oude Tonghe.
Preses: Andreas Cornelii, scriba: Adrianus Joannis.

Heenvliet ~ Beroep
Alzoo Robertus de Riddere ons verthoont heeft eenen brieff den 6. aprilis van Gerardo Culenbergio, nomine classis van Beoosterschelt aen hem geschreven, inhoudende, dat sy hem door aenhouden van de wet ende gemeente in Dreyssere[104] weederom aldaer tot den dienst des heyligen evangelii beroepen, soo verre hy van syn classe ende gemeente in Heenvliet conde ontslaghen worden: hebben die broederen om zeeckere oorsaecken sulcx niet goet gevonden, maer besloten eenen brieff te schryven aen de classe van Beoosterschelt waerinne dat sy de oorsaecken breeder sullen verclaren.

Proposities
Is besloten by den broederen dat alle t'samencompsten een corte propositie sal gedaen worden uut[105] den catechismo volgende den cathalogum hyeronder daervan gemaeckt:
Guilhelmus in Heeckelinghen
Joannes in Geervliet

100 Origineel: 'comparen' met een verkortingshaal.
101 Vermoedelijk heeft deze vergadering wel plaats gevonden maar zijn de acta ervan niet overgeleverd. Er is namelijk op pag. 37 van het classisboek wel ruimte overgelaten.
102 Boven 'preses' staat een afkortingshaal.
103 De opsomming begint met het doorgehaalde 'Geervliet'.
104 Na 'Dreyssere' een op 'E' gelijkend letterteken.
105 Origineel: 'uwt'.

Adrianus Joannis, Goederee[106]
Ayko in Middelharnis
Jacobus, Simonshaven
Theodoricus in Spyckenisse
Henricus, Swartewale
Joannes Ho[r]stius in de Oude Tonge
Andreas in den Briele[107]
Balthazar Dijck, Oudenhoorn
Joannes, Suytlant
Aegidius, Briele
Hector, Heenvliet[108]
Andreas, Bryell
Robertus, Heenvliet
Joannes[109] Dorpius, Dirxlandt
Everardus, Abbenbrouck
Aert Michielz., Oostvoorn[110]
Balthazar, Oudenhoorn[111]
Franciscus, Nyewenhoorn
Jan Thonisz., Corendyck
Theodorus, Plaet

Agenda
Is besloten dat de naeste t'samencompste sal weesen in Suytlandt den 20 may, alwaer praeses weesen sal Joannes Steenbergius ende scriba Theodoricus in Spyckenisse.

Ondertekening
Aldus gedaen ter plaetssen ende daghe als boven oorconden,
ondertekend door praeses en scriba.

1577 II (ordinaris). Zuidland, maandag 20 mei
Inv. nr. E1, pag. 41.

Leiding ~ Aanwezigen
De t'samentcomste is geweest desen 20 mayus 1577 in Suytlandt daer preses was Johannes Steinbergius ende Theodorus Roestius scriba, ende zyn absent gevonden Aijcko, Horstius, Goeree.

Zwartewaal ~ Predikant
Henricus Krieckenbeeck so hij voor de broederen sijn affscheit ende behoorlycke attestatie verthoont heeft, is hij sonder wederseggen van ijemant aengenomen tot den dienst des goddelycken Woorts t' Swartewael.

106 In de plaats van het doorgehaalde 't'Oostvoorn'. Adrianus vertrok in 1577 van Oostvoorne naar Goedereede.
107 Deze naam is later doorgehaald en hierna tussen Hector en Robertus geschreven.
108 'Heenvliet' met andere hand geschreven boven het doorgehaalde 'Raickaengen'.
109 Boven de 'o' bevindt zich een liggend contractiestreepje.
110 Deze naam en de volgende namen zijn later rechts bijgeschreven.
111 Staat dus twee keer vermeld, deze tweede vermelding is later doorgehaald.

Dirksland ~ Predikant
Item Joannes Dorpius, also hij voor de broederen seeckere attestatie ende affscheijt verthoont heeft, is hij sonder ijmants wederseggen totten kerckendienst in Dircxlant aengenomen.

Goedereede ~ Predikant
Is beslooten dat over die saecke van Goeree daer in den eylande trecken sullen aen de overheyt ende den dienaer aldaer Andreas ende Adrianus ende verhandelen deselvige saecke als sij bevinden sullen te behooren, als volmacht hebbende van de classe om hem te laten blyven ofte aff te setten.

Heenvliet ~ Dreischor ~ Beroep
Besloten dat men andtwoorden sal die van Dreissor ende classe van Beoosterschelt aengaende de handelinge Roberti.

Agenda
Sal de naeste versamelinge weesen in de Ouden Tong den 18 junii, daer preses wesen sal Aegidius ende scriba Robertus de Ridder.

Ondertekening
Ondertekend door praeses en scriba.

1577 III (ordinaris). Oude-Tonge, dinsdag 18 juni
Inv. nr. E1, pag. 42.

Leiding ~ Aanwezigen
De classijcque versamelinghe es gheweest in de Oude Tonghe, ende es preses gheweest Egidius Joannis ende scriba Robertus de Ridder, ende zyn absent gheweest Johannes Steenbergen, Joannes Ossius, Theodoricus, Spiekenissen, Guilhelmus, Hekelinghe, Jacobus Louf. Actum den 18^{en} junii 1577.

Heenvliet ~ Dreischor ~ Beroep
In den iersten: aengaende het aengeven van de secretaris van Dreysscher, nomine der ghemeynte aldaer, dije begeert heeft dat Robertus zoude comen in zyn oude residentie, hebben de broeders gepersisteert bij den voorgaende besluyten ende gescreven brieven.

Goedereede ~ Predikant
Item hebben de gecommitteerde, gesonden tot Goedereede haren handel verclaert, hoe dat zy bevonden hebben de zaecken van Alberto warachtich te wesen, namelyck van zynen ende zyner huysvrouwe quaet regiment ende zyner kinderen rebelheijt mitsgaders zynen dronckenschap, van alle welcken zij scryftelyck attestatie verthoont hebben, gescreven van de secretarius aldaer ende uuyten naem van de burchmeesters, schepenen ende rade aldaer by denzelven onderscreven ende den stadtzegel daerop gedruckt, d'welck alle by den broeders gehoirt ende gesien hebbende, hebben voor goet gehouden dye destitutie Alberti, by haerluyden in presentie der wethouderen gedaen.

Proponenten
Item aengegeven zynde van onsen broeder Egidio nopende den proponenten, namelyck Arnoldo ende Johanne, hebben de broeders besloten, dat dye naestgelegen dienaers sullen t'samencomen ten Briel op den 2 julii naestcomende om haerluijden te hooren proponeren ende examineren,[112] daerby geroepen zynde oock eenighe van de gemeynte van den Briel, ende bequaem gevonden zynde tot den dienst des Evangeliums gestelt te worden in eenighen plaetsen, die men sal bevinden aldernootsakelyckx te wesen.

Agenda
Dye naeste t'samencoempste der broeder[en] zal gehouden worden in Middelhernesse den 15 julii, zal wesen praeses Andreas ende scriba Jacobus Louf.

Ondertekening
Ondertekend door praeses en scriba.

1577 IV (ordinaris). Middelharnis, maandag 15 juli
Inv. nr. E1, pag. 43.

Leiding ~ Aanwezigen
De classycque versamelinghe is gheweest in Middelhernis, ende is preses gheweest Andreas Cornelius ende scriba Jacobus Loeuff ende is absent gheweest Johannes Steenbergius. Actum den 15^{en} julii 1577.

Korendijk ~ Proponent
In den ersten is Adriano Claes. Froonen in den Corendijck, soe is t' synen versoucke hem opgeleyt hem te begeven tot der gemeynte ende op den dertichsten julii een propositie te doen tot Geervliet in presentie van den broederen naest geseten ende van den Briell om alzoe geouffent te werden tot den dienst des evangeliums, alsoe die wet in den Corendyck hem versocht heeft totten predicampt aldaer, ende heeft hemselven den oordell der classe onderworpen (zoe hy soude moeghen genoechsaem ondersocht zynde totten dienst bequaem gevonden worden), dat hy sal gaen hetzy in den Corendijck ofte elders daer 't den broederen goet bevinden zullen.

Heenvliet ~ Dreischor ~ Beroep
Item, men zal Gerardo Culenbergico antwoorden op zynen brieff, tot Ciriczee den vierden julii an die classe van Vorn etc.[113] gescreven, ende absolutelicke laten weten, dat Robertus wettelick by ons behoort te bliven, oock nae haren eijghen oordel.

Oostvoorne ~ Goedereede ~ Verplaatsing
Item is besloten dat Adrianus Janss. dienaer tot Oostvorn met eenen dienaer van den Briel an zijne magistraet gaen zal om an haerluden versouck te doen off zy hem begeren van zynen dienst te ontslaen. Ende oft gebeurde dat zy hem vrij lieten, sal denselfden ghesonden worden an die gemeynte van der Goedereede met recommendatie van die classe, ofte met eenen dienaer, die zy daertoe selver verkiesen sal; ende dit alles ten versoucke ende begheerte van die classes.

112 Laatste deel van 'examineren' onduidelijk.
113 'etc.': gissing voor een onduidelijke lettercombinatie.

Proponenten
Item is besloten by die broeders dat die drie geexamineerde expectanten Arnoldus, Johannes ende Balthazar bestelt sullen werden, soe veele als die broederen sullen konnen te weghe brenghen.

Censura morum
Item is op dese t'zamencompst oock censuram morum ghehouden.

Agenda
Die naeste t'zamencompste sal wesen tot Geervliet 1577 den 19 augusti, daer praeses wesen sal Johannes Horstius, Theodoricus Roestius, scriba.

Ondertekening
Ondertekend door praeses en scriba.

1577 V (ordinaris). Geervliet, maandag 19 augustus
Inv. nr. E1, pag. 44.

Leiding ~ Aanwezigen
Den 19 augusti zyn de broeders vergadert geweest in Geervliet, waer preses was door affwesen Johannis Horstii Johannes Steinbergius ende scriba Theodorus Roestius.

Proponenten
Aengaende de expectanten hiervoor vermelt, waer onder anderen eenen Jan Anthoniss. genaemt, werdt by den broederen goet bevonden den selffden noch voor een tijt lang op te houden ende te suspenderen.

Oudenhoorn ~ Predikant
Item Balthazar Dijck is hier tegenwoordich verscheenen als in den Ouden Hoorn gesonden ende aengenomen ende voor een litmaet des classis bekent.

Gouda ~ Classicale assistentie
Op het versoeck van dien van Dordrecht om twee broeders ter Goude te zenden om met hem eenige swaricheiden hem voorgevallen, aff te handelen, zyn by den broederen verordineert om derwaert te reijsen Aegidius ende Robertus op de gemeyne broederen costen.

Agenda
De naesten versamelingen sal weesen tot Heenvliet, daer praeses Robertus ende scriba Henricus, Swartewael den 23 septembris.

Ondertekening
Gedaen tot Geervliet, datum als boven ende na gewoonte onderteyckent.
Ondertekend door scriba.

1577 VI (ordinaris). Heenvliet, maandag 23 september
Inv. nr. E1, pag. 45.

Aanwezigen
De zaemenkomste der classe is ghehouden tot Heenvliet den 22sten septembris ende zyn absent gheweest die van den Briele, Oostvoorn, Audenhoorn, Rekaenge, Goerree, Oude Tonghe ende Middelhernis ende Heekelinghe.

Ooltgensplaat ~ Vacature
Is beslooten dat men die van Oeltgensplaete zall antwoorden op haeren brieff, haer bedanckende van dat zij noch op d' ordenninghe der kercken acht hebben, ende dat men haer, soe haest als moghelick zall zyn, met behulp verzien zall ende een goeden dienaer seinden.

Spijkenisse ~ Predikant ~ 's-Gravenzande
Is beslooten bij den broederen dat Theodoricus te Gravesande vryelick zal gaen met consent van zijn ghemeente op een zondach ende anders in de weeke om zyn gaven laeten te hooren.

Heenvliet ~ Dreischor ~ Beroep
Is besloten bij den broederen, alzoe Robertus hem in zyn conscientie bezwaert vyndt van de beroepinghe ende heftich aenhouden van die van Dreysscher, dat het hem nae het getuyghen zyner conscientie vry gelaeten wordt de zaeke aldaer te verhandelen, als hij vynden zall van Godes weeghen te behooren.[114]

Winterseizoen
Is voorts beslooten by den broederen dat de dienaers van den Briele met de naestgheleeghen broederen zullen commissie hebben oft daer eenighe zwaere zaeken overwynter mochten vervallen, die te verhandelen ende besluyten nae eysschen der zaeke.

Ondertekening
Ghedaen in Heenvliet, datum als boven, onderteykent by Robertum Ridder als praeses ende Henricum Criekenbeeck als scribam.
Ondertekend door praeses en scriba.

1577 VII (extraordinaris). Brielle, maandag 25 november
Inv. nr. E1, pag. 46.

Aanwezigen
Sijn sommige broeders, daertoe geroepen sijnde, in den Briel extraordinarijs wise bijeen geweest, als Egidius, Andreas, Swartewael, Rockaengen, Oudenhoorn ende Oostvoorn representerende de classe van Voorn, Putten ende Flackee.

114 In margine: 'hierop hebben geprotesteert de dienaers van den Briel, Andreas ende Aegidius, omdat te vooren anders in de classe besloten was op verscheijden tijden in tegenwoordicheijt van meerder dienaren, die als doen om des onweers halve met haerlieden niet tegenwoordich waren.'

Abbenbroek ~ Predikant ~ Attestatie
Hebben de broederen (gesien hebbende die goede getuijchnisse van Everardo Bommelio, die hy met hem uuten Pals van Petro Datheno ende Joanne Damio, superintendent aldaer, met sich gebracht heeft) denselven Everardum opgenomen als eenen dienaer des godlicken Woordts ende broeder der classe, soo als hy tot Abbenbrouck als dienaer des Woordts van de magistraet aldaer was aengenomen.[115]

Heenvliet ~ Vacature[116]
Is by den broederen besloten, dat Andreas Symonsz. Hegius tot Heenvliet gepresenteert sal werden om syn gaven te laten hooren om aldaer als dienaer des Woorts aengenomen te mogen werden, soe verre Robertus van daer is gaende.

1578 I (extraordinaris). Brielle, zondag 16 februari
Inv. nr. E1, pag. 47.

Aanwezigen
Sijn de broederen extraordinaris in den Briel te samen vergadert geweest, te weten van den Briell, Swartewael, Rockaengen, Abbenbrouck, Heenvliet, Nyewenhoorn ende Oostvoorn.

Ooltgensplaat ~ Predikant
Ende heeft Theodorus Siliginius, die van die van Dordrecht in de Plate gesonden was, van den broederen aengesproken synde, verhaelt hoe dat hy in de Plate gecomen was, ende heeft syn attestatie laten sien, die hij uut den Pals met hem hadde gebracht.
Is denselfven Theodorus van den broederen aengenomen als een dienaer van Ooltgesplaet, hoewel syn attestatien soe heel volcomen nijet en was, doch met treffelicke vermaninge dat hy hem voortaen gelijck in leere soe oock in leven ende wandelinge oprechtelick soude dragen, datter gheen clachte quame.

1578 II (ordinaris). Rockanje, maandag 14 april
Inv. nr. E1, pag. 48.

Leiding
Den 14^{en} aprilis anno Domini[117] 78 zyn die broeders vergadert geweest in Rekange, waer praeses was D. Aegidius Johannis ende scriba Andreas Hagius ende zijn absent geweest die van Flackee, Goere, Heecklingen,[118] Suydlant ende Geervliet.

Agenda
De naeste versamelinge sal wesen in den Bryl, den 12ste may op den middach[119] aenwe-

115 Uit de kerkenraadsacta van Dordrecht op 4 sept. 1577: 'Sal men einnen dienar Jan Foppisoen naesinden om te predigen tot Abbenbroeck; ys opgenaemen van die van Den Briell', Jensma, *Uw rijk kome*, 85.
116 Boven dit artikel staat het volgende doorgehaalde opschrift: 'Copie eens briefs aen de wet van Oudenhoorn'.
117 Origineel: 'ao d', met een overigens onduidelijke 'd'.
118 Hierna doorgehaald: 'Symonshaven'.
119 Interlineair boven het doorgehaalde 'tsavonts'.

sende, alwaer censura morum zall gehouden werden ende gehandelt van de zaecken betreffende den toecomenden nationalem synodum te Dordrecht, alwaer praeses verkoren is Andreas Cornelisz. ende scriba Henricus Criekenbeeck.

Ondertekening
Ondertekend door praeses en scriba.

1578 III (ordinaris). Brielle, maandag 12 mei
Inv. nr. E1, pag. 48-49.

Leiding
Den 12 may anno 78 zyn de broeders vergadert gheweest in den Briel, waer praeses was Andries Corneliss. ende scriba Henricus Criekenbeeck ende zijn absent gheweest Joannes, Geervliet ende Theodoricus, Oeltgisplaet.

Synode te Dordrecht
Syn verordineert door ghemeene stemmen der broederen om te Dordrecht in den synodum nationalem te trecken Aegidius Joannis van den Briele ende Andreas Simons van Heenvliet uut naeme onser classis.

Quorum
Is besloten, dat soe wanneer om onweders halven die broederen, insonderheyt die verre geseten syn, nijet en connen comen ter plaetse daer de classis geleyt is, ende nochtans sommige broederen daer vergadert syn en sullen die dan present syn, soe sij in minder getale zyn dan die absenten, nijet mogen besluten dat crachtich gehouden sal werden, tensy dat het van die naestvolgende classische versamelinge geratifieert werde, welcke macht sal hebben sulcke voorgaende handelinge te approberen ofte te nijet te maecken.[120]

Agenda
Die versamelinge toecomende sal wesen tot Goederee den 23 junii 1578[121] daer wederom allen broederen sullen comen om die acten des gehouden synodi tot Dordrecht over te lesen ende te onderteyckenen. Preses sal sijn Andreas Hagius in Heenvliet ende scriba Joannes Ossius[122].

Ondertekening
Ondertekend door praeses en scriba.

1578 IV (ordinaris). Goedereede, maandag 23 juni
Inv. nr. E1, pag. 50.

Leiding
Den 23 junii anno 1578 is die vergaderinge der broderen geweist ter Goederee, waer

120 Hierna is een groot deel van de bladzijde leeg gelaten, naar valt aan te nemen met de bedoeling nog een deel van de vergadering in te schrijven.
121 Het jaartal met andere hand bijgeschreven.
122 Beide namen later met andere hand bijgeschreven.

preses was Egidius uuyten Briel doer absentie Andreae van Henwliedt by den gemeyne broderen gecoren is ende scriba Joannes Ossius van Zuydlant, ende waer absentes geweist syn Joannes tot Gerwelidt, Wilhelmus tot Heekelum, Jacobus tot Heer Sijmonshaven, Henricus tot Swaertenwael ende Andreas tot Henwelidt welcke byde in den wecht sieck gewerden sijn, gelick dat kendelick[123] is.

Synode te Dordrecht
Is voor deselve broderen voors. op den voornoemden dach voorgelesen alle die articulen des nationalis synodi tot Dordrecht gehauden anno 78.[124]

Agenda
Die naeste versamelinge der broderen sal wesen tot Spyckenesse op den 18[n] augusti, waer weesen sal preses Everardus van Abbenbroek ende scriba Joannes Os in 't Zuijtlant.

Ondertekening
Aegidius Johannis Frisius, electus praeses hoc tempore subscripsit
Joannes Ossius, scriba electus

1578 V (ordinaris). Brielle, maandag 29 september
Inv. nr. E1, pag. 50-51.

Leiding
Den negen ende twentichsen dach septembris is geweist die versamelinge der broderen in den Briel, waer preses gecoren is geweist Joannes in Gerweliedt in absenty van Everaerdo onsen broder in Abbenbroek ende scriba voors. Joannes Ossius in 't Zuytlandt, also die veroerdende vergaderinge[125] der broderen tot Spyckenessche niet gehauden en is, overmits het quade weer[126] ende grote tempestas, waerdoor die broderen niet en hebben connen comen ende versamelen.

Heenvliet ~ Sneek ~ Beroep
Also onsen broder Andreas in Henwliedt onse gemynen broderen getoont heeft seeckere beropinge van der gemeynte van Sneek, met noch seeckere missive gesonden aen onssen claessen van den Briel ende Putten, biddende seer vryndelick dat wy denselven onsen broder Andream solden willen laten volgen voor haren dienaer des godtelicken Woordts, hetwelcke weij, gemeynen broderen desselven classis, door gebeeden ende versoeck der voors. gemeynte haer geconsentert hebben ende consentenderen tegen den tyt by haer te comen, by soe verre dat het heylige evangelium daer met vreede ende opentlyck alsdan sal mogen woorden gepredick[t] ende geleert, soe veirs[127] hy ook mit vrynschappen van synder gemeynte tot Henwliedt sal mogen vertrecken: waertoe den classis hem alle vorderinge doen sal; dies sal die van Sneek door Egidium, onsen broder,

123 *kendelick*: kennelijk, in de betekenis van 'bekend' (WNT).
124 Rutgers, *Acta*, 234-281.
125 Origineel: 'veroerdinge vergaderen'.
126 Origineel 'veer'.
127 *soe veirs*: in zoverre; 'veirs' is hier een vorm waarin aan de verbinding 'van verre' enz. een adverbiale -s is toegevoegd (WNT, onder het lemma *ver*[II]).

uuten nam van de gemeyne claessis geantwordt worden op hare petitio[128] ende missive, haudende in date den 12 septembris anno 1578.

Dirksland ~ Predikant
Is besloten bij den broderen dat Joannes Dorpius bliven sal by syn gemeynte met alsulcken conditien dat die van Diercklant sullen achtervolgende haers scrijvens ende missive gesonden aen onsen broderen van den Briel, haudende in date den 28 septembris 1578, ende dit tusschen dit ende halffwasten[129] ende indien niet sal den voornoemden Joannes van haer ontslagen ende vry sijn.

Winterseizoen
Is besloten by den broderen dat onsen broderen in den Briel met die naestgelegene broderen sullen verhandelen ende besluyten van de gemeynen saecken die deese wijnter sullen mogen voorcommen ende accederen ende tegen die toecommende tyt te verordineren een plaetse ende tyt om classe te hauden.

Ondertekening
Joannes Ossius nomine presidis[130] Joannis Stenbergii et suo manu

1579 I (ordinaris). Oostvoorne, maandag 18 mei
Inv. nr. E1, pag. 51.

Aanwezigen
Absentes: Suytlant, Heenvliet, Heeckelinghen, Middelharnis; Aegidius nomine classis is gereyst in den Haghe.

Dirksland ~ Predikant
Alzoo als het dorp van Dircxlant sonder dienaer is ende noch ter tyt gheen dienaer en kan gesonden werden, soe hebben 't den broederen voor goet gevonden als dat men van Aicone ende den dienaer in Somwelsdyck vruntlicken sal begeeren, als dat sy aldaer in 't voors. dorp sullen willen gaen om[131] somwylen Gods Woort te vercondighen.

Agenda
Is besloten dat altyts de t'samencompste der broederen sal gehoudhen werden binnen den Briele ende de eerste t'samencompste der broederen sal weesen de 29 junii, alwaer praeses sal weesen Aegidius Joannis Frisius ende scriba Theodorus Roestius.

Ondertekening
Andreas Hagius Frisius, praeses electus
Adriaen Janssen, scriba

---

128 Gissing, herkenbaar is 'petio'.
129 *halfvasten*: aanduiding voor de donderdag in de derde week van de vastentijd als die nagenoeg voor de helft voorbij is; soms ook gebruikt als benaming voor de vierde zondag in de vastentijd.
130 Origineel: 'prisidis'.
131 Hierna de doorgehaalde woorden: 'haren dienst te presenteren.'

1579 II (ordinaris). Brielle, maandag 29 juni
Inv. nr. E1, pag. 52.

Aanwezigen
Der broederen 't samencoomste is gewest in den Briell den 29. junii, waer absenten zijn gewest Henricus Krieckenbeeck, is t'Utrecht gereijst, Joannes Steinbergius, Wilhelmus Eeck sieck gewest ende geene uut van Overfflackeen, noch Goeree.

IJsselmonde ~ Spijkenisse ~ Beroep
Op 't versoeck van die van Iselmonde die Theodorum, tot Spieckenisse nu kerckendienaer, begeert hebben door een seecker bode uut name der gemeinte geschickt, is beslooten, dat men se op de naeste versamelen absolutelyck andtwoorden sall.

Beveren (Vlaanderen)- Heenvliet ~ Beroep
Op 't versoeck van die van Beeveren uut Fflaenderen, die so door haere schrijven als door een seeckeren broeder ende ouderling beroepen Hector Claess. tot haren dienaer, sal men met seeckeren reedenen van zijne persoone ende der plaetsen schrifftelijck excuseeren.

Utrecht ~ Tholen ~ Zwartewaal ~ Beroep
Also twee schrifftelycke beroepingen, de eene van die van Utrecht ende eene van die van Tertoolen, vertoont zijn op Henricum Krieckenbeeck, so is bevonden dat Henricus, so die van Utrecht met zijnen stemm ende andere gaven conden gedient worden, bij die van Utrecht als zijn vaderlandt behoort te blijven; so niet, sall hij die van Tertoolen voor een jaer geleent worden, ende soo hem alsdan de dienst ende opbouwinge der kercke aenstaen mochte, sal hem vrij staen daer te blijven, so niet, sall hij aen de classe verbonden blijfven.

Agenda
De naeste t'samencoomste sall weesen in den Briell den tienden augusti waer praeses weesen sal Andreas Hagius ende Arnoldus, Oostenvoorn, scriba. Actum desen 29 junii in den Briell.

Ondertekening
Aegidius Johannis Frisius, praeses electus subscripsit
Theodorus Roestius, scriba

1579 III (ordinaris). Brielle, maandag 10 augustus
Inv. nr. E1, pag. 53.

Leiding ~ Aanwezigen
Der broederen byeencoempste is geweest in den Briel den 10^{en} augusti, alwaer sijn presentes geweest Egidius Johannis, Andreas Hageus, Hector Claess., Spickenes, Hekeling, Niewenhoern ende Oestvoern ende is gehandelt als volcht:

IJsselmonde ~ Spijkenisse ~ Beroep
Ten eersten. Alsoe in 't voergaende versoeck van die van Iselmonde op Theodorum in Spikenesse besloten op deese tegenwoerdige classe te antwoerden absolutelyck, ende

nou tegenwoerdich noch versocht wort van twee broderen uut den classe van Delfft[132] mit noch eenen van Iselmonde, soe is by den broederen, nou ter tyt present, voer antwoerde gegeven alsoe dat meeste numerum der broederen absent is, dat sy niet finalyck en connen besluyten, dan stellen die van Iselmonde in haer vrijheyt om langer op Theodorum te wachten offt niet mit syne eygen bewillinge.

Spijkenisse ~ Kerkgebouw ~ Pastorie
Is den broederen present goedtgedocht dat Wilhelmus Adriani ende Jacobus Loeff sullen trecken in Spikenes om inspectie te nemen soe op het huys ende kercke ende andre clachten Theodori als om die wet te vermanen tot reperatie ende beteringe van dien ende ons te kennen te geven in den naesten classen die antwoerde, die sy ontfangen hebben van die van Spykenes.

Agenda
Is besloten die naeste versamelingen te wesen in den Briel den 7^{en} septembris ende praesidem gecoren Oestvoern ende scribam Hector Claes.

Ondertekening
Aldus gedaen den 10^{en} augusti onderteijkent,
Andreas Hagius Frisius, praeses
Arnoldus Michiels Hovaeus, scriba

1579 IV (ordinaris). Brielle, maandag 24 augustus
Inv. nr. E1, pag. 53-54.

Combinaties
Den 24^{en} augusti syn de broederen byeen vergadert om te oversien de missijven van myn heeren der Staten ende te verhandelen andere seeckere[133] dijnghen.
Is besloten by de broederen op 't versouck der Staten aengaende de repartycie ende combyenatie van de steden ende plaetsen,[134] hoe dieselvighe ten mynsten costen van den lande bequamelicken souden moghen bedient werden, ende dat in manieren als hier volcht:
Ten eersten in den Briel twe dienaren, die ghehouden sullen wesen buyten de stat mede te dienen de prochie van Rugghe, de p[r]ochie van Nieulant ende Cleyn Oosterlant.
Item de dienaer t'Oestvorn met Rekaenghen.
Nieuwenhoorn met Hellevoet.
Item Heenvliet met Abbenbrouck, so die Jonckheeren[135] tevreden syn. So niet, sal Swartewael met Heenvliet moghen bedient werden ende den Audenhorn met Abbenbrouck.
Maer so een yghelick joncker niet souden willen toelaten dat haren dienaer ander plaetsen mede bediende, so sullen Swartewael ende Audenhorn, hoewel swaerlic, moghen bedient werden.

---

132 De classis Rotterdam is pas in 1580 gaan functioneren als een zelfstandig lichaam; voor die tijd vergaderde ze samen met de classis Delft en vormde daarmee een soort dubbelclassis, Ten Boom e.a., *Geloof, opbouw en strijd,* 22, Abels en Wouters, *Nieuw en ongezien* I, 58-59.

133 Gissing; vervaagd en moeilijk leesbaar.

134 Vgl. Van Dooren (ed.), *Classicale acta Dordrecht 1573-1600*, 77 (27 okt. 1579, art.4) en Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* II, 175.

135 Bedoeld worden de heer van Cruyningen resp. de jonker van Abbenbrouck.

Item in Gheervliet, de stat een dienaer.
Spykenisse ende Hequelynghe.
Item Symishaven ende Biert.
Item Suydtlant.
Item den Cornedyck ende Pirssille.
Overvlacke
Ooltgisplaet, een dienaer alleene.
Auwe ende Nieuwe Tonghe een.
Middelhernis ende Stat een.
Item Dierixlant, Mellisant[136] ende Herkinghe een.
Item Ghoederede ende Oudtdorp een.
Item aengaende die belonynghe naer die moyte ende distancie der plaetsen, is besloten dat men de vermeerderynghe stelle in mynen heeren discretie.
Dan is besloten dat den broederen van den Briel in den naem des classis myn heeren den Staten scriftelicken sullen antwoorden.

Synode
Sullen in den particulieren synodum gesonden worden ende gaen Andreas Hagius ende Joannes in Suydtlant mit credentiebrieven.[137]

Agenda
Is bestemmet om de naeste tesamencomste den 28[en] septembris, alwaer preses sal wesen Joannes Ossius ende scriba Theodoricus in Spykernisse.

Ondertekening
Arnoldus Michiels
Hector Claesz., scriba.

1579 V (ordinaris). Maandag 12 oktober
Inv. nr. E1, pag. 55.

Aanwezigen
Absentes: Gervliet, Spyckenisse, Heeckelinge, Oude Tonge, Middelharnis.

136 Of: 'Meelisant'.

137 De particuliere synode te Schoonhoven, begonnen op 14 september 1579. De gravamina, waarover in de Brielse acta niets wordt vermeld, waren al eerder bij de classis Dordrecht ingediend, Van Dooren (ed.), *Classicale acta Dordrecht 1573-1600*, 75 (11 aug. 1579). Blijkens de brief van Aegidius Johannis Frisius, geschreven 'met haest' op 27 juli 1579, betrof het gravamen van de classis Brielle hoe te handelen met een predikant die zonder advies van de classis en zonder 'behoorlick verloff' van zijn kerk naar een andere classis en gemeente is gegaan en hoe men zal handelen met de kerk heeft ontvangen en tenslotte hoe men voortaan 'sulcke onordeninge' kan voorkomen, NA, AC Dordrecht, inv. nr. 33, nr. 1. Het gravamen is tevens opgenomen in de minuutbeschrijvingsbrief van Henricus Corput, NA, AC Dordrecht, inv. nr. 33, nr. 1; Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* II, 179-180. Voor rekest classis zie: *ibidem*, 183-191.

Acta particuliere synode
Syn voor den broederen gelesen de acta synodalia ten Schoonhoven.[138]

Vergaderplaats classis
Is by den broederen verordineert dat men voortaen die t'samencompste der broederen houden sal uutwysende[139] den artikel hyervan gemaeckt in synodo tot Dordrecht[140] waervan de eerste sal weesen in Symonshaven, 2. in Heeckelinge, 3. Swartewale, 4. den Ouwenhoorn, 5. Andreas in den Briele, 6. Nieuwenhoorn, 7. Ooltgensplate. Ende dese geeindicht synde sal alsdan by den broederen verordent worden ho waer men se alsdan voort houden sal.

Vergaderplaats classis
Is besloten by den broederen dat alle extraordonnaris tesamencompsten gehouden sullen worden in den Briele, een yegelycken op synen costen, daer soowel de absenten sullen gelden als den presenten tensy dat sy genoechsame oorsaken sullen voorwenden van haerluyder absentie waernae den broederen sullen oordelen in de naeste tesamencompste.

Winterseizoen
Is besloten by den broederen alsoo de t'samencompste van den broederen duer den winter qualicken kan geschieden, dat den naestgesetenen met den broederen van den Briele sullen allen saken in den Briele verhandelen up gemeene costen ende ratificeren alle 't gene by haer gedaen sal worden.

Agenda
Is den broederen in den Briele opgeleyt van den gemeenen broderen alzoe als den ordonnaris 't samencompste vanweghen des onweders voor dese winter niet meer kan gehouden worden, dat by den dienaers van den Briele met den naestgelegenen vuer den winter den dach sal uwtgeschreven ende verordent worden wanneer de ordonarische versamelinge in Symonshaven sal gehouden worden.

Ondertekening
Joannes Ossius, praeses
Adriaen Janssz. scriba

1579 VI (extraordinaris). Brielle, maandag 23 november[141]
Inv. nr. E1, pag. 56.

Leiding ~ Aanwezigen
De samencomste der broederen ys geweest in den Bryel den 23^{n} novembris aldaer pre-

138 Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* II, 172-191. De classis Brielle had op deze synode een uitgebreid 'advertissement' ingebracht over de zaak Coolhaes in Leiden, *ibidem* II, 183-191.
139 Transcriptie van: 'uwtwysende'.
140 Art. 11 synode van Dordrecht 1578, Rutgers, *Acta* 242.
141 De acta van deze vergadering zijn door vervaging van de inkt hier en daar zeer moeilijk leesbaar.

sentes waren Aegidius ende Andreas, Henricus, Swartewael, Arnoldus, Oostvoorn, Theodorus, Spijckenes[s]en, Franciscus, Nieuwenhoorn ende Balthasar, Oudenhoorn.

Zwartewaal ~ Beroep
Die broederen gehoort hebbende het begeren Henrici Crieckenbeeck nopende die beroepinge van St. Martensdyck, dat hy aldaer soude mogen trecken, gelyck het hem van die broederen op 't versoeck van die van ter Toelen alrede gegunt waer, ende oock gehoort hebbende syne clachten dat hy, oock soberlyck huyshoudende, met syn familie ende behooftigen ouden vader tot Swartewael niet can jaerlicx met syn alimentatie toecomen, gemerct hy oock grootelick aldaer heefft ingeteert ende niet meer heeft voor handen om in te teeren, tenware dat hem hyer die alimentatie gemeerdert wert.[142] Die broederen, hyerop rypelycke delibereert, hebben voor goet angesien, dat hy die beroepinge van St. Martensdyck volge, byaldien dat die rentemeester hem geen vermeerderinge voor syn alimentatie tot Swartewael can to[e]seggen ende die van Swartewael hem oik met vreden willen laten vertrecken; doch so verre hy, Henricus, befyndt, dat hy Christo, synen Heere, aldaer geen profyt langer can doen ofte andersins niet blyven can, dat hy altyt gehouden sal syn dese classe voor eenige andere synen dienst te praesenteren.

Ondertekening
Andreas Hagius, scriba

1580 I (extraordinaris). Brielle, maandag 25 april
Inv. nr. E1, pag. 56.

Aanwezigen
Extraordinarie bijeencoempst der broederen is geweest in den Briel den 25 aprilis anno 80, alwaer present zyn geweest Egidius, Andreas, Swertewael, Symonshaven, Heenvliet, Spickenesse, Niewenhoern, Oestvoern ende is gehandelt aldus:

Den Briel ~ Beroep
Ten eersten zoe syn geleesen alsulcken brieven als die gedeputeerde van Vrieslant mit andre van den broederen van Leuwerden ende van Dronrip ende Terschingen[143] gesonden zyn aen de consistorie ende classe van den Briel tot versoecke ende vocatie van Egidio Jansz., dinaer in den Briel voers. Is hierop bij den broederen raet geholden ende besloten dat 'tselve niet behoort te geschieden, ter oersaecken voer d'eerste, omdat onsen broeder Andreas op zyn beroep eertyts geschiet van Sneeck is conditionaliter ontslaen ende vrijgelaten van de classe ende daerom niet meer als eenen ordinaris dinaer binnen den Briele en hebben.
Ten anderen omdat wij niemant in syne plaetse bequaem en vijnden voer alsulcke groote gemeente binnen den Briele te stellen in der absentie van Andream Hageum.
Ten lesten oock overmits denselven Egidius hemselven aen de gemeenten van den Briele verbonden heeft soe lange der gemeente zynen dinst nut [ende] noedich sal wesen naer luyt der acten daervan gemaeckt bij der consistorien ende classe van den Briele voers. In kennisse die by Andream Hageum, presidem, ende mij Arnoldum, Oostvoern, scryver, dit onderteykent ten dagen ende jaere ut supra.

142 De laatste zinsnede vanaf 'tenware (...)' is in margine toegevoegd.
143 Het noordoostelijk van het Friese Dronrijp gelegen Schingen.

Ondertekening
Andreas Hagius, praeses
Aert Michiels Aertsz., scriba.

1580 II (ordinaris). Simonshaven, maandag 9 mei
Inv. nr. E1, pag. 57-58.

Leiding ~ Aanwezigen
Anno 80 den negenden may soe zyn alle die broderen by den anderen gheweest uutghenomen Ayko Westerwolde, predicant in Middelhernis ten huyse van Jacob Jansz. tot Simonshaven, praedicant alwaer praeses gheweest is Andreas Hagius ende Johannes ab Horst, scriba.

Abbenbroek ~ Predikant
Op den dach ut supra is voor den broderen des ghemenen classis voorghelesen den brief die Everhardus Bommelius aen den classis heeft ghescreven, waerin hy syne schult bekent dat hy buyten alle kerkenordinghe van Abbenbroeck is vertrocken.[144] Begeert oock ene attestatie, hetwelke hem by den broderen ghegundt is.

Oudenhoorn ~ Predikant
Daer is oock ghehauden censuram morum in onse classike vergaderinge van alle dienaren, ende tot Balten Dyck die ghekomen synde, soe is aenghedient voor die waerheyt, dat die vornoemde Balten hem tot verscheyden tyden lelicken in dronckkenschap vergrepen heeft, op straten ende wegen, tot groot schandaele van den evangelii Jesu Cristi ende der ghehelen kerkendienst, bescheten en bespogen ghelegen heeft, oock dat hy tegen d' algemeene weyse ende ordeninge der kerken een bruijt met bloten haer oft hoofde ghetrauwt heeft met speelliden ende alle lichtverdicheyt, waerin veel erbare mannen ende vrouwen grotelixs gheargert syn; oock soe houdt hy oft heeft ghehouden ghemeenschap met den retorezynen, daer doch alle lichtverdicheyt door ghevoet ende ghesterckt wordt; daerbeneffens soe is hy oock grootelixs te beschuldigen dat hy met syne huysvrou mennichmael ghereijst end groote gheselchap ghehouden heeft bij denghenen, met welke syne huysvrou met syn voorweten beruchticht was van meer: ergo is beslooten met ghemenen stemmen deses classis, dat die voorbenoemde Balten van allen synen kerkendienst sal ophauden tot op den nahecomende classis, om alsdan finalicken te disponeren oft hy tot een dinaer des evangelii sal gheleden woorden oft niet.

Agenda
Is besloten dat die naeste byeencomste sal wesen op den 20 junii in Hekeling, waer praeses wesen sal Johannes Steenbergius, scriba Arnoldus in Oestvoern.

Middelharnis ~ Predikant
Ten lesten is beslooten dat aen Aiacem sal ghescreven woorden om te compareren op den naesten classis.

Ondertekening
Ondertekend door praeses en scriba.

144 Hij had de classis Dordrecht eerder beloofd Gouda te zullen helpen, Jensma *Uw rijk kome* 140, 142; Van Dooren (ed.), *Classicale acta Dordrecht 1573-1600*, 62 (4 nov. 1578).

1580 III (ordinaris). Spijkenisse, maandag 20 juni
Inv. nr. E1, pag. 58-59.

Aanwezigen
Die byeencoempst der broederen naer voergaender ordeningen is geweest den 20^{en} junii anno 80 in Spykenesse ter oorsaken der doot Wilhelmi in Hekelingen ende zyn praesenten die van den Briel, Swertewael, Suytlant, de Plaet, Symonshaven, der Goederede, Nieuwenhoern ende Oestvornen ende hebben gehandel[t] als hier volcht.

Oudenhoorn ~ Predikant
Ten eersten, alsoe voer besloten was by den broederen, dat men op dese byeencomst soude disponeren ende finalijcken uutspreken oft Baltazaer van den Dijck zal geleeden worden voer eenen dienaer des godlycken Worts oft niet. Is geconcludeert daerop mit gemeender stemme, alzoe die voergaende clachten niet en worden vermindert, maer meer mit der waerheyt worden versterckt ende vermeerdert, dat denselven Balthesaer wel niet werdich en is voer een dienaer gehouden te worden,[145] maer overmits hij voer ons alhier mit schone woerden grotelijcx beloefft beeteringe zyns levens, soe sal men denselven Baltezaer een affscheyt geven naer tenor hiernaer verclaert:
Alzoe[146] Baltazar Dijck, onse broeder, thoner van desen, by ons gecomen es in den classe van den Briel ende lande van Voorne, met hem brengende een goede attestatie van onsen broeder Gerardo Culenburgio saliger gedachtenis,[147] doen ter[148] tyt dienaer des Woerts tot Zyrikze, waerop hy by ons in den Oudenhoorn in dienst toegelaeten es ende ontrent drie jaren gewoent, maer heeft hem door menselicke [swackheyt] in dronckenschap alsoe vergrepen, dat synen dienst in onse classe voortan onvruchtbaer soude wesen, ende want hy hem derhalven met den broederen versoent heeft ende beloeft in synen dienst hem alsoe te dragen, dat die naeme Godes door hem niet meer gelastert, maer wel geheyliget ende groot gemaeckt sal werden, ende want wij hem in den leere niet onreyn gevonden hebben ende die dienaeren vast overal groot gebreck zijn, soe hebben die broederen onses classis voor goet angesien, dat hy in een andere provincie ofte quartiere vertrecke, alwaer hij met meerdere stichtinge sal moegen arbeijden; bidden hierom den broederen, alwaer hy sal moegen comen ende synen dienst nodich sal werden bevonden, dat die broederen het beste met onse broeder Baltazar vors. willen doen. Waermede dat wij den broederen wederom conen dienstich wesen, daerinne sullen die broederen ons willich ende bereyt vinden nae onse vermoegen. Actum den 25 julii anno 1580.[149]

145 De zinsnede 'dat denselven Balthesaer wel niet werdich en is voer een dienaer gehouden te worden' is in margine bijgeschreven en is in de plaats gekomen van de volgende doorgehaalde tekst: 'dat men den voern. Balthazaer binnen onsen classe van den Briele voer geenen dienaer geleden zal worden want hij (overmits 't scandael dat groot is) by ons geen vruchte des Evang[elii] en sal doen, maer dat men hem zal een affscheyt geven alzoe wy mit goeder conscientie best mogen naer tenor hiernaer verclaert ende dat ter oorsake overmits hy voer ons …'. De woorden 'des Evang' zijn eerder afzonderlijk doorgehaald.

146 Deze attestatie is geschreven door Aegidius Johannis Frisius. Uit het handschrift blijkt duidelijk dat de scriba, Arnoldus Arnoldi, hiervoor ruimte op pag. 59 heeft gereserveerd. Het schrijven van een dergelijke attestatie hielden de Brielse predikanten, i.c. Aegidius Johannis Frisius, dus in eigen hand.

147 Gerardus van Kuilenborg is op 4 november 1579 overleden, Van Lieburg, *Repertorium* I, 140.

148 Of 'der'; een 't' en 'd' zijn door elkaar geschreven.

149 Jansen en Van Dale, *Bijdragen tot de oudheidkunde*, 27: Balthasar komt met zijn attestatie uit Brielle.

Middelharnis ~ Predikant
Ten tweden. Alzoe Aiax niet gecomen en is nae zyn voergaende beroepinge, is van den broederen besloten dat men hem andermael scriftelyck sal roepen tot der naestcomende vergaderingen.

Ooltgensplaat ~ Beroep
Op het beroep, scriftelyck aen den broederen gedaen van die van Hulst in Vlaenderen, luydende op Theodorum Siliginium, dinaer in de Plaet, is van den broederen geantwort, dat hy in deser groter noet der dienaren sal blyven.

Predikantsweduwen
Op het scryven van die van der Goude, nopende de alimentatie van een weduwe [e]ens broeders,[150] sullen die van den Briel antwoerden.

Spijkenisse ~ Beroep
Op het versoeck van die van Iselmonde, moverende het voergaende beroep van Theodoro in Spyckenesse, is van den broederen beantwoert, dat Theodorus aldaer sal mogen op hare scrifftelycke beroepinge trecken, byaldien hy een vrindelyck affscheit van den wethouderen alhier in Spickenesse sal connen becomen.[151]

Agenda
Is besloten dat de naeste byeencoemste sal wesen in den Briel tot Andream Hagium den 25 julii, alwaer praeses sal wesen Egidius Johannes ende scriba Johannes Ossius.

Ondertekening
Actum anno et die ut supra onder onse hant,
ondertekend door praeses (Henricus Crieckenbeeck) en scriba (Arnoldus Arnoldi Michiels).

1580 IV (ordinaris). Brielle, maandag 25 juli
Inv. nr. E1, pag. 60.

Aanwezigen
In deese vergaderinge syn geweist absentes Joannes in Gerweliedt,[152] Adrianus ter[153] Goederzee, Joannes in de Aude Tonge.

Middelharnis ~ Predikant
Onsen broder Aiax, denwelcken geropen was van de gemeyne broderen om te compareren in die naeste tesamencompste, hetwelck den broder woldaen ende wolbracht op die voors. dage.

150 Hierna doorgehaald: 'haerlieden'. Vermoedelijk betreft dit de weduwe van Wilhelmus Gerardi Leydecker, predikant in Gouda, die al eerder (1578) was overleden, Jensma (ed.), *Uw rijk kome*, 138.

151 De classis Rotterdam vraagt IJsselmonde om Roestius te beroepen, eventueel zal een delegatie naar Brielle gaan, Bouterse (ed.), *Classicale acta Rotterdam en Schieland*, 1-2 (9 mei 1580). Op 4 juli zal de classis Rotterdam ook nog 'oorloof' voor zijn vertrek vragen aan de overheid van Spijkenisse, *ibidem*, 3.

152 Hierna doorgehaald: 'Hector in Henweliedt'.

153 Gissing, de 't' is niet duidelijk.

Ooltgensplaat ~ Hulst ~ Beroep
Op 't versouck van die van Hulst is besloten by den gemeijnen broderen dat Theodorus Siliginius in de Plaet bliven sal, byaldijn dat Jan Commerts., rentemeester raet weet om hem 's meer[154] te betalen ende syn alementatie helpen vermeerderen, also hij met syn grote famelia in de Plate op 40 pont[155] niet kan toecomen; mer soe de voornoemde rentemeester tot hetghene voors. is ghe[e]n raet en weet, dat doen voornoemde Theodorus alsdan op Hulst sal mogen vertrecken, welverstaende nochtans dat hy erst eenen anderen bequamen dienaer den claesse sal presenteren, die nu niet in den claessen woendt, door welcken die Plate christelick bediendt mach worden.

Agenda
Die naeste samencompste der broderen sal wesen tot Swartewale op den 29 augusti alwaer preses wesen sal Andreas Hachgius ende scriba Arnoldus in Ostvoorn.

Ondertekening
Ondertekend door praeses (Aegidius Johannis) en scriba (Johannes Ossius).

1580 V (ordinaris). Zwartewaal, maandag 29 augustus
Inv. nr. E1, pag. 61.

Leiding ~ Aanwezigen
Die byeencoemst der broederen is geweest den 29 augusti anno 80 in Swertwael naer voergaende verordeninge, ende is absent bevonden Johannes in Oude Tonge, Adrianus ter Goederede, in Geervliet, Suytlant ende in Middelhernis onder dewelck is gehandelt als hiernaer volcht.

Ooltgensplaat ~ Beroep
Ten eersten soe is ons vertoent een brieff van de gemeente binnen Oelkensplaet, inhoudende een beroep op eenen dinaer, by namen Albertus[156] Johannes, van Haerlem, mit noch eenen van de magistraet van Oelkensplaet voerscreven vervangende de gemeente aldaer, aen den broederen hier tegenwoerdich tot versoeck van denselven. Is daerop by den broederen beslooten ende voer antwoerdt gegeven als dat den dienaer voerscreven eerst voer al, naer uutwysen eenen artyckel tot Do[r]drecht in synodo[157] beslooten, sal exhiberen goede brieven van attestatie van den broederen often classe van Harlem aengaende zyne leere ende leven mitsgader een brieff van zyne vreedsamige affscheit uut Beverwyck om met den eersten denselven brieven te toonen den broederen in den Briel mit den naeste geseeten, dewelcke hiertoe geautorizeert worden mits desen van den broederen tegenwoerdich om alsdan te procedeeren naer behooren.
Welverstaende dat hy hem niet en soude vervoerderen in den dinst van Oelkensplaet te begeven oft in te treden voer alleer deese voerscreven brieven sullen vertoent weesen.

---

154 Het manuscript is hier niet erg duidelijk; de voorgestelde oplossing is te lezen als: 'des meer'. Dit redengevende 'des' (of 'dies') wordt dan uitgewerkt in de bijzin 'also hij …'.
155 Vlaamse ponden dus 240 gld.
156 Waarschijnlijk eerst 'Adriaen'. Ook 'Albertum' zou gelezen kunnen worden: de 's' en de 'm' zijn door elkaar geschreven.
157 Nationale synode Dordrecht 1578, Rutgers, *Acta,* 236.

Ooltgensplaat ~ Predikant
Op 't versoeck van Theodoro Siliginio om zynder attestatien, is[158] bij den broeder[en] voer goedt gevonden, dat men noch ter tyt egeen attestatie hem en sal naerseynden oft laten volgen, ten waer doer versoeck van die gemeente van Hulst, omdat wy voer seker gehoert hebben, dat hy zynen kerckendinst dick drie oft vier weken van huys reysende heft laten ledich staen; dat hij op eenen sondach naer den dinst Goeds uut der kercken comende privatim in een huys gedoopt heeft; ende wy achten hem ombehoerlycken vertogen te zyn, ende dat hy sommige van onse dinaers beschuldicht door zyne scrifften van curioesheit alsdat men haer niet en can genoch doen, d'welck hy mit levendige exempelen soude betuygen, welcke beschuldichde broederen versoeken bewys van dien.

Attestatie
Andreas Hageus, versoeckende attestatie van den broederen aengaende zynder leere ende leven, besluijten de broederen dat men de attestatie hem gegeven in den Briel[159] sal[160] ondertekent worden van de presenten.

Agenda
De naestcomende vergaderinge der broederen sal wesen in den Nieuhorn, 3[en] octobris ende is praeses vercoren Arnoldus, Oestvorn[161] en scriba Fransciscus Goten. Actum anno et die ut supra.

Ondertekening
Ondertekend door praeses (Andreas Simonsz. Hagius) en scriba (Arnoldus Arnoldi Michiels).

1580 VI (extraordinaris). Brielle, maandag 5 september
Inv. nr. E1, pag. 62.

Ooltgensplaat ~ Predikant ~ Attestatie
Op huijden den vijften septembris is Albert Janz., onse broeder in den Briele by den broederen wedergecomen gelyk hem tot Swartewael in den classe opgeleyt ware, met hem brengende een attestatie van der kerckenraet tot Haerlem ende noch een ander van de schepen[en] tot Beverwijck met noch een van de burgerije aldaer ende noch een van enige letmaeten mede tot Beverwijck, dewelcke alle by den dienaeren in den Briel, van Oostvoorn, Nieuwenhoorn ende Swartewael oversien syn ende con[n]en uut dieselvige attestatien anders niet verstaen dan dat Albert Janz. vors. als dienaer des goddelicken Woorts in Beverwyck eerlick geleeft had ende Godes Woort reijn geleert in tijden dat hy aldaer geleeft ende gewoent heeft, waerom wij uut last van de broederen hem annemen als een ledemaet onses classis om naevolgende syne beroepenge in Oelkensplaete den gemeente Christi met Godes Woort te spijsigen ende met een goet leeven voorgaen, met conditie dat hy hem alle kerckelicke ordinantien onderwerpe ende sonder advys der broederen deses classis Oelkensplaete niet en verlaete. Dat ick Albert Janz. oock met desen belove, anno 1580 die ut supra.
Albertus Johannis testor hec manu mea propia, ipso die et mense ut supra

158 Origineel: 'Iis'.
159 Hierna doorgehaald: 'vanwegen der classe'.
160 Hierna doorgehaald: 'by Egidio, vanwegen den presidem ende'.
161 Exacte spelling moeilijk leesbaar.

1580 VII (ordinaris). Nieuwenhoorn, maandag 3 oktober
Inv. nr. E1, pag. 62.

Leiding ~ Aanwezigen
Die bijeencoemste der broederen es gheweest op den derden octobris anno 80 na voergaende verordeninghen in den Nieuwenhooren, waer absent sijn gheweest Joannes in Ghervliet, Joannes in de Oude Tonghe, Aelbertus[162] in Oelkensplaet, Eijcko in Migdelhernis, Adreanus in Goederede.

Winterseizoen
Es bij den broederen besloten also daer gheen t'saemencoemste en sal sijn overmits den winter,[163] dat die broeders in den Briel met die naeste gheseten broederen alle saken die daer moghen voercomen macht sullen hebben vanweghen der classen te verhandelen ende te besluiten.

Agenda
Es mede besloten dat die naeste classike vergaderinghe teghen den tijdt bij Egidium in den Briel sal wesen. diewelcke met die naeste gheseten broederen alsdan den dach sal bestemmen ende der classe sal beschriven.

Ondertekening
Arnoldus Arnoldi Michiels, preses
Franciscus Gootens, scriba

1581 I (extraordinaris). Brielle, maandag 9 januari
Inv. nr. E1, pag. 63–64.

Leiding ~ Aanwezigen
Alzoe op huijden den negenden januarii anno 1581 in den Briel een extraordinarise classike vergaderenge gewest is, by den dienaer in den Briel met den naestgesetenen (hoewel oeck met dienaren als Geerfliet, Suidtlant ende Symonshaven mede beroepen waren) diewelcke om der saecken swaricheden tot mederaedt ende hulp genoemen hebben den broederen der kerkenraedt van den Briele.

Hekelingen ~ Schoolmeester
Soe es ten eersten by den vors. broederen verschenen Cornelis Ambrosius, schoelmeester in Hekelengen, met hem brengende de beijde schouten van Hekelengen ende Spykenesse ende hem affgefraget synde wat hem moveert heeft op den praedichstoel te gaen pra[e]digen tegen advys ende raedt sommiger broederen[164] alzoe hy, Cornelis, selffs noch

162 Origineel: 'Aerbertus'.
163 Origineel: 'vinter'.
164 Hierna volgen ongeveer acht onleesbaar gemaakte woorden. Afgaande op de letters die nog te lezen zijn en de context zou het kunnen gaan om een verwijzing naar een brief die de kerkenraad van Den Briel aan hem had geschreven. Ambrosius had namelijk in december daarvoor al een brief aan de kerkenraad geschreven met de mededeling dat hij op de kerstdagen op verzoek van de overheid in Spijkenisse en Hekelingen had gepreekt. De kerkenraad van Den Briel besloot op 30 dec. 1580 hem hierover te schrijven. Een dag of tien later stond Ambrosius dus voor de classis: De Jager 'De eerste predikanten der Hervormde Gemeenten te Korendijk (Goudswaard), Piershil en Hekelingen', 283-284.

gheen ledemaet der kercken es. Waerop hy sonderlenge gheen behoorleck antwoert gegeven heeft, maer enige vragen in een stouten, onbeschaemde gemoet voorgestelt, die hem oock beantwort syn ende hem bewesen dat hij quaelicken gedaen hadde, beijde tegen Godt ende synder heyliger ordonancien, waerover hy tot warer bekenninge ende berou synder sonden, soe veel dit onordentlicke pra[e]digen angaet, vermaent is. Heeft hy daerop geseit syn consientie in desen stucke voor Godt gerust te wesen ende dat hy het pra[e]digen niet laeten soude, al soude hy in de weyden ghaen pra[e]digen. Soe hebben die broederen den schouteten allebeijde gebeden ende vermaent dat sy van nuu voortan niemant consenteerden, desen Cornelium ofte een ander, sonder eerst een bescheijt uut naeme der dienaren deser classe gesien te hebben, dat hy voor een dienaer des evangelii bekent es opdat syluijden niet bedrogen en worden. Cornelis vors. es ernstelicken geboden dat hij hem van nuu voortan van het pra[e]digen in 't geheel onthoude ofte dat wij gedrongen sullen worden te doen gelijck wij an hem geschreven hadden,[165] daerop hy sonderlenge gheen belofte dede, hoewel hy hem wat milder liet ansien als voren.

Oudenhoorn ~ Schoolmeester
Ten tweden syn bij de broederen geweest die schoutet met noch enige mannen uut Oudenhoorn ende hebben in praesentie van haren schoelmeester[166] begeert dat voor haren schoolmeester (dien sy om der kijnderen niet ontberen conen ende niet[167] daertoe hebben) enige goede alementatie soude moegen werden geordeneert waerop hy soude moegen onderhouden ende gelegenheyt hebben om hemselven in den Worde Godes te oeffenen of hy in den kerckendienst soude moegen worden gebruijckt also syluijden gheen en hebben. Die broederen met Jan Commers. ontfanger, mede tegenwoordich, gesproken hebbende ende verclarende dat een schoolmeester daer nodich is, heeft[168] consenteert acht ponden vlaems vor den schoelmeester in den jare, welcke jare hy met ses maenden dienst sal moegen betaelen, byaldien hy[169] niet bequaem bevonden wort tot een kerckendienaer, met dese conditie dat die dienaers desen, hem ontvanger, attestatie sullen geven dat sij nodich bevinden datter een schoelmeester in Ouden Horen is etc. ende dat schout ende schepenen aldaer mede consenteren dat de vors. acht ponden sullen bij den ontvanger vornoemt uutgestreckt[170] worden uut den 20 ponden hem van de Staten opgeleit te betalen jaerlix

Rockanje ~ Beroep
Ten darden syn gecomen die van Rackanje, versoekenden Henricum Kriekenbeeck tot Swartewael, ende alzoe deselve oeck van de stadt van Muijden nuu twemael beroepen was, waeraff de tweede bode noch praesent was; daerby in synder cranckheijt enen clachtelicken brieff an den broederen schrijvende ende biddende dat de broederen hem doch verorloven op Muijden te moegen trecken, ofte dat sy hem genoechsaem ende syn huijsfrou in haeren doot ende verderff houden, alsoe sy hier niet aerden conen ende niet toecomen en moegen. Hierover syn de broederen seer bedroeft ende verschrickt geworden,

165 Doorgehaald: 'naemelick hem eerst bij den baliue van Putten ende voort is 't noot by den staten ende'.
166 Er staat aan het eind van de regel 'schoel' met een koppelteken; de volgende regel begint met 'begeert'.
167 *niet*: niets.
168 Hier is Jan Commersz. het onderwerp van de zin.
169 Hierna een doorgehaalde 'h'.
170 *uutgestreckt*: in de betekenis van 'verstrekt'.

hem op syne vrije voeten stellende (hoewel sy syner qualicken ontberen conen) nae Muijden te trecken oft thans in Rakanije ofte elders te blijven.

1581 II (ordinaris). Brielle, woensdag 19 april
Inv. nr. E1, pag. 65-66.

Leiding ~ Aanwezigen
De versamelinge der broderen is geweist in den Briel op den 19 aprilis anno 81 ende waer absent geweist is Aiax, ende preses Egidius, scriba Joannes Ossius.

Particuliere synode
Bennen vercoren om te rijsen in den particularem sijnodum Egidius Johannis, minister[171] in den Briel ende Joannes Horstius, minister in de Aude Tonge.[172]

Ooltgensplaat ~ Attestatie
Men sal Theodori ende der gemeynte bryven beantworden in manire naer vollegende.[173]

Zuidland ~ Predikant
Is mede besloten dat men Jan Hendrickz. anseggen sal, dat hy syn rentmeesterschap terstont verlate, oft[174] soe hy sulcx weijgert, sal de facto synes dienstes destitueert syn.[175]

Brielle ~ Predikant ~ Attestatie
Jacobus Postilius heefft den broderen drie loeffelicke getuychgenissebrieven laten leesen, een van den grefft van Culerborcht,[176] den tweden van der gemeynte tot Culenborch, den derden van de classe, onder denwelcken Culenborch gelegen is,[177] waeraen die broderen een goet vernugen hebben, neemende aen ende bekennende voor een litmaet onses classis.

Middelharnis ~ Predikant
Is besloten by den gemeynen broderen, dat men Aicho beropen sal tot die naeste vergaderinge om reedenen, die men alsdan hem voorstellen sal.

Agenda ~ Predikantsweduwen ~ Boeten
Die t'samencomste der broderen sal wesen in Middelhaernis den 22e meij alwaer praeses sal weesen Jacobus Postelius, scriba Arnoldus, Oestvoorne, ende is mede bestemmet soe wie sonder wichtige oersaecke sich absentert, sal gemulcteert worden tot profite van die

171 Voor 'minister' lijkt 'ende' te staan; hier genegeerd.
172 Particuliere synode te Rotterdam 25 april 1581, Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* II, 191-217.
173 Rest van de bladzijde niet beschreven.
174 Hierna doorgehaald: 'dat men opten naesten reyse sal syns dienstes suspenderen'.
175 Dit artikel is geschreven door Aegidius Johannis Frisius, Jan Hendricksz. (= Joannes Ossius) was zelf de scriba!
176 Bedoeld is Floris I van Pallandt, graaf van Culemborg (1537-1598). Over zijn rol in de reformatie in Culemborg uitvoerig: De Jong, *De Reformatie in Culemborg*, passim. Over Postelius: *ibidem*, 206-210.
177 De maand daarvoor had hij de attestatie gekregen van de classis Gorinchem: Verschoor (ed.) *Classicale acta Gorinchem*,12 (14 mrt. 1581).

nagelaten wedue ende weskynderen van onsen broder saliger Wilhelmij uut Heeckelum die somme van 40 groit, facit: 20 s[chelling]en.

Ondertekening
Ondertekend door praeses en scriba.

1581 III (ordinaris). Middelharnis, maandag 22 mei
Inv. nr. E1, pag. 67-69.

Leiding ~ Aanwezigen
De t'samencompste der broederen is geweest binnen Middelharnis den 22^{en} may anno 82, alwaer absent zyn geweest Henricus Steenwijck, Joannes Steenbergius, Hector Claess. was cranck, Arnoldus was van huys, Franciscus was oock cranck, alwaer preses is geweest Jacobus Postelius, scriba Aeriaen Janssen.

Ondertekening belijdenis
Naedemael dat tot Rotterdam in sinodo particulari besloten is dat allen kerckendienaers, zoe in dienst zynde ende volgens in dienst der kercken gestelt sullen worden, sullen verobligeert zyn, hemselven der kerckelicke censuer ende discipline onderwerpen,[178] welcken elckers met syner handt in 't boeck der acten der classique vergaderingen sullen onderteykenen. Soo hebben den broederen der classis van den Briele hyerinne verwillicht ende geconsentteert gelyck de handen derselven hyeronder geset, betuygen:
Aegidius Johannis Frisius subscripsit
Aiax, predicant tho Myddelharnis, Overflacquae
Johannes Horstius, minister Antiquae Linguae
Joannes Ossius, minister verbi Dei Zuytlandiae
Albertus Johannis Schageus, minister in Oelkensplate
Jacobus Louff Johannis, minister in Simonshaven et Biert
Aeriaen Janssz., dienaer des Woorts Gods binnen Goedereede ende den eylande van Westvoorne
Jacobus Postelius Coloniensis, minister, subscripsit
Aert Aertsz., dienaer des heyligen evangelii binnen Oestvoern
Henricus Steenwijck, dijnaer des godtlijcken Woorts in Rekanijen
Matthias Petersz., dienaer des gotlicken Wortz in Abbenbroeck
Simon Joannis Gronninganus, divini verbi minister in Dirxlant
Joannes Steinbergius, verbi divini minister in Ghervlieth
Franciscus Gootens, minister in den Nieuwen Hooren
Henricus Hermanni Coesveldiensis subscripsit
Egidius Nothaeus Swertensis
Sic habet Franciscus Borluut

178 Op deze plaats is in de tekst een verwijzingsteken ingevoegd, dat weer verwijst naar de volgende in margine door Aegidius Johannis Frisius aan de tekst toe te voegen zinssnede: 'bekennen ende houden voor goet de belydenisse des geloeffs in 37 articulen vervatet, naevolgende de resolutie der broederen in particulari synodo in 's Gravenhage anno 1583'. Die zinssnede is dus twee jaar later bijgeschreven. Het besluit van de particuliere synode te 's-Gravenhage zie: Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* II, 258.

Johannes Taeye subscripsi[179]
Zammel, minister in de Oude Tonghe
Adriaen de Joncheere, ita est
Nicolaus Tijckmaeker
Ephraim Dierkius,[180] dienaer des Woordts in Coerendyck
Pieter de Gheetere Jans., minister tot Audenhoren[181]
Arent de Temmerman
E[r]a[s]mus Puttaert
Joos de Neve, dienare des Worts van de Plate
Jacob de Broock, dienaer des Woorts tot Recange

Middelharnis ~ Predikant
Alsoe dese vergaderenge Aiaci voorgestelt heeft, dat hun angedient es, dat daer veel swacke personen in de werlicke[182] gemeente Jesu Christi[183] binnen Somerdyck grotelicx geergert ende bedroeft syn, dat hy, Aiax, nuu soe langen tijt in Middelhernis wonende, gheen gemeente vergadert heeft ofte ten minste hem in eijgener persoen noch in Somerdijck ofte ergens anders totten taefel des Heeren begeven heeft gehadt, ende dese classike vergaderenge van den particulieren synode belastiget es besonder opsicht op syn persoen te hebben; soe hebben die broederen deses classis nae onderlinge communicatie hem vermaent, dat hij op den naestcomende reijse hem met synder huijsfrou in Somersdijck, om alle ergernisse wech te nemen, tot het avontmael des Heeren begeven soude, ende alsoe hy hem besuaerde daerop te antwoorden, voor ende aleer dat hy met enige uut Somerdijck sich van enige saecken besproken hadde, soe hebben die broederen t'samentlicken gestemt, dat hij 't selve doen sal ende in onse naeste classicale vergaderenge antwoort geven ofte hij 'tselve sal willen doen, ofte andersins redenen synes laetens geven. Men sal insgelycken den dienaer up Somerdijck bidden hij wille dese vergaderenge op de naeste reijse alle gelegentheijt overschrijven.

Agenda
De t'samencompste der broederen sal weesen binnen Oltgensplaet, den 10[en] julii alwaer praeses ende scriba gecoren sullen worden.

Ondertekening
Ondertekend door praeses en scriba.

1581 IV (ordinaris). Ooltgensplaat, maandag 10 juli
Inv. nr. E1, pag. 70-71.

Leiding ~ Aanwezigen
Ordinaris byeencoempste der broederen in Oelkensplaet anno 1581 den 10 julii, alwaer absentes bevonden zyn Joannes Steenbergius, Hector Claesz., Fransiscus Goetens en is

179 Boven de handtekening van Tayus staat zijn naam voorzien van versieringen; onder zijn naam is een streep getrokken.
180 Of eventueel: 'Dierkins'.
181 Deze en de volgende handtekeningen staan aan de rechterkant van het blad.
182 Gissing, duidelijk herkenbaar is de 'w' en het suffix 'licke'. De betekenis zal uiteraard zijn: 'de ware gemeente'.
183 'Christi' staat twee keer geschreven, afgekort en voluit.

getracteert dit naevolgende, alwaer preses vercoren is Johannes Horstius ende scriba Arnoldus Arnoldi.[184]

Proponent
In den eersten. Hermanno[185] Wilmsz., gevraecht zynde, hoe hij hem bereyt vyndt tot dat hoechlofflyck ampt des Worts Gods, oft hy wel alle weken souden een predicatie den volcke voerdragen ende hem daertoe bequaem vynden, heeft geantwoert alsdat hy hem dat niet en der[ft] vermeeten, overmits hy met groeten arbeyt vier, vyff oft zes weeken over een predicatie heeft gestudeert ende noch qualyck heeft, zonder hetselve te leesen, bequaemelycken connen vercondigen, alzoe oock die dienaeren midt droeffnisse 'tselve wel hebben bemerckt ende geconsidereert. Waerom hem den broederen necessario niet en connen tot den godlycken dienst des evangelii dringen oft voerder raeden, overmits hy finalycken antwoerdt daer genen moet toe te hebben.

Middelharnis ~ Predikant[186]
Ten tweeden heeft onse broeder Aijax voor antwoort gegeven, hoe dat hy in Somerdijck niet tot des Heeren avontmael geweest es (gelyck hem van de broederen opgeleijt was) ende dat om dese redenen, ten eerste omdat hem dochte dat die broederen hem daertoe wilden dringen ende daerom niet en verstonden 't selve stichtelick te wesen; ten tweden dat hy voor hadde met Godes hulpe selffs in Middelhernis het avontmael ter gelegener tijt te houden, alse sommige personen hun schenen te presenteren. Maer alsoe die broederen verstaen dat hy uut lieffde synes naestens behoorde volbracht te hebben 'tgene hem van den broederen tot stichtinge ende opbow der kercke Christi in Somersdijck opgeleijt was, ofte ten minsten dat hy sich met den dienaer aldaer ofte ock andere ledemaeten behoorden besproken te hebben ende beclaget dat het hem leet was dat ijemanden door hem geergert ofte bedroeft ware geworden, omdat hij noch in Middelhernes selffs ofte elders het nachtmael Christi niet gehouden hadde: soe is 't dat de broederen alsnoch den vors. Aijco opleggen, dat hy metten aldereersten bij den dienaer ofte kerckenraet in Somersdijck ghae ende met denselvige van goede middelen bespreke, hoe dat die swacke in der gemeente tot Somersdijck alderbest sullen conen wederom gestichtet worden, hetsy in Middelhernes selffs mitten eersten het avontmael te bedienen, ofte, soe sulcx niet wel gelucken can totter naester reijse in Somersdijck hem met syn huijsfrou tot den tafel des Heeren te begeven, ende in den naesten classike vergaderenge van de handt des ministers in Somersdijk bescheijt brengen, hoe ofte wat tusschen hun beyde hierin gehandelt ende gesloten es, opdat die broederen sich daerop sullen moegen beraeden, wat hierinne meer van noden sal wesen gedaen te worden.

Combinaties
Ten derden. Op het versoeck der heeren Staeten des lans[187] van Hollant, nopende die combinatie der dorpen, opdat se alle bequamelyck met Gods Woert mochten gespyst worden, hebben die broederen geresolveert dat men hiermeede sal supersederen tot de naeste bijeencoempst.

184 In margine: 'Absentes sunt excusati'.
185 Te oordelen aan de bovenliggende suspensiestreep heeft Arnoldus hier eerst 'Hermannum' bedoeld en daarna een 'o' door een 'u' geschreven.
186 Dit artikel is door Aegidius Johannis Frisius geschreven.
187 Sic.

Agenda
Die naeste byeencompst der broederen sal wesen in 't Suytlandt den 7[en] augusti anno 81, alwaer praeses sal wesen Joannes S[t]enbergius ende scriba Henricus Steenwyck. Anno et die ut supra.

Ondertekening
Ondertekend door praeses en scriba.

1581 V (ordinaris). Zuidland, maandag 7 augustus
Inv. nr. E1, pag. 73.[188]

Leiding en afwezigen
Ordinarijs bijcomste der broederen is geschiet in Suijdtlant den 7[en] augusti anno 1581, alwaer absentes gevonden sijn Egidius Joannes, Hector Class., Adrianus Joannes in

188 Hiervoor, op pagina 72, staat een aantal deels door Crieckenbeeck, deels door Aegidius Johannis Frisius geschreven (klad)aantekeningen die wel erg lijken op gravamina voor of op instructies voor afgevaardigden naar de nationale synode in Dordrecht in 1578. Crieckenbeeck, die scriba was op de classisvergadering van 12 mei 1578, heeft ze in klad op de achterkant van de bundel folia, die nu als katern herkenbaar is in dit eerste classisboek, geschreven, aangevuld door Aegidius Johannis Frisius. De gravamina of instructies luiden als volgt:
'De 3[de] artyckel in 't derde punct mach zoeter verclaert worden nae d'uutlegginghe van Rotterdam.
De 7. artijckel zall ghedaen worden van den dienaeren soe veel als moghelick is.
Artyckel 22: hoe men van de scholen handelen zall.
Artyckel 24: of 't niet geraetzaem waer d'oplegginghe der handen te ghebruycken.
Artyckel 32: dat het vrij ghestelt wort.
Artyckel 49: Het ommegaen blyven.
Artyckel 53: om eenicheit van de feestdaeghen te besluyten.
Artyckel 60: goet behouden.
Artyckel 65: driemael te besprenghen nut om te blyven.
Artyckell 70: vrij.
Artijckel 76 sitten moet blyven
Ofte het niet goet ware dat d'hoge overicheit gebeden werde te autoriseren de articulen ende het ordeel der kercken van de bequaemheit oft onbequaemheit der dienaeren ende van derselver beroep ende sendengen.
Item off het een kerckendienaer, in een kerckendienst zynde, gheoorloft is op een ander plaetse dienst te zoecken.
Item off het een kerckendienaer gheoorloft zy rentmeesterschap te bedienen.
Of een ledemaet der gemeijnte mach een camergenoot der rethoryckers zyn ende oock helpen spelen. Neen.
Soe daer ijemanden tot den wederdopers begave ende nae het ordeel des consistorye met denselvigen tot den ban getreden behoerde te worden, ofte in sulcke maniere niet nodich ware enige maniere des bannerys te besluijten, opdat de woorden in ban niet te hardt ofte te slap vielen maer tot stichtinge der kercken ende toehoerders strecken mochte.
Zoe ijmanden hem lichtveerdich van den avontmael des Heeren afhaudt ende de consistorije ongehoersaem blijft, hoe men met soeaanigen handelen sal.'
Nog enkele aantekeningen bij deze gravamina/instructies:
– De artikelnummers verwijzen naar de kerkorde van Dordrecht van 1574 (Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* II, 129-155); zie ook Kersten, *Kerkelijk handboekje*, 63-81.

Goederede, Albertus, Plaet,[189] Joannes Horstius, Oude Tonge. Ende is getracteert die navolgende ende alwaer gecoren is als preses Joannes Steenbergius ende scriba Henricus Steenwijck.

Middelharnis ~ Predikant
Den classe heeft gesien de getuigenisse van Aiax in Middelhernis, dat hij na opleggen des classis hem met den dijnaer van Sommelsdijck ende met den lidtmaten der gemeijnten Jhesu Christi, dien hij geargert hadde, aldaer versoent heeft.

Combinaties
De broderen overgeleit ofte gesproken hebbende van de incombinatie der plaetsen ende vermidts de broederen niet t'samptelijck bij malcander geweest zijn, hebben sij 't gedefereert op 't naestcoemende classis.

Synode van Middelburg
De ordeninge der kercken met de perticulyre questien, tot Middelburch in generale sijnodo gehandelt, worden utgestelt om in de toecoemende classis gelesen te worden ter oorsaecken als vors.

Korendijk ~ Schoolmeester ~ Proponent
Den schoolmeester (Adrianus Nicolai) op de Corndijck heeft hem gepresenteert voor 't classis om geexameneert te worden. Ende dewile wij geen sekere formam examinandi na luit des achten artijckels hebben sijnodij Middelborgensis,[190] ende hij bekent Godts Woort nae luit in den catechismo verhandelt voor recht, hebben 't den broederen voor goet ingesien dat den voors. voortgaet in sijn beroepinge tot breder verschrijvinge.

Agenda
De naeste bijcomste des classis sal ghehouden worden in de Oude Tonge op den 18^{en} septembris anno 81, waer preses ende scriba wesen sal Egidius Joannes, preses,[191] Aernoldus Aernoldi, scriba.

Ondertekening
Ondertekend door praeses en scriba.

1581 VI (ordinaris). Oude-Tonge, maandag 18 september
Inv. nr. E1, pag. 74.

Leiding ~ Aanwezigen
Ordinariis bicompsten ijs gewest in den Oude Tonge daer gewest syn absentes Johannes Steenbergius, Hector Clausis, Joannes Os, Arnoldus, Heijnricus, daerin is getracteert dit

– 'D'uutlegginghe van Rotterdam' bij artikel 3 verwijst naar een toelichtende passage in de acta van de particuliere synode van Rotterdam in 1575; zie Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* II, 167.
– Het 'neen' achter de vraag over de rederijkers is door een andere hand bijgeschreven

189 Slecht leesbaar.
190 Zie art. 8 van de op de synode van Middelburg behandelde particularia: 'Hoe men die schoelmeysteren examineeren sal?' Rutgers, *Acta* 404.
191 Origineel: 'presens'.

hyr navolget. Daerin is gewest preses Egidius Johannis en Albert Jansz. Schageus in den Plate scriba.

Combinaties
Also dij doerperen in Overflacke nijt veel coennen coembinert woerden overmijt dat sy van werre mencanderen gelegen sin, so suellen den dineren van dem Briel met den belwen van Voerne, den deiner van Geeltwielt, Siemonishave end Sueudtlaendt met den belwen van Pueten sich beraetsaent, oft in haer quaertiren voer en tydt lange allent twe doerperen te samen bequamelick ende veel souden mogen bediennet woerden, velverstande dat men alle middelen soude anvenden dat elcke kercke en diner mochte hebben.

Agenda ~ Winterseizoen
De naeste bicoemste sal wesen des claessis teugen der tydt tot Geeltfrielt ende so midden der tijdt enigen s[w]aeriheyt voervalt so sullen den dineres in den Briel met den naesten geseutenen[192] broderen macht hebben vanwegen der claessie dytselven af te andelen. Actum ut supra den 19 dach septembris 81.

Ondertekening
Ondertekend door praeses en scriba.

1582 I (extraordinaris). Brielle, maandag 26 februari (oude stijl)
Inv. nr. E1, pag. 75.

Gedeputeerden ter synode
Die broederen opten 26 februarii als een extraordonarische byeencoemste in den Briele hebben benevens Aegidium Arnoldum Arnoldi tot Oestvoorn ordoneert om opten 13 martii in sinodum tot Haerlem te trecken.

Agenda
Hebben oeck eendrachtelyck besloten dat die broederen deses classis op den sevenden maii in Geerfliet, als vers. is van de plaetze, die eerste ordoniaerische classike bijeencomste sal gehouden werden.

1582 II (ordinaris). Geervliet, maandag 7 mei
Inv. nr. E1, pag. 75.

Leiding ~ Aanwezigen
Ordinaris byeencompste der broederen in Gervliet, alwaer absens gevonden is Aiax van Osterwolt[193] den 7 maij anno 1582. Preses Jacobus Postelius ende scriba Arnoldus Arnoldi, Oestvoern.

192 Door aangebrachte verbetering is de exacte spelling van de meervoudsuitgang onzeker.
193 Hierna doorgehaald: 'Albertus Johannis'; oorspronkelijk stond er: 'alwaer absentes gevonden zyn Aiax van Osterwolt, Albertus Johannis'; met Aiax van Osterwolt wordt uiteraard Aiax van Westerwolt bedoeld.

Geervliet ~ Schoolmeester ~ Koster
In den eersten, soe is ons vertoent van Martino Moens, schoelmeester ende koster van Gervliet seekere attestatie van dieverse dienaers ende litmaten der christelycker kercken soe van Bredae als van Geertruydenberchen, als dat hy is een goedt[194] litmaeten der kercken Christi ende hem eerlycken ende godlycken gedragen, soe hebben wy denselven oock voer alsulcx aengenomen ende gehouden, biddende dat hy hem noch alsoe voerts wil dragen, soe in het leeren der jonckheyt als in 't bedienen der kosterie opdat den name Gods doer hem soe lancx soe meer mach gepresen worden.

Dirksland ~ Beroep
Is noch gehandelt mit Symon Jansz. ende wy hebben[195] aen denselven versocht die toesegginge op den dinst des godlycken Woerts binnen Dircxlant. Waerop hy mit ons is veraccordeert ende heeft zijnen dinst gewillichlycken die van Dircxlant toegeseyt, nochtans conditionaliter dat hij wel wilt voer een jaer beproeven oft hy ende syn huysvrouwe die locht soude mogen verdragen. Ende soe hij dieselve[196] niet en can verdragen houdt hem alsdan vrij ende ongebonden, d'welck by den broederen wel voor goedt aengesien wordt ende consenteren hem op zyn versoeck[197] voers.

Acta particuliere synode
Sijn voergelesen die acta sijnodalia van Harlem.[198]

Particularia
Is van die kercklycke saken omgevraecht in particuliere.

Middelharnis ~ Predikant
Is besloten by den broederen dat men Aiacem sal bescriven tot der naester bieencompste ende oock aen die van Soomerdyck, soewel aen den dienaer als die gemeente om te horen wat clachte zy mochten van Aiace weten, ende dan te handelen naer behoren.

Censura morum
Is gehouden censura morum nae de oude maniere der broederen.

Agenda
Die naeste bijeencompste sal wesen ter Goederede den 18[en] junii alwaer preses sal wesen Joannes Horstius ende scriba Adrianus Joannis, Goederede.

Ondertekening
Ondertekend door praeses en scriba.

194 Of: 'goede'.
195 'wy hebben': de meest passende keuze uit enkele niet te ontwarren verbeteringen.
196 Door de eerste lettergreep 'die' staat nog een lange 's geschreven.
197 Tussen 'versoeck' en 'voers' staat nog een 't'.
198 Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* I, 89-117.

1582 III (ordinaris). Rockanje, maandag 30 juli.
Inv. nr. E1, pag. 76-77.

Leiding ~ Aanwezigen
Ordinaris byeencompste der broederen is geweest in Raickangen den 30 julii anno 1582, alwaer absent syn geweest Joannes Steenbergius, Joannes Ossius, Jacobus Loeff, Joannes Horstius. Preses Albertus in de Plate, scriba Adrianus Joannis in Goeree, Arnoldus Arnoldi, Oostvooren.

Abbenbroek ~ Vacature ~ Attestatie[199]
Den broederen, gelesen hebbende de attestatie van Matys Pieterss. van de classe van Dordrecht in welcke sy schryven dat wel eenige aenclachten aengaende syn leven van de gemeynte in Westmase over hem gedaen syn, doch dur tusschenspreken der classe met malcanderen versoent ende up het vermanen derselven, heeft hen belooft te beteren ende christelicken te dragen.[200] Waerop de broederen deser classis te willen syn dat hy in hope nae zynder belofte met dese conditie in Abbenbroek voeralsnoch sal blyven, midts dat hy hem in den dienst christelicken in leer ende leven sal dragen. Maer zoo daer eenige clachten ter contraryen met der waerheyt comme, dat den broederen hem alsdan voor geen lidtmaet der classis langer sullen connen kennen, gemerckt hy syn eygen belofte ende de attestatie van de classe van Dordrecht gegeven te niete gedaen sal hebben.

Middelharnis ~ Predikant
Alsoo Aiax de lieffelicke aensprake der broederen niet in 't goede opgenomen heeft ende denselvige schynt voor suspect te houden, zoo hebben den broederen voor goet gevonden aen de classe van Delfft, Rotterdam ende Dordrecht te schryven ende bidden dat het hen gelieven twee uut elcke classe in onsse eerste classique versamelinge te seynden, ten eynde opdat dese sake nae aert der christelicke lieffde sonder partyschap tot een vreetsaem eynde ende tot opbouwen der kercken Jesu Christi eenmael mach commen.

Nieuw-Helvoet ~ Nieuwenhoorn ~ Combinatie
Den broederen, die vinden voor raetsaem naer de ordre van myn heeren den Staten dat Fransiscus onssen broeder, dienaer des Woorts in den Nieuwenhoorn, met eenen Hellevoet mede sal bedienen ende sal sulcx bevordert worden door den dienaer in den Brielen aen den baliu van den Briele vors.

Piershil ~ Schoolmeester
Alzoo de broederen hebben verstaen dat Cornelius Ambrosius, scholmeester in Piershil, hem vervordert het predicampt te bedienen tegen last ende oorder der broederen deser classis toenmaels tegens hem verclaert alzoo hy selffs noch geen lidtmaet der kercken en ware ofte van geenen kercken totten kerckendienst is toegelaten, dat hy op de naeste classique versamelinge verschyne ende redenen zyns doens geven, zoo hy niet

199 De baljuw van Abbenbroek had de classis Dordrecht eerder verzocht om te zien naar een goede predikant, Van Dooren (ed.), *Classicale acta Dordrecht 1573-1600*, 109 (7 nov. 1581), ook bij Tukker, *De classis Dordrecht*, 136.

200 Deze attestatie is hem op 24 apr. 1584 door de classis Dordrecht verleend. De op 25 april 1584 gedateerde attestatie is volledig opgenomen in de Dordtse acta, Van Dooren (ed.), *Classicale acta Dordrecht 1573-1600*, 115. Matthias Pietersz. had daar ook al problemen veroorzaakt.

en gedeynckt sulcx te laten; insgelycx sal men oock schryven aen den wethouderen van Piershil.

Agenda
Is besloten dat de classique versamelinge sal gehouden werden den 28en augusti 1582 toecommende binnen den Briele, ende den broederen sullen haer schicken den 27en tegens den avont in de herberge te wesen.

Ondertekening
Albertus Johannis Schagius, preses huius classis[201]
Adrianus Joannis, scriba nomine classis

1582 IV (ordinaris). Brielle, dinsdag 28 augustus (oude stijl).
Inv. nr. E1, pag. 77-79.

Leiding ~ Aanwezigen
Ordinarie bijeencomste der broederen is geweest in den Briel den 28 augusti anno 1582[en], alwaer presentes zyn geweest Aegidius, Jacobus Postelius, Symon Jansz., Albertus, Plaet, Ossius, Abbenbroeck, Simonshaven, Nieuwenhoren, Oestvoern ende Ricangien.[202] Ende by deese voersz. zyn bij geweest als van der classe daertoe bescreven ende geroepen, Henricus Harmanni uut de classe van Dordrecht mit een ouderling, Hans van Esse van Dordrecht, Abraham Jansz. uut den classis van Delf gesonden, alwaer preses gecoren is Aegidius Johannis ende scriba Arnoldus, Oestvoern.

Nieuwe-Tonge ~ Nieuwe predikantsplaats
Alsoo een ouderlinck van den Nieuwe Tonge aen de classe is versoeckende dat zy mochten vercrygen eenen dienaer voor haer gemeente, die tot noch toe is bedient van den dienaer van de Oude Tonge, soe hebben die dienaers ende ouderlingen versamelt haer advies te kennen gegeven als dat zy wel voer goet aensien, dat zy mochten eenen dienaer hebben, alsoe zij conden raet vijnden voer die alimentatie, overmits naer haer goede kennisse dieselve gemeente zeer quaelik can van den dienaer der Ouder Tongen bedient[203] worden, soe om zynder swackheyt als om der ongelegentheyt des wechs.[204] Sullen daerom haer beste vermogen oock in werck stellen, dat zy eenen dienaer mochten gecrygen, soe wanneer zy sullen die alimentatie voer denselven gevonden hebben.

Piershil ~ Nieuwe predikantsplaats ~ Schoolmeester
Op het versoeck van Jacob Gerryt, schout ende Jan Maerten, schepenen tot Piershil, alsdat sy van de broederen deser vergaderenge begheren uut naeme der inwoenders tot Piershil dat hun vergunt werde Cornelis Ambrosius, haren tegenwoerdigen schoelmeester, tot eenen kerckendienaer ende vercondiger des heyligen evangelii van nu voortan te moegen hebben ende gebruijcken. Waerop die broederen vors. antwoorden alzoe die heylige apostel Paulus vermaent, dat men niemant lichtelick de hande oplegge, ende hij Cornelis vors. niet alleen nuu in Piershil, maer oeck voortijden schoelmeester zijnde in Hekelingen,

201 Origineel: 'classui'.
202 'ende Ricangien' in margine met andere hand bijgeschreven.
203 Hierna doorgehaald: 'en geboudt'.
204 De zinsnede 'soe om zynder swackheyt als om der ongelegentheyt des wechs' in margine toegevoegd.

in Hekelingen ende Spijkenisse hem stoutelick tegen het Woort des Heeren ende ordenge synder kercke, als oeck der heeren Staten op den predichstoel in 't predichampt des heyligen evangelii begeven heeft, dat hij nuu selffs ront bekent heeft.[205] Ende alzoe hij 'tselve tegen den raedt ende belastenge der dienaeren deser classe als oeck tegen sijn eijgen beloften heeft geschiet,[206] soe en conen die dienaren tegenwoerdich in het versoeck van schout ende schepenen met goeder conscientien voor desen tijt niet verwilligen, maer vermaenen den vorsz. Cornelis, hij wille Godt om vergevenisse bidden, ware oprechte boetveerdicheijt bewijsen als een christen betaemt; soe sullen die dienaeren deser classe haer oeck niet anders dan christenen schuldich sijn tegen hem (nae ordenge der kercken altoes) in der lieffden naer behoren wederom bethonen, praesenterende dien van Piershil alle moegelicke hulpe om dien met een goeden dienaer te versorgen, wanneer zijluijden van de alimentatie van dien versekert sullen wesen.

Middelharnis ~ Predikant
Die broederen gehoert hebbende met grote droeffenisse van het argelijck ende onstichtelijck wesen ende leven Aiaci, ende dat hij selffs mondelick bekent heeft noijt het nachtmael des Heeren ontfangen ende gebruijckt te hebben, ende dat hem van de broederen, nae luyt de acte daeraff synde, vormaels opgeleit is, ofte het nachtmael des Heeren selffs tot Middelharnes uut te rechten, ofte hem tot datselve in Somerdijck te begeven, waeraff hy noch het ene noch het ander niet gedaen heeft, maer wel spijtelick ende schamperlijck tegen dese resolutie gesproken, alsoeck dat daer grote suspicie is, dat hij noch ongetrout is, sittende bij syn tegenwoerdige huijsfrou.
Ende dat hy op desen dach alhier, nae luijt de acte daeraff synde, behoerde gecompareert te hebben, om van alle hetghene vors. oeck in tegenwoerdicheijt der dienaeren uut de classe van Delft, Rotterdam ende Dordrecht[207] ter eeren Godes ende opbou synes huijs te handelen, ende hy niet compareert is ofte enige letter tot synder ontschuldenge overgesonden, maer veel meer een bitter antwoort gegeven dien broeder, die hem vraechde ofte hy mede over wilde nae de classe.
Desen alles angemerct ende in den vrese des Heeren overgewogen, hebben die broederen eendrachtelick bevonden, dat zij met goeder conscientie hem niet conen vor een kerckedienaer houden ende daerom besloten, dat men an hem schrive, dat hij om redenen vors. van syne kerckelicke dienst terstont affstae, ter tijt ende wijlen hij den broederen deser classe genoech sal hebben gedaen.

Agenda
Den naestcomenden byeencoemste sal wesen in Oestvoern den 25^{en} septembris 82 daer sal wesen preses [ ] ende scriba [ ][208]

205 In margine staat de volgende toevoeging: 'in tegenwoerdicheyt deser vergaderingen, als ock schout, schepene vors.'
206 Sic. Doorgehaald zijn de woorden: 'stoutelick gedaen'.
207 De classis Dordrecht had Henricus Coesvelt, predikant in Strijen, en een ouderling uit Dordrecht, Hans van Essen gestuurd, Van Dooren (ed.), *Classicale acta Dordrecht 1573-1600*, 121 (22 aug. 1582). Een paar maanden later ligt er bij de classis Dordrecht een bedankbrief uit Brielle op tafel voor de verleende assistentie, *ibidem*, 122 (2 okt. 1582). Wellicht heeft dit contact ook geleid tot het beroep van Coesvelt naar Heenvliet. In het voorjaar van 1583 (15 mrt.) is er wederom sprake van assistentie door de classis Dordrecht aan de classis Brielle, *ibidem*, 130.
208 Namen zijn niet ingevuld.

Ondertekening
Actum anno et die ut supra.
Aegidius Johannes, praeses huius conventus subscripsit
Arnoldus Arnoldi, Oestvoern, scriba

1582 V (ordinaris). Oostvoorne, dinsdag 25 september.
Inv. nr. E1, pag. 79-80.

Aanwezigen
De t'samencompste der broederen is geweest binnen Oostvorne den 25^{en} septembris anno 1582, alwaer absent syn geweest Joannes Steenbergius, Matheas in Abbenbroek[209], Joannes Horstius ende praeses is gecoren Simon Joannis ende scriba Adrianus Joannis.

Zuidland ~ Simonshaven ~ Predikant
Is besloten by den broederen, alzoo als Joannes Ossius ende Jacobus Louff op de bestembde uwre niet en zyn verschenen, maer hebben haer geexcuseert, met Mathea, dat men sulcx breder sal ondersoecken in praesentie van Mathea vors.

Aanwezigen
Is besloten by den broederen zoo wanneer eenige broederen deser classis in de byeencompste verschynen naedat het gebet in den beginne sal gedaen wesen, sullen gehouden wesen te geven voor een boete tot behoeff van den armen ter plaetsen daer de broederen byeen sullen gecompareert wesen drye stuvers, maer zoo eenige broederen compareren naedat de handelinge der broederen gedaen is,[210] sullen gehouden wesen te geven thien stuvers. Ende zoo wye niet en compareert die sal een gulden geven alzoo vooren by den broederen besloten is.[211]

Zuidland ~ Predikant
Alzoe alsser zeeckere clachten zyn gecommen van Joanne Ossio, zynder twee van den broederen verwillicht, te weten Aegidius Joannis Frisius ende Jacobus Postelius, om [naer] deselffde clachten van hen gedaen, breeder ondersoeck te doen om voorder gedisponeert te worden als naer behooren in de classe, welcke gehouden sal worden tot Simonshaven de 8^{en} octobris.

Ondertekening
Ondertekend door praeses en scriba.

1582 VI (ordinaris). Simonshaven, maandag 8 oktober
Inv. nr. E1, pag. 80-81.

Aanwezigen
Ordinarie bijeencoempste der broederen is geweest in Symonshaven den 8en octobris anno 1582 ende absent gevende Henricus Steenwijck, Albertus Joannis, Fransiscus Gotens, Joannes Horstius ende is gehandelt deese dingen naevolgende.

209 Hierna doorgehaald: 'Joannes Ossius, Jacobus Loeff'.
210 In de plaats van het eerdere 'naedat den broederen gescheyden sullen wesen'.
211 Met andere hand toegevoegd: 'te weten tot der weduwen'.

Absenten ~ Hekelingen ~ Predikantsweduwe
Ten eersten die absentes der voers. byeencoempste zijn geexcuseert voer deese reyse. Ende is Mathiae gebeeden dat hy zyne liefde soude willen betoonen aen de nagelaten weduwe van Wihelmo, dienaer in Hekelingen, saliger gedachtenis, alzoe een iegelyck broeder jarelijcx gewoenelijck is te doen, maer niet als een boete, maer als een gave der lieffden, d'welck hij beloeft ende toestempt.

Zuidland ~ Predikant
Ten tweeden. Die broeders gehoert hebbende uut het aengeven der gecommitteerde die geruchten[212] [ende] clachten van Johanne Os, dienaer des godlycken Wordts in 't Suijtlant, alsdat hij hem in veelen soude groffelijcken vergreepen hebben, namelijck in dronckenscap, tictacken, zyn litmaten der kerken Christi weynich gadeslaende ende hem vergeselscapt mit andre lichtverdige menschen, ende noch twe mannen op den wech soude gedreyget hebben ende hem in andre politische saecken buyten zyn ampt heeft becommert, oock zoe vreedelycken in zyn huyshoudinge niet en levet als het wel betamet.[213] Soe ees 't dat die broederen naer veele scherpe ondersoeckinge ende raetslagen hebben voer goedt gevonden, alsdat Johannes Os voer dese toecomende 14 dagen sal supersederen van zynen dinst, ende dat Symon Jansz., daertoe geordineert, sal comen van sondage 14 dagen aldaer een predicatie doen, in welcke predicatie Johannes voersz., alsoe hy die gemeente Gods ende veel andre swacke menschen doer dese openbare sonden heeft geargert, sal doen openbare bekentenisse zyns leetwesens voer den predicstoel by[214] de gemeenten. Ende alsdan sal de dienaer Symon Jansz. syn nersticheyt doen aen de gemeente in 't Suytlant, dat zy denselven weeder willen in genade ontfangen ende voer haren dienaer weder opnemen; soe niet, dat men alsdan den Johanni Os sal behulpich wesen om eenen bequamen dienst te crijgen ende sy in 't Suytlant haer mogen voersien mit eenen anderen dienaer; ende dit alles naer beste forme en maniere.

Winterseizoen
Alzoe die broederen tegen den wynter om den quade wegen niet bequamelycken en connen bijeen gecomen, soe hebben zy voer goet gevonden dat alle saecken die daer souden mogen voer vallen, sullen verhandelt worden by den broederen van den Briele ende den naestgeseetene aldaer ende ratificerende alles 'tgunt by haer sal gedaen worden. Ende alzoe de naestcomende ordinarie byeencoempste sal weesen in den Nieuwenhoren, sullen die broederen in den Briel cum suis uutscryven aen de broederen in 't generael den tijt der versamelinge.

Ondertekening
Aldus gedaen in Symonshaven anno et die ut supra onderteykent.
Aegidius Johannes Frisius subscripsit, praeses huius conventus
Arnoldus Arnoldi, scriba, subscripsit den 8 octobris.

212 Onduidelijk interlineair tussengeschreven.
213 Hiertussen tussen te voegen in margine: 'd'welck hem van herten leet is, alzoe hij zeyt'.
214 'Bij' staat in de plaats van het doorgehaalde 'in 't openbaer' en 'voer'.

1583 I (extraordinaris). Donderdag 3 maart
Inv. nr. E1, pag. 81-83.

Leiding ~ Aanwezigen
Den derden martii sijn dije broedern des classis extraordonarys[215] vergadert, waer datter zijn absent gewesen Arnoldus Arnoldi, Joan[nes] Steenbergius ende Joannes Ossius. Praeses Egidius Joannis, scriba Simon Joannis.

(1) Spijkenisse ~ Beroep
Is eerstlijck van dije broed[e]rn besloten dat sij thoestaen dijen van Spikenijs om beroepinge thoe doen op Arnoldum Stoer,[216] nu ter tijt dijenende ijn Beijerlant, doch bij conditie hem ijn dem classe nijet thoe acceptieren, hij brenge dan van sijnen classe behoorlijcke attestatie.

(2) Oude-Tonge ~ Beroep[217]
Is gecompariert ijn onse classicale vergaderinge Jan Huijbrijcksz., gecommitteert van die gemeente ijn dije Oude Tonge, versoekende Arijaen Jansz., nu ter tijt dienende ijn Goere. Is besloten dat Arijaen Jansz. voors. ijn sijn voorsz. plaetse sall blijven, oorsake dattet den broed[e]rn nijet raatsaem dunckt het heele eijlant Goere desolaet thoe laten.

(3) Ooltgensplaat ~ Predikant
Op het begeren Alberti om thoe vertrecken van Oelkenplaet, oorsake dat sijn schoelmeester nijet thoe kercken kompt, oock nijet den kijnd[e]rn wijl die catechismum leren, oock om dije quade gelegenheit des huijses, end die huijr van het huijs, alsdat hij daerthoe een pont groot moet geven, end oock vanwegen dije vele aenlopen end onkosten, dije hij dagelijxs heefft. So ijs hijr op geresolviert dat Simon Jansz. vanwegen den classe end ijn harer aller name sall handelen end spreken met den schoelmeester, ijn tegenwordigkeit Alberti; op het versoeck belangende die wonunge end huijr desselvigen end oock die augmentatie van het stipendio, so hebben dije broeders geresolviert, om aen mijn heern dije Staden te supplicieren ijn name des classis, dat ijn dese voorschreven klachten, van Alberto voorgestelt, mach geremedieert worden.

(4) Heenvliet ~ Attestatie
Oock so sijn dije attestatien gelesen, welcke onse lieve weerde broeder Henricus Hermanni Koesvelt heefft ijngebracht, so well van sijn gemeente, als van den classe hem gegeven. Sijn sufficient end goet geacht, end ijs onse broeder voorschreven als een lijdtmaet des classis aengenomen.[218]

(5) Goedereede ~ Predikant
Op het versoeck Adriani Joannis off hij onrecht heefft gedaen, dat hij dije magistraat

215 Dit woord is met andere hand tussengevoegd.
216 Arnoldus de Steur, die in de jaren 1573-1575 in Sommelsdijk heeft gestaan.
217 Direct hiervoor, onder aan de vorige pagina, staat nog de volgende doorgehaalde fragmenttekst: 'Op het versoeck van Ariaen Jansz. ijn Goere, tot een dienaer begeert sijnde ijn dije '. Uit dit artikel blijkt dat Adriaen Jansz. beroepen was door Oude-Tonge.
218 Coesvelt stond daarvoor in Strijen en wilde al langere tijd vertrekken. Op 2 oktober 1582 geeft de classis Dordrecht toestemming het beroep naar Heenvliet aan te nemen. Hij krijgt een in december 1582 attestatie waarin wordt verklaard dat hij zich in de reine leer en in zijn leven heeft gedragen als een vroom en trouw dienaar betaamt, zie Van Dooren (ed.), *Classicale acta Dordrecht 1573-1600*, 123, 126 (2 okt. 1582).

als boijlijow, burgemeester, schepenen, hebbe van den predigstoel gestraffet, daerover op het raathuijs geroepen sijnde, ijs hijrover aengesproken als henlijeden gelastert hebbende, waerop onse broeder Adrianus Joannis heefft geantwordt hem beroepende op het judicium des classis, waerop dije broeders antwoorden alsdat voorschreven Adrianus nijet onrecht noch buijten sijn ampt heefft gedaen dat hij die magistraat heefft gestraffet, hem vermanende dat hij het aenspreken der magistraat sall varen laten, end op dat woordt lasteraer geen meer moeijte maken.

(6) Agenda
Het classis naestkomende ijs geleijt thoe N[ijeuwen]hoorn tot onsen broeder Franciscum Gootens, den 25 aprilis viertijn dagen na paeschen.

Zuidland ~ Predikant
Joannis Henrici Ossii swarijckeit ijs gediffereert tot op naestkomende vergadering tot op den 25 aprilis, alsdan sall door Godes hulpe gehandelt worden van sijn sake end dijt sall dijen van Zuijtlant geschreven worden.

Ondertekening
Ondertekend door praeses en scriba.

1583 II (ordinaris). Nieuwenhoorn, maandag 25 april[219]
Inv. nr. E1, pag. 83-85.

(1) Leiding
Is nae gedaene gebedt verkoren tot presidem Arnoldus Arnoldi, dienar in Oostvorn ende Henricus Coesvelt, dienar in Henvliet tot scribam.

(2) Aanwezigen
Synt absentes geweest Johannes Steenbergen, dienar in Gervliedt, Matthias Pieterssen, dienar in Abbenbroeck ende Adrianus Johannis van Gooree, dienar.

(3) Afwezigheid
Arnoldus Arnoldi excusen vanweghen sines laesten affwesens is by den broderen vor goedt bekent.

(4) Ooltgensplaat ~ Predikant
Is[220] geresolveert op die vorighe aenstellingen,[221] die Albertus Johannis in verlopen classi heef aengegheven, dat men vertoeven sall, bet[222] op die anthwoort van Johan Commerssen, rentmeester, ende des magistratus in Oelkensplate, dewelck gebeden hebben Alberto[223] dat hie wijlle patientie hebben bet tot op den naestkomende september.

---

219 'stilo novo'
220 Origineel: 'Iis'.
221 *aenstelling*: afleiding van 'aenstellen'; hier op te vatten zoals in de verouderde uitdrukking als *een eis aanstellen*: een eis aanhangig maken (WNT).
222 *bet*: tot (MNW); in ditzelfde artikel later nog eens pleonastisch gebruikt.
223 Oorspronkelijk: 'Albertum'.

(5) Gravamina synode
Is gelesen het schrivens van den classi van Dordrecht gesonden, belangende, oft wij enighe swaricheit in onsen[224] classe hadden, die aengedient behoorde te worden op het particuleer sijnodus. Is geantwort, neen. Dit sall beanthworden Aegidius.

(6) Piershil ~ Schoolmeester
Onse broder Aegidius sall schriven ahn den classe van Dordrecht belangende Cornelio Ambrosii dat onse classis nu sonderlicken op hem niet te spreken en heeft.[225]

(7) Dirksland ~ Predikant
Op het versoeck van Symon Jansen, onsen broder in Diricksland, dat he aen den classi bogert en ahnhoudet ontslagen te worden van sinen dienst in Dirickeslandt ende dat nae luidt siner aenneminge by den classe gedaen, naemelick dat hie by provisie een jair aldair soude dienen ende naedien, hie oft sin wyf dar niet aerden en mochte, dat hie alsdan het jair geeyndiget synde, soude moghen vertrecken. Is geresolveert by den broderen dat hie syne conscientie examineren sall oft dieselveste hem gethuigenisse geeft die gemeente aldar te verlaten. Ten anderen dat hie op het allergevoechgelixste met die magistraet handelen soude om verlaten te worden ende goede attestatie te vertrecken te verkrigen. Ditselveste die broderen van der classe geseyen hebbende, soe wyllen sie op het alderbequameste met onsen broder Symon Jansen handelen, opdat sie niet by die magistraet beschuldicht en worden als lichtverdich gehandelt te hebben.

(8) Spijkenisse ~ Oude-Tonge ~ Schoolmeesters ~ Proponenten
Is besloten dat men aenhouden sall ahn den scholmester in Spikenisse ende oock ahn den scholmeester in de Oude Tonghe, naedien sie manner[226] sijn van goeder discretie, oft sie haer niet en sullen wijllen begheven tot propositien te doen ende also allentelen[227] tot dien dienst der verkondinge des evangelii, soe sie bequaem bevonden mochten worden, souden wyllen laten gebruiken. Sijmon Janssen sall dien scholmester in die Oude Tonge darvan aenspreken ende Henricus Coesvelt dien van Spikenisse.

(9) Oude-Tonge ~ Vacature
Naedien van Symon Janssen is vorgedragen dat dien dienar op Pietershouck met namen Jan Sijmons. onder den classe van Dordrecht staende well sijne platze soude wijllen verlaten ende met consent der classe van den Briell well soude wijllen voegen in de Oude Tonghe; soe is Jacop Luif, onsen broder, laest gegheven om met Johan Sijmons. darvan te

224 Origineel: 'onsien'.
225 De dag hierna, 26 april 1583, hield Ambrosius een propositie voor de classis Dordrecht 'sonder eenichsins te willen preiudicieeren de classe van den Briel'. Zijn propositie wordt bevonden 'gheheel confuys, den text niet uutgeleyt ende in veelen deelen strijdende tegen die fondamenten der leer'; de classis raadt hem dan ook aan maar gewoon schoolmeester te blijven, Van Dooren (ed.), *Classicale acta Dordrecht 1573-1600* I, 144-145. Mogelijk heeft de assistentie inzake 'eenighe wichtighe saecken' door de classis Dordrecht aan de classis Brielle ook onder meer met het 'geval Ambrosius' te maken, *ibidem*, 130.
226 Coesvelt doet hier, zoals trouwens op meer plaatsen, een Duitse achtergrond vermoeden.
227 *allentelen*: allengs, langzamerhand. Door verbetering is de 'e' in de derde lettergreep niet goed leesbaar.

spreken oft hie kan van sinen dienst ende classe ontslagen worden; alsdan sal men breder darvan sprecken etc.[228]

(10) Zuidland ~ Predikant
Is het versoeck van die van Suydtlant gelesen, nopende dat sieluiden well bogeren souden wederom eenen dienar te hebben. Is geanthwoort, dat sieluiden sullen gebeden sijn om een kleene tijt patientie te hebben; het classis sall alle tyt naersteliken arbeyden om nae eenen te vernemen etc.

(11) Censura morum
Is censure gehouden ende is in aller maten byllick ende goet gevonden.

Agenda
Het classis sall gehouden worden in den Briell ten huise Postelii op den 6 junii anni 1583.

Ondertekening
Ondertekend door praeses en scriba.

1583 III (ordinaris). Brielle, maandag 6 juni
Inv. nr. E1, pag. 85-89.

Aanwezigen
Ordonnaris byeencompste der broederen is geweest binnen den Briele den 6[en] junii stilo novo 1583, alwaer absent zyn geweest Joannes Steenbergius in Geervliet, Franciscus in den Nieuwenhoren ende Ghysbertus in de Oude Tonge, Matheas in den Abbenbrouck.

Zuidland ~ Vacature
Is geresolvert op het versouck van die van Suytlant om een dienaer te hebben, alzoo als den dienaren der classis tot noch toe sulcx niet en vermogen, zoo hebben sy dit voir raetsaem gevonden, indien sy eenen bequamen dienaer connen vernemen ofte indien daer yemant quame hemselven presenteren, als dat den kerckenraet van Suytlant sal consuleren met Jacobo Louff ende Henrico Coesfelt midts conditien dat denselfden dienar eerst den classi hemselven sal voorstellen, daerby verthoonende zyn attestatie. Ende indien den broederen haerselven beswaert[229] vinden, soo sullen sy mogen commen in den Briele om met den kerckenraet daervan te spreken.

Middelharnis ~ Predikant[230]
Alzoe Aiax Westerwolt, dienaer des Woort Godes geweest in Middelhernes, by de broederen in de classike vergaderinge gecomen is, versoekende, soe hy[231] tegen deselve hem soude moegen ontgaen hebben, dat zij hem sulcx wilden vergeven, hebben die broederen hierop geantwort, hetghene tegen hare persoenen soude moegen gedaen wesen, syn

228 Op 26 april 1583 vergadert de classis Dordrecht in Puttershoek: 'Sal in den brieff aan de classe geroert worden, dat die van de Oude-Tonge een dienaer versoucken. [i.m.:] Factum est', Van Dooren (ed.), *Classicale acta Dordrecht 1573-1600* I, 145 (26 apr. 1583).
229 Deels gissing vanwege beschadigde rand van de bladzijde.
230 Dit artikel is geschreven door Aegidius Johannis Frisius.
231 Hierna doorgehaald: 'deselve deur onwetenheit ver..'

sij van harten genegen hem te vergeven, ende nae alle hare vermoegen den lieffde tegen hem te bewijsen. Maer soeveel hij tegen den kercke Godes hem soude moegen hebben[232] vergrepen ende derselver vermaenenge, straff ende ordel anghaet, conen die broederen ende dienaeren deser classe niet annemen, overmidts sijluijden bij den vors. Aiace van te voren schenen voor suspect geacht te wesen van partijschap, waerom sij gedrongen syn geweest an den classe van Dordrecht, Rotterdam ende Delft te schriven ende bidden, dat sy uuijt elcke classe twee mannen in onse classike vergaderenge binnen den Briele op den 28 augusti anno 82, om dese swaricheiden Aiaci helpen sonder partijschap in den vrese des Heeren ende vreede[233] eijndigen, soe conen die broederen deser classe 'tselve alleen niet uuijtvoeren, te meer dat Aiax vors. op den vors. bestemde tijt niet en compareerde, noch hem met een letter niet en ontschuldichde, ende daerbeneffens van Middelhernes opgebroken ende van haer vertrocken is, sonder ijemant aen te spreken ofte hem te verantwoorden op de puijncten, hem toegeschreven; waerom hem bevolen ware van synen kerckedienst op te houden ter tijt ende wijlen hij den broederen eerst soude genoch gedaen hebben. Ende want dese handelenge oock andere kercken ende classen bekent is, soe hebben die broederen voor goet gevonden dese handelenge totten tegenwoordige particulieren synode te seijnden, alzoe sy ons alleen oock te swaer is, opdat by denselve daerinne gehandelt ende gesloten worde, naedat sy sullen bevinden te behoeren, met welckers ordel wij geheel wel tevreden zyn, als onse gecommitteerde broederen mondelick sullen conen verclaren. Ende soe het Aiaci goet dunckt, sal hem metten onse gecommitteerde broederen in 's Gravenhage moege[n] voegen ende syne versoeck ende begheeren in deselve vergaderenge der dienaeren voorstellen, ende sich metten kercken soe veel moegelick verenigen, hetwelcke, soe het geschieden can,[234] sal ons van harten lieff wesen om haren.

Spijkenisse ~ Beroep
Is geresolveert by den broederen, alzoo als die van Spyckenisse eenen dienar begeren, genaempt Aegidius, dienar des Woorts in Parnis, dat sy hem niet en sullen ontfangen, voor ende aleer dat hy den classi hemselven sal gepresenteert hebben, naerd[i]en den broederen zeeckere zwaricheyden van hem hebben gehoort. Ende updat de vornoempde Aegidius, noch de kercken van Hekelinge ende Spyckenis niet vercort en worden van dat den tyt des classis soude mogen te lanck uuutgestelt worden, zoo sal hy hem naer zyn believen hem mogen voegen ende presenteren voor den kerckenraet in den Briel diewelcke by haer sullen nemen tot hulpe de naestgesetene dienaren zoo vele sy becommen connen.

Oude en Nieuwe-Tonge[235]
Die broederen gesien hebbende certificatien ende bescheit van den dienst ende arbeit, welcke onse broeder Sijmon Janz. in Oude en Nijeuwe Tonge dese winter neerstich tot bewarenge der kercke aldaer gedaen heeft, waeromme hem oock recompense wel toebehoorde, naer het vors. scriven[236] hebben die broederen deser classe dan goetgevonden, dat Symon Janz. declaratie van syne uuijtgeleide costen sal doen ende overgeven voor den broederen in Oude en Nijeuwe Tonge, ende dat by deselve broederen ende kercke

232 Hierna doorgehaald: 'vergheten'.
233 Hierna doorgehaald: 'helpen'.
234 Gissing, door beschadigde bladrand is alleen de 'c' leesbaar.
235 Dit artikel is geschreven door Aegidius Johannis Frisius.
236 De woorden 'naer het vors. scriven' in margine bijgeschreven; 'scriven' door beschadiging van de rand en een plakstrook minder goed leesbaar.

een requeste an de heeren Staten daerop gestelt worde, waerbij de dienaeren deser classe[237] brieven van recommandatie tot synder behulp beloven te geven, naedat sy op de alderbeste maniere bevinden sullen te behoren.

Rockanje ~ Predikant
Belangende hetgene dat Henricus heeft versocht in Raikaingien[238] om te mogen vertrecken om dese oorsaken ten 1. van dat dye kercke meer affneempt dan sy toeneempt, ten 2. dat hy met syn huysvrouwe de locht niet en connen verdragen ende ten 3. omdat zyn wethouderen haer belofte niet en houden nopende zyn alimentatie. Soo is 't dat den broederen hebben geresolveert dat men dese sake sal opschorten tot de naeste byeencompste der broederen.

Zwartewaal ~ Schoolmeester
Alsoo alsser clachten zyn gecommen nopende den schoolmeester in Swartewael, naerdien hy geen onderhout en heeft, ende heeft versocht by den broederen deser classis raet hoe dat hy sulcx soude mogen becommen, soo hebben den broederen geresolveert dat den wethouderen sulcx schriftelicken sullen versoecken aen den dienaren[239] binnen den Briele, zoe sullen den broederen voors. in dese sake doen naer behooren nomine classis.

Agenda
De naeste classicale vergaderinge sal gehouden worden in Dirxlant den 11 julii anno 1583.[240]

Ondertekening
Albertus Johannis, minister in Oelkensplate, preses

Gravamina synode ~ Gedeputeerden ter synode
Nae het voerlesen van de swaricheyden die den particulieren synode sullen voorgestelt worden zyn gecoren om in den synodo te compareren Jacobus Postelius ende Simon Joannis.

Ondertekening
Adrianus Joannis, scriba nomine coetus

1583 IV (ordinaris). Dirksland, maandag 11 juli.
Inv. nr. E1, pag. 90-91.

Leiding ~ Aanwezigen
Ordinarie byeencoemste der broederen in Dircxlant op den 11 julii anno 1583 alwaer absent is geweest Joannes Steenbergius, Fransciscus Gootens ende den dinaer in de Oude Tonge, alwaer gehandelt is als hiernaer volcht.

Spijkenisse ~ Hekelingen ~ Attestatie
In den eersten is ons vertoent van Aegidio Noteo zyn attestatie zoe van den magistraet

237 Hierna doorgehaald: 'soe veel 't hun muegelick met'.
238 Oorspronkelijk stond er: 'Belangende het vertreck Henrici in Raikaingien …'.
239 Deels gissing door beschadiging van de rand van de bladzijde.
240 Geschreven als: 'xv^{c} lxxxiii-tich'.

van Bernesse[241] ende de gemeente aldaer als van de classicali vergaderinge van Rotterdam in dewelcke hij als een vroem dienaer wordt gerecommendeert, waerom hij voor sulcx oock mits desen van den broederen wort ontfangen als een dienaer des heyligen evangelii in Spikenesse ende Hekelinge mit conditie dat hij hem voortaen sal dragen als een dinaer Christi toebehoert, zoe in leere als in vromicheyt des levens opdat der gemeenten Christi geen argernisse en werde gegeven ende sal die acta synodalia ende de belijdenisse des geloeffs, in 37 artikelen vervatet, nae de resolutie, bij de particuliere synodale vergaderinge genomen in 's Gravenhage,[242] mede ondertekenen ende doer zyn signatuere hem beloven te gehoersaemen, als alle onse medebroederen gedaen hebben als hier voer is blijkende.[243]

Middelharnis ~ Predikant
Item alzoe dat sijnodus Aeijcko heeft belast hem te versoenen mit den broederen der classen van den Briel.[244] Alzoe hebben die broederen hem ten eersten afgevraecht oft hem niet van herten leeten en is, dat hy alzoe in sekere poincten voers. hem tegen Godt ende zynen naesten vergrepen heeft; waervan hij[245] secht, hy wilt wel bekennen hetgene hij voer den synodo in den Hage eenmael bekent heeft, dat hy daerin schuldich is ende dat hem leet is dat hy enigen christenbroeder daermede geargert heeft; biddet men wil hem sulcx in der liefden vergeven; beloeft mits deesen hem vorts, als een christen betaempt, te dragen ende nae te comen 'tgene hem in den synodo opgeleyt is, gelyck hij mit hantastinge aen alle broederen lieflycken bewesen heeft. Maer aleer hij deese acte heeft horen lesen oft in 't werck gestelt, soe heeft hy den broederen mit leelycke lasterlinge beswaert ende beschuldicht,
1) als dat hy die van der classe beschuldicht van dat se hem gedefameert ende geschuert hebben by andre classes in zyn name ende fame;
ten 2^{en} dat zy mit hem handelden als den Jooden mit Christo, die daer seyden tot den richter: 'wilt ghij hem niet hangen, soe sullen wy hem hangen nae onse wet;
ten 3^{en} oft ic u often den duijvel ten vijant heb, dat is mij gelyck, als ic God tot[246] een vrint hebbe;
ten 4^{en} heeft hy den legaten van den classe op den synodo gesonden, beschuldicht voer wolven, faemroevers, mordenaers ende logenaers ende haer niet gedragen te hebben in synodo als legaten toebehoert;
ten 5^{en} heeft hij den classe beschuldicht van tyrannie ende morderije, als dat zy eenige in Vlaenderen, in Vrieslant ende elders uut hare classe verjaecht hebben, alwaer zij in ellende gestorven ende omgecomen zyn;
ten 6^{en} heeft hem beclaecht dat alle dienaers, die naer hem in den classe gecomen zyn, sich tegen hem hebben opgestelt, waerom hy [***] den[247] aencomelingen vermaent heeft dat zij haer niet van sulcke logenaers verleijden laten.
Ende naedemael alle dese voers. stucken by den broederen der classen zyn ontkent ende in specie genochsaem wederleyt, haer presenterende voer alle kercken, soe het noet is,

241 Bedoeld is Pernis op het eiland IJsselmonde.
242 De woorden 'ende de belijdenisse des geloeffs (...) in 's Gravenhage' in margine bijgeschreven.
243 Hierachter heeft Aegidius Johannis Frisius nog toegevoegd: 'in den jare 81, den 22 junii'.
244 Voor de veroordeling van de synode van 's-Gravenhage: zie Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* II, 222-223.
245 Hierna doorgehaald: 'flauwelycken'. Voor 'secht' staat vermoedelijk een doorgehaald 'iae', daarna vermoedelijk een doorgehaald 'maer'.
246 Gissing, er lijkt te staan 'not'.
247 Oorspronkelijk het doorgehaalde 'denselven', interlinair bovengeschreven '[***] den'.

breder te verclaren ende antwoerden, oft zoe hy Aiax 'tgene voers. wilde vederroepen, waren zy oock willich hem 'tselve te vergeven ende nae last des synodi mit hem te versoenen; soe is hy mit een tornich gelaet van der vergaderinge deser classe gescheijden ende mit quade woerden.

Middelharnis ~ Beroep
Item Jan Joesten ende Cornelis Arensz., gesonden van den magistraet van Middelharnis, hebben versocht aen den broederen alle hulpe ende bystant omme voer haer gemeynten eenen godsaligen, vromen ende goeden dienaer des heyligen evangelii te becomen, welck godlycke versoeck die dienaers niet en hebben mogen afslaen, maer wellen mit haer in den gebede ende naersticheyt alle hulpe daertoe bewijsen.

Leiden ~ Financiën
Noch is vertoent een besloten missive van den synodo aen den broederen deses classis van den Briel, waerin zij versoecken bystant mit gelde om die lasten ende costen van het compromis te Leyden tusschen den magistraet ende den ouden kerckenraet aldaer geleeden ende gedaen, misgaders ander gedaen by den kerckenraet in den handel van Coolhaes,[248] waerop die broeders bestempt hebben ende beslooten dat Aegidius Joannis sal vanwegen den broederen minnelycken scryven aen Arnoldum tot Delpht ende ons naer zyn best vermogen excuseren ende onsen armen standt ende conditie te kennen geven.

Middelharnis ~ Predikant
Ende insgelycx die sake ende onsen handel met Aiace over te scrijven.

Agenda
Ten lesten is bestempt die naeste byeencompste te weesen in Abbenbroeck op den 29 augusti oft by faute in Heenvliet.

Ondertekening
Actum aldus anno et die ut supra onderteijkent by ons preses ende scriba nomine omnium,
Aegidius Johannis Frisius, praeses huius conventus subscripsit
Arnoldus Arnoldi in Oestvoern, scriba classis.

1583 V (ordinaris). Heenvliet, maandag 29 augustus
Inv. nr. E1, pag. 92-93.

Leiding
Den 29 augusti sijn dije broed[e]rn des classis vergaedert geweest ijn Henevlijet, daer preses ijs vercoren Joannes Steenbergius, des gottlichen Woordts dienaer ijn Gerevliet, schriba Simon Joannis, predigkant in Dircksland.

(1) Aanwezigen
Absentes: Egidius Joannis, Jacobus Postilius, Franciscus, Nijeuwenhoorn, Gisebartus

248 Caspar Jansz. Coolhaes (1534-1615) op dat moment ex-predikant van Leiden; hij was het jaar daarvoor door de particuliere synode te Haarlem geëxcommuniceerd; over hem o.m. *BLGNP* IV, 100-102.

in d'Oude Tonge, Albertus Joannis, Matias in Abbenbroeck, Adrianus Joannis in Goeree.[249]

(2) Attestatie
Sijn gelesen die attestatien Francisci Borluijt, van sijn classe te Brugge end sijn gemeente te Lijs,[250] end hebben dije broed[e]rn tegenwoordig doe ter tijt vergadert voor goet aengenomen ende geapprobiert, end hem voor een lijdtmaet des classis ontfangen.

(3) Attestatie
Is gelesen die attestatie Joannis Taius end hebben die eendrachtlijck voor goet geacht, dat voornoemde Joannis die attestatie bij dem classicale boeck wijll laten blijven, omdat hen die classis van den Brijel daermede mach verantworden.

(4) Nieuwe-Tonge ~ Nieuwe predikantsplaats
Is verschenen Wijllum Gelisz. Gels,[251] ouderling ijn die N[ijeuwe] Tonge, verclarende dat Jan Commersz. thoeseit hebbe behoorlicke stipendium gemeen met andere dienaren. Hebben dije broed[e]rn des classis accordiert om neerstickeit te doen om te bestellen eenen dienaer, versekert sijnde van die onderhoudinge als geseijt.

(5) Zwartewaal
Hebben dije broed[e]rn des classis gelesen het vertooch end geschrifft van Swartewaal. Hebben dije broeders belovet hare uuterste devoijr te doen, als sulcxs bij mijn heern der Staden ijs geaccordiert.

(6) Proponent
Nadijen het classis te voorn hadde versocht Gisebartum,[252] schoelmeester ijn dije Oude Tonge, om hem te wijllen te onderwarpen het examen end te doen sommige propositiones, end nadien dat onse broeder, voornoemde Gisebertus, hem doe ter tijt beswaerde vanwegen die grote last der schoelen, maer vanwegen die oegst gelegenheit gekregen hebbende, heefft verwijllijcht om te proponieren, is hem sulxs bij dem classi op die naeste vergaderunge der broed[e]rn te doen thoegelaten.

(7) Goedereede ~ Predikant
Is voorgestelt van Adriano Joannis dije swarichkeit hem van sijn magistraat opgeleijt, namelijck dat sij hem gesettet hebben op wapenen. Hebben dije broed[e]rn des classis voor goet geacht dat hij sall vrundlijcker wijse aenhouden aen zijn magistraat dat sij hem willen ontslaen end so hij bij henlijeden nijet erlanget, dat hij sall suppliceeren aen die hoher overheit.

249 Deze laatste naam is kennelijk later tussen art. 1 en 2 geschreven en daarna weer doorgehaald.

250 Bedoeld is: Lissewege.

251 De lezing 'Gels' is niet geheel zeker; in het origineel staat een kleine letter 'g' geschreven door 'ij'. De lezing 'IJels' valt dus niet geheel uit te sluiten.

252 Vermoedelijk Gijsbrecht van Bredae; deze ontvangt over 1588-1589 48 pond uit de geestelijke goederen als gage voor zijn functie als schoolmeester en koster, NA, Rekenkamer ter auditie, inv. nr. 4659, fol. 169v.

(8) Agenda
Ten laesten ijs besloten den classem te houden thoe Abbenbroeck den 3 octobris deses ijaer 83 stilo novo.

Ondertekening
Ondertekend door praeses en scriba.

1583 VI (ordinaris). Abbenbroek, maandag 3 oktober
Inv. nr. E1, pag. 93-94.

(1) Leiding
Anno salutis 1583 syn die broderen des classis van den Briell in Appenbroeck vergadert gewesen, end is na verrichiem gebede tot presidem gekohrenn[253] Henricus in Henrevlieth end tot scribam Egidius Nothaeus.

Aanwezigen
Ahm selven dage hebben har geabsentert
1 Albertus Joannis in Altjenplait
2 Fransciscus Borluith
3 Simon Jans. in Dirxlant
4 minister in Oude Tonge
5 oick van Goureus
6 Fransciscus in Niehorn
7 Henricus in Rickanien is oick geexcusert end die excusatie vor guith erkandt.

(2) Abbenbroek ~ Predikant
Is Mathiae[254] afgefraget warom hie van Appenbroick na Montfort getrocken sy, darop hie sine defensie gedain end volkommen erkandt end angenohmen dwilen het met consent sins magistrats [is] togegain.[255]

(3) Zuidland ~ Predikant
Die dienar in Suithlant heft vorgegeven of heme niet fry staet oick die van Korndick met Gods woirde te dienen dwile sine gmeinte dartegen handelt. Darop geantwordet nein, dan alleine met bewilliginge siner gmeinte ende dan solkes uith liefde.

(4) Winterseizoen
Die dienars van den Briell sin van den broders geautorisert so enige swarich[eid] warde vorvallen, dat sie sullen mogen na hare gelieven de naestene dienars daerom[256] beropenn dawile het generael classis omme willen der ongelegener tiet wat terugge gestelt is end

253 De beginletter 'g' lijkt door een andere letter heengeschreven. Eventueel zou wellicht 'fekohrenn' gelezen kunnen worden.
254 De uitgang van 'Matthiae' is een correctie op het vermoedelijke oorspronkelijke 'Matthias'. De 'a' en de 'e' zijn als ligatuur genoteerd.
255 De zinsnede 'dwilen het met consent sins magistrats togegain', is later (grotendeels interlineair) bijgeschreven. Mathias Dijckman is enkele maanden door een van de heren van Abbenbroek, Johan van Montfoort, bij provisie naar Montfoort gehaald, zie Putman en Van Rossum, 'Invoering der zoogenaamde Hervorming', 6-8.
256 Gissing; blad op deze plaats beschadigd.

sullen alsdan denselven dienars den dagh des classis verordineren end eenen tyliken konde dohn.

Ondertekening
Actum ut supra.
Ondertekend door praeses en scriba.

1584 I (ordinaris). Brielle, maandag 9 – dinsdag 10 april
Inv. nr. E1, pag. 94-95.

Leiding ~ Aanwezigen
Ordinarie bijeencomste der broederen is geweest in den Briel ten huijse van Aegidius Johannis op den 9 aprilis uut den naem van Aelbert Jansz. alwaer absent is geweest Johannes Ssteenbergius in Gervliet ende is gehandelt als volcht.

(1) Attestatie
Ten eersten is ons geexhibeert zeeckere attestatien, als namelycken in specie een voer Gysbrecht Samuel van der kercken van Aelst ende der vergaderinge van Dermonde, voer Adriaen Jonckheere van de classe van Waes binnen Antwerpen, voer Peeter de Gietere van de classe van Eckloe ende een voer Aerent Timmerman van de classe van Waes, al welcke voers. attestatien die broederen elcx in besonder geexameneert hebbende, van haer eendrachtelycken voer goet ende christelycken zijn ontfangen ende bekent, biddende den toeners van dien haer alsoe willen vorts dragen in haren dinst mit leere ende leven, opdat zij bequame instrumenten mogen bevonden worden om het huijs des Heeren christelycken in hare plaetsen te bouwen, ende andre een goet exempel in gelove ende liefde te geven.

(2) Ooltgensplaat ~ Predikant
Het antwoerden der broederen in den Briele op het scrijven van Aelberto Johannis hebben die classicale vergaderinge eendrachtelycken voer goedt bekent ende geratificeert nopende de affvrage van Johanne IJserman aen Albertum.

(3) Ooltgensplaat ~ Predikant
Noch zoe heeft Aelbrecht Jansz. verbaelyck aengegeven zijne swaericheyt binnen Oelkensplaet als namelijcken 1° die groten aenval[257] dier tijt ende die cleyne gaegie oft aelmentatie zyns dinsts, 2° dat zyn huysvrouwe daer niet en can leven[258] in goeder gesontheyt, 3° dat hij geen huijsinge en can becomen dan tot zeer hoogen pryse. Ende ter causen van desen versoeckt ende begeert hy ontslaen te zyn van zynen dinst binnen den Plaet om naer sijn gelieven eenen andren bequamen dinst ende plaets te soecken ende te becomen.
Antworden die broederen mits deesen dat Aelbrecht voernoempt wilden overdencken voer het eersten hoe zyn scryven aen den broederen van den Briele overeenstempt ende accordeert mit zyne beloeften, onderteykent mit zyn eygen handt in 't aennemen zyns dinsts in de Plaet, blykende hiervoer gescreven.
Ende nopende zyne swaricheeden geven die broederen deese antwordt op alle drie de stucken voersz. als dat in haerder macht niet en staet hem daerin te versien, beclagen

257 *aenval*: aanloop, bezoek van gasten (WNT).
258 In de plaats van het doorgehaalde 'gewonen'.

oock mits deesen over sulcx, dat zy hem niet connen helpen voer deesen tijt, connen daerom wel lyden dat den voernoempden Aelbracht zijnen dienst in de Plaet verlaet byaldien zijne magistraet ende zyn gemeynte sulcx mede verwilligen.
Hebben die broederen daertoe verordineert Franciscum Barluijt, Sijmon Jansz. ende Ghijsbertum Zammel om te trecken binnen de Plaet den 19 aprilis ende 'tselve den magistraet ende zynder gemeente af te vragen ende wyder te verneemen hoe hij hem in leere ende leeven heeft gedragen om het 'tselve in de naeste classicale vergaderinge den broederen te relateeren.

(4) Vergaderplaats
Is noch op huijden ten dage van den broederen gestelt een goede ordeninge hoe dat voertdaen die classis sal gehouden worden als voer in 't boeck staet begrepen in de eerste zyde.[259]

(5) Ooltgensplaat ~ Predikant
Noch is besloten by den broederen bijaldien doer relateeren van den broederen voersz. sal bevonden worden dat Albrecht Jansz. sal willen vertrecken voer den eerstcommenden classem, soe constitueeren zy eendrachtlijcken den broederen in den Briel mit den naestgesetene om Alberto zyn afscrift ende attestatie te geven.

(6) Proposities
Noch soe is verordineert dat men van nuu voortaen sal proponeeren in rechter ordeninge, voer begrepen die eersten Abbenbroeck ende soe vervolgende tot den eynde toe gelyck zy in de eerste zyde staen aengeteykent.

(7) Agenda
Die naeste byeencomste sal wesen den 28^{n} maij in Geervliet naer de orden in de eerste zyde begrepen.

Sluiting ~ Ondertekening
Ende aldus naer die censure besloten met den gebeede op huyden den 10 aprilis anno 1584 onderteykent.
Ondertekend door praeses (Jacobus Postelius) en scriba (Arnoldus Arnoldi).

1584 II (ordinaris). Geervliet, maandag 28 – dinsdag 29 mei
Inv. nr. E1, 96 en 99-101.[260]

Aanwezigen
Ordinaire byeencompste der broederen des classis is gheschiet den 28^{en} meye ten huuse

259 Een verwijzing naar de rechterlijst op de titelpagina voorin het actaboek; de lijst is in hetzelfde handschrift geschreven voorafgegaan door: 'ende is op huyden den tienden aprilis anno 1584 mit consent van alle die broederen geconfirmeert'.

260 Tussen de pagina's 96 en 99 van het actaboek is een kleiner blad papier (pagina 97 en de blanco pagina 98) mede ingebonden, waarvan de inhoud (geschreven door Aegidius Johannis Frisius) betrekking heeft op de behandeling door de classis van de onenigheid tussen Johannes Steenbergen en zijn gemeente Zwartewaal, zie de vergadering van 17 juni 1590 hierna en noot 439, pag. 133.

van Johanne Steenbergio in Ghervliet, ende is absent gheweest Arent Timmerman, dienaer in de Nieuwe Tonghe, ende is by den broederen geordineert als volcht.

(1) Ooltgensplaat ~ Predikant
De broeders des classis gehoort hebbende de aenclachten, beyde van de ghecommitteerden dienaren ende over d' ander zyde van Jacop Pietersz., ouderlinck in Ooltkensplate, nopende die swaricheden van Alberto Johannis, ende nadat zy de zake wel ende rypelyck onder elcanderen gehandelt hebben ende aenghemerckt die leelicke ende schandelicke stucken, daervan hy overtuycht ende oock selfs mondelicken bekent ende beleden heeft, so vinden de broeders dat zy voor Godt ende zyner ghemeynte niet connen verantwoorden hem langher in den dienst des goddelicken Woorts te lyden, overmits den naem Godts daerdoor schandelicken ghelastert wort ende allen vromen dienaren te schande zouden commen. Derhalven, zo wort Albert Jansen voorschreven door authoriteyt der broederen des classis van zynen dienst afghestelt, ende onweerdich bekent den naem eens dienaers te draghen ende het predicampt voor desen tyt te bedienen. Voorder, dat hy oock voor gheen broeder bekent zal werden noch metten ghelovighen der tafel des Heeren deelachtich worden, alleer hy ghenoechsame boetveerdicheyt bewesen zal hebben ende hem metter kerke van Ooltkensplate versoent ende behoorlicke satisfactie ghedaen zal hebben van alles daervan hy beschuldicht is ende met zynen monde selfs beleden[261] heeft.

(2) Ooltgensplaat ~ Predikant ~ Diaconie
Aelbrecht Jansen, gehoort hebbende de sententie der broederen, heeft hem begheven tot versoeninghe met de classe ende zynen ouderlinck van zynen ghemeynte van de Plate ende door 't tusschenspreken van de broederen is met ouderlinck voorschreven overcommen op dese navolgende conditie: dat Albert Jansen tot restitutie van 't ghene dat hy den armen zoude moghen te cort ghedaen hebben, zal gheven den aermen van Oolkensplate dertich gulden, daermede hy hemzelven is purgerende van alle lasten ende suspitie, ende dat van nu voortaen niet meer eenich verhael van dezelve zake zal ghemaeckt worden, welcke penninghen zullen ghelicht worden by den ouderlinck uut handen van den eersamen Jan Commersen, als 't hem ghelieven zal, ende belooft mits desen Albert Jansen dat hy het register van de begravenen in de kercke metter eerster ghelegentheyt zal oversenden, alleer by Albertum eenighe penninghen zullen ghelicht worden uuten handen van de rentemeester.

(3) Ooltgensplaat ~ Predikant ~ Attestatie
Op het versouck van Albrecht Jansen nopende syne attestatie ende afscheyt: so is 't hoe dat de broeders des classis op desen tyt gheen attestatie connen gheven voor alleer zyne boetveerdicheyt, die hy met tranen ende knieval voor de gantsche classe bewesen heeft, zal zyne kercke by den ouderlinck zal aengegeven worden ende dat alsdan daernaer de kerke van de Plate overschryven aen den classem of haer door de versoeninghe ende satisfactie ghenoech ghedaen is ende naer het zelfde schryven zullen hen den broederen reguleren om Albertum zyn afscheyt te gheven naer eysch der saken ende zo noodich bevonden zal worden.

(4) Geervliet ~ Predikant ~ Propositie
So vele belangt 't versoeck Johannis Steenbergii dat hy overmits zyne swackheyt niet soude moghen in de naestcommende classis, die ter Goereede gehouden zal werden,

261 In de plaats van het doorgehaalde 'bewesen'.

verschynen ende volgens dien niet zoude connen volgen de ordeninghe des classis van de propositien. So hebben de broederen voorschreven, aenmerckende zyne swackheyt, hebben hem toeghelaten zyne propositie schriftelick in de classe over te senden ende zal voor desen tyt, zo vele dese zake belangh[t], ontschuldicht wesen.

(5) Ooltgensplaat ~ Vacature
Aengaende die van de Plate, die zeer noodich hebben van eenen goeden, godsalighen ende gheleerden dienaer voorsien te werden: de broederen des classis, verstaen hebbende dat in de Plate in de teghenwoordicheyt van de ghemeynte een dienaer, met name Niclaeys Tyckeman,[262] een predicatie ghedaen zoude hebben, ende dat zy geen manghel in dezelvighe predicatie en wisten anders dan dat zyn stemme cleyn ware ende dat hy niet ervaren ware in de latynsche sprake, so hebben de broederen des classis aenghesien de ghelegentheyt van de Plate ende datter wel behoefde te wesen eenen godsalighen ende geleerden man, daerdoor die gegheven ergernisse van den voorgaenden dienaer mochte wech ghenomen werden, zo achten zy noodich, dat daerin met den ersten zoude voorsien worden ende in de plaetsen, daer men eenighe ghevluchte dienaeren weet te wesen, te schryven. Ende also datzelvighe niet can met der eerster ghelegentheyt gheschieden, so is raetsaem ghevonden dat den voornoomden Tyckeman uut last des classis beschreven zal worden met den eerste ghelegentheyt te commen in den Bryel, opdat zyne gave mach gehoort worden by den dienaren aldaer ende de naestliggende dienaeren, ende zyne gave gehoort hebbende, zal alsdan den voornoomden Tyckeman ghestelt worden in zodanighe plaetsen, daer 't den broederen, daertoe ghecommitteert, zullen stichtelick bevinden.

(6) Geervliet ~ Predikant
Is ten daghe voorschreven den broederen des classis geexhibeert zeker schriftelyk versoek van de magistraten, schout, borgmeesteren ende schepenen der stede van Gheervliet, daerin zy versoecken dat haren dienaer Johannes Steenbergius sich zoude reguleren naer haer versoeck in alle billickheyt ende redelickheyt, zo vele aengaet den handel zyns praedicampts ende den tyt van prediken:[263] welckers inhout onder den broederen communiceert sijnde, hebben Johannem Steenbergium haren ordel ende advijs voorgestelt[264] ende hetselve[265] den magistraet van Geervliet by monde door Henricum Coesvelt ende Aegidium Johannis relateert, alzoe 't die broederen niet goet vonden 'tselve by geschrifte nae des magistraets versoeck te doen, ende heeft Johannes Steenbergius der broederen ordel ende advys[266] nae syn vermoegen na te comen ende volbrengen belooft.

---

262 Vrijwel zeker wordt hier Nicolaas Tijckmaecker bedoeld. De Vlaming Nicolaes Tijckmaecker had in elk geval al eerder de classis Dordrecht laten weten wel naar het noorden te willen komen als hij uit Vlaanderen 'uut noot' zou moeten wijken, Van Dooren (ed.), *Classicale acta Dordrecht 1573-1600*, 146 (26 apr. 1583).

263 De rest van dit artikel is in het origineel onleesbaar gemaakt en vervangen door de hier getranscribeerde passage, die door Aegidius Johannis Frisius in linker- en ondermargine is bijgeschreven. De onleesbaar gemaakte passage is slechts deels leesbaar: '[***] zal [***] heeft sich willich onderworpen onder het versoeck zyner magestraet ende het oordeel ende vermaninghe der broederen hiertoe ghedaen en den magistraet gherelateert.' Hieruit en uit de doorhalingen in zijn eigen tekst blijkt dat Aegidius de schade voor Van Steenbergen heeft willen beperken.

264 In de plaats van het doorgehaalde 'vermaent'.

265 Hierna doorgehaald: 'ordel ende' gevolgd door een geheel onleesbaar gemaakt woord.

266 In de plaats van het doorgehaalde 'vermaninge'.

Dirksland ~ Onenigheid ~ Doop
Die broeders des classis, gehoort hebbende de aenclachte van Symon Jansen teghen Henricum Postelium, schoolmeester in Dyerixlant ende over d'ander zyde de ontschult van Henricum voornoemt, bevinden de broederen dat zo vele aengaet de clachte over Henricum, dat zy den classi niet aengaet maer den magistraten van Dyerixlant, doch willen de broederen Henricum vermaent hebben dat hy zyn ampt ende officie wil waernemen ende met een goede conscientie daerin handelen. Ende nopende Symon Jansen, also de broeders verstaen hebben dat hy den doop is bedienende naer ghedaene alghemeynen ghebede naer de predicatie, zo en bevinden de broederen niet dat het gheschiet na oorden der alghemeyner kercken, maer dat zulx voor het ghebet geschieden zal volgens 't ghebruick der kerken ende ordonantie der synoden ende dat hy hem daernaer van nu voortaen reguleren ende schicken zal.

Agenda
Die naeste byeencompste zal wesen in der Goereede naer orden in 't eerste van den boeck den 30^{n} julii.

Censura morum ~ Sluiting
Ende aldus naer ghedaene censure ende ghebeden zyn dese handelinghen besloten op huyden desen 29^{n} meye 1584.

Ondertekening
Ondertekend door praeses (Arnoldus Arnoldi Michiels) en scriba (Johannes Tayus).

1584 III (ordinaris). Goedereede, maandag 30 juli
Inv. nr. E1, pag. 102.

Leiding ~ Aanwezigen
Ordinarie byeencompste in der Goederede den 30 julii anno 1584, daer absent bevonden zyn Aegidius Joannes, Jacobus Postelius, Joannes Steenbergius, Henricus, Ryckangien, Oude Tonge en Symon Jansz. in Dircxlant. Ende die absenten werden by den broederen excusabel genomen, uutgesondert Oude Tonge, dat hy syne saecke sal verclaren in de naestcomende vergaderinge. Ende hier is gehandelt als volgt.

Attestatie
In den eersten. Alsoe ons Jacobus van Aken[267] vertoent heeft zyne attestatie, gescreven by den kerckenraet van Antwerpen, dat hij in suijverheyt der leeringe ende leven gedint heeft de kercke van Melsen, soe hebben die broederen zyn attestatie voer goedt bekent ende authorizeren de dienaren van den Briele mit den naestgeseeten, dat zy zullen, zyne gave in den Briele gehoert hebbende, stellen op een soedanege plaetse, daer hy bequaem sal bevonden worden, soe verre die alementatie, daertoe dienende, zij te vijnden by den rentemeester oft elders.

Ooltgensplaat ~ Predikant ~ Attestatie
Op het versoek van Aelbert Jansz. nopende een attestatie, resolveren de broederen dat

267 Jacobus van Aken werd in 1587 predikant in Fijnaart, Van Lieburg, *Repertorium* I, 4. Over zijn komst en bediening te Fijnaart uitgebreider: Hallema, 'Hervormde gemeenten in Brabants Noordwesthoek', 213-216.

zij voer ditmael noch geen[268] attestatie hem en connen gegunnen overmits, zyn gemeente van de Plaet noch niet versoent en zyn noch oock mit zyn overgescreven rekeninge gecontenteert. Ende dit sal Alberto van Aegidio Johannis overgescreven worden.

Geervliet ~ Ouderling
Alsoe doer het aengeven van sommege broederen die ouderlinck van Gervliet sekere lasteringe over den geheele classicale vergaderinge soude uutgesproken hebben,[269] soe hebben die broederen geordineert datter twe sullen trecken tot denselven ende hem minlycke vermanen en die sake ondervragen wat daer van zy[270] om die sake ter naester bijeencompste te relateren. Ende sal trecken Nicolaus Tiecmaker ende Jacob Jansz.

Geervliet ~ Predikant
Ende alzoe Johannes Steenbergen den broederen scantflecken naergeeft ende niet eerlijck maer wel leelijck van de versamelingen ende het classicale boeck spreket tegen sommige broederen, soe stemmen de broederen dat men minnelycken een vermaninge aen hem sal scriven van sulcx op te houden, ende soe hij yt, dat scandelycken is van des voersz. weet, dat hij 'tselve sal comen aengeven bij de naeste versamelingen, om daerin goede beeteringe aen te stellen ende vorts sulcx te eviteeren.

Particuliere synode ~ Gravamina synode
Gesien hebbende dat missive van de classen van Delft nopende die swaericheden, soe verclaren die broederen alzoe zij niet en weten dat voermaels niet en zij getracteert, soe bevelen zij dat Aegidio, dat soe hy wat heeft, hetzelve overscrijve ende tyt ende plaetsche, soe het hem nodich dunckt, bestemme.

Agenda[271]
Die naeste byeencoemst in Rekangien den 3 septembris.

Sluiting ~ Ondertekening
Aldus gaedaen ende gesloten mit een danckseggінge ten dage ende jaere ut supra mij onderteykent,
Ondertekend door praeses (Henricus Coesvelt) en scriba (Arnoldus Arnoldi Michiels).

1584 IV (ordinaris). Rockanje, maandag 3 september
Inv. nr. E1, pag. 103.

Aanwezigen
Absenten zyn Franchois Borlut[272] ende Johannes Steenbergius, welcke syn geexcuseert.

Abbenbroek ~ Predikant ~ Aanwezigen
In den iersten soo heeft Mattias Pieters voorgedraghen sekeren noot dewelcken oorsae-

268 Hierachter staat een klein tussenvoegteken en daarboven interlineair een doorhaling, vermoedelijk te lezen als 'goede'.
269 Interlineair geschreven in de plaats van het doorgehaalde 'zyn', overigens moeilijk leesbaar door gevlekte inkt.
270 Boven 'zy' staat een verkortingsstreep.
271 Dit artikel staat in de marge.
272 Hierna doorgehaald: 'Adrianus Jonckheer'.

ke gaff dat hy soude moeten te huys wesen. Soo hebben den broederen goet gevonden hem te laten naer huys trecken.

Propositie
Alzoo Johannes Steenbergius sijn propositie over de 22e vrage heeft scriftelijck overgesonden ende is den broederen voorgelesen.

Aanwezigen
Alzoo Franchois Borlut niet en is gecompareert, soo is sijn excuse gedaen ende is aengenomen voor goet.

Dirksland ~ Schoolmeester
Alssoo daer swaricheyt is voorcomen over den scoelmeestere in Dierixlandt, soo zyn daertoe gecomitteert Oelkensplaet, Suijtlande ende Nieuwenhoren omdat 'tselve t'ondersoecken ende 'tselve te middelen waer 't mogelijck, soo niet, rappoort te doen op den naesten classis.

Spijkenisse ~ Schoolmeester
Van gelijcken den scoelmeestere van Spykenisse is voorgescreven sekere articulen alhier annex waernaer hy hemselven sal reguleren. Soo niet, sal geordeelt als in 't 'tselve begrepen.

Agenda
Aldus besloten met danckseggingh ten dage ende jaer als boven. Ende die naeste byeencompste in Spykenisse den iersten octobris 1584.

Ondertekening
Onderteekent by Adriaen Janss., praeses, nomine classis
Nicolaus Nicolay Tyckmakers, scriba.

1584 V (ordinaris). Spijkenisse, maandag 1 oktober
Inv. nr. E1, pag. 103-106.[273]

Leiding ~ Aanwezigen
Ordinaris byeyncomste der broderen der classis in Spicanijss den ersten octobris anno 84 waer preses was gecaeren[274] Egidius Joannisz. ende Matthias Petersz. scriba. Absentes: die broders in Vlackee ende Adriaen Jansz. in Gorzee ende Jacob Loeff, diewelcke is excusirt. Noch als die broders gheseten syn in die classe is gecomen Symon Jansz. uut Derixlant ende Art Tijmmerman ut die Neijwe Tonghe ende heibben Franchois Borlut untschuldicht te weten dat die orsacke synes uutblyvens is syne swacheit ende umurder.

273 Pagina 104 is blanco. Bovenaan pagina 105 treffen we opschriften aan:
linksboven: 'Quod male inceptum ne pudeat mutasse'
midden: 'pudex vicit'
rechts: 'Franchos Franchois Borlut'
daaronder over de breedte van de pagina: 'Waerheyt is waerheyt, waerheyt sal waerheyt blyven'.
De spreuk 'Quod male coeptum est, ne pudeat mutasse' (Aarzel niet te veranderen wat verkeerd is begonnen) was de wapenspreuk van keizer Filips van Zwaben (1198-1208).

274 *gecaeren*: gecoren of verkoren (oostmnl.), zie WNT onder 'verkaren'.

Nieuwe-Tonge ~ Predikant
Op dat versoeck van onsen broder in die Neywe Tong, diewelcke begerden synen dynst te verlaeten ende dat um die swaricheyden,[275] die hy den broderen veropentbarden. Geven die broderen hierop advis.

Piershil ~ Schoolmeester
Op dat aengeven Corneli Ambrosii, diewelcke voergaefft dat hem die geist des Heren[276] bewegt ende drijfft tot den dijnst des predichamptz ende daeromme hij begerden eyn proeffpredich te doen vor die broderen van der classe.
Waerop die broderen heibben geresolvirt dat Cornelius Ambrosius sal synen schooldynst myt stilheit bedynen ende bekummeren hem gants nyt om hem te begeven in den kerckendynst, noch jenigen synen dynst aen te presentiren ende also unrastich te maken.

Dirksland ~ Schoolmeester
Naedat die broderen dat report heibben gehort van die broderen, gesonden in Derixlant, nopende die sake van den scolmeister in Derixlant, hebben die broderen van die classis enighe puncten ende articulen concipiert berorende den scholmeister ende synen dynst, welcke articulen, also die vader van den scholmeister dieselvige voer goet keint ende beloefft syn nersticheyt aen te weinden um syn soon Henricum te persuadiren, dat hy die voerscreven puncten nyt allein sal myt der handt undertykenen, maer ouck mytter daet ende leven naecomen; waermede hen die broderen der classis heibben laeten benugen.

Dirksland ~ Brielle ~ Onenigheid
Op dat voergeven van Symon Jansz. daervan hy hem beclacht voer die clas[sis][277] dat Jacobus Postelius hem boven recht ende warheyt van verscyden saken in syne bryven geinjuriert heefft ende calumniert, ende ouck daerop die bryven gelesen voer die classe, warop die broderen heibben besloten dat sy van die saken nyt konnen ordelen off Postelius mueste tegenwordich wesen. Waeromme die classis is 't verordent gehauden te worden in den Bril den 22 octobris.

Delft ~ Onenigheid
Op dat scryven ende begeren van die van Dilfft dat daer eyn broder soude comen, om sommige swaricheyt gevallen wesende muchten nederghelacht worden, so heibben die broderen myt stemmen omgevracht om eynen broder daer tho the verkysen. So is daertho vercoeren Egidius Joannisz. in den Bril.

Sluiting ~ Agenda
Aldus besloeten meit dancksigginghe ten daghe ende jaere als boven ende die naeste byeyncomste in den Bryl den 22 octobris.

Ondertekening
Ondertekend door praeses en scriba (Matthijs Pietersz.).

275 Origineel: 'swarich3den'.
276 Boven deze alinea staat nog: 'van den gyst des Heren, het is die aude geist', wellicht exclamaties van meester Ambrosius zelf.
277 Geschreven aan de rand van de bladzijde.

1584 VI (ordinaris). Brielle, dinsdag 23 oktober
Inv. nr. E1, pag. 106-108.

Aanwezigen ~ Leiding
Ordonarise bijeencomste der classen in den Briel den 23. octobris, alwaer absent is geweest Oolkensplate, Oude Tonge, Nieuwe Tonge,[278] Spikenisse, Middelharnes, Heenvliet ende Godereede, de sommige sieck, de sommige deur onweer belet. Ende syn tot preses gecoren Joannes Taije, tot scribam Aegidius Johannes.

Dirksland ~ Brielle ~ Predikant ~ Onenigheid
Is voorgelesen een brieff van Jacobo Postelio an Simon Jansz. geschreven, van dato den seventienden septembris anno 1584. Ende heeft Postelius voor den broederen bekent hem grotelicx in het schriven van dien verlopen ende vergrepen te hebben ende dat hij Simon Jansz. in synen goeden naeme ende fame geledeert[279] ende te cort gedaen heeft, hetwelcke hem van harten leet is; begeert derhalven dat Simon Jansz. hem sulcx in de christelicke lieffde vergeven wil, alzoe het uuyt menselicke swackheit geschiet is; hetwelcke Simon Jansz. voor den broederen hem oock vergeven heeft, ende hebben voorts elckander vergeven, waermede sy wijders malcanderen te cort souden moegen gedaen hebben, ende beloeft in christelicke lieffde ende vrede voortan te leven ende wandelen ter eren Godes ende opbow synes huys ende 'tselve met hantgeven bevesticht.
Alzoe de voorgaende acte nopende de versoenenge bij de broederen gestelt ware op Jacobi ende Simons Janssoons mondelicke bekentenisse ende verwillenge, soe heeft Jacobus Postelius, dese acta gehoort hebbende, hem geheel nae 'tselve nochtans niet willen reguleren, maer is met toornege gemoet ende quaet woorden uuyt de vergaderenge nae huys gegaen, ende hoewel dat onse broeders Johannes Steenbergius ende Arnoldus Arnoldi van dese vergaderenge tot synen hem naegesonden syn om hem met alle vriendelickheit daertoe te brengen, soe verclaren sy alle diligentie vergeeffs gedaen te hebben, gelyck die broederen terstont daernae van hemselven gehoort hebben. Waerom die broederen oeck ordelen dat Jacobus Postelius sich van het gebruyck des Heeren avontmael sal onthouden, totdat hy hem met Simon Jansz. sal hebben versoent, nae de voorgaende resolutie ende acte hiervoren gestelt, 'twelck Johannes ende Arnoldus voors. Postelio anseggen sullen.

Vlaamse predikanten
Die broederen hebben oeck gesien ende gelesen het brieff van de heeren Staten nopende de praedicanten uuyt Gent ofte Brugge gecomen om niet in dienst te nemen ofte laeten praedigen sonder haerluyden voergaende advys.[280]

Delft ~ Ondertekening belijdenisgeschriften
Heeft Aegidus oock relateert wat tot Delft in de laeste vergaderenge gehandelt is ende verthoont den brieff nopende de ondertekenge van de belydenisse des gelooffs, ende

278 In margine: 'quam noch'.
279 *ledeeren*: > Lat.: *laedere*, benadelen, schaden (WNT).
280 De overgave van Brugge op 25 mei 1584 aan en de verovering van Gent op 17 september 1584 door Parma leidde tot een uittocht van Vlaamse predikanten naar de Noordelijke Nederlanden.

hebben sulcx met hare voorgaende ondertekenge ende eygen handen verwillicht[281] waeraff Egidius antwoorden sal den broederen tot Delft.

Winterseizoen
Alzoe van nuu by den winter gheen ordonarisse classicale vergaderenge gehouden sal worden, soe authoriseren die broederen van de classe den kercke van den Briele met den naestgesetene dienaren om uuyt haer aller naeme te verhandelen ende sluyten soe daer enige nodige stucken souden moegen voorvallen en oock uuytschriven den tijt des naesten classe.

Ondertekening
Actum in onse vergaderenge, Briel den 23 octobris anno 1584, ende uuyt aller naeme ondertekent.
Ondertekend door praeses en scriba.

1585 I (extraordinaris). Brielle, donderdag 31 januari
Inv. nr. E1, pag. 108 en 111.[282]

Leiding ~ Aanwezigen
Preses: Egidius Janss. Frisius.
Scriba: Adrianus de Joncheere.
Presentes: Aernoldus Arnoldi van Oostvooren, Abbenbrouck, Heenvliet, Auwenhoorne, Zwartewaele ende drij auderlijngen van den Briel.

Geervliet ~ Predikant
Alzo eeneghe onrust in de kercke van Gheervliet es opgheresen, so zijn verordoneert Egidus Janssius, Arnoldus van Oostvooren, Henricus,[283] dienaer van Heenvliet, Niclaijs Tyckmakere, Jan Commers. ende Jacop Janss. om sich tot Gheertvliet te transporteren ende informatie van de zake te nemen ende helpen remedieren zo vele als mogelick zyn zal ende dat op dysendaghe naestcommende, wesende den 5^{den} dach van februario.

Ondertekening
Ondertekend door praeses en scriba.

1585 II (visitatie). Geervliet, donderdag 14 februari
Inv. nr. E1, pag. 111-112.

Geervliet ~ Predikant
Opten 14 februarii anno 85 syn tot Geervliet gecomen de voorgenomineerde broederen om te anhoren ende remedieren soe veel moegelyck 'tgene sommige van de magistraet ende burgerije op ende tegens Johannem Steenbergium hadden voor te stellen. Ende

281 Hier staat een verwijzing naar de volgende aantekening in margine: 'Anno 1581 den 22 maij begonnen ende wederom in Dirxlant verwillicht uuyt macht van de resolutie des particularen sijnode in 's Gravenhage anno 1583.'
282 Een kleine, hier kennelijk op een verkeerde plaats bijgebonden, strook papier is genummerd als pag. 109 en 110. Zie noot 458, pag. 141.
283 Origineel: 'H' met een moeilijk te interpreteren afkorting.

parthien an beide syden gehoort hebbende, is ten laesten gevonden en gesloten hetghene hier volget in presentie ende met weten der kerckenraet aldaer:
Wij gecommitteerde, tegenwoordich van de classe des lants van Voorne en Putten geven voor antwort, als dat wij niet en conden bevinden de clachten, ons van sommige wethouderen ende burgerije althans overgegeven, so sufficiant te syn om Johannem haren dienaer te doen vertrecken. Maer alsoe ons Johannes verclaert heeft, dat hy bemerckt dat synen dienst hier voortaen vruchteloes soude moegen syn, als hier jegens veele haren danck wesende, so heeft hy ons gebeden hem metten aldereersten te willen versien met een andere goede plaetze, daer hy meerdere vruchte mochte doen, ende niettemin dese kercke van Geervliet versorgen met een ander goet dienaer, hetwelcke by dese vergaderenge voor goet wert ingesien ende beloven metten eersten Johannem volgende dien met aller moegelycker vlyt met een ander bequaeme plaetse ende dese kercke versorgen met een ander goet dienaer, biddende daerom den burgeren dat sy haer middelertyt in stilheit ende gerustheit vreetsaemelycken yegens haren yegenwoordigen dienaer willen dragen.

1585 III (extraordinaris). Brielle, maandag 18 maart
Inv. nr. E1, pag. 112-113.

Ooltgensplaat ~ Predikant
Alzoe uuijt de classe van ter Goude een brieff an den broederen der kercke ende classis van den Briele overgesonden ware, waerinne versocht worde schriftelyck antwoort ende bescheit hoe dat Albert Jansz., dienaer des Woort Godes geweest in Oelkensplaete, hem in handel, wandel ende affscheit by ons gedragen hadde,
soe syn op den 18 martii in den Briele daerop vergadert Henricus Coesvelt, dienaer des Woort Godes in Heenvliet, Mathias in Abbenbroeck, Johannes Taije in Suijdtlant, Nicolaus in Swartewael, Adrianus Jonckheere in Nijeuwenhoorne, Henricus in Rockanije, Arnoldus in Oostvoorn, Jacobus Postelius ende Aegidius Johannes in den Briele met Jan Commersz. ende Jacob Jansz. als ouderlengen derselver kercke ende hebben alle eendrachtelicken geresolveert ende besloten den broederen uuijt den classe van ter Goude den waerheit rondt over te schriven nae luijt de acte, handel ende sententie by den broederen des gehelen classis over Albertum vors. gedaen in Geervliet anno 1584 den 28 maij.
Ende want die van Oelkensplaete noch clachtich syn ende niet genoech doen nopende een register van de begravenge der doden in de kercke, welcker gelt Albertus alleen ontfangen heeft, ende alsoe hy hem daerbeneffens tegen het ordeel der broederen op den praedichstoel begeven heeft, soe is 't dat wij hem alsnoch niet werdich kennen om den naem een[s] praedicants te dragen, ende achten oeck dat hy hem van den tafel des Heeren sal onthouden ende kennen hem oeck niet voor een broeder ter tijt ende wijlen hy genoechsaeme boetveerdicheit sal hebben bewesen, ende dijen van Oelkensplaete genoech gedaen, ende daeraff bescheit hebbende, sullen die broederen onses classis eerst conen seggen waervoor sij hem houden ofte niet, naevolgende 'tgene vors. in Geervliet gedaen.

1585 IV (ordinaris). Oude-Tonge, maandag 1 april – woensdag 3 april
Inv. nr. E1, pag. 113-115.

Leiding ~ Aanwezigen
Absenten Reckaingne ende Geervliet.
Syn met cuerstemmen vercoren tot preses Egidius Johannis ende tot scriba Nicolaes Nicolaij Tyckmaker.

Propositie
Onsen broeder Aren Janss. van Goeree heeft geproponneert tot op de 26e vrage in den catechismo.

Aanwezigen
De absenten syn geexcuseert.

Geervliet ~ Predikant
Ontfaen eenen brief van Johannes van Geervliet, begerende dat men van synder saken in syn absentie niet en soude handelen.
Ontfangen eenen brief van somighe van Geervliet, begerende dat men Johannem Steenbergium soude transporteren van Geervliet.
Alzoo de broeders hebben verstaen wat tot Geervliet bij de gecomitteerde gedaen is, soo hebben de broeders voor goet aengesien wat daer besloten zy ende houden 't 'tselve van weerden.
Op den brief Joannis Steenbergius soo is verordent dat men hem antwoerde schryven zal, dattet de broeders verwonderde[284] dat hy contrarie synen versoeck by hem tot Geervliet (present zynder kercken gedaen) nu met synen brief anders is begerende,[285] maer de broeders gedenken haere beloften gedaen tot Geervliet (in presentie der borgerye ende kerckenraet) met alder diligentie naer te comen.

Ooltgensplaat ~ Predikant
Alzoo de broeders voorgelesen is wat in somiger broederen absentie in den winter gesciet is over de sake Alberti Janss., soo hebben de broeders 'tselve alles oock voor goet aengesien.

Des anderen 's daechs

Brielle ~ Predikant
De broederen, gehoort hebbende het clagen ende doleren Jacobi Posteli over de acte bij de broederen des classis in den Briel gestelt als voren, blyven by ,tgene des gedaen is ende begeren alsnoch dat Jacobus om vrede sulx naercome ofte anders beroepe op het oordeel van anderen kercken oft classen.

Brielle ~ Dirksland ~ Onenigheid
Hebben Jacobus Posteli ende Symoen Janss. sich met malcanderen in alles versoent, navolgende den acte bij de broederen deses classis in den Briel den 23n octobris 84 geteeckent ende voorts elckanderen vergeven waermede zy aen beyden zyden tot desen dach

284 Er lijkt te staan 'verwonders'.
285 Oorspronkelijk: 'met synen brieve anders versoect'

toe tegen malcanderen onneens geweest zyn ofte te cort gedaen souden mogen hebben, ende beloeven voirts aen met malcanderen in christelycke liefde ende vrede ter eeren Godes ende tot opbou zynder gemeynten te wandelen; dat zy met hantastinghe hebben bevesticht.

Des woensdaechs 's morgens

Oude-Tonge ~ Predikant ~ Schoolmeester ~ Onenigheid
Als[286] die broederen gehoert hebben het gescil ofte different tusschen den predicant ende scoelmeestere, ouderlinck wesende in de Oude Tonghe, vermanen onsen broeder, den dienaer des goddelycken Woerts, dat hij niet lichtelyck om cleijnne saken clage over synen scoelmeestere ofte ymant zijnder kercken. Ende zoo den scoelmeestere souden mogen door hem scade in zyn alimentatie geleden hebben, dat hy soecke denselven wederom (soo veel hem mogelyck is) in de gratie van de magistraet te brenghen, ende wyders hemselven met synen huysgesinne den volcke ende gemeente een goet exempel ende voorbeelt geve ende goede communicatie metten broederen van den kerckenraet houde. Vermanen oock den scoelmeestere ende onderlinck dat hy synen predicant alle behoorlycke eerbiedinghe bewysse ende dat zij beyde haere vrouwen tot alle vrede ende vrundelyckheit vermanen ende dat zy met malcanderen ende anderen broederen des kerckeraets het vervallen huys Godts[287] metten alderiersten helpen oprechten ende metten anderen leven als broederen betaemt, malcanderen vermaenen waerin ymant hem soude mogen vergrypen ende de vermaninghe oock broederlyck afnemen ende soo ymant in gebreke viele, soo sullen de broederen des classis geoorsaect zijn in den naeste classe daerin te voorsien naer behooren.

Agenda
De naeste classe sal worden gehouden tot Suijtlande den 20^{en} mey 85.

Ondertekening
Ondertekend door praeses en scriba.

1585 V (ordinaris). Zuidland, maandag 20 mei
Inv. nr. E1, pag. 115-117.

Leiding ~ Aanwezigen
De classicale versamelinghe is gehouden[288] in Suytlant den 20^{en} maey ende is absent gheweest den dienaer van de Nieuwe Tonghe[289] ende hebben ten zelven daghe de handelinghe nae ghedaene propositie met aenroepinghe des naems des Heeren aenghevanghen. Ende is ghecoren tot presidem Henricus Coesveldius ende tot scribam Johannes Tayus.

286 Deze regel begon oorspronkelijk met 'Alssoo' met daarna een aantal onleesbaar gemaakte woorden. 'Als' is blijven staan als eerste woord van de op de volgende regel vervolgde zin.
287 Hierna doorgehaald de woorden 'op te richten te metten iersten'; 'te' al eerder doorgehaald.
288 In de plaats van het doorgehaalde 'geschiet'.
289 In margine: 'venit'.

Oude-Tonge ~ Predikant ~ Schoolmeester ~ Onenigheid
Is ten voorschreven daghe verschenen meester Gisbert, schoolmeester ende ouderlinck in de Oude Tonghe afghesonden van de ghemeynte aldaer ende heeft den broederen verclaert dat den dienaer des Woorts met t'samen den kerckenraet neerstich arbeyden om het vervallen huys des Heeren te helpen opbauwen ende vrede te onderhouden ende heeft den dienare der[290] voorseyden plaetsen belooft aen de magistraet van de Oude Tonghe te versoucken dat zyne stipendie van de zes ponden die hem nu afgetrocken zyn, moghen gheconsumeert werden.

Geervliet ~ Predikant
Alsoe die broederen des classis in de acte belooft hebben met alle moghelycke vlyt Joannem te versien met een bequame plaetse ende zy alsnoch toe niet en connen becomen eenighe bequame plaetse, nietjegenstaende zij alle neersticheyt ghedaen hebben,[291] ende datter cort wesen zal een vergaderinghe van de generalen dienaren van gantsch Hollant alwaer wy dese selvighe sake als een swaricheyt sullen overschryven naer onse ghecommiterde broederen,[292] verhopende door diezelvighe vergaderinghe in dese zake geholpen te worden, willen den mannen gheboden hebben zolanghe met ons na luyt der acte ghedult te hebben ende middelertyt in vrede te leven.

Ooltgensplaat ~ Attestatie[293]
Aengehoort hebbende het versoeck Alberti Johannis dat die broeders hem wouden vergheven 'tghene zy op zyne persone hadden[294] te zegghen ende daernaer attestatie gheven, so is 't dat die broeders van herten willich zyn Alberto te vergheven alles daerin hy teghens haren persone misdaen zoude moghen, maer also die broeders gheen[295] boetveerdicheyt in hem en speuren, dewyle hy teghens het oordeel der broederen hem op de predickstoel tot prediken gegaen heeft, daerenboven die van de Plate niet volcommeliken voldaen van hetghene daer hy mede beswaert wort, so is 't dat die broeders niet en connen eenighe attestatie gheven voor alleer hy oprechte boetveerdicheyt bewesen heeft ende die van de Plate voldaen ende schriftelike bescheyt van de voldoeninghe uut den Plate den broederen vertoont zal hebben. Ende alsdan willen de broederen des classis hen beraden met andere naestgheleghene dienaren hoe zy in dese zake handelen zullen.
Daer zyn ghesien ende den classi geexhibeert twee brieven, den eenen van Christiano Sinapio ende den anderen van Everardo Bomelio, ter oorsaken dat die broeders des classis met Albert Jansen handelen broederlik zouden schicken om hem goet affscheyt [te] gheeven, so is besloten dat men dieselvighe brieven beantwoorden zal ende is sulx S. Jansen opgheleyt.

290 Door aangebrachte verbetering moeilijk leesbaar, vermoedelijk was 'aldaer' het oorspronkelijke woord.
291 De zinsnede 'nietjegenstaende zij alle neersticheyt ghedaen hebben' in margine toegevoegd.
292 De woorden 'naer onse ghecommiterde broederen' in margine toegevoegd.
293 Doorgehaald de volgende passage: 'Aengehoort hebbende het versoeck van Albert Jans. dat die broederen des classis hem wouden goede attestatie gheven ende vergheven 't ghene die broeders op zyne personen hadden te zeggen so is 't hoe dat zy als noch gheen attestatie gheven connen voor alleer hy de acte in Gervliet den 28^{en} meye 84 zal naeghecomen hebben ende zullen alsdan die broederen hy in alle redelickheyt teghen Albertum schicken ende reguleren.'
294 Oorspronkelijk: 'hebben'.
295 In het origineel lijken 'niet' en 'gheen' dooreengeschreven.

Censura morum ~ Agenda
Aldus besloten naer gehouden censurae ende is die classicale vergaderinghe geordineert in Oostvoorn den 15^{en} julii 1585.

Spijkenisse ~ Schoolmeester
Naer besluyt deser handelinghe is verschenen Gerardus, den schoolmeester tot Spyckenisse, beclagende dat hem door toedoen van de predicant zynen dienst afgeseyt is. So is 't dat die broederen besloten hebben dat Johannes Steenbergius, Henricus Coesveldius ende Johannes Tayus sullen eersdaechs reysen tot Spyckenisse ende breeder by den schout ende magistraten vernemen van de ghelegentheyt der sake ende zo het mogelik te bevredighen, dies niet, hare gevarentheyt den naesten classi aengheven.
Actum ende besloten in Suytlant desen 20^{n} meye 1585.

Ondertekening
Ondertekend door praeses en scriba.

1585 VI (ordinaris). Oostvoorne, maandag 15 juli
Inv. nr. E1, pag. 118-119.

Aanwezigen
De classicale byeencompste is ghehouden den 15^{en} julii in Oostvoren ende zyn absent geweest Franchoys Borluyt, Johannes Steenbergius ende Nicolaus Tykemaker ende hebben die broederen haere ontschult ende excusatie aenghenomen, eensdeels overmits haere swackheyt ende dat Nicolaus Tykemaker van huis ghereyst was in Walkeren ende met een sekeren brief zyne ontschult ghedaen door Henricum Coesveldium.

Leiding ~ Propositie
Is ten eersten naer verkiesinghe van de praeses Aegidius Johannis ende tot scriba Arnoldus Arnoldi, in wiens name Johannes Tayus den arbeyt aenghenomen heeft ende is door Aegidium Notheum een propositie gheschiet op de 28^{en} vraghe des christelicken cathechismi.

Oude-Tonge ~ Onenigheid ~ Predikant
De broederen hebben aenghesien ende ghelesen twee brieven, den enen van Gysbert Sammel ende den anderen van die ouderlinghen ende dyakenen van de Oude Tonghe ghesonden, daerin dat Gisbert versoeckt van de Tonghe te vertrekken, ende die ouderlinghen begheren aen den broederen van eenen anderen goeden ende bequamen dienaer versien te worden, doch so onderwerpen zy haer beyde onder het oordeel der broederen. So is 't hoe dat die broeders dese zake insiende voor goet ghevonden hebben Symon Jansen ende Erasmum Putter af te verdighen in de Oude Tonghe ende aldaer van de ghelegent[h]eyt van de zake tusschen beyden partyen te ondersoecken ende alle middelen aen te wenden om te bevredighen ende zullen haere geschiedenisse in den naesten classi den broederen verclaren ende te kennen gheven, alwaer verschynen zullen benevens die predicant die schoolmeester ende noch een vanweghen der kerken om also alsdan met elcanderen te spreken ende sluyten naer behooren.

Spijkenisse ~ Schoolmeester
Daer is gheschiet rapoort by den ghecommitteerden broederen tot Spyckenisse van den handel nopende den predicant ende schoolmeester aldaer. So heeft oock desgelyx Aegi-

dius synen schoolmeester beclaecht welcke saken die broederen insiende, willen Aegidium vermaent hebben so hy eenighe clachten heeft daerin die schoolmeester overtreden heeft die artykelen hem vanweghen zyns ampts ende officie belangende synen kerckendienst, schooldienst, daerenboven zyn leven, voorgeschreven van de broederen des classis, dat hy zodanighe clachten, met zekere certificatie van alle clachten, inbrenghen zal in den naesten classe ende zullen die broederen alsdan die sake rypelik delibereren ende met elcanderen raetslaghen wat noodich bevonden worden zal. Ende belangende den dienst der kerken, die hy tot noch toe stille ghestaen heeft, hebben die broederen haer oordeel opgehouden tot die naeste versamelinghe.

Agenda
Die naestghelegene classis zal wesen den 2^{en} septembris in Middelharnes, ende is dese versamelinghe naer gehouden censure met aenroepinghe des naems des Heeren ter plaetse ende daghe voorschreven [besloten].

Ondertekening
Ondertekend door praeses en scriba (Johannes Tayus).

1585 VII (ordinaris). Middelharnis, maandag 2 september
Inv. nr. E1, pag. 120-121.

Aanwezigen
Absenten: Joannes Steenbergius, Erasmus Puttaert, Egidius in Spykenisse welcker excusen sullen ter naester reyse gehoort worden.

Propositie
Is aengehoort de propositie van Egidius Johannis uuijt de 29^{e} vrage van de catechismus ende is goet bevonden.

Leiding
Is vercoren tot preses Arnoldus in Oostvoren ende Nicolaes Nicolaey tot scriba.

Oude-Tonge ~ Predikant ~ Schoolmeester ~ Onenigheid
Alssoo de voorgaende acte is overlesen, alwaer bevonden is dat Erasmus Puttaert ende Sijmon Janss. sijn gesonden om te bevredigen die sake van de predicant ende den scoelmeestere in de Oude Tonge. Ende alssoo 't selve niet wel en is connen te wege gebracht worden, soo heeft den predikant begeert te vertrecken het d'welc de broeders uuyt redenen hem hebben geaccordeert ende raetsaem bevonden. Naderhant soo is den predicant geperswardeert noch by zynen kercke te blijven, het d'welck hy heeft geaccordeert voor een half jaer byaldien de scoelmeestere wilde somige articulen onderscrijven die hem voorgescreven syn[296], het d'welck den scoelmeestere heeft gerefuseert ende gebeden dat men hem daermede niet en wilde beswaeren overmits hij een broeder is ende hem der christelijcker straffe heeft onderworpen, het d'welc de broeders goetvinden. Ende alssoo onsen broeder Gisbertus andermael gehoort ende gevraecht is of hy volgende synne begeerte begeerde te blyven sonder d'onderteeckeninge van de scoelmeestere, soo heeft

296 Het voorgaande 'hem' is door verbetering moeilijk leesbaar; hierna volgt nog het doorgehaalde 'predicant'; 'syn' is boven de regel geschreven in de plaats van het doorgehaalde 'hadde'. Oorspronkelijk moet er hebben gestaan: 'die den predicant voorgescreven hadde'.

hy geantwoert dat hy na[297] den iersten octobris sal blyven ende bedienen eenen half jaer synen dinst ende daernaer vertrecken, tenzy sake dat hem synen gemeente begeert te behouden.

Spijkenisse ~ Predikant
Ten aengaende de sake Egidi Noteeus, hiervoor in de voorgaende classe geteeckent, is[298] uuytgestelt tot de naeste classe mits synder absentien.

Dirksland ~ Predikant
Aengaende het scryven van die dienaers van Vrieslant binnen Leeuwaerden versoeckende verclaringe van leer, leven ende oorsake des afscheyts van Michiel Andriessens, soo eest by den broederen besloten, dat Egidius Joannis met Jacobo Loef ende Adriaenus Joannis als van der saken wetende (mitsgaders haere residentie ten synen tyde hier gehadt hebbende) sullen beantwoerden ende met den segel des classis singneren, behoudelyck dat de na[e]stgesetenen broederen sullen daervan nemen behoorlycke lecture ende subscriberen ende reserveren copye.[299]

Geervliet ~ Predikant
Alssoo de sinodale versamelinge tot noch toe door [die] van Leyden opgehouden is ende de clachten niet ophouden, alsdat Johannes Steenbergius niet wel met stichtinghe tot Geervliet langer soude dienen, soe is 't dat de broeders deser vergaderinghe Arnoldum in Oostvoorn ende Johannes in Suytlant ende Nicolaus in Swarte[wael] gecomitteert hebben om hen by den kerkenraet van Geervliet te transporteren ende henlieden aenspreken, vermanen ende afvragen om haeren oordeel als voor Godt te seggen ofte Johannes voornoempt oock tot stichtinge, vrede ende opbau der kercke ende gemeynte, aldaer oock langer dienet ofte niet.
Het is oock by den broederen goet gevonden dat Henricus in Heenvliet ende Egidius in den Briele sich sullen voegen by den dienaeren van Delft denselven voordragende den handel tot Geervliet ende het oordeel des kerckenraets aldaer, om sich met den voornompden dienaeren uuyt name deser vergaderinghe te beraden hoe dat men wyders met dese voorgenompde sake ende dienaer in Geervliet tot heylichmakenge van Godes name ende opbau synnes huys sal behoren te procederen.

Geervliet ~ Schoolmeester
Soo veel aengaet den brieve Mertine Moens, den bro[e]deren hier overgelevert, sal daerin (na 'tgene boven voors. gedaen sal wesen) naer behooren by den broederen gedaen werden.[300]

Middelharnis ~ Nieuwe-Tonge ~ Predikant
Alssoo de broeders hebben verstaen dat Fransois Borlut heeft geclaecht dat men achter sijnnen rugge eenen logentalen ende lasteringen verhaelt worden, ende 'tselve ondersocht is wordden, soo is 't bevonden dat Franchois voors. t'onrechte over den broeder in

297 Hierna volgt de volgende doorgehaalde zinsnede: 'dese maent van septembris begeerde te vertrecken' ('septembris' is interlineair geschreven boven het nog eerder doorgehaalde 'octobris').
298 Hierna het doorgehaalde 'afgehandelt'.
299 De provinciale synode te Leeuwarden weert hem op 12 mei 1586 uit Friesland: Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* VI, 21-21.
300 Origineel: 'gedaen sal werden'.

der Nieuwer[301] Tonge soude hebben geclaecht. Ende alsoo de broeders Borlut hebben vermaent dat hy alle cristelycke vermaninge in der liefde soude opnemen ende voortaen alle vriendelyckheyt ende liefde totten anderen bewysen, ende hebben deselve haer metten anderen met hantgevinge versoent ende beloeft vredelyck voortaen te leven.

Oude-Tonge ~ Nieuwe-Tonge ~ Predikant
Item alssoo Gisbertus in de Oude Tonge ende Arnoult Timmerman tesamen niet wel eenich en syn geweest, soo is daerentusschen gesproken geweest ende sij hebben hen met den anderen versoent ende de hant gegeven, belovende dat zij met malcanderen voortaen vriendelyck sullen handelen ende vrede met elckanderen houden.

Dirksland ~ Predikant
Alzoo de broeders gehoort hebben een leelijcke difamie over de Simon Janss., soo hebben de broeders Simon Janss. opgeleijt dat hij hem voor de overicheyt soude purgeren; hebben derhalven goetgevonden van zynen dinst stil te staen, terwylen hy den kerckenraed ofte classe van 'tselve sal genoech gedaen hebben,[302] het ten t'waer sake dat de broeders der kerckenraet in Dierixlant eenighe gewichte redenen hadden sulx noch niet oorboorlyck te wesen volgende de missive van de classe door Henricum Coesvelt ende Matiam in Abbenbroeck aen hen vertoent.

Agenda
Is besloten dat men den 30[en] septembris sal classe houden in Simonshaven.

Ondertekening
Ondertekend door praeses en scriba.

1585 VIII (ordinaris). Simonshaven, maandag 30 september
Inv. nr. E1, pag. 122-124.

Leiding ~ Aanwezigen
Absenten: Aegidius Frisius, Gijsbertus Zamuelis, Carpentator, Vetes Lingue,[303] Henricus,[304] Rochanie welcke de naeste classe antwoorde zullen andienen.[305]
Is naer het ghebet ghecoren praeses Henricus, Henvliet, ende voor scriba Franciscus Borluit.

Spijkenisse ~ Schoolmeester
So veel angaet de zaken Egidii Noteeus: hij es tevreden te lijden met zijn scholmeester den tijt dat hij anghenomen es voor een jaer 85.

301 In de plaats van het doorgehaalde 'Ouder'.
302 Hierna de doorgehaalde woorden: 'het d'welc oock van zynen kerckenraet'.
303 Bedoeld zal hier zijn: Arnoldus Timmerman uit Nieuwe-Tonge i.p.v. Oude-Tonge (Vetes Lingue).
304 Voor de naam van Henricus is die van Erasmus Puttaert doorgehaald.
305 In margine bijgeschreven in het handschrift van Johannes Tayus: 'die dienaer in de Nieuwe Tonghe is excuseert.'

Dirksland ~ Predikant
Angaende het scrijven van die van Vrieslandt, daerup es volcomelick ghehandelt volghende het voorgaende articule.

Geervliet ~ Predikant
Item, ghesien hebbende de broeders den brief Joannis Steenbergii, ghebrocht ende ghepresenteert bij Tuenis Jansius, alwaer teghen ghecompareert sijn schout Cor[n]elis Corneliss., Cornelius van Dijcke, secretaris, ende Rochus Diricx teghen den dienare ende thegen hetghene dat den voornoemden Tuenis Jansius ghebracht hadde ende hebben hetzelve voor nihil ghehouden. Waerup de broeders rijpelic lettende, hebben twee broeders bestempt met den ouderlinck van den Briele Cor[n]elis Gheeresen met zeker messive an den baliu, ouderlinghen ende ganschen kerckenraet updat se vulcommelick daerin zouden met haerlieder handelen ende haerlieder afheeschen dat se in Suijtlant presenteerden, hetwelcke de broeders ghehoort ende ghesiende hebbende, zouden handelen daerin naer behooren.
Item es wederom Marten Moons verschenen voor den broederen of up zijn zaken, die hij overghaf teghen Joannem Steenbergium iet ghedaen was, ende heeft antworde de broederen afgheheescht, waerop de broederen hebben gheseijt daerin te versieën.
Nopende de zaken Joannis Steenbergii 't hes bestempt van de broederen dat men een requeste zal stellen tot paijs ende vrede, welcke ordineren sullen Joannes Taij ende Egidius Noteeus, welcke voors. requeste Steenbergius sal volghen ende hemselven daernaer reguleren.

Dirksland ~ Predikant
Item es bestempt ende toeghelaten van de broederen des classis dat Simon Joannis copie sal hebben uute hande van de notaris meester Marten Moons[306] om sijn stucken daarteghen in te legghen.

Ooltgensplaat ~ Predikant
Angaende Albert Jansius dewelcke, so de broederen verstaen veel moijte maect, hebben de broederen goet ghevonden dat die van de Plate volghen zullen dat hij den armen haer ghelt restituere ende so hij onredelick valt ende niet te weghe wilt, dat de voornoemde van de Plate haerliede met iusticie zullen behelpen zoo van den armen als van de kercke.

Ooltgensplaat ~ Schoolmeester
Item es bestempt van de broederen des classis dat Simon Jansius met Nieuwe Tonghe, Arnout Timmerman, sal trecken nae de Plate om te handelen metten scholmeester aldaer, updat hij subscribere den catechismo, want hij moet ghesont wesen in de leere, die de juecht tot [de] godsalighe leere zoude beweghen.

Geervliet ~ Predikant
Alzo de antwoorde van Joannes Steenbergii ghecommen es an de broederen dat hij begheerde hem in al[le]s te gheven tot paijs ende vrede, so hebben de broederen des classis een requeste gheordoneert in zijnen namen ende zal dezelve eerst voorghelesen wesen den kerckenraet ende daernae zijne persone Steenbergio ende sal daerin ghehoorsaem wesen.
Item es van de broederen raetsaem ende goet ghevonden, dat Joannes Steenbergius

306 Moons (Moens) was tevens schoolmeester en koster te Geervliet.

hem vougen sal tot paijs ende vrede ende eenicheijt met de burgherie, ofte[307] anders sal ghesuspendeert zijn, totdat hij het 'tselfve sal ghedaen hebben. Ende om hetzelve in te legghen ende te voorderen zijn bestempt Henricus in Henvliet, Joannes Taij, Egidius, Spikenesse.
Item, so het valt dat hij, Joannes Steen[bergius], ghesuspendeert wort, zullen de omliggh-hende dienaren de predicatie onderhouden.
Den credentiebrief zal scrijven Adrianus van Goeree.
Item aengaende de articelen van meester Marten Moons, de broederen voortghestelt, es besloten dat de voors. ghesanten deselve sullen afdoen bij den kerckenraet aldaer in Geervliet.

Dirksland ~ Predikant
Simon Jansius heeft ghevraecht of al de broeders gheconsentert hebben in de sententie ende noch persisteren in dezelve die in Middelharnes over hem es ghegaen.
Item heeft begheert copie van de commissie ghegheven in Middelharnes ende de resolutie van de kerckenraet in Diricxlant up het advijs van de classe.
Up het eerste antwoorden de broederen dat sij blijven bij haeren ghegheven sententie in Middelharnis ende diezelve alsnoch bevestighen dewijle dieselvighe van de kerckenraet in Diricxlant gheavoiert[308] es ende oock ons teghenwoordelick de zake meer ende meer door zeker ratificatien gheverifiert ende wettelick waer ghemaect es.
Ten 2. laeten hem de broederen toe copie te lichten van zulcx als bij den broederen in Midelharnes ghehandelt es ende wat van den ouderlinghen in Diricxlant gheadvoiert es.
Item so verre hij hem kan purgeren wettelick, zal dezelve purge zenden in den Briele, alwaer de naeste gheseten predicanten onderzoucken zullen of dezelve purge suffizant es ende hem daernaer restitueren in zijnen dienst.
Ende zullen midts desen den ouderlinghen tot Diricxlant duer eenen brief ghewaer-schuijt wesen Simon Jansius niet te laeten prediken voor aleer dat Simon Jansius hem nettelick zal ghepurgiert hebben, ende dat diezelvighe purge de broederen in den Briel sal ghesonden werden om met de naeste dienaren te communiceren, door welcken bro-deren zij alsdan gewaerschuet sullen wesen of hij wederom den dienst bedienen sal ofte niet. Ende desen brief zal scrijven Notheus, Spikenesse.

Leiden ~ Predikant
Up het versouck van die van Delflant om de swaericheijt, die te Leijden[309] vooren[310] sijn, neder te legghen, hebben de broederen bestempt Arnoldum Cornelii, dienaer van Delft.

307 Vlak naast 'ofte' in margine: 'dat de faute ofte schult bij hem bevonden es'.
308 *avoyeeren (= advoyeeren)*: bevestigen, erkennen, goedkeuren (WNT).
309 Er wordt hier zeker gedoeld op de problemen rond Caspar Coolhaes en zijn boek *Conciliatio: Dat is verghelyckinge van sekere poincten der Leere ende Disciplijn* (Gouda 1585) en de in samenhang daarmee moeizame voorbereidingen van een particuliere synode. De classis Leiden had de assistentie van de classis Delft ingeroepen, Kok (ed.), *Classicale acta Leiden en Woerden*, 5 (25 juni 1585) die kennelijk op haar beurt weer wat rugdekking zoekt in de classis Brielle.
310 Sic, er staat 'voor' met een 'en'-afkorting. Het hierna komende 'sijn' is interlineair bovengeschreven. Het WNT geeft onder het lemma *voor*II als één van de mogelijke betekenissen: onophoudelijk of aanhoudend; een interpretatie die hier zou kunnen passen.

Dirksland ~ Predikant
Simon Jansius hoorende het ghevoelen der broederen over hem ende dat se persisteren in de sententie, heeft gheprotesteert ende beropen de saken tot meerder vergaderinghe.

Winterseizoen
So der eenighe swaericheijt uprijst, zal hetzelve in den Briele van de broederen nedergheleijt wesen mischaders met de ommegheseten.

Sluiting ~ Ondertekening
Dit aldus al ghedaen naer dancsegghinghe zijn de broederen ghescheijden ende hebben onderteekent preses ende scriba,
Ondertekend door praeses en scriba.

1586 I (ordinaris). Nieuwenhoorn, maandag 14 april
Inv. nr. E1, pag. 125-127.

Leiding ~ Aanwezigen
Die classicale versamelinghe gehouden in den Nieuwenhoorn op den 14^{en} aprilis ende na den ghedaene ghebede zyn vercoren tot preses Aegidius Johannis ende Johannes Tayus tot scriba ende zyn absent geweest Symon Jansz., Gysbert Sammel, Aegidius Notheus, Johannes Steenbergius.

Dirksland ~ Predikant
Is den broederen verthoont ende voorgelesen een brief van Symon Jansz. in denwelken hy hem ontschuldicht van syn absentie ende zyne ontschult is van den broederen voor goet aengenomen. Ende alsoo hy in denselven brief versoeckt attestatie ende behoirlik afscheyt also hy tot Oudewater allereede in den dienst is, so hebben die broederen voor goet gevonden, zoo langhe te vertrecken van eenighe attestatie te geven voor ende alleer Symon Jansz. in den classi verschyne ende behoirlike, zo met ettelike lidtmaten tot Dyrxlant als oock den broederen classis zal sich volcommeliken versoent hebben ende alsdan sullen die broederen handelen naer behoiren ende sal hiervan door Aegidium Johannis schriftelik ghewarschuwet werden.

Dirksland ~ Vacature
Ende alsoo die kercke tot Dyrxlant ledich is ende geen dienaer en hebben, so hebben die broeders aenghenomen om met den eersten dieselvighe van eenen godsalighen dienaer te versien ende so die van Dyrxlant eenen dienaer middelertyt beproeven, sullen de naestgelegen dienaren daervan verwittiget werden opdat door dieselvighe mach gehandelt werden naer oorden der kerken.

Oude-Tonge ~ Predikant ~ Propositie
Alsoo Gisbertus Sammel vanwegen syner cranckheyt niet heeft moghen verschynen in de versamelinghe ende naer behoirliker orden die propositien vervolgen, hoewel hy syne schriftelike propositie overgesonden heeft, so is 't hoe dat die broederen dieselvighe wel voor een propositie aennemen doch mits conditie van datselvighe by eenighe dienaeren in consequentie niet te brenghen, ten ware door swaerwichtighe oorsaken. Ende sal dieselvighe schriftelicke propositie ghestelt werden in handen van Aegidio Johannis ende sal door den naestgelegen dienaeren overlesen werden ende alsdan wederom in synen handen bestelt volgens syne versoek.

Oude-Tonge ~ Predikant ~ Attestatie
Op het versoek Gisberti Sammel van een behoirlike afscheyt ende attestatie om hem van een ander plaetse te versien, so is 't dat die broeders voor desen tyt hem alsnoch geen attestatie connen gheven, ghemerkt dat hy tot half meye noch aldaer in den dienst blyft ende daerom in de naeste classe overbrenghen goede afscheyt ende attestatie van synen kerkenraet. Ende alsdan sullen hem die broederen voeghen naer behoiren ende sal hiervan Gysbert schriftelik ghewerschuwet werden door Nicolaes Tyckemaker.

Stad aan het Haringvliet ~ Kerkgebouw ~ Combinatie
Also die van de Stadt door een brief den broederen voorgedraghen hebbe dat hare kerke gerepareert wort ende volgens dien versocht van een dienaer voorsien te werden so is 't dat die broeders Arnoldum Timmerman ghebeden hebben den dienst voor een tyt te bedienen, hetwelke hy oock aengenomen heeft ende dat uuter liefden zonder daertoe verbonden te wesen.

Ooltgensplaat ~ Predikant
Die broederen des classis ghelesen ende gesien hebbende den brief Reginaldi, dienaer tot Delft, daerin die broeders ghewaerschuwet werden op den 5^{den} meye uut haire classe te senden een dienaer[311] in de versamelinge, die tot Delft gehouden sal werden, so hebben die broeders dartoe ghecommittert Aegidium Johannis etiam[312] Johannem Tayum om aldaer te handelen van de sake aldaer beroerende, als oock van den sake Albert Jansz., ende haren credentiebrief opgeleyt Arnoldo te schryven.[313]

Dirksland ~ Vacature
Opdat die kerke in Dyrxlant niet onbedient en soude blyven, so hebben die broederen bewillicht dartoe Franciscum Borluyt ende Arent Timmerman om by keere[314] op verscheyden sondaghen dieselvighen dienst te bedienen totdat die kercke van Dyrxlant van eenen dienaer versien sullen werden.

Geervliet ~ Zwartewaal ~ Onenigheid
Nicolaus Tykemaker, den broederen aendienende seker cleyne swaricheyt tusschen hem ende Johannem Steenbergium nopende die huisheure, hebben die die broeders voor antwoort gegeven, dat sy beyde, dewyle sy verandert hebben van plaetsen, dat ook also een yegelyk van hen beijden ghenieten sal die huusinghe ende huusheure van dien tyt aen dat sy die plaetsen bedient hebben.

Oudenhoorn ~ Traktement
Alsoo Pieter Jansz., dienaer in den Oudenhoorn,[315] gheclaecht heeft van de cleyne betalinge die hem in den Oudenhoorn ghedaen wort, hebben die broederen aengenomen die schout ende schepenen van den Oudenhoorn schriftelik te vermanen dat sy, also sy die

311 'uut haire classe te senden een dienaer' staat in margine met een verwijzingsteken in de tekst. Na dit verwijzingsteken staat 'te verschynen' waarbij 'verschynen' is doorgehaald. Het woordje 'te' zal ook doorgestreept moeten zijn.

312 Een Latijns voegwoord tussen twee accusativi; er staat: 'et' met een haal naar beneden voorzien van een bovenliggende contractiestreep, zie bijv. Cappelli, *Dizionario di abbreviature*, 124.

313 Over deze bijeenkomst: Abels en Wouters (ed.), *Classicale acta Delft en Delfland*, 38 (5 mei 1586).

314 *by keere*: bij beurte (WNT).

315 De woorden 'dienaer in den Oudenhoorn' later erboven geschreven.

goederen daertoe dienende selfs ghebruyken, haeren predicant daervan betalen volgens haere beloften menichmael an de predicant gedaen, opdat die broederen by faulte van dien niet veroorsaeckt werden wyder haer te beclagen. Ende is den dienaren van den Bryel Aegidio Johannis opgeleyt denselvighen brief te schryven.

Middelharnis ~ Predikant
Nadien die broederen aengedient is dat in[316] Middelharnis niet cleyne swaricheyt is nopende den dienst Francisci Borluyt, so hebben die broederen daertoe ghecommittert Nicolaum Tykemaker ende Johannem Taye ende Erasmum Puttert om sich met den eersten in Middelharnis te transporteren ende van de ghelegentheyt volcomelik te informeren ende den naesten classi haere ervarentheyt aen te dienen.

Predikantsweduwen
Alsoo tot noch ter tijt by der overheyt gheen besorginge bestelt is nopende het onderhout der wedewen der dienaeren des Woorts, so hebben die broederen des classis aenschou nemende op den bevonden dieren tyt, voor raetsaem ghevonden dat sy onder hen door haeren dienst de wedewen te hulpe begeeren te commen op desen naevolgenden voet, dat den dienst des overledens dienaers bedient sal werden door den naestgesetenen dienaeren den tyt van drye maenden naer het vierendeel jaers in hetwelke de dienaer overleden is, ende dit nochtans met bewillinge der magistraet der plaetse ende oock des rentmeesters als een sulke casus voorvallen sal.

Agenda
Op hetghene dat by onsen broeder Aegidium Johannis voorgeslaghen is in de versamelinghe des classis, nopende den dach des classis of het niet raetsaem is den dach te bestellen op den dynsdach, so hebben die broederen daerop geadviseert ende besloten dat den dynsdach daertoe ongelegen is, also op vele plaetsen in den classe op den woensdach ghepredikt wort ende daerdoor souden in haren dienst verhindert werden.

Attestatie
Is[317] den broederen verthoont die attestatien Nicolai van Damme beyde der kerke ende der classe[318] ende hebben die broederen goet contentement daerin gevonden, biddende dat die Heere Godt synen aenvangen dienst in den Bryel wil segenen ende voorspoedigen.

Agenda ~ Sluiting
Die naestcommenden versamelinge sal gehouden werden in den Bryel op den 2[n] junii ende naer gehouden censure is dese versamelinghe metten ghebede besloten.

Ondertekening
Aldus ghedaen ende gehandelt ten daghe voorschreven ende by ons onderschreven dienaeren onderteeckent,
ondertekend door praeses (Aegidius Johannis) en scriba (Johannes Tayus).

316 Oorspronkelijk: 'in den'.
317 'Is' en 'Item' door elkaar geschreven.
318 De zinsnede 'beyde der kerke ende der classe' is in margine bijgeschreven. Het beroep naar Brielle komt op 10 sept. 1585 in de classis Dordrecht ter sprake; de classis bewilligt mits De Lindt wordt voorzien van een andere predikant. De gedeputeerden van de classis zullen een attestatie schrijven, Van Dooren (ed.), *Classicale acta Dordrecht 1573-1600*, 204-205.

1586 II (ordinaris). Brielle, maandag 2 juni
Inv. nr. E1, pag. 128-129.

Leiding ~ Aanwezigen
Ordinarie bieencomste der broederen in den Briel opt den 2^{en} junii 1586, alwaer absent is bevonden Johannes Steenbergius ende naedat het gebet gedaen was, is praeses gecoren Nicolaus Dammius ende scriba ic, onderscreven, ende is ghehandelt als volcht.

Oude-Tonge ~ Beroep
In den eersten gesien hebbende het getuygenisse van de kerke van Leijden ende Adriani Seravia, rector tot Leyden in de academie, mitsgaders het beroep van die van Oude Tonge op Joachimum Johannis houden de broederen 'tselve voer goet ende werden; ende ontfangen hem by deesen voer een dienaer des godlycken Wordts in de Oude Tonge ende wenschen hem den segen des Heeren in zynen dinst.

Stad aan het Haringvliet ~ Schoolmeester ~ Attestaties
Hebben noch gesien een attestatie van Gilis Tavenier[319] ende die ouderlingen van Cazuweel, luidende van het vrome leven ende godsalige oeffeninge van Gilihaeme Puel met zynder wettiger huijsvrouwen Sarra, broeder ende suster der gemeenten Jesu Christi aldaer, alwaer wy genoechsaem uut verstaen hem met zynder huysvrouwen wettelycken in den houwelycken staet verbonden te zyn, waervan men hem een schryftelycken getuychenisse aen zynen schout zal overgeven en scrijven, d'welck Aegidius Johannis sal doen naer luyt der stemmen van den broeders gegeven.[320]

Ooltgensplaat ~ Schoolmeester
Het getuychenisse van Merten van der Biest met synder huysvrouwe gepasseert bij Johannem Milium[321] nomine fratum binnen der stede van Delft gesien ende gelesen hebbende houden deselve voor goet ende mitsdien hem bequaem tot een schoelmeester in Olkensplaet, ende sullen hem die broederen attestatie hiervan geven ende sal dieselvige Adrianus in der Goeree an de magistraet van de Plate schryven.[322]

Middelharnis ~ Predikant
Aengemerckt de gecommitteerde op de swaricheden in Middelhernis haer commissie niet en hebben volbracht, worden mits deesen andermael geauthorizeert om uut den naem der broederen te trecken ter plaetschen voers. ende doen naer uutwysen hare commissie.

Gedeputeerden ter synode
Gesien hebbende eenen brief van die broederen van Delft inhoudende dat men soude twee broederen uut midden van ons senden tot Rotterdam om in de particulare synodo aldaer te handelen alles wat nodich is tot stichtinge der kercken Jesu Christi ende alles wat daer soude moghen voervallen, hebben daertoe de broederen gecoren ende gecom-

319 Gillis Tavernier was eerder predikant in Casuweele, een dorp in Zeeuws-Vlaanderen dat in 1584 verdronk, Van Lieburg, *Repertorium* I, 247.
320 Door Dammius en Arnoldi ondertekende minuut of afschrift in SAVPR, AC Brielle, inv. nr. E130, nr. 2.
321 Jan van der Mijle, predikant in Delft van 1581 – 1591, Van Lieburg, *Repertorium* I, 174.
322 Deze zin vanaf 'ende sullen hem die broederen' geschreven door Johannes Tayus.

mitteert Aegidium Johannis ende Arnoldum van Oestvoern ende Johannis Taeij sal haer scrijven den credentiebrief.[323]

Dirksland ~ Predikant ~ Attestatie
Is by den broederen besloten dat men Symon Jansz. zyn afscheyt ende attestatie sal passeren ende sal gescreven worden doer Nicolaum Tieckmaker.

Dirksland ~ Beroep
Nopende de beroepinge ende handel Jacobi de Vroet ordelen de broederen alsoe Jacob voers. bevonden wordt onordentlyck gehandelt te hebben om in den dinst des Worts Gods in Dirixlant te treden, dat hij alhier voer het eerst zyn schult daeraf sal bekennen, gelyck oock de ouderlingen der kercken aldaer hier alrede bekent hebben[324] ende dat gedaen hebbende sal hy gedult ende geleden worden tot den naestcomende vergaderinge der broederen om middelertijt te spreken met den kerckenraet ende overicheyt ende hem te beproven oft hy te dier plaetschen stichtelycken ende bequaem sal geordelt worden.
Deese bekentenisse van Jacob voers. is gedaen.[325]
Hiervan sal men den magistraet adverteren met een schrift ende sal gescreven worden by Johannem Taeij.

Ooltgensplaat ~ Predikant
Alsoe by de vergaderinge tot Delft den vyfden may lestleden gehouden[326] den dinaren van den classe van den Briel opgeleyt is met Aelbert Jansz. te procederen naer behoren, tenzy dat hy boetverdicheyt bewyse, ende alzoe Aelbrecht Janss. hem in deese vergaderinge gepresenteert heeft sonder enich teyken der boetverdicheijt maer wel ter contrarien met groeter halsterckicheyt ende ombeschaemde versakinge der betuychder ende bekender waerheyt, soe ordelen de broederen dat men hem voertdaen voer geenen kerckendienaer mach bekennen ende sullen voerder veroersaeckt worden, soe hij in zyn voernemen persevereert te procedeeren totter excommunicatie.[327]

Abbenbroek ~ Pastorie
Mathias Pietersz. heeft den broederen aengegeven dat hy in synen huusinge verhindert wort bequamelicken te wonen, dewyle he [***][328] is, daer nochtans middelen genoug in 't kerkegoet om 'tselvighe te repareren syn. Hebben de broederen goet gevonden de overheyt van de plaetse te vermanen van haeren ampte ende sal 'tselvige door Henricum Coesvelt ende door Johannem Taij ten eersten in 't werk gestelt werden.

Agenda
Nopende den tyt des classis also het onseker is wanneer het synodus sal geeyndiget werden, hebben 'tselve gestelt in de discretie van de broederen van den Bryel die met de

323 De particuliere synode in Rotterdam moet inderdaad de dag daarna, 3 juni, begonnen zijn, zie Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* II, 262.
324 De zinsnede 'gelyck oock die (...) alrede bekent hebben' in margine.
325 Een later interlineair toegevoegde zin.
326 Zie hierover ook de vergadering van 1 april 1585.
327 Hierna doorgehaald: 'Aldus gedaen ten dage voers. onderteykent by'. Daarna wisselt het handschrift van Arnoldus Arnoldi naar dat van Johannes Tayus.
328 Twee onleesbare woorden. Herkenbaar is: 's..ge ond...t', waarbij elke punt staat voor een vermoedelijke letter.

naeste gelegene sullen beneerstigen om den tyt des classis te bestemmen, ende oock dien aen anderen broederen schriftelike insinueren[329] ende sal gehouden werden in Dyrxlant.

Censura morum ~ Sluiting
Aldus besloten naer gehouden censure ende gedaene gebede.

Ondertekening
Ondertekend door praeses.

1586 III (ordinaris). Dirksland, maandag 18 augustus – woensdag 20 augustus
Inv. nr. E1, pag. 130-132.

Aanwezigen
Ordinaire byeencompste in Dyrxlant, vergadert den 18n augusti 1586 ende is absent geweest Johannes Steenbergius, Henricus Steenwyck, Aegidius Notheus ende Mathias Pietersz. die gehouden sullen wesen haere excusatie in den naesten classi mee te brengen.[330]

Oude-Tonge ~ Attestatie
In den eersten syn verschenen in de versamelinge die ouderlinck ende dyaken van de Oude Tonge ende also sy Gysbert Sammel, haren voorleden dienaer een attestatie gegeven hadden dat hy syn ampt bedient hadde ende geconverseert hadde als een dienaer des goddeliken Woorts toestaet, nietjegenstaende by haer op verschyden tyden seker clachten gedaen waren. Syn van den broederen vermaent geweest ende hebben bekent haer[331] wat te breet gehandelt te hebben ende belooft 't selvige niet mer te doen.

Propositie
Is oock geschiet die propositie door Arnoldum Arnoldi ende syn die broederen darmede vergenoecht geworden.

Censura morum
Alsoo den broederen aengegeven is dat een onder den dienaren deses classis soude geseyt hebben dat, als die classis vergadert, een boevejaecht[332] vergadert ende hebben die broederen onder elcanderen elck bysonder daerover bestemt dat die dienaer die sulcx gesyt soude hebben onweerdich voortaen den dienst soude wesen, ten waere hy opentlike boetveerdicheyt bewese. Ende hebben die broederen elck in 't bysonder aldaer in den classe vergadert afgevraecht geweest of yemant uut hen dit soude mogen gesyt hebben ende hebben alle te samen rondelik bekent: 'neen'.

Middelharnis ~ Predikant
Die broederen, van de voorleden classe gedeputeert, hebben raport gedaen van haere vervarentheyt in Middelharnis ende verclaren aldaer gevonden een elendige stant der

329 *insinueren*: iemand ambtelijk, bij exploit, aanzegging van iets doen of tot iets vorderen (WNT).
330 Bijgeschreven in de hand van Tijckmaeker: eerst het doorgehaalde 'factum est', daarna 'syn geexcuseert'.
331 Origineel: 'haeren'.
332 *boevejaecht*: hier gebruikt als collectieve benaming voor: troep gemeen volk, geboefte, gespuis (WNT).

kercken ende geen cleene swaricheden over den persoon van Franchois Borluijt als ongesont te wesen in de leere, in de bedieninge der sacramenten, bevestinge des houwelix, ende met andere grove stucken beswaert naer uutwijsen van sekere acte van henlieden[333] overgebracht ende uut den mont der ouderlingen geschreven in Middelharnis den 5^{en} junii lestleden en het oock voorgelesen, dewelcke oock van de gecommitteerde des kerckenraets door credentiebrief wederom bekent ende geverifieert is. So is 't, dat die broeders, dit voorgaende aenmerckende, bevinden dat F. Borluyt hem swaerlick verloopen heeft ende hebben hem mits desen willen geraden ende vermaent hebben om die stichtinge dergener,[334] die door hem geergert syn, hem te onthouden van den dienst des Woorts tot den naestcomenden classen, om middelertyt opsicht te nemen of hy hem boetveerdich bewysen sal ende hem metten classi ende syne gemeynte soecken te reconcilieren ende alsdan besluyten naer behoiren.
Ende dese sententie is Borluyt voorgelesen, die oock belooft heeft 'tselvige naer syn vermogen te volcomen ende sal middelertyt den dienst in Middelharnis bedient worden van den dienaren van Dyrxlant, Oude Tonge ende Nieuwe Tonge ende hiervan sullen de magistraten aengesproken werden van Nicolao Dammio ende Arnoldo van Oostvoren.

Dirksland ~ Predikant
Die kerckenraet ende magistraet van Dyrxlant van de dienaren des classis aengesproken synde nopende haer gevoelen van den dienst Jacobi de Vroet in de gemeynte van Dyrxlant, so hebben die kerckenraet ende magistraet verclaert niet tegen denselvigen te hebben maer veel meer goet contentement, hopende dat hy vredelik ende stichtelik aldaer dienen sal. Ende also die naestgesetenene broeders niet hebben meegebracht daerdoor hy in den dienst onbequaem soude geoordeelt werden, is daerom die voornoemde Jacob de Vroet van de broederen als een lidt des classis aengenomen ende wenschen hem de broederen den segen des Heeren in synen aengevangen dienst, die innegaen sal van die tyt dat hy eerst in Dyrxlant den dienst betreden heeft.

Oude-Tonge ~ Predikant
Gisbertus Sammel is in der vergaderinge verschenen, versoeckende een goede attestatie ende afscheyt van de classe. Hebben die broederen, aenmerkende dat verscheyden swaricheden op hem den classi voergedragen syn, die nochtans eensdeels 'tselve ontkent, en connen die broederen voor dese tyt hem syn versoeck niet toestaen, mar sullen met den eersten door twee broederen verseyschen[335] in de Oude Tonge van de gelegentheyt van de sake ende 'tselvige in den naesten classi innebrengen alwaer Gysbertus, soo het hem goetdunckt verschynen sal ende alsdan sullen hen die broederen reguleren nar behoiren ende die commissie sal volbracht werden door Erasmum ende Arnoldum Timmerman.[336]

333 Origineel: 'hemlieden'.
334 'Dergener' later interlineair boven geschreven.
335 *verseisen*: zich heimelijk ergens heen begeven (MNW). De classis verzamelt dus inlichtingen achter de rug van Gijsbertus Samuels om.
336 Gijsbertus Samuels, inmiddels te Scherpenisse, was door de classis Tholen opgedragen te zorgen voor een attestatie, Van Lieburg (ed.), *Acta classis Tholen*, 9 juni 1586. De classis Brielle weigert maar Gijsbertus meent de classis Brielle wel van repliek te kunnen dienen, *ibidem*, 1 sept. 1586. Op 20 nov. blijkt hij nog geen attestatie te hebben, *ibidem,* 20 nov. 1586, 21 sept. 1587. De classis Brielle vraagt de classis Tholen hem naar Oudenhoorn, waar de classis Brielle zal vergaderen om hem daar te horen, *ibidem*, 1 juni 1587. Hij verschijnt daar (15 juni 1587) niet.

Visitatoren
Also die broederen des classis door den brief des synodi vermaent syn het veertichste artykel nopende de inspectie[337] in het werck te stellen, so syn daertoe voor dese tyt van de classe gecommitteert Nicolaus Dammius ende Johannes Tayus ende haere reyscosten sullen haer wederom van de classi wedergegeven werden.

Ooltgensplaat ~ Schoolmeester
Is besloten dat twee broederen, met name Henricus Coesfelt ende Joannes Tayus sullen aenhouden aen den balliu van Putten, dat den schoolmeester op den Plate van dar genomen mocht werden ende den anderen in den dienst der scholen bevesticht.

Agenda ~ Censura morum, sluiting en Ondertekening
Die naestcomende classicale vergaderinge sal gehouden werden in Heenvliet den 22^{n} septembris ende is dese versamelinge nar gedaene censure ende gebede besloten den 20^{n} augusti 1586 ende is by presidem ende scribam onderteeckent,
Ondertekend door praeses (Arnoldus Arnoldi Michiels) en scriba (Johannes Tayus).

1586 IV (ordinaris). Heenvliet, maandag 22 september
Inv. nr. E1, pag. 132 en 135.[338]

Aanwezigen
Absent: Adrianus Janssius in Goeree ende Adrianus de Jonckheere in den Nieuwenhoorn.[339]

Leiding
Naer aenroepinghe des heylighen namen Godes is gecoren tot preses Egidius Johannis, diennaer in Den Briel ende tot scriba Nicolaes Nicolay Tyckmakers, diennaer tot Geervliet.

Propositie
Alzoo Franchiscus Borlut heeft verclaert de 34^{e} vraghe in den catechismus, soo is deselve geexamineert.

Feestdagen
Nopende[340] die feestdagen, also daer verscheydelik in gedaen wort by den dienaren, is besloten dat alle dienaren hen sullen voegen naer die orden des synodi ende den twee-

→ Op basis van een schrijven van de classis Brielle moet de classis Tholen toegeven 'dat se alsnoch den broederen des classis van den Briele egeen ongelyc geven konnen'hem geen attestatie te geven, *ibidem*, 28 sept. 1587. Curieus is het dat de broeders van de classis Brielle 'niet op en hielden van hem te beschuldigen met heresie', *ibidem*, 26 okt. 1587. Samuels wordt uiteindelijk na veel problemen in 1588 door de classis van zijn post ontheven, zie Van Lieburg, 'A reformed minister', 5.

336 Bedoeld wordt art. 40 van de acta van de Haagse synode in 1586. Zie Rutgers, *Acta*, 40.

338 Pag. 133 bevat een schuldbekentenis van Borluyt (zie hierna onder *Middelharnis – Predikant*); pag. 134 is blanco.

339 In de volgende vergadering door Adrianus de Jonckheere hier bijgeschreven: 'beyde geexcuseert'.

340 Dit en de volgende twee artikelen zijn geschreven door Johannes Tayusus.

den paesdach, pinxter, kerstdach[341] prediken ende nalaten den dach der besnydenisse ende hemelvaert.

Spijkenisse ~ Pastorie
Also Aegidius Notheus op verscheyden tyden aen de classe voorgedragen [heeft], dat hy seer benaudelik is wonende so hebben die broederen gecommitteert Henricum Coesvelt ende Johannem Tay om met de magistraet te spreken datter metten eersten mocht daerin voorsien worden.[342]

Nieuwe-Tonge ~ Predikant
Arnoldus Timmerman, den broederen aengevende dat hy van de Nieuwe Tonge begeert te vertrecken, hebben die broederen hem geraden niet so seer te haesten, maer te vertoeven tot den naeste classe die in den Nieuwe Tonge vallen sal, opdat men den magistraet ende gemeynte hooren.

Middelharnis ~ Predikant
Fransciscus Borlut heeft syn scultbekenninghe gedaen, dewelcke scriftelyck[343] alhier innegehecht[344] ende met syn eyghen hant onderteeckent is, ende[345] beloeft beternisse te bewijsen. Ende alzoo denselven is bevonden niet stichtelyck in de plaetse van Middelhernissen te connen diennen, soo is besloten dat men denselven Borlut sal voorstellen die van Oostvoirn opdat, soo de magistraten in hem ende synen gaven genoeghen hadden, hy aldaer in den dinst mochte ingestelt worden. Ende ditselve sal gescieden by Egidius Johannis ende Henricus in Heenvliet.[346]
Item is besloten dat Franchois Borlut sal zyn scultbekenninghe doen in der kercken van Middelhernissen, gelijck hem deselve scultbekenninghe scriftelyck sal voorgestelt worden by[347] Niclaus Damius ende Egidius Noteus, waer een van beyde een predike sal doen.[348]

Oostvoorne ~ Middelharnis ~ Verplaatsing
Item is besloten dat Arnoldus van Oostvoorn sal voorgestelt worden die van Middelhernissen by Nicolaus Damius ende Egidius Noteus, opdat hy aldaer in den dinst soude mogen gevoirdert werdden.

Visitatoren
Item syn vercoren tot opsienders Henricus Coesvelt in Heenvliet ende Egidius Noteus in Spyckenisse.

Winterseizoen
Item alzoo by den winter de classe niet en can byeencomen, soo is verordent soo daer

341 In het origineel staat nog een keer 'dach'. Het hierna komende woord 'prediken' is in margine bijgeschreven.
342 De acta gaan hierna verder op pag. 135.
343 De zinsnede 'syn scultbekenninghe gedaen, dewelcke scriftelyck' geschreven boven de vervangen en doorgehaalde zinsnede: 'over seker swaricheden, die hij bekent heeft'.
344 In het actaboek op pag. 133.
345 Hierboven interlineair geschreven het doorgehaalde 'heeft', gevolgd door 'is ende'.
346 Hierna komt het volgende doorgehaalde: 'Is met cuerstemmen bestemdt dat Arnoldus in Oostv'.
347 Hierna doorgehaald: 'de gesanten voorengenoempt'.
348 'sal doen' later met andere hand tussen dit en het volgende artikel geschreven.

eenighe swaricheden soude moghen gevonden, dat die van den Briel met de naestgesetene daerin sullen handelen in alder name.

Ondertekening
Ondertekend door praeses en scriba.

Verklaring van Franciscus Borluyt[349]

Ick Franchois Borluyt bekenne mits desen my vergrepen te hebben in dese navolgende stucken:

1 die ouderlingen tegen orden des synodi selfs aengestelt.
2 twee personen uut eygen authoriteyt van den avontmale afgehouden.
3 consistoriale versamelinge gehouden gebiedensche wyse, niet radensche wyse.
4 van de reliquien der heyligen geleert sonder wederlech.
5 dat ik[350] wel wat meer seggen soude dat ik die waerheyt seggen dorste.
6 den doop bedient in den huse ende noch aen den banck in de kerke.
7 het avontmael aengeseyt sonder wete der ouderlingen ende uutgestelt sonder wete.
8 naer die predicatie trouwende voor het avontmael.
9 den schoolmeester opgeleyt ,t gelt te versamelen ende den ouderlingen opge leyt uut te deelen.
10 maeltyden gehouden naer de classe ende myn[351] huusvrouwe lichtverdige lie dekens gesongen, ende nochtans geclaecht van de costen van de classe.
11 met den lyken gaende, een cruus op die kiste makende, die eerste schoppe aer de innegeworpen.[352]
12 als den schoolmeester my van goede kerkenordeninghe aensprak, seyde[353] dat hy den ouderlingen niet soude wyser maken dan sy waren.
13 dat ik die ouderlingen verboden hadde yet in de classe te rapporteren, drey gende metter overheyt.
14 dat ik heymelicke twee paer personen getraut hebbe.
15 in 't vergaderen des synodi geseyt, datter beroerte genoech is, al en houet men geen synodus.

Welcke dingen hier boven geschreven ik bekenne also in der waerheyt te wesen,[354] die my oock van herten leedt syn, verhopende van nu voortaen my in alle geschiktheyt beyde in leere, leven ende goeder ordeninge der kerken te dragen als een vroom dienaer toestaet. In kennisse der waerheyt hebbe ik dit met myn eygen handt onderschreven,

Sic habet Franciscus Borluut

349 Deze verklaring is met enkele pennestreken doorgehaald en wordt in de vergadering van 12 juni 1595 (zie aldaar) weer opnieuw in het actaboek ingeschreven.
350 In deze zin twee maal 'ik' in de plaats van het doorgehaalde 'hy'. In de later door Tijckmaecker overgenomen versie in de vergadering van 12 juni 1595 staat 'hy'.
351 Origineel: 'my' onder het doorgehaalde 'die'; de doorhaling hier tevens als verkortingsstreep opgevat.
352 Hierna doorgehaald: 'een cruus daerover makende'; de zinsnede 'een cruus op die kiste makende' interlineair bovengeschreven.
353 Geschreven vlak voor de regel beginnend met 'dat hy ...'. Het moeilijk leesbare woord is geïnterpreteerd conform de lezing van Tijckmaecker (zie vergadering van 12 juni 1595, pag. 159).
354 Hierna een onleesbare doorhaling van 1 of 2 woorden.

1587 I (ordinaris). Nieuwe-Tonge, maandag 13 april – dinsdag 14 april
Inv. nr. E1, pag. 137-138.[355]

Aanwezigen
Absentes: Joannes Steenbergius van Zwartewale ende Franciscus Borluijt in Oostvooren.

Leiding
Naer anroepijnge des Heeren naeme es gecoren tot presidem Nicolaus Dammius, dienaere des goddelicken Woorts in den Briel ende tot scribam Adriaen de Jonckheere, dienaere in den Nieuwen Hooren.

Propositie
Jacobus Jansz. Loef heeft verclaert de 35 ende 36 vrage des cathechismi ende es schriftmatich bevonden.

Bommenede ~ Predikant
De broederen des classis, gelet hebbende op de zake Caspari Bijgaerde, connen niet goet noch stichtelick vinden dat hij tot Bommene in den dienst zoude blijven, ten deele om de naegelegenheyt van Brauwershaven, daer hij eertijts gedient heeft, ten deele dat zij zijne incommen in den dienst aldaer onordelick ende onwettelick oordeelen.

Rockanje ~ Korendijk ~ Predikant
Also Hendricus Steenwijck, dienaere van Rekayngen den broederen des classen angegeven heeft dat hij begeerde de voornoemde plaetse te verlaeten, soo hebben de broederen op zijn versouck bewilleget omme redenen henlieden daertoe moverende, ende dewile die van den Coorendijck aen de classe verzocht hebben eenen ordenaeren dienaere, verordeneert dat den voornoemden Hendricus in den Coorendijck zal gestelt worden ende de gemeente van Rekaijnge met eenen anderen vromen ende Godsaleghen dienaer met de eerste bequame gelegentheyt zal besorcht worden.
Ende naer volcomen handelijnge met Hendrico ende die van Corendijck zal nomine classis beschreven worden bij die van den Briele omme de gemeijnte van Rekaijen Pieter Hasaert.[356]

Visitatoren
Zijn vercoren tot opsienders in den lande van Vlacke Arnoldus Arnoldi ende Arent Temmerman ende over de lande van Vooren Egidius Jansz. Frisius ende Adriaen de Joncheere in den Nieuwen Hooren.

Agenda
De naestcomende classecale versamelijnge zal gehouden worden binnen den Ouden Hooren den 15en junii.

355 Pag. 136 is blanco.

356 Kennelijk was Hazaert op zoek naar een gemeente. De classis Rotterdam heeft hem nog in Bleiswijk laten preken, Bouterse (ed.), *Classicale acta Rotterdam en Schieland*, 83 (6 apr. 1587).

Sluiting
Ende deze versamelijnge naer gehouden censure ende gebede es besloten den 14en aprilis 1587 ende es bij presidem ende scribam onderteijckent.

Ondertekening
Ondertekend door praeses en scriba.

1587 II (ordinaris). Oudenhoorn, maandag 15 juni
Inv. nr. E1, pag. 138-139.

(1) Leiding
Na gedanen gebede is met gemener stemmen vercoren tot praesidem Henricus Coesvelt end tot scribam Egidius Notheus end sin absenten gewesen Joannes Steenbergius end Erasmus Puttert.[357]

(2) Propositie
Adrianus in den Nieuhorn[358] heft verklaert die 37 38 end 39 frage na ordeninge des c[l] assis[359] end is van den broderen geexaminert end welgedain bevonden.

(3) Appel
Also Casparus Bigarden van den classe Brilensi geappellert aen die classe van Delft end Hage hebben die vornoemde classen de sententie des classis van den Briel geapprobiert end guitgekent.[360]

(4) Bommenede ~ Vacature
Het is geordinert Joannes Thai omme te scriven aen den balju van Bomeneen dat hie wolle versoken aen den rentmester behorliken onderhout tot einen dienar, ock met geinen dienar te spreken sonder denselven den classi gepresentert te hebben.

(5) Brielle ~ Wederdopers
Die broderen van den Briel vorgestelt hebbende als dat by har eine frauwe is, welke vormals ein ledmate harer kerken gewesen is end also deselve afvallich geworden har tot die Mennisten begevende end sie menichmal angesproken, einen tidtlanck gehort, maer niet nagedaehn end nu niet mer begert te horen. So is vor guit angesien dat men met har sal procederen na kerkenordeninge.

(6) Tucht
Dar is eine frage vorgestelt ofte ock ein dienar des Worts einen officier mach vermanen van de sonde end schanden die geschieden in de platse dar hie resideret. Darop gere-

357 Onder zijn naam bijgeschreven: 'qui postior advenit'.
358 Of: 'Nienhorn'.
359 Mogelijk staat 'cassis' voor een contractie van 'catechismus'.
360 Twee predikanten uit de classis Delft zijn hierin nog als arbiter opgetreden, Abels en Wouters (ed.), *Classicale acta Delft en Delfland*, 44 (5 juli 1587); zij zijn het eens met het oordeel van de classis Brielle, *ibidem*, 46 (4 mei 1587). Op 11 mei 1587 stemt de classis 's Gravenhage ermee in dat de predikanten Petrus Everardi en Theodorus Petri naar Delft gaan om deze kwestie te behandelen, NA, AC 's-Gravenhage, inv. nr. 1, pag. 56.

solvert datet den gotliken Worde conform sij hem te adverteren, sonderliken indien die sonden gnoch openbair is.

(7) Visitatoren
Zijn weder vercoren tot opsienders over Vorn end Putten Nicolaus Tekmaker end Mathias Peterss. end over Flacken Horsius in de Oude Tonge end Vroet in Dirxlant.

(8) Agenda
Die naeste classe sal gehouden worden in Gervliet end is den tidt geordinert den 10 augusti end is van den preside end scriba onderteikent.

Ondertekening
Ondertekend door praeses en scriba.

1587 III (ordinaris). Geervliet, maandag 10 – dinsdag 11 augustus
Inv. nr. E1, pag. 140-141.

Leiding
Naer anroepijnge van den name des Heeren es tot presidem vercoren Egidius Janss. in den Briel ende tot schribam Adrianus de Joncheere in den Nieuwenhooren. Absentes den dienaere in den[361] Rekaijngen ende Zwartewale.

Propositie
Niclaijs Dammius dienaere in den Briel heeft verclaert de 40, 41, 42, 43 ende 44 vrage des cathechismi naer classecale ordre ende is bevonden heerelick[362] ende wel gedaen te zijne.

Spijkenisse ~ Predikant
Also daer eenichge zwaricheijt ende different waere geresen tusschen Egidium Noteum, dienaere des Woorts tot Spijkenessen ende den bailliu van Geervliet, es verordent dat de kerkenraet van Geervliet zo vele mogelick es de zake modereren ende te nederleggen zal. Ende tot dien eijnde zijn den voornoemden kerckenraet volghende haerlieder verzouck bij den classen verordent tot haerlieder hulpe als particuliere broederen Egidius Janss., Hendricus Coesvelt ende Joannes Taij, ende zo 'tzelve bij henlieden niet can uuijtgevoert worden op de naestvolgende classecale versamelijnge daervan rappoort te doene.

Gedeputeerden ter synode
Omme op den sijnodum te verschijnen d'welcke gehouden zal worden tot Delft den 24en augusti naestcommende zijn met gemeenen stemmen verordent Niclaijs Dammius, dienaere des goddelicken Woorts in den Briel ende Hendrijcus Coesvelt, minister verbi Dei tot Heenvliet.

361 Hierna staat doorgehaald: 'Plate, Nieuwe en Ouwe Tonge mits'. De woorden 'in den' zouden dus ook doorgehaald moeten zijn.

362 *heerelick*: uitnemend, voortreffelijk (zie WNT) een maar hoogst zelden uitgedeelde kwalificatie.

Visitatoren
Tot inspectores over den lande van Vooren zijn bestemmet Petrus Hasaert ende Hendricus Luce ende over Vlacke de voorgaende tot de naestvolgende classen gecontinueert.

Agenda
De naeste classecale bijeencompste zal gehouden worden in Abbenbroucke den 5en octobre.

Censura morum
Aldus naer houden der censure is dese versamelijnge met den gebede gesloten ende geendicht ten dage vooren verhaelt ende bij presidem ende scribam onderteeckent.

Ondertekening
Ondertekend door praeses en scriba.

Gedeputeerden ter synode
Also de broederen bedacht hebben dat die gravamina des classen van den Hage, van Leyden ende die van Gorken niet ingebracht en zijn; hebben des anderdaechs, wesende den 11en augusti goet gevonden dat men noch een dienaere verkiesen zouden omme met de twee vooren genomineerde persoonen op den sijnodum te verschynen, waertoe bestemmet es Joannes Taye, dienaere des evangelii in Zuytlant.

Ondertekening
Ondertekend door scriba.

1587 IV (ordinaris). Abbenbroek, maandag 5 oktober
Inv. nr. E1, pag. 142-144.

(1) Leiding
Nae gedaene gebett is vercoren tot praesidem Nicolaus Damius, dienaer des heijligen Woorts in den Briell ende Henricus Coesfeldius tot Henvliet in scribam.

(2) Aanwezigen
Absenten sin geweest Petrus Hasert, Johannes Steenbergius, Henricus Lucass.[363]

(3) Spijkenisse ~ Predikant
Is ondersocht bij den broderen des classis de handeling tusschen Aegidium Notheum ende joncker Pieter van Roon, beliu des landts van Puitte, te weten off die broderen vor goet bekennen die goede praesentatie van den beliu vorgenoemt Aegidio Notheo gedaen. Is geanthwoort van den broderen des classis 'ja' ende dat Aegidius Notheus behoirt hun oock latenn te contenteren over alsulcke praesentatie d'welck vorgenoemde beliu mundelick gedaen heeft, blikende by het kerckenboick van Geervliet.[364] Spreken oock darbeneffens die broderen dat Aegidius Notheus hun sal laten vinden in den kerckenraet tot Geervliet om met malkanderen te versoenen tusschen dit ende den sondaghe

363 Doorgehaald zijn de volgende namen: Arnoldus Arnoldi, Jacobus de Vroe, Erasmus Puttaert, Oude ende Nieuwe-Tonge.

364 De zinsnede 'blikende by het kerckenbouk van Geervliet 'is in margine bijgeschreven.

naestcomende[365] ende dieselveste met hanttastinghe op het alderchristelixte gelick het christen betaempt te bevestigen;[366] ende oock van alle vorgaende sacken gheen verhaell meer te doen ende by gebreks van dien ordeneren die broderen dat Aegidius sall stille staen van sinen dienst tot der tyt dat hie het inhout van diesen sall volbragt hebben.

(4) Bommenede ~ Vacature
Naedien den heer beliu van Bommenee hun heeft laten hooren, alsdat hie enighe middel wuste van anderhalff jair gasye vor eenen kerckendienar ende dewyle onss dan eener met namen Jelys van Houte gepresenteert is, nut ende bequame synde, tot der platze te staende vor diesen tijt, soe is verordineert by den broderen des classis dat Arnoldus Timmerman onse medebroder met Jelys van Houte gaen sall nae Bommenee ende hun aldar praesenteren in den dienste, mytsdien dat Johannes Taij scriven sall ahn den beliu van Bommenede ende sij[n] Edele die sacke van der sendinghe Jelys van Houte communiceren, ende Aegidius Johannis sall schriven den beroopbrief ahn Jelijs van Houte.[367]

(5) Acta particuliere synode
Syn den broderen des classis vorgeleesen die acta van den particulieren synode gehouden tot Delfft, den 24 augusti anno 1587.[368]

(6) Propositie
Jacobus die Vroo, dienar des heyligen Woorts heeft sinen propositie gedaen ende is by den broderen vor goet gehouden.

(7) Rockanje ~ Vergaderplaats
Naedenmaell Henrick Lucas. onsen broder nu tot Rockannijen vertrocken is met bewyllinghe der broederen des classis tot in den Koerendick, soe is niettemijn by den broderen beslooten, dat wanner den tyt kumpt omdat Rockannyen de versameling des classis houden sall, dat alsdan Henricus nu in Korendick woonnende, datselveste ahnnemen sall te houden nae die ordinantie darvan gestelt in onse classicale boick ende volgens darnae sall Petrus Haseert in Rockannyen staende die classicale vergadering oock ontfangen.

(8) Simonshaven ~ Predikant ~ Traktement
Die saeke Jacobi Luff, onss vanweghen des particulier synodi opgelecht,[369] is vorhandelt worden, also dat Jacobus Luf vermaent is, dat hie noch sall diesen wynter verbliven in Symonshaven, mytsdien dat hie mydlaertyt sall ahnhouden ahn myn heeren Staten om enighe tractament te hebben uut sine clostergoederen, opdat hie volgens darnae (dit verkregen hebbende) dies te gerusteliker van sinen kerckendienst met consent van die broderen des classis moecht ontslagen worden, ende wat hie hirynne gedaen sall hebben, sall gehouden sin in den naesten classe in te brengen. Ende soe het alsdan van nooden

365 De zinsnede 'tusschen dit ende den sondaghe naestcomende' is in margine bijgeschreven.
366 Origineel: 'bevestingen'; daarna de volgende doorgehaalde passage: 't'welck AAegidius Notheus in tegenwordigheit der broderen belooft nae te comen'.
367 Op dezelfde dag, 5 oktober, besluit ook de classis Zuid-Beveland hem te beroepen voor de gemeenten 's Gravenpolder en 's Heer Abtskerke, op 4 jan. 1588 wordt hij door de classis aangenomen als een 'wettelick minister'; zijn diensttijd zal met terugwerkende kracht ingaan 15 aug. 1587, Bouterse (ed.), *Classicale acta Walcheren en Zuid-Beveland*, 429-430. Voor het beroep naar Bommenede heeft hij dus bedankt.
368 Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* II, 287-313.
369 Art. 50 Part. synode van Delft, Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* II, 303.

sall syn, sullen die classis met Jacobo ahn myn heeren Staten ahnhouden om onderhout te vercrigen uut vorgenoemde goederen. Wyllen oock die broders des classis darbeneffens Jacobum vermaent hebben om naerstich te studeren ende een beginsell van een kercke te bouwen in Symonshaven, opdat sie niet verorsacket en worden him van sinen dienst te deporteren, maer viell meer, soe syet[370] vor goet bevynden, op een ander platze te transfereren.

(9) Scribaat
Is Johanni Thaij, dienaer des heijligen Woorts in Suytlant, opgelecht van den classi dat hie sall met aller naersticheit opteeken[en] alle geschiedenissen, die met waerheit geschiet[371] te sine moghen bevonden worden, oft naemaels geschieden moghen, mitsdien dat oock die broders des classis gehouden sullen sin wat sie oock van dien gehoirt moghen hebben, him ahn te gheven om opgeteekent te worden.

(10) Brielle ~ Tucht
Hebben die broderen van den Briell vorgestelt van eenighe persoonen, die litmaten sin in haerer kercken hoe die selveste nu alreyde vor langhe jaren vermaent sin geweest van haren vulen ende ongeschicten leeven ende noch niet aflaeten; oft die broders des kerckenraets in den Briell niet en behooren vort te varen met de excommunicatie? Is geantwoort 'ja', ende dat dien kerckenraet daerynne sullen doen nae behooren.

(11) Nieuwenhoorn ~ Armenzorg
Naedien Adrianus die Jonckheer vorgestelt heeft, dat haere armen niet well versorget en worden van den Heylige Geestmeesteren in den Nieuwenhoorn, soe is verordineert by den broderen des classis dat met Adriano vorgenoemt gaen sullen tot die magistraten aldar Nicolaus Damius ende Petrus Haseert om hunlieden darvan te vermanen, opdat het gebeetert moghe worden.

(12) Visitatoren
Inspectuers in de kercken van Voorn ende Putte sullen wesen Petrus Haeseert ende Johannes Thaij.

(13) Visitatoren
In Overflackee sin gecoren Jochimus Horstius ende Arnoldus Timmerman.

(14) Winterseizoen
Ende naedien dan het classis nu in langen tyt diesen winter over niet en kan gehouden worden, is laest gegheven der kercken van den Briell met eenijghe naegeseten dienaren, soe dar yt wat worde vorvallen midlaer tijt, dat dieselvesten het sullen op het allervorderlixte utrichten nae behooren ende wanneer den tyt sall komen om wederom classen te houden, sullen dieselveste den tyt aenteekenen ende den broderen toeschriven.

(15) Censura morum
Hiernaer is die censure onder den broderen met aller stichticheit gehouden.

---

370 Lees: 'soo sy het'.

371 Origineel: 'gescheit': hoewel het werkwoord 'gescheiden' gebruikt is geweest in de betekenis van onderscheiden, herkennen, waarnemen (WNT) moet het hier wel om een verschrijving gaan, ook gezien het gebruik van 'geschieden' hierna.

Ondertekening
Ondertekend door praeses en scriba.

1588 I (ordinaris). Ooltgensplaat, maandag 9 mei
Inv. nr. E1, pag. 144-146.

Leiding
Die classicale vergaederinge is gehouden in die Plaet den 9 mei anno 88 ende is naer die anroepinge des Heeren naem gecoeren tot president Joannes Tai, dienaer in Zuytlandt ende tot scribam Joachimus Horstius, dienaer in Oude Tonge.

Aanwezigen
Absentes: Henricus Coesvelt, Egidius Noteus, Nicolaus Tijckmacker, Mattias Petri, Jacobus Loef, Pieter Haessaert, Joannes Steenbergius die in die naestcoemmende vergaederinge sullen reeckenscap geeven van haere absentie.

Spijkenisse ~ Predikant
Die saecke tussen den baliu ende Egidium Noteum in questie is ter nedergeleyt tot Geervliet volgens het besluijt des voorgaenden classis.

Zwartewaal ~ Predikant
Naedien Joannes Tai uut authoriteyt des classis heeft gedaen die visitatie tot Swartewael ende beclaecht hem voor den classe van Joanne Steenbergio onredelick aengesproecken te zyn, heeft die classe geresolveert hiervan aen Joannem te scriven ende te vermaenen dat hij hem steerck macke tegen den naestcoemende classis om te bewysen dat hij tegen Tai voorscreeven soude moegen geseijt hebben.

Piershil ~ Predikant
Naedien Henricus van Steenwick, dienaer van die Corendijck ende Pietershil heeft voorgewendt om ontslaegen te zijn van den dienst van Pietershil, overmidts dat hij meerder gehoor heeft an die Corendijck als in Piershil, waerop die classis geandtwoordet heeft dat sulcks niet can gescieden, tensij dat hij den rentmeester oorsaecke geeven wil om den gaeij[372] alle beyde plaetsen te onttrecken.

Zuidland ~ Korendijk ~ Onenigheid
Op het different gereesen tussen onsen broder Johannem Tai ende Henricum van Steenwijck, spruytende uut eenen missive aen ons broder gescreven by der kercken van Suytlandt, date den 1 meij berustende by den classeboock, soe is 't dat die broders eendrachtelick die saecke aen beyde zijden scerpelick overweecht hebbende, verclaren dat deese voorscreven broders haer sullen van herten met handtastinge in deese teegenvoordige versaemelinge versoennen. Ende werdt met deesen Henricus van Steenwijck, onsen broeder wel eernstelick vermaendt, dat hij hem van nu voortaen sal wachten eenige besculdinge der dienaren oft ouderlingen van andere kercken so lichtelick aen te neem-

372 *gaeij*: het MNW geeft 'gaye' als variant van gage.

men oft nae te seggen, maer dat hij hem sal reguleeren nae den regel Christi Mattheus 18,[373] opdat geen onrust oft scueringe daerdoer by andere kercken onspringe oft opstae.

Bommenede ~ Vacature
Op die saecke van Bommenee zijn die broders geresolveert te scriven aen Pieter Everardi[374] om aen te spreken zijn neef, die sonder dienst is, van den dienst van Bommenee, soe syn neef daertoe gesint is, dat hy dan coeme by den brooderen in den Briel om het voorneemen des classis te verstaen, welck gescreven sal werden door Egidium in den Briel. Soe hij coempt, sal hem briven van den dienaren van den Briel uut naem des classis meede gegeeven werden ende door Arnoldum Arnoldi tot een dienaer gepresenteert werden.

Simonshaven ~ Predikant ~ Traktement
Die saecke Jacobi Loef werdt uutgestelt tot het naestcoemmende classis.

Visitatoren
Zijn tot inspectores gecoren ten lande van Voorn ende Putten Egidius in den Briel ende Jonckheere ende van Overvlacquee Jacobus de Vroe[375] ende Arnoldus Arnoldi.

Agenda
Die classicale byeencoemste sal zyn in Swartewale den 20 junii.

Censura morum
Hiernae is gevolcht censura morum ende stichtelick gehouden, ende nae het gebedt gedaen ende besloeten.

Ondertekening
Johannes Taeye, dienaer des heyligen evangelii in Suytlant, praeses
J. Horstius, scriba, minister ecclesiae p[a]laioglottanae

1588 II (ordinaris). Zwartewaal, maandag 20 juni
Inv. nr. E1, pag. 147.

Aanwezigen
Absent gevonden:[376] Erasmus Puttart in de Plaet ende is gehandelt als volcht.

Leiding ~ Propositie
In den eersten nae gedaen gebeede is vercoren Nicolaus Dammius tot presidem ende Arnoldum Arnoldi tot scribam. Ende Henricus Harmanni Coesvelt heeft zyne propositie gedaen ende is van den broederen voor goedt bekent ende gelaudeert.

Aanwezigen
Die excusatie der voergaende absenten gehoert zijnde, is dieselve van den broederen

373 Bedoeld is Mattheus 18 : 15: 'Maer in dien dijn broeder aen dy sondicht, so gaet henen ende straft hem tusschen dy ende hem alleene: in dien hy dy hoort, so hebstu dynen broeder ghewonnen'.
374 Petrus Everhardi, toen predikant in 's-Gravenhage, Van Lieburg, *Repertorium* I, 62.
375 De Vroe is met andere hand boven het doorgehaalde 'Arnoldus Timmerman' bijgeschreven.
376 Doorgehaald: 'Adrianus Joannis in de Goederede en'.

voer deese tyt in 't goede opgenoomen ende bekent, maer met deese clausele dat voertaen geen broederen met soedanige frivole ende cleyne oorsake haer verschonende niet en sullen voer geexcuseert gehouden worden.

Zwartewaal ~ Zuidland ~ Predikanten ~ Onenigheid
Die saken van Johanne Stenbergii ende Taeii different, zyn tuschen haer beyden versoent ende voer de classis affgehandelt ende sullen geen voergaende handelinge meer ophalen die voermaels.[377]

Simonshaven ~ Traktement
Nopende die sake van Jacobo Loeff is goedt gevonden dat Johannes Taey ende Egidius Notheus sullen spreken ende aenhouden aen den rentmeester Coolwijck om te becomen voer Jacobo Loeff zyn behoerlijcke gagie ende onderhoudt ende zoe de rentmeester het advies des classis scriftelycke begeerde om by den heeren Staten hem[378] daermeede te behulpen, sal hy dieselve forme bescryven ende men sal hem die vanwegen des classis meede geven ende Joannes Taeij sal dit scryven ende sal van haer beyden nomine classis onderteykent worden.

Visitatoren
Inspectateurs sullen zyn in Voern Henricus Hermanni in Heenvliet ende Tieckmaker.

Agenda
Het classis sal zyn in der Goederede opten 15[en] augusti.

Censura morum
Censura gehouden zynde, is de vergaderinge met den gebede beslooten ende dit onderteykent anno et die ut supra.

Ondertekening
Nicolaus Dammius, praeses
Arnoldus Arnoldi, verbi minister in Middelhernisse et scriba classis

1588 III (ordinaris). Brielle,[379] maandag 22 augustus
Inv. nr. E1, pag. 148-149.

Aanwezigen
Syn absent geweest alle dye broeders van Flacquee uutgenomen, Jacop die Vroe, hebben nochtans die broederen uut het schryven Arnoldi van Middelhernisse die excusatie der voors. broederen aengenomen.

Simonshaven ~ Predikant
Jacobus Loef, dienaer in Symonshaven, heeft den broederen aengegeven dat myne Edele heeren Staten hem gegunnet hebben een alimentatie van drye hondert gulden, waermede die broederen verstaen dat hy ook van den dienst ontslagen sal wesen, dan om

377 Sic. Achter 'voermaels' staat een punt.
378 Origineel: 'hen'.
379 'in de plaetse van Goederede (alwaer die broederen niet hebben mogen comen op den 15[en] augusti lestleden door onweer).'

redenen die broederen moverende, zal hy blyven in den dienst in Symonshaven tot Baefmisse, welcken tyt overstreken zynde, zullen die broederen die plaetse van Symonshaven van een ander dienaer voorsien ende hem behoorlicke attestatie geven.[380]

Gedeputeerden ter Synode
Also die broederen seker missive ontfanghen hebben van den dienaren van de classe van den Haghe ende daermede verwittiget worden van de naestcomende partyculiere synodie die tot Schyedam gehouden zal werden den 30^{n} augusti,[381] hebben daertoe gecommitteert Aegidium Johannis, Arnolden Arnoldi ende meester Jooris Danielsz., ouderlinck in Suytlant ende zal by den kerke van den Bryel hierby gevoecht worden een ouderlinck die zy hiertoe bequaem zullen vinden.

Piershil ~ Predikant
Den broederen is voorgecommen zeker mishandelinghe, geschiet bij Henryk van Steenwyck nopende sekeren brief aen den magistraet van Pyrshil geschreven, waerover die broederen met elcanderen gesproken hebbende ende Henryk verthoont zyn mishandelinghe, daerover hy oock zyne schult voor dese versamelinghe bekent heeft, ende is voorder goet gevonden dat die magistraten van Pyrshil sullen hiervan geadverteert worden door een brief die by den dienaren van den Bryel geschreven zal worden.

Heenvliet ~ Predikant
Henricus Hermanni is by den broederen beswaert met quade geruchten die seer veel naegesproken worden tot grooten nadeele van den dienst ende also dieselvighe van Henrico versaeckt[382] worden, waermede die broederen hen voor desen tyt niet laten contenteren, is geresolveert dat die broederen hen breeder sullen daerover informeren, ende zo Henricus schuldich bevonden wort, zal zyne versakinghe de voorgaende dinghen grotelyx beswaeren.

Agenda
Die naeste byeencompste des classis zal wesen in de Corendyck den 10^{en} octobris.

Censura morum ~ Visitatoren
Naer gehouden censure zyn vercoren tot inspectores Niolaus Dammius ende Aegidius Notheus ende is dese versamelinghe naer gedaen gebeden besloten ten daghe voors. datum als boven.

Ondertekening
Ondertekend door scriba (Johannes Tayus).

380 Hierna doorgehaald: 'volgens zyn versoeck'.
381 De classis 's-Gravenhage vraagt Schiedam als vergaderplaats te willen fungeren, de predikanten van Den Haag zullen de diverse classes aanschrijven, NA, AC 's-Gravenhage, inv. nr. 1, pag. 70 (9 juli 1588).
382 Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* II, 313-329.

1588 IV (ordinaris). Korendijk, maandag 10 oktober
Inv. nr. E1, pag. 150.

Aanwezigen
Absenten:[383] Nieuwen Hoorn, Recaingne, Spykenisse, Swarttewaele.[384]

Leiding
Naer aenroepinghe des Heeren name is gecoren tot preses Arnoldus van Middelhernissen ende scriba Niclaes Nicolay van Geervliet.

Simonshaven ~ Predikant ~ Attestatie
Alssoo Jacob Janssen Loef vercreghen heeft eenen allimentatie van de Edele heeren Staten ende hem geseyt was tot Bamisse[385] in den dinst te blyven, soo is hem nu een attestatie gegeven naer behooren.

Heenvliet ~ Predikant
Niclaus Damius heeft der classe gerapporteert wat de informatie geweest is over Henricum Hermani ende is hem vermaent de familiariteyt met sommighe infame dronkaerden te myden ende heeft de vermaninghe aengenomen ende beloeft te beteren.

Simonshaven ~ Vacature ~ Heukelum ~ Predikant
Johannes Hasevelt heeft versocht zynen dinst te moghen gebruijcken in Simonshaven ende hebben de broederen ditselve niet raetsaem gevonden, ende soo denselven niet toegelaten en is,[386] is met vele scheltwoerden uuytgevaren, daerover hij naderhant heeft gebeden dat hem 'tselve soude mogen ten besten gehouden worden.
Die van Simonshaven sullen bedient wordden met de naestgesettene totter tijt datter een goede ende bequame diennaer mach gevonden wordden te weten: Geervliet, daernaer Spykenisse, daernaer Mattys, Henricus, Peter de Geitter ende Taij.

Bommenede ~ Vacature
Soo die van Bommenee noch ombedient sijn, soo sullen de broeders oock soo van over Flackee als in Voorn omhooren ofter ymant is, die bequame souden zijn om denselven dinst te bediennen ende sullen de naeste gesettene met die van den Briele t'samen denselven addresseren totten selven dinst.

Spijkenisse ~ Predikant
Egidius Noteus is beschuldicht het 'tgene in classe geseyt is geweest, weder geseyt te hebben aen eenighe particuliere broeder.[387] Daerover Egidius sal hem verantwoerden in de naeste classe.

Visitatoren
Tot visitatuers sullen wesen Joannis Tay ende Adrianus in den Nieuwenhoorn.

---

383 Hierna doorgehaald: 'Plate, Oude en Nieuwe Tonghe'.
384 In margine met andere hand bijgeschreven: 'De absenten zyn geexcuseert.'
385 1 oktober, de naamdag van St.-Bavo.
386 Tijckmaecker heeft in deze zin enkele woorden doorgehaald en enkele andere toegevoegd, waar bij achter 'is' nog het woord 'worden' is blijven staan.
387 Hierachter staat een doorgehaalde 's'.

Winterseizoen
Tot alle voorvallende saken syn verordent die van den Briele, ende de naeste gesetenen ratificeren alle wat by haer gedaen sal wesen als oft wy present waren.

Censura morum
Is censure gehouden ende daernaer dese handelinghe besloten met aenroepinghe des Heeren naem.

Ondertekening
Ondertekend door praeses en scriba.

1588 V (extraordinaris). Brielle, dinsdag 29 november – woensdag 30 november
Inv. nr. E1, pag. 151-154.

Leiding ~ Aanwezigen
Naer anroepijnge des Heeren name is gecoren tot presidem Johannes Taije ende tot scribam Adrianus de Joncheere, alwaer de meeste part der broederen des classen bijeen vergadert zijn geweest.

Brielle ~ Onenigheid
Es voor ons verschenen Jan Commersz., onsen broedere, te kennen gevende dat hij door zekere handelijnge[388] tusschen hem ende den magestraet van den Briele, waervan oock een deel mede litmaten der keercken sijn, onrustich geworden es ende hem[389] tot verscheyden tyden niet genegen gevonden om met den broederen het broot des Heeren te breken, ende daeromme dit syne medebroeders der keerckenraet te kennen gegeven, die hem hierin het beste geraden hebben. Nemaer also hy hem beswaerde ten Briele te communiceren opdat hij syne partije niet stijven en soude in haer onverstant ende oock door sijn tegenwoordicheit aen de tafele hemzelven schuldich kennen zoude in de voorgaende handelijnge, nochtans anmerckende de cortheit sijnes levens ende niet willende nalaten het bevel Godes, verstaen hebbende dat men in den Hage soude het avontmael des Heeren houden, es om de redene voors. genootsaect hem met zijn huisvrouw aldaer te begeven, nochtans de broederen te vooren daervan veradverteert hebbende ende, dewile hij een aut lidmaet aldaer was, met desen maniere van doen te kennen geven zoude, datter ijet inde kercke van den Briel waere d'welcke hem tegenstont ende wel behoorde gebetert te worden; van welcken handel also hij door drij broederen es vermaent geweest als buyten ordre der kercken gedaen te hebben ende veel swacke daerdoor geergert; verclaerde geen schult daerin te hebben noch tegen ordre der kercken gedaen te hebben, waerdoor wijders dese sake by den kerckenraet gehandelt zijnde, hebben eijndelick haer oordeel tegen hem utgesproken dat hij onbehoorelick in dese sake gedaen hadde, met welcke oordeel hij hem beswaert vindende, es genootsaect geweest hem over het oordeel des keerckenraets aen meerder vergaderijnge, namelick aen de classen te beroepen.
Sijn oock verschenen Niclaijs Dammius ende Egidius Joannis, Huijch Willemsz. ende Pieter Jacopsz., dienaers ende auderlijngen van de kercken van den Briel gecommitteert ende hebben haere redene ingebracht, waeromme sij achten dat haer oordeel met Godes Woort es overeencomende ende oock in goede redene gefondeert.

388 Voor 'handelijnge' staat een doorgehaalde lettergreep, vermoedelijk 'mess'.
389 Origineel: 'hen'.

1e Naedien Jan Commersz. in den kerckenraet te kennen gegeven hadde, dat hij sekeren onlust gecregen hadde tegen de magestraet onder dewelcke oock eenege syne medebroederen waeren ende daeromme niet met geruster conscientie het avontmael des Heeren met hem houden ende daeromme gevraecht haer oordeel oft hij oock stichtelick als ander auderlijnge opsicht op de tafel zoude cunnen nemen, es bij den broederen daerop geraden dat zulcx niet stichtelick geschieden soude.
2e Het is oock kennelick dat Jan Commersz. nae desen handelijnge desen onlust behouden heeft, dewijle hij dezelve te kennen gegeven heeft, aen henlieden gescreven onder andere desen woorden begrijpende, dat hij in sijne gebeden dagelecx over haer voor God es clagende ende aldus gestelt zynde, heeft den broederen voorgedragen dat hy hem tot Delf aen de tafel des Heeren begeven zoude ende, hoewel hem 'tselve van den broederen ontraden es, om de redene voors., heeft nochtans hem zekeren tijt daernaer[390] met sijn huisvrouwe in den Hage ter tafel des Heeren begeven ende hiervan door drij broederen angesproken synde, heeft niet willen bekennen onbehoorelick gedaen te hebben.
3e Ende hoewel hij een aut litmaet in den Hage ware, so es nochtans geen christenen aert door sodanege onordenijnge de gansche kercke suspect te maken voor de weerelt naedien hij niet tegen de keercke maer tegen partikeliere litmaeten te doen hadde, sustinerden daerommme recht geoordeelt te hebben in desen sake, persisterende bij het zelve, naedie[n] de oorsake daerdoor hij in den Briel hij hem van den avontmael onthouden heeft niet wechgenomen es, maer alvooren naer den regel Christi hem met syn partije behoorde versoent te hebben.
Die broeders des classen angehoort hebbende de redenen van Jan Commersz. waermede hij hem over het uutgesproken oordeel des kerckenraets beclaecht als ten onrechte beswaert sijnde ende van d'andere syde het andtwoordt des kerckenraet[s] met haere redenen die haere tot sodanege uutsprake bewogen hebben, soo is 't dat die broederen dese sake met malcanderen gecommuniceert hebbende, oordeelen dat de uutsprake des kerckenraets tegen Jan Commersz. wel gefondeert es ende wordt daeromme bij desen vergaderijnge geapprobeert. Achten nochtans dat die broederen des keerckenraets wel gedaen souden hebben, soo sij Jan Commers op sijn laeste schriftelick voorgeven haer besluijt te kennen gegeven hadden, wesende van datum den 16 septembris geregistreert in haer kerckebouck.
Jan Commerss. gehoort hebbende de sententie bij den broederen uutgesproken heeft hem beroepen op de naeste bijeencompste des sijnodij particularis.

Simonshaven ~ Rockanje ~ Beroep
Es besloten dat Joannes Hertman[391] sal beschreven ende beroepen worden op Sijmonshaven ende tot Rekaijngen Henricus Crieckebeke. Dese sullen beschreven worden bij den dienaeren van den Briele.

Bommenede ~ Beroep
Florentius Marcii sal bij provisie beroepen worden op Bommene ende de bescrijvijnge zal gedaen worden bij de voornoemde dienaeren van den Briel.

Abbenbroek ~ Predikant
Also de broederen verstaen hebben dat Mathias Petri hem bemoijet heeft met het collecteren van den impost van Abbenbrouck, achten de broederen dat hij hem daerin ver-

390 Oplossing van 'daern.'
391 Johannis Hermanni Follinus (Hartmannus), predikant in Bleiswijk of Heusden, Van Lieburg, *Repertorium* I, 67.

grepen heeft ende wordt hem hetzelve bij desen vergaderijnge verboden. Ende hiervan zullen de joncker ende bailliu van Abbenbrouck bij Nicolaum Tijckmakere scriftelick veradverteert worden. Ende wordt mits desen oock hier mede besloten dat geene dienaeren hem voortaen met sodanege handelijnge buijten haer ampt wesende zullen bemoijen.

Winterseizoen
In de voorvallende zaken tot den naeste classen zijn geauthoriseert de dienaers van den Briele.

Censura morum
Nae anroepijnge van de name des Heeren ende houden der censure es dese verhandelijnge geeijndeget desen 30^{n} novembris 1588.

Ondertekening
Ondertekend door praeses en scriba.

Brielle ~ Onenigheid
Naer dese handelijnge es Jan Commersz. verschenen ende heeft gerenunchiert van sijn voorgaende appel.

1589 I (ordinaris). Spijkenisse, maandag 10 april – dinsdag 11 april
Inv. nr. E1, pag. 155-156.

Leiding ~ Aanwezigen
Syn vercoren naer aenroepinghe des naems des Heeren tot praesidem Henricus Hermanni ende tot scriba Johannes Tay ende zyn absenten geweest die dienaren van de Plate, Corendyck, Swartewale ende Geervliet overmits zyne crancheyt geexcuseert.

Geervliet ~ Spijkenisse ~ Predikant ~ Onenigheid
Die swaricheyt Nicolai Tyckmakers tegen Notheum is uutgestelt tot de naeste vergaderinghe overmidts d'absentie Nicolai Tyckmakers.

Nieuw-Helvoet ~ Nieuwe predikantsplaats
Syn verschenen by dese vergaderinghe twee mannen van Hellevoet, versoeckende dat zy van de classe mochten versorcht wezen van eenen dienaer in haere plaetse, waerop die broeders haer voor antwoort gegeven hebben, dat die mannen tusschen dit ende de naeste classe sullen aenhouden aen Jan Commersz. om een seker onderhoudt tot een dienaer, hetwelcke den broederen gebleken zynde, zullen haer debvoir doen om henlieden met een vroom dienaer te versorgen.

Simonshaven ~ Biert ~ Predikant
Is by den broederen gecompareert Nicolaeys Adriaensz., medebrengende attestatie van de classe van Schielandt, mette welcken hy bekent wort voor een dienaer gesont in leere ende vroom in leven, met welcke attestatie dese vergaderinghe haer vergenoecht ende tevreden is, ende hebben hem mits desen den dienst van Symonshaven ende Biert vertrauwet ende bevolen, biddende Godt den Almachtigen dat zynen dienst mach gesegent worden, welcken dienst by denselven met hantgevinghe aen desen vergaederinghe

aengenomen is, ende zal dye van Symonshaven gepresenteert worden door Aegidium Notheum op sondaghe toecommende.[392]

Zwartewaal ~ Schoolmeester
Den schoolmeester van Swartewaele heeft den broederen voorgedragen dat hy ten Swartewaele een jaer de schoole gedient heeft ende geen stipendie vercregen dan alleene thien gulden voor zyn voorsynghen ende daeromme an dese vergaderinghe versocht haere bystant, dat hy mochte tot eenighe tamelicke onderhoudinghe gevoordert worden. Is hem by de vergaderinghe voor antwoort gegeven, dat hy aen de magistraet van Swartewaele aenhoude om behoorlik onderhoudt, dewyle zy hem daerin niet anders helpen connen, ende en hebben die broederen voor desen tyt niet vernomen eenighe plaetse daer eenighe schoolmeester van nooden wesen zoude.

Simonshaven ~ Heukelum ~ Predikant
Den brief Jacobi Loef is voorgelesen ende hebben die broederen daerover besloten dat vanwegen het classis an de classe van Gorchum zal geschreven worden, haer vermanende dat zy Johannem Hasevelt zullen voorhouden zekere iniurie, die hy den Vlaemschen dienaeren in dese classe wesende, verweten heeft dat zy verraders haers landts zyn ende andere iniurieuse woorden meer, welcke het oock nu onlanx denselven broederen door een brief van een persoon verweten ende den classe vorgedragen is, hem voordragende dat hy dese woorden renuncheren zal, ofte dieselve waer maken ende verclaeren wat dienaren hy daermede meent, ende by faulte van weygeringhe, zullen die geinteresseerde broederen veroorsaeckt wesen met denselven Haesevelt te handelen, naer dat zy zullen vinden te behoren. Ende zal desen brief geschreven worden by Johannem Tay ende sullen die broederen metten eersten gelegentheyt antwoort verwachten.[393]
Is besloten dat men Jacob Loef zal afvragen de verclaringhe van den lasten regel in zynen brief geschreven, by den broederen afgeteykent, ende zal 'tselvige by Arnoldus Arnoldi ende Jacobus de Vroet gedaen ende wederom aen de classe gerapporteert worden.

Spijkenisse ~ Vacature
De schout van Spyckenisse heeft dese vergaderinghe voorgedragen ende versocht, dewyle het dorp populeus is, dat zy mochten gestadelik met eenen dienaer versorcht ende bedient worden. Is daerop by dese vergaderinghe geantwoort, dat den schout zal believen met die van Hekelinghe aen te houden by Jan Commerss. om onderhoudt voor een dienaer, dewyle by hemlieden dese twee plaetsen t'samen gevoecht zyn. Hetwelcke gedaen zynde, zullen dese vergaderinghe aerbeyden om elcke plaetse met een bysonder dienaer te versorgen.

---

392 Een week daarvoor was Nicolaes Adriaensz. in de classis Rotterdam geëxamineerd. De classis Rotterdam had wat aarzelingen over het examineren aangezien 'de oorden der sijnoden' voorschreven dat het examen afgenomen diende te worden door de classis waar de kandidaat zou gaan dienen, i.c. de classis Brielle. Laatstgenoemde classis had de classis Rotterdam ('om reden') per brief verzocht Adriaensz. toch zelf te examineren hetgeen de classis Rotterdam niet 'ganschelicken [heeft] willen afslaen', Bouterse (ed.), *Classicale acta Rotterdam en Schieland*, 111-112 (4 apr. 1589).

393 De brief wordt op al een week later, op 18 april, in de classis Gorinchem behandeld. Haseveld geeft toe dat hij wel wat te ver is gegaan maar zegt ook zich door de classis Brielle wat genomen te voelen aangezien hij verscheidene malen een toezegging had gekregen 'om eene conditie te verkrigen' die kennelijk op niets uitliepen, 'brengende also den olden man op groote costen ende moyten', Verschoor (ed.) *Classicale acta Gorinchem*, 50.

Visitatoren
Sullen tot de naeste classe de inspectie gedaen worden by dengenen die het desen winter opgelecht, dewyle zy niet uutgericht hebben.

Agenda
De naestcomende classis zal gehouden werden in den Bryel op den 29n mey des toecommenden maent.

Censura morum ~ Sluiting
Ende is dese vergaderinghe naer gehouden censure ende gebeden besloten desen 11n aprilis 1589.

Propositie
De propositie is geschiet by Arnoldum Timmerman.[394]

Ondertekening
Ondertekend door praeses en scriba.

1589 II (ordinaris). Brielle, maandag 29 mei
Inv. nr. E1, pag. 157-160.

(1) Leiding ~ Aanwezigen
Ende hebben gecoeren nae aenroepinge des Heeren naem tot presidem Egidium in den Briel ende tot scribam Joachimum Horistium in d'Oude Tonge ende waren absentes Adrianus van Goerede,[395] Nicolaus Tycmaecker in Geervliet overmidts sijne syeckte, Egidius Noteus in Spickenisse, Nicolaus Damius overmidts zyne syeckte.

(2) Attestaties
Zyn versceenen voor die vergaederinge des classis Henricus Crieckenbeeck ende Joos de Neve met attestatien van haere kercken ende classis, diewelcke die broeders approberen ende voor goet bekennen ende aenneemmen als litmaeten onses classis ende wensen dat God haeren arbeydt segenen wil.

(3) Rockanje ~ Predikant
Soe veel die aenneemminge Henrici Crieckenbeeck belancket, soe accordeeren die broeder[en] syn propositie alsdat waer 't, dat hij hijer niet vel soude moegen aerden ende dat overmidts die lucht ofte anders, dat hy soude moegen vertrecken daer hij in beter gesondtheyt soude moegen leeven.[396]

(4) Geervliet ~ Spijkenisse ~ Predikant ~ Onenigheid
Die saecke Tijckmaeckers ende Noteij angedaen.[397]

---

394 Later bijgeschreven.
395 Hierna doorgehaald: 'Adrianus Jonckheere in den Nieuwenhoorn'.
396 Crieckenbeeck 'die van Muyden te scheepe met zijn goet ende familie alhier in dienste gecomen es voor zijn transpoortgeld' ontvangt 30 pond; NA, Rekenkamer ter auditie, inv. nr. 4659, fol. 162-162v.
397 *angedaen*: aangevat, aangepakt (zie WNT onder supplement bij 'aandoen').

(5) Heukelum ~ Predikant
Soe veel belanget Haesevelts saecke (als van zynen iniurieuse woorden die hij teegen sommige Vlaemmingen uutgesproecken heeft) is gescreeven aen die classe van Gorchum, dat sij hem dit voor souden houden ofte hij sulcks soude kunnen verifieren ofte niet, soe is hem deese voorgescreevene Hasevelt beclaegende, dat hem deese woorden uut colerie[398] gesproecken, soe lange naegehouden zyn, overmidts dat hij alsdoen in die Coredijck, daerdat hij dese woorden gesproecken heeft, heeft die brooderen versoenninge aengeboeden ende is alsulcks noch doende door die brooderen des classis van Gorchum.

(6) Zwartewaal ~ Onenigheid[399]
Bij den classen sijn geordineert Henricus Coesvelt, Henricus Criekenbeeck met een dienaer van den Briel om te gaen nae Swartewaele, ende te verneemmen by die ghemeente van eennige swaerricheyden, waeraf dat die dienaer van die magistraet oock[400] aldaer beswaert werdt, ende te soecken den magistraet ende den dienaer aldaer te reconsilieren ende het wedervaeren den classi te reporteeren.

(7) Propositie
Die broderen hebben aengehoort die propositie van Pieter die Gieter ende is scriftuerimaetich bevonden. Ende die propositie is geweest over die 51 vraghe.

(8) Ooltgensplaat ~ Predikant
Alsoe die broderen is aengediendt die groote scandalen die Albert Janz. te Rotterdam is bedrivende, diewelcke niet sonder die uutterste remedie cunnen geremedieert werden, soe is 't dat die broderen des classis van den Briel die broderen van Rotterdam authoriseeren om met die saecke voort te varen ende dat nae behooren als tot stichtinge der ghemeenten ende ere Godes. Scribet Aegidius.[401]

(9) Brielle ~ Onenigheid
Die broederen des classis, geleesen hebbende seecker scriftelyck vertoech hier annex van Jan Commerz. in deese vergaederinge overgegeeven ende daerop gehoort die gecomitteerde broderen des kerckenraedts, geven voor antwoordt dat onse broder Jan Commerzoen die acte des classis van date den 29 novembris niet en sal verstaen dat die classis den kerckenraedt van den Briel besienet als quaelik gedaen te hebben maer dat sij sulcks tot een overvloet wel hadden moegen doen, raedende ende vermaenende onsen broder Jan Commerz., dat hij hem in die scultbekenninge rondelyck sonder distincti hem by den kerckenraedt op den 7 martii opgeleyt goetwillich sal laeten vinden ende dat bij monde, dewijle bij deese vergaederinge dieselve forma van doen geapprobeert werdt.

---

398 *colerie*: hartstochtelijkheid, hartstocht (MNW).
399 In margine staat in het handschrift van Aegidius Johannis Frisius: 'Swartewaele'.
400 Het woordje 'oock' interlineair tussengevoegd.
401 De zaak Albert Jansz. Schagen blijft zich maar voortslepen. Op 20 okt. 1587 besluit de classis Rotterdam de classis Brielle te schrijven om te proberen de zaak tot een einde te brengen: Bouterse (ed.), *Classicale acta Rotterdam en Schieland*, 94. De classis Rotterdam spreekt Albert Jansz. er op aan dat hij Ooltgensplaat de openstaande vordering betaalt en zich met de classis Brielle verzoent, *ibidem*, 101 (13 juni 1588). Op 10 april 1589 wordt gesproken over de schandalen ('hoerderien ende anderen ontucht van gelycke natuer') van Albert, inmiddels schoolmeester in Rotterdam; de classis Rotterdam zal de assistentie van de classis Brielle inroepen, *ibidem*, 113.

(10) Brielle ~ Onenigheid
Jan Commersoon gehoort hebbende het oordeel der broederen verclaert, dat hij sich daermeede niet can vergenoegen ende daerdoer genoetsaeck[t] werdt te appelleeren aen medere vergaederinge, als hy oock doet by desen, te weeten aen den classen van Delft,[402] Haege, Rotterdam ende Dort die tot kosten van ongelycken[403] binnen een maendt sullen vergaedert werden binnen den Briel hetwelcke van den broderen des kerckenraets hem geaccordeert werdt, behoudens dat van wederzijden die sacke questionis den broderen van den classen voorscreeven gecommitteert absolutelijck sal overgegeeven werden ende by dieselve gedecideert, sonder wider te mogen appelleeren, hetwelcke van wederzyden om meerder swaerichijt te eviteren, is geaccordeert ende aengenoemen. Ende sal gescreven werden aen den voornoemden classen door Joannem Taij om te compareeren in den Briel den 26 junii, alwaer oock verscinnen sullen vanweegen deesis classis, Henricus Krieckenbeeck, Arnoldus Arnoldi, Henricus Coesfelt, Joannes Taij.

(11) Abbenbroek ~ Predikant
Alsoe daer seecker swaericheyt gecoemen is tegen Matthiam in Abbenbroeck soe is 't dat die broederen des classis hem ordineeren dat hij hem met seecker getuygenisse sal purgeren tegen den naestcoemenden classen.

(12) Bommenede ~ Predikant
Is onsen broder Joes die Neve toegelaeten overmidts zijne ongelegenheijt als van quaet weeder ende ander [niet] op alle classen te compareeren, doch midts deese conditie dat, als 't hem geleegen is, dat hij niet sal naelaeten te compareeren.

(13) Visitatoren
Zijn gecoeren tot inspectores Henricus Krieckenbeeck ende Pieter die Gieter.

(14) Agenda
Die naestcoemende classis sal gehouden werden den 17 julii in d' Oude Tonge.

(15) Censura morum
Ende is censura morum gehouden ende deese vergaederinge met den gebede besloten.

Ondertekening
Aegidius Johannes Frisius, praeses, subscripsit
J. Horstius, minister ecclesiae palaioglottanae,[404] scriba

1589 III (ordinaris). Oude-Tonge, maandag 17 juli
Inv. nr. E1, pag. 161-162.

Leiding
Classecale versamelijnge ghehouden in de Oude Tonge, den 17^{en} julii 1589 ende alwaer vercoren waeren met gemeene stemmen tot presidem Nicolaus Dammius, dienaere des

402 Het verzoek komt in de classis Delft ter sprake, Abels en Wouters (ed.), *Classicale acta Delft en Delfland*, 60 (22 juni 1589).
403 Hiervoor doorgehaald 'partien'.
404 Vergriekste vorm van 'Oude-Tongenaren'.

goddelicken Woorts van den Briele ende tot scribam Adrianus de Joncheere, dienaere des evangelii in den Nieuwenhooren alwaer apsent waeren:

Aanwezigen
Absentes:
Joannes Steenbergius, Nicolaus Nicolaij Tijcmakere, Joannes Taye, utgestelt tot de naeste vergaderijnge, Joos de Neve, is naerderhant, Adrianus Joannis, Egidius Noteus, niet onschuldich maer is ten besten gehouden op hope van beteringe.[405]

Geervliet ~ Spijkenisse ~ Predikant ~ Onenigheid
Eerst de zake tusschen Nicolaum Tijcmakere ende Egidium Noteum: blift noch ongedaen.
Is hiervan in de naeste volgende classe gehandelt.[406]

Zwartewaal ~ Predikant
Also die gecomitteerde van de classecale versamelijngen tot Swartewael, naemelick Henricus Coesvelt, Henrick Pietersz. ende Aegidius Johannis,[407] gezonden omme de swarigheden tusschen Joannem Steenbergium, dienaere des goddelicken Woorts ende den magestraet aldaer te vereenegen innegebracht[408] ende gerelateert hebben hoe dat sij den voornoemden Steenbergium vermaent hebben daerin hij te vermanen was ende dezelve vermanijngen van de voornoemde dyenaeren[409] angenomen ende beternesse belooft es, es bij den broederen goet bevonden dat men 'tzelve den magestraet van Swertewael scriftelick zal daervan veradverteren, biddende zij willen henlieden met dezelve belofte laeten contenteren ende zal gescreven worden bij Arnoldum Arnoldi.

Abbenbroek ~ Predikant
Matthias Petrusz. heeft de classecaele versamelijnge geexibeert ende vertoont zekere wettelicke depositien, scriftelicke gestelt, tenderende tot recolemente van de depositie van eenen Claijs Jansz. tot sijnen laste uutgesproken, waerop de broederen verantwoordt hebben, dewile de sake de novo voor de weerelicke richter geattenteert worden, dat 'tselve gesaijseert[410] zal worden tot het[411] oordeel des magestraets daerover sal uutgesproken worden, ende dan daerin te handelen naer behooren.

Simonshaven ~ Predikant
De broederen, gesien ende gelesen hebbende den brief van Jacop Jansz. Loef van daten

405 'is naerderhant' en 'niet onschuldich maer is ten besten gehouden op hope van beteringe' later door Tijckmaecker bijgeschreven.
406 Deze laatste zin door Tijckmaeker bijgeschreven.
407 De zinsnede 'naemelick Henricus Coesvelt, Henrick Pietersz. ende Aegidius Johannes' is op de linkerbladzijde met een verwijzingsteken bijgeschreven door Aegidius Johannis Frisius.
408 Dit woordt loopt tot de rand van de bladzij; er staat: 'innegebrac' met een kleine t boven de a en de c.
409 Oplossing van 'dyen' met een verkortingshaal. Het woord kan slaan op de drie genoemde gecommitteerden (dan te lezen als: 'de vermanijngen van de voornoemde dyenaeren (…)') of op Van Steenbergen (dan te lezen als: '(…) van den voornoemden dyenaer aengenomen').
410 *gesaijseert*: het MNW geeft bij 'saiseren': in het bezit stellen. Bedoeld wordt derhalve dat de door Matthias ingebrachte stukken door de classis worden ingenomen totdat de zaak weer bij de classis terugkomt nadat de magistraat van Zwartewaal zich erover uitgesproken heeft.
411 In het origineel lijkt te staan 'her oordeel', hetgeen gezien de voorafgaande bijwoordelijke bepaling 'de novo' wel zou kunnen maar taalkundig minder passend is.

den 15[en] julii 89 in forme van schultbekennenge, oordeelen de broederen den classi daermede niet genouch gedaen te syne nemaer dat denzelven hem rondelick sal verclaeren als men in alle waere schultbekennijnge behoort te doene. Ende hem sal scriftelick op zijn versouck verantwoort ende bij Egidium Jansz. ten Briele gescreven worden.

Agenda
De naestcomende classecale versamelijnge sal gehouden worden in 't Zuijtlandt den 21[en] augusti 89.

Visitatoren
Tot inspectores zijn vercoren[412]

Censura morum ~ Sluiting
Naer houden der censure is de versamelijnge medt den gebede gesloten.

Ondertekening
Ondertekend door praeses en scriba.

1589 IV (ordinaris). Zuidland, maandag 21 augustus
Inv. nr. E1, pag. 162.

Aanwezigen
Absent: Goeree[413] ende Swartewaele.

Leiding
Gecoren tot presidem naer het gebet Egidius Johannes ende tot scriba Niclaes Nicolay Tyckmaker.

Geervliet ~ Onenigheid
Verschenen meester Jan Willemz. versoeckende reconsiliatie metter kercken van Geervliet ende attestatie van dijen. Is van de broederen weder gesonden totter kercken van Geervliet ende daernaer, soo hy niet en can[414] vereenighen ofte hen weet te beclagen, 'tselve op den naesten classe in te brenghen.

Korendijk ~ Predikant
Syn verschenen van den Coorendijck 2 broederen met sekere clachten over haeren diennaer Henricum. Ende is besloten dat sy met haeren dienaer sullen proeven te vereenighen ende dat binnen acht oft 10 dagen, ende soo sy niet en connen vereenighen, soo sullen zy't te[415] kennen geven in Suytlant, ende zoo zullen Johannes Tay, Niclaes in Symonshaven ende Niclaes Nicolaij, om dit different te vereenighen, in den Coorendyck comen om dese sake te stillen,[416] ende soo sy niet en connen, de broederen in den naesten classe te verclaren.

---

412 Namen niet ingevuld.
413 Hierna doorgehaald: 'Plate, Bommene'.
414 Hier is de volgende regel tekst doorgehaald: 'Alsoo Henrick van Corsel van Abbenbroeck heeft versocht copie van…'.
415 Origineel: 'zytete'.
416 In de plaats van het doorgehaalde 'vereenighen'.

Particuliere synode ~ Gravamina ~ Gedeputeerden ter synode
Alssoo de gravamina sijn opgelesen ende het goetduncken der classe daerop gestelt voor memorie ende den broederen mede gegeven.[417]
Item sijn vercoren de gesanten die in den sinodum sullen reysen ter Gouwe, ende daertoe met kuerstemmen vercoren Niclaes Damius ende Pieter Jacops. ouderlinck in den Briel ende Henricus Hermani met Erasmus Puttaert.[418]

Hekelingen ~ Tucht
Item is besloten dat Egidius Noteus sal vernemen naer de boetveerdicheyt van den bloetschender in Hekelinge om daernaer te handelen naer behooren.

Agenda
Den 9^{en} octobris is besloten toecoemende classe in Oostvooren.

Visitatoren
Tot inspectores syn vercoren met de meeste stemmen Henricus in Heenvliet ende Niclaes Nicolaij.

Censura morum ~ Sluiting
Naer censure is den naem des Heeren aengeroepen ende hiermede besloten.

Ondertekening
Ondertekend door praeses en scriba.

1589 V (ordinaris). Oostvoorne, maandag 9 oktober
Inv. nr. E1, pag. 163-164.

Leiding
Classecale versamelijnge, gehouden binnen Oostvooren den 9^{en} octobre 89, alwaer naer anroepijnge van de name des Heeren met gemeene stemmen vercoren was tot presidem Hendricus Crieckebeke ende tot scribam Adrianus de Joncheere.

Aanwezigen
Absentes: Joannes Steenbergius, Joannes Taije, Heyndricus, Corendyck, Adrianus Jansz.[419] in Goere, Nicolaus Dammius, Mathijs Pieters ende Erasmus Puttaert.
Heyndrici Coorendijck onschuldijnge vanwegen zynen lichamelicken zieckte ende es bij den broederen voor goet angenomen.

Korendijk ~ Predikant
Item es besloten dat denselven Heijndricus zal angesproken worden vanwegen zijn onordelick vertreck uut den laeste classe ende van zijn kercke. Ende 'tzelve zal gedaen worden bij Heyndricum Coesvel[t] ende Nicolaum Nicolaij Tijckmakere en zullen inge-

417 Het verzoek van de classis Leiden om de gravamina in te dienen in SAVPR, AC Brielle, inv. nr. E130, nr. 3.
418 De declaratie voor reis- en teerkosten beliep 34 pond 7 sch. 6 p., NA, Rekenkamer ter Auditie, inv. nr. 4659, fol. 213v.
419 In margine bijgeschreven: 'absent als vooren.'

licx de zake vereffenen die hij in zijn scrijven beclaecht over de lichtveerdicheyt eeneger zijner litmaten.

Geervliet ~ Onenigheid
Angaende het different ende swaricheyt, die daer es tusschen de kercke van Geervliet ende meester Jan Willemszone in de voorgaende classecale acte geroert, blijft noch ongedecideert dewile meester Jan voornoemt den raet des classis ende zijnder kercken niet naegevolcht en heeft.

Hekelingen ~ Tucht
Belangende den bloetschender van Hekelijnge es besloten dat[420] Egidius Noteus zal eenen brief scrijven aen de kercke van der Gauwe henlieden waerschuwende dat zij denzelven tot den avontmael des Heeren niet toe en laeten voor alderstont hy met de keercke van Hekelijnge vereenich[t] es ende daervan scriftelick vertoon doen sal. Zal oock Egidius scrijven aen denzelven bloetschendert dat hij zijn waere leetwesen ende boetveerdicheyt schriftelick wille stellen ende oversenden ten eijnde 'tzelve op den predickstoel mach afgelesen worden tot contentemente der gemeente.

Abbenbroek ~ Zuidland ~ Predikant
Also de broederen in desen vergaderijnge voorgecomen es dat de geruchte van dronckenschap ende ongeregeltheyt des levens Matthie Pietersz. noch niet op en houden, ende dat hij tegen eenege persoonen zoude geseyt hebben dat de broederen hem so lastich vielen, dat hij duer mestroosticheyt hemzelven het leven haest zoude mogen nemen ende dat hij oock tegen Heijndrick Coesfeld geseyt zoude hebben: "ghij bouf, ghij kawaut, ick sal noch maken dat ghij uzelven verhangen zult" ende zyn handt op zyn mes geset heeft in den huyse van meester Jan van Eerttrijck in 't 'Zuytlandt, als oft hij hem (meester Jan) ten lijve wilde, waerdoore den dienst der kercken gelastert wort ende sijnen persoon. Waeromme die broederen deser vergaderijnge besloten hebben Matthijs Pietersz. niet langer voor een lidtmaet deser classis te kennen, navolgende het besluijt der broederen deser classe in de annemijnge Mathie Pietersz., den acte hieraf gestelt anno 82 den 30^{en} julii, ten waere dat Matthias Pietersz. binnen den tijt van vier weken die hem mits desen gegont wordt, conde verantwoorden ende ontschuldegen voor den dienaeren van den Briele ende de naestgesetene broederen deser classe, die mitsdesen geauthoris[ee]rt worden, daerna in dese sake te handelen ende procederen na dat zij bevinden zullen te behooren tot Godes glorie ende zijnder kercke.

Acta particuliere synode
De cinodale acten zijn overzien ende gelesen bij den broederen des classis.[421]

Visitatoren
Tot inspectores voor desen anstaende winter tot het naeste classis zijn bestemmet Nicolaus Dammius ten Briele ende Adrianus de Joncheere, dienaere des Woorts in den Nieuwen Hooren.

Winterseizoen
Desen toecomenden winter: omme alle voorvallende saken zijn verordent die van den

420 Origineel: 2 keer 'dat'.
421 Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* II, 330-358.

Briele, ende de naestgesetene ratificerende al wat bij henlieden gedaen zal wesen als oft wij present waeren.

Censura morum
Is censure gehouden ende daerna dese handelijnge gesloten met anroepijnge des Heeren name.

Agenda
Het naeste classis zal gehouden worden in Middelharnas.

Ondertekening
Ondertekend door praeses en scriba.

1589 VI (extraordinaris). Brielle, maandag 6 november
Inv. nr. E1, pag. 165.

Opening en leiding
Extraordinaere vergaderijnge gehouden binnen den Briele den zesten novembre 89 alwaer naer anroepijnge van de name des Heren met gemeene stemmen tot presidem vercoren es Nicolaus Dammius ende tot scribam Adriaen de Joncheere.

Abbenbroek ~ Predikant
Alhoewel de broederen des classis genouch bevonden hebben, dat Matthias Petresz. dienst der gemeynte van Appenbroucke nu voortaen niet meer stichtelick can wesen, es besloten dat denzelven nochtans omme zijn wyf ende kinderkens in den dienst aldaer zal gedult ende geleden worden tot meije naestcomende; ende sal zijnzelven middeldertyt mogen versien van een andere plaetse, sal oock denselven Matthias hem nu voortaen dragen als een vroom dienaere betaempt tot den gepresignerden tijt ofte dies niet, zullen de broeders veroorsaect worden anders daerin te versiene, sal niettemin vermaent worden hem tegen den litmaten ende andere aldaer vredelicken te exiberen, al 'twelcke Matthias Peterss. belooft heeft nae te comen ende tot versekertheyt dese acte met syn gewonelicke hantmeerck bevesticht.
Ick, Mathijs Peters., hebbe dyt mijt myn eygen hant ondertyke[n]t.[422]

Ondertekening
Ondertekend door praeses en scriba.

1590 I (ordinaris). Middelharnis, maandag 30 april – dinsdag 1 mei
Inv. nr. E1, pag. 166.

Leiding
Acte oft handelinghe der classicale versamelinge gehouden binnen Middelhernissen den laesten april 1590 ende is vercoren tot preses Egidius Johannes ende scriba Niclaes Nicolaij.

422 Hierachter staat een deels onleesbare doorhaling: 'doch my the beraden noyt eynen [***]'.

Aanwezigen
Absent: Joannes[423] Stenbergius, Johannes Tay ende Adrianus Joncheere.[424]

Korendijk ~ Predikant
Sijn verschenen van den Corendyck Wyckman Pieters., scoelmeestere, Geeraert Seeliss., Cornelis Thueniss. ende Arien Arentss. Ende hebben duer requeste versocht dat haeren diennaer Henricus Luycas. souden op een ander plaetse gestelt worden, overmits syn vertreck metter woenstede, gelyck het requeste is vermeldende. Is besloten alssoo alhier eenige broeders absent zyn, dewelcke vele saken best bekent syn, dat daerom in dese vergaderinghe niet absolutelyck en can verhandelt worden, daerom de sake uuytgestelt wordt totten naesten classe in Simonshaven ende sullen partyen aldaer op het claerste inbrengen, wat sy tegen malcanderen hebben.

Des anderen daechs den 1[en] meij

Aanwezigen
De absenten van den voorighen classe in Oostvoorn hebben haere excusen gedaen ende syn aengenomen, uuytgenomen Johannes Steenberg ende Johannes Tay, diewelcke oock nu absent zyn.

Hekelingen ~ Tucht
Op de acte van de voorgaende classe belangende den bloetschender in Hekelinge is vertoont door Egidius Noteus alsdat denselven geen seker woenstede en heeft ende alssoo verhindert is aen hem te scryven, doch is besloten alle neersticheyt te doen opdat de quade consequentie vermydet worde.

Abbenbroek ~ Predikant
Op de voorgaende acten van Matijs Pieterss., denwelcke Mattys Pieterss. ingebracht heeft seker attestatie van meester Jan van Aertrijck over de beschuldinghe by meester Jan van Eertryck[425] eertyts gedaen ende oock duer het scryven van de heere van Abbenbroeck, is besloten alsdat de sake uuytgestelt sal worden tot den naesten classe. Ende sal middelertyt Niclaus Damius ende Egidius Noteus spreken metten joncker in Abbenbroeck, den classe ontschuldinghende van alle supitie in den brief begrepen, ende sullen deselve oock ondersoecken ende naerder ondertasten de waerheit van de voorighe beschuldinge ende daeraf op den naesten classe bescheyt brenghen.

Agenda
De naestvolgende classe sal gehouden werden in Simonshaven den 18[en] juni 1590.

Visitateurs
Tot visitatuers syn vercoren Henricus Criekenbeeck ende Henricus Coesvelt.

423 Origineel: 'Jān'.
424 Onder de namen van Tayus en Jonckheere met andere hand bijgeschreven resp. 'is gecensureert, es geexcusert'.
425 Oorspronkelijk: 'bij mr. Jan eertyts gedaen …'. Het eerste 'eertyts' is door Tijckmaecker gemaakt tot 'eertryck', de woorden 'van' en 'eertyts' zijn interlineair bijgeschreven.

Ondertekening
Ondertekend door praeses en scriba.

1590 II (ordinaris). Simonshaven, maandag 18 juni – dinsdag 19 juni
Inv. nr. E1, pag. 167-168.

Leiding ~ Aanwezigen
Acta der versamelijnge classecal gehouden binnen Sijmonshaven den 18en junii 1590, alwaer naer anroepynge van de name des Heeren tot presidem vercoren is Egidius Noteus, dienaer des goddelicken Woorts in Spijckenissen ende tot scribam Adrianus de Joncheere, dienaere des Woorts in den Nieuwenhooren, alwaer absentes waeren Niclaus Damius, Joannes Steenbergius, Adrianus Jans., Goreede, Heijndricus Crieckebeke, Franciscus Borluijt, Erasmus Puttaert, Joachimus Horstius[426] ende Joos de Neve van Bommenede.[427]

Korendijk ~ Predikant
Also de broederen des classis hebben aenhoort die swaricheden geresen tusschen Heyndrick Luttensz., dienaer van de Coorendijck, ter eendere ende zynen kerckenraet met haere adiuncten ter andere zyden, so hebben die broeders om vredes wille besloten ende goet bevonden dat zij partien aen wederzijden zullen haer voor gecontenteert houden mits dat Heyndrick haeren dienaere zal[428] van zijnen dienst in Coorendijck supercederen ende een ander plaetse zoucken tusschen dit ende bamesse eerstcomende precijs, haer vermanende dat den kerckenraet haer willen laeten vinden in het gehoor des goddelicken Woorts in Coorendijck ende hem als een versonden broedere te dien tijde willen jonnen behoorelicke ende goede attestatie, d'welck alles voors. zij mits desen haere onderteeckenijnge beloven nae te comen ende haer daernae te reguleren. Ende is de vrede met handtvastijnge mits desen bevestight bin[429] onsen classen:

Henrick Luijtjenss., dijnaer des godtlijcken Woordts in den Corendijck[430]
Dit es d'merck van Gerrit Celiss.
By my Wijckman Pietersse, ouden ouderlijnck
Aryen Aryaenz.
By my Cornelis Anthoniss. als ouderlynck ende diaken van den Korendyck

Des anderen daechs den 19 junii

Propositie
Naer anroepijnge van de name des Heren, zoo heeft Matthijs Pietersz., dienaere des

426 Origineel: 'Ostius'.
427 De namen van Nicolaas Dammius, Henricus Crieckenbeek en Joost de Neve zijn doorgehaald. In de marge: Geexcuseert alle tesamen.
428 Hierna het doorgehaalde 'vertrecken'.
429 *bin*: binnen; WNT: 'Naast binnen kende de oudere taal als voorzetsel ook bin (…); in Vlaanderen is het nog heden zeer gebruikelijk'. Rechtsboven 'bin' staat een nog een teken voor een niet uitgewerkte verwijzing.
430 'Corendijck' staat aan de rand van de bladzijde; de laatste letters zijn niet goed leesbaar.

goddelicken Woort in Abbenbroucke geproponeert ende verclaert de vrage 53[431] ende antwoorde de[s] cathechismi, welcke propositie es bij den broederen schriftmatich ende voor goet bekent.

Abbenbroek ~ Predikant
Also de broederen verstaen dat meester Jan van Eertryck ende zijn huysvrouwe persisteren bij den vier artikelen in den acte van Oostvoorn geteyckent, behoudelick dat zij van geen mes en roeren ofte weten dan een gelaet oft hij hem te lijve wilde,[432] zo eijs 't dat dese vergaderijnge oock bevesticht ende besluijtet de sententie in den Briele over den voornoemden Matthias Pieterss. sal sorteren in haer effect.
Nae lecture van dese sen[ten]tie die Mathijs Pieters approbeert, heeft denzelven versocht aen desen vergaderijnge dat hem zekeren tijt om redene[n] hem moverende mochte gegondt worden, 'twelcke geschiet es, te weten dat hy uuyt gratie in zynen dienst tot Abbenbrouck zal getollereert worden naer zyn eygen verzouck tot mey naestcomende een ende t'negentich, mits belofte by hem gedaen om middelertijt hem van een plaetsen te verzien ende hem christelick ende stichtelick te dragen als eenen trauwen dienaer toestaet, 'twelcke hij met zijn eijgen handtscrift vrijwillich belooft heeft nae te comen.
Ick, Mathias Petersz., bekenne dyt myt myn eijgen handt dat ick hierin bewilleghe.

Visitatoren
Tot inspectores zijn vercoren met gemeene stemmen Johannes Taye ende Egidius Noteus, dienaer des godlicken Woorts in Spyckenesse.

Agenda
De naestvolgende classecale versamelijnghe zal gehouden worden in Rekaijngen den 6en augusti 1590.

Zwartewaal ~ Predikant
Also die van Swartewale zekere clachten ingebracht hebben tegen Joannem Steenbergium, haerliederen dienaere, es besloten dat de dienaers van den Briele met de kerckenraet[433] met de naestgesetenen dienaeren zullen versamelen ende bijeencomen in den Briel den 27en junii ten acht uren[434] omme daerinne gehandelt te werden naer behooren. Sal oock Johannes Steenbergius door scrijven, d'welck Johannes Taije doen zal, vermaendt worden hem goetstijts aldaer te vinden.

Censura morum[435]
Naer het houden der censure ende[436] anroepijnge van de name des Heeren es dese versamelijnge geijndicht ende desen acten onderteeckent bij presidem ende scribam.

---

431 Op deze plaats staat in het origineel een verwijzingsteken; in margine staat '53' of mogelijk '52'. De Jager heeft hier een aantekening over heen geschreven.
432 De bijzin 'behoudelick dat zij (...) hem te lijve wilde' in margine bijgeschreven.
433 'met de kerckenraet' in margine bijgeschreven.
434 'ten acht uren' in margine bijgeschreven.
435 Dit artikel was al eerder na het vaststellen van de volgende vergaderdatum (6 augustus 1590 in Rockanje) ingeschreven, daar doorgehaald en hier opnieuw ingeschreven.
436 In de plaats van het doorgehaalde 'is naer' is dit 'ende' bovengeschreven.

Ondertekening
Ondertekend door praeses en scriba.

1590 III (extraordinaris). Brielle, woensdag 27 juni
Inv. nr. E1, pag. 169.

Leiding en ~ Aanwezigen
Naer aenroepinge des Heeren naem is vercoren tot preses Egidius Johannes ende tot scriba Niclaes Nicolay, in absentie van Egidius Notteus ende Adrianus de Jonckheer ende Abbenbroeck.

Zwartewaal ~ Predikant
Alssoo in der voorigher classe is overgebracht een requeste van die van Swarttewaele, versoeckende om redenen daerin verhaelt, dat haerlieder een ander diennaer sal mogen toegestaen[437] worden, waerop Johannes Steenbergius is geordonneert te antwoerden op de redenen die Johannes daertegen soude moghen hebben. Soo is hiernaer, alles gehoort hebbende, op haere requeste van Swarttewaele aldus geapostilleert.[438]
De broederen des classis, gehoort ende verstaen hebbende 't versoeck der suplianten ende daerop gehoort hebbende Johannes Steenbergius, ende bevonden dat die stucken, in de clachten vertoent, niet soe sijn, dat Johannes daerom soude moeten vertrecken, nochtans dat[439] om der stichtinge der kercken het versoeck der suplianten sal geaccordeert worden ende dat men Johannes met de ierste gelegentheyt van eenen anderen dienst oft andersins sal voorsien ende de suplianten sullen oock versorcht worden van eenen anderen diennaer, vermanende de suplianten middelertyt in stilheyt haer christelyck ende behoorlyck te dragen, gelyck het den vromen betaemt. Actum 27 juni 1590.

---

437 Of: 'toegedient'; beide mogelijkheden zijn door elkaar geschreven.

438 Naast deze alinea staat in margine een verwijzingsteken met daarbij 'Swartewaele' in het handschrift van Aegidius Johannis Frisius, vermoedelijk wel op te vatten als een attentieteken voor het in de volgende noot beschreven, op een andere plaats apart bijgebonden, blaadje.

439 De zinsnede 'die stucken, in de clachten vertoent, niet soe sijn, dat Johannes daerom soude moeten vertrecken, nochtans dat' is door Aegidius Johannis Frisius geschreven op een apart kleiner vel papier, voorzien van een verwijzingsteken naar deze plaats in de door Tijckmaecker ingeschreven acta. Onder deze zinsnede heeft Aegidius een streep getrokken en de volgende toelichting toegevoegd: 'Dit is in de aengetekende acte door haesticheit des vertreckens vergheten bij penne te tekenen. Alsoe dijen van Swartewaele alleen bij monde dit volle antwoort eerst was gegeven, sonder noch ijet getekent te hebben maer die van Swartewaele versoekende het vors. mondelicke antwort op haer apostille getekent te werden soe is dit vors. punct in het tekenen door haesticheit vergheten 'twelck doer Aegidium Johannis dijen van Swartewael daernae tot twee reijsen is vermaent geworden ende oock den broederen des classis aengedient. Daerom dit hierbij in 't classisboeck geleyt omdat mach werden gesien hoe ofte wat in de saeke van Johannes ende dien van Swartewaele is gedaen. Bij mij Aegidius Johannis Frisius subscripsit.' Het blaadje papier waarop Aegidius dit heeft geschreven is in het boek als pagina 97 en 98 (laatstgenoemde pagina is blanco) op de verkeerde plaats ingebonden. Aegidius heeft in elk geval reputatieschade voor Van Steenbergen en uiteraard ook de classis willen voorkomen of tenminste inperken. De betreffende zinsnede 'die stucken, in de clachten vertoent …' etc. ontbreekt inderdaad op de door Tijckmaecker bijgeschreven apostille op de brief van de burgemeesters en schepenen van Zwartewaal; De betreffende brief: HUA, OSA, inv. nr. 669, pag. 49.

Ondertekening
Ondertekend door praeses en scriba.

1590 IV (ordinaris). Rockanje, maandag 6 augustus
Inv. nr. E1, pag. 169-170.

Leiding ~ Aanwezigen
Classicale versamelinghe gehouden binnen Rekanien den 6en augusti, alwaer absent geweest zyn Johannes Steenbergius, Arnoldus Arnoldi, Mathias Petri ende Arnoldus Timmerman ende is tot praeses vercoren Nicolaes Dammius ende tot scribam Johannes Tayus.

Abbenbroek ~ Predikant
Syn in dese vergaderinghe voorgelesen de acten van de voorgaende vergaderinghen ende is bevonden dat in de acte van Mathys Pietersz. nopende dat hy tot mey naestcomende in den dienst zal getollereert worden, is by deselve vergaderinghe versuymett ende vergeten darby te voegen het versoeck van de voors. Mathys Pietersz. te weten dat hy middelertyt hem zal christelik ende stichtelik in zynen dienst aenstellen ofte dat indien anders bevonden worden, te weten dat hy hem onchristelike ende onstichtelicke aanstelle, dat hy van stonden aen sonder den geprefigeerden tyt te verwachten, zal door authoriteyt deser vergaderinghe van zynen dienst aldaer gedeporteert worden, hetwelcke by desen hier tot versterkinghe van het voorgenoemde met het gegeven oordeel der broederen geresolveert is, ende dat hy in den classen verschynende daertoe hij gehouden is, nochtans om redenen geen stemme ofte suffragyen hem in denselven sal gegunnet worden.

Synode
Alsoo die vergaderinghe des synody sal gehouden werden binnen Dordrecht den 28en augusti, zo zyn by dese vergaderinge gecomitteert om haer in denselven synodo te laten vinden Aegidius Johannis, Joachimus Horstius en Johannes Tayus om uut name deser vergaderinghe aldaer te handelen alles wat van kerckelicke saken voorvallen zal.

Gravamina synode
Ende also de gravamina noch niet overgesonden zyn om by dese vergaderinghe oversien te wesen ende haere instructie daernaer te reguleren, so is besloten dat de naestgesettene dienaeren, darvan geadverteert zynde, by tyden sullen in den Bryel tot dyen eynde compareren, te weten Hendryk Cryeckebeke, Henricus Hermanni, Nicolaes Nicolay, Borluyt, Adrianus Jonckhere, Pieter de Gietere, Egidius Notheus, Nicolaeys Adriaenss., Johannes Taye, Johannes Steenbergius ende Mathys Pietersz. ende sal by denselve vergaderinghe geschreven ende geteeckent worden ene credentie dergener die in den synodo reysen sullen.

Korendijk ~ Vacature
Den broederen is voorgedragen, dat een dienaer uut den classe van Uutrecht, met name Jan Thonisz. zonder dienst is, ende dat die van de Corendyck met een andere dienaer moeten versorcht worden, so is 't dat dese vergaderinghe voor goet gevonden heeft denselven te beschryven ten eynde hy hem in den Corendyk laten hooren ende daernaer gedaen mach worden als men in de sake sal vinden te behooren.

Propositie
Die propositie is by Erasmus Puttert gedaen op de 54 vraghe des cathechismi ende is by den broederen voor schriftmatich aengenomen.

Visitatoren ~ Agenda
Die inspectores sullen voor dese tyt tot de naeste reyse gecontinueert worden ende de vergaderinghe des naesten classis zal gehouden worden in den Nieuwen Hoorn den 8en octobris 1590.

Censura morum
Naer gehouden censure is dese vergaderinghe metten gebede besloten en is by presidem ende scribam onderteeckent.

Ondertekening
Ondertekend door praeses en scriba.

1590 V (ordinaris). Nieuwenhoorn, maandag 8 oktober
Inv. nr. E1, pag. 171.

Aanwezigen
Absenten: Joannis Steenbergi[us], Mattys Pieters. ende Fransois Borlutt.

Leiding
Naer aenroepinghe des Heeren naem syn vercoren tot preses Johannis Taij ende tot scriba Niclaus Nicolaij.

Korendijk ~ Predikant
Is gelesen de attestatie van Jan Thueniss., diennaer der kercken van Juetfaes in 't Sticht van Uuijttrecht, onderteeckent bij de ouderlingen der kercken van Uuijttrecht ende is by den broederen voor goet bekent. Ende alssoo de kercke van den Corendyck den voors. Jan Tueniss. hebben beroepen ende in de beroepinghe hebben geconditionneert dat sy denselven Jan Thueniss. souden voor den tyt van een jaer beproeven, d'welck by dese vergaderinghe niet geadvoyeert wort, maer dat Jan Thueniss. aldaer blyven sal als een ordinaire diennaer ende niet van daer en sal vertrecken sonder wettelijcke oorsaken van dewelcke de classe oordeelen sal. Ende deselve oorsake voorvallende, sal denselven in desen classe geprefereert worden voor eenighe vremde.

Hekelingen ~ Tucht
Alssoo verstaen is, datter eenen lasteraer binnen Hekelinghen vernomen wort, genaempt Ghysbrecht Corneliss., denwelcken den ganschen bybel, die by de gereformeerde kercke geapprobeert wort, lastert ende segt valsch te wesen ende dat alle kerckendiennaers, die denselven approberen, valsche leeraers syn, soo is 't den dienaer in de kercke van Hekelinghe opgeleyt wort, naer ordeninghe der kercken met denselven te handelen, ende, soo hij opstinaet blyft, te excommuniceren met advys des classis, opdat alle ergernisse wechgenomen worden.

Korendijk ~ Piershil ~ Combinatie
Alssoo in de acten des sinodo verstaen is, dat de kercke van den Corendijck blyft te

samen gecombineert,[440] soo is den diennaer opgeleyt over ander weke in Peershil te prediken ende de kercke te bedienen, tenzy dat duer onweder oft ander nootsake verhindert wordde. Ende soo daer eenighe kinderen te doopen quamen, sal de diennaer eenen ordinairen dach in der weke daertoe bestemmen ende de ouders sullen gehouden zyn te voren eenen dach aen te seggen met advys der kercken.

Zwartewaal ~ Predikant
Alssoo daer eenen brief van die van Swartewael is gelesen ende seker getuygenisse voor schepenen gepasseert ende is hierop besloten 3 persoonen te seynden tot Swartewael om te spreken met de magistraet ende kercke om van deser sake breder te spreken ende te informeren van de sekerheyt van alle saken ende daernaer de swaricheyt gedraghen aen de classe ende kercke van den Briel. Ende syn tot dese ondersoeckinghe gestemt Niclaeus Damius, Egidius Noteus,[441] Niclaus Nicolaij.

Visitatoren
Tot inspectores syn weder bestemt Jannis Taij ende Egidius Noteus, dewijlle sy tot de vorighe inspectie niet gedaen en hebben.

Censura morum ~ Winterseizoen
Censure gehouden ende de voorvallende swaricheyt bij den wintertijt bevolen te rechten by de naestgesetene met die van den Briele.

Ondertekening
Ondertekend door praeses en scriba.

1591 I (extraordinaris). Brielle, maandag 4 februari
Inv. nr. E1, pag. 172.

Leiding
Gecoren tot preses Nicolaes Damius ende tot scriba Niclaes Nicolaij.

Zuidland ~ Predikant
Is bij Johannes Taij voorgestelt een versoeck van een attestatie ende afsceijt van de classe. Ende alssoo de naestegesetenen by Suijtlandt sieckelyck zijn, soo is goet gevonden hierop andermael te vergaderen in Suijtlant den 7^{en} februarii anno voors. Ende alhoewel Johannes voors. gepresenteert heeft attestatie te toonen van synen kercke, soo hebben de broeders begeert met de kercke wyders te spreken.

---

440 Enkele doorhalingen en verbeteringen in deze zin. Oorspronkelijk: 'dat den diennaer van de Corendijck is opgeleyt', daarna 'dat de kercke van de Corendijck te samen gecombineert syn', daarna de uiteindelijke weergegeven versie.
Part. synode Dordrecht 1590; ontvanger Jan Commersz. had de synode gevraagd Piershil te combineren met Nieuw-Beijerland 'dewyl het lichter is van Piershil op Nieu-Beyerlandt te commen by ontydich weder als van den Corendyck op Piershill', waardoor Piershil vaak onbediend bleef. De synode liet echter alles bij het oude aangezien 'sulcke veranderinghe niet sonder swaricheyt en soude geschieden ende dat oock het huys van Egmondt hierin te spreken heeft. Zie Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* II, 372-373.

441 Op de rand van de bladzij is alleen 'Not' leesbaar.

1591 II (extraordinaris[442]). Zuidland, donderdag 7 februari
Inv. nr. E1, pag. 172.

Leiding ~ Aanwezigen
Absent: Henricus Criekenbeeck ende Fransois Borluyt ende Joannes Steenbergius. Gecoren tot preses Niclaes Niclaus Damius ende Niclaes Nicolay tot scriba.

Zuidland ~ Predikant ~ Attestatie
Alzoo de broeders hebben gesien ende gelesen de attestatie van de kercke ende van de overheyt, aen Johannes Taij gegeven ende hebben de broeders hierover met den kerckenraet gesproken ende haer aengeseyt, dat zy op de sake wat scerpelyker hadden behooren te letten ende de classe daervan ierst te verwettigen; doch dewylle de sake soo verre gecomen is, hebben syn vertrecken niet willen tegen wesen, ende soude men de broederen met de ierste gelegentheyt sien te versorgen met een ander bequaem diennaer, waerinne den schout, vanwegen het gerecht aldaer gesproken wesende, niet alleene heeft verwillicht, mer heeft sulcx herttelyck op den broederen begeert.
Alzoo Johannes Tay onsen broeder heeft versocht eenen afsceyt van de classe, soo hebben de broeders besloten, dat om seker oorsaken de broeders syn versoeck hebben uuytgestelt totten 11[en] meert naestcomende, om alsdan hieraf in den Briele met malcanderen te spreken ende alsdan een afscheyt te geven naer behooren.

Ondertekening
Ondertekend door praeses en scriba.

1591 III (extraordinaris). Brielle, maandag 11 maart
Inv. nr. E1, pag. 173.

Leiding ~ Aanwezigen
Absent: Johannes Steenbergius ende die van over Flackee. Gecoren tot preses Egidius Johannes, tot scriba Niclaes Nicolaij.

Zuidland ~ Predikant
Alzoo Johannes Taij noch heeft versocht eenen afsceyt ende attestatie, soo is voorgecomen dat Johannes Taij eertijts heeft gesoliciteert tot een perdoen over eenen dootslager, waerop Johannes segt alleen gesproken te hebben tot versoeninghe.[443] Waerover is geordeelt Johannes qualijck gedaen te hebben, omdat hy in den Hage hadde geconsuleert met rechtsgeleerde door wat middel de bloetvrienden tot versoeninge soude mogen gebracht worden;[444] ende tot dien dat hy daerenboven heeft genoten ontrent 17 gl., d'welck oock qualijck gedaen is, ende daerenboven de terwe, die hij noch bovendien geeijscht heeft ende met dreygende woerden naer de doot desgenes die't hem beloeft hadde.
Ten 2 heeft Johannes gesoliciteert voor eenighe mennoniten, die als schepenen in Spijkenisse waeren gestelt, dat se souden mogen vry worden, ende heeft daerover eenich profyt

442 'by de gecomitteerde van de classe'.
443 Deze zinsnede 'waerop Johannes segt alleen gesproken te hebben tot versoeninghe' is in margine bijgeschreven.
444 De bijzin 'omdat hy in den Hage (...) tot versoeninge soude mogen gebracht worden' is in margine bijgeschreven.

oft geschenck genoten; daerover is geordeelt qualyck gedaen te hebben, te meer dewylle hy hadde bewillicht in 't setten van deselve scepenen.
Ten 3^{en} dat men Johannes sal aenseggen dat hij in den handel van den Hof sal vermaent worden dat hij veel te hardt heeft gehandelt ende hem wel hadde behooren met de presentatie van de man te laten genoegen.
Ten 4^{n} dat Johannes Tay soude synen hooge beloften gebroken ende vergeten hebben,[445] openbarende 'tgene dat hij beloeft hadde te verswygen[446] aen Egidius Noteus.[447]
Ten 5^{en} dat het incomen oft prediken in Brouwershaven sal bevolen wordden die van den classe van Sirixzee.
Is besloten dat Niclaes Damius, Pieter de Geetere ende Niclaes Nicolay sullen in Suijtlant dese volgende weke verschynen ende aldaer met de broederen, die aen de classe gescreven hebben, te spreken ende haer te reconsilieren soo het mogelyck is ende dat op dyssendage naestcomende.

Korendijk ~ Predikantsweduwe
Alssoo gehoort is, alsdat Jan Thueniss., onsen broeder in den Coorendijck, is overleden ende begeert heeft dat de broeders der classe souden willen opsicht hebben op synen weduwe, soo is besloten dat men sal aenhouden aen den heeren Staten om onderhout voor de weduwe te vercrygen. Ende sullen de naestgesetenen de kercke van den Coorendijck bediennen ende de ierste by die van Suylant ende daernaer Simonshaven ende voort Geervliet, Heenvliet, Abbenbrouck ende Oudenhooren, elck over 14 dagen.

Zuidland ~ Predikant ~ Attestatie
Is besloten dat men Joannes Tay sal synen attestatie geven volgende de menute bij den broederen geconsipieert.

1591 IV (ordinaris). Brielle, maandag 29 april
Inv. nr. E1, pag. 174-175.

Leiding ~ Aanwezigen
Absenten: Adrianus in der Goederede ende Nicolaus in Symonshaven.
Nae den gebede vercoren tot praesidem Aegidium Joannis ende tot scribam Arnoldum Arnoldi.

Brouwershaven ~ Beroep
Voereerst zyn ingeroepen die gecommitteerde van Brouwershaven, namelyck den secretarius ende eenen diacon[448] met Symon Mulder, die, hare briven van constitutie oft credentie vertoent hebbende, versochten aen den broederen dat Johanni Taijo, haren beroepen dienaer, zoude mogen gegeven worden een suijvere ende absolute attestatie oft alsoedanige als zynen dinst was meriterende. Die broederen geven voer antwordt, dat zy in dier saken sullen handelen, als zy met vrier conscientie[449] connen doen naer behoren. Den broederen omgevraecht zijnde oft niet goet en ware, dat de voerhenen attestatie,

445 In het origineel is het hier gehandhaafde 'hebben' doorgehaald voor het erboven interlineair geschreven, minder passende 'heeft'.
446 Hierna de doorgehaalde woorden "tselve openbarende'.
447 Hierna de doorgehaalde woorden: 'waeraen Joannes schult'.
448 Na het doorgehaalde 'een ouderlinck en een'. Boven 'diacon' staat nog een verkortingsstreep.
449 Lees: 'met een vrij geweten'.

Johanni eens gegeven, werde verclaert ende daernae bij deselve declaratie hem sal werden gegunt ende gegeven een goede attestatie. Hebben de broederen 'tselven voer goet aengesien ende besloten te geschieden.

Zuidland ~ Vacature
Alzoe verschenen is in onse versamelinge een litmaet ende een uut der wet, van der kercken ende magistraet respectivelyck in Suijtlant, versoecken[de] dat Henricus Crickenbeeck haer mocht gegunt worden tot eenen wettelycken dienaer,[450] soe hebben de broederen geresolveert dat soe wanneer Henricus voornoemt sal hebben een wettelyck afscheyt van die van Rockannien ende een wettelycke beroep van 't Suytlant, sal 'tselve vertoent werden den naest geseetene dienaren, diewelcke sullen hebben by desen volcomen macht met den eersten daerin te handelen als haren raet sal bevynden te behooren.

Abbenbroek ~ Predikant
Die broeders gesproken, hebben[de] van de zake van Matthijs Pietersz. dienaer in Abbenbroeck, blijven by de resolutie in Symonshaven genomen ende by zyn eijgen handt onderteykent opten 18 junii anno 1590. Ende tewyle den tyt nu verloepen is in de resolutie begrepen, verclaren de broeders dat zy hem niet langer voer een dienaer van Abbenbroeck bekennen, al 'twelck den heer ende den regerders van Abbenbroeck schriftelycken zal te kennen [ge]geven worden, welck gescrift zal geconcipieert ende gescreven worden per[451] Aegidium Joannis in den Briele.

Nieuw Helvoet ~ Vacature
Het scriftelycke versoeck van die regeerders van Nieu-Helvoeten nopende het beroep van eenen dienaer Cornelis Jansz.,[452] den sone van Johan Thoniss., dienaer in Maeslant, oft dat die broederen des classis haer wilden versorgen met eenen anderen getrouwen ende bequamen dienaer, overmits den noet sulcx eyschte, hebben de broederen goet gevonden. Alzoo Adrianus Jonckheer[453] in Hollant te doen heft, dat hij zal vernemen oft deselven dienaer Cornelis Jansz. daertoe gesinnet zy, ende soo niet, sal de classis daerin versien ende haer nersticheit doen.

Vacatures
Ende alsoe zeekere dienaeren zyn in de classe voergestelt om onse vacerende plattsen te vervullen, soe is goet gevonden dat die van Rickangien by raet van de broeders van den Briele sullen mogen scryven ende beroepen Frans Jansz.,[454] dienaer in Westmase. Ende sullen die broeders van den Briele scryven aen Casparum Swerenchuysium, dat hem believe te ontbieden Albertum Calcartium, opdat zyne gaven eens mochten gehoert worden.
Ende soe den dienaer Cornelis Jansz. niet gesint waere die van de Nieuwe Helvoeten te bedienen, sullen die broederen van den Briel voers. scryven aen die van Dordrecht,

450 De classis Dordrecht (acta deputatorum) wil hem ook wel hebben als predikant (Van Dooren (ed.), *Classicale acta Dordrecht 1573-1600*, 327 (20 mei 1591)), maar viste achter het net: Crieckenbeeck vertrok inderdaad naar Zuidland.
451 Voor 'per' staat een door verbetering moeilijk te determineren letter, wellicht een 'd'.
452 Origineel: Cornelisz. Jansz. Hij was 1590-1591 predikant in Westzaan, Van Lieburg, *Repertorium* I, 113.
453 Boven de eerste lettergreep van 'Jonckheer' staat een horizontale verkortingsstreep.
454 Frans Jansz. van Astbroek, Van Lieburg, *Repertorium* I, 11.

opdat zij mogen vernemen nae de bequaemheyt van den proponent des dienaers van Roen sone.[455]

Visitatoren
Tot inspectores zijn vercoren in Voern: Gervliet ende Heenvliet; Overflacque: Horstius ende Arnoldus Arnoldi.

Censura morum ~ Agenda ~ Sluiting
Censura morum is gehouden. Ende den tijt des classis sal wesen in Dircxlant den 24 junii 91. Ende aldus met den gebeede dese versamelinge besloten ende verlaten. In kennisse deesen ondertyckent.

Ondertekening
Ondertekend door praeses en scriba.

1591 V (ordinaris). Dirksland, maandag 24 juni
Inv. nr. E1, pag. 176-177.

Aanwezigen
Absenten: Egidius Joannis, Heijndryck Coesvelt, Egidius Noteus, Niclaeijs Adriaensz., Heijndrick Crieckebeke, Joannes Steenbergius.

Leiding
Naer anroepijnge van den name des Heeren is tot presidem vercoren Nicolaus Dammius ende tot scribam Adrianus de Joncheere.

Propositie
Adrianus Jansz., dienaere des goddelicken Woorts in de Goerede, heeft verclaert de 55 vrage des cathachisimi ende is scriftmatich bevonden.

Proponent
Also Jan Adriaensz., schoelmeester in Nieupoort, den classi gerecomandeert was van Tielmano, dienaere der voorscreven plaetsen omme sijn gaven ee[n]mael so meer te laeten hooren, is besloten dat 'tselve sal naegecomen worden ende naer bevindt sijnder gaven daerin gehandelt te worden.[456]

Nieuw-Helvoet ~ Beroep
Volgende 't beroep bij die van Hellevoet op den persoon van Matthijs Pietersz. eertijts dienaer des goddelicken Woorts in Abbenbroucke gedaen, es bij de broederen goet bevonden, geresolveert ende finalick besloten dat denselven Matthijs Piete[r]sz. naer het versouck van die van Hellevoet henlieden sal gegonnet worden tot eenen ordinaren dienaere, mits condicie ende belofte bij den voornoemden Matthias der classecale versamelijnge gedaen dat hij hem aldaer stichtelick ende godsalichlick als een vroom dienaer betaempt dragen sal sonder 't volbrijngen van welcke belofte de classis hem niet

455 Bedoeld is Arnoldus Swalmius, zoon van Henricus Swalmius, predikant in Rhoon. Arnoldus zelf werd in 1592 predikant in Westmaas.

456 Hierna bijgeschreven door Tijckmaecker (scriba van de volgende vergadering): 'Is dit 't selve gesciet ende voor antwoerde gecregen dat hy in deselve classis blyft'.

langer en soude connen lijden, is oock denzelven Matthie toegelaeten waer bijaldien dat hij vanwegen de ongelegentheit der plaetse ende swaricheyt der locht met sijn wijf ende kinderkens met crancheden ende swaricheden besocht sijnde aldaer niet en conde aerden ofte wonen, dat hem sal gegonnet worden deselve plaetse binnen een jaer naer dese van desen desereren ende een andere beroepijnge, so die hem toequaeme, annemenen ende sal denselven alsdan een attestatie gegeven worden naer bevindt dat hij hem in Hellevoet sal gedragen hebben. Desen acta is onderteijckent bij Mathijs Pietersz. voornoemt,

Ick Mathys Petersz. beloeve dyt nar myn vermoegen nae te coemen.

Abbenbroek ~ Vacature
Es besloten dat Albertus Calcartius sal scriftelick gepresenteert ende gerecommandeert werden aen den joncker ende de gemeente van Abbenbroucke, welcke scrift bij die van den Briele gescreven ende bij Nicolaum Damium ende Nicolaum Tijckmakere gepresenteert sal worden ten eynde syn gaven aldaer gehoort ende naer classecael ordre daerin mach gehandelt worden.[457]

Zwartewaal ~ Predikant[458]
Aengaende zekeren brief, vanwegen die van Swartewael der classecale versamelijnge overgelevert ende gepresenteert bij Matthijs Pietersz. is op denselven niet geresolveert geweest; dan is 'tselve uutgestelt ende gediffereert tot op de naeste classecale versamelijnge, welcke wesen sal ende gehouden worden in Heenvliet.

Visitatoren
Also de voorgaende inspectores van Vooren niet gevisiteert en hadden, sijn deselve in 't voorgaende ampt gecontinueert namelick Geervliet ende Heenvliet.

Agenda
De naeste classecale versamelijnge sal wesen in Heenvliet den 5^{en} augusti.

Censura morum ~ Sluiting
Naer het houden der censura morum is desen versamelijnge met den gebede geeijndicht ende bij presidem ende scribam onderteijckent.

Ondertekening
Ondertekend door praeses en scriba.

457 Door Tijckmaeker (scriba van de volgende vergadering) bijgeschreven: 'Is gesciet'.

458 Op een kleine strook papier, elders overdwars in het classisboek ingebonden en genummerd als pag. 109 en 110 staat door Aegidius Johannis Frisius de volgende passage geschreven: 'Verclaerden de vors. gesanten, hoe dat sij tot Swartewael comende, in de kercke bevonden hebben, hoe dat Johannes den broederen des kerckenraets aldaer een brieffgen in den handt gesteken hadde, die ons verclaerden aleer sij een woort van gehoort hadden, sij reguleerden haer nae het inhoudt van dien, ende bekenden ten laesten, Johannes hadde het erste brieffken geschreven.' Deze passage wordt voorafgegaan door een met onbekende hand geschreven huwelijksinschrijving: 'Den 24^{en} aprilis 1591 geaccordeerd haer geboden gegeven te moghen werden Cornelis Lenertsz. weduwenaer uuyten Nyeuwenhooren ende Marytken Centsdr., weduwe van Cornelis Barentsz. wonende in den Bryele.' Het ligt dan ook voor de hand te veronderstellen dat de door Aegidius Johannis Frisius geschreven passage dateert van na 24 april 1591. Het is echter niet duidelijk waar deze passage precies in de classicale acta dient te worden gelocaliseerd.

1591 VI (ordinaris). Heenvliet, maandag 5 augustus
Inv. nr. E1, pag. 178.

Aanwezigen
Absent: Joachi[m] Ho[r]stius ende Adrianus in de Goeree.

Leiding
Is het gebet gedaen ende vercoren tot preses Egidius Johannis ende tot scriba Niclaes Niclaij.

Propositie
Alssoo het naer ordre der broederen behoorlyck is een propositie te doen, soo heeft Joannes Steenbergius naer syn manniere genarreert sekere proposten over de 56^{en} vraghe dewelcke by de broederen syn gesensureert.

Abbenbroek ~ Predikant ~ Attestatie
Is gelesen de getuygenisse, soo van de magistraet als den kerckendiennaer van Bomel gegeven Albertus Selcaert, aen dewelcke de broeders een welgenoegen hebben gehadt ende volgens dien toegelaten totten kerckendienst in Abbenbroeck ende volgens soo heeft hij onderscreven de acten van de sinode ende oock de 37 artikelen.

Zwartewaal ~ Predikant
Alzoo over Joannes Steenbergius sekere clachten by een particuliere broeder ende 2 susters syn ingebracht ende Joannes daerover in zyn verantwoerdinghe gehoort is, soo is goet gevonden dat men deselve eenen anderen dach sal besceyden ten Briele ende aldaer sal men arbeyden deselve te vereenighen. Ende sal 'tselve gescieden dynsendaeghe naestcomende ende sal aengeseyt worden door N. Niclaij.
Item alzoo 2 uuijten magistraet ende den secretaris van Swarttewaele oock syn gecompareert, versoeckende dat haere requeste, die se hadden overgegeven in de voorgaende classe, soude haer eenen anderen diennaer gegont wordde, aengesien de oorsake die daerin verhaelt staen sulckes schynen te vereisschen Johannes Steenbergius gehoort zynde.[459] Soo is die van Swartewaele voor antwoerde gegeven dat wy tot noch toe onsse neersticheyt ende beste gedaen hebben om Joannem aen een ander dienst ende haerlieder aen een ander diennaer te helpen ende geen gelegentheyt becomende, beloovende daerin voor te gaen ende soo wy niet en connen vinden, sullen die van Swartewaele haere clachte mogen brengen aen synodaelsche ofte meerdere kerckelycke vergaderinghe.

Proponent
Alzoo Jan Thuenis. van Leyden in den classe heeft een propositie gedaen uuijt Joannes 17 : 3 ende alssoo deselve is bevonden seer weijnich geo[e]ffent te zijn, soo is denselven geraeden dat hij hemselven beter soude oeffenen in 't proponeren ende alssoo een beroepinghe verwachten.

459 Hierna gaat de tekst in de marge verder. De volgende tekst is in het origineel doorgehaald: 'Soo is besloten dat men sal arbeyden als de voorighe appostille ende belofte medebracht dat men sal omsien ende omhooren om een bequame plaetse voor Johannes ende oock om een diennaer voor haeren plaetse.'

Beroep
Is besloten te scryven een beroepbrief aen Claes Maes, woenende in de classe van Alkemaer.[460]

Vacatures
Is besloten te scrijven aan Johannes Uuijttenbogaert om te vernemen oft hy een diennaer weet om te beroepen voor eenighe ledighe plaetse.

Visitatoren
Tot visitatores[461] sijn vercoren Henricus in Heenvliet ende Adrianus de Jonckheere.

Agenda
Classe sal men houden den 30 septembris in de Nieuwe Tonghe.

Censura morum ~ Sluiting
Naer het houden der censure is metten gebede dese versamelinghe besloten.

Ondertekening
Ondertekend door praeses en scriba.

1591 VII (ordinaris). Nieuwe-Tonge, maandag 30 september
Inv. nr. E1, pag. 179-180.

Aanwezigen
Absenten: Adrianus in Goereede, Fransciscus in Oostvoern, Joannes Steenbergius in Swartewaele, Aegidius in Spikenisse, Nicolaus in Simonshaven, Adrianus in den Nieuwenhoorn, Matthias in Hellevoet.

Leiding
Is nae aenroepinge des Heeren naem gecooren tot president Arnoldus Arnoldi tot Middelhernisse, tot scriver Joachimus Horstius in Oude Tonge.

Proponent
Soe veel belanget die excuse Nicolai Maes op het scriven des classis aen hem, soe is 't dat die broders zijn excuse wechneemmen, seggende dat hij niet sal gehouden zyn op eennen dach twee predicatien te doen in diversche plaetsen, ten ware dat hij 't vrijwillich wilde doen. Ende sal wederom op een nieu van den classe beroepen werden ende dat met consent van die kercke aldaer, diewelcke oock hem beroepen sal, ende dat met weeten van die magistraet aldaer daeraen het classes sal scriven door Nicolaum Tijckmacker.

Propositie
Die broeders hebben aengehoort een propositie Philippi Loijck over die woorden Joannis 17 vers 3, 'Dit is het eewijge leeven' etc. Ende is bevonden redelijck ende scriftueremaetich, hem raedende dat hij wat neerstich wilt zyn hem te oeffenen in die scriftuere

460 Vermoedelijk gaat het om Nicolaes Masius, van 1594 tot 1615 predikant in Nieuwveen, Van Lieburg, *Repertorium* I, 160, zie ook de volgende vergadering.
461 Origineel: 'visitatoris'.

ende hem oock aenseggende dat het eijnde der propositien is hem te oeffenen in die scrifture opdat hij ter gelegener tijt souden moegen beroepen werden.

Rockanje ~ Vacature ~ Beroep
Is in die vergaederinge versceenen Jan Meeusz., scoelmeester in Recanige, vertoennende in die vergaederinge een requeste van die magistraet ende die gemeente derselver plaetsen aen die vergaederinge, waerin sij versoecken aen die broeders dat sij met eenen dienaer souden moegen versien werden ofte in gebreecke van dien selve[462] te moegen beroepen een dienaer buijten den classe ofte binnen den classe. Waerop die dienaers geresolveert ende geandtwoordt hebben dat sij tot noch[463] toe haer neersticheyt gedaen hebben gelyck die van Recanige ten deele bekent is, ende sullen voort haer neersticheyt doen aen eenen Jacob die Breuck, onder den classe van Hoorn, denselven te bescriven ende te beroepen ende dat met consent van die magistraet ende kercke derselver plaetse, diewelcke beneffens deese sullen verscinnen in den Briele, met brieven van beroep van die gemeente ende magistraet.

Gravamina synode
Is geleesen een missive van die classe sinodael als Dordrecht aen den classe van den Briel waerin sij versoecken dat men in tyts soude oversenden die gravamina die in den classe van den Briele soude moegen gevallen zijn ende oock te denomineeren seeckere personen, om te senden op den sinodum, hetwelcke sal gehouden werden in 's-Gravenhage waervan die tyt sal gedenomineert werden, om aldaer beneffens den anderen broederen uut andere classen te helpen alle swaericheyden te removeren ende remedieren tot Godts eere ende stichtinge der gemeenten.
Die gravamina sullen oversenden die van den Briele.

Gedeputeerden ter synode
Zyn gecooren om te verscijnen in 's Gravenhage in die sijnodo Nicolaus Damius, dienaer binnen den Briele ende Joachimus Horstius, dienaer in d'Oude Tonge, metsgaeders een ouderlinck diewelcke sal gecooren werden van die kercke van den Briele. Die credentie sal scriven Nicolaus Tijckmacker.

Visitatoren
Tot vis[it]atores zyn gecooren Nicolaus Tijckmacker ende Adrianus die Junckheere.

Winterseizoen
Naedien overmidts die anstaende winter geen classis meer van deesen jaere sal gehouden werden, soe is 't dat die broeders authorizeren die broederen van den Briele met die naestgeseetene alle ondertusschen swaericheyden te remedieren ende removeren nae haer vermoegen.

Censura morum ~ Sluiting
Die censura morum is gehouden ende die vergaederinge is met den gebeede geeijndiget ende alsoe gedemitteert etc.

462 De zinsnede 'aen die broeders dat sij met eenen dienaer souden moegen versien werden ofte in gebreecke van dien selve' in margine toegevoegd.
463 In plaats van 'tot noch' staat in het origineel 'toch'.

Ondertekening
Ondertekend door praeses en scriba.

1592 I (extraordinaris). Brielle, maandag 16 maart
Inv. nr. E1, pag. 181.

Leiding ~ Aanwezigen
Naer aenroepinghe des naemen Godts is tot preses vercoren Egidius Johannis.

Renesse ~ Middelharnis ~ Beroep
Alzoo Johannis Taij, diennaer des goddelycken Woorts in Brouwershaven gecomitteert by credentie van de classe van de Schouwen ende Franchois Fransois Struve met credentie van de heerlijckheijt van Rinisse in 't lant van Schauwen, versoeckende dat onssen broeder Arnoldus, diennaer in Middelhernissen soude mogen by de classe ontslaghen worden van synen dinst in Middelhernissen ende alssoo eenen[464] beroep in Renisse soude moghen volghen. Waerop de broeders hebben besloten twee uuijt den classe te zeijnden aen de broeders van de kercke ende den magistraet van Middelhernissen om te aenhooren oft zy oock consenteren in het vertreck van onsse broeder Arnoldus, ende daernaer in de classe rappoort te doen ende voirts te doen naer behooren.
Sijn hiertoe gecomitteert Niclaes Nicolaij ende Arnoldus Timerman dewelcke in de weke naer paesschen verhopen daertoe in Middelhernissen te verschynen.

Agenda
Is besloten classicale versamelinghe te houden in den Oudenhoorn den 20^{en} appril naestcomende.

Bommenede ~ Vacature
Is verstaen uuyt Johannes Tay als dat in Bomene wel soude middelen zijn om een diennaer te onderhouden, byaldien den middelen opgewect waeren, die aldaer zyn, biddende de broederen deselve te voirderen.

1592 II (ordinaris). Oudenhoorn, maandag 20 april – dinsdag 21 april
Inv. nr. E1, pag. 182-184.

Leiding ~ Aanwezigen
Classecale versamelynge ende bijeencompste gehouden in den Oudenhooren den 20^{en} aprilis 92 alwaer naer aenroepynge van de name des Heeren tot presidem vercoren es Nicolaus Damius ende tot scribam Adrianus de Joncheere, alwaer absent waren Joannes Steenbergius ende Egidius Joannis, Simonshaven ende Albertus in Abbenbroucke.[465]

Attestatie
Jacobus de Broock, ordinaren dienaere in Rekaeijngen ende Eph[r]aim Dierkens, dienaere des goddelicken Woorts in den Coorendijck hebben haer attestatien ende affscheijt

464 Interlineair geschreven boven het doorgehaalde 'zynen'.
465 Naast het volgende artikel in margine bijgeschreven door Joachimus Horstius (de volgende vergadering): 'Deese absenten syn geexcuseert'.

vertoont van de classecale versamelijnge haerder residentie, dewelck goet bevonden ende dezelve dienaeren als leden onses classis in den liefden sijn opgenomen.

Renesse ~ Middelharnis ~ Beroep ~ Predikant
Also Joannes Taije als gecommitteert van de classe van Ziericxzee mitsgaders den schout van Rinisse persisteerden bij de voorgaende beroepijnge op den persoon van Arnoldo Arnoldi voor de kercke van Riniss[e] gedaen ende Jacop Loen, diaken met behoorlicke crendicie[466] van de kercke in Middelhernas, mitsgaders Pouwels Aertsz. bailliu, Lenaert Jacopsz. ende Jan Claeijsz. als scepenen der voornoemde prochie van geene meenijnge en waeren den voornoemden Aernoldum, haeren dienaer van sijn dienst in Middelharnas te ontslaen, ten waere hij gewichtege oorsake vertoonde ende verclaerde. Es besloten bij de classecale versamelijnge ende geresolveert dat Arnoldus sal blijven by de kercke van Middelhernas, gemerct sijne swaricheden, den classi vooren gestelt, niet soffisant ofte genouchsaem bevonden worden, omme dezelve plaetse te verlaeten, te meer regaert nemende op de goede gonst der kercken ende overheyt tot haeren dienaer.
Desen acte voorge[le]sen sijnde in de tegenwoordich[eyt] van de gecommitteerde van Zierickxze ende Rinisse mitsgaders den diaken, bailliu ende scepenen van Middelhernas vooren genomineert, heeft Arnoldes Narnoldi hem beroepen op twee der naestgesetenen classen, met name op het classis van den Hage ende 't classis van Delft op den 28 aprilis 92[467] alwaer van het classis wegen bestemmet sijn om te verschijnen Niclaeijs Dammius, Hendricus, dienaer in Heenvliet ende Niclaeijs Tijckmaeker.

Middelharnis ~ Predikant
Heeft den voornoemden Arnoldus Arnoldi (als hij meende tot sijne dijfentie) een attestatie geexibeert, onderteyckent bij ouderlijngen ende diakenen sijnder kercke van Middelhernas, dewelcke de broederen confererende met de credentiebrief ende swaricheyt ende different daerin bevindende, sijn geoorsaect geweest dezelve op te houden ende daerop breeder te delibereren, te meer Jacop Loens verclaerde de attestatie bij conditie gegeven te syne als uut den credentiebrief genouchsaem ooc can verstaen worden.

Middelharnis ~ Beroep
Also Arnoldus Arnoldi versochte, dat de classis wilde bescrijven den classe van den Hage ende van Delft mits dach ende plaetsen nominerende omme volgende sijn appel tegens classis geprocedeert te worden angaende het voorgaende oordeel over hem uutgesproken, es besloten dat Arnolden selve de beschrijvijnge, ende nominerende van dach ende plaets, doen sal volgende 't gebruyck van appeleren.

Propositie
Den 21 aprilis heeft Egideus Noteus, dienaere des goddelicken Woorts in Spijckenissen heeft naer classecale ordre verclaert de 57 vrage des catechismi ende is goet by den broederen des classis geoordeelt ende bevonden.

Middelharnis ~ Predikant
So Arnoldus andermael aen de classecale versamelynge sijn affscheyt versochte, es hem voor antwoorde gegeven dat de broederen persisteren bij de voorgaende resolutie der sententie over hem, Arnoldum, uutgesproken tot alder stondt den voornoemden Arnol-

466 Sic.
467 Noch de acta van de classis Delft, noch die van de classis 's-Gravenhage melden hierover iets.

dus andere soffisante getuijchnissen van sine kerckenraet ende overheijt sal inbrijngen ende scriftelicke vertoonen, waerdoor de classen soude genootsaect worden naer behooren anders daerin te handelen in welcken gevalle die van den Briele met de naestgesetene dienaren naer bevindt der sake zullen mogen delibereren.

Spijkenisse ~ Predikant
Der classe is behandicht geweest zekeren brief onderteijckent bij drije dienaere der classis van Rotterdamme[468] waerinne Egideus Noteus beschuldicht worden van zekere mishandelijnge van coopmanscap.[469] Es besloten dat ter plaetsen daer de mishandelijnge geschiet es twee zullen gecommitteert worden omme volcomen informatie van alle gelegentheyt te nemen ende den classi haerlieder wedervaren van dien te relateren. Syn daertoe bestemmet Nicolaus Dammius ende Nicolaus Tyckmaker.

Visitatoren
Tot inspectores zijn vercoren Pieter Jansz. in den Oudenhooren ende Albertus in Abbenbroucke.

Agenda
Het toecomende classis zal gehouden worden in Geervliet den 22^{en} junii.

Censura morum ~ Sluiting
Censura morum is gehouden ende de vergaderynge met den gebede geeijndicht ende also gedimitteert.

Ondertekening
Ondertekend door praeses en scriba.

1592 III (ordinaris). Geervliet, maandag 22 juni – dinsdag 23 juni
Inv. nr. E1, pag. 184-186.

Leiding ~ Aanwezigen
Classicale vergaederinge, gehouden den 22 junii anno 1592, gehouden tot Geervliedt alwaer nae aenroepinge des Heeren naem gecooren is tot president Egidius Joannis, dienaer in den Briele ende tot scriver Joachimus Horstius, in d'Oude Tonge dienaer. Waeren absent: nemo.

Middelharnis ~ Nieuwenhoorn ~ Beroep
Die van Midddelhernis, naedien sij sonder dienaer zyn, soe hebben magistraet ende kerckeraedt beroepen, in die plaetse van haere vertrocken dienaer, Adrianum den Jonckheere, tot welcken eynde oock verscheenen zyn magistraet ende kerckenraet van dieselve plaetse in dieselve classicale vergaederinge om datselve die classicale vergaederinge voor te stellen, versoeckende met deesen Adrianum de Jonckheere tot haeren dienaer. Hetwelcke naedien die magistraet ende kercke van den Nieuwenhoorn verstaen heeft, soe sijn sij op deese vergaederinge verscheenen, versoeckende haeren dienaer, nu acht jaren bij haer gewoont hebbende, by haer te houden, dies te meer omdat sij nu lange tijt door zyn dienst niet weijnich gesticht zyn geweest ende noch souden, indien hij bij haer

468 In de plaats van het doorgehaalde 'Dordrecht'.
469 'van coopmanscap' met andere hand in margine bijgeschreven.

bleeve, waertoe sij hem oock adheres[470] beloven. Waernae die vergaederinge den dienaer selve gehoort heeft, diewelcke voorwendt[471] die ongeleegenheyt van die plaetse,[472] daerbeneffens dat daer geen scoelmeester is, diewelcke den dienaer geen cleyn behulp doen can in zyn dienst. Oock moeverende seeckere swaericheijden aengaende zyn huijsvrow, diewelcke swaericheydt die van den Hoorn voorgestelt is, hebben belooft die te remedieren soe veel haer moegelyck is. Soe is 't dat die vergaederinge deese saecke wel rijpelyck overleggende geresolveert is, om te besluijten dat Adrianus by zyn gemeente sal blyven naedien hij hem het oordeel der vergaederinge onderworpen heeft. Dat oock voorts Jacob Janssen met eenige van den Hoorn hem voegen sal bij die huysvrowe Adriani om haer daertoe te persuaedeeren.

Middelharnis ~ Predikant
Noepende die saecke Arnoldi belangende die resolutie van zyn vertreck in die voorga[e] nde classe, alsdat hij niet gedemitteert soude werden, tensij dat hij breder besceijt tone van de overicheijt ende kercke van Middelhernis, hetwelcke hij hebbende, sal die saecke van die van den Briele met die naestgesetene uytgerecht werden, hetwelck gesciet is.

Spijkenisse ~ Predikant
Egidius Noteus is in die voorgaende vergaederinge door een brieff van drie dienaeren onderteyckent van eenighe onstichtige handelinge in eenige comenschap, die hij in herbergen doet als 't hem best past, beswaert, waertegen hem Egidius geopposeert heeft. Soe is 't dat die voorgaende vergaederinge tot meerdere verclaeringe gecommitteert heeft Nicolaum Dammium, Nicolaum Tijckmaecker, diewelcke gerelateert hebben van eenich overgeeven van eenich landt, van eenighe versoeck aen de heeren Staeten van eenich beneficie voor zyn soen, daerdoor eenige, naeder van bloede, soude moogen vercort zyn, van een daelder in een herberge op te heffen als den meestbiedenden te geeven etc. Waerop die vergaederinghe Egidium gehoort heeft, soe is 't dat deese vergaederinge resolveert deese saecke uuijt te stellen[473] tot die naestcoemende reijse, om breeder bescheijt van die drie dienaeren te hebben diewelcke belo[o]ft hadden te scriven, maer tot noch toe niet gedaen is om alsoe met meerder seeckerheijt daeraf te oordelen. Ende sal gescreven werden[474] nomine classis.

Propositie
Die 23 junii heeft Egidius Joanni[s], dienaer in den Briele, verclaert die 58 vrage des catechismi ende heeft den broderen in zyn verclaringe genoech gedaen.

Proponent
Philippus Loijck, schoolmeester in Dircksland, heeft in die vergaederinge een propositie gedaen over die woorden des apostels Pauli Romeynen 5 vers 12 waerin dat die broderen genoegen gehadt hebben eenichsins ende dat omdat hij een nieuwelinck ofte junk proponent is, vermaenende denselven nerstich te zyn, hem voortaen in prooponeren te offenen, zyn propositie te divideeren ende die gemeente dieselve te appliceeren.

---

470 Sic, bedoeld zal zijn: adherentie, steun.
471 Hier staat een verwijzing naar het volgende in margine: 'orsaecken van syn vertreck om het beroep van Middelhernis te volgen'.
472 D.w.z. Nieuwenhoorn.
473 Origineel: 'storten'.
474 Hierna doorgehaald: 'door Nicolaum Dammius'

Simonshaven ~ Biert ~ Predikant
Is geremonstreert ofte geexibeert een requeste van Nicolao, dienaer in Simonshaven ende Biert, waerin hij versoeckt aen die dienaers der vergaederinge nu[475] attestatie ofte recommendatie[476] om met dieselve hem in tijts van een andere bequaeme dienst te voorsien, causseerende sijn continuele ongesontheyt, diewelcke spreuijt uyt die swaericheijt des luchts (soe die medecijns seggen),[477] dies te meer omdat hij als van [de] kercke ende overicheijt nu alreede gedemitteert is, gelyck die sedullen ofte briven, aen die requeste aengehecht, uuytwijsen. Soe is 't dat die vergaederinge resolveert hem suppliant egeene attestatie te weygeren, indien Godt hem egeene gesontheijt en geeft, als hij sal eenighe beroepbrieff getoont hebben van eenige andere plaetse, midtsdien dat hij oock syne neersticheijt doen sal om in zynne plaetse een goeden, vromen ende godsaligen dienaer nae zyn vermoegen te crigen met believen des classis.

Brielle ~ Beroep ~ Attestaties
Zyn geleesen die attestatien Reginaldi Donteklock, diewelcke beroepen is in den Briele van [de] kercke ende overicheijt derselver plaetse, diewelcke sijnne attestatien soe van sijn kercke ende classe die broederen voor goet approbeeren ende denselven als een lit onses classis opneemen.

Agenda
Die tijt des classis sal weesen den 17 augusti anno 92 in Abbenbroeck.

Visitatoren
Zyn tot inspectores gecoren Egidius Noteus ende Nicolaus Tijckmaecker.

Censura morum ~ Sluiting
Censura morum is gehouden ende die vergaederinge is met den gebeede geeijndicht ende alsoe gedemitteert.

Ondertekening
Ondertekend door praeses en scriba.

1592 IV (ordinaris). Abbenbroek, maandag 17 – dinsdag 18 augustus
Inv. nr. E1, pag. 187-188.

Aanwezigen
Absent: Johannes Steenbergius, Arnoult Timmerman ende Borluyt, Spyckenisse.

Leiding
Naer aenroepinghe des heylighen namen Godes soo sijn tot preses vercoren Reijnerus Donteclock ende scriba Niclaes Nicolaij.

475 'nu' interlineair toegevoegd.
476 Het interlineair bovengeschreven 'ofte recommendatie' is in de plaats van het doorgehaalde: 'ende affscheyt om te vertrecken' gekomen.
477 De bijzin 'om met dieselve hem in tijts (...) (soe die medecijns seggen)' in margine toegevoegd.

Spijkenisse ~ Predikant
Alssoo een[478] seker persoon met een attestatie is vertoont, alwaer Egidius Noteeus beschuldicht wordde van een seker houwelyck gevoirdert te hebben met ombehoorlycke woerden van dreijgement tegen danck der moeder naer luijt des inhouts der attestatie. Ende alzoo Egidius Noteeus niet jegenwoerdich is geweest, soo is aen denselven gescreven alsdat hy op morghen alhier in classe soude verscijnnen om hem te verantwoerden op dese attestatie ende op andere clachten, die van de broederen uuytte classe van Rotterdam ende oock op het versoeck van den ouderlinck[479] ende diaken van Spijckenis, diewelcke versocht hebben alsdat een transmutatie soude moghen gedaen worden, seggende voor redenen alsdat sy seer ontrust waeren in de gemeente uuyt oorsaeke van den handel haeres praedicants, denwelcken ouderlinck ende diaken voor antwoerde gegeven is alsdat men Egidius heeft ontboden met eenen brief ende van gelycken aen den schout van Spijckenisse gescreven is, ten eynde Egidius soude moghen[480] uuijt het ghijsselhuys vryheyt hebben te comen voor eenen dach op dat met Egidius soude mogen gehandelt worden naer behooren.

Des anderen daechs is een brief gecomen van Egidius, inhoudende alsdat hy niet en conde comen, seggende dat men hem selfs niet toegelaten hadde te prediken, veel weyniger dat hem toegelaten soude worden te compareren. Ende versocht copye van de clachte tegen hem gedaen, waerop geresolveert is antwoerde te scrijven ende hem te ontbieden dat hy hem sal onthouden te prediken totter tyt dat hy hem sal verantwoert hebben d'welc gescieden sal voor de naeste gesetene van den Briele die hem den dach sullen overscryven.[481]

Warmenhuizen ~ Simonshaven ~ Beroep
Alssoo oock verschenen zyn 2 broederen met een beroepinghe van de kercke van Warmenhuysen op onsen broeder Claes Arienss. ende alssoo de classe hebben aengesien de attestatie van de kercke ende overheyt van Symonshaven, ende gehoort hebbende de continueelle swackheyt onsses broeders, soo hebben de broederen besloten denselven onsen broeder een attestatie te geven, ende is geschiet.[482]

Zwartewaal ~ Predikant
Alzoo de overheyt van Swaerttewael hebben duer een misive versocht te weten hoe het met haeren predicant staet, soo is besloten dat de broederen van den Briele tot Swarttewaele sullen naergaen, verhaelen ende raportteeren, mede haerlieden aen te dienen het houden des sinodi toecomende,[483] ten eynde zy haere sake andermael moghen voorstellen.

478 Boven 'een' staat nog een verkortingsteken.
479 Eerder: 'ouderlinghen', enkel- en meervoud staan door elkaar geschreven, gecombineerd met een doorhaling. Blijkens het vervolg moet het om een enkelvoudsvorm gaan.
480 Hierna doorgehaald: 'antwoerde'.
481 Aan het wat compactere handschrift is te zien dat deze alinea later door Tijckmaecker is geschreven in een door hem opengelaten ruimte.
482 Het laatste vermoedelijk later bijgeschreven.
483 Bedoeld is de particuliere synode te Leiden, gehouden vanaf 2 nov. 1592; voor de behandeling van de zaak zelf: Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* II, 463.

Propositie
Is ten iersten gedaen de propositie van onsen broeder Joachimus Ho[r]stius, diennaer in de Oude Tonghe over de 59e vraghe ende heeft deselve den broederen welgevallen.

Dirksland ~ Proponent
Daer is een propositie gedaen geweest bij den schoelmeestere in Dierixlant over de woorden Jacobus 2 : 18 ende heeft den broederen deselve redelyck bevallen, doch hem vermaent dat hy hem afwenden wil syn ooghen af te houden van den boecke, doch om de memorie te stercken wel een memoriaelken mochte maken ende gebruycken, sonder hem daeraen te binden ende hebben hem go[e]de moet ende hope gegeven.

Synode
Alzoo de uuytscryvinghe des sinodi door die van Delft is gedaen, soo hebben de broederen daertoe gedeputeert Reynerus Donteclock met Albertus Celcaert ende eenen ouderlinck in den Briel daertoe te reysen ende die van den Briel is opgeleyt de gravamina over te scryven ende oock op de gravamina, die overgesonden sullen werden met de naeste gesetenen van Briele te handelen.

Visitatoren
Tot visitatores syn vercoren N. Damius ende Henricus in Heenvliet.

Censura morum ~ Agenda
Censura morum gehouden ende is de vergaderinghe besloten met besluijtinghe dat den classe gehouden sal worden in de Plaete den 5en octobris 1592.

Ondertekening
Ondertekend door praeses en scriba.

1592 V (extraordinaris). Brielle, maandag 14 september
Inv. nr. E1, pag. 189.

Aanwezigen
Syn verschenen de naervolgende persoonen ende diennaeren: voorierst de kerckendiennaeren van den Briel met de kerckenraet van den Briel (alssoo den kerckenraet van den Briele by Egidius Noteus hiertoe versocht heeft).
Als naestgesetenen zijn verschenen den predicant van Heenvliet, Geervliet, Oudenhooren, Recaingne, Oostvoorn ende den Nieuwenhoorn.

Spijkenisse ~ Predikant
Item is verschenen Arie Frans., diaken van Spijckenisse, comende in den name van hemselven ende oock in den name van den ouderlinck ende de kercke van Spijckenisse, denwelcken begeerde alsdat het voorighe versoeck van transmutatie soude achtervolcht werden om redenen vooren geseijt.

1592 VI (ordinaris). Ooltgensplaat, dinsdag 6 oktober
Inv. nr. E1, pag. 189-191.

Leiding
Classecale versamelijnge gehouden in Oolgensplate den 6den octobre 92 alwaer naer anroepijnge van de name des Heren tot presidem vercoren es Joachimus Ho[r]stius[484], dienaer des goddelicken Woorts in de Oude Tonge ende tot scribam Adrianum de Joncheere in de Nieuwenhooren.

Aanwezigen
Absentes: Oostvooren, Hellevoet, Swartewale, Heenvliet, Geervliet, Appenbroeck,[485] Zuijtlandt, Spijckenissen.

Spijkenisse ~ Predikant
Angaende de sake van Egidius Noteus, dienaer des Woorts in Spijckenisse, es besloten dat den voornoemden Egidius sal verscreven worden op in dysendage naestcomende, wesende den 13[en] octobre ten Briele te verschijnen voor den classe aldaer extraordinerelick vergadert omme[486] van sijne sake absolutelick gehandelt te worden.[487]

Ouddorp ~ Goedereede ~ Predikant
Op het scrijven van de burchmeesters ende regierders der stede van de Goederee belangende de sake van Adriaen Jansz. mitsgaders 't scrijven van bailliu, schout ende schepenen van het Outdorp ter selver instantie, es geresolveert dat men de voornoemde burgmeesters, regierders, bailliu ende scepenen sal gescreven worden ten eynde sijlieden haer meenijnge breeder willen verclaren dewile in haer scrijven verscheijdentheyt ofte contradictie schint te wesen ende 'tzelve in te brijngen op de naeste vergaderijnge dewelcke sal gehouden worden binnen der stede van den Briele den 13[en] octobre 92.

Visitatoren ~ Agenda
Also de visitatores absent waren ende geen rapport van haer doen ofte visitatie ingebracht en es, es besloten dat se 'tzelve zullen gehouden worden te doen in de naeste vergaderijnge, welcke ten Briele sal gehouden worden den 13en octobris 92.
De visitatores hebben verclaert dat bij haer daertoe niet ghedaen en is ende sijn daerduer in denselven dienst ghecontinueert tot de naeste vergaderinghe.[488]

Middelharnis ~ Vacature
Es verschenen voor de classecale vergaderijnge den diaken van Middelhernissen[489] als van de kercke ende magestraet gesonden synde, dewelcke verclaerde hoe dat de gemeijnte,[490] gehoort hebbende de gaven Joannis Honsbergii, henlieden met dezelve niet en conden laeten vernugen, versouckende dat 'tzelve den voornoemden Joanni van

484 De 'H' is nauwelijks als zodanig herkenbaar.
485 Aan de rand van de bladzijde is alleen 'Appenbro' leesbaar.
486 Hierna doorgehaald: 'aldaer'.
487 Hierna doorgehaald: 'bij de dienaeren van den voornoemden Briele met de naestgesetene als volcomen authoriteijt daertoe hebbende om daerin te resolveren naer behooren'; de zinsnede 'voor den classe aldaer extraordinerelick vergadert' is in margine met een verwijzigsteken bijgeschreven, vermoedelijk als vervanging van de doorhaling.
488 Deze laatste zin is met de hand van Donteclock bijgeschreven.
489 In de plaats van het doorgehaalde 'Spyckenisse'.
490 Hierna doorgehaald: 'haer niet wel en lieten vernugen'.

[de] classe soude 'tzelve angedient worden, 'twelcke met alle beleeftheyt gedaen es, ende Joanni een cleen acte daervan gegeven; sijn oock die van Middelhernissen vermaent geweest voorsichtelick te handelen.

Censura morum ~ Sluiting
Censura morum es gehouden ende naer aenroepijnge van de name des Heeren dese vergaderijnge geeijndicht ende bij presidem ende scribam onderteijckent.

Ondertekening
Joachimus Horstius, verbi minister apud Palaioglottanos[491]

1592 VII (extraordinaris). Brielle, dinsdag 13 oktober[492]
Inv. nr. E1, pag. 192-194.

Leiding
Is tot een presidem vercoren Egidius Johannis ende tot een scribam Reginaldus Dontecklock, beyde dienaeren in den Briel.

Aanwezigen
Absentes waren de dienaren van Nieuwe Tonghe, Oude Tonghe, Dirixlant, Zuijtlant, dewelcke in den Briel was gheweest ende deur swacheyt des lichaems wederghekeert was naer huijs, Nieuwehooren, Gervliet, Goeree, Oostvoorn.

Spijkenisse ~ Predikant
Is ghecompareert voor de vergaderinghe Egidius Notheus ende nae langhe verhooringhe ende overweghinghe sijnder saecke, is van de broeders gheoordeelt ende gheresolveert 'tghene hier volght.
Dewyle Egidius Notheus, dienaer in Spickenisse, eenighe jaeren coophandel ghedreven heeft naer sijn eijghen bekentenisse ende tot sulcken eijnde hem in de herberghen bij andere gheselchap heeft laeten vinden, alwair hij oock op een seeckere tijt eenighe koijen heeft vercocht, opsteeckende ende doende opsteecken telckens een daelder tot prijs den meestbiedende, op sulcke wijse als de accijsen verpacht worden, ende bij de wardinne van Pernis hem heeft laeten verluijden dat hem het hooft wee dede, als hij niet en mochte marten, daermede syn groote lust, die hij daerinne hadde, te kennen ghevende; oock in een ander herberghe commende met hem ghebracht heeft den secretaris van Spijckenisse met beijde sijn soonen, die anderen recommenanderende als coopluyden met eeren, met denwelcke men vrijelijck mochte handelen, welcke secretaris naderhant ghefallieert is, ghelyck mede sijn soone Jan Bos[493] daer te vooren met quade stucken was berucht; soe verclaeren de broeders dat Egidius voors. hem in die voorverhaelde dinghen grotelixs verloopen heeft, doende dat een predicant niet en betaemde, ende groote argernisse ghevende, waerdeur hij naer 't ghemeen gheruchte niet weerdich gheacht en

491 Vergriekste vorm van 'Oude-Tongenaren'.
492 'over de saecke Egidii Nothei, dienaer tot Spickenisse.'
493 Jan Jansz. Bos, blijkens de plaatselijke archieven van Heenvliet, Geervliet en Spijkenisse betrokken bij vele koop- en verkooptransacties, moet inderdaad een slechte reputatie hebben gehad: in Geervliet werd jaren later, in 1621, op straat gezegd: 'Wat is Henderick Janssen nu beter als Jan Bos, al gaet hij ten nachtmael', SAVPR, AHG Spijkenisse, Acta en notulenboeken, inv. nr. 1, pag. 58 (7 feb. 1621).

wort den naeme van een predicant te draghen, ghelijck 't zelve mede tot oneere ende blammatie van den dienst in 't ghemeen is streckende.
Aengaende 't ghene teghens hem deposeert was noopende het huijwelijck tusschen Jan Bos, des secretarii soone van Spickenisse, ende de dochter van Sijtgen Adriaens, dewijle Egidius op vele dinghen, daerin verhaelt weijghert te antwoorden, deurdien hij de persoonen, die ghedeposeert hebben, niet voor gheloofweerdich en houdt, zoo connen de broeders daervan niet oordeelen, zonder daervan breder bericht te hebben. Verclaeren nochtans dat Egidius met datzelve huywelick (als de persoonen aan beijde sijden wel kennende ende datter gheen groote eere aen te behalen was) hem niet zoo seere hadde behooren te bemoijen.
Verstaen mede de broeders dat het een particulier christen, veel weijnigher een predicant, betaemt ijemant, 'tzij met rechte ofte onrechte, te injurieren, ghelijck Egidius een seecker persoone heeft ghedaen, hem, daer hij voorbij zijn deure ghinck, op straete naroepende dat hij was een schelm ende een vrouwenschender ofte dierghelycke, waeromme hij met sijn partie is in ghiselinghe ghecommen ende in proces is ghevallen van injurie, 'twelck alsnoch is onghedecideert, tot groote lasteringhe van sijnen ende den ghemeenen dienst der kercken.
Alle 'twelcke voors. is gheconsidereert ende overwoghen sijnde, hebben de broeders des classis verclaert ende verclaren mits desen, dat Egidius voors. zal blijven van sijnen dienst ghesuspendeert, totdat hij hiervan sijn schult bekent ende de argernisse ghebetert sal hebben; oordeelende voorts de voors. broeders, dat hij tot Spickenisse niet en dient te blijven, maer dat deselve kercke, zoo haest het mueghelyck wesen sal, van een ander dienaer sal worden voorsien. Ende by zoo verre hij hem hierinne beswaert vindt, sal hem mueghen op den aenstaenden sijnodum beroepen, welckers oordeel de classis hem onderwerpt.
Dyt Egidio voorghelesen sijnde, heeft hij ghevraeght waer hy sijn schult zoude bekennen ende is hem gheantwoort dat hij dat soude doen voor den classe ende dat 'tzelve der ghemeente tot Spickenisse tot wechneminghe van de argernisse deur een ander, die daer zoude gaen predicken, van den predickstoel zoude aenghedient worden. Daermede is Egidius tevreden gheweest ende naerdat hij sijn schult hadde bekent, is een formulier geconcipieert 'twelck tot Spickenisse na de predicatie zoude afghelesen worden, aldus luijdende:

Gheliefde Christenen,
Dewyle Egidius, predicant deser plaetse in moeijte ende swaricheyt (ghelijck ulieden genoech bekent is) onlanxs is ghevallen, zoo hebben wij, ommeligghende predicanten, volghende ons ampt ende offitie in onse classicale vergaderinghe met hem hiervan ghehandelt, als oock in van andere clachten die teghens Egidium voornoemt ons voorghecommen waren, hem vermanende ende bestraffende van 'tghene daerin hij hadde misbruyckt ende hem anders hadde gedraghen als het een predicant betaemde. Soo is 't dat hij van alle die dinghen daerin hij bevonden is gheweest schuldich te sijn, zijn schult voor ons heeft bekent, belovende hem voortaen van sulxs te wachten ende te vermijden alle sodanighe handelinghen waerdeur sijnen dienst onteert ende ghelastert zoude mueghen worden. Dijt hebben wij ulieden wel willen andienen, ten eijnde dieghene die in hem gheargert sijn gheweest, 'tselve naer de christelicke liefde hem mochten vergheven ende te goede houden. Alzoo nochtans de argenisse hier gevallen is, zoo hebben wy, predicanten voornoemt, niet stichtelyck nochte raetsaem gevonden dat Egidius in den dienst van dese plaetse zoude blyven; dus sal de ghemeente naer een ander bequam dienaer mueghen ommesien, waertoe wy bereit zijn haer, zoo vele ons mueghelyck wesen sal, te helpen ende te voorderen. Middelertijt willen wij alle christenen ende insonderheyt die

professie doen van de ghereformeerde religie ghebeden ende vermaent hebben, dat se goede orde ende eenicheyt willen onderhouden ende 'tghene van ons hierin is ghedaen niet anders en willen duijden ofte nemen dan dat het gheschiet is tot Godts eere ende de meeste stichtinghe van dese ghemeente.
Aldus ghedaen in onse vergaderinghe ten Briele, ghehouden den 13en octobris anno 1592 ende uut den naeme van deselve onderteekent deur mij. Onder stont.
Aegidius Johannis Frisius, praeses

Is besloten dat Adrianus Joncheer, predicant tot Nieuwenhoorn, sondaghe toecommende zal tot Spickenisse gaen predicken ende het voornoemde formulier naer de predicatie de ghemeente sal voorlesen, ende zal zijn nabuijr Mathias Pieterz. zijn plaetse in Nieuwenhoorn bewaeren.

Goedereede–Ouddorp ~ Predikant ~ Nieuwe predikantsplaats
Is in de vergaderinghe verschenen mijn heer de bailliu van Westvoorn Jean van Wylant met Cornelis Corneliss. Horrenaer ende hebben ghetoont een procuratie van schouten ende schepenen van den Oudenlande, Oude-Nieeulant,[494] Duynlant ende den Oostdijck, daermede heur last ghegheven wert om aen de classicale vergaderinghe te versoecken een predicant voor henlieden in 't Outdorp apart, tot reden voorwendende dat deselve plaetse selden ende niet wel van Adriaen Janss. wert bedient, dat oock in de plaetse van den voornoemden Adriaen Janss. een ander bequaem dienaer heur zal ghegunt worden, van denwelcken meer vruchts te verwachten zij uut oorsaecken, welcke in haere missive op den classe in den Plaete ghesonden van date den 2. octobris, verhaelt worden.
Heeft den voornoemden bailliu mede verclaert angaende het getuijghenisse dat Adriaen Janss. onder 't seghel van de stadt den classi heeft ghetoont dat datselve deur twee schepenen alleenelyck te weghe gebracht is, die tot het ghehoor des Woorts Godts niet en commen, nochte Adriaen Janss. oijt ghehoort hebben, zoodat se daertoe niet beweeght sijn gheworden deur eenighe liefde die se hebben tot de religie, maer deurdien zij vernemen dat haere kijnderen van den voornoemden Adriaen Janss. in de schole wel worden gheleert ende zij hem daertoe seer bequaem achten, 'twelck den bailliu mede wel bekende maer seyde dat zijn ampt principalick niet te wesen.
De vergaderinghe heeft den voornoemden heer bailliu met synen adjunct tot antwoorde anghedient, dat Adriaen Janss., dienaer van Goeree niet teghenwoordich en was, waeromme sy daerin niet en conden doen, maer souden de saecke in bedenckinghe nemen ende de naeste classicale vergaderinghe daervan spreecken.

Ondertekening
Ondertekend door praeses en scriba.

1593 I (extraordinaris). Brielle, vrijdag 8 januari[495]
Inv. nr. E1, pag. 195-196.

Middelharnis ~ Beroep ~ Examen
Den 6en januarii is bij ons hier in den Briel ghecommen Balthasar van Doorne, verghe-

494 Deels gissing: in 'nieeulant' zijn de eerste drie letters ten gevolge van door Donteclock aangebrachte verbeteringen niet goed leesbaar. Met absolute zekerheid gaat het hier om de bij Ouddorp gelegen polder 'Oude Nieuwland'.
495 'met de naestghesetene'

selschapt met twee van de heerlicheyt van Middelhernisse, de eene wesende een oudderlinck van de ghemeente aldaer ende de ander uut de magistraet derselver plaetse, welcke haere credentie ons hebben vertoont, zoo van de kercke als van de overicheijt, inhoudende dat, alzoo sij langhe tyt zonder dienaer waeren gheweest, dat se eendrachtelick tot den dienst van haere ghemeente beroopen hadden ende beriepen den voornoemden Balthasar van Doorne, met denwelcken sij ghecommen waeren om denselven den classi te presenteren, ten eynde (dewijle hij noyt te vooren in dienst was gheweest) gheexamineert ende in den dienst derselver kercke ghestelt mochte werden. Balthasar voornoemt heeft desghelycks vertoont brieven van beroepinghe op sijn persoone, oock mede een attestatie van de kercke van Middelburch, daer hij hem hadde onthouden tzijnt[496] hij het clooster (want hij van de oorden der predicaren in 't pausdom was gheweest) verlaeten hadde, inhoudende deselve attestatie dat hij een litmaet derselver ghemeente was, ghesont in den geloove ende van christelicken wandel, dat hij hem oock gheoeffent hadde in de propositien, ten eijnde hij eenmael de kercke Godts dienst mochte doen ende hij heeft oock particuliere brieven van recommandatie ghebracht van twee dienaeren der ghemeente van Middelburch aen Regnerum Donteclock.

Soo hebben wy volghende haer begheerte, oock met advis van twee dienaeren over Flackee, te weeten Arent Timmerman ende Jaques de Vroe, die tot dien eynde mede aen ons gheschreven hadden, verschreven de naestghesetene dienaers op den 8^{en} januarii 1593.

Ende zijn desselven daeghs verschenen de dienaeren van Geervliet, Abbenbroeck, Oudehoorne, Nieuwenhoorne, Rekainge. Alzoo nu Balthasar van de dienaeren van den Briel te vooren versocht was om hem tot een propositie te bereyden, zoo heeft hij die voor den middach ghedaen in de kamer des kerckenraets, present wesende eenighe ouderlinghen, diaconen ende andere personen derselver kercke, mitsgaders de twee ghecommitteerde van Middelhernisse.

Na den middagh is men ghecommen tot de examinatie, waertoe met ghemeene stemmen verordineert is Reijnerus Donteclock, welcke, naerdat hij eerstelick den broederen voorghelesen hadde de brieven van beroepinghe, metsgaders de attestatie der ghemeente van Middelburch ende de brieven van recommandatie van eenighe dienaeren derselve ghemeente gheschreven, heeft de examinatie begonnen naer de oorden des catechismi. Die ghedaen sijnde, heeft men in laeten commen de ghecommitteerde van Middelhernisse, dewelcke men afghevraeght heeft, wat heur dochte van de propositie van Balthasar, die se hadden ghehoort, daerop sij verclaert hebben dat haer die wel ghenoechde, ende onderwierpen voorts de gansche saecke het oordeel van de teghenwoordighe vergaderinghe, dat se daerin zoude doen, ghelyck se tot nutticheyt van haere kercke zoude vinden te behooren. Zoo hebben de broeders gheresolveert ende besloten dat Balthasar van Doorne (al is 't dat hij wel bequamelicker ende eijghentlicker hadde mueghen antwoorden op de voornaemste poincten der examinatie, nochtans anghemerckt den goeden iver, daerdeur hij het pausdom hadde verlaeten, ende op goede hoope dat hij zoude toenemen) tot den dienst van Middelharnisse, die hem beroepen hadden, zal toeghelaeten werden, doch bij provisie voor een jaer, ende dat hij alsdan zal ghehouden sijn wederomme hem te stellen ter examinatie, bij zoo verre als 't den classi goet dunckt. Is mede vermaent tot neerstighe ondersoeckinghe van de fondamenten onser christelicke religie, ende oock om goede correspondentie ende vrientschap te onderhouden met de naghebuerde dienaeren in 't ghene dat de regieringhe der kercke angaet. Van dit besluijt sijn oock verwittight de dienaeren van Oude Tonghe ende Dirickslant.

496 *tzijnt*: sinds.

1593 II (extraordinaris). Brielle, maandag 1 maart[497]
Inv. nr. E1, pag. 196-197.

Aanwezigen
Sijn present gheweest de dienaeren van Geervliet, Heenvliet, Abbenbroeck, Oostvoorn met de drie dienaeren van den Briel.

Spijkenisse ~ Predikant
Is gheroepen ende verschenen in de vergaderinghe een ouderlinck van de ghemeente van Spickenisse met naemen Beije Tijss. Schipper dewelcke, gevraeght sijnde hoe hem Egidius gedraghen hadde naer de schultbekenninghe oft hij hem voorder met coophandel hadde bemoeijt, heeft gheantwoordt dat hij niet seeckers daervan en wiste te segghen, dan dat het ghemeen gheruchte was, dat hij hem noch daermede bemoeijde. Versochte deselve ouderlinck vanweghen de ghemeente dat se met een ander dienaer mochten werden voorsien, ende waer 't mueghelijck alleen een dienaer te Spickenisse mochten hebben, daerop de broeders belooft hebben haer beste te doen maer dat daer vooralsnoch weijnich hoope was van een eyghen dienaer te hebben, dewyle aen het onderhoudt zoude ghebreecken.
Egidius Notheus is in de vergaderinghe ghecompareert ende heeft van deselve begheert een attestatie te hebben. De broederen, vernomen hebbende dat hy met sijn partie veraccordeert was ende daerdeur het proces van injurie, daerin hij stont, was te nieten ghedaen, hebben op dat sijn voorgheven geadviseert dat se willich ende bereijt sijn hem goede attestatie te verleenen van leere ende leven, doch met insertie van dese clausele in forme, datter eenighe swaricheijt ende onlust ghevallen was, daerin de classis hadde gheremedieert, alzoo nochtans dat se niet gheraeden ghevonden hadden, dat Egidius in den dienst tot Spickenisse zoude blijven, maer dat hij hem elders zoude laeten ghebruijcken ter plaetsen daer hij beroepen mochte worden.

De attestatie is Reijnero Donteclock opgheleyt te schrijven ende luydt als volght:
Alzoo het recht ende behoorelick is dat den ghemeenen christenen 't haeren versoecke ende als sij in andere plaetsen vertrecken, attestatie verleent worde ende principalick den kerckendienaeren die in den Woorde arbeijden, wanneer sij haer elders in den dienst begheven willen, ghegunt behoort te worden attestatie van leere ende leven, niet alleen van haere ghemeente daer se hebben ghedient, maer oock van haeren classe, ende deselve naer kerckelicke ordonnantie ter plaetse daer se haer vervoeghen sullen te verthoonen: soo is 't dat wij dienaers der kercken in den classe van den Briel, certificeren ende attesteren bij desen, dat Egidius Notheus ontrent tien jaeren lanck bedient heeft de kercken van Spickenisse ende Hekelinghe in welcken dienst hij hem alzoo gedraghen heeft, dat hij hem altijts heeft bewesen oprecht in de leere, zoodat wij daerop niet en weeten te spreecken noch ook op sijne wandelinghe, uutgheseijt alleene datter eenighe swaricheyt ende onlust ghevallen is, daerin de classis heeft gheremedieert, doch alzoo dat se niet gheraden ghevonden heeft, dat Egidius voornoemt in den dienst van sijne kercke soude blijven, maer dat hy hem elders zoude laeten ghebruycken ter plaetse daer hij beroepen zoude mueghen worden. Volghende dien zoo bidden wij de broeders der classe daer de voorghemelde, onse medebroeder commen sal, dat se hem opnemen ende in den dienst des Heeren willen ghebruijcken, hoopende dat hij hem alzoo daerin sal draghen dat het strecken sal tot Godts eer ende voorderinghe des rycks Jesu Christi. Actum in den Briel den 1[en] martii anno 1593. Onder stont gheteeckent:

497 'ter oorsaecke van Egidio Notheo, dienaer gheweest tot Spikenisse.'

Egidius Johannis Frisius
Reginaldus Donteclock

Deze attestatie is hem daernaer ghegheven met copie van 'tghene bij den classe den 13 octobris met hem ghehandelt was, ghelyck hij 'tzelve hadde versocht ende was mede onderteekent als vooren.

Agenda
Is de ordinaire classis gheleyt tot Goerede den 3^{en} meij. De propositie sal doen Crieckenbeeck ofte in sijn absentie de dienaer van Oostvoorn, Borluut.

1593 III (ordinaris). Goedereede, maandag 3 mei
Inv. nr. E1, pag. 198-199.

Aanwezigen
Absent: Adrianus de Jonckheere.[498]

Leiding
Naer aenroepinghe des Heeren naem is vercoren tot preses N. Damius ende tot scriba N. Nicolaij.

Propositie
Is aengehoort de propositie van de 60^{e} vrage gedaen door Henricus Crieckenbeeck, diennaer van Suytlant ende is den broederen wel gevallen ende hebben den Heere daervoor gedanct.

Spijkenisse ~ Beroep
Syn overlesen de handelinghe der voorgaende classen, soo ordinaire als extraordinaire. Ende is besloten dat men die van Spyckenisse soude aenseggen, dewylle geen antwoerde van haren beroep[en] diennaer[499] is vernomen, soo sullen sy mogen vermaent worden selfs een brief met een expresbode [te] moghen senden aen Jan Steengracht, diennaer tot Schermer ende Schermerhoorn.

Bommenede ~ Dirksland ~ Beroep
Alssoo die van Bommene hebben aen de broederen versocht Jacop de Vroe te mogen hebben tot haeren ordinaren diennaer. Maer alzoo die van Dierixlant hebben van gelycken, soo door de kercke als van de magistraet, gesanten gesonden vertoonende dat sy haeren dienaer niet en begeerden te missen.
Derhalven hebben de broederen besloten dat Jacop voors. bij syne kercke sal blyven. Ende is oock opgeleyt Jacop de Vroe te vernemen naer een proponent tot Leyden oft hy de kercke van Bommene soude mogen bediennen ende sullen de broederen mede omhooren, opdat zy door den eenen oft den anderen souden mogen bedient worden. Ende middelertyt sal men oock door scryven aenhouden dat de kercke door de naeste gesetene diennaer onderwyllen sal mogen bedient worden.

498 De naam van Joannes Steenbergius is doorgehaald.
499 Of mogelijk: 'beroepdiennaer'.

Particuliere Synode
Syn gelesen de acten des sinodi particulier gehouden tot Leyden den 2n novembris 1592.[500]

Ooltgensplaat ~ Predikant ~ Tucht
Syn uuyt deselve acten voorgenomen ende besloten te handelen van de sake Alberti Janss., diennaer eertyts in de Plaete ende alssoo het sinodus heeft besloten dat men den voors. Albertus soude verclaren inhabil,[501] soo is daertoe last gegeven Joos de Neve, diennaer in de Plate daervan de opentlycke verclaringhe te doene, ende is daertoe voorgescreven desen forme hiernaer volgende:
Alsoo in de sake Aelbert Janss., gewesen diennaer des Worts in de Plaete, tot excomunicatie toe kerckelyck ende wettelyck geprocedeert is, en dieselve excomunicatie om sekere ende merckelycke redenen verscortet is, nu eyndelyck die sake in den lesten synodo binnen Leyden in november 92 gehouden afgehandelt na luyt der acte daervan zynde, is den classi van den Briel, onder welcke hy eertyts daer dese fauten gevallen syn resorteerde heeft belast ende bevolen[502] van de voors. sinode[503] ulieden te verclaren dat u voors. Aelbrecht Janss. aldaer[504] inhabil oft ombequaem tot den der kercken dinst erkent is, opdat alzoo de ergernisse dieshalven gevallen wechgenomen ende een yegelyck genoech gesciede.

Middelharnis ~ Stad aan het Haringvliet ~ Nieuwe predikantsplaats
Syn gelesen eenige brieven van Middelhernissen ende van de Stadt van de overheyt gescreven, versoeckende dat Baltezaer van Doorne, diennaer in Middelhernisse, soude mogen de kercke van de Stadt bediennen. Maer alzoo de broederen oock uuyt het scryven van die van de Stadt verstonden dat zy wilden aenhouden aen den heeren Staten om een diennaer appaert te hebben voor die van de Stadt, soo is besloten dat den diennaer van de Nieuwe Tonghe soude voortaen noch de Stadt bediennen by provisie, totdat anders daerin soude werden voorsien ende is ditselve by scrifte de magistraet van de Middelhernisse veradverteert.

Goedereede ~ Predikant
Alzoo de gemeynte oft auderlingen ende eenighe van de scepenen van Goeree hebben wederom aen de classe aengehouden, alsdat haren kerckendiennaer Adrianus soude moghen eenmael veranderen van plaetse, oorsake dat daer vele syn die meynen alsdat door de veranderinghe der kercke ende gemeynte beter soude wassen ende toenemen. Soo

500 Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* II, 423-472.
501 Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* II, 453-454. De particuliere synode van 's Gravenhage in 1591 had de classis Rotterdam opgedragen hem te vermanen en hun bevindingen aan de classis Brielle te berichten, *ibidem* II, 398. Zie over het wedervaren van de classis Rotterdam: Bouterse (ed.), *Classicale acta Rotterdam en Schieland*, 136 (6 apr. 1592). De classis Gorinchem (Albert probeert in te dringen in Leerdam) zou later aansturen op een verontschuldiging van Albert Jansz. waartegen de classis Brielle en Rotterdam in het geweer komen, *ibidem*, 147 (26 apr. 1593). Door de classis Gorinchem is hij intussen toch geschorst, Verschoor (ed.) *Classicale acta Gorinchem*, 70-71 (30 mrt. 1593).
502 Doorgehaald: 'uuyt last des'.
503 Doorgehaald: 'om de excommunicatie ter plaetse voors. te doen, dient daerom dese uuyt last des sinodi ende des classis om uluden zyn mishandelinghe ende groot verloop ende omboetveerdicheyt uluyden bekent voor'.
504 De woorden 'ulieden te verclaren dat u voors. Aelbrecht Janss. aldaer' in margine door Donteclock bijgeschreven.

is Adrianum voorgeslagen dat hij selfs soude daerin bewillighen ende heeft daerop syn beraet genomen tot de naeste classe.

Visitatoren
Is gehoort het rappoert van de visitatuers dewelcke haere excuse deden nergent geweest te hebben, soo is besloten dat de voorgaende souden gecontinueert worden, namelyck die uuyten Briel ende Henricus Coesvelt.

Agenda
Is besloten de classe te houden in Coerendyck 21^{n} juni comende.

Visitatoren
Is besloten, dat die van Overflacke sullen de visitatie onder hen selven[505] doen.

Censura morum ~ Sluiting
Is gehouden censura morum[506] ende is alles in der liefden besloten ende den name des Heeren aengeroepen ende gescheyden.

Ondertekening
Ondertekend door praeses en scriba.

1593 IV (ordinaris). Korendijk, maandag 21 juni
Inv. nr. E1, pag. 200-201.

Leiding ~ Aanwezigen
Naer annroepijnge van den name des Heeren is tot presidem vercoren Reijnerus Doncteclocke, dienaer binnen den Briel, ende tot scriba Adrianus de Joncheere, dienaere des goddelicken Woorts binnen den Nieuwenhooren.

Propositie
Angehoort hebbende de propositie van de een ende tzestichste vrage des catechismi, verclaert bij Franciscum Borluijt, dienaer des goddelicken Woorts binnen Oostvooren, is scriftmatich bevonden.

Spijkenisse ~ Hekelingen ~ Vacature
Es besloten, dat de classecale versamelijnge sal aerbeijden ende uutsijen, so vele mogelick wesen sal, dat die van Spijckenisse ende Hekelijnge mochten versien worden van eenen ordinaren dienaer des goddelicke Woorts. Ende sal in Spijckenisse ondertusschen alle veerthien dagen gepredict worden bij de dienaeren met name naervolgende: de eerste sal wesen den dienaer in Simonshaven den ersten sondach julii, ende die van den Briele zullen de tweede wesen, de derde den dienaer van Rekaeijngen, de vierde Hellevoet, de vijfde Nieuwenhooren, de zeste Audenhooren, de zevende Coorendijck, de achtste den dienaer in 't Zuijtlant, de negenste Abbenbroucke, de thiende Geervliet, de ellefste Heenvliet.

505 Origineel: 'sullen'.
506 Origineel: 'mores' met een onduidelijke verbetering.

Vacatures
Men sal verscrijven Simon de Vlieger[507] ten eynde hem believe eens in den Briele te verschijnen om met hem wijder gesproken te worden angaende het rappoort dat van sijnen persoon den classe is voorgedragen geweest.

Agenda ~ Credenties
Es oock besloten dat een ijegelicke dienaer sijnen kerckenraet sal andienen den dach des classis ende op de dezelve classecale versamelijnge met credentiebrief van sijn kercke sal verschijnen.

Visitatoren
Sijn tot visitatores vercoren Nicolaus Tijckmaker ende Albertus Calcartius.

Agenda
Het toecomende classis sal gehouden [worden] binnen den Briel tot Egidium Joannis den 9^{den} augusti 93.

Censura morum ~ Sluiting
Censura morum es naer classecale ordre gehouden ende naer aenroepynge van den name des Heeren is dese versamelijnge gescheeden ende de acten bij presidem ende scribam onderteijckent.

Ondertekening
Ondertekend door praeses en scriba.

1593 V (ordinaris). Brielle, maandag 26 juli – dinsdag 27 juli[508]
Inv. nr. E1, pag. 202-204.

Aanwezigen
Absentibus Hellevoet, Aude en Nieuwe Tonge, Goedereede.

Leiding
Na aenroepinge des naems des Heeren sijn met gemeyne suffragien der broederen gecoren ten dienste des classis tot presidem Nicolaus Damius, diener des Woorts ten Briele en tot scribam Aelbertus Selcart Bommelius, diener des evangeliums Jesu Christi tot Abbenbroeck.

Hekelingen ~ Vacature
Op 't versoeck van die van Spijckenisse is geavijseert, dat die van Heeckelinge mede by boorte sullen bedient worden, so wel als die van Spijckenisse, en dat bis ter tyt dat se versien syn, daertoe die broederen haer uuterste devoor, gelyck oock tot noch toe geschiet, beloven te doen.

Credenties
Die brieven der credentie bij een yder der broederen vertoont, is goet gevonden den

507 Predikant in Stolwijk, Van Lieburg, *Repertorium* I, 265.
508 'stilo novo'.

broederen aen te dienen, dat die credentiebrieven in haere behoorlicke forme op't aldercorste sullen gestelt werden in toecomende tijden.

Vacatures
Aengaende die verscrijvinge van Sijmon de Vlieger, sal men laeten berusten, doch is opgeleijt Joost de Neve uut sijn particuliere authoriteyt aen hem sal schrijven, om also desselven gelegentheyt te vernemen en die gehoort sijnde, voorts in sijne saeck te doen na behoren.

Visitatoren
Die voorgaende visitatores, haer ampt gedaen hebbende, sijn geexcuseert en bedanct.

Gravamina synode
Gravamina om in den sijnodo[509] voor te stellen.
Daarvan dat eerste is: oft men niet en sal aenhauden dat die ongedoopte die hen ten houwelick willen begeven bij die van de magistraet oock niet en sullen getrout werden, so wel als bij de kerckendienaren, bist dat sij het sacrament des doopsels ontfangen hebben.
Is opgeleyt Heenvliet ende Abbenbroeck te spreken myn heer den baeliou van Geervliet van seecker woorden met Joost de Neve gehadt, en seecker abuse in de saecke des houwelicx aengaende sijn officie.
2. Het tweede gravamen te ververschen[510] in den sijnodo, dat die profanatie des sabbats en andere ongeschictheden van dansen en springen afgestelt werden, als oock overspel en hoerdom.
3. Het derde gravamen, dat men die saecke Hermanni Herbertz. behertige en soecken te eijndigen en dat men den gedeputeerden geen last en geve om vorder innovatie in de saecke Hermanni te maeck[en] dan precise te blyven bij het besluyt in den laeste sijnodo binnen Leijden anno 92 gehauden, genomen.[511]
4. Het vierde gravamen, om in den sijnodo voor te dragen die saecke van Swartewael, dat dieselve voor gerecommandeert gehauden en beherticht werde.[512]
Die gravamina sullen deur die van den Briel overgesonden worden.

Vacatures
Is bij den broederen goet gevonden dat men sal verschrijven mester Joost,[513] mester Joris de Rae[514] in den dienst des evangeliums sijnde in Seelant alsoock eenen Johannem Vos in Noorthollant[515] dienende, voorbehauden dat aen eenen ijderen die gelegentheyt en circumstantien der plaetsen en des stipendiums sal geschreven werden, om dieselve te gebruycken in den dienst des Woorts in desen classe so veer se vrij en los connen worden en lust daertoe hebben.

---

509 Particuliere synode te Brielle in 1593, Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* III, 1-16.
510 *ververschen*: hier in de betekenis van herhalen, opnieuw doen (WNT).
511 In margine: 'dit in de instructie en niet in de gravaminibus te stellen'.
512 Betreft het levensonderhoud van Johannes van Steenbergen, zie Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* III, 5 art. 6.
513 De naam van meester Joost is onderstreept.
514 Joris de Raedt (Georgius Consiliarius), sinds 1587 predikant in Hoedekenskerke, Van Lieburg, *Repertorium* I, 200.
515 Johannes Vossius, sinds 1591 predikant in Zuid-Scharwoude, zie bijlage F van de Inleiding.

Is opgeleyt Joost de Neve om te schrijven aen mester Joris de Rae, en Jaques de Breuck om te schrijven aen Jan de Vos en dit uut bevel en authoriteyt des classis.

Gravamina synode
Is geresolveert dat die van den Briel met die naestgesetene dienaers deses classis sullen die gravamina die opten sijnodo sullen verhandelt werden, oversien en den gedeputeerden volcomene instructie geven wanneer se reijsen sullen.

Gedeputeerden ter synode
Sijn gecoren om opten sijnodo, dat eerst gehouden sal werden, te verschijnen Nicolaus Damius, Jochimus Horstius en Aelbertus Selcart als die verleden sijnodo mede bijgeweest is, en een ouderlinck uuten Briele[516] die ter discretie der broederen van den Briel sal vercoren worden.

Dirksland ~ Schoolmeester ~ Propositie
Die broeders, gehoort hebbende die propositie van Philippo, schooldiener in Dierickxlant, uut de eerste vrage des catechismi gedaen, en gecensureert schriftmaetich, en is denselven Philippo aengeseijt, dat hij hemselven in 't spreken niet al te seer en verhaeste, item dat hij hem wat beter houde in syn gesten en toesien dat hij de plaetsen der Schrift, die hij allegeert, niet t'onrechte en citere en die leeringe wat bequaemelicker applicere en neerstich sijn in 't ondersoecken der Heijliger Schrift.

Propositie
Baltasar van Doorne heeft een propositie gedaen over die twee en sestichsten vrage des catechismi, welcke bij den broeders gehoort en behoorlick gecensureert en is bevonden schriftmatich. Dan hem is bevolen, dat hij wat beter ordre sal hauden en distingueren, en dat hij wat beter de plaetse der Schrift allegere; item dat hij goeder en gesonder mannen commentarien tot sijn behulp gebruycke.

Stad aan het Haringvliet ~ Examen ~ Beroep
Philippus Loijs, schoolmeester in Dirrickxlandt, nadat hij hem langwijlich had geoeffent in 't proponeren, is eijndelick in praesentie des classis geexamineert en na die examinatie bevonden bequaem om in den dienste des Evangeliums gebruijct te werden, doch dat men hem sal tot meerder neirsticheyt vermaenen, en is oock met gemeen avijs der broederen besloten, dat voornoemde Philippus sal die van der Stadt na luyt haer versoeck tot een ordinaris dienaer toegevoecht worden; doch dat denselven noch particulierlick sal uut den naem des classis belast werden hem met gheene andere ampten oft saecken te bemoeijen dan alleen met sijnen kerckendienst oft predickampt, daertoe hij nu wittelick gepromoveert is.

Is oock goetgevonden dat men Philippo attestatie sijner examinatie en goetkenninge, daerin mede van sijne beroepinge mentionerende, sal geven, en dat men sijne persoon, so in de plaetse, daer hij dienen sal, als daer hij tot noch toe gedient heeft, sal voorstellen en daerna deur Aernoudt Timmerman, diener des Woorts in de Nieuwe[517] Tonge bevesticht ende ingevoert werden.

---

516 Dit werd de ouderling Jan Lenaertsz., burgemeester in Brielle, Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* III, 2.

517 'Nieuwe' is met andere hand (vermoedelijk De Jager) geschreven onder het onjuiste 'Aude' dat met potlood tussen haakjes is gezet.

Agenda
Dat naeste classis sal gehouden werden in de Oude Tonge den 4 octobris anno 93. Die van Sijmonshaven sal proponeren.

Predikantsopleiding
Die saecke van de scholasterie der dienaren wert uutgestelt bist op den naesten classen.

Visitatoren
Tot visitatores aen die syde van Voorn met gemeyne stemmen gecoren, Reynerus Donteclock, diener des Woorts in den Briel en Adriaen de Jonckheer, diener in den Nieuwenhoorne, tot visitatores over Flackee, de Nieuwe Tonge en Dierixlandt.

Nieuw-Helvoet ~ Predikant
De kercke van den Briel, uut last des classis, sal Mathiam Petersz., dienar van den Hellevoet vermanen en in 'tgeen daer hy in te straffen is, aenspreken en daervan den naesten classi rapporteren.

Censura morum ~ Aanwezigen ~ Sluiting
Censura morum gehauden, en der absenten, die naquaemen excuse gehoort en aengenomen. Item is dese vergaderinge met aenroepinge van den naem des Heeren geeijndicht en besloten. Actum den 27 julii anno 93 stilo novo. De acten deses classis syn herlesen en geratificeert deur onderteijckeninge van ons ondergeschreven.

Ondertekening
Ondertekend door praeses en scriba.

1593 VI (extraordinaris). Brielle, zondag 22 augustus
Inv. nr. E1, pag. 205.

Leiding ~ Aanwezigen
Classis extraordinaris ten Briele gehauden den 22 augusti 93, presentibus alle die dienaers van den Briel, Nieuwenhoorn, Auddenhoorn, Rekaengien, Abbenbroeck en Heenvliet. Sijn na aenroepinge van den naem des Heeren die in voorgaende classe praeses en scriba geweest waeren mit selve ampt gecontinueert voor die tyt.

Gravamina ~ Sluiting
Daer sijn seecker gravamina geannoteert, die bij memorie gestelt syn, daernae oock die instructie sal gemaect worden.
Is met gemeen advys der broederen die tyt present synde D. Reynero Donteclock, dienaer des Woorts in den Briele, opgeleyt die credentie en instructie te schrijven, en also is dese classis nae aenroepinge des naems des Heeren geeijndicht.

1593 VII (ordinaris). Oude-Tonge, maandag 20 september – dinsdag 21 september
Inv. nr. E1, pag. 205-207.

Leiding
Is gecoren naer aenroepinghe des heylighen naemen Godes tot preses Arnoult Timmer-

man, diennaer in de Nieuwe Tonghe ende tot scriba Niclaes Nicolay, diennaer in Geervliet.

Aanwezigen
Absent is alleen Fransois Bourluyt, diennaer van Oostvoorn.

Credenties
Syn gelesen die credentiebrieven van dewelcke de broederen goet contentement hebben. Ende alssoo somighe haer hebben geexcuseert geen medegebracht te hebben, soo hebben de broederen de excuse aengenomen.

Middelharnis ~ Beroep
Alssoo de broederen van Middelhernissen ende die van de magistraet hebben een beroep gevoirdert aen de classe om Baltezar van Doornen, haeren dienaer te mogen behouden voor haren ordinairen diennaer, soo is daerop besloten dat men den voors. Baltezar sal bevestighen in synen dinst met de ierste ende beste gelegenheyt ende dat deselve bevestinghe sal gescieden door Arnoult Timmerman.

Acta classis
Syn gelesen de acte van de voorighe classe, soo ordinaire als extraordinaire.

Simonshaven ~ Attestatie
Alzoo Jacob Jans. Loef door een brief heeft versocht een attestatie van de classe van de tyt die hy tot Symonshaven heeft gedient, maer alssoo de broederen hem eenmael hebben een attestatie gegeven, soo hebben de broederen doen Egidius Joannis bidden, dat hy Jacob Jans. wille scryven antwoerde dat hy beter hem sal mogen behelpen met een attestatie, die hij mach versoecken aen de kercke van Delft.

Proponent ~ Bommenede ~ Vacature
Alzoo eenige broederen oft diennaers van Delft hebben gerecommandeert eenen Ysebrant Janss. van Bylant, soo hebben de broederen besloten, dat men hem in den Briel een predicatie sal doen laeten ende naer het genoegen, dat zij daerin hebben, soo sullen de broederen hem mogen senden naer Bommene,[518] om na voorgaende examinatie, soo hy die van Bommene gevalt, by provisie gestelt te werden.

Nieuw-Helvoet ~ Vacature
Alzoo die van Hellevoet hebben doen versoecken, alsdat de broederen willen de plaetse voor de weduwe[519] bedienen ende de plaetse sal men metter tyt voorsien met eenen bequamen diennaer. Ende sullen de dienaers aldus volgen: d'ierste Corendyck, daerna Symonshaven, volgens Suytlant, Spyckenisse, Geervliet, Heenvliet, Abbenbroeck, Oostvoorn, Briele, Rekaingnen, Oudenhoorn, Nieuwenhoorn ende dese sullen beginnen een sondaghe achte dage na date van desen ende soo voort van 14 dagen tot 14 daghen beginnende van den 3^{n} octobris aen.

518 Hierna het doorgehaalde: 'om by provisie aldaer gebruyct te worden.' De rest van dit artikel is in margine bijgeschreven.

519 Namelijk de weduwe van Matthias Pietersz. Dijckman.

Propositie
Des anderen daechs, 's morgens is gedaen de proposicie over de 63e vraghe bij Walterus Hendrix ende is deselve scriftmatich bevonden.

Zwartewaal ~ Predikant ~ Emeritaat
De heeren Staten hebben Joannes Steenbergius om synen grooten ouderdom vergunt een ordinaire gagie van 300 gl. ende 40 gl. voor syn huyshuer ende sal de voors. ordinantie voorgedraghen werden door Albertus in Abbenbroeck ende Henricus Crieckenbeeck den voors. Joannes.

Zondagsheiliging
Is N. Dammius opgeleyt aen te houden om te vercrygen dat de ordonnantien van den sabat souden mogen gecopieert worden ende dat men de copien in den Briele soude moghen vinden soo 't mogelyck waere autentyck.

Nieuwenhoorn ~ Schoolmeester
Adrianus Jonckheer is opgeleyt aen te houden datter een schoelmeestere in syn plaetse sal moghen gebracht worden ende het 'tselve heeft hy beloeft te doen. Ende indien hy niet wel daertoe en can comen, sal hulpe versoecken aen de broederen in den Briel ende Heenvliet.

Acta particuliere synode
Syn de acten van den sinode gelesen, die in den Briel gehouden is ende is op deselve niet sonders te seg[g]en.[520]

Goedereede ~ Beroep
Is N. Damius gebeden te schrijven uuijt name des classis aen Giellis Cappelleman[521] om te beroepen denselven voor die van Goeree ende dat hij hem in den Briel ierst soude laten hooren ende soo hy haer gevalt sal hy tot Goeree gesonden worden.

Zwartewaal ~ Beroep
Is oock van gelycken die van Briel gebeden te scryven aen Vincent Muesevoet in Zevenhoven ten eynde dat hy wille hem laten vinden in den Briel, opdat die van Swarttewaele hem mogen hooren en soo denselven can los worden ende die van Swarttewaele een gevallen daeraen hebben, soo sullen die van den Briel hem mogen beroepen.[522]

Nieuw-Helvoet ~ Beroep
Is Albertus Celkaert opgeleyt te scryven aen Blomesteyn[523] om hope te geven van beroep tegen mey op Hellevoeten.

Oudenhoorn ~ School
Is opgeleijt Reynerus Donteclock ende Henricus Hermanni alsdat sy in den Ouden-

520 Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* III, 1-16.
521 Predikant in Hoogkarspel sinds 1591; hij vertrok oktober 1593 naar Oosthem (Friesland), Van Lieburg, *Repertorium* I, 119.
522 Wel te verstaan: namens de classis.
523 Verm. Jacobus Bartholomeusz. Bloemesteyn, in 1582 afgezet predikant te Meerkerk; onwettig legerpredikant; weer beroepbaar in 1589/1592, Van Lieburg, *Repertorium* I, 25.

hoorn sullen verscynen om metten magistraet te spreken ten eynde daer de schole mach bedient worden.

Winterseizoen
Naedien voortaen geene classicale vergaderinghe can gehouden werden, soo syn de naestgesetene van den Briel metten anderen alle voorvallende saken bevolen uuijt te richten. Ende oock die over Flackee:[524] soo haerlieden yet voorvalt, dat se onder den anderen connen remedieren, soo sullen dieselve daertoe geautoriseert wesen by desen.

Agenda
Den dach ende tyt des classis sal bestemt worden by die van den Briel met de naestgesetene.

Censura morum
Censura morum is gehouden ende niet sonders bevonden om te annoteren.

Ondertekening
Arent de Temmerman, filius Gillis, presis[525]
Niclaes Nicolay Tyckmakers, scriba

1593 VIII (extraordinaris). Brielle (wrsch.), maandag 1 november
Inv. nr. E1, pag. 207.

Ooltgensplaat ~ Predikant
Op huijden den eersten novembris anno 1593 ys Albert Jans voer den broederen ende dienaeren onses classis extraordinarys vergadert gecomen ende heeft overgegeven achttien gulden, vier penningen, den armen in Oelkensplaete toecoemende, ende biddende dat men hem om Christi wille vergheven wilde, waerinne hij delinqueert hadde, bij ons wonende, met een beloften hem van harten te willen beteren ende christelick draegen. Soe syn die broederen met christeliken ijver nae wet[526] der lieffde ontsteken ende hebben hem alle voergaende feijlen vergheven ende hauden ons tevreden gestelt sonder nochtans in ghenerderleije wijse den synoden often ander die sulx aenghaet te praeiudeceren. Wij hebben oeck het ordel des sijnodi tot Leijden anno 1592 over hem besloten in onse classe effectueert.

1594 I ordinaris Zuidland, maandag 2 mei[527]
Inv. nr. E1, pag. 208-210.

Leiding ~ Aanwezigen
Na aenroepinge van den naem des Heeren, syn deur gemeijne ceurstemmen der broederen vercoren Reginaldus Donteclock, diener des godtlicken Woorts binnen den Briel tot presidem en Aelbertus Selcart Bommelius, diener des Woorts Godts binnen die heerlick-

524 Hierna de volgende doorhalingen: 'soo is haerlieden oock daerin te doen' en 'bevolen te do'.
525 Sic.
526 De Jager heeft hier 'nae eysch der liefde', maar dat valt er niet uit te lezen, De Jager, 'Ooltgensplaat. De eerste predikanten', 138.
527 'stilo novo'.

heit Abbenbroeck tot scriba, presentibus Damio en Donteclock, Oostvoorn, Geervliet, Abbenbroeck, Suijtlandt, Sijmonshaven, Spijckenisse, Audenhoorn en die broeders van Over Flacque uutgesondert Middelharnis en Bomene.

Propositie
Jacobus de Breuck, diener des Woorts in Rekaengien heeft die vier en sestichste vraege des chrysteliken catechismi verclaert en is deselve syne propositie bij den broederen gecensureert en schriftmatich gevonden.

Nieuw-Helvoet ~ Schoolmeester
Paschasius de Maecht, schoelmeester in den Hellevoet, heeft bij den broederen deses classis aengehouden mits vertooninge seecker attestatie om elders tot een schooldienst gepromovert te meugen worden, so hem synen dienst opgeseyt was. Is hem voor antwoort gegeven: men sal syn saeck in bedencken nemen en antwoort aen hem deur Adriaen in den Nieuwenhoorn laeten gescieden, en eenich voorschrijvens metdeijlen.

Credenties
De brieven van credentien bij den broederen die se hadden, geexhibeert en gelesen synde, is den anderen die geen en hadden, wel ernstelick belast om naemaels hierin niet versuymlick te weesen.

Goedereede ~ Beroep
Op 't versoeck van die van Goere, is geaviseert dat men om haer te believen sal schryven aen Abraham Janss. gewesene diener van Delfshaven om te besien oft men hem konde voor haer becomen.

Acta classis
De acten van den voorgaenden classis overgelesen synde, is in deselve niet gevonden dat werdich is om geannoteert te werden.

Spijkenisse ~ Attestatie
Is Johannes Vossius, nadat hij sijne attestatie, so bij sijner kercke als oock syn classe verworven, [vertoont had] bij den broederen des classis erkent en opgenomen voor een broeder en litmaet deses classis.

Nieuw-Helvoet ~ Beroep
Is bij de broeders eensamelick geavyseert (nadat Claes Arienss. en Cappelleman voorgestelt waeren, om een van beijden voor die van den Hellevoet te beroepen) dat men soude beschrijven Cappelleman. Middelertijt sal Adriano de Jonckheer aengedient worden, dat hij de plaetse bij combinatie sal bedienen en daervan die gagie (die ander[e], die twe plaetsen bedienen, hebben) genieten na advenant des tijts, en dit allet[528] bij provisie.

Korendijk ~ Schoolmeester
Op 't versoeck van Ephraim Dierkens, diener des Woorts in den Coorendyck aengaende de gagie den schoolmesters ordinaerlick bij de eersame heeren van den Brielen toegeleyt in 't landt van Voorne, is eensamelick geaviseert, dat diegheen die in dese saeck noot oft gebreck lyden, hen sullen adresseren aen haeren officieren oft baeljouwen om met

528 *allet*: oostmiddelnederlandse onzijdige vorm van 'al' (Verdam, *Middelnederlandsch handwoordenboek*, 36).

hen te consuleren wat best in dese saeck gedaen sal worden, om voorts eijndelick tot de selve ordinare gagie voor de schoolmesters te geraecken, daer 'tselve noch ter tyt niet genoten en wert. En syn tot desen eijnde gecoren en geordineert D. Reginaldus Donteclock, Nicolaus Tyckmaker en Aelbertus Selcart om in 't gemeen aen te houden voor die schoolmesters in den lande van Putte, bij den baeliou des lants van Putten.

Kerkgebouwen
Is alle kerckendieneren opgeleyt, dat se daertoe sullen alle vlyt doen dat haere kercken in goede reparatie gehouden meugen worden, insoveer der middelen sijn. Daer gebreck in desen valt, sullen de dienaers haer addresseren aen haeren magistraet en officieren.

Spijkenisse ~ Pastorie
Op 't versoeck van Johanne Vossio aengaende van seecker huyshuer ter cause van Steengracht, mits hij faelgeerden[529] gevallen, is hem geantwoort, dat men hem attestatie geven sal in den naem des classis, dat se den huysheer souden behulpelick syn om syn achterwesen,[530] sijnde ongeferlick een vierendeel jaers, te meugen gecrygen, om deselve aen den renthmester te vertoonen.[531] Oock belooven die broederen Johanni Vossio behulpsaem te sijn om vermeerdering te hebben sijner huer, so veel doenlick sal syn.

Visitatoren
Jochimus Horstius, visitator in 't quartier van Overflacque heeft reden en rekenschap gegeven van sijne commissie, en is niet bevonden werdich geannotert, insgelijcx oock D. Reginaldus Donteclock van sijne commissie rekenschap gegeven en niet bevonden werdich geannotert en syn dese derhalven bedanct en dit aengaende hare visitatie.[532]

Gravamina synode[533]
Is goet gevonden dat men sal in bedencken nemen, om in de naesten sijnodo voor te dragen het abuijs in 't repareren der kercken en dieshalven aen te houden om een generalen renthmester over de kerckengoederen te hebben.

Examen
Is geexamineert in tegenwoordicheit der broederen des classis tegenwoordich synde, ten overstaene D. Helmichii als gedeputeerde des synodi tot dese saecke versocht, Isebrandus Joannis Bijlandt, gewesene diener tot Jaersvelt, en so syne antwoort seer slecht viel, hebben de broederen, deliberatie hierop genomen hebbende, na het vertoonen en inspectie sijner attestatie, hem bij provisie belieft te ghebruijcken te Bommene den tyt van een jaer, salvo dat Isbrandus voors. ten believe des classis hem weder ten examen sal stellen en hem nerstich in 't leesen van gesonde boecken oeffenen, en dat hij oock op 't eerste aenstaende classis voor den broederen een propositie doen [sal], daertoe hem een text gegeven sal worden.

---

529 *faelgeeren*: in gebreke blijven, te kort schieten (Verdam, *Middelnederlandsch handwoordenboek*, 171).

530 *achterwesen*: het ten achteren zijn of komen in geldzaken, dus zoowel achterstand als nadeel, schade (MNW).

531 Jan Steengracht was eerder beroepen door Spijkenisse (zie hiervoor 3 mei 1593). Kennelijk had men in Spijkenisse al kosten gemaakt in de huur van een pastorie.

532 Hun benoeming tot visitator: Particuliere synode te Brielle 1593, Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* III, 4.

533 In margine: 'Nota pro synodo'.

Examen
Is oock mede deselve tyt geexamineert ten overstaene en in praesentie als boven Gooris Arienss. uuter Lyer, proponent, en also syn antwoort redelick gevallen en den broederen genoecht heeft, is deselve bij den broederen erkent, aengenomen voor een broeder en litmaet dese classis, hem beroepende tot een ordinaris diener voor die van Swartewael, welcke beroepinge hij bij provisie voor een jaer heeft aengenomen.[534] Is oock mede Gooris opgeleyt opten eersten classe een propositite te doen, daertoe hem een text gegeven sal worden.

Zwartewaal ~ Vacature
Is eendrachtelick geaviseert bij den broederen dat Nicolaus Tijckmaker sal gaen nu eerstcomende sondach te Swartewael om aldaer te predicken en voor te stellen Gooris Arienss., sondaechs daeraen sal gaen Petrus de Geytere om 'tselve te doen, den dorden sondaechs daeraen sal D. Reijnerus Donteclock oock ter selve plaetsen predicken en alsdan also bevestigen in sijnen dienst Gooris voors.

Agenda
Den 20 junii eerstcomende is geassigneert tot het eerste classis dat gehouden sal worden in Oostvoorn.

Rockanje ~ Predikant ~ Financiën
Op 't versoeck D. Nicolai Damii aengaende Peter Hasert[535] is geaviseert dat een ijder denselven bij sijne kercke sal recommenderen, om also sijnen noot te helpen draegen, en dit alles tot discretie van eenen ijderen diener. Daerbeneven sal men uut de penningen, den classi uut de penningen van de costen des synodi geovert,[536] bijleggen een pont; en datter becomen wort bij een ijdere kercke, sal men bestellen aen eenige dieners van den Briel.
Dit is gegeven[537] by die van den Briel ende somighe kercken hebben haer debvoir gedaen, bedragende ter somma van 12 gl. 15 st.[538]

Censura morum ~ Sluiting
Censura morum gehauden synde, is niet gevonden werdich geannoteert, en 't gebet gedaen synde, is dese vergaderinge geeyndicht op dach en datum als boven, onderschreven bij ons,

Ondertekening
Ondertekend door praeses en scriba.

534 De schout van Zwartewaal en Dammius uit Brielle (namens de classis) hadden bij de classis Delft al naar hem geïnformeerd, Abels en Wouters (ed.), *Classicale acta Delft en Delfland*, 152-153 (18 apr. 1594).

535 Pieter Hazaert is in 1588 naar het land van Kleef gegaan en is actief geweest in de Keulse vluchtelingengemeente. In 1594-1596 zou hij zich in het gebied van de Neder-Rijn hebben opgehouden. Wat zijn nood inhield, is niet duidelijk.

536 *overen*: overblijven, overschieten (WNT).

537 In de plaats van het doorgehaalde 'geschiet'.

538 Deze laatste zin is later door Tijckmaecker toegevoegd.

1594 II (ordinaris). Oostvoorne, maandag 13 juni
Inv. nr. E1, pag. 211.

Aanwezigen
Absenten: Adriaenus Jonckheere.

Leiding
Naer aenroepinghe des heylighen namen Godes syn vercoren tot preses Niclaes Damius ende tot scriba Niclaes Nicolay.

Propositie
Is aengehoort de propositie van Gregorius Ariens, diennaer tot Swarttewaele op het 5 capittel totten Romeynen verso 1 ende is redelyck bevonden doch is vermaent de leeringhe wat duydelycker aen te wysen.

Credenties
Syn gelesen de credentiebrieven ende niet daerin te straffen bevonden.[539]

Vacatures
Is besloten dat men sal scryven een brief[540] aen eenen Geeraerdus Hendricx, woonende tot Middelborch ten eynde dat hy hem willen comen laten hooren ende sal daerna hem voorgestelt worden eenighe van onsse vacerende plaetse. Ende sal dit alles gescieden by die van den Briele.

Schoolmeesters
Is besloten dat men sal vanwegen des classis aenhouden aen de heeren Staten opdat de schoelmeesteres, daer geen onderhout en is, souden mogen eenich behulp hebben tot haer onderhout, ende sullen dit doen die van den Briele.

Acta classis
Syn de voorgaende acten overlesen.

Bommenede ~ Propositie
Is aengehoort de propositie van Isebrandus Joannis van Bylant over het 3e capittel Joannis aen 't 16. vers ende is bevonden seer onnordentlyck.
Is besloten dat in de stadt van Bomene sal trecken onse broeder van Diericxlant ende Oude Tonge om te verstaen wat ende hoe het in den stant der kercken staet.
Is oock besloten dat Isebrandus Joannis sal in de naeste vergaderinghe wederom proponeren uuyt den voors. texst Joannes 3 : 16.

Simonshaven ~ Visitatie
Is besloten dat men in Sijmonshaven sal vernemen door den scriba hoe het aldaer staet met de kercke ende diennaer, ende sal sulx in den Briele raport doen, ende men sal daerna besluyten wat daer voirts te doene staet.

539 Hierna de volgende doorgehaalde tekst: 'Is besloten dat men andermael soude scryven aen Abraham Jansz.'.

540 Doorgehaald vóór 'brief': 'beroep'.

Visitatoren
De visitatuers van Overflacke rappoort doende, hebben verclaert niet sonders den classe aen te dienen.
De visitatuers van Voornen hebben oock visitatie gedaen, desgelycx niet sonders daervan aen te dienen.

Censura morum
Is sensure gehouden ende den dach des classis opgeleyt die van den Briele te bestemmen naerdat sy den tyt des synodi sullen hebben verstaen.

Gravamina ~ Sluiting
Alssoo wy van de classe van Rotterdam het scryven hebben ontfangen ten eynde men die gravamina soude overseynden, is die van den Briele opgeleyt deselve over te scryven ende alssoo dese vergaderinghe besloten met aenroepinghe van des Heeren namen.

Ondertekening
Ondertekend door praeses en scriba.

1594 III (ordinaris). Middelharnis, maandag 25 juli[541]
Inv. nr. E1, pag. 212-214.

Leiding
Nae aenroepinge van den naem des Heeren syn tot preses gecoren Jochimus Horstius,[542] diener des Woorts Godts in de Oude Tonge en tot scriba Aelbertus Selcart, diener des evangeliums tot Abbenbroeck.

Attestatie
Is gelesen en aengehoort die attestatie van Gooris Arienss., diener der gemeenten Jesu Christi tot Swartewael, en is deselven voor goet en suffisant aengenomen.

Aanwezigen
Absenten Heenvliet, Oostvoorn, beyde Hoornen, Rekaengien, de Stadt ende d[i]e van de Corendyck, die ter eerste bijcompste rekenschap sullen geven haerer absentie. De Stadt, Oostvoorn, Heenvliet, den Auden Hoorn en Rekaengien geexcuseert.

Credenties
De brieven van credentien syn gevisiteert. Sijn diegeene vermaent, die geen en hadden, dat se haer voortaen sullen beteren, en haere credentiebrieven medebrengen. Is mede geavijseert bij de meeste stemmen der broederen, dat diegeen die een auderlinck medebrengt gheen credentiebrief en behoeft mede te brengen, so hem de ouderlinck voor een brief van credentie strecken sal.

Goedereede ~ Vacature
Het voorgeven van de gecommitteerden van Goederede en de brieven, van deselve aen den classe gesonden, gehoort en gevisiteert. Is daerop na deliberatie geantwoort dat men haer met den eersten sal versien dat se met eenich bequaem persoon versorcht sullen

541 'stylo novo'
542 Interlinair bovengeschreven in de plaats van Reynerus Donteclock.

werden. En belangende den proponent daertoe haer hope gegeven was, en is haer oock geantwoort dat het niet geraden en wert bevonden denselven aldaer te gebruycken voor deser tyt.

Proponent
Geerit Henrickss., proponent te Middelborch, dien hope gegeven was om alhier in dienst gebruyct te werden, is met avijs der sementlicke broederen, na goede en rype deliberatie goet en geraden gevonden hem om gewichtige oorsaecken, namentlick omdat hij in voorleden jaren in desen classe voor schoolmester gedient hadde te Spijckenisse, alwaer eenige dingen gevallen en deur hem geschiet syn, en daerom also hem[543] alhier in desen classe niet te admitteren, maer hem op 't civielste te bedancken, 'tselve hem aengeseyt sal werden deur Reynerum Donteclock en Joachimum Horstium, daertoe geauthoriseert synde.[544] Sijn oock denselven Geerart tot teergelt gegeven van den broederen over de seven gulden.

Simonshaven ~ Predikant
Die gecommitteerde broeders in de saecke van Sijmonshaven, D. Reijnerus Donteclock en Tijckmaecker, hebben haer rapport gedaen van 't 'tgeen haer wedervaren is ten weersyde van beyde partijen, en sijn van haere diligentie bedanct. En is goet gevonden beijde partijen elck apert te verhooren, om dan voorts in de saecke te besluyten en te handelen na behoren en hebben by dese oock rapport gedaen van haere visitatie.[545]
Op 't versoeck van die van Sijmonshaven, mits sij aenhielden om van Wauter Henrickss., haeren tegenwoordigen kerckendienaer, ontslagen ende weder met eenen anderen diener versien te werden, so der eenige onlust tegens den persoon van Wauter Henrickss. voors. verresen was, is op hetselve na langwijlige deliberatie met rijpen raedt geavijseert, dat men in haere saecke also sal handelen, dat men 't met goeder conscientie verantwoorden ende 'tselve tot meeste stichtinge der kercken geschieden mach, salvo datter behoorlicke reconciliatie tusschen hen ende haren kerckendiener sal geschieden, die oock tot deser tyt in presentie der broederen geschiet is.
Is oock geaviseert, dat Walterus, tegenwoordich dienar in Symonshaven, so lang aldaer sal blijven, bist dat die van Sijmonshaven weder versien sijn van eenen anderen bequaemen diener, nochtans dat de broeders des classis middelertyt wederom sullen arbeyden[546] dat Walterus met een ander plaetse mach[547] versien worden en dat men sal voor denselven beneerstigen een beroepinge te becomen, die onder de dieners van den Briel sal berusten tot sijner tyt toe.

Propositie
Isebrandus Bijlant heeft verclaert de plaetse uut Joannis 3 "So lief heeft Godt de werelt gehadt" etc., en dese vermaeninge bij den broederen na behooren geexamineert, is deselve gecensureert als confuselick gedaen, en is goet gevonden, dat men hem vermaenen

543 De zinsnede 'namentlick omdat hij (...) en daerom also hem' is met verwijzingsteken in margine geschreven.
544 Zie over het aanschrijven van hem de vorige vergadering. Wat betreft de dingen die in Spijkenisse voorgevallen waren: zie hiervoor de vergaderingen van 20 mei 1585 en 15 juli 1585.
545 De woorden 'en hebben by dese oock rapport gedaen van haere visitatie' zijn later bijgeschreven.
546 Hierna het doorgehaalde 'sal'; 'sullen arbeyden' met verwijzingsteken in margine geschreven. De woorden 'dat Walterus' staan interlineair bovengeschreven.
547 In de plaats van het doorgehaalde 'sal'.

sal om beter acht te nemen op sijn predicken en d' afdeijlen van dien, oock 't grondelick en ordentlick verclaren van sijne partes, en nerstich studeren.

Spijkenisse ~ Hekelingen ~ Verzoek
Op 't versoeck van die van Spijckenisse en Heeckelingen is met gemeyn avys geresolveert, dat men aen haer sal schrijven, dat die broeders des classis haere versoeck voor gerecommendeert sullen houden, en is oock deselve den dienaren en broederen van den Briel bevolen, om hiervan met den renthmester Johan Commers. te spreken.

Ooltgensplaat ~ Visitatie
Die visitateurs van Overflacque hebben rappoort gedaen van haere diligentie in de Plaete gedaen in 't ondersoecken van den staet der kercken aldaer, en sijn daerover bedanct.

Bommenede ~ Predikant
Op 't schryven van den baeliou van Bommenede is geaviseert na het overlesen en oversien van seecker depositien, dat men den baeliou sal antwoorden, dat Isebrandus alsulcke woorden, als van hem gesproken te sijn, gedeposeert is, uut hefticheit des gemoets, mits hij hem gegijsselt had, verresen sijn, en dat hem sulcx leet is, als oock Isebrandus vermaent is, om hem voorsichtelicker voortaen te dragen, doch de saecke in recht hangende, de justitie bevelende, en dat de classis hem dese niet en begeert te moeijen, so se haer niet aen en gaet.

Zwartewaal ~ Visitatie
Syn verordent Nicolaus Nicolai en Albertus Selcart om Goris Arienss., diener der gemeenten Jesu Christi, te assisteren met raet en daet in ordening te maecken in de vervalle kercke van Swartewaele.

Gedeputeerden ter synode
Sijn gecoren tot gedeputeerden des sijnodi Damius, Timmerman en Vossius, om aldaer vanwegen den classis van den Briel opten sijnodo tot Rotterdam te verschijnen. Die instructie en credentiebrieven sullen die broeders van den Briele een schrijven en den gecommitteerden mitdeijlen.

Nieuwenhoorn ~ Predikant
Is geaviseert, dat men Adriano de Jonckheere sal aenspreken van sijne absentie. Item dat hij hem onderwijndt school te houden tot prejudicie des schoolmeesters en noch van andere saecken. 'tSelve is opgeleyt D. Reijnero Donteclock als visitator des classis bij den sijnodum daertoe geordineert. Oock sal Adriaen de Joncheer aengeseyt worden, dat syn beurte sal syn te proponeren uut den catechismo den 65 vrage.[548]

Agenda
Den dach des classis is geassigneert den 19 septembris en sal tot Symonshaven gehauden werden.

Censura morum
Censura morum gehauden sijnde, is niet werdich bevonden alhier geannoteert en is also

548 Deze laatste zin is later bijgeschreven.

dese vergaderinge met aenroepinge van den naem des Heeren geeijndicht op dach en datum als boven.

Ondertekening
Joachimus Horstius, verbi minister apud Palaioglottonos, praeses
Aelbertus Selcart Bommelius, scriba

1594 IV (ordinaris). Simonshaven, maandag 19 september
Inv. nr. E1, pag. 215-216.

Leiding
Naer aenroepinghe des Heeren naem soo syn vercoren Reijnerus Donteclock, dienaer ten Briele tot preses ende tot scriba Niclaes Nicolay Tyckmakers, diennaer tot Geervliet.

Aanwezigen
Absenten egheene.

Credenties
Is besloten, dat men voortaen sal onderhouden de voorighe ordonnantie van een credentie te brenghen in classe oft een ouderlinck vanwegen een yeder kercke.

Ouddorp ~ Beroep
Alssoo die van Autdorp hebben versocht een diennaer te hebben, ende daertoe hadden eenighe genegenheyt totten diennaer in Bommenede, soo hebben de broederen, overwegende alle gelegentheyt aenmerckende, hebben besloten dat onsen broeder Ysebrandus in Bommenede sal blyven in synnen provisionalen dinst.

Goedereede ~ Vacature
Die van Goeree hebben de classe aengedient alsdat Abraham Janss. soude hope gegeven hebben hem te laten gebruycken in den dinst van Goeree, waeruuijt[549] die van den Briele opgeleyt is aen denselven te scryven. Ende die van Goeree sullen een man daertoe uuytsenden om mondelinge met hem te spreken.[550]

Propositie
Daer heeft geproponneert Adrianus de Joncheere de 65^{e} vrage ende antwoerde ende is goet geordeelt.

549 Hierna staat in het origineel 'is'.

550 Op 31 okt. 1594 brengt de baljuw van Goeree het beroep bij de classis Rotterdam in. Abraham Jansz. wil wel naar Goedereede; de kerk van IJsselmonde en de vrouwe van Merode, houdster van het collatierecht, houden het vertrek nog tegen. De classis Rotterdam weet, 'insiende den stant ende den noot van Goere' de partijen ervan te overtuigen Abraham te laten gaan. In januari 1595 krijgt Abraham toestemming naar Goedereede te gaan, Bouterse (ed.), *Classicale acta Rotterdam en Schieland*, 161, 163 en 165 (31 okt. en 3 nov. 1594 en 31 jan. 1595).

Propositie
Alzoo daer heeft geproponneert Jacob Cornet,[551] schoelmeestere in Poortvliet, uuyt Lucas 9 : 1 ende is goet bevonden.

Propositie
Alzoo oock heeft geproponneert Pieters Zegers, schoelmeestere tot Dordrecht, uuyt Mattheus 16 : 13. Ende is redelyck geoordeelt ende syn hem sommige dingen aengeseyt, die tot verbeteringhe dienden, als onder anderen[552] te vermyden alle geschuijmde woerden ende Latijnsche termen, die niet eigentlyck by hem connen gepronunchieert worden. Voirts is hem aengeseyt, dat hy sal verwachten het scryven van de broederen des classis, hem een texst voorgevende om in den Briel denselven te comen verclaeren, om daer te hooren synen beteringhe ende bequaemheyt. Ende soo hy bequaem gevonden wort, sal hy die van Symonshaven naer haer versoeck toegesonden worden.[553]

Ouddorp ~ Vacature ~ Proponent
Jacobus Cornetius is aengeseijt alsdat hy hem soude eenmael willen laten hooren in 't Outdorp in 't d'lant van Goeree, om daernaer te vernemen oft hy denselven soude gevallen ende hy oock de plaetse soude moghen besichtighen. Ende is besloten tegen sondage acht daghen dat hy hem sal vinden in Middelhernissen om voorts metten diennaer van Middelhernis in 't Outdorp te reysen.

Zondagsheiliging
Is besloten dat men den baillieu van Putten sal aenspreken ende vermanen dat de ordonnantie van de heeren Staten sullen geopserveert worden ende bijsondere placcaten sullen afgelesen worden opdat de sabbatten ende andere insolentien sullen geweert[554] worden ende hiertoe is geordonneert Donteclock ende Dammius ende Niclaes Nicolaij.

Simonshaven ~ Tucht
Alssoo de kercke van Symonshaven heeft raet begeert over 2 persoonen, die haer seer lange van de kercke hebben afgehouden ende naer vermaninge geen beteringhe gespuert. Soo hebben de broederen geadviseert dat dese sake sal uuytgestelt ende opgestelt worden eer men tot afsnydinge compt, totdat alhier een ander diennaer mach wesen op de hope van beteringe.

Doop
Is besloten dat men gelijckheyt sal houden in het doopen dergener die tot eenighe jaeren gecomen syn, alzoo dat de gedoopte sullen van te vooren ondericht worden in hoo[ft] stucken des christelycken geloofs ende waere boete des levens. Ende soo daerin eenighe goede hope wort bevonden dat deselve persoonen sullen gedoopt worden op de puncten ende bekentenisse, die deselve persoonen sullen gedaen hebben, ende in 't cortte met jaewoort beantwoerden de vrage die haer voorgestelt worden sal.

Zuidland ~ Vacature
Die van Suytlant sullen bedient worden den 2^{n} octobris Wouter Hendrickx, den 16^{n} oc-

551 Er stond oorspronkelijk: 'Cornetius'.
552 Vervaagd aan de rand van de bladzijde.
553 Deze laatste zin is in margine bijgeschreven.
554 Tijckmaecker schrijft hier een verkeerde samentrekking. Hij zal iets bedoeld hebben als: 'sabbat- en andere insolentien'. *insolentie*: o.m. onbetamelijkheid (WNT).

tobris Henricus Coesvelt, den 30n Swarttewaele, den 13n novembris Spyckenisse, den 27n Coerendyck, den 11n decembris Jacob de Brueck, Nieuwenhoorn den 25n decembris, daerna die van den Briel ende dan wederom Geervliet, Abbenbroeck ende Oudenhoorn.[555]

Winterseizoen
Naer ouden gebruyck is die van den Briel opgeleyt de voorvallende saken by den winter te verrichten met de naeste gesetenen.

Censura morum
Censura gehouden ende naer aenroepinghe des Heeren naem dese classe besloten ende onderteeckent by ons.

Ondertekening
Ondertekend door praeses en scriba.

555 Schuin boven 'Abbenbroeck' later interlineair bijgeschreven: '5a februarii', na Oudenhoorn later bijgeschreven: '19 februarii, daerna 5a mar[tii], Heenvliet ende daerna Swartewaele'.

Classicale Acta 1573-1620. Deel X:
Particuliere synode Zuid-Holland, Classis Brielle 1574-1623

De classis, een kerkelijke vergadering, was in de late zestiende en in de zeventiende eeuw de spil van het hervormde kerkelijk leven. Zij vormde het bestuurlijke middenniveau tussen de plaatselijke kerkenraad en de provinciale synode. Alle zaken van enig belang kwamen in de classis aan de orde.

In de uitgavereeks *Classicale acta* wordt per classis de tekst van de notulen uitgegeven. De acta geven inzicht in de organisatie van de kerk, de opleiding en beroeping van de predikanten, de verhouding tussen kerk en wereldlijke overheden, de doorwerking van de reformatie en theologische geschillen. Tal van maatschappelijke onderwerpen worden besproken, zoals armoede, onderwijs, huwelijksleven, bijgeloof en toverij. Classicale acta bevatten daarom gegevens voor de kerk-, de sociaal- en de mentaliteitshistoricus. De uitgaven beginnen steeds met de oudste bewaard gebleven acta, meestal uit het laatste kwart van de zestiende eeuw. Ze eindigen met 1620, toen na de Nationale Synode van 1618-1619 het proces van hervorming organisatorisch werd afgesloten.

De notulen van de classis worden waar nodig kort toegelicht. Verder zijn lijsten opgenomen van de gemeenten en de predikanten in de classis. Elk deel bevat een index op personen, plaatsen en zaken. Aan de tekst vooraf gaan inleidingen op de gehele serie en ieder deel in het bijzonder.

De classis Brielle omvatte de eilanden Voorne, Putten, Goeree en Overflakkee. De kleine stad Brielle had de meeste externe invloed op het leven van de classis en speelde ook een rol in de tegenstellingen tussen remonstranten en contraremonstranten. Uiteindelijk scheurde de classis voor een korte tijd

Sidestone Press
ISBN: 978-90-8890-670-1